TÜRKİSTAN ÜLKÜSÜ İZİNDE

PROF. DR. AHAT ANDİCAN ARMAĞANI

EDİTÖR: PROF. DR. TİMUR KOCAOĞLU

DOĞU KÜTÜPHANESİ

Bu armağan kitap, akademisyen, tarihçi, yazar ve siyasetçi **Prof. Dr. A. Ahat Andican**'ın Türk Dünyası, Türkistan ve Türk Dış Politikası alanlarında gerçekleştirdiği akademik, kültürel ve siyasi çalışmalara saygı amacıyla hazırlanmıştır.

Kitabın bir bölümünde Ahat Andican Hoca hakkında yazılanlar, kendisiyle yapılan söyleşiler ve hayatından kesitler yer almaktadır.

Fakat kitabın asıl önemi, başta Türkiye olmak üzere, Türkistan Cumhuriyetleri ve Azerbaycan'ın önde gelen tarihçileri ve bilim insanları tarafından Genel Türk Tarihi, Türkiye-Türk Dünyası ilişkileri, Türkistan Cumhuriyetleri, Doğu Türkistan gibi konularda yazılan ve her biri referans niteliğinde olan çalışmaları kapsıyor olmasıdır. Armağan kitaba **"Türkistan Ülküsü İzinde"** başlığının konulma nedeni Türkistan kavramıyla Türk Dünyası arasındaki yakın ilişkiden kaynaklanmaktadır.

Dr. Andican bu gerçeği, Sovyetlerin dağılmasından hemen sonra, 1992 yılında yazdığı "Tarihi Bir Zorunluluğun Sosyo-politik Analizi" başlıklı makalesinde "Dünya dengelerini etkileyebilecek güçlü bir Türk Dünyası'nın ön koşulu etkin bir 'Türkistan Devletler Topluluğu'nun kurulmasıdır" sözleriyle ifade etmiştir. Aksi takdirde bu cumhuriyetler Rusya Federasyonu ve Çin gibi büyük güçlerin arka veya ön bahçeleri olarak kalmaya mahkûm olacaklardır.

Böylesine etkin bir Türkistan Devletler Topluluğu, Türkiye ve Azerbaycan'la birlikte küresel bir güç merkezi oluşturmakla kalmayacak, Çin emperyalizmi tarafından Sinkiang adı altında asimile edilmeye çalışılan Doğu Türkistan'ın ve İngiliz emperyalizmi tarafından Kuzey Afganistan'a dönüştürülen Güney Türkistan'ın geleceklerinde de belirleyici olabilecektir.

İşte tüm bu nedenlerle Türk Dünyasına inanan entelektüel kadrolar **"Türkistan"** kavramını yaşatmaya ve Türkistan Ülküsünü izlemeye çaba göstermelidirler…

"ışık doğu'dan gelir"

ISBN 978 625 8534 26 9
DOĞU KÜTÜPHANESİ 9 786258 534269

Türkistan Ülküsü İzinde Prof. Dr. Ahat Andican Armağanı

EDİTÖR:
Prof. Dr. TİMUR KOCAOĞLU

İSTANBUL, 2026

Türkistan Ülküsü İzinde

Prof. Dr. Ahat Andican Armağanı

EDİTÖR:
Prof. Dr. TİMUR KOCAOĞLU

DOĞU KÜTÜPHANESİ

Türkistan Ülküsü İzinde
Prof. Dr. Ahat Andican Armağanı

Editör: Prof. Dr. TİMUR KOCAOĞLU

Yayın Yönetmeni
Erol Cihangir

Mizanpaj
Ali Başpehlivan

Kapak Uygulama
1453/ İletişim Ajansı

Doğu Kütüphanesi: 403
Armağan Seri No: 13

1. Baskı, 2026, İstanbul

Ofset Baskı
İstanbul Matbaacılık
Davutpaşa Cad.
Güven İş Merkezi, C Blok, No: 83-222/223
Zeytinburnu/istanbul
Matbaa Sertifika No: 75678

© Bu kitabın bütün yayın hakları Kültür Bakanlığı
Telif Hakları Mukavelesi gereği kitaptaki yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

MİLLETLERARASI NEŞRİYAT NUMARASI
ISBN 978-625-8534-22-1

DOĞU KÜTÜPHANESİ
Alemdar Mah. Çatalçeşme Sk. Meriçli Apt.
No: 44 K/3 Cağaloğlu- Fatih/İstanbul
Tel: (0532) 494 14 60 Sertifika No: 52736
web: www.dogukutuphanesi.com
e-mail: bilgi@dogukutuphanesi.com

İçindekiler

Ahat Andican Armağanı, 9
Prof. Dr. Timur Kocaoğlu

HAYAT HİKÂYESİ

Prof. Dr. Ahat Andican'ın Hayat Hikayesi, 21

AHAT ANDİCAN'IN ESERLERİ VE ÖNSÖZLERİ

Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras, 45
Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, 55
Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya, 63
Baymırza Hayit: Türkistan Kavramını Yaşatan Adam, 69
Değişim Sürecinde Türk Dünyası, 89

AHAT ANDİCAN İÇİN YAZILANLAR VE YAPILAN SÖYLEŞİLER

Bir Azim Hikâyesi, 94
Zeynep Bilgehan

Devlet Bakanı- Hükümet Sözcüsü, 96
Savaş Ay

Ahat Hoca İçin…., 99
Cem Kozlu

Türk Dünyası Uzmanlarıyla Söyleşiler:
Prof. Dr. A. Ahat Andican, 101
Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere

Devlet Bakanı Sn. A. Ahat Andican'ın
Türk Dünyası Entegrasyonu Yönündeki Faaliyetleri , 131
Emin Bilgiç

İstanbul'daki Dostum, 153
Tahir Kahhar

İsa Yusuf Alptekin ve Doğu Türkistan Davası Üzerine
Prof. Dr. Ahat Andican ile Bir Söyleşi, 175
Prof. Dr. Ömer Kul

Ahat Andıjon va Turkıston, 205
Prof. Dr. Hamidulla Boltaboev

TÜRKİSTAN CUMHURİYETLERİ VE DOĞU TÜRKİSTAN

Yakın Geçmişte Bir Buhara Milliyeti Varlığı Üzerine, 215
Prof. Dr. Timur Kocaoğlu

Türkistan'ın İşgal Sürecinde Rus Kâşiflerin Gözlemleri, 225
Prof. Dr. Kemal Özcan - Dr. Hande Gündüz

Batı Türkistan'da Konargöçer ve Yerleşik Hayat Üzerine Bazı Düşünceler, 239
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun

Kazak Hanlığı Hukuk Sisteminin En Önemli Eseri:
"Jeti Jargı" veya "Tauke Han Yasaları", 249
A. Kayyum Kesici

Kazakistan'da Bolaşak Programı ve Yeni Yönetici Elit Sınıfı, 265
Prof. Dr. Hayati Tüfekçioğlu

Muhafazakârlıktan Sosyalizme Geçiş Sürecinde Türkmen Aydınları:
Ş. Kerimî (1893-1937) Örneği, 275
Doç. Dr. Tahir Aşirov

1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davasının Kurumsallaşma Süreci, 291
Elif Altun - Prof. Dr. Ömer Kul

East Turkestan: The Secret War between the Soviet Union and China
(1943-1949), 317
Prof. Dr. Cemil Hasanlı

Postsovet Hududıda Islom:
Mıllıy Islom va Radıkal Tendentsıyalar O'rtasıda, SSSR dan Keyıngı Evolyutsıya, 363
Dr. Bayram Balcı

Sharof Rashidov va Nuriddin Muhitdinov boshqaruvi davrida O'zbekiston SSR bilan
Qozog'iston SSR o'rtasidagi chegaraning o'zgarishi, 375
Prof. Dr. Qahramon Rajabov

Turkistonlik harbiy asirlarning fashist jamloqlaridan Turkiston legioniga olinishi, 387
Dr. Zohidjon Xoldorov

Ismoıl Somonıy Avlodlarınıng Vaqf Hujjatı
Va Unıng Kelıb Chıqushı Masalasıga Doır, 401
Prof. Dr. Shamsiddin S. Kamoliddin

TÜRKİYE -TÜRK DÜNYASI İLİŞKİLERİ VE GENEL TÜRK TARİHİ

Atatürk'ün Türk Dünyasının Meselelerine Bakışı Üzerine Bazı Tespitler, 423
Prof. Dr. Cezmi Eraslan

Zeki Velidi Togan'ın Türkistan'daki
Enver Paşa ve Basmacılarla İlgili Yayımlanmamış İki Raporu, 443
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğru

İsmail Gaspıralı ve Gazetesi Tercüman'ın
Tercüman-ı Hakikat ve Ahmet Midhat'la İlişkileri Üzerine Yeni Bilgiler, 477
Prof. Dr. Yavuz Akpınar

Amir Timur and The Conquest of Izmir, 499
Prof. Dr. Osman Karatay

Rusların Türkleri Parçalama Stratejisi, 505
Prof. Dr. Ali Arslan

Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынас, 521
Dr. Bayram Balcı

BİR HAYATIN KRONOLOJİSİ

Aile, Çocukluk ve Erken Öğrenim Yılları / 535
Üniversite ve Askerlik Yılları / 543
STK Faaliyetleri / 567
Siyasi Hayatı / 595
Parti Çalışmaları / 645
Türk Dünyası Liderleriyle Görüşmeler / 663
Yazarlık ve Medya Çalışmaları / 675
Özel Hayatı / 693

Ahat Andican Armağanı

Prof. Dr. Timur Kocaoğlu[1*]

Sosyal Bilimlerde herhangi bir nedenle akademik görevini sonlandırmakta olan saygın öğretim üyeleri için Armağan Kitap hazırlamak gibi güzel bir gelenek vardır. Böylece aynı sahada çalışmakta olan bilim insanları bu kitaplara yazdıkları yazılarla bir anlamda Hocalara takdir ve teşekkür duygularını ifade etmiş olmaktadırlar. Ayrıca bu armağan kitaplarda yayınlanan makaleler araştırmacılar tarafından kaynak olarak kullanılmakta, böylece Hocalar için düzenlenen bu eserler gelecekte de bilim dünyasına katkı yapmayı sürdürmektedirler.

Değerli dostum Prof. Dr. Ahat Andican aslen tıp alanında akademik kariyer yapmış olmakla birlikte daha sonra Tarih Fakültesini bitirerek Tarihçi unvanını almış, Timurlular tarihi, 20. Yüzyıl Türkistan Tarihi, Osmanlıdan Cumhuriyete Türkiye-Türkistan ilişkileri, Türkistan Diaspora tarihi gibi konularda nitelikli eserler vermiş, Genel Kurmaya bağlı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (SAREN) ve Milli Savunma Üniversitesinde "Orta Asya ve Kafkasya Jeopolitiği" üzerine yüksek lisans ve doktora dersleri vermiş bir bilim insanıdır. Kitapları ve makaleleri yurt içinde ve dışında takdirle izlenmekte ve yaygın bir şekilde referans olarak kullanılmaktadır. Ayrıca bazı eserleri yabancı dillere çevrilmiş olup yurtiçi ve yurtdışı üniversitelerde kaynak kitap olarak okuma listelerine alınmıştır.

Bu özellikleri ve çalışmaları nedeniyle uzunca bir zamandır kendisinin bir armağan kitapla ödüllendirilmesi gerektiğini düşünmekteydim.

---

[1] [*] ABD Columbia University, Soviet Nationalities Problems, araştırma asistanı (1974-1976); İstanbul Marmara Üniversitesi, Türk dili ve Edebiyatı Bölümü (1984-1989); Koç üniversitesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü (1994-2011); ABD Michigan State University, International Relations (2011-2022); Özbekistan Milli Üniversitesi Özbek Filolojisi (2018-sürüyor) öğretim üyelikleri; RFE/RL Radio Liberty, Özbek Bölümü ve Araştırma Merkezi yazarı, spikeri ve araştırmacısı (1977-1984; 1989-1994).

Nihayet geçen yıl bu düşüncemi uygulama safhasına koydum ve çevremizdeki Türk Tarihi/Türk Dünyası araştırmacılarına "Ahat Andican Armağan Kitabı İçin Yazı Duyurusu" başlığıyla aşağıdaki mesajı gönderdim:

"*Prof. Dr. Ahat Andican yalnızca tanınmış bir politikacı, bir eski Bakan, başarılı bir tıp bilgini değil, aynı oranda bir tarihçi ve siyaset bilimcidir, Türk Dünyasının yılmaz bir araştırıcısıdır. Böylesine önemli işler başarmış sevgili arkadaşım, hem de Türkistanlı yurttaşım için bir Armağan Kitabı düzenlemeyi tasarladım. Aşağıdaki konulardan birisinde bir yazı ile katılabilirsiniz:*

Türk Dünyasının tarihi, siyasi durumu, kültürü, sosyolojisi, ekonomisi, Batı Türkistan ile Doğu Türkistan, Bağımsız Türkistan Cumhuriyetleri…" Yazılar şu dillerden birisinde olabilir: Türkçe, Azerbaycanca, Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Türkmence, Tatarca, Uygurca, İngilizce, Rusça… Başvurular benim şu e postama gönderilmelidir: tkocaoglu@gmail.com"

Çağrımız olumlu yankılandı ve kısa sürede gerek yurt içinden ve gerekse yurt dışından kaliteli ve her biri referans olarak kullanılabilecek nitelikte çeşitli dillerde onlarca yazı toplandı. Ne yazık ki bazı sağlık sorunlarım ve art arda geçirdiğim operasyonlar nedeniyle kitabın basım işi gecikti. Nihayet geçen aylar içerisinde yazılar sınıflandı, editoryal işleri tamamlandı ve elinizdeki armağan kitap ortaya çıkmış oldu.

Bazen bir insanın hayatı, bir milletin uzun yürüyüşünün özeti olur. Prof. Dr. Ahat Andican'ın hikâyesi de böyle bir hikâyedir: Afganistan'da, bir Türkistanlı muhacir ailesinin göç yolunda dünyaya gelen bir çocuğun, tarih ile kader arasındaki ince çizgide büyüyüp hem bilim dünyasına hem devlet hayatına derin izler bıraktığı bir ömürdür bu. Onun doğduğu ev, sadece bir aile yuvası değil, yersiz-yurtsuz bırakılmış bir coğrafyanın sessiz hafıza odasıydı. Sovyet baskısından kaçan on binlerce Türkistanlının taşıdığı acı, umut ve direniş duygusu, daha çocukluk çağında onun kimliğini mayalamıştı.

Türkiye'ye Yolculuk ve İlk Yıllar: Ailesiyle Türkiye'ye gelişi, yalnızca bir sığınma değil, aynı zamanda yeni bir sorumluluğun başlangıcıydı. Bu ülkenin geniş gölgeli tarihine karışırken, beraberinde getirdikleri Türkistan hafızası da yeni bir anlam kazanıyordu: korunması, anlatılması ve geleceğe taşınması gereken bir miras. Türkiye'deki yaşamı da oldukça çetindi, okul sıralarında bile çeşitli işlerde çalışmak zorunda kaldı. Üniversite

yıllarında da ailesinden uzakta İstanbul'da geçirirken yine geceleri çalıştı, gündüzleri okula gitti. Bütün zorluklara rağmen çalıştı, aksatmadan öğrenimini tamamladı. Çünkü içindeki güçlü iradesi onun en önemli kurtarıcısıydı, hiç boyun eğmedi, didindi, çalıştı.

Tıp ve Tarih Arasında Kurulan Köprü: Genç Ahat Andican, önce hekim olmayı seçti; insan bedeninin karmaşıklığını öğrenmek istedi. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nden mezun oldu ve cerrahî alanında akademik kariyer yaptı. Ancak tarihin sesi yüreğinden hiçbir zaman uzaklaşmadı. Diaspora sofrasında anlatılan her hikâye, çocukluğundan beri duyduğu her isim, ona bir başka görevi fısıldıyordu: Türkistan'ın hafızasını bilimsel bir zeminde yeniden kurmak.

Bu nedenle, akademik kariyerinden sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde (AUZEF) lisans eğitimi aldı; Böylece tarih disiplinine yönelmesiyle o, hem beden hem toplum hem tarih üzerine düşünebilen çok-disiplinli bir entelektüele dönüştü.

Diaspora Hareketi ve Entelektüel Kimliğin Doğuşu: 1980'li yıllar, onun sosyopolitik kimliğinin olgunlaştığı dönemdir. 1980 darbesinden sonra İstanbul'da kurduğu *Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği* ve *Türkistan Araştırmaları Vakfı* çatısı altında yürüttüğü faaliyetler, diaspora çalışmalarına ve Orta Asya tarihine yönelmesinde belirleyici oldu. Bu topluluk sadece kültürel bir sığınak değil, aynı zamanda bir siyasal bilinç mektebiydi. Amerikalı bir araştırmacının 1994 yılında *Türkiye'deki Sovyet Muhacirleri* üzerine yaptığı bir çalışmada Dr. Ahat Andican için kullandığı " Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği'nin şimdiki lideri, onlarca yıl devam eden bir karanlık devresinden sonra Türkistanlıları Türkiye'de görünür hale getirmiştir" şeklindeki sözleri onun Türkistan Diasporası konusundaki başarısını özetler niteliktedir.[2]

Bu hareketin üç temel yönü, Andican'ın düşünce evrenini biçimlendirdi: ***Hafızayı koruma görevi:*** Sovyet sınırları ardında unutulmaya mahkûm edilen bir tarihin parçalarını bir araya getirme çabası. ***Kimliğin muhafazası:*** Türkistan'ın dağılmış halklarının kültürel bütünlüğünü yaşatma arzusu. ***Siyasal farkındalık:*** Diaspora örgütlenmesi üzerinden uluslararası bir bilinç yaratma hedefi. Andican, daha o yıllarda,

---

[2] Lowell Bezanis, *Soviet Muslim Emigrés in the Republic of Turkey*, Central Asian Survey, n.13/1 (1993), s. 161

bir araştırmacı gibi arşiv tarıyor; bir sosyolog gibi tanıklıkları kaydediyor, bir siyaset bilimci gibi diaspora hareketinin dönüşen ideolojisini analiz ediyordu.

Siyaset ve Devlet Hayatı: 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Orta Asya'nın yeniden bağımsızlığa ulaşması, onun bilgi birikimini bir anda Türkiye'nin dış politika gündeminin merkezine yerleştirdi. Bu süreçte: Milletvekilliği, TBMM komisyonlarındaki görevleri Türkiye–Orta Asya ilişkilerinin kurumsallaşmasına katkıları, uluslararası temasları onun siyasal kimliğini belirginleştirdi.

1997'de Devlet Bakanı olarak görev yapması, hem akademik birikimini hem de diaspora tecrübesini devlet politikalarına taşıma fırsatı verdi.

Bilimsel Üretim ve Temel Eserleri: Prof. Dr. Ahat Andican, 1990'lardan itibaren Türkistan tarihçiliği, diaspora hareketleri, Türkiye–Orta Asya ilişkileri ve modern kimlik inşa süreçleri üzerine kalıcı eserler verdi. Bu eserlerin beşi, onun entelektüel haritasının temel direklerini oluşturur:

1) ***Değişim Sürecinde Türk Dünyası***. (Emre Yayınları, İstanbul, 1996)

1991 sonrası bağımsız Türk cumhuriyetlerinin toplumsal, ekonomik ve siyasal dönüşümünü kapsamlı biçimde ele alır. Ulus inşası, dil politikaları, enerji jeopolitiği, bölgesel rekabet ve Türkiye'nin rolü üzerine erken fakat isabetli analizler sunar. Bu kitabında derlenen çeşitli yazıları Sovyet düzeninden bağımsızlığa geçiş dönemi Orta Asya literatüründe temel metinlerden biridir.

2) ***Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi***. (Emre Yayınları, İstanbul; 2003) (2. Baskı Ötüken Yayınları, İstanbul, 2020). İngilizce çevirisi: Ahat Andican. ***Turkestan Struggle Abroad From Jadidism to Independence***. (SOTA Publications, Haarlem, 2007). Özbekçe Çevirisi: ***Turkiston uchun kurash*** (Tarjimon: Tohir Qahhor), Tafakkur nashriyoti, Toshkent, 2017)

Türkistan diasporasının 70 yıllık mücadelesini arşivler, tanıklıklar ve yayınlar üzerinden titizlikle çözümler. Sovyet hâkimiyetinden kaçan aydınların, siyasi liderlerin, gazetecilerin ve örgütlerin dış dünyadaki faaliyetleri ilk kez bütünlüklü bir yapı içinde ele alınır. Eser, diaspora tarihçiliğini kurumsallaştıran bir başyapıttır.

Bu eser, 20. yüzyıl boyunca Türkistanlı aydınların ve siyasi aktörlerin sürgünde yürüttüğü özgürlük mücadelesini bütünlüklü biçimde

inceleyen en kapsamlı çalışmalardan biridir. Kitap, Cedid hareketinin modernleşme ideallerinden başlayarak Sovyet hâkimiyeti altında yaşanan kırılmalara, ardından da Avrupa ve Orta Doğu'daki diaspora çevrelerinin örgütlenme çabalarına kadar uzanan geniş bir tarihî panoramayı ustalıkla işler. Osman Hocaoğlu (Kocaoğlu), Mustafa Çokay-ulı (Çokayev), Ahmet Zeki Velidi (Togan) gibi kritik şahsiyetlerin faaliyetleri, düşünsel yönelimleri ve uluslararası ağları ayrıntılı bir bağlam içinde ele alınır; böylece "Hariçte Türkistan mücadelesi"nin hem ideolojik hem de siyasî boyutları berraklaşır.

Eserin Haarlem'de yayımlanan İngilizce çevirisi, *Turkestan Struggle Abroad From Jadidism to Independence*, çalışmayı uluslararası akademik çevrelere taşıyarak Türkistan diasporasının tarihsel tecrübesini daha görünür kılar. Kitap, Sovyet döneminin baskıcı ortamında şekillenen millî hareketlerin dış dünyadaki yansımalarını, belgeler, arşiv kaynakları ve kişisel tanıklıklarla zenginleştirir. Bu yönüyle hem Orta Asya siyasi tarihine hem de diaspora araştırmalarına güçlü bir katkı sunar; modern Türkistan fikrinin sürgünde nasıl korunup yeniden üretildiğini anlamak için temel başvuru eserlerinden biri kabul edilir. Bu İngilizce eser üzerine çeşitli yabancı dergilerde tanıtım hem de eleştirel yazılar yayımlanmıştır. Bu çalışmanın Özbekçe çevirisi de Özbekistan'da yayımlanmıştır.

3) ***Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya***. (Doğan Kitap, İstanbul, 2009)

Türkiye'nin Orta Asya açılımının tarihsel köklerini ve pratikte karşılaştığı sınırları inceler. Diplomatik deneyimin akademik sezgiyle birleştiği nadir çalışmalardandır. Türkiye–Orta Asya ilişkilerinin romantik beklentilerden stratejik gerçekliğe evrilişini berrak biçimde ortaya koyar. Ahat Andican'ın *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya* adlı eseri, Türkiye ile Orta Asya arasındaki ilişkilerin tarihsel derinliğini geniş bir zaman ufku üzerinden ele alan, hem akademik hem de anlatı gücü yüksek bir başvuru kitabıdır. Yazar, Osmanlı'nın klasik dönemindeki Orta Asya tasavvurundan başlayarak 19. yüzyıl jeopolitiğine, Rus yayılmacılığına, Türkistan'daki modernleşme hareketlerinin dalgalanışına ve nihayet Sovyet sonrası dönemde bağımsız Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki ilişkilerin şekillenmesine kadar uzanan bir çizgi çizer. Böylece yalnızca diplomatik bağları değil, kültürel

süreklilikleri, zihniyet akışlarını ve modern tarih yazımının merkezindeki dönüşümleri de görünür kılar.

Eserin en değerli yönlerinden biri, Andican'ın hem tarihçi hem de bölge politikalarını yakından tanıyan bir gözlemci kimliğiyle, Orta Asya'nın küresel siyasetteki yerini berrak ve eleştirel bir dille analiz etmesidir. Bu nedenle kitap, Türkiye-Orta Asya ilişkilerini anlamak isteyen akademisyenlerden öğrencilere, güncel jeopolitik gelişmeleri takip eden geniş okur kitlesine kadar herkes için güçlü ve kapsamlı bir kılavuz niteliği taşır.

4) ***Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras***. (Selenge Yayınları, İstanbul, 2019)

Bu kitap, Timur'u yalnızca tarih sahnesindeki yeriyle değil, modern ulusal ideolojilerde nasıl kullanıldığıyla birlikte analiz eder. Özbekistan'ın devlet inşa sürecinden Afganistan siyasetine kadar geniş bir coğrafyada "Timur mirasının politik tezahürleri" incelenir. Tarih–siyaset ilişkisini açıklayan seçkin bir vak'a çalışmasıdır.

Ahat Andican'ın *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras* adlı eseri, Timur'un tarih sahnesindeki konumunu yalnızca askerî zaferler ve imparatorluk inşası üzerinden değil, aynı zamanda siyasî düşünce, devlet felsefesi ve kültürel miras bağlamında ele alan kapsamlı bir incelemedir. Andican, Timur'u hem kendi çağının gerçeklikleri içinde hem de bugünün Orta Asya ülkelerinde yeniden şekillenen tarih anlatıları ışığında değerlendirir. Böylece Timur'un yalnız bir "fetih hükümdarı" değil, bölgesel kimliklerin ve modern ulus inşalarının merkezinde yer alan bir tarihsel figür olarak nasıl anlamlandırıldığını gösterir.

Eserin dikkat çeken yönü, Timur mirasının çağdaş politik söylemlerde ve tarih yazımında nasıl kullanıldığına dair eleştirel bir perspektif sunmasıdır. Özellikle Özbekistan'daki resmi tarih anlatısı, Orta Asya'daki kimlik tartışmaları ve Timur'un uluslararası literatürdeki algısı titizlikle karşılaştırılır. Bu açıdan kitap, hem tarih meraklıları hem de Orta Asya'nın sosyo-politik gelişimini anlamak isteyenler için vazgeçilmez bir başvuru niteliği taşır.

Andican'ın bu eser içinde en özenle üzerinde durduğu konulardan biri de Timur'a atfedilen ***Tüzükat-i Timuri*** (Timur Tüzükleri)'nin tarihsel niteliği ve güvenilirliğidir. Kitap, bu metni bir "Timur'un kendi kaleminden çıkmış siyasetname" olarak kabul eden geleneksel algının ötesine

geçerek, metnin gerçek yazım dönemi, derleyicileri ve amaçları üzerine eleştirel bir değerlendirme sunar.

Andican, ***Tüzükat***'ın Timur'un doğrudan yazdığı/yazdırdığı bir eser olmadığını, Timur döneminden çok sonra, onun siyaset felsefesine, askeri-yönetim uygulamalarına ve devlet yönetim anlayışına dayandırılmaksızın yazılan derleme bir eser olduğuna işaret eder. Yani *Tüzükat-ı Timuri* metni tarihsel bir "Timur aynası"olmadığı gibi Timur dönemi birincil kaynaklarla da paralellik göstermeyen, mitolojik nitelikteki Timurnamelerden alıntılar yapılarak derlenmiş, gerçek bir siyasetname olarak kabul edilemeyecek eserdir. Yazar, farklı nüshalar arasındaki farkları, eserin erken-modern dönemde İngiliz Sömürge İmparatorluğu tarafından nasıl yeniden üretilip meşruiyet aracı olarak kullanıldığını ve Timur efsanelerinden yapılan alıntılarla nasıl yarı-mitolojik bir ağırlık kazandığını dikkatle tartışır.

Andican'ın analizi, eserin hem tarihî temellerini hem de sonraki yüzyıllarda —özellikle Orta Asya'daki millî anlatılar içinde— nasıl "yeniden inşa edildiğini" berrak bir çerçeveye oturtur. Bu yönüyle kitap, ***Tüzükat-i Timuri*** üzerine yapılmış en dengeli, tarihsel ve eleştirel okumalardan birini sunar.

Bu eserin İngilizce çevirisi ve Özbekistan'da da Özbekçe çevirisi hazırlanmaktadır.

5) ***Baymırza Hayit: Türkistan Kavramını Yaşatan Adam***. (Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2023)

Bu eser, Türkistan'ın tarihsel kaderini, Türkistan dışında yalnız Almanya ve Türkiye'de değil, bütün dünyada dinmeden tanıtmaya çalışmış büyük tarihçi Dr. Baymirza Hayit'i çok yönlü olarak inceliyor. Bu kitabın önemi de tam burada başlıyor: "Türkistan" kavramını yalnız bir coğrafya adı değil, bir hafıza, bir mücadele ve bir ruh olarak yaşatmış bir bilginin portresi ardında "Türkistan" kavramının varoluş mücadelesini ortaya koyuyor.

Bu eser birkaç açıdan kıymetli:

• Kimliğin sürekliliğini gösteriyor: "Türkistan" kavramını tarih sahnesinden silmeyi amaçlayan Sovyet baskısının en ağır dönemlerinde bile Türkistan fikrini ilmî düzlemde savunan Hayit'in çalışmaları, bugün Orta

Asya araştırmalarına yön veren temel taşlardandır. Kitap, bu sürekliliği berrak bir dille ortaya koyar.

• Türkistan tarihçiliğinin dışarıdaki damarını belgeler: Almanya'daki akademik üretimi, diaspora çevreleriyle ilişkileri, sürgünde yazdığı eserlerin entelektüel arka planı… Bunların hepsi, Türkistan historiografisinin uluslararası boyutunu anlamak için paha biçilmezdir.

• Kavramın ideolojik değil, tarihî bütünlüğünü vurgular: Hayit'in "Türkistan" derken kastettiği sadece siyasî bir birlik değil; ortak tarihî tecrübeler, kültürler, modernleşme arayışları ve 19–20. yüzyıllardaki ortak kaderdir. Eser, bu bakışı okuyucuya titizlikle taşır.

• Yeni kuşaklar için bir köprü kurar: Bugün bağımsız Orta Asya devletlerinde "Türkistan" kavramı yeniden gündem olurken, Hayit'in mirasının neden hâlâ canlı olduğunu anlaşılır kılar.

Kısacası bu kitap, bir tarihçinin portresiyle birlikte, bir coğrafyanın hafızasını, bir halkın modern kader arayışını ve "Türkistan" kavramının düşünce dünyamızdaki yolculuğunu anlatan küçük bir hazinedir.

Bu Beş Eserin Oluşturduğu Bütüncül Tematik Harita:

Bu beş eser birlikte okunduğunda, görünüşte farklı dönemleri ele alsa da aynı büyük temanın farklı yüzlerini oluşturdukları anlaşılır: 1. *Değişim Sürecinde Türk Dünyası* bağımsızlık sonrası dönüşümü çözümler; 2. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya* ise bu mirasla yüzleşen bir devletin diplomatik yolculuğunu inceler; 3. *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* geçmişin dağılmış seslerini toplar; 4. *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras* hafızanın tarihsel köklerini siyasal çerçeveye yerleştirir; 5) *Baymırza Hayit*: *Türkistan Kavramını Yaşatan Adam* da Türkistan'ın adı, kimliği, tarihinin canlı aynası olarak sunulur.

Böylece beş kitap, Türkistan'dan Türkiye'ye, muhaceretten ulus inşasına, hafızadan diplomasiye uzanan bütüncül bir entelektüel atlas meydana getirir. Bu atlas, yalnız bir akademisyenin değil, sürgünden doğan bir çocuğun, tarih ile siyaset arasındaki ince köprüde yetişerek kurduğu bir düşünce dünyasının ürünüdür.

Sonuç:

Ben şahsen Ahat Andican gibi içten, çalışkan, özverili, kendini Türkistan'a, Türkiye'ye, bilime adamış bir arkadaşım olduğu için kendimi çok şanslı sayıyorum. Ahat Andican aynı zamanda hem bir tarihçi, hem tıp bilim insanı, hem de siyasetçi ve devlet adamı olarak da çeşitli dallarda önemli başarılara ulaşmış örnek alınacak bir insandır. Ahat Andican'ın hayatı, göçle başlayan bir kaderin, eğitimle olgunlaşan bir bilincin, bilimle derinleşen bir zihnin ve devlet hizmetiyle taçlanan bir yolculuğun hikâyesidir.

Özbekistan Yazarlar Birliği, bağımsızlık yılı olan 1991'de Özbekistan'ın en prestijli ödüllerinden olan Çolpan Mükâfatını Dr. Baymırza Hayit ve Dr. Ahat Andican'a vermişti. Yazarlar Birliği'nin bu kararı vermesinde gerekçe olarak şunlar yazılmıştır:

"*1991 yılı cumhuriyetimiz tarihinde ölmez bir iz bıraktı. Cumhuriyetimiz kendi bağımsızlığını ilan etti. İstiklâl davası için ülkemizde ve harici ülkelerde cansiperane çalışmalar yapan dostlarımızın zahmetlerine karşı daha çok kadirşinaslıklar gösterilecektir.*

Baymırza Hayit ve Ahat Andican, Türkistan milletinin feryatları henüz Moskova'nın ötesine geçemediği dönemlerde, halkın sesini kıtalardan kıtalara taşımışlar ve ecdadımızın ruhlarını şad etmişlerdir."[3]

Yukarıdaki satırlar, değerli dostum Ahat Andican'ın 20. Yüzyıl boyunca Sovyetlere karşı amansız bir mücadele veren Türkistan cedidçiliğinin günümüzdeki ardıllarından birisi olduğunu tescil etmektedir.

Bugün Türkistan Cumhuriyetleri bağımsızlıklarına kavuşmuş durumdadırlar. Fakat Ahat Andican'a göre Türkistanlı Cedidlerin görevleri ve tarihsel sorumlulukları sona ermemiştir. Bu durumu 2003 yılında yayımlanan *Hariçte Türkistan Mücadelesi* kitabının arka kapak yazısında şöyle ortaya koymaktadır:

"*Bugün karşımızda duran en önemli soru Rusya Federasyonu ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında sıkışan Türkistan cumhuriyetlerinin gelecekleri*nin ne olacağı konusudur.

Tek başlarına hareket ederek komşu büyük güçlerin arka bahçesi olmaya devam mı edecekler, yoksa, siyasi ve ekonomik güçlerini bir araya

---

[3] Ö'zbekiston adabiyotı va san'ati, 20.3.1992, s. 7

getirerek güçlü ve etkin bir Türkistan Cumhuriyetleri Topluluğuna mı dönüşecekler?

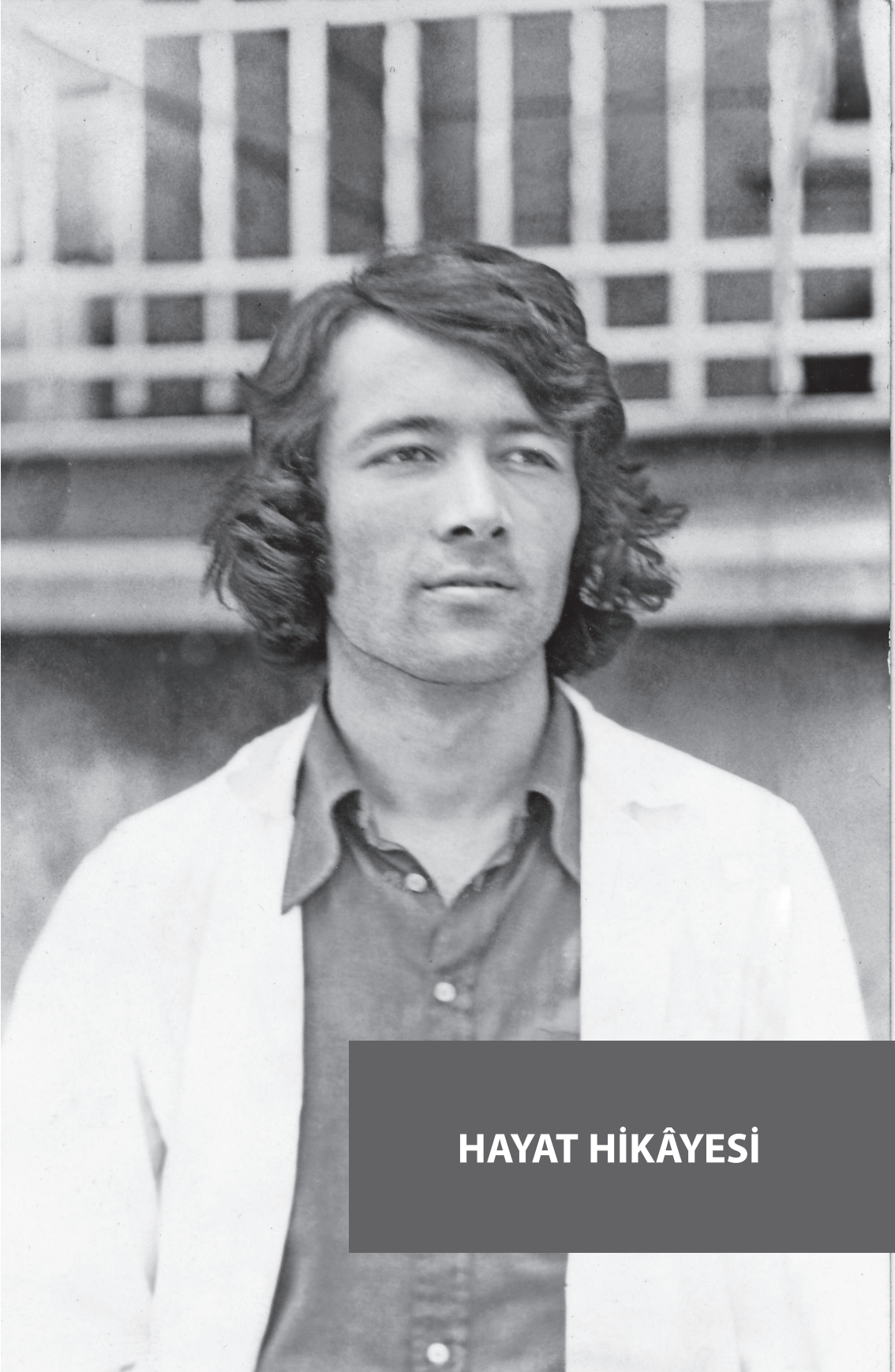
21'inci yüzyıl dönemecinde gündeme gelen bu soru yalnızca Türkistan coğrafyasında yaşayanları değil Türk Dünyası'nın diğer bütün aktörlerini de çok yakından ilgilendirmektedir.

Bu soru aynı zamanda insanlığın şafağından beri var olan "Türkistan" kavramının geleceği ile yakından ilgilidir.

Tarihin bu önemli soruya vereceği cevap ise Türkistan mücadelesinin devam edip etmeyeceğini belirleyecektir."

Bu armağan kitabı, içinde yer alan çok sayıda bilim insanı değerli yazılarıyla Prof. Dr. Ahat Andican'ın bir milletin hafızasına, onuruna ve geleceğine adanmış ömrünü saygıyla selamlamaktadır.

Bu yazımın sonunda Prof. Ahat Andican'ı sürekli olarak destekleyen sevgili eşi Gülnur Andican Hanıma da sonsuz sevgi ve saygılarımı sunuyorum.

HAYAT HİKÂYESİ

Prof. Dr. Ahat Andican'ın Hayat Hikayesi

Ailesi ve Çocukluğu

Ahat Andican, Türkistan'ın Özbekistan bölgesindeki Andican şehrinden Afganistan'a göç eden Türkistanlı Hacı Yoldaş ve Bibi Hacire çiftinin evlatları olarak 1951 yılında Kunduz şehrinde dünyaya geldi.

Aile şeceresi Emir Timur döneminde Andican bölgesine gelip yerleşen Tarhanlara uzanmaktadır. Sovyet rejiminin Türkistan'a hâkim olmasıyla birlikte bölgedeki büyük toprak sahiplerinden olan Dedesi Hacı Galip Bay'ın mülklerine el konulmuş, Babası Hacı Yoldaş da Bay-oğlu olması sebebiyle Stalin'in kolektivizasyon döneminde "Kulak"[1], yani "Haksız" ilan edilmişti. Sovyet Yönetimi Kulak ilan ettiği şahısların mülklerini müsadere etmekte kendilerini de "Halk Düşmanı" oldukları suçlamasıyla ya idam etmekte veya Sibirya'daki

[1] Kulak (кулáк) Rus İmparatorluğunun son dönemlerinde zengin toprak sahiplerine verilen ad. Sovyet terminolojisinde ise "halk düşmanı" anlamında kullanılmıştır.

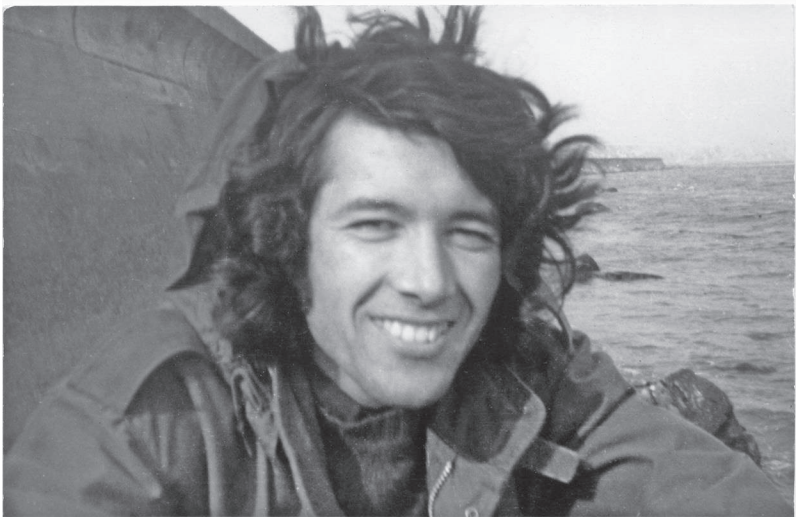
Kulak Çalışma Kamplarına göndermekteydi. Bir süre kaçak olarak yaşayan Hacı Yoldaş Bay dostlarının yardımıyla karısını, küçük yaşlardaki oğlu Abdurrahim'i ve kızı Şefaat'ı alarak Afganistan'ın Türk bölgesine geçmeye muvaffak oldu. Buradaki zorlu şartlarda yeni bir hayat kurmaya çalışırken bir salgın döneminde karısını kaybetti. Türkiye'ye göç etmek istediyse de II. Dünya Savaşı arifesindeki koşullar sebebiyle bu isteğini gerçekleştiremedi. Bu arada Özbekistan'ın Buhara bölgesinden Afganistan'a göç etmiş bir Türkistanlı ailenin kızı Bibi Hacire Hanımla evlenmişti.

Diğer taraftan 1950 seçimlerinden sonra Türkiye'de iktidara gelen yeni hükümet Türk kökenli soydaşların göç taleplerine kapıları açmış ve müracaatlar toplanmaya başlamıştı. Bu dönemde Bibi Hacire Hanım hamileydi ve 1951 Kasım'ında oğlu Ahat dünyaya geldi. Ertesi yıl ilkbaharında hemen tamamı Türkistan coğrafyasından Afganistan'a geçmiş yüzlerce aileden oluşan iki büyük kafile iskânlı göçmen olarak Türkiye yolundaydı.

Göç yolu uzun ve zahmetliydi. Kafileler Afganistan'ı ve Pakistan'ı baştan başa geçerek karayoluyla Karaçi limanına ulaştılar. Daha sonra yük gemilerinin güvertelerinde, bazı göçmenlerin hayatlarını kaybedecekleri nitelikte ağır koşullarda bir deniz yolculuğu başladı. Basra Körfezinden geçerek Bağdat'a ulaşan kafileler buradan demir yoluyla Türkiye'ye, Adana'ya getirildiler ve Seyhan Nehri kenarındaki açık alanda çadırlara yerleştirildiler. Birkaç ay süren bir ikametten sonra hükümet bu iskanlı göçmenleri nüfus politikasına uygun olarak ülkenin çeşitli illerine, ağırlıklı olarak kırsal yörelerine dağıttı. Hacı Yoldaş ve ailesinin kısmetine Konya'nın Yunak ilçesinin Taahhütlü (Kuyubaşı) köyü düşmüştü. Bölgeye giden aile bir süre sonra yaşam koşullarının zorluğu ve eğitim imkânlarının yetersizliği gibi sebeplerle Akşehir ilçesine geldiler. Burada kendileri gibi davranan ailelerle birlikte şehrin dışında bir bölgede "Türkistanlılar Mahallesi" adı altında bir yerleşim oluşturdular. Bu arada Hacı Yoldaş Ailesi nüfus kayıtlarını yaptırmış, "Andican" soyadını almıştı.

Öğrenimi ve Gençlik Yılları

Ahat Andican, erken okula gitmesi için yaşının büyük yazdırılması sebebiyle "Yeni İlkokul"daki öğrenimine erken yaşta başladı. İlkokul son sınıftan itibaren Orta Okuldaki öğrenimi boyunca okuma-yazma

bilmemeleri sebebiyle Türkiye Türkçesine hâkim olamayan Türkistan Mahallesi Cami Cemaatine günlük gazeteleri okuyup Özbekçeye aktarmak şeklinde bir faaliyet yürütmek onun çok erken yaşlarda Türkiye'deki siyasal ve sosyal olayları takip edebilmesini sağladı.

Akşehir Ortaokulundaki öğreniminin son yılında Andican Ailesi büyük bir sarsıntı yaşadı. Babası Hacı Yoldaş ve Ağabeyi Abdurrahim'in ortak olduğu Türkistanlılar Tarım Kooperatifinin iflas etmesi sonucunda aile bütün varlıklarını satarak borçları ödemek zorunda kalmıştı. Bu gelişme yaşlı ve hasta babasının çalışamaması ile birleşince, Ahat Andican, Akşehir Lisesindeki öğrenimi boyunca okul sonrası saatlerde bir bisküvi fabrikasında çalışmak zorunda kaldı. 1960'lı yılların sonlarında Amerika Birleşik Devletleri yönetimi Sovyetler Birliği bünyesinde kalan milliyetlerin dış dünyaya çıkanları için bir göçmen kabul programı başlatmıştı. O dönemde, ağabeyi Abdurrahim Andican da dahil olmak üzere çok sayıda Türkistanlı bu imkândan yararlanarak aileleriyle birlikte ABD'ye göç ettiler. O sırada Lise son sınıfta olup üniversiteye hazırlanmakta olan Ahat Andican'a babası "oğlum. Sen de ağabeyin gibi ABD'ye müracaat et ve hayatını kurtar" diye ısrar ettiyse de o "Hayır! Burada kalıp öğrenimime devam edeceğim" diye cevap verdi. Nitekim o yıl yapılan merkezi sınavda İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesine 17. sıradan girecek kadar yüksek bir puan alarak üniversiteye girmeyi başardı.

1968, Fransa'da başlayan öğrenci olaylarının bütün dünyayla birlikte Türkiye'ye de yayıldığı yıldı. Dolayısıyla Ahat Andican'ın önünde bu çalkantılı dönemde öğrenimini sürdürmek ve geçimini sağlayacak şartları yaratmak gibi çok zorlu iki problem vardı. Sultanahmet'te Türkistanlı hacıların konaklaması için 17. Yüzyılda yaptırılmış, daha sonra Buhara Kuşbeyi tarafından restore ettirilmiş, 1927 yılında bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle Türkistan Gençler Birliği'nin kullanımına tahsis edilmiş Buhara Özbekler Tekkesinin geçirdiği yangın sonucu harap olmuş, kısmen yıkık binasında bir oda edinerek barınma sorununu çözmüştü. Kredi için başvurusuna olumsuz cevap alması ise geçinebilmek için lise döneminde olduğu gibi üniversite öğrenimi boyunca da çalışma zorunluluğuyla karşı karşıya bıraktı.

Üniversite sınavı için İstanbul'a geldiği tarihte Sultanahmet'teki Nil Hotel isimli bir butik otelde komilikle işe başladı. Fakat tıp fakültesinde teorik ve pratik derslere devam zorunluluğunun olması ancak gece işlerinde veya kısa süreli gündelik işlerde ya da parça başı işlerde çalışmasını gerektirmekteydi. Bir diğer zorluk da giderek artan öğrenci olayları sebebiyle işyeri sahiplerinin Üniversite öğrencilerini çalıştırmak istememeleriydi. Bu sebeple ilk üç yıl boyunca Ahat Andican, gazete satıcılığı, otelde komilik, lokantada garsonluk, ayakkabı imalat işçiliği, Deri fabrikasında yün kırpma işçiliği, inşaat işçiliği, Mahmutpaşa'da seyyar satıcılık, Plastik fabrikasında kalıp operatörlüğü, Reklam firmasında gece reklamlarını kayıt sekreterliği, Kapalıçarşı'da Hanutçuluk ve benzeri birçok işlerde çalışmak zorunda kaldı.

O yıllarda DEVA ilaç firması her yıl ilk iki sene derslerinde başarılı olmuş üçüncü sınıfta okuyan iki Tıp Fakültesi öğrencisine "Başarıyı Teşvik Bursu" adı altında bir burs vermekteydi. Ahat Andican'ın bu burslardan birisini alması öğrencilik hayatını büyük ölçüde kolaylaştıracak, derslere düzenli devam etmesini sağlayacaktı. Kaderin cilvesine bakın ki o yıl DEVA'nın Cerrahpaşa'da verdiği ikinci bursu Akşehir'de çalıştığı bisküvi fabrikasının sahibinin oğlu almıştı. DEVA bursunu aldığı yıl bir başka gelişme daha yaşandı. Çalışma hayatında tanıştığı bazı arkadaşlarla kurdukları bir orkestrada bas gitar çalmaya başlamıştı. Düğün salonlarında, açık hava sinemalarında müzik yaparak elde ettiği gelir daha da rahatlamasını sağladı.

Diğer taraftan o yıllarda Türkiye'deki öğrenci olayları iyice artmış, ülke sağ-sol çatışmaları olarak tanımlanan bir kaos ortamına sürüklenmişti. Türkistanlı üniversite öğrencileri özellikle sağ kesimdeki grupların üye olma yönündeki baskıları altındaydı. Ahat Andican bu baskıları önlemek ve Türkistanlı öğrencilerin sağ veya sol örgütlere katılarak çatışmanın bir parçası haline gelmelerini engellemek amacıyla "Türkistan Öğrenci Birliği" adıyla bir dernek kurulmasına öncülük etti. Bu dernekleşme ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Buhara Özbekler Tekkesi binasının boşaltılması yönündeki taleplerini de önlemişti.

Bu dönemde gerek Tıp fakültesine başladığında tıbbi yayınların çoğunun İngilizce olduğunu görmesi ve gerekse Kapalıçarşı'da hanutçuluk yaptığı dönemde lisede öğrendiği Fransızcanın çok da geçerli olmadığını anlaması üzerine kendi kendine İngilizce öğrenmeye başlamıştı. Stajının ilk yılında Amerika'da New Jersey şehrinde yaşayan ağabeyinin yanına gitti ve altı ay süreyle "Riverside Hospital" isimli bir hastanede hemşire yardımcısı olarak çalıştı. Bu ABD seyahati İngilizcesini ilerletmekle birlikte arkadaşlarından 6 ay geç mezun olmasına ve 1974 yılı nisan ayında ilan edilen Yedek Subayların dört ay askerlik yapmaları şeklindeki uygulamadan yararlanamayarak 18 ay askerlik yapmasına sebep olacaktı.

24 Eylül 1974 günü Cerrahpaşa Tıp Fakültesi dekanlığında tek başına Hipokrat yeminini okuyarak mezuniyet belgesini aldı ve hemen askerlik için başvurusunu yaptı. Ocak ayındaki celp sonrası ilk durak Samsun'daki "Sahra Sıhhiye Hizmet Okulu" oldu. Üç aylık eğitim dönemi sonrası çekilen kurada daha sonraki 15 ay boyunca görev yapacağı yer olan Balıkesir'deki "9. Ana Jet Üssü"nü çekti. Hava Üssü, birisi F-5 diğeri F-104 olmak üzere iki uçak filosunu barındırmaktaydı. Dolayısıyla buradaki görev askeri personelin sağlık sorunlarını çözümlemeye ek olarak pilotların uçuş öncesi muayenelerini yaparak uçuşa çıkıp çıkamayacaklarına karar vermek gibi bir sorumluluğu da kapsamaktaydı.

Diğer taraftan Dr. Ahat Andican bütün tıp fakültesi öğrencileri gibi, öğrencilik yıllarından itibaren mezuniyet sonrası kariyer planlaması yapmaktaydı. Öncelikle o yıllarda çok popüler olan Genel Cerrahi ihtisası yapmaya karar vermişti. Bu ihtisası da ya Türkiye'de bir üniversitede ya da ABD'de yapacaktı. Dolayısıyla Üs Komutanı Kemal Paşa'dan aldığı özel izinle haftanın bir günü Balıkesir Askeri Hastanesi Genel Cerrahi Uzmanı Yzb. Murat Or'un ameliyatlarına yardımcı personel olarak

katılmaya başladı. O yıllarda ABD'de doktor olarak çalışabilmek ve ihtisas yapabilmek için Amerikalı öğrencilerin girdiği board sınavına eşdeğer ECFMG (Educational Council for Foreign Medical Graduates) adlı bir bilim sınavını vermek gerekiyordu. Sınav her yıl bir kez İstanbul'daki Robert Kolej de dahil olmak üzere dünya genelinde çeşitli merkezlerde yapılmaktaydı. Dolayısıyla ABD seyahati sırasında edindiği kitaplar üzerinden sıkı bir şekilde çalışmaya başladı. Ertesi yıl girdiği sınavda başarılı oldu ve ECFMG belgesini aldı. Askerlik döneminde büyük bir acı yaşadı. Babası Hacı Yoldaş Andican 25 Mayıs 1975 tarihinde hayatını kaybetmişti. Dr. Ahat Andican babasının son nefesinde yanında olamamanın üzüntüsünü yıllarca yaşayacaktı.

Akademik Hayatı

Askerlik bitiminde ABD'ye gidiş işlemlerini tamamlamak için İstanbul'a döndü. Pasaport alımı ve ABD'de ihtisasa başlayacağı üniversite hastanesi ile yazışmalarının devamı süresince boş durmamak için Cerrahpaşa'ya gidip volonter olarak çalışmaya başladı. Tam bu dönemde son üç yıldan beri cerrahi asistanlığı kadrosu açmayan Cerrahpaşa ve Çapa Tıp Fakültelerinin eş zamanlı olarak kadro açmaları Dr. Ahat Andican'ın hayat çizgisini değiştirecekti. Her iki fakültenin sınavlarında da başarılı olan Dr. Andican, Genel cerrahi Kliniği Direktörü Prof. Dr. Adnan Salepçioğlu'nun

isteği üzerine Cerrahpaşa'yı tercih etti. Böylece büyük ve uzun ameliyatlarıyla, o dönemde tırmanan terör olaylarının ağırlaştırdığı acil nöbetleriyle, ihtisas yapan pırıl pırıl beyinlerin başasistan kalıp akademik kariyerlerini sürdürebilme mücadeleleriyle yoğunlaşan bir Genel Cerrahi asistanlık dönemi başlamış oluyordu.

Dr. Andican, ihtisası sırasında bir taraftan asistanlığın bilimsel ve pratik çalışmalarını yürütürken bir taraftan da asistan haklarının savunulması gerektiğini düşünmekteydi. O yıllarda geçerli olan 1750 sayılı Üniversite Yasasına göre Fakülte Yönetimleri Dekan, eski Dekan, 3 profesör, 2 Doçent ve 1 Asistan temsilcisinden oluşmaktaydı. Cerrahpaşa Tıp Fakültesinde o güne dek Asistan temsilcilerinin doçentliğe hazırlanan uzman başasistanlar arasından seçilmesi şeklinde bir gelenek oluşmuştu. Dr. Ahat Andican doçent adayı başasistanların Asistan haklarını yeterince savunamayacakları şeklinde bir söylem geliştirdi ve Cerrahpaşa tarihinde ilk defa 3 yıllık bir asistan olarak Asistan Temsilciliğine adaylığını açıkladı. 1979 yılı aralık ayında yapılan seçimlerde sağcıların (MİL-AS) ve solcuların (TÜM-AS) adaylarına karşı 735 asistanın 550'sinin oyunu alarak Asistan Temsilcisi seçildi. Prof. Dr. Bülent Berkarda'nın dekan, Doç. Dr. Nurettin Sözen ve Doç. Dr. Uğur Derman'ın dekan yardımcısı oldukları Cerrahpaşa Tıp Fakültesi yönetiminde temsilci olarak yaptığı çalışmaların genel kabul görmesiyle ertesi yıl yapılan seçimlerde sağ ve sol asistan teşkilatlarının ortak teklifi ve desteğiyle yeniden Asistan Temsilcisi seçildi. İkinci görev yılının sonuna yaklaştığı sıralarda, 12 Eylül darbe yönetimi 4 Kasım 1981 tarihinde üniversite özerkliğini büyük ölçüde yok eden 2547 sayılı Yüksek Öğretim Yasasını çıkarmıştı. Bu yasaya göre asistanlık yerine uzmanlık öğrenciliği şeklinde bir kavram geliştirilmiş, dolayısıyla da Asistan Temsilciliği lağvedilmişti.

Bu arada Dr. Andican asistanlığının dördüncü yılında bir süreliğine İngiltere'ye gitmiş ve Birmingham Üniversitesi'ne bağlı Queen Elizabeth Hastanesinde İngiliz Cerrahlar Birliği Başkanı Prof. Dr. Geoffrey Slaney'in yanında çalışmıştı. Dönüşünde hızla tezini hazırlayarak 24 Kasım 1980 tarihinde uzmanlık sınavına girdi. Cerrahi Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Adnan Salepçioğlu'nun başkanlığını yaptığı jüri karşısında verdiği başarılı sınav Adnan Hoca'nın başasistanlık teklifi ile sonuçlandı. Böylece Cerrahpaşa Tıp Fakültesindeki Öğretim Üyeliği yolu açılmış oluyordu.

O yıllarda Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı Türkiye'nin efsanevi iki cerrahı, Prof. Dr. Adnan Salepçioğlu ve Prof. Dr. Tarık Minkâri'yi bünyesinde barındırmaktaydı. Adnan Hoca'nın başasistanı olmak ise Dr. Ahat Andican'a Pankreas, Karaciğer ve Yemek Borusu gibi organ girişimleri başta olmak üzere Genel Cerrahinin bütün operasyonları konusunda nitelikli bir cerrah olma imkânını sağladı. Bu dönemde cerrahi çalışmalarına paralel olarak bilimsel yayınlar yapmakta ve tıp öğrencilerinin eğitimine yönelik çalışmaları da sürdürmekteydi.

Yeni Yüksek Öğretim Yasası ve yönetmelikleri Doçent unvanını alabilmek için birisi tez niteliğinde deneysel çalışma olmak üzere çok sayıda bilimsel yayın, önce yazılı ve daha sonra üç kişilik bir jüri karşısında sözlü yabancı dil sınavı ve ardından 5 kişilik bir jüri tarafından yapılan bilim ve uygulama (Ameliyat) sınavı şeklinde aşamalı bir sistem belirlemişti. Başasistanlığının başlangıcından itibaren söz konusu bilimsel çalışmaları gerçekleştiren Dr. Andican, 1983 yılı şubat ayında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde yapılan yazılı ve sözlü yabancı dil sınavını başarıyla geçti. Ardından 1984 yılının ekim ayında Hacettepe Üniversitesinde Prof. Dr. Hüsnü Göksel başkanlığındaki bir jüri tarafından gerçekleştirilen bilim sınavını da vererek Doçent unvanını aldı.

O dönemde geçerli olan yasa öğretim üyelerinin ihtiyaç bulunan üniversitelere rotasyon yapmaları zorunluluğunu getirmişti. Dolayısıyla Doç. Dr. Ahat Andican 1984-1985 eğitim yılının ikinci yarısında Dicle Üniversitesine rotasyona gitti. Cerrahpaşa'ya dönüşünden sonra bir taraftan eğitim öğretim görevini, ameliyatları ve bilimsel çalışmalarını yaparken bir taraftan da Türkiye'deki sağlık sisteminin iyileştirilmesi yönünde projeler hazırladı ve bakanlığa sundu. Bakanlığın projeleri onaylaması sonrasında Sağlık Bakanlığı danışmanlığına getirildi. Bakanın görevden alınması sebebiyle bu görevi uzun süreli olmadı.

Doçentliğinin üçüncü yılında o dönemde Türkiye'de bilinmeyen, Yemek Borusu kanserlerinde göğsü açmaksızın mide ve kolon transplantasyonu yöntemiyle ameliyat tekniğini, bu yöntemle ameliyat ettiği hastaları ve elde ettiği sonuçları kapsayan "Torakotomisiz Özofajektomi" başlıklı kitabını yayınladı. Ayrıca Dünya cerrahisinin temel kitaplarından birisi olan Maingot'un "Abdominal Cerrahi" kitabının çeviri editörlüğünü yaparak Türk Cerrahisine kazandırdı. Cerrahpaşa Tıp

Fakültesinde akademik kariyerini sürdüren Dr. Ahat Andican 1991 yılında profesörlüğe yükseldi.

Aktif siyaset sebebiyle 1995-2003 yılları arasında üniversiteden ayrılan Dr. Andican siyaset bitiminde Cerrahpaşa Tıp Fakültesindeki öğretim üyeliği görevine geri döndü. Bu dönemde kuruluşuna aktif katkı verdiği Okan Üniversitesi Mütevelli Heyet Üyeliğine başladı ve 13 yıl boyunca bu görevi sürdürdü. Bu dönemde ayrıca İstanbul Üniversitesi ikinci diploma programına katıldı ve dört yıllık bir öğrencilik döneminde sınavlarını başarıyla tamamlayarak Tarih Fakültesinden mezun oldu ve Tarihçi unvanını aldı.

2010'dan itibaren 2016 yılına kadar Genel Kurmaya bağlı Stratejik Araştırmalar Enstitüsünde (SAREN) Orta Asya Jeopolitiği ve Türk Dış Politikası alanında Yüksek Lisans ve Doktora dersleri verdi. 2016-2017 ders yılında Milli Savunma Üniversitesinde benzer dersleri verdi. 2016 yılında Cerrahpaşa Tıp Fakültesindeki görevinden ayrılan Dr. Andican Okan Üniversitesi'ne geçti. Burada eğitim, öğretim ve ameliyat faaliyetlerini sürdürürken bir taraftan da Cerrahi Bölüm Başkanlığı görevlerini yürüttü. 2017 yılında yeniden siyasete dönen Dr. Ahat Andican bu tarihte akademik hayatını noktalamış oldu.

STK Faaliyetleri

1970'li yıllar Türkiye'de sağ-sol çatışmaları sebebiyle özellikle üniversitelerde anarşinin yaygınlaştığı yıllardı. Ahat Andican İstanbul'da çeşitli üniversitelerde okumakta olan Türkistanlı gençlerin sağ veya sol radikal örgütlere katılmamasını sağlamak amacıyla 1970 yılında Türkistan Öğrenci Birliği'nin kurulmasına öncülük etti. İlk yıl bu derneğin başkan yardımcısı, daha sonraki yıllarda ise başkan olarak faaliyet gösterdi. Bu dönemde aynı zamanda 1955 yılında kurulmuş Türkistanlılar Yardımlaşma Cemiyeti faaliyetlerine de aktif olarak katıldı.

12 Eylül 1980 askeri darbesi ile ülkedeki birçok STK ile birlikte Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği'nin faaliyetleri de durdurulmuştu. Dr. Ahat Andican 1984 yılında bu derneği yeniden faaliyete geçirmek istediyse de otoritelerin izin vermemesi sonucu "Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği" adıyla yeni bir dernek kurdu ve başkanlığa seçildi. Doğu Blok'unda ve Sovyetler Birliğinde çözülmenin başladığını gören Dr. Ahat Andican bu derneğin hedeflerini "dış dünyada yaşayan Türkistanlılar bulundukları ülkelerde etkin ve nitelikli sosyopolitik baskı grupları haline dönüşmelidirler. Bilimsel nitelikte yayınlar ve toplantılar ile Türkistan'daki Türk milletinin dış dünyadaki sesi olmalıdırlar. Bağımsızlık günü geldiğinde ise Türkistan'daki cumhuriyetler ile kendi yaşadıkları ülkeler arasında diyalogların kurulmasına yardımcı olmaları gereklidir" şeklinde özetlemekteydi.

1986 yılı başlarında, Aksaray'daki Cerrahpaşa Caddesinde üç katlı bir bina satın aldı ve böylece Türkiye'deki Türkistan diasporası tarihinde ilk defa olarak, kendi binasına sahip olmuş oldu. Ertesi yıl bu binanın bir katında *Türkistan Yayın Merkezi*'ni kurdu. Amacı Doğu Blok'unda ve Türk dünyasında ortaya çıkan gelişmelerin Türk ve dünya kamuoyuna aktarılmasını sağlayacak bir yayın organı çıkarmaktı. Nitekim 1988 yılı başından itibaren üç ayda bir yayınlanacak "Türkistan" dergisini çıkarmaya başladı. Derginin 10 kişilik yazı kurulunun 7'si Türkistanlı bilim adamları ve akademisyenler tarafından oluşturulmaktaydı. *Türkistan* dergisi siyasi ve ilmî çevreler tarafından kısa sürede benimsendi ve yayınlanan yazılar birçok çalışmacı tarafından kaynak olarak kullanılmaya başlandı. Özellikle Afgan Türkistan'ında Sovyetlere karşı verilen mücadelede Türklerin rolü, Türk dünyasında ortaya çıkan halk hareketlerinin (Azerbaycan Halk Cephesi, Özbekistan Birlik Halk Hareketi, Kazakistan Nevada-Semey Hareketi vs.) dış dünyada tanıtılması gibi konuları Türk kamuoyuna en erken ve ayrıntılı bir şekilde sunan kaynak *Türkistan* dergisiydi. Faaliyetlerin daha etkin bir biçimde sürdürülebilmesi amacıyla, 1990 yılında Dr. Ahat Andican önderliğinde "Türkistan Araştırmaları Vakfı" kuruldu ve derginin sahipliği bu vakfa devredildi.

Dr. Ahat Andican'ın bu yıllarda gerçekleştirdiği en önemli çalışmalardan birisi de Millî Eğitim Bakanlığı kadrolarının bilgilendirilmesiyle orta öğretimde okutulan *Millî Tarih* ve *Millî Coğrafya* kitaplarına "Batı

Türkistan Cumhuriyetleri" başlığı altında bölümlerin konulması projesidir. Dr. Ahat Andican tarafından gündeme getirilen bu proje dönemin Milli Eğitim Bakanları Vehbi Dinçerler ve Metin Emiroğlu ile yapılan görüşmeler sonrasında hayata geçirilmiştir.

1980'ler Afganistan'da Sovyet işgaline karşı savaş yılları oldu. Günümüzde Kuzey Afganistan olarak bilinen Güney Türkistan Türkleri Azad Beg önderliğinde kurulan "Şimal Vilayetleri İslam İttihadı" partisi bünyesinde bir varlık-yokluk mücadelesi vermelerine rağmen dış dünyada tanınmamakta, Pakistan aracılığıyla mücahit teşkilatlarına aktarılan yardımları alamamaktaydı. Türkiye'de bile Afgan cihadında Türklerin varlığı bilinmemekteydi. Bu sebeple Dr. Ahat Andican'ın daveti üzerine Azad Beg Nisan 1988'de 15 kişilik bir heyetle birlikte Türkiye'ye geldi. İstanbul'da 2 gün süreyle basın ve yayın organlarına yönelik bir tanıtım programı uygulandı. Daha sonra Dr. Ahat Andican'ın organizasyonuyla Azad Beg ve arkadaşları Ankara'ya götürülerek sırasıyla Millî Eğitim Bakanı Hasan Celal Güzel, Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, Devlet Bakanı Cemil Çiçek ve Başbakan Turgut Özal ile görüştürüldü. Böylece, Afganistan problemi, Afganistan Türklerinin durumu ve cihat içerisindeki konumları Türkiye Hükümeti yetkililerine ilk kez geniş bir şekilde anlatılmış oldu. Türkiye programı tamamlandıktan sonra Azad Beg ve iki yardımcısıyla birlikte Ahat Andican Amerika Birleşik Devletlerine gittiler. New York merkezli "Turkestan-American Association" aracılığıyla Amerikan hükümeti ile görüşmeler yapıldı ve Afganistan'daki Türklerin durumu hakkında bilgilendirme yapıldı.

Azad Beg'in dönüşünden sonra Dr. Ahat Andican "Afganistan'da Türkler de Savaşıyor" sloganıyla ülke genelinde bir yardım kampanyası projesini gündeme getirdi. Türkiye genelinde kampanya yapabilmek için ülkede yaygın teşkilatlanmış olma zorunluluğu sebebiyle teklifi ülke genelinde etkin bir organizasyon olan, Türk Ocakları teşkilatına götürdü. Türk Ocakları yönetiminin teklifi kabul etmesi sonucunda, Temmuz 1988'de, Esir Milletler Haftasıyla birlikte kampanya başlatıldı. 6 ay süreyle cumartesi ve pazar günleri farklı illerde olacak şekilde yaklaşık 50 ilde konferanslar gerçekleştirildi. Toplanan maddi yardımla birlikte çeşitli sağlık ve eğitim malzemeleri, 1989 yılı başında, içlerinde iki gazetecinin bulunduğu 7 kişilik bir grup tarafından Türk Partisi'nin Peşaver'deki merkezine götürüldü ve teslim edildi. Hareketin Pakistan

ve Afganistan'daki askerî kampları ziyaret edildi, mücahit liderleriyle görüşmeler yapıldı. Ayrıca Pakistan'daki Türk mülteci kampları ziyaret edildi. Böylece Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk defa Kızılay benzeri bir kamu kuruluşu dışında iki STK (Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği ve Türk Ocakları) tarafından bir yurt dışı yardım kampanyası gerçekleştirilmiş oldu.

"Afganistan'da Türkler de Savaşıyor" kampanyası sonrasında, Afganistan meselesiyle ilgili gelişmeler, Pakistan'daki mücahit partilerinin durumu, mülteci kamplarındaki Türklerle ilgili durum ve Afganistan meselesinin geleceğinde Türkiye'nin rolü gibi konuları içeren bir rapor Dr. Ahat Andican tarafından hazırlanarak Türk Hükümetinin ilgili birimlerine teslim edildi. Yine aynı yıl içerisinde Azad Beg tarafından belirlenip Türkiye'ye gönderilen 7 Türkistanlı (Özbek-Türkmen) genç Dr. Ahat Andican'ın YÖK ile yaptığı görüşmeler sonrasında özel statü ile çeşitli Türk üniversitelerine yerleştirildi.

1980'li yılların sonlarına doğru Doğu Blokunda dağılmanın ilk belirtileri ortaya çıkmaya başlamış durumdaydı. Bu gelişmeler ışığında, hariçteki Türkistanlıların nasıl bir yol izleyecekleri konusu önem kazanıyordu. Bu amaçla 1989 Eylül'ünde, Dr. Ahat Andican başkanlığında, Türkiye'deki bütün Türkistan teşkilatlarının temsilcilerinin çağırıldığı bir "Ulusal Türkistan Kurultayı" düzenlendi. İki gün süren bu kurultayda Sovyetlerin bir dağılma süreci içerisinde girdiği, Sovyetler bünyesindeki Türkistan Cumhuriyetlerinde ortaya çıkan halk hareketlerinin toplumlarındaki bağımsızlık taleplerini gündeme getirdikleri, dolayısıyla hemen ertesi yıl sadece hariçte yaşayan Türkistanlıların değil, Türkistan'da yaşayan Türkistanlıların da katılacağı uluslararası nitelikte bir kurultay toplamanın gerekli olduğu sonucu ortaya çıktı. *Türkistan Araştırmaları Vakfı* ve *Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği* beraberce bu kurultayın çalışmalarını başlattılar.

3-5 Aralık 1990 tarihlerinde Dr. Ahat Andican başkanlığında İstanbul'daki Atatürk Kültür Merkezi'nde gerçekleştirilen *I. Uluslararası Türkistan Kurultayı* üç konuda ilk olma özelliğini taşımaktadır. Birinci özellik 70 yıllık muhaceret hayatı boyunca Amerika, Almanya, Afganistan, Pakistan, Arap ülkeleri ve Türkiye'deki Türkistanlıların temsilcilerinin ilk defa olarak, böyle büyük bir kurultay vesilesiyle bir araya gelmiş olmalarıdır. İkinci özellik ise, Sovyetler Birliği kurulduktan bu yana ilk

defa olarak, Türkistan cumhuriyetlerinden gelen temsilciler ile hariçteki Türkistanlıların bir araya gelebildikleri bir toplantı olmasıdır. Özbekistan Devlet Konseyi Üyesi Şükrulla İbrahim, Özbekistan Yazarlar Birliği Başkanı Adil Yakubov, Özbek yazarlar Cemal Kemal, Tahir Kahhar ve Hamidulla Baltabayev bu kurultaya iştirak etmişlerdir.

Kurultay'ın ilk olan üçüncü özelliği ise Türkiye'deki Türkistanlıların yaptığı bir toplantıda Türk Hükümetinin ilk kez resmî olarak bakan düzeyinde katılımda bulunmuş ve temsil edilmiş olmasıdır. Devlet Bakanı Ercüment Konukman, Avrupa Komisyonu Başkanı Bülent Akarcalı, Kayseri Milletvekili Halil Özsoy, Cumhurbaşkanı Başdanışmanı Ertan Yülek hükümeti temsilen kurultaya katılarak konuşmalar yapmışlardır. Bu üst düzey katılımlar Türk Devletinin Türkiye'deki Türkistan diasporasına ve teşkilatlarına verdiği önemi gösterdiği gibi bu teşkilatların Türkistan Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında kurulacak ilişkilerde önemli roller oynayacağı yönündeki öngörülerini de göstermekteydi.

3 gün devam eden I. Uluslararası Türkistan Kurultayı'nın bitiminde, katılan delegelerin görüşleri doğrultusunda alınan kararlar bir "Sonuç Bildirgesi" ile ilan edildi. Buna göre her ülkedeki Türkistan kuruluşlarını temsilen ikişer kişinin katılmasıyla bir "Dünya Türkistanlılar Kongresi" kurulmasına karar verildi. Delegelerin yaptığı seçimle "Dünya Türkistanlılar Kongresi" başkanlığına Doç. Dr. A. Ahat Andican seçildi. Büyük ilim adamımız Dr. Baymırza Hayit da kongrenin fahri başkanlığına getirildi.

1992 yılı bahar aylarında Afganistan iç savaşında büyük bir değişiklik yaşanmış ve General Raşid Dostum ordusuyla birlikte mücahit saflarına katılmıştı. Dostum tarafından mayıs ayında *Afganistan Millî İslami Hareketi* (CMİA) kuruldu. Böylece Afganistan mücadelesinde Türkistanlılar tarafından oluşturulan ikinci bir merkez daha ortaya çıkmış oluyordu. General Dostum hareketi ile Türkiye devleti arasında ilişkilerin başlatılması gerekliydi. Dr. Ahat Andican'ın çabalarıyla gerekli temaslar sağlandı ve Dostum'un Türkiye'ye gönderdiği temsilciler, Şubat 1993'te, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a takdim edildi. Görüşme 17 Şubat 1993 günü İstanbul'da, sayın cumhurbaşkanının Harbiye Orduevi'ndeki makamında gerçekleşti ve 2 saat kadar sürdü. Görüşmeye Dr. Ahat Andican'la birlikte General Dostum'un temsilcileri Haşim Zari ve General Abdulmalik katıldılar. Bu görüşme sonrasında Türkiye'nin Mezar-ı Şerif'te

bir konsolosluk açmasıyla General Dostum'a yönelik diplomatik ilişkiler başlatılmış oldu.

1994 yılında Dr. Ahat Andican, başkanlığını yürüttüğü Türkistanlılar Kültür ve Sosyal yardım Derneği'nin Kamu Yararına Dernek statüsü kazanması için çalışmaları başlattı. İlgili bakanlıklar tarafından 4 ay kadar devam eden incelemeler sonucunda bu talep uygun bulundu dernek Bakanlar Kurulunun 2.3.1995 tarih ve 95/6683 sayılı kararıyla *Kamu Yararına Dernek* statüsünü aldı. Bu dönemde Dr. Andican'ın başlattığı bir diğer çalışma da Doğu Türkistan Derneği ve Irak Kültür Derneği ile bir araya gelinerek Avrasya Dernekleri Federasyonu'nun kurulması konusu oldu. Yine aynı yıl, günümüze kadar Türk Dünyasına sosyokültürel alanlarda büyük hizmetler yapan Avrasya Bir Vakfı'nın kurucu üyesi oldu.

Bütün bu süre boyunca Dr. Andican Türk dünyasının çeşitli sorunları, Türkiye-Türk dünyası ilişkileri ve Türkiye Dış Politikası gibi konularda yüzlerce konferans verdi, yirminin üzerinde uluslararası toplantıya konuşmacı olarak katıldı.

Amerikalı araştırmacı Lowell Bezanis, *Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Sovyet Müslüman Muhacirleri* başlıklı çalışmasının Batı Türkistanlı Muhacirler bölümünde, Dr. Ahat Andican döneminde yapılan çalışmaları[2] "Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği'nin şimdiki lideri (Ahat Andican) onlarca yıl devam eden bir karanlık devresinden sonra Türkistanlıları Türkiye'de görünür hâle getirmiştir." sözleriyle ifade etmektedir.

Özbekistan Yazarlar Birliği, 1991 yılı uluslararası Çolpan mükâfatını Dr. Baymirza Hayit, Dr. A. Ahat Andican'a verdi. Gerekçesi ise "İstiklâl davası için ülkemizde ve harici ülkelerde cansiperane çalışmalar yapan dostlarımızın zahmetlerine karşı daha çok kadirşinaslıklar gösterilecektir. Baymırza Hayit ve Ahat Andican, Türkistan milletinin feryatları henüz Moskova'nın ötesine geçemediği dönemlerde, halkımızın sesini kıtalardan kıtalara taşımışlar ve ecdadımızın ruhlarını şad etmişlerdir" sözleriyle açıklandı.[3]

---

[2] Bezanis, *Soviet Muslim emigrès in the Republic of Turkey, Central Asian Survey (1994) No: 13,* s. 161

[3] *Halkara Tanlar Yakunlandı*, Özbekistan Adabiyatı ve San'atı, 20.3.1992, s. 7.

Siyasi Hayatı

Dr. Ahat Andican'ın siyasetle ilişkisi 1983 genel seçimleri öncesinde başladı. Bu dönemde Anavatan Partisini destekleyen Andican kısa bir sürede partinin İstanbul teşkilatı içerisinde kendisine bir yer edindi. Bu dönemde sağlık konusunda hazırladığı bazı projelerin bakanlıkça benimsenmesi üzerine Sağlık Bakanlığında danışman olarak atandı. 1980'lerin ortalarından itibaren Sovyetler Birliği, Doğu Bloku ve Türk Dünyası ile ilgili verdiği konferanslar, katıldığı açık oturumlar ve yaptığı yayınlar Başbakan Turgut Özal'ın dikkatini çekti ve bu konularda kendisine bilgi notları hazırladı. 1989 yılı yerel seçimlerinde Turgut Özal'ın özel doktoru Cengiz Aslan aracılığıyla iletilen İstanbul 3. Bölgede bir belediyenin başkan adaylığı teklifini "yerel yönetimlerde siyaset yapmak istemediği" gerekçesiyle reddetti. 1991 genel seçimlerinde Sn. Mesut Yılmaz'ın davetine ise profesörlük işleminin tamamlanma aşamasında olması ve adaylık için istifa ederse profesörlük unvanını kullanamayacağı gerekçesiyle olumlu cevap veremedi. Fakat bu tarihten itibaren Sn. Mesut Yılmaz'ın Sovyet Sonrası Coğrafya ve Türk Dünyası konularında danışmanlığını sürdürdü, zaman zaman ANAP grubuna ve teşkilatlarına konferanslar verdi.

1995 yılında yapılan genel seçimlerde Sn. Mesut Yılmaz'ın daveti üzerine Anavatan Partisinden İstanbul III. Bölge milletvekili adayı

oldu ve seçilerek aktif siyasete başladı. Parti yönetimince yapılan görevlendirme ile Dünya Parlamentolar Arası Birlik (PAB) grubuna üye seçildi. Ertesi yıl ağustos ayında yapılan ANAP 5. Olağan Büyük Kongresinde Merkez Karar Yönetim Kurulu Üyesi seçildi ve daha sonra Basın ve Medya'dan sorumlu Genel Başkan Yardımcısı oldu. Bu görevi ertesi yıl temmuz ayına kadar sürdürdü.

30 Haziran 1997 tarihinde Başbakan Mesut Yılmaz tarafından kurulan 55. Hükümette Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları arasındaki ilişkilerden sorumlu Devlet Bakanlığı görevine getirildi ve aynı zamanda Hükümet Sözcülüğü görevini üstlendi. Bakanlığı döneminde stratejik sektör analizleri yaptırmak suretiyle Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerinin rasyonel temeller üzerine oturtulmasını sağladı. Dış dünyadaki Türk Toplulukları (Kırım ve Ahıska Türkleri gibi) ve Türkiye'deki Göçmenlerin problemlerini çözümleme yönünde çaba gösterdi. Bakanlığı döneminde Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki Karma Ekonomi Komisyonları toplantılarında Türk tarafının başkanlığını yürüttü. Bu dönemde ayrıca İSEDAK (İslam İşbirliği Teşkilatı) ve ECO (Ekonomik İşbirliği Teşkilatı) toplantılarında Türkiye'yi temsil etti.

Başbakan Mesut Yılmaz 1999 yılı genel seçimleri öncesinde milletvekili adaylığı için sadece İstanbul'da ön seçim yaptıracağını ilan etti. 13 Şubat günü 1200 İstanbul delegesi arasında yapılan önseçimde 900'e yakın oy alarak ikinci sıradan milletvekili adayı olmaya hak kazandı. 18 Nisan 1999 tarihinde yapılan seçimlerde Anavatan Partisinin İstanbul III Bölge Liste başı olarak yeniden milletvekili seçildi. Parlamentoda yapılan görevlendirmelerde Milli Eğitim Komisyonu üyeliğine seçildi. Aynı yıl ortalarında yapılan Anavatan Partisi 6. Olağan Kongresinde 1200 delegeden 823'ünün oyunu alarak 3. sıradan Merkez Karar Yönetim Kurulu'na seçildi ve ardından Basın ve Medyadan Sorumlu Genel Başkan Yardımcılığı göreviyle birlikte Parti Sözcülüğünü üstlendi.

2000 yılında Dışişleri Komisyonu üyesi oldu. Aynı zamanda Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi (AKPM) üyesi olarak bu uluslararası kuruluşta Türkiye'yi temsil etme görevini üstlendi. AKPM'nin kendi içerisinde yapılan seçimlerde bu kuruluşla ABD senatosu arasındaki ilişkileri yürüten Transatlantik Komisyonu üyeliğine seçildi. 3 Kasım 2002 genel seçimlerinde yeniden Milletvekili adayı olarak gösterilmişse de bu

seçimlerde Anavatan Partisi'nin barajı aşamayarak parlamento dışında kalması sebebiyle aktif siyaseti noktalamak zorunda kaldı.

Siyaset sonrasında üniversiteye dönen Dr. Ahat Andican 2017 yılında gerçekleşen referandumla ülkenin başkanlık sistemine geçişiyle girdiği darboğazı görerek yeniden siyasete dönmeye karar verdi ve aynı yıl 25 Ekim'de kurulan İYİ Parti'nin kurucu üyesi oldu. İlk kongrede Genel İdare Kurulu üyesi seçildi. 24 Haziran 2018'de yapılan Genel Seçimlerde İstanbul III. Bölgeden liste başı olarak milletvekili seçildi. Bu seçimlerde İYİ Parti 43 milletvekili ile parlamentoya girmişti. Temmuz ayında yapılan grup toplantısında Dr. Ahat Andican İYİ Parti Grup Başkanı seçildi. Ayrıca Dünya Parlamentolar Arası Birlik (PAB) üyesi oldu. Parti yönetimi konusundaki tutarsızlıklar sebebiyle Parti liderliği ile uyumsuzlukların ortaya çıkması sonucu 4 ay kadar sonra Parti Grup Başkanlığından ayrıldı ve milletvekili olarak çalışmalarını sürdürdü. 2022 yılı başlarından itibaren cumhurbaşkanlığı seçimleri için kurulan 6'lı Masa döneminde parti liderinin uyguladığı tutarsız politikalar sebebiyle 2023 seçimlerinde aday olmayan Dr. Ahat Andican seçimlerden kısa bir süre sonra parti üyeliğine son verdi. Günümüzde partisiz kimliğiyle ulusal televizyonlarda siyaset yorumcusu olarak muhalefet görevini sürdürmektedir.

Yazarlık Hayatı

Dr. Ahat Andican 1980'lerin ortalarından itibaren Sovyetler Birliği bünyesindeki Türkler ve bunlarla ilgili sosyopolitik gelişmeler alanında konferanslar vermeye ve yazılar yazmaya başladı. 1988 yılında çıkarmaya başladığı "Türkistan" dergisinde ve Türkiye'de yayınlanan Türk Yurdu benzeri dergilerde bu konularla ilgili makaleler yazdı. 1993-1994 yıllarında Tercüman Gazetesinde "Vizyon" başlığı altında haftalık siyaset yazıları yazdı. Daha sonra bu yazılarından yapılan seçkiler, Sovyetler Birliği, Türk Dünyası, Türk Dış Politikası, Balkanlar, Kırım, Kafkasya, Türkistan Cumhuriyetleri, Afganistan bölümleri şeklinde bir kitap haline getirildi ve 1996 yılında *Değişim Sürecinde Türk Dünyası* başlığıyla yayınlandı.

Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi kitabının yazılış hikâyesi neredeyse Dr. Ahat Andican'ın çocukluğuna kadar geri gidiyor. İlkokul son ve Orta Okul yıllarında Almanya merkezli Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin gönderdiği *Milli Türkistan* dergilerini Akşehir'deki

Türkistanlı yaşlılara defalarca okumak onda Türkistan dışına çıkarak Sovyetler Birliği'ne karşı mücadele eden Türkistanlı aydınların ve siyasetçilerin faaliyetleri konusunda ciddi bir merak uyandırmıştı. *Türkistan* dergisini çıkardığı yıllardan itibaren, Türkistan diasporasının Türkiye'de, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde, Afganistan, Pakistan, Hindistan ve İran gibi Asya ülkelerinde, Arap coğrafyasında ve Amerika'da. Çoğunluğu gizli teşkilatlar halinde yüzyıl boyunca sürdürdüğü sosyopolitik faaliyetlerle ilgili materyal topladı, bu faaliyetlere katılan şahıslarla görüşmeler yaptı ve 2003 yılında *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* başlığıyla kitaplaştırdı. Türkistan tarihi konusunda büyük bir boşluğu dolduran kitap yoğun ilgi çekti ve *Turkestan Struggle Abroad* başlığıyla İngilizceye, *Turkiston Uchun Qurash* başlığıyla Özbekçeye çevrildi. Türk ve Amerikan üniversitelerinde yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin okuma listelerine kondu. 2020 yılında kitabın ikinci baskısı yayınlandı.

Ahat Andican Hoca Türkiye'deki orta okul tarih ve coğrafya kitaplarına Türkistan Cumhuriyetleri ile ilgili bölümler konulması konusunda çaba gösterdiği 1980'li yıllarda Osmanlıların ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin Orta Asya ile olan ilişkileri konusunda ciddi bir araştırma ve bilgi yetersizliğinin olduğunu fark etmişti. Bu alanda bazı tarihçilerin dönemsel çalışmaları var olmakla birlikte bütüncül bir çalışma yapılmamıştı. Dolayısıyla üçüncü kitabında bu alana yönelmeye

karar verdi ve araştırmalara başladı. Nihayet 2009 yılında Osmanlı'nın kuruluşundan başlayarak Sovyetler Birliği'nin dağılıp Türkistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuştukları tarihe kadar 700 yılı kapsayan *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya* kitabı ortaya çıktı. Bu alandaki Tarihçiler ve araştırmacılar tarafından kaynak olarak kullanılan kitap birçok Türk üniversitesinde okuma listelerine kondu. Dr. Ahat Andican günümüzde Türkistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlık yıllarını da kapsayacak şekilde kitabın yeni ve genişletilmiş baskısının çalışmalarını sürdürmektedir.

Ahat Andican Hoca *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya* kitabının Osmanlı-Timurlu ilişkileri bölümünü yazarken Timur tarihi ile ilgili birçok önemli çelişkinin varlığını fark etmişti. Bunların ilki ve en önemlisi günümüze dek Timur'la ilgili olarak yazılan neredeyse bütün kitaplarda kaynak olarak kullanılan *Tüzükat-ı Timuri*'nin gerçekliği ve Timur dönemi tarihini gerçekten yansıtıp yansıtmadığıydı. İkincisi Ankara yenilgisinin Türk tarihçiliğinde oluşturduğu olumsuz algı ve Timur'un neredeyse bir nefret objesi haline dönüştürülmesi konusuydu. Çelişkili bir diğer konu da Sovyetler Birliği döneminden itibaren Timur'un Türk kimliğinden soyutlanarak Özbekleştirilmesi, Özbekistan'ın bağımsızlık döneminde de bu yaklaşımın sürdürülerek bir "Timur Kültü" yaratılmasıydı.

Söz konusu çelişkiler ve benzerleri açıklığa kavuşmadan gerçek bir Timur tarihi yazılamayacağını öngören Ahat Hoca hangi dilde olursa olsun Timur dönemine ve Timur'la ilişkilendirilen iddialara ait birincil kaynakları kapsayan ayrıntılı bir araştırmaya girişti. Yaklaşık on yıl kadar süren materyal toplama ve tarafsız bir gözle değerlendirme dönemi sonrasında bahsedilen temel çelişkilerin ve benzeri birçok sorunun cevaplarını 2019 yılında yayınlanan *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras* başlıklı kitabıyla ortaya koydu. *Tüzükat-ı Timuri* Timur tarafından yazılmadığı/yazdırılmadığı gibi Timur döneminin sosyopolitik ve askeri gerçekleriyle de örtüşmüyordu. Dolayısıyla Timur tarihi ile ilgili gerçek bir tarihi kaynak olarak kullanılamazdı. İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirme döneminde Babûrlü gücünün manipülasyonu için kullanılmıştı.

Ankara savaşı ve Timur yenilgisi Osmanlı ve günümüz Türk tarihçiliğinin iddia ettiği gibi Osmanlı için bir yıkım dönemi olmamış, aksine Osmanlı'nın Kayı-Oğuz kimliğinin inşasından Balkan merkezli büyük bir güç olarak siyasal, askeri, sosyal ve kültürel alanlarda yeniden

yapılanmasını, bir diğer deyişle İkinci Kuruluş Dönemi olmasını sağlamıştı. Timur'un Türk tarihçiliğinde bir nefret objesi haline dönüşmesini sağlayan "Yıldırım Bayezid'i demir kafeste dolaştırdığı, karısına çırılçıplak sakilik yaptırdığı ve Sultan Bayezid'in bu sebeple intihar ettiği" gibi efsaneler ise bizzat bu iddiaların sahipleri tarafından kullanılan kaynaklar tarafından yalanlanmaktaydı.

Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras kitabı yalnızca yukarıda bahsedilen sorulara cevap vermekle kalmadı, aynı zamanda Timur'un sadece Asya coğrafyasında değil Batı dünyasında da siyasi, askeri ve kültürel şekillenmelere etki ettiğini, Tamerlane adı altında çeşitli milletlerin tarihlerinde önemli bir öğe olarak kullanıldığını ortaya koydu.

Büyük bir ilgi görerek mevcudu kısa sürede tükenen kitabın ikinci baskısı Ötüken Yayınları tarafından hazırlanmaktadır. Emir Timur kitabının Özbekçe çevirisi de hazırlanmakta olup bu yıl içerisinde piyasaya çıkması beklenmektedir.

Ahat Andican Hoca'nın son kitabı *Baymırza Hayit: Türkistan Kavramını Yaşatan Adam* başlığıyla 2023 yılında yayınlandı. Türk Kültürüne Hizmet Vakfı'nın Cumhuriyet'in 100. Yılına Armağan projesi çerçevesinde hazırlanan bu kitap, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkistan Lejyonu içerisinde Sovyetlere karşı savaşan, savaştan sonra Sovyetler Birliği'nin dünya literatüründen silmek istediği "Türkistan" kavramını yaşatacak şekilde bilimsel yayınlarla mücadelesini sürdüren bir bilim adamı, Dr. Baymırza Hayit'in hayat hikâyesini ve çalışmalarını anlatmaktadır. Bu kitap aynı zamanda Dr. Hayit'in hayat hikâyesinin arka planında 20. Yüzyılın ikinci yarısında dış dünyada Türkistan diasporasının sürdürdüğü bağımsızlık mücadelesini de yansıtmaktadır. Kitabın son bölümüne Türkistan Lejyonunu kuran Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin lideri Veli Kayum Han'ın Nürnberg yargılamalarındaki sorgu tutanakları konulmak suretiyle, İkinci Dünya Savaşında MTBK'nın Nazilerle iş birliği yaptığı şeklindeki komünist propagandası da boşa çıkarılmaktadır.

Siyaseti noktalayıp ulusal televizyonlarda siyaset yorumculuğu yaptığı bugünlerde Dr. Ahat Andican bir taraftan da referans niteliğindeki yazılarını kapsayan "Türk Dünyasından Seçkiler" başlıklı bir kitabının çalışmalarını sürdürmektedir. Bu kitabın basılmasından sonraki hedefi *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya* kitabının bağımsızlık yıllarını da kapsayan genişletilmiş yeni baskısını hazırlamaktır.

Özel Hayatı

Dr. Ahat Bey ile Dr. Zeynep Gülnur Hanım'ı evliliğe götüren süreç Ahat Hoca'nın başasistanlık yıllarında Cerrahpaşa Tıp Fakültesinin Silivri'deki Acil Cerrahi yerleşkesinde karşılaşmalarıyla başladı. Üç yıl kadar devam eden bir söz/nişan döneminden sonra 1985 yılında evlendiler. Ertesi yıl büyük oğulları Ömer Aybek dünyaya geldi. Onu dört yıl sonra küçük oğulları Emir İlbek izledi.

Dr. Gülnur Hanım çocuklarını belli bir yaşa kadar büyüttükten sonra Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Biyokimya Ana Bili Dalına asistan olarak girdi ve akademik kariyer basamaklarında ilerleyerek 2012 yılında profesörlüğe yükseldi. Günümüzde aynı fakültede öğretim üyeliğine devam etmektedir.

Ahat Hoca'nın her iki oğlu da ulusal seçme sınavlarında başarı göstererek Türkiye'nin seçkin okullarında okuma imkânını buldular. Büyük oğlu Aybek Andican İstanbul Erkek Lisesinden sonra Sabancı Üniversitesini bitirerek ekonomist oldu. Ardından Massachusetts Institute of Technology'e (MIT) kabul edilerek burada Finans Master'i yaptı. Uluslararası bir finans firmasında bir süre çalıştıktan sonra Harvard Üniversitesinden kabul alarak burada MBA yaptı. MBA sonrası Morgan Stanley finans kuruluşunda çalışırken Türkiye'nin önde gelen holdinglerinden birisinin yatırım departmanının başına getirildi. Günümüzde halen bu

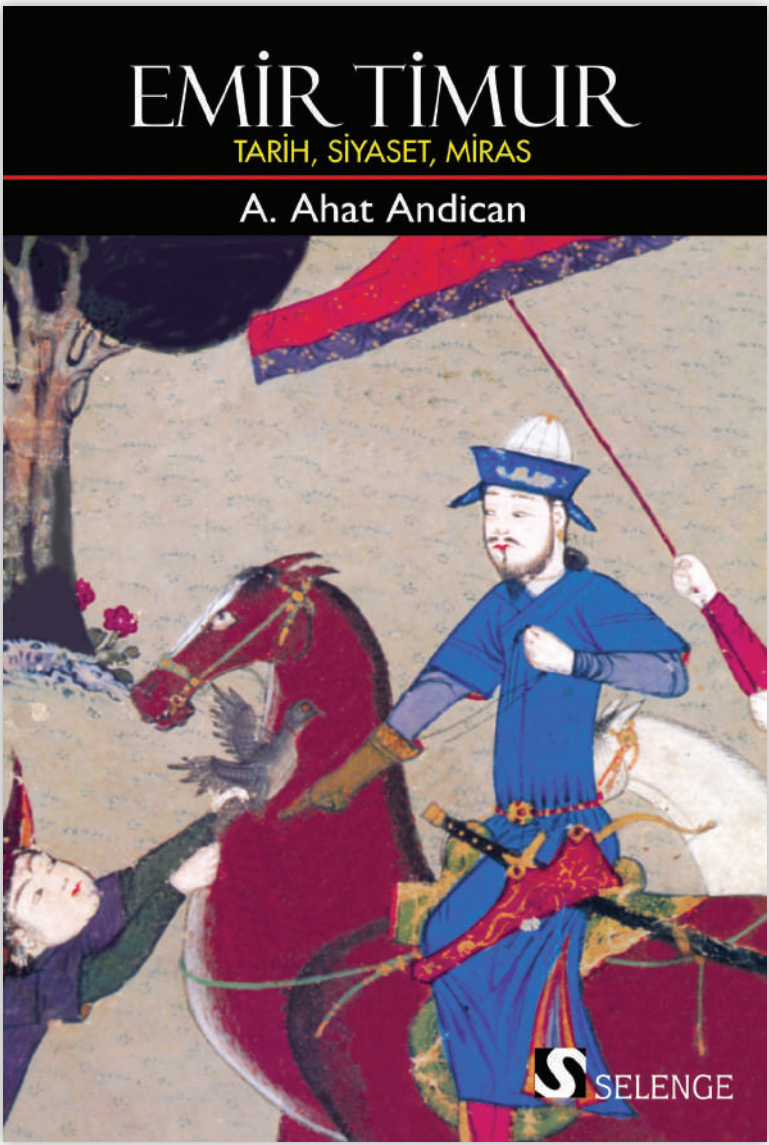

görevini sürdürmektedir. Küçük oğlu İlbek Andican ise Robert Kolej ve sonrasında İTÜ İnşaat Mühendisliği bölümünü bitirdi. Bir süre güneş enerjisi santrali kurulum sektöründe çalıştıktan sonra alan değiştirdi ve Türkiye'de faaliyet gösteren uluslararası bir finans kuruluşuna geçiş yaptı. Burada bir süre çalıştıktan sonra New York'taki Columbia Üniversitesinden kabul alarak burada MBA yaptı. Halen Londra'da İngiliz Telekom Şirketinde çalışmaktadır.

Gülnur-Ahat Andican çiftinin her iki oğlu da evli olup büyük oğulları Aybek'in Timur ve Teoman isimli iki çocuğu vardır. Küçük oğulları İlbek'in ise Lara Nur isimli bir kız çocuğu vardır. Andican ailesi 2025 yılı aralık ayında bir araya gelerek Ahat Hoca ile Gülnur Hanım'ın evliliklerinin 40. Yılını kutlamışlardır.

AHAT ANDİCAN'IN ESERLERİ ve ÖNSÖZLERİ

Emir Timur:
Tarih, Siyaset, Miras

Önsöz

"Tarih bilimi gerçeği arayıştır. Gerçeği arama iddiası olmadan yazılan tarih, geçmişle ilgili bir romandan başka bir şey değildir. Gerçeği hedeflemeyen bir çalışma her şey olabilir, fakat 'tarih' olamaz."[1] Tarihçi Windschuttle'a ait olan ve bütünüyle katıldığım bu sözler, aynı zamanda elinizdeki kitabın temel yazılış nedenini oluşturmaktadır.

Devlet kurma yeteneği, askeri dehası, diplomasi becerisi, kültür-sanat hamiliği ve bıraktığı miras göz önüne alınırsa, Emîr Timur, açık ara, insanlık tarihinin gördüğü en büyük fatihtir. Ayrıca Timur, doğu uygarlığı kadar batı uygarlığını da etkileyebilmiş, mirasının izleri Orta Çağ'dan günümüze kadar taşınabilmiş ender tarihi kişiliklerden birisidir. Dolayısıyla bir batılı yazar, haklı olarak, onun ölümünü, dünya tarihi için bir dönüm noktası olarak tanımlamaktadır.[2]

Diğer taraftan dünya tarihçiliğinin Timur'a bakışı büyük bir çelişkiler yumağı şeklindedir. Günümüz Özbekistan'ında Timur, sahte tarihi veriler ve asılsız rivayetler üzerinden yüceltilerek neredeyse bir aziz mertebesine çıkarılırken, Timur tarafından işgal edilmiş coğrafyalarda, yine gerçek dışı kaynaklara dayanılarak, hiçbir olumlu icraatı olmayan eli kanlı bir zorba konumuna indirgenmektedir. Günümüz Batı dünyası ise Timur'u bir barbarlık timsali haline getirmiş durumdadır.

Tarihçi, tarihi, kendi yaşadığı dönemde ve toplumda geçerli olan siyasi, sosyal, ahlaki değerlere ve kendi inanç dünyasındaki ölçülere göre değil, araştırdığı konunun yaşandığı dönemde kabul gören değerler çerçevesinde yorumlayarak sonuçlar çıkarmalıdır. Aksi takdirde, isyan eden bir şehir halkının tamamını öldürterek kesik başlarından piramitler yaptıran Timur'u lanetleyen, buna karşın Hiroşima ve Nagazaki şehirleriyle birlikte yüzbinlerce masum sivil insanı bir anda yeryüzünden silen atom bombası uygulamalarını alkışlayan ikiyüzlü bir tarih anlayışı ortaya çıkar. Polonyalı tarihçi Marian Malowist *Timur ve Zamanı* başlıklı kitabının giriş bölümünde şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

"Timur'un kimliği hakkında önemli olan ölçü, yaşadığı yüzyıldaki Orta Asya halkları tarafından bir kahraman mı yoksa bir cani mi olarak

---

1 Windschuttle, *Killing History*, s.203

2 Darwin, *After Tamerlane*, s.6

görüldüğüdür. Eğer onu günümüzde geçerli olan ahlaki ölçülerimizle değerlendirmeye kalkarsak asli bir hata yapmış oluruz." [3]

Ne yazık ki kendi ülkelerinin tarihsel kişiliklerine bağışlayıcı ve yüceltici bir bakış açısıyla yaklaşan tarihçiler, Timur'la ilgili olarak, aksine bir tavır sergilemekte ve Timur'un kendi ülkelerinin tarihinde oynadığı role göre farklılıklar göstermekle birlikte, genel olarak olumsuz Timur kimlikleri yaratmaktadırlar.

Elinizdeki kitap Timur gerçeğini araştırmak amacıyla yazılmıştır. Bu amaca ulaşabilmek için yalnızca tarihsel Timur'u değil, Orta Çağ'dan günümüze, Asya-Avrupa eksenindeki farklı siyasal, kültürel ve ideolojik zeminlerde yaratılan Timur kimliklerini de incelemek gerekmekteydi. Dolayısıyla sadece Timur dönemini anlatan klasik tarih çalışmalarından farklı bir yol izlenmesi gerekiyordu.

Öncelikle Timur dönemi, çeşitli tarihçiler tarafından oluşturulmuş ön yargılardan arındırılarak ve bütünüyle birincil kaynakların ışığında yeniden inşa edilmeğe çalışılmıştır. Daha sonra, Batı dünyasından Slav coğrafyasına, Mustafa Kemal Türkiye'sinden Sovyetlere ve Bağımsız Türk Cumhuriyetlerine kadar farklı bölgelerde yaratılan Timur kimlikleri ve bu farklı ortamların Timur mirası ile olan karşılıklı etkileşimleri değerlendirilmiştir. Böylece, Dünya tarihçiliğinde ilk kez, 1300'lerden günümüze, neredeyse yedi yüzyılı kapsayan bir Timur Tarihi ortaya çıkmıştır.

Kitabın en uzun bölümleri Timur-Osmanlı ilişkilerine ayrılmıştır. Başlı başına ayrı bir kitap oluşturabilecek uzunluktaki bu bölümlerde iki büyük güç arasındaki ilk temaslardan Ankara Savaşı'na, Timur'un Anadolu harekâtından Osmanlı'nın biçimsel vassallık dönemine uzanan tarihsel süreç, bütün yönleriyle ve ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

Burada iki bölüme ayrıca vurgu yapmamız gerekiyor. Bunların birincisi *Ankara Yenilgisi: Nedenler ve Sonuçlar* bölümüdür. Klasik Türk tarihçiliğinin oluşturduğu resmi tarih anlayışına göre Ankara Savaşı, Kara Tatarların ve Anadolu beylik askerlerinin ihanetleri (!) nedeniyle kaybedilmiştir. Hâlbuki bu doğru değildir ve kanaatimizce Osmanlı bu savaşı,

---

[3] Należy postawić pytanie, czy Tamerlan uchodził w opinii współczesnych za zbrodniarza czy za bohatera? Powtarzam, że idzie mi o opinię ludzi 14 i 15 w.w Azji Środkowej, bo tam głównie działał. Popełnilibyśmy zasadniczy błąd sądząc go według naszych kryteriów etycznych (Malowist, Tamerlan i jego czasy, s. 6)

büyük ölçüde kendisinden kaynaklanan nedenlerle kaybetmiştir. Bu nedenleri "Sultan Bayezid'in uyguladığı sosyo-ekonomik politikalar ve Osmanlı ordusu üzerindeki olumsuz etkileri", "Osmanlı üst yönetimindeki siyasal ayrışma ve şehzade-bürokrat ihaneti", "Osmanlı'nın Anadolu Beyliklerini ilhakındaki meşruiyet sorunları" ve "Osmanlı ordusunun eklektik yapısı" olarak sıralamamız mümkündür. Ankara yenilgisinin gerçek nedenleri, Türk tarihçiliğinde ilk kez olarak, bu alt başlık altında gündeme taşınmakta ve ayrıntılı olarak tarafsız bir şekilde değerlendirilmektedir.

Vurgu yapmamız gereken ikinci bölüm *Timur Yenilgisinin Osmanlıda Oluşturduğu Siyasi, Askerî, Sosyal ve Kültürel Değişiklikler* şeklindedir. Klasik Türk tarihçiliği Timur yenilgisinin etkileri konusunda da 'Hanedan Tarihçiliği' anlayışını sürdürmekte, bu dönemi Timur-Bayezid ilişkisi üzerine yarattığı asılsız efsanelerle karartmaktadır. Türk tarihçiliğine göre söz konusu yenilginin sonuçları "Fetret Devri" ve İstanbul'un Fethi'nin 50 yıl gecikmesi ile sınırlıdır. Hâlbuki Timur'un Anadolu seferi ve Ankara galibiyeti, Osmanlı'da siyasi, idari, askeri ve kültürel alanlarda büyük çaplı değişimlere yol açmış ve böylece imparatorluğun Fetret Devri sonrası yeniden inşa sürecinde belki de en belirleyici faktör olmuştur.

Ankara yenilgisinin Osmanlı'da neden olduğu değişiklikleri, Osmanlı'da başlayan kimlik krizi ve Kayı-Oğuz kimliğinin inşası; Osmanlı iktidarının ağırlık merkezinin Balkanlara kayması; Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılması; Osmanlı demografisinde değişiklikler; Balkanlarda İslamlaşma ve Türkleşmenin artışı; Osmanlı coğrafyasında yeni tarikatların filizlenmesi; Osmanlı edebiyatında ve şiirinde Fars dili ağırlığının artması; Osmanlı'da resmi tarih yazıcılığının başlaması ve nihayet, "Tatar" kavramının Timur'la özdeşleştirilmesi nedeniyle 'Oğuz grubundan olmayan Türk boylarının Osmanlı tarih yazımından dışlanmaları' şeklinde sıralamak mümkündür.

Ne yazık ki Türk tarihçiliği Ankara Savaşı sonrası dönemini "Bayezid demir kafese mi kondu?" veya "Bayezid intihar mı etti?" gibi soruların tartışıldığı yüzeysel bir düzleme çekmiştir. Bu nedenle yukarıda sıraladığımız etkiler, bugüne kadar hiçbir tarihçi tarafından araştırılmamıştır. *Timur Yenilgisinin Osmanlıda Oluşturduğu Siyasi, Askerî, Sosyal ve Kültürel Değişiklikler* başlığı altında birincil kaynaklara dayanılarak yapılan analizlerin Osmanlı tarihindeki önemli bir boşluğu dolduracağı inancındayım.

Kitapta her birisi ayrı bir çalışma olarak yayınlanabilecek, fakat kapsamlı bir Timur Tarihi kitabına konulması zorunlu üç bölüm daha vardır. Bu bir hayli uzun ve ayrıntılı bölümlerin yazılma ve kitaba dahil edilme gerekçelerini okuyucuyla paylaşmanın yararlı olacağını düşünüyorum.

Timur kitabını yazmağa karar verdiğim dönemde karşıma çıkan en önemli sorulardan birisi ve belki de ilk sırada olanı, 1637 tarihinde Mir Ebu Talib el Hüseynî et-Turbatî isimli bir İranlı tarafından Babûrlü Hükümdarı Şah Cihan'a sunulan *Vakiat-ı Timurî* veya yaygın olarak bilinen ismiyle *Tüzükât-ı Timurî*'yi kaynak olarak kullanıp kullanamayacağım sorusuydu. Çünkü, neredeyse iki yüzyıldır tarihçiler arasında devam edegelen tartışmalar sonucunda *Tüzükât*'ın Timur tarafından yazılmadığı (veya yazdırılmadığı) konusunda genel bir görüş birliği ortaya çıkmış olmakla birlikte, bazı yazarlar halâ kitabın Timur'a ait olduğu iddiasını sürdürmektedirler. 20. Yüzyıl ortalarına doğru, özellikle akademik tarihçiler arasında kitabın sahte olduğu konusunda genel bir uzlaşının ortaya çıkması üzerine bu kez, "kitap başkası tarafından yazılmış olsa bile Timur'un hayat hikâyesini, siyasi ve askeri uygulamalarını, Timur devletinin kurumsal ve sosyal niteliklerini yansıtmaktadır, dolayısıyla da Timur tarihi için değerli bir tarihsel kaynaktır" şeklinde bir görüş gündeme getirilmiştir.

Bu durumda gerçek bir Timur Tarihi yazmak isteyen bir yazar şöyle bir açmazla karşı karşıya kalmaktadır. *Tüzükât-ı Timurî* gerçekse veya Timur dönemini yansıtıyorsa, bu kaynak kullanılmaksızın bir Timur Tarihi yazılamaz. Diğer taraftan *Tüzükât-ı Timurî*'nin sahte olması veya Timur dönemine ait tarihi gerçekleri yansıtmıyor olması durumunda ise, bu kaynaktan yararlanılarak yapılmış bir çalışmanın hiçbir bilimsel değeri olmayacak ve yaratılan eser romansı bir popüler tarih kitabı olmaktan öteye geçemeyecektir.

İlginç olan nokta, 1800'lü yılların ortalarından beri devam eden bu tartışmalarda tarihçilerin, tezlerini savunmak adına bile olsa, *Tüzükât-ı Timurî*'yle ilgili hiçbir bilimsel çalışma yapmamış olmalarıdır. Bir diğer deyişle bugüne kadar *Tüzükât-ı Timurî*'de yazılanlarla Timur dönemi birincil kaynaklarını karşılıklı olarak ve analitik şekilde mukayese eden bir tek çalışma bile yapılmamıştır.

Bu durumda Timur kitabına başlamadan önce yapılması gereken şey, *Tüzükât-ı Timurî*'nin gerçek bir tarihsel kaynak olarak kullanılıp kullanılamayacağı sorusunun açıklığa kavuşturulmasıydı.

Tüzükât'ın gerçekten Timur dönemi uygulamaların yansıtıp yansıtmadığını anlamanın yolu ise birincil kaynakların ışığında kitabın tarihsel geçmişini incelemek, kitabın içeriği ile bizzat Timur'un gözetiminde yazılmış Şamî'nin ve Timur dönemi kaynaklarına geniş bir ulaşım imkânı olan Yezdî'nin *Zafernâme*'lerini mukayese ederek uygunluk derecesini saptamak, uyumsuzluk olan yerlerde ise yazarın bunları nereden almış olabileceğini araştırmak şeklinde kapsamlı bir bilimsel incelemeden geçmekteydi. Bu araştırma hayli zahmetli, uzun ve ayrıntılı bir çalışma gerektiriyor olmasına karşın sonuç yüz güldürücü oldu. *Tüzükât-ı Timurî Gerçek mi ve Geçerli Bir Birincil Tarihi Kaynak Olarak Kullanılabilir mi?*[4] başlığıyla *Türkiyat Mecmuası*'nda yayınladığımız ve elinizdeki kitabın *Tüzükât-ı Timurî Sahte mi Gerçek mi*? bölümünde yeni kaynaklar ve bilgiler ilavesiyle genişlettiğimiz bu kapsamlı çalışmamızın sonuçlarına göre *Tüzükât*'ın Timur'la uzaktan yakından hiçbir ilgisi yoktur. Kitap Timur'dan iki yüzyıl kadar sonra bir üçüncü şahıs (muhtemelen bizzat Turbatî) tarafından ve büyük ölçüde Babûrlü ve Safevî devlet geleneklerinden yararlanılarak yazılmış görünmektedir. Dolayısıyla Timur tarafından yazılmış (veya yazdırılmış) olmadığı gibi Timur dönemini yansıtan gerçek bir tarihsel kaynak da değildir. Bu nedenle elinizdeki kitapta *Tüzükât-ı Timurî* kaynak olarak kullanılmamıştır.

Timur tarihi açısından tartışmalı bir diğer konu da Timur'un etnik kimliği ve Cengiz Han ile ilişkisinin ne olduğudur. Günümüzde tarihçiler arasında yaygın olarak kabul gören geleneğe göre, Timurlu Devleti, Mâverâünnehr'e göç ettikten sonra Türkleşen Moğol kabileleri üzerine inşa edilmiştir. Bu noktada göz ardı edilen önemli ayrıntı "Moğol" kavramının homojen bir etnik topluluğun adı olmadığı ve Cengiz Han tarafından siyasi bir üst kimlik olarak yaratılmış olduğu gerçeğidir. Dolayısıyla Timur öncesi Çağatay ulusundaki Türkleşme olayını doğru değerlendirebilmek için Moğol üst kimlik inşa sürecini, Cengiz Han'ın nüfus politikalarını, Moğol istilasının Türkistan Coğrafyasında yarattığı etnografik

---

[4] Andican, *Tüzükât-ı Timurî Gerçek mi ve Geçerli Bir Birincil Tarihi Kaynak Olarak Kullanılabilir mi?* Türkiyat Mecmuası, 27/2 (2017), s. 33-83

değişiklikleri ve nihayet Çağatay Hanlığında yaşanan ayrışmanın dinamiklerini ortaya koymak gerekliydi. Kitabın başlangıç kısmında yer alan "*Moğol İmparatorluğu'ndan Çağatay Ulusuna*" ve "*Timur'un Kökenleri*" başlıklı bölümlerde bütün bu sorulara cevap aranmaktadır.

Bir Timur Tarihi çalışması için zorunlu olmamakla birlikte Türk tarihçilerindeki Timur algısını ortaya koymak açısından yazılmasını gerekli gördüğümüz bir diğer bölüm ise *Günümüz Türk Tarihçiliğinde Timur Üzerine yaratılan Efsaneler ve Gerçekler* başlığını taşımaktadır. Yükselen Osmanlıyı mağlup ederek padişahını esir etmesi nedeniyle Türk tarihçiliğinde Osmanlı'dan günümüze kadar devam edegelen bir Timur düşmanlığı vardır ve bu anlaşılabilir bir durumdur. Anlaşılması mümkün olmayan ise, başta Köprülü Hoca olmak üzere, anlı şanlı bazı tarihçilerin, sözde bilimsel çalışmalarla, Osmanlı sultanını zincirleyerek demir kafese kapatıp karısına çırılçıplak sakilik yaptırmak suretiyle intiharına yol açan bir Timur algısı yaratmış olmalarıdır. Ve ne yazık ki bu algı neredeyse resmi tarih haline gelmiş durumdadır.

Timur-Bayezid ilişkilerinin böylesi yüzeysel bir düzleme çekilerek Timur tarihinin merkezine yerleştirilmesiyle, bir taraftan Timurlu-Osmanlı ilişkilerinin soğukkanlı analizlerinin yapılması imkânı ortadan kalkmakta, bir taraftan da Timur düşmanlığına endeksli tarih anlayışı giderek kökleşmektedir. Bazı ünlü Türk tarihçilerinde Timur nefreti "Allah'tan bir dileğim olsa Timur'un cennet yüzü görmemesini isterim" diyebilecek boyuta ulaşmıştır.[5]

İlginç olan nokta Timur'la ilgili olarak Türk tarihçileri tarafından yaratılan bu efsanelerin bütünüyle gerçek dışı olmasıdır. *Günümüz Türk Tarihçiliğinde Timur Üzerine yaratılan Efsaneler ve Gerçekler* bölümünde söz konusu efsaneler, dönemin birincil kaynakları ışığında, bizzat bu efsaneleri yaratan tarihçilerin kullandığı kaynakların mukayeseli bir değerlendirilmesiyle analiz edilmekte ve bu konularla ilgili tarihi gerçekler ortaya konulmaktadır.

Tarih çalışmalarındaki temel sorunlardan birisi de araştırılan konuyla ilgili birincil kaynakların değil, onları yorumlayan ikincil kaynakların veya çevirilerin kullanılıyor olmasıdır. Ne yazık ki çevirilerin hiçbir bilimsel denetimden geçmediği ülkemizde, Türk Tarih Kurumu

---

5 Şimşirgil, *Emir Timur*, s. 11 (Önsözde M. Altan Köymen'den alıntı)

yayınlarında bile fahiş hatalara rastlanmaktadır.[6] Bu nedenle elinizdeki kitapta, kaynaklar bölümünde kolayca fark edileceği gibi, hangi dilde olduğuna bakılmaksızın, büyük ölçüde birincil kaynaklar kullanılmaya çalışılmış, çeviri eserler ise çeşitli dillerdeki çevirilerin karşılaştırılması ile çapraz doğrulama yapıldıktan sonra kullanılmıştır.

Gerçeği yazmak, gerçek dışı zeminler üzerine inşa edilmiş geleneksel görüşlerle ve topluma mal olmuş önyargılarla çatışmak demektir. Bu nedenle, tarafsız bir bakış açısıyla ve büyük ölçüde birincil kaynaklara dayanılarak yazılmış olan bu kitap, kaçınılmaz bir biçimde, bugüne kadar Timur kimliği üzerine oluşturulan bütün önyargıların ve hurafelerin sorgulanmasına yol açacaktır. Bu noktada önemli olan, okuyucunun kitabı söz konusu önyargılardan arındırılmış bir zihinle okumasıdır.

Her çalışmada olduğu gibi, bu kitabın yazılışında da çok sayıda değerli insanın katkısı oldu. Onların hepsine teşekkür borçluyum. Amerikan Üniversitelerindeki birincil kaynaklara ulaşmamı sağlayan Michigan State University öğretim üyesi, sevgili dostum, Prof. Timur Kocaoğlu'na; Özbekçe kaynaklar konusunda değerli Özbek yazar Tahir Kahhar'a; Rusça kaynakların çevirisi konusundaki yardımları için Türk Akademisi Başkanı Darhan Khıdıraliyev'e; Farsça kaynakların çevirisi konusundaki katkıları için Dr. Sinan Eren'e, Osmanlı arşiv materyallerinin sağlanması ve transkripsiyonu konusundaki yardımları için dönemin Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Md. Yardımcısı Mustafa Budak'a; Arapça kaynaklar konusundaki yardımları için Selenge Yayınları sahibi değerli dostum Ahsen Batur'a, Alman Üniversitelerinde bulunan bazı kaynaklara ulaşmamı sağlayan Leibniz-Institut für Europäische Geschichte Öğretim Görevlisi Dr. Zaur Gasimov ve Institut für Kultur-Geschichts und Integrationsstudien Başkanı Latif Çelik'e, İspanyol dilindeki birincil kaynaklara ulaşım ve çeviri konusunda katkı sağlayan İstanbul Üniversitesi İspanyol Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Dr. Mehmet İlgürel'e; Ankara savaşına farklı bir bakış açısı getiren tek *Osmanlı Anonim Tarihi*'nin orijinalini temin ederek yardımcı olan Yıldırım Işıklar Hava Lisesi Öğretmeni Şamîl Çan'a gönülden teşekkürlerimi sunuyorum.

---

[6] *Moğolların Gizli Tarihi*, Prof. Ahmet Temir çevirisi. Açıklama için bkz. *Timur'un Kökenleri: Barlaslar* bölümü

Bu noktada çok değerli ağabeyim Ahmet Özköseoğlu için ayrı bir paragraf açmam gerekiyor. Kitap projesini gündeme getirdiğim ilk günden itibaren, Osmanlı Arşivlerinden Vatikan Kütüphanesine, Fransız Bibliothèque Nationale'den Amerikan Kongre Kütüphanesi'ne uzanan kaynak toplama döneminde ve başta Latince olmak üzere çok sayıda dilden yüzlerce sayfa tercümenin yapıldığı yazım öncesi hazırlık aşamasına verdiği maddi ve manevi destekle elinizdeki kitabın ortaya çıkmasında en büyük hissenin sahibi oldu. Katkıları için kendisine minnettarım.

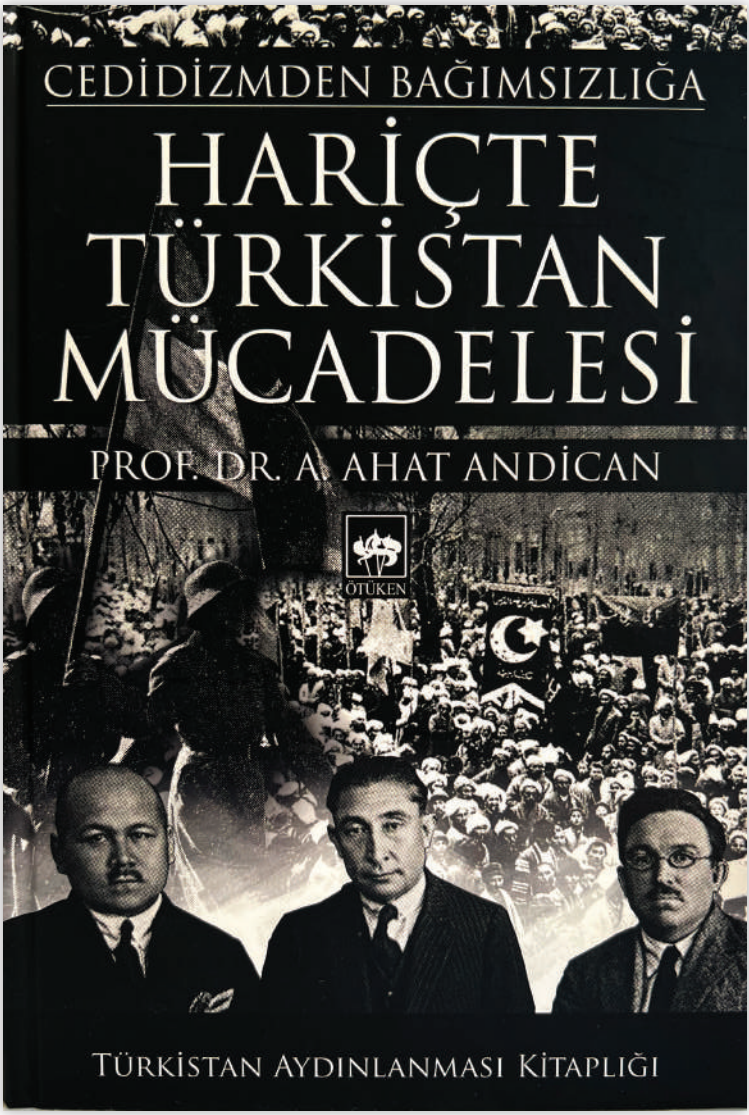
Son olarak, en büyük teşekkürüm sevgili eşim Prof. Dr. Gülnur Andican'a. Onun yarattığı sevgi, anlayış ve hoşgörü dolu ortam olmasaydı bu kitabın yazılması mümkün olmazdı. Oğullarım Aybek ve İlbek de manevi desteklerini esirgemediler. Onlara da teşekkür ediyorum.

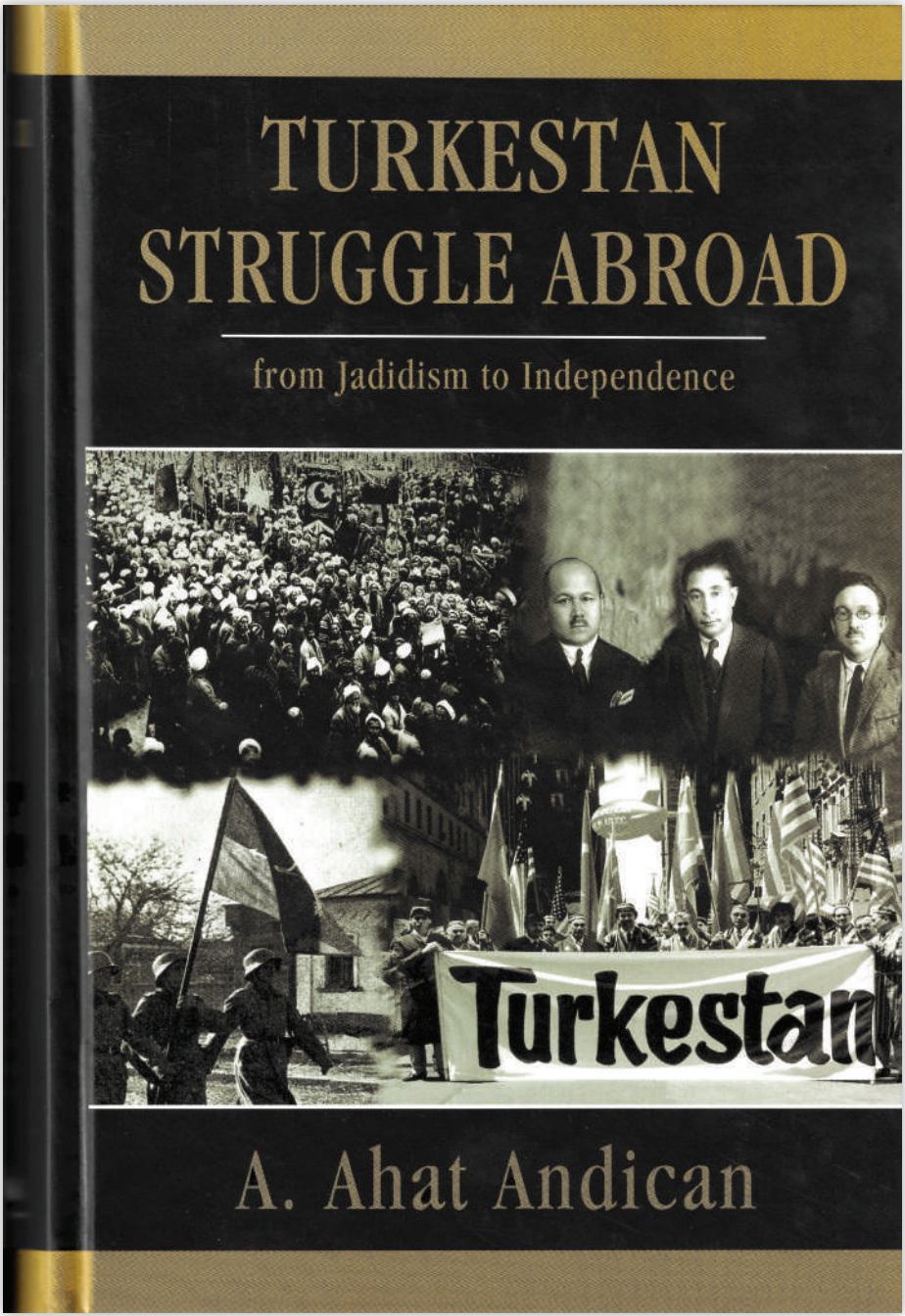
Kitabın Timur tarihi araştırmalarına yeni bir soluk ve farklı bir bakış açısı getirmesi dileğiyle…

A.Ahat Andican

Mart, 2019, Ataköy-İstanbul

Cedidizmden Bağımsızlığa
Hariçte Türkistan Mücadelesi

TURKESTAN
STRUGGLE ABROAD
from Jadidism to Independence
Turkestan
A. Ahat Andican

АҲАТ АНДИЖОН

ТУРКИСТОН УЧУН КУРАШ

Ön Söz

20. yüzyıl savaşlar ve ihtilâller yüzyılı oldu. İki büyük dünya savaşı ve onları izleyen uzun ideolojik Soğuk Savaş döneminde, milyonlarca insan hayatını kaybetti ve milyonlarcası da ülkesini terk etmek zorunda kaldı.

Özellikle Sovyetler Birliği'nde komünist ideolojinin kontrolü altına giren milletler, insanlık tarihinin en büyük trajedisini yaşadılar. "Gelecek" adına "bugünü" köleleştirmek isteyen bu ütopyaya hiç ses çıkarmadan boyun eğenler hayatta kalabildi, karşı çıkanlar ise acımasızca yok edildi.

Bu insanlık dışı ideolojiye karşı savaşmak ve ülkelerini bağımsızlığa kavuşturmak ümidiyle dış memleketlere çıkan kadrolar ise "dünya dengelerini belirleyen büyük güçlerin çatışma alanında piyon olmak" trajedisiyle karşı karşıya kaldılar. Yüz yüze kaldıkları bu gerçeğin tüm acımasızlığına rağmen onlara düşen, bağımsızlık idealleri doğrultusunda inançla ve inatla mücadelelerini sürdürmekti. Nitekim öyle yaptılar. İçinde bulundukları şartların kötülüğüne ve karşılarındaki düşmanın gücüne bakmaksızın ellerindeki tüm imkânları kullandılar ve sonuna kadar mücadele ettiler.

Elinizdeki kitap "Bağımsız Türkistan" idealiyle ülkeleri dışına çıkarak dünyanın çeşitli coğrafyalarına dağılan ve yaklaşık 70 yıl boyunca bu amaç doğrultusunda, Sovyetler Birliği karşıtı mücadelelerini sürdüren Türkistanlı kadroların hikâyesini, bir diğer deyişle Hariçteki Türkistan Mücadelesini anlatmaktadır.

Afganistan'dan Avrupa'ya uzanan geniş bir coğrafya üzerinde ve neredeyse 70 yılı aşan bir zaman diliminde gerçekleştirilen siyasal çalışmaların belli bir kesitinde rol oynamış ve bir dönemini de şekillendirmiş birisi olarak, böylesine kapsamlı bir millî mücadelenin, tarihin karanlık dehlizlerinde kaybolup gitmemesi gerektiğini düşünmekteydim. İyi ve kötü yönleriyle, doğruları ve yanlışlarıyla "Hariçteki Türkistan Mücadelesi" objektif bir şekilde yazılmalı ve tarihin yargıçlığına sunulmalıydı.

Türkistan dergisini çıkardığım 1990'lı yıllarda bu konuyla ilgili verileri toplamaya başladım. Karşılaştığım temel güçlük, Türkistan hareketinin çoğu kez gizli teşkilatlanmalar şeklinde yürütülmüş olması nedeniyle, orijinal belgelere ulaşmanın neredeyse imkânsız oluşuydu. Bir diğer güçlük ise, bütün bir yüzyıl boyunca devam etmiş olan bu hareketin, birbirinden uzak, çok sayıda ülkede ve farklı siyasi ortamlarda sürdürülmüş

olmasıydı. Bu nedenle batıda ve doğuda birçok ülkenin kaynaklarını araştırmak mecburiyeti vardı. Orijinal belgelere ulaşmak, hareketin tarihsel gelişim süreciyle ilgili kaynakları taramak ve dönemi bizzat yaşamış insanların tanıklığına başvurmak yaklaşık 10 yılımı aldı. Fakat sonuç, bütün bu zahmetlere değdi ve hemen hemen bütünüyle orijinal belgelere ve objektif kaynaklara dayalı bir eser ortaya çıktı.

"Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçteki Türkistan Millî Mücadelesi", 20. yüzyıl boyunca, birçok nesil tarafından sürdürülmüş bir mücadeledir.

Türkistan coğrafyasında Sovyet hâkimiyetinin tesis edildiği yıllarda, hariçteki mücadelenin ilk merkezi Afganistan olmuştur. Mücadelenin başlıca aktörleri ise Türkistanlı aydınlar, Basmacılık Hareketinin önderleri, İttihat ve Terakki hareketinin bazı liderleri ve eski Buhara emiri idi. Siyasi hareketin ağırlık merkezi, 1920'li yılların ortalarında itibaren, başta Almanya, Fransa ve Polonya olmak üzere, bazı Avrupa ülkelerine ve ağırlıklı olarak da Türkiye'ye kaydırıldı. Sovyet esiri milliyetlerin kadroları ile birlikte "Promete Cephesi" oluşturuldu. Türkistan Millî Birliği bünyesinde sürdürülen çalışmalar 1940'lı yıllara kadar devam etti.

İkinci Dünya Savaşı başlarında, Sovyet ordusunda savaşan yüz binlerce Türkistan askerinin Nazi Almanya'sına esir düşmesi ve bunların örgütlenerek Türkistan Lejyonlarını oluşturmalarıyla dış dünyadaki Türkistan mücadelesi yeni bir boyut kazandı. Savaş boyunca yüz binlerce Türkistanlı, kendilerini hiç ilgilendirmeyen bir mücadelenin piyonları oldular ve cephenin her iki tarafında hayatlarını kaybettiler.

Savaş sonrası dönemin belirleyicisi ise ideolojik kamplaşmaydı. ABD ve Sovyetler Birliği liderliğinde yürütülen Soğuk Savaş ortamında Türkistan Millî Hareketi'nin kadroları, Avrupa, Türkiye, Ortadoğu ve Afganistan ekseninde yeniden şekillendiler ve Bağımsız Türkistan ideali doğrultusunda mücadelelerini sürdürdüler.

Afganistan'ın işgali ile başlayan yeni dönem. Basmacıların torunlarını Sovyetler Birliği ile bir defa daha karşı karşıya getirdi. Bu kez çatışma alanı Kuzey Afganistan'dı.

Gorbaçov tarafından gündeme getirilen Glastnost ve Perestroika politikaları ise, Sovyet İmparatorluğu'nun dağılma sürecinin ilk habercileri oldu. 1990'lı yıllara gelindiğinde Türkistan coğrafyasında bağımsız

5 cumhuriyet ortaya çıkmış durumdaydı. Böylece, 70 yıldan bu yana devam eden "Hariçteki Türkistan Mücadelesi" sona ermiş oluyordu.

Bugün geride tek bir soru kalmıştır. Rusya Federasyonu ve Çin arasında sıkışan bu yeni Türk cumhuriyetlerinin geleceği ne olacaktır?

Tek başlarına hareket ederek, komşu büyük güçlerin arka veya ön bahçesi olarak kalmak, ya da bir "Türkistan Cumhuriyetleri Topluluğu" oluşturarak Avrasya'daki dengeleri şekillendirebilen potansiyel bir güç hâline dönüşmek.

İşte, 21. yüzyıl dönemecinde, Türkistan coğrafyasında yaşayanların ve dış dünyada Türkistan mücadelesini sürdürenlerin odaklanmaları gereken en önemli soru budur. Tarihin bu soruya vereceği cevap ise Türkistan Mücadelesinin de geleceğini belirleyecektir.

Bu noktada bir konunun daha açıklığa kavuşturulması gerekiyor. Bilindiği gibi büyük Türkistan coğrafyası, geçmişte, Sovyet işgali altındaki Türkistan (Batı) ve Çin işgali altındaki Türkistan (Doğu) olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Bu kitabın konusu Batı Türkistan bölgelerinden dış dünyaya çıkan kadroların yürüttüğü siyasi mücadele ile sınırlı tutulmuştur. Doğu Türkistanlı kadroların dış dünyada yürüttükleri siyasi mücadeleler ise İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra gibi liderler tarafından yazılan çeşitli kitaplarla geniş bir şekilde anlatılmıştır. Doğu Türkistan hâlâ esaret altındadır ve bu bölgenin bağımsızlığına yönelik siyasi mücadele devam etmektedir.

Her eserde olduğu gibi, bu kitabın ortaya çıkmasında da çok sayıda insanın katkısı oldu. Hepsine ayrı ayrı teşekkür borçluyum. Fakat özellikle "Türkistan Millî Birlik Hareketi" ile ilgili ve bugüne kadar hiçbir yerde yayınlanmamış arşivlerin bir kısmına ulaşmama katkı sağlayan rahmetli Saide Oktay Hanımefendi'ye şükran borçluyum.

Kitapla ilgili çalışmalarım sırasında, başta büyük üstat Dr. Baymırza Hayit ve rahmetli Veli Kayum Han olmak üzere, çok sayıda insan, zaman ayırarak, bilgilerini ve hatıralarını benimle paylaştılar. Yazılı ve sözlü olarak yaptıkları katkılar için hepsine minnettarlıklarımı belirtmek istiyorum. Ayrıca Almanca kaynakların temini konusunda yardımlarını esirgemeyen Humboldt Üniversitesi görevlisi Anke Bentzin'e, Arap alfabesiyle yazılmış mektupların ve el yazması orijinal belgelerin okunması

konusundaki yardımları nedeniyle Sabır Seyhan'a ve değerli araştırmacı yazar Ömer Hakan Özalp'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Burada iki kişiden daha bahsetmek gerekiyor. Birisi sevgili dostum ve siyaset yoldaşım Ali Doğan. Diğeri ise isminin yazılmasını özellikle istemeyen çok değerli bir ortak dostumuz. Kitabın basılma aşamasında sağladıkları katkılar için her ikisine de gönül dolusu teşekkürler.

Orijinal belgelerin ve eski resimlerin temizlenmesi ve kaliteli bir biçimde basılması çok önemliydi. Bu konudaki inanılmaz yardımları için değerli dostum Ömer Dülger'e ve RAM çalışanlarına teşekkür borçluyum. Ayrıca, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası* isimli kitabım gibi, bu kitabımın da kaliteli bir biçimde basılmasını ve okuyucuya ulaşmasını sağlayan Emre Yayınları sahibi Sami Çelik'e içten teşekkürlerimi belirtmeliyim.

Son olarak gerek kitabın hazırlık aşamalarında ve gerekse yazım döneminde, engin bir hoşgörü ve sevgi dolu bir çalışma ortama yaratıp beni destekleyen, sevgili eşim Dr. Gülnur Andican'a, çalışma masama her oturuşumda, kitabın ne zaman biteceğini ısrarla sorarak beni teşvik eden oğullarım Aybek ve İlbek'e gönülden teşekkürlerimi sunuyorum.

A.Ahat Andican

Şubat 2003, Ataköy, İstanbul

İkinci Baskıya Önsöz

Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi isimli kitabımın ilk baskısından bu yana tam 17 yıl geçti. Kitap "Bağımsız Türkistan" idealiyle ülkelerinden çıkan Türkistanlı aydınların Türkistan'dan Türkiye'ye, Hint alt kıtasından Avrupa'ya uzanan geniş bir coğrafyada, yaklaşık 70 yıl boyunca ve çoğu kez gizli örgütlenmeler hâlinde Sovyetler Birliği'ne karşı verdikleri mücadeleyi anlatmaktaydı. O güne dek bu alanda hiçbir çalışma yapılmamış olduğundan büyük ölçüde orijinal belgelere ve birincil kaynaklara dayalı olarak yazılan kitap yoğun ilgi çekti ve Türkistan tarihinin bu dönemi için referans kitap hâline geldi. Basıldığı günden itibaren Türkistan'la ve dış dünyadaki Türkistanlılarla ilgili yazılan kitapların, tezlerin ve makalelerin büyük bir çoğunluğunda kaynak olarak kullanılıyor olması, benim açımdan çok gurur verici oldu.

Kitap 2007 yılında *Turkestan Struggle Abroad* başlığıyla İngilizceye çevrildi. İngilizce tercümenin çıkışından bir yıl sonra Michigan Devlet Üniversitesinin Asya Tarihi ve Araştırmaları Bölümü tarafından Orta Asya konusunda yüksek lisans ve doktora öğrencileri için okuma listesine alınması, kitabın uluslararası düzeyde de ilgi çektiğinin bir kanıtı oldu. 2010 yılında *Central Asian Survey*'de yapılan bir değerlendirmede, büyük ölçüde orijinal kaynaklara dayalı olarak yazılan kitabın bu alanda birincil bir kaynak olarak kabul edilmesi gerektiği belirtilmekteydi. Kitap 2010'da *Türkistan Üçün Küreşler* başlığıyla Uygurca ve 2017 yılında *Türkistan Uçun Küreş* başlığıyla Özbekçeye çevrildi.

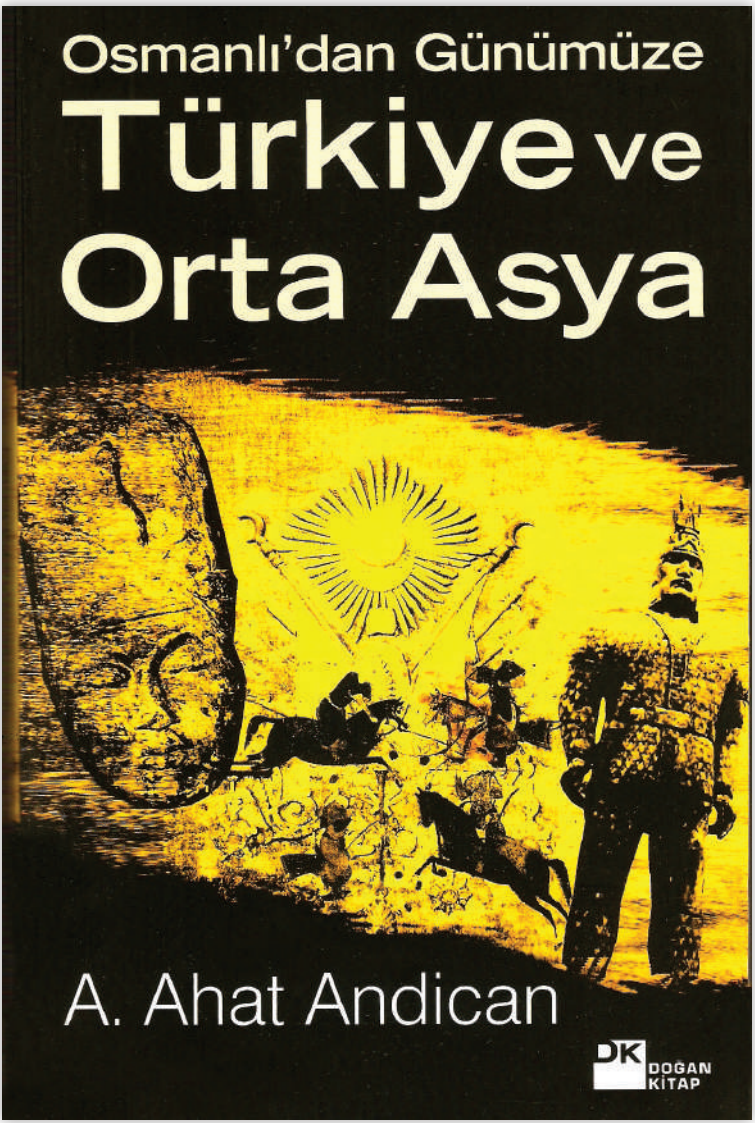
İlk baskı, bu tip referans kitaplar için ülkemizde rekor sayılabilecek bir sayıda, 5000 adet olarak basılmıştı. Basımdan sonraki dört-beş yıl içerisinde mevcudu tükendi ve uzun bir süreden beri ancak nadir eserler kategorisinde bulunabilmekteydi. İşte tam bu noktada Ötüken Neşriyat'ın başarılı editörü, değerli kardeşim Göktürk Ömer Çakır devreye girdi ve kitabın ikinci baskısının yapılması imkânı ortaya çıktı. Bu konuda kendisine minnettarım. Ayrıca onun şahsında kitabın basımı için emek veren bütün Ötüken Neşriyat mensuplarına teşekkür ediyorum.

Kitabın ikinci baskısının da ilk baskıda olduğu gibi, yoğun bir ilgi göreceği ümidiyle bütün okuyuculara saygı ve sevgilerimi sunuyorum.

A.Ahat Andican

Ocak 2020, Ataköy, İstanbul

Osmanlı'dan Günümüze
Türkiye ve Orta Asya

Önsöz

Tarihçi Kemal Karpat *The Ottoman State and its Place in World History* başlıklı kitabının girişinde Osmanlı tarihini, tarih araştırmalarının üvey evladı olarak tanımlar. Gerçekten bu doğrudur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin kendi köklerinin çıktığı bölge, yani, Orta Asya ile ilişkileri konusunda tam bir ilgi ve bilgi fakirliği söz konusudur. Bu alanda bazı tarihçilerin birkaç çalışması dışında, bugüne kadar, kapsamlı ve bütüncül bir değerlendirme yapılamamıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin yeniden tarih sahnesine çıkmış olmalarıyla birlikte, Türkiye ile Orta Asya arasındaki 700 yılı aşkın tarihsel ilişki sürecinin günümüz koşullarında yeniden ve her yönüyle değerlendirilmesi zorunluluğu gündeme gelmiştir. Kırgız Türklerinin bir atasözü "*Geçmiş geleceğin öğretmenidir*" der. Bu bilgece tanımlamadan yola çıkılırsa, Türkiye ile Yeni Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin sağlıklı bir biçimde inşa edilebilmesi ve geleceğe taşınabilmesinin, ancak, ortak geçmişin yansız ve kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesiyle mümkün olabileceği açıkça görülecektir.

Elinizdeki kitap bunu amaçlamaktadır.

700 yılı aşan bu tarihsel süreci yazmanın zorluğu, yalnızca sürenin uzunluğundan ve çok geniş bir coğrafyayı kapsıyor olmasından değil, aynı zamanda, Osmanlı, Orta Asya, İran, Rus ve Batı kökenli yüzlerce kaynağa ulaşmak ve incelemek gereksiniminden de kaynaklanmaktaydı. Bütün bu zorluklara karşın kitabın mümkün olduğunca birincil kaynaklara dayanması konusunda ciddi bir çaba gösterilmiştir.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Sovyetler Birliği'nin dağıldığı döneme kadar olan ilişkiler sürecini kapsamaktadır. Türkistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonraki yeni döneme ilişkin gelişmeler ve geleceğe yönelik muhtemel öngörüler ise ikinci bir kitabın konusu olacaktır.

Giriş

Söğüt gibi küçük bir alana yerleşmiş sayıca küçük bir aşiretten sadece birkaç nesli kapsayacak kadar kısa bir süre içerisinde büyük ve kalıcı bir imparatorluk nasıl ortaya çıkabilmiştir? Bu soru günümüz tarihçilerini

yoğun bir şekilde uğraştırmaya devam etmektedir. Ne yazık ki, Osmanlı tarihçilerinin hanedan merkezli yaklaşımları nedeniyle, Osman oğullarını uç beyliğinden imparatorluğa taşıyan Orta Asya ve Anadolu kaynaklı faktörler üzerinde yeterince değerlendirme yapılamamış, dolayısıyla, sıradan bir uç beyliğinin nasıl olup da bir cihan imparatorluğuna dönüştüğü sorusunu ilk kez gündeme getirmek yabancı bilim adamlarına kalmıştır.

Bu gelişmenin temel dinamiğini açıklayabilmek amacıyla, geçen yüzyılın başlarından itibaren, birbirinden farklı çok sayıda görüş gündeme getirilmiştir. Bu teorilerin önde gelenleri, gündeme getiriliş sıralarına göre, imparatorluğun Bizans nüfusu ve kurumları üzerine inşa edilmiş olması (Gibbons), Türk nüfusu ve aşiret geleneği üzerine kurulmuş olması (Köprülü), özellikle sınır bölgelerinde etkin olan gazilik geleneğine ve aşiretlere dayanması (Wittek) ve Orta Asya'dan gelen gazilik geleneği ile İlhanî devlet yapılanması anlayışına dayanması (Togan) şeklinde sıralanabilir.

Bütün bu akademik tartışmaların ötesinde, reel politika açısından bakıldığında, Osmanlı'nın hızla büyüyerek kalıcı bir imparatorluk kurabilmesini sağlayan temel etkenleri, büyük ölçüde Türkleşmiş ve Türkleşmeye devam eden bir Anadolu, çökmekte olan bir Bizans ile komşuluk, dinsel inançla desteklenen akıncı-gazilik geleneği, Sufilik, Ahilik gibi kurumsal yapıların varlığı ve İlhanlı-Selçuklu yönetim tecrübesinin geliştirilerek ustaca kullanımı şeklinde sıralamak mümkündür. Bu faktörlerden Bizans ile komşuluk hariç hepsi büyük ölçüde Orta Asya kaynaklıdır. *Kuruluş Yılları* bölümünde söz konusu Orta Asya kaynaklı faktörlerin tarihsel kökenleri incelenmiş ve Osmanlı Devleti'nin başlangıç yıllarında hangi şekillerde etkili oldukları değerlendirilmiştir.

İmparatorluğun ilk yüzyılını henüz tamamladığı sıralarda karşı karşıya kaldığı Timur fırtınası, Ankara yenilgisi ve bunu izleyen biçimsel Timurlu hâkimiyeti süreci, Osmanlı tarihinin en tartışmalı dönemlerinden birisidir. Geleneksel Osmanlı tarihçiliği, Osmanlı Devleti'ni parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya bıraktığı ve İstanbul'un fethini 50 yıl geciktirdiği gibi değerlendirmelerle, bu dönemi hızla unutulması gereken bir felaket devresi olarak algılamış, sağduyulu ve soğukkanlı analizler yapmak yerine, bu tarihsel süreci, "*Sultan Bayezid demir kafeste mi taşındı*?" veya "*Sultan Bayezid intihar mı etti*?" gibi yüzeysel konulara indirgemiştir. Diğer taraftan, gerçekçi ve tarafsız bir bakış açısıyla

değerlendirildiğinde Timur yenilgisi, Osmanlı Devleti'ni yıkılmanın eşiğine getirmesinin yanında, devlet yönetim anlayışının değişmesi, imparatorluk ağırlık merkezinin ve Türk nüfusunun Balkanlara kayması, ordunun yeniden yapılandırılması, Hanedanın Türk geçmişinin kurumsallaştırılması gibi imparatorluk açısından çok önemli sosyopolitik gelişmelere de neden olmuştur. Ankara yenilgisi ve ardından gelen Fetret Devri, Sultan Yıldırım Bayezid zamanındaki hızlı büyümenin getirdiği merkez-çevre çatışmasını geleceğe ötelemiş, imparatorluk kurumlarının kriz ortamında sınanmasını ve yeniden yapılandırılmasını sağlamıştır. İlginç olan nokta, elinizdeki kitapta Çatışma Yılları başlığı altında incelenen söz konusu zaman diliminin, tarih boyunca, Orta Asya ile Türkiye arasındaki kültürel ve bilimsel ilişkilerin en yoğun olduğu dönem olmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğunun evrensel bir güç haline geldiği, buna karşın Orta Asya'daki siyasal yapının parçalanarak Özbek ve Kazak Hanlıklarına dönüştüğü yüzyıllarda Osmanlı-Orta Asya ilişkileri, bu coğrafyada yükselen iki yeni güç, Safevî İran'ı ve Rus Çarlığı tarafından şekillendirilmiştir. *Din, Mezhep, Milliyet Ekseninde İş birliği Yılları* başlığı altında incelenen bu dönemde Türkistan Hanlıkları, Osmanlı Devleti'nin doğu politikalarının önemli bir öğesi olarak görev yapmışlar, Sünni bloklar arasındaki Şii İran'a karşı yürütülen savaşların Orta Asya cephesini oluşturmuşlardır. 16. Yüzyılda hızla büyüyerek Hazar Denizi'ne kadar inen Rusya, Türkiye ile Orta Asya arasındaki kuzey bağlantı yolunu kapatmış, Osmanlı Devleti'nin Astrahan seferi ve Don-Volga Kanalı girişimi ile bu engeli yok etme çabası ise sonuç vermemiştir. Daha sonraki yüzyıllarda Rusya'nın Osmanlı Devleti ve Orta Asya aleyhine büyümesini sürdürmesi, bu iki coğrafya arasında ortak düşmana karşı birliktelik arayışlarına neden olacaktır.

Osmanlı'nın gerilemeye ve Avrupa tarafından *Doğu Sorunu* olarak tanımlanmaya başlandığı 19. Yüzyılda Orta Asya, Rusya ile Büyük Britanya arasında yürütülen hâkimiyet mücadelesinin hedefi haline dönüşmüştür. Osmanlı'nın Avrupa'dan büyük ölçüde çıkarıldığı, Türkistan Hanlıklarının ise sömürgeleştirildiği bu *Büyük Oyun* yüzyılı, Orta Asya-Türkiye arasındaki siyasal ilişkilerinin çok azaldığı, buna karşın Osmanlı'daki kimlik arayışları nedeniyle Türkistan'ın kültürel ve ideolojik boyutlarda yeniden keşfedildiği bir dönem olmuştur.

Yirminci Yüzyılın ilk çeyreğinde Dünya savaşlar ve devrimlerle alt üst olmakta, Osmanlı İmparatorluğu ise ölüm kalım mücadelesi vermekteydi. Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı yönetiminin Panislâmcılığı ve Pantürkçülüğü bir mücadele aracı olarak kullanma arayışlarına sahne oldu. Öte yandan Rusya, art arda gelen devrimlerle sarsılıyor, Rus Çarlığı sınırları içerisinde yaşayan Türkler, bu karmaşa ortamında, ulusal özerkliklerini ve bağımsızlıklarını elde etme mücadelesini yürütüyorlardı. Türkiye'de ortaya çıkan "Genç Türkler Hareketi", Çarlık sınırları dâhilinde yaşayan Türkler ve Orta Asya hanlıkları içerisindeki aydınlar arasında başlayan "Cedidçilik Hareketi" ile örtüşmüştü. Osmanlı Devleti'ni yöneten İttihat ve Terakki grubu ise, Rusya Türklerini, Çarlığa karşı siyasal bir mücadeleye yönlendirmek arayışındaydı. *Savaşlar ve Devrimler* başlığı altında incelenen bu dönemde, Doğu ve Batı Türklüğü arasındaki ilişkiler her iki tarafın da kendi hedeflerine yönelik alanlarda yoğunlaşmış durumdaydı.

Kurtuluş Savaşı yılları, Türkiye'nin Sovyetlerle uzlaştığı, Türkistan Türklerinin ise Sovyetlere karşı mücadele verdikleri yıllar oldu. Türkiye'den ayrıldıktan sonra Sovyetlerde toplanan bazı İttihat Terakki liderleri ile Rusya'daki esir kamplarından Türkistan'a geçen Türk Subayları, Türkistan bölgesinde yürütülen silahlı mücadelede taraf oldular ve *Basmacılık* olarak adlandırılan Türkistan Milli Kurtuluş Hareketini uluslararası arenaya taşıdılar. Benzer şekilde, Türkiye'deki Türkistanlılar da Türk Kurtuluş Savaşına aktif olarak destek vermekteydiler.

Atatürk önderliğinde, Osmanlının küllerinden yaratılan Türkiye Cumhuriyeti, Orta Asya Türkleri için bir ilham kaynağı oldu. Diğer taraftan Sovyet yöneticileri, boylardan millet yaratmak politikasını gündeme getirerek Türkistan'ı parçalamışlar,1930'lu yıllara gelindiğinde, bölgenin dış dünya ile ilişkilerini büyük ölçüde kısıtlamayı başarmışlardı. Bu tarihlerden itibaren Türkiye-Orta Asya ilişkileri Türkiye-Türkistan Diasporası ilişkileri boyutunda sürdürülecekti.

II. Dünya Savaşının başlangıcında doğu cephesinde esir düşen üç milyona yakın Sovyet askerinin arasında yüz binlerce Türkistanlı bulunmaktaydı. Bu askerlerin katılımıyla Alman ordusu bünyesinde oluşturulan Türkistan Lejyonu, harbin ilk yıllarında, Türkiye ile Türkistan arasında dolaylı bir ilişki zemini oluşturdu. Harbin sonuna doğru Türkiye'de

başlatılan Türkçülük-Turancılık davalarında Orta Asya ve Dış Türkler konuları, Türk iç ve dış politikasındaki bir hesaplaşmanın objesi haline dönüştüler.

Soğuk Savaş Yılları dünyanın ideolojik olarak kamplaştığı ve Orta Asya ile Türkiye'nin farklı kamplarda yer almaları nedeniyle iki coğrafya arasındaki ilişkilerin neredeyse hiç düzeyine indiği bir süreç oldu. Sovyetlerin Türkistan Türklerini Demir Perde arkasına yerleştirerek köleleştirdiği, Türkiye'nin ise Sovyetler Birliğindeki Türklerle ilgilenenleri *Turancı* olmakla suçladığı bu dönemde Dış Türkler konusu, büyük ölçüde, komünizm karşıtı milliyetçilik anlayışının romantik boyutuna sıkışmış bir unsur haline dönüşecektir.

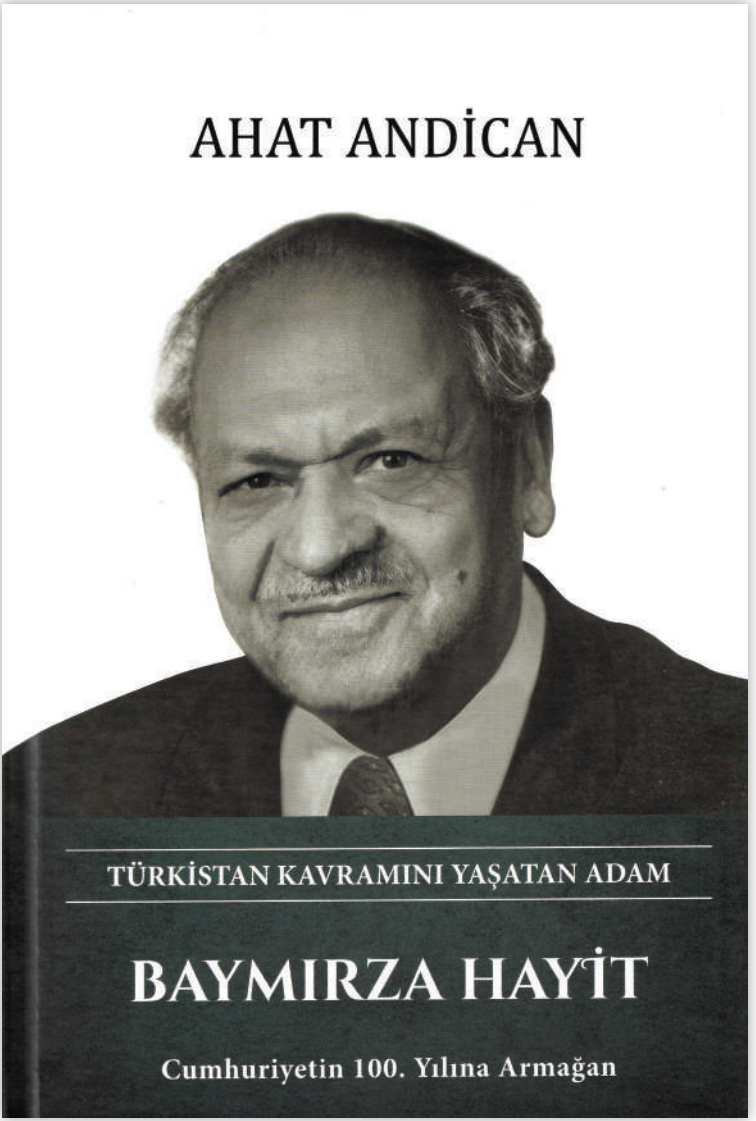
1980'li yılların ortalarında Mihail Gorbaçov tarafından gündeme getirilen Glastnost (açıklık) ve Perestroika (yeniden yapılanma) politikaları Sovyetlerde bir çözülme sürecinin başlangıcı oldu. Daha iki yıl geçmeden Varşova Paktı çatırdamaya, Doğu Avrupa'da ayrılık rüzgârları esmeğe başlamıştı. Bu dönemde sivil sektör kuruluşları tarafından sosyal ve kültürel alanda başlatılan Türkiye-Türkistan ilişkileri, Doğu Blokunun çöküşünden sonra resmi alana taşındı. Sovyetlerin dağıldığı 1991 yılında daha da yoğunlaşan sosyokültürel ilişkilere siyasal ve ekonomik boyutlar da eklendi. Sovyetler Birliği'nin tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte, neredeyse 60 yıldır dondurulmuş olan Doğu-Batı Türklüğü ilişkileri, her boyutta yeniden başlayacaktı. *Sovyetlerin Dağılma Sürecinde Türkiye-Orta Asya İlişkileri* bölümü bu süreci anlatmaktadır.

A.Ahat Andican

Eylül 2009

Ataköy-İstanbul

Baymırza Hayit:
Türkistan Kavramını Yaşatan Adam

Önsöz

2021 yılı bahar aylarında değerli ağabeyim Şerafettin Yılmaz'dan bir telefon aldım. Başkanlığını yaptığı Türk Kültürüne Hizmet Vakfı'nın Cumhuriyetimizin 100. yılına armağan olmak üzere kapsamlı bir proje başlattığını anlattı. Projenin adı "Cumhuriyetimizin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü" idi.

Türkiye'ye ve Türk Dünyasına hizmet etmiş, Türk milletinin kültür, sanat ve siyaset dünyasına katkıda bulunmuş 100 kişinin biyografileri, bu insanlarla ilgili uzmanlık derecesinde çalışmalar yapmış yazarlar tarafından yazılacak, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı da bu çalışmaları basarak muazzam bir külliyatı milletimize sunmuş olacaktı.

Gerçekten heyecan verici bir projeydi. Şerafettin Ağabey'i tebrik ettim. İyilik dileklerimden sonra konuşmanın biteceğini düşünürken Şerafettin Ağabey, Anadolu'da yaygın halk deyişine uygun bir şekilde, turpun büyüğünü heybeden çıkardı. "Ahatcığım" dedi. "Dr. Baymırza Hayit isimli bir tarihçi varmış. Türkistan konusunda büyük hizmetleri olduğunu söylüyorlar. Onu da bu külliyata dâhil etmek istedik. Sordum soruşturdum, Dr. Hayit biyografisi için en uygun insanın sen olduğun konusunda bir fikir birliği var. Dolayısıyla bu biyografiyi senin yazmanı istiyorum."

Türkistanlı bir Türk kültür ve siyaset adamı olan Dr. Hayit'in projeye dâhil edilmesi gerçekten beni çok memnun etmişti. Fakat bir taraftan siyasi çalışmalarım, bir taraftan da o sıralarda sürdürdüğüm bir kitap çalışması nedeniyle çok yoğun bir dönemdeydim. Bu durumu ifade ederek söz konusu biyografiyi yazabileceğini düşündüğüm bazı isimler önerdiysem de Şerafettin Ağabey "Nuh" diyor, "Peygamber" demiyordu. Yaklaşık 25 dakikalık karşılıklı bir ikna maratonundan mağlup olarak ayrıldım ve 2023 yılı nisanında biyografiyi teslim etmeyi kabul etmek zorunda kaldım. Fakat benim de bir koşulum vardı ve bu koşulumu Şerafettin Ağabey'e şöyle ifade ettim:

"Türk edebiyatında ilim adamlarının biyografileri genellikle üç bölümlü bir format halinde yazılır. Birinci bölümde şahsın hayat hikâyesi anlatılır, ikinci bölümde eserlerinin değerlendirilmesi yapılır, son bölümde de yaptığı çalışmalar listelenir. Ben bu şekilde yazılan biyografilerin okunmaktan çok araştırmacılar tarafından referans olarak kullanılacağı şeklinde bir inanca sahibim. Ayrıca Dr. Baymırza Hayit sadece bir

tarihçi değil, aynı zamanda bir siyaset adamıydı. Dolayısıyla onun biyografisini bu geleneksel formata göre yazamam."

Şerafettin Ağabey'in cevabı "Ahatcığım, nasıl istiyorsan öyle yap" şeklindeydi.

Gerçekten Dr. Baymırza Hayit, gelenekselleşmiş ifadeyle, filmlere konu olacak dolu dolu bir hayat yaşamıştı. Dr. Hayit'in biyografisini yazmak demek, aynı zamanda, Sovyetler Birliği'ndeki komünist diktatörlüğü, Kızıl Ordu'yu, Alman esir kamplarındaki sefalet ve vahşeti, Türkistan lejyonunda subay olmanın zorluklarını, Nürnberg mahkemelerini, Soğuk Savaş dönemini, bir mülteci teşkilatının başkan vekili olarak Sovyetler Birliği ve komünizme karşı verilen mücadeleyi ve nihayet bütün bu zorluklar içerisinde ülkesi Türkistan için dünya çapında eserler verme azim ve iradesini yazmak demekti. Ayrıca sözü edilen dönemlerle ilgili son yıllarda yayınlanan literatürü de taramak ve ilgili kaynakları da derlemek gerekiyordu.

Yaklaşık bir yıl kadar devam eden bir çalışma sonrasında, Dr. Baymırza Hayit ve onun yaşadığı tarihsel dönemlerle ilgili yeterli bilgi sahibi olmayan okuyucuların da rahatça okuyabileceğine inandığım bir biyografi ortaya çıktı. Bu çalışma sırasında katkısı olan iki ismi anmam ve teşekkür etmem gerekiyor.

Birincisi Prof. Dr. Ayfer Kaynar. Dr. Baymırza Hayit'in özel hayatı ile ilgili bilgileri paylaşmak suretiyle çok yardımcı oldu. Diğeri ise Prof. Dr. Can Gökdoğan. Akademik hayatta dostum olan Gökdoğan, Nürnberg mahkemeleriyle ilgili Almanca bir sorgulama tutanağını Türkçeye tercüme konusunda katkı sağladı. Her ikisine de gönülden teşekkür ediyorum. Teşekkür etmem gereken bir diğer kişi de Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Başkanı Şerafettin Yılmaz. Gerek Dr. Baymırza Hayit'i "100 Türk büyüğü" projesine dâhil etmiş olması ve gerekse kitap yazım süresince kısa zaman aralıklarıyla arayıp ensemde boza pişirmesi nedeniyle iki kez teşekkürü hak ediyor.

Son ve en büyük teşekkürüm ise sevgili eşim Prof. Dr. Gülnur Andican'a. Yoğun siyaset gündemime kitap yazım sürecinin de eklenmesiyle kendisine ayırabildiğim zamanın iyice azalmış olmasına rağmen, gülümsemesini yüzünden eksik etmedi ve bana daima sevgi, huzur ve güven dolu bir ortam yaratmayı sürdürdü.

"Dr. Baymırza Hayit: Türkistan Kavramını Yaşatan Adam" kitabının Türkistan ve dış dünyadaki Türkistan mücadelesi konularında araştırma yapan yazarlara ve araştırmacılara katkı sağlaması dileğiyle…

A. Ahat Andican

Nisan 2023, Ataköy-İstanbul

Giriş

İki büyük dünya savaşı ve çok sayıda ihtilâllerin yaşandığı 20. Yüzyıl, aynı zamanda, sömürgeci emperyalizme karşı mücadele eden ulusların dünya genelindeki bağımsızlık savaşlarına sahne oldu. Tarihin şafağından bu yana Asya'dan Avrupa'ya uzanan coğrafyada onlarca devlet kuran Türk ulusu da Türkiye'de Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde bağımsızlık savaşı verirken Türkistan'da Rus emperyalizmine karşı mücadele yürütmekteydi. Rus emperyalizminin Türkistan'ı sömürgeleştirme süreci daha 1720'li yıllarda Kazak Hanlıklarıyla başlamış, 19. Yüzyıl ortalarında Türkmen ve Özbek Hanlıklarını işgal ederek en uç noktasına ulaşmıştı. 20. Yüzyıla girerken Türkistan coğrafyasının büyük bir bölümü başkenti Taşkent olan "Türkistan Genel Valiliği" haline dönüştürülmüş durumdaydı. Bu valilik topraklarının içerisinde Amu Derya boyunca bir tarafta küçük bir Hive Hanlığının,[1] diğer tarafında da Buhara Emirliği'nin[2] yaşamasına izin verilmişti. Bu hanlık ve emirlik, sözde bağımsız olmakla birlikte, aslında birer Rus kolonisi halindeydiler. Türkistan'ın Kuzey bölgeleri ise "Step Valiliği" adı altında Orenburg merkezli bir yapılanmaya dâhil edilmişlerdi.

1917 Bolşevik İhtilâlinden yaklaşık 6 ay kadar sonra Türkistan Genel Valiliği üzerinde kurulan "Türkistan Sovyet Federatif Cumhuriyeti" 1920 yılında "Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" adını aldı. Bu cumhuriyet 30 Aralık 1922 tarihinde kurulan Sovyetler Birliği'ne kurucu üye olarak katıldı. Kuzey Türkistan coğrafyasındaki Step Valiliği üzerinde ise "Alaş Orda Muhtar Hükümeti" oluşturulmuştu. Bu muhtariyet 1920 Ağustos'unda Kırgız (Kazak) Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülerek Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlandı. Diğer taraftan 1920 yılının şubat ayında Rus askeri birliklerinin

---

1 Hive Hanlığının yüzölçümü 62,200 km² nüfusu ise 600 bin civarındaydı.

2 Yüzölçümü182,193 km2 olan Buhara Emirliği'nin nüfusu 2.2 milyon civarındaydı

Hive Hanlığını işgali sonrasında Hanlık rejimine son verilmiş ve "Harezm Halk Cumhuriyeti" kurulmuştu. Aynı yılın ağustos sonlarında Mihail Frunze komutasındaki Kızıl Ordu, Buhara Emirliği üzerine bir saldırı başlatmış, Buhara Emirinin Afganistan'a sığınmasından sonra, 8 Ekim 1920 tarihinde, "Buhara Halk Cumhuriyeti" ilan edilmişti. Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte bu iki cumhuriyetin isimleri "Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" ve "Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" olarak değiştirilecekti.

1924 yılında Lenin ve Stalin'in Türkistan coğrafyasında boylardan millet yaratma politikaları uygulama safhasına geçirildi. 14 Ekim tarihinde Bütün Rusya Merkez Yürütme Komitesi'nin (VTsIK) Otonom Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin millî sınırlarının çizilmesi hakkındaki kararı yayınlandı.[3] Merkez Yürütme Komitesi Başkanı M. Kalinin ve Sekreteri A. Kiselev tarafından imzalanan bu kararlar aslında Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez Yürütme Komitesine aldırılmıştı. Rus Merkez Yürütme Komitesi ise bunları onaylayarak ilan ediyordu. Bu arada Buhara ve Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri parlamentolarına da kendi cumhuriyetlerinin lağvedilmesi kararları aldırılmıştı. Sonuç olarak 14 Ekim tarihli bu kararnameye göre lağvedilen Buhara ve Harezm Sosyalist Cumhuriyetleri ile Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti toprakları üzerinde, sözde bağımsız Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri oluşturuluyordu. Otonom bir bölge olarak kurulan Kara Kırgız yapılanması ise doğrudan Moskova'ya bağlanacaktı. Ayrıca Özbekistan'ın güney kesimlerinde oluşturulacak Otonom Tacikistan bölgesi de idari olarak Özbekistan'a bağlı olacaktı.

Kuzey Türkistan bölgelerinde1920 yılında oluşturulan Kırgız (Kazak) Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyetinin bir kısım topraklarını alarak varlığını sürdürecekti. Ertesi yıl bu cumhuriyetin adı Kazak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirildi. 1936 yılında bu cumhuriyet Birlik düzeyinde bir idari ünite olarak Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti şekline dönüştürülecekti. Aynı dönemde Otonom Kara Kırgız Bölgesi de önce Otonom Kırgız Bölgesi adını almış daha sonra 1936'da Sovyet cumhuriyeti

---

[3] Postanovleniia II sessii VTsIK, XI sozyva (Moscow: Izdatel sto VTSIK, 1926), pp. 7-8.

statüsüne yükseltilerek Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını almıştır. Tacikistan Otonom Bölgesi ise 1928 yılında benzer bir değişim sürecinden geçerek Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını almıştır. Böylece 1936 yılına gelindiğinde Batı Türkistan coğrafyası son şeklini almış Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan olmak üzere beş sosyalist cumhuriyete bölünmüştü.

Timur İmparatorluğunun dağılmasından sonra bölgede ortaya çıkan Özbek ve Kazak Hanlıkları döneminde gerek siyasal gücün parçalanması gerek bu hanlıkların kendi aralarındaki savaşlar ve gerekse bölgeden geçen tarihi ipek yolunun devre dışı kalması nedeniyle Türkistan'ın uluslararası önemi neredeyse yok denilecek düzeye inmiş durumdaydı. Fakat 1800'lü yıllarda İngiliz İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasında başlayan Büyük Oyun döneminde Afganistan ve çevre ülkeleri etkileyen siyasi nüfuz mücadelesinin ortaya çıkmasıyla bölge yeniden Batı ülkelerinin ilgisini çekmeye başlamıştı. Dolayısıyla 19. Yüzyıl boyunca Rus ve İngiliz doğu bilimcileri, siyasetçileri ve askerleri Türkistan ile ilgili çok sayıda çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Büyük Oyun'un bitim tarihi olan 1907'de iki emperyal güç arasında yapılan antlaşma sonucunda o güne dek Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı dışında bütünüyle işgal edilmiş olan Batı Türkistan Rusya İmparatorluğuna terk edilmişti. 1917 yılındaki Bolşevik İhtilâli ve onu izleyen Sovyetleştirme süreci Türkistan'ın dış dünya ile ilişkilerinin sona ermesi anlamına gelmekteydi. Artık bu dönem Türkistan tarihi Sovyetlerin istediği şekilde ilerleyecekti.

Bolşevik İhtilâli yıllarından itibaren Türkistan'da Hokand ve Alaş-Orda muhtariyetlerini kuran, Sovyetlere karşı ortaya çıkan Basmacılık Hareketi'ne katılan Türkistanlı aydınlar, mücadelelerinin başarısız olması üzerine ülke dışına çıkmışlar ve dış dünyada Türkistan mücadelesini sürdürebilmek amacıyla Türkistan Millî Birliği (TMB) adı altında bir teşkilat kurmuşlardı. Eski Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu, Hokand Muhtariyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Çokay ve Başkurdistan Cumhurbaşkanı Zeki Velidi Togan bu siyasal yapılanmanın önderleriydiler. Bu liderler gerek Türkiye'de ve gerekse Avrupa'da çıkardıkları dergilerle Türkistan'daki siyasal gelişmelerle ilgili olarak çok sayıda makaleler yazdılar. Kendisi aslında bir tarihçi olan ve 1920'lerin ikinci yarısından itibaren Türk akademi dünyasına giren Zeki Velidi Togan 1929 yılında, daha sonraki yıllarda neredeyse Türkistan hakkında tek kaynak olarak

kullanılacak *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* kitabını tamamlamıştı. Kitap herhangi bir batı diline çevrilmediği için etkisi büyük ölçüde Türkiye ile sınırlı kalacaktı. Aynı yıllarda TMB'nin Avrupa temsilcisi Mustafa Çokay da Paris'te yayınladığı *Chez Les Soviets en Asie Centrale* [4] başlıklı kitabıyla Türkistan'da Sovyet hâkimiyetinin oluştuğu dönemdeki gelişmeleri aktarmaktaydı. Küçük hacimli bu kitap Fransızca basılmış olmasına rağmen dönemin siyasi gelişmelerine odaklanmış olması nedeniyle batı akademik dünyasında herhangi bir yansıma bulmayacaktı.

Mustafa Çokay önderliğindeki TMB üyeleri daha sonraki yıllarda çıkardıkları dergi aracılığıyla Türkistan'daki Sovyet yönetimine karşı mücadelelerini sürdürmeye çalıştılarsa da iki büyük engelle karşı karşıya kaldılar. Sovyet yönetimi, 1924 yılında Türkistan'da boylardan millet yaratma politikasını hayata geçirmiş, siyasal Türkistan yapılanmasına son vermişti. Sovyetler artık bu bölge için "Orta Asya ve Kazakistan" tanımlamasını kullanmaktaydı. Sovyetler Birliği'nin Birleşmiş Milletler üyesi olduğu dönemden itibaren, bu ülkeyle iyi ilişkiler kurma arayışındaki batılı ülkeler de 19. Yüzyıldan bu yana kullandıkları "Türkistan" deyimini terk etmeye ve Sovyetlerin arzusuna uygun olarak bölgenin bütünü için "Orta Asya ve Kazakistan" deyimini kullanmaya başlamışlardı.

Diğer taraftan Sovyetler TMB teşkilatının ayrılıkçı bir yapılanma olduğunu ileri sürmekteydi. Bu nedenle batılı ülkeler Birleşmiş Milletler üyesi bir ülkeye karşı ayrılıkçılık faaliyeti yürüten bir teşkilatı destekleme konusunda tümüyle olumsuz bir duruş sergilemeye başlamışlardı. Avrupa'daki Sovyet karşıtı milliyetlere, Promete yapılanması bünyesinde örtülü destek veren tek ülke Polonya'ydı. TMB'nin bir diğer zorluğu da Sovyetlerin uyguladığı şiddetli baskı nedeniyle Türkistan'da kurulan cumhuriyetlerle ve orada yönetimde olan komünist kadrolarla ilişkilerinin neredeyse yok denilecek düzeye inmiş olmasıydı. Cumhuriyetlerdeki gelişmeleri, Polonya diplomatik organları aracılığıyla elde ettikleri resmî komünist yayınların satır aralarını okumak suretiyle yorumlayabiliyorlardı. Avrupa'da faşist yönetimlerin ortaya çıkmasıyla 1930'ların ortalarından itibaren aşırı derecede sertleşen siyasi ortam, TMB üyelerinin ülkeleriyle iletişimlerinin neredeyse sıfırlanmasına yol açacaktı.

---

[4] Orta Asya'daki Sovyetler Arasında

İkinci Dünya Savaşında Almanlar, esir aldıkları Sovyet askerlerinin ait oldukları milliyetlere göre lejyonlar kurarak Sovyetlere karşı savaştırma politikasını gündeme getirdiler. Bu politika kapsamında Türk kökenli askerler için "Türkistan Lejyonu" oluşturulmuştu. Lejyonun oluşturulmasına paralel olarak Veli Kayum Han liderliğinde kurulan Millî Türkistan Birlik Komitesi (MTBK) bu askeri birimin siyasal kanadını temsil etmekteydi. Savaş sırasında Alman cephelerinde 110 bini asker, 70 bini işçi olmak üzere 180 bin civarında Türkistanlı görev yapmaktaydı. Bunların bir kısmı savaş boyunca hayatlarını kaybettiler. Hayatta kalanların çok büyük bir bölümü ise hemen savaş bitiminde Sovyetlere iade edildiler. Bu iade sürecinden kurtulup Almanya'da kalmayı başarabilen 1000 kadar Türkistanlı içerisinde MTBK üyeleri de vardı. Soğuk savaş ile birlikte Almanya'da yeniden faaliyete başlayan MTBK bu dönemde bazı üyelerini Alman üniversitelerinde okutma imkânını bulmuştu. Özbekistan'da tarih eğitimi alan Baymırza Hayit bu şanslı sayılabilecek grup içerisindeydi. Hayit, Münster Üniversitesinde İslami İlimler, Şark Dilleri, Orta ve Yakın Çağlar Tarihi bölümündeki 3 yıllık ilave eğitiminden sonra, 1950 yılında tamamladığı *Hokand ve Alaş Orda Milli Hükümetleri* konulu teziyle Felsefe Doktoru unvanını aldı. Diğer taraftan savaş bitiminde Doğu Avrupa'nın kontrolü ele geçiren Sovyetler Birliği, söz konusu coğrafyadaki ülkelerde sözde halk hükümetleri kurmak suretiyle kendisine peyk olarak faaliyet gösterecek yönetimler oluşturmaktaydı. Sovyetler Birliği ayrıca Türkiye'den toprak talebinde bulunurken Yunanistan'da iç savaşın tarafı olmakta, Balkanlarda komünist rejimlerin oluşmasını desteklemekte, İran'da ayrılıkçı devletler yaratmaya çalışmaktaydı. Batı Bloku ise komünist ideoloji eksenli bu Sovyet yayılmasına karşı mücadelenin temellerini oluşturmaya çalışmaktaydı. 1950'lere gelindiğinde bu ideolojik kamplaşma Batı dünyasının NATO, Sovyet Blokunun ise Varşova Paktı şeklinde ayrışmasıyla sonuçlanacaktı. Bu iki Bloka dâhil olmayan ülkeler ise daha sonraki yıllarda 3. Dünya olarak adlandırılacaktı. Bütün bu gelişmelerle birlikte başlayan ve 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla sonlanacak olan bu süreci siyaset bilimcileri "Soğuk Savaş dönemi" olarak adlandırdılar. Sovyet yönetimi, peyk ülkelerde kısa bir sürede katı bir kontrol mekanizması oluşturarak, bu ülkelerin dış dünya ile her türlü siyasi, sosyal ve kültürel iletişimlerini kesmiş, neredeyse Blok ile dış dünya

arasında bir perde oluşturmuştu. Artık bu ülkeler Winston Churchill'in ifadesiyle "Demir Perde" ülkeleri olarak tanımlanmaktaydılar.

İşte bu bloklaşma döneminde yeniden Almanya merkezli siyasi faaliyetlerine başlayan MTBK, komünist ideoloji mağlup edilip Sovyetler dağılmadıkça Türkistan Cumhuriyetlerinin bağımsız olamayacağı inancıyla, Sovyet Blokuna karşı yürütülen bu mücadelede Batı Bloku içerisinde yerini aldı. Bu gelişme, o dönemde MTBK başkan vekili olan Dr. Baymırza Hayit için yoğun bir siyasi mücadele yürütmek anlamına gelmekteydi. Bir taraftan MTBK'daki görevini sürdürürken bir taraftan da Prof. von Mende tarafından kurulan Doğu Avrupa Araştırmaları Merkezinde Türkistan bölümü başkanı olarak çalışmaya başladı.

Bu dönemde MTBK'nın önünde iki büyük problem vardı. Birincisi ve en önemlisi bağımsızlığı için mücadele ettiğini ileri sürdüğü Türkistan siyasi yapılanması 1925'li yıllarda Sovyetler tarafından yok edilmişti. Artık uluslararası zeminde Türkistan diye tanımlanan devletin yerinde Stalin'in meşhur tanımlamasıyla "şekilde millî, özde ise sosyalist" Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan gibi Sovyet cumhuriyetleri vardı. Savaş döneminde 110 bine varan bir silahlı güce sahip bir siyasal iradenin "Sovyetler yenildiğinde Türkistan devletini yeniden kuracağız" iddiası geçerli olabilirdi. Fakat Sovyetlerin savaştan galip çıkması bir yana, etki alanını savaş öncesine göre çok daha fazla genişlettiği bir dünyada, ismi bile var olmayan bir devletin bağımsızlığı için mücadele etmek gerçekleşmesi neredeyse imkânsız bir idealden başka bir şey değildi.

MTBK'nın karşı karşıya olduğu ikinci zorluk ise 1920'lerden itibaren Sovyetler Birliğinde uygulanan dış dünyaya yönelik katı izolasyon politikası nedeniyle Batı kamuoylarında sadece Türkistan ile ilgili değil, o coğrafyada kurulan Sovyet cumhuriyetleriyle, daha doğrusu Sovyetler bünyesinde yaşayan Türklerle ilgili hiçbir bilginin olmayışıydı. Savaş sırasında kamuoylarının değil devletlerin bilgi sahibi olması yeterliydi. Alman cephelerinde savaşan 110 bine yakın Türkistanlının varlığı başta ABD olmak üzere batı ülkelerinin tamamında yönetim kadrolarının Sovyetlerdeki Türklerle ilgili bilgi sahibi olmasını sağlamıştı. Nitekim bu nedenle, savaş sonrası dönemde, sırasıyla İngiliz, Amerikan ve nihayet Alman hükümetleri MTBK ile iş birliği yapmak konusunda hevesli olmuşlardı.

1950'lerin ortalarından itibaren Sovyetlerin sosyalizm/komünizm ideolojisini kullanarak üçüncü dünya ülkelerine sızma ve bu konuda başarılı olduğu ülkeleri komünist bloka dâhil etme arayışları Batının başlangıçta hayal ettiği iç isyanlara ve askeri güce dayalı Sovyetler Blokunu çökertme politikasının yerini söz konusu komünist yayılmayı engelleme politikası almıştı. Bu mücadele ise uluslararası diplomasi ve akademik dünya aracılığıyla yapılmaktaydı. Daha doktorasını verdiği dönemde bu gerçeğin farkına varan Dr. Baymırza Hayit, Türkistan meselesini Batı Akademik Dünyası'na taşıması gerektiğinin farkına varmıştı. Ortada bir devlet, dolayısıyla da diplomatik güç olamayacağına göre, başarılı olmanın tek yolu kalıyordu. Türkistan meselesini bilimsel eserlerle akademi dünyasına taşımak ve konuyu öğrenip benimseyen akademisyenler aracılığıyla da Batı kamuoylarını bilgilendirmek.

Nitekim doktoradan hemen sonra tamamladığı ve Prof. von Mende'nin yardımlarıyla bastırdığı *20. Yüzyılda Türkistan* [5] kitabı bu konuda attığı ilk adım oldu. Kitap yalnızca bir Türkistanlı yazar tarafından batı dillerinden birisinde basılmış ilk eser olmasıyla değil, aynı zamanda Sovyetler tarafından kapalı bir kutu haline çevrilmiş Türkistan'ın 20. Yüzyıl tarihini anlatıyor olması bakımından da dikkatleri üzerine çekti. Kitap ve yazar hakkında Almanca, Fransızca, İngilizce ve İspanyol dillerinde övücü/yapıcı eleştiriler yayınlandı. *Turkestan im XX Jahrhundert* kitabı uluslararası bir bilimsel dergide "bu bölge tarihinin dil, din, ekonomi, yönetim, demografi ve etnografi alanlarında ve literatürde kesinlikle ihtiyaç duyulan sağlam bir başucu kitabı" olarak tanımlanmaktaydı.

Aynı dönemde Taşkent radyosundan başlayarak çok sayıda Sovyet yayın ve basın organlarında Dr. Baymırza Hayit aleyhine saldırıların ve iftira kampanyalarının başlatılması söz konusu kitabın sadece Batıda değil, aynı zamanda, Sovyet Blokunda da etkili olduğunu göstermekteydi. Aynı dönemde Dr. Baymırza Hayit, MTBK tarafından çıkarılan Millî Türkistan dergisinde yazılar yazıyor, başlangıçta dış dünyadaki Türkistan diasporası içerisinde, daha sonra da Türkiye dâhil İslam ülkelerinde Türkistan meselesini anlatıyordu.

Söz konusu dönemde Sovyetler Birliği, İslam ülkelerine yönelik propagandasında Türkistan cumhuriyetlerini, özellikle de Özbekistan'ı

---

[5] Turkestan im XX Jahrhundert

vitrin ve koçbaşı olarak kullanmaktaydı. Sovyet propagandası bu ülkelerin bağımsız oldukları, kendi istekleriyle Sovyetler Birliğine katıldıkları, istedikleri zaman birlikten ayrılabilecekleri, vatandaşların refah içerisinde yaşadıkları ve dinlerini yaşamak konusunda hiçbir problemlerinin olmadığı gibi gerçek dışı iddialar üzerine inşa edilmişti. Dolayısıyla dış dünyada Türkistan cumhuriyetleri ile ilgili gerçekleri anlatmak, Sovyet propagandasını boşa çıkarmak, bir diğer deyişle, üçüncü dünya ülkelerine yönelik Sovyet sızmalarının önüne geçmek anlamına gelmekteydi. Batı akademik dünyasında ciddi bir güvenirlilik elde etmiş olan Baymırza Hayit'in bu siyasi nitelikteki çalışmaları öylesine etkili oldu ki 1960'lı yıllardan itibaren Sovyetler Birliği tarafından bir numaralı düşmanlar kategorisine yerleştirildi.

Bütün bu gelişmeler Baymırza Hayit'in yalnızca akademik çalışmalar yapan bir tarihçi olmanın ötesinde, aynı savaş döneminde olduğu gibi, Türkistan bağımsızlığı ekseninde Sovyetler Birliğine karşı mücadele yürüten bir aksiyon insanı haline dönüşmesine sebep oldu. Bu dönemden sonra akademik hayatı boyunca verdiği eserler aynı zamanda yürüttüğü siyasal mücadelenin de temelini oluşturacaktı. Yazdığı bütün kitaplar ve makalelerin çıkış noktası Türkistan, çerçevesi de Sovyetlerin Türkistan'da oluşturduğu sömürge yapılanmasının siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik ve dini boyutlarıydı.

Dr. Hayit'in öncelikli olarak mücadelesini verdiği konulardan birisi siyasal anlamda "Türkistan" sözcüğünün korunması ve yaşatılmasıdır. Sovyetler Birliği Lenin'in 13 Haziran 1920 tarihinde Komünist Partisi Türkistan Komisyonuna verdiği "Türkistan'ın Özbekiye, Kırgıziye ve Türkmeniye şeklinde bölünmüş haritalarını hazırlamak, bu üç grubu birleştirmek veya ayırmak için şartları ayrıntılı bir şekilde oluşturmak" göreviyle birlikte Türkistan'ın parçalanması süreci başlatılmıştı. Fakat o yıllarda Rusya'da devam eden iç savaş nedeniyle bu direktif hayata geçirilemedi. Buhara ve Harezm Sosyalist Halk Cumhuriyetlerinin kurulması ve Rusya'da iç savaşın bitmesiyle birlikte Sovyetler Birliğinin resmen kurulmasından sonra Türkistan'da sınırların yeniden çizilmesi projesi raftan indirildi ve uygulamaya konuldu.

Ekim 1924 tarihinde Sovyetler Birliği Merkez Yürütme Komitesi, Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyetini, Buhara ve Harezm Halk

Cumhuriyetlerini lağvetti ve yerlerine Özbekistan ve Türkmenistan gibi sözde bağımsız sosyalist cumhuriyetler oluşturuldu.

Sovyet yöneticileri bu uygulamalarını Türkistan'da yaşayan halkın Türkmenler, Kazaklar, Özbekler, Kırgızlar gibi farklı milletlerden oluştuğu iddiasına dayandırmaktaydılar. Sovyetler Birliği anayasasında sözde her milletin kendi kaderini tayin etme hakkı vardı. Bu milletler de kendi bağımsız devletlerinin kurulmasını istemişlerdi ve Moskova bu talepleri onaylamıştı. Bir diğer deyişle Türkistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti, Buhara ve Harezm Halk Cumhuriyetleri kendi istekleriyle kendilerini lağvetmişler, toprakları üzerinde sosyalist cumhuriyetlerin kurulacağı şekilde sınırların yeniden çizilmesini kendileri istemişlerdi. Moskova ise bunu sadece onaylamıştı. Sovyetlerin dağılacağı 1991 yılına dek Sovyet yöneticileri Türkistan'da Türk boylarından millet yaratma politikalarını bu şekilde savunacaklardı.

Sovyetlerin "Türkistan'ın parçalanmasını bizzat Türkistanlılar istediler" şeklindeki propagandası koskoca bir yalandan ibaretti. Sovyet Rusya hükümetinin kurduğu ve her üç üyesi de Ruslardan oluşan Türkistan Komisyonu 15 Ocak 1920 tarihinde Türkistan'ın bölünmesine karar vermişti. Buna karşın Türkistanlı komünist liderler ilk günden itibaren bu karara karşı çıktılar ve Türkistan Komünist Partisi'nin Müslüman Bürosu, Şubat 1920'deki 3. Konferansında Türkistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin isminin "Sovyet Türk Cumhuriyeti" olarak, Türkistan Komünist Partisi'nin isminin de "Türk Komünist Partisi" olarak değiştirilmesi kararını aldı. Yine aynı kongrede Türkistanlı komünistler, bir adım daha ileriye giderek, Türkistan'ın iç ve dış politikada bağımsız bir ülke olması talebini gündeme getirmişlerdi. Bu talep, Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin bizzat Lenin tarafından yönetilen 25 Mayıs 1920 tarihli toplantısında görüşülerek reddedildi. Bu olumsuz karar üzerine Müslüman Bürosu başkanı Turar Rıskulov görevinden istifa etti. Kısa bir süre sonra neredeyse tamamı Rus/Slavlardan oluşan Türkistan Komünist Partisi, Müslüman Bürosunu kapatma kararı aldı.

Sovyet yöneticileri Orta Asya'da Türkçe konuşan halkların ortak bir Türk Cumhuriyeti yaratma yönündeki taleplerinin Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kadrolarına sızmış burjuva milliyetçilerinden kaynaklandığını ileri sürmekteydiler. Sovyetlere göre bir Türk

Cumhuriyeti kurulması isteği pantürkist bir yaklaşımdı, dolayısıyla şiddetle reddedilmeliydi.

Bu bölme politikasının önemli bir diğer sonucu da Sovyetler Birliği bünyesinde Türk ve Türkistan kavramlarının siyasi manada kullanımdan çıkarılarak yasaklanması oldu. Türkistan Komisyonu üyesi V.V. Kuibyshev'in sınırların yeniden çizilmesi kararının verildiği toplantı sonrasında gündeme getirdiği "Ben aynı zamanda Türk sözcüğünün yok edilmesi yönünde oy verdim" ifadesi Sovyetlerin Türkistan'da boylardan millet yaratma politikasının sadece Türkistan değil Türk sözcüğünün de yok edilmesini amaçladığını ortaya koymaktaydı. Bu tarihten itibaren Sovyetler, işgali altındaki Türkistan için "Kazakistan ve Orta Asya" [6] kavramını siyasi literatüre yerleştirme sürecini başlattı.

Diğer taraftan Dr. Baymırza Hayit, XX. Yüzyılda Türkistan kitabıyla, 1917 yılına kadar Türkistan tarihini aktardıktan sonra Bolşevik ihtilâlini takip eden yıllarda Türkistan'da Sovyet yönetimin yerleşmesini, bu dönemde Türkistanlılar ile Sovyetler arasındaki mücadeleleri ve bunun ardından Türkistan kavramının yok edilmesi sürecini tarihi gerçeklere dayanarak ortaya koymaktaydı. Bizzat Lenin'in Türkistan'ı "Ural, Turgay, Akmola, Semipalatinsk, Fergana, Semerkant, Yedisu, Sir Derya, Hazar Denizi Boyu, Hive ve Buhara vilayetlerinden ibarettir"[7] şeklinde tarif ettiğini belgeleyen Baymırza Hayit, Sovyetlerin bu konudaki ikiyüzlü politikasını da ifşa etmekteydi.

Dr. Hayit, Sovyetlerin Türkistan'da yaşayan Türk halklarının farklı dillere, farklı tarihlere, farklı coğrafyalara ve farklı yaşam tarzlarına sahip olduklarını iddia ederek tarihi sahteleştirdiklerini göstermişti. Türkistan'daki Türk halkları aynı kökenden gelmekteydiler ve Türkçe'nin şivelerini konuşmaktaydılar. Bu şivelerin farklı birer dil olduğu iddia edilemezdi. Aksi takdirde Türkistan Türklerinin ortak edebi dili nasıl Çağatay Türkçesi olabilirdi. Ortak dil/kültür, ortak tarih, ortak coğrafya ve ortak ekonomik/sosyal yaşam tarzı Türkistan birliğinin temelini oluşturmaktaydı.

Sovyetler Türkistan'ın bütünlüğünü kanıtlayan bu veriler ortadayken, tek bir bütün Türkistan oluşumunu Pantürkizm ile etiketleyerek reddetmek istemekteydi. Dr. Baymırza Hayit Sovyetlerin korkulu

---

6 Kazakhstana i Sredney Azii

7 Lenin, Polnoe sobranie soçinenie, c. 16, s. 161

rüyası olan Pantürkizm fikrinin 20. Yüzyıl başlarından itibaren Azerbaycan ve Tatar/Başkır Türklerince gündeme getirilmiş bir ideal olduğunu, bütün Türklerin kültürel birliği düzeyinde kalıp siyasi bir program haline dönüşemediğini ifade etmekteydi. Dolayısıyla tarih boyunca birlikte yaşamış olan Türkistan Türklerinin tek bir devlet oluşturma isteği Pantürkizm olarak değerlendirilemezdi. Sovyet propagandistlerinin "Kahrolsun Pantürkizm, Kahrolsun Panislamizm" şeklindeki haykırışları emperyalistlerin tarih boyunca uyguladıkları "böl ve yönet" politikasının Sovyet emperyalizmi tarafından günümüze uyarlanmış şeklinden başka bir şey değildi.

Sovyetlerin Türkistan kavramı ile ilgili bu katı tutumu, zaman içerisinde Batı dünyasında, hatta Türkiye'de bile benimsenmeye başlayacaktı. Fakat Baymırza Hayit Sovyetlerin dağılıp Türk Cumhuriyetlerinin siyaset sahnesine çıktıkları dönemde bile Türkistan kavramını kullanmaya ve yaşatmaya devam edecekti. O bir Türkistan Cumhuriyeti vatandaşı olarak doğmuştu. Hayatı boyunca Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etti. Kendisi göremese bile gelecekte Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerinin tek bir Türkistan oluşturacakları inancıyla da hayata gözlerini yumacaktı.

Dr. Baymırza Hayit'in eserlerinde gündeme getirdiği bir önemli konu da Bolşevik devrimi sonrasında Türkistan'da ortaya çıkan milli devletler ve Sovyetlere karşı yürütülen milli mücadelelerdi. Sovyet yönetimi Türkistan'da kurulan Hokand ve Alaş Orda muhtariyetlerinin "feodal milli burjuvazinin Türkistan'ı Sovyetlerden koparark kendi eski egemenliklerini yeniden inşa etme girişimleri" olarak tanımlamaktaydı. Hokand Muhtariyetinin Bolşeviklerce sonlandırılmasından sonra bütün Türkistan'da ortaya çıkan Basmacılık Hareketi ise soyguncuların, haydutların kendi halklarına karşı yürüttükleri bir silahlı mücadeleydi. Bir diğer deyişle, 1918-1924 yılları arasında Türkistan'da silahlı çetelerin yürüttüğü mücadele Sovyetlere karşı yapılan bir mücadele değil bir Türkistan iç savaşının parçasıydı. Türkistan halkı Sovyet sistemine kendi isteğiyle dâhil olmak suretiyle bu çetelere karşı yardım istemiş, Sovyetler Birliği de bu isteği yerine getirmişti. Benzer şekilde Türkistan cumhuriyetleri kendi arzularıyla ve isteyerek komünizm ideolojisini benimsemişlerdi.

Dr. Hayit, *Die nationalen Regierungen Von Kokand (Choqand) Und Der Alasch Orda* konulu doktora tezi ile bu iki otonom devletin burjuva

kesiminin yeniden hâkimiyet kurma girişimi olmadığını, aksine Türkistan milletinin bağımsız bir devlet kurma ideallerinin somutlaşmış hali olduğunu anlatmaktaydı. Türkistan halkının bu isteği Lenin ve arkadaşlarının 1917 Kasım'ında ilan ettikleri Rusya İmparatorluğu içerisindeki milletlerin kendi kaderlerini tayin edebilme hakkına sahip oldukları bildirisine dayanmaktaydı. Türkistanlılar Bolşeviklerin bu sözlerine inanarak, yine Rusya federasyonu içerisinde kalacak şekilde, kendi muhtar devletlerini kurmak istemişlerdi. Ne yazık ki Sovyet yönetimi verdiği sözde durmamış, Türkistanlılar da dâhil olmak üzere, bağımsız devletlerini veya Sovyet Rusya çerçevesinde otonom devletlerini kurmak isteyen Rus dışı milliyetlerin tamamını engellemiş ve bu devletlerin kuruculararını tasfiye etmişti. Dış dünyaya da bu halkların kendi istekleriyle Sovyet sistemi içerisinde yer aldıkları propagandasını yapmayı sürdürmüştü. Hâlbuki Hokand Muhtariyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Çokay'ın Sovyet temsilcisi Poltoracky'e söylediği şu sözler Sovyetlerin yalanlara dayalı iki yüzlü politikasını açıkça ortaya koymaktaydı:

"Evet. Sizin gücünüz var. Bizim ise millî haklarımıza dayanmaktan başka bir gücümüz yok. Kuşkusuz bu savaştan Sovyetler zaferle çıkacak. Fakat biz sizin Türkistan'da Sovyet hâkimiyetinin tesisi yönündeki talebinizi asla kabul etmeyeceğiz"

İşte Dr. Baymırza Hayit, *Hokand ve Alaş Orda Millî Devletleri* konulu doktora teziyle Sovyetler tarafından tahrif edilen Türkistan tarihinin bu bölümünü Avrupa'da ilk defa bilimsel bir çalışmayla dünya kamuoyunun gündemine getirmiş oluyordu.

Dr. Hayit'in üzerinde çalıştığı bir diğer konu Bolşevik İhtilali sonrasında Türkistan'da Sovyetlere karşı yürütülen millî mücadelenin silahlı boyutunu teşkil eden Basmacılık hareketiydi. Hokand Muhtariyetinin Bolşeviklerce yıkılmasından sonra Türkistan genelinde Sovyetlere karşı "Korbaşılar Hareketi" adı altında başlatılan bu mücadele, Sovyetler tarafından haydut veya soyguncu anlamına gelen "Basmacı" tabiriyle etiketlenmişti. Bolşevikler, Basmacılar tarafından başlatılan bu mücadelenin Sovyetlere karşı olmadığını, aksine Türkistan'da sınıflar arası bir mücadele olduğunu ve Türkistan'da yaşayan yerel halklara karşı yapıldığını ileri sürmekteydi. Bir diğer deyişle bu bir bağımsızlık savaşı değildi ve bir Türkistan iç savaşıydı.

Diğer taraftan Türkistanlılar Sovyetlerin aşağılayıcı Basmacı tabirinin anlamını değiştirmiş ve "bağımsızlık için mücadele eden kahraman savaşçı" anlamına gelecek şekilde kullanmaya başlamışlardı. Nitekim dünyaca ünlü Cengiz Aytmatov, Türkistan kurtuluş hareketine katılan bu mücahitlere Basmacı yerine "Bosatuvçi" yani "kurtarıcı" demek gerekir diyerek bu anlam kaymasına katkı sağlamaktaydı.

1917-1934 yılları arasında sürdürülen bu millî mücadele ne yazık ki tek bir merkezden yönetilen düzenli bir silahlı yapıya dönüşememe, o dönemin modern silah gücüne sahip olamama ve dış dünyadan yeterli destek bulamama gibi nedenlerle başarısızlığa uğrayacaktı. Sovyetler ise gerek Basmacılık hareketinin Türkistan halkının millî iradesinden kaynaklanan bir silahlı mücadele olduğunu ve gerekse Rusya'nın bu mücadeleyi bastırmak için 300 bin kişiyi aşan bir kuvvetle Türkistan'ı işgal etmiş olduğunu saklayabilmek için bu sürecin üzerini tamamen örtmüş, dış dünyaya hiçbir bilginin sızmamasını sağlamıştı.

Bu noktada Dr. Baymırza Hayit, *Basmacılar* kitabıyla basmacılık hareketinin kökenlerini, özelliklerini, basmacı gruplarının faaliyetlerini, Sovyetlerin basmacılara karşı açtığı cephe ve yürüttüğü mücadelenin boyutlarını ve nihayet hareketin tasfiyesi süreçlerini bizzat Sovyet kaynaklarına dayanarak ayrıntılı şekilde ortaya koydu. Kitabının alt başlığını da *Türkistan Millî Mücadele Tarihi, 1917-1924* olarak koymuştu. Böylece Sovyetlerin özenle saklamaya, çeşitli yalanlarla çarpıtmaya çalıştığı Türkistan Millî Mücadelesi dünya kamuoyunun dikkatlerine sunulmuş oldu.

Sovyet yönetimi Türkistan'ı işgal edip sosyalist cumhuriyetlere böldükten sonra bu ülkelerde idari ve ekonomik açıdan tam bir sömürge düzeni kurmuştu. Haritalarda sınırları görülen bu siyasi birimler Stalin'in deyimiyle "sözde millî, özde ise sosyalist" yönetimler şeklindeydi. İdari açıdan bütün kararların Rus/Slav olan II. Sekreterler aracılığıyla Moskova tarafından alındığı bir sistem kurulmuştu. Dış dünyayla ilişki kurmaları mümkün olmayan bu yönetimler kendi cumhuriyetleri ile ilgili alacakları kararlar için bile Moskova'dan izin ve onay almak zorundaydılar. Ekonomik açıdan bu cumhuriyetler bir hammadde ambarı haline dönüştürülmüşlerdi. Özbekistan ve Türkmenistan pamuk, Kazakistan tahıl ve Kırgızistan bir hayvancılık merkezi haline getirilmişti. Böylece bu ülkelerde pamuk veya tahıl monokültürü oluşturulmuş durumdaydı.

Moskova, Özbekistan'daki pamuğu alıp karşılığında Kazakistan'dan aldığı tahılı vermekteydi. Bu ülkelerdeki enerji ve yeraltı maden zenginlikleri doğrudan Rusya veya Ukrayna'da kurulmuş sanayi tesislerine aktarılmaktaydı. Bu dönemde Sovyetler Birliği, bir taraftan bu cumhuriyetlerde tarımsal monokültür oluşturarak sanayileşmelerini engellerken bir taraftan da dış dünyaya bu cumhuriyetlerdeki halkların refah içerisinde yaşadıkları propagandasını yapmakta, üçüncü dünya ülkelerine sosyalizmin büyük başarısı olarak sunmaktaydı. Dr. Baymırza Hayit, "*Türkistan Örneğinde Sovyetler Birliğinin Doğu Politikası*"[8] başlıklı çalışmasıyla Sovyetler Birliği'nin Türkistan Cumhuriyetlerinde uyguladığı sömürge politikalarını bilimsel verilere dayanarak ortaya koydu. Bu çalışma aynı zamanda Sovyetlerin bu ülkelerle ilgili sahte cennet propagandalarını da boşa çıkarmış oluyordu.

Sovyetler Birliği'nin Rus dışı milletler üzerindeki politikası sadece iç koloniler yaratarak onları sömürmekle sınırlı değildi. En önemli hedeflerden birisi de geleneksel millî kültür değerlerinden soyutlanmış, Rusça konuşan, hayatını sosyalist ideolojiye adamış "Homo Sovyetikus", yani "Sovyet İnsanı" yaratma programıydı. Bu politika Bolşevizm'in Sovyet Rusya'da iktidara gelmesinden itibaren başlatıldıysa da iki büyük savaş arasında ancak Rus dışı milliyetlerin kendi içlerindeki küçük farklılıklarının kullanılarak bölünme ve parçalanma aşaması gerçekleştirilebilmişti.

II. Dünya savaşından sonra, özellikle Nikita Kruşçev döneminde "Homo Sovyetikus" yaratma sürecine ağırlık verildi. Her türlü yerel değerlere saldırı (mestnichestvo) başlatılan bu dönemde önce kültürler yakınlaştırılacak (sblijeniye), daha sonra da "sliyanie" sözcüğü ile ifade edildiği şekliyle kültürler kaynaştırılacaktı. Böylece oluşacak ortak Sovyet kültüründe sınırlar, diller, dinler, yerel kültürel değerler, yerel ekonomiler olmayacaktı. Kruşçev, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 1962 kongresinde hedeflenen sonucu "Komünizmde milletlerin her yönlü yakınlaşması, ekonomik, politik ve manevi olarak tam birliği sağlayacaktır" sözleriyle ifade etmekteydi.

Diğer taraftan Sovyet insanı yaratma projesinin aslında bir Ruslaştırma süreci olduğu Aleksandr Zinovyev gibi Rus, İvan Dzyuba gibi

---

[8] Sowjetrußische Orient politik am Beispiel Turkestan

Ukraynalı yazarlar tarafından gündeme getirilmişti.[9] Ne yazık ki Sovyet yönetiminin ilk günden itibaren uyguladığı baskı ve şiddet politikaları nedeniyle Türkistan Cumhuriyetlerindeki aydınların bu konularda karşı çıkmak bir tarafa en küçük eleştiri yapma imkânları bile yoktu.

İşte bu dönemde Dr. Baymırza Hayit, ülkesinde yürütülmekte olan bu uygulamaların her boyutunu dış dünyaya ifşa ederek Sovyet propaganda sistemine güçlü darbeler vuran bir siyasi/akademik duruş sergilemeye başlamıştı. Yayınları ve konuşmalarıyla Rusların Türkistan'da Rusçayı hâkim dil yapmaya çalıştıklarını, İslam dinini silerek ateizmi yerleştirmek istediklerini, millî kültür değerlerini yok ettiklerini ve bütün bu uygulamalarıyla Türkistan Türklerini köleleştirdiklerini belgeleriyle ortaya koymaktaydı. Dr. Hayit'in söz konusu çalışmaları öylesine etkili olmuştu ki 1958 yılından 1991 yılına dek, Sovyetler Birliğinde, onun fikirleri ve faaliyetleri aleyhinde binden fazla kitap, risale ve makale yayınlanmış, yüzlerce radyo programı yapılmıştı. Onun eserlerinin eleştirisi üzerine daha sonraki yıllarda 9'u profesör olacak olan 17 sosyalist bilim insanı doktora yapmıştı.

Ne yazık ki Dr. Hayit'in Sovyet yönetimi üzerinde nasıl etkileri olduğu konusunda kendi ülkesinde yapılan tarafsız, yani KGB etkisinden uzak bir çalışma henüz yoktur. Dış dünyada olan bizler onun Sovyet sistemine olan etkilerini gerçek manada ortaya koyabilme imkânına sahip değiliz. Ancak kendisi de hayatı boyunca Sovyet sistemine karşı mücadele etmiş bir tarihçi, rahmetli Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'in Dr. Hayit hakkında söyledikleri bize bu konuda ışık tutabilir:

"Bu sistem çerçevesinde o, Sovyetlere karşı yapılan dağınık söylemleri, kuramsal adımlar düzeyine çıkarabilmişti. Sovyetlerin herhangi bir siyasetine karşı değil, sistemin özüne karşı mücadele ediyordu. O Sovyetler Birliği'nin Çin'in ve diğer Modern imparatorlukların dağılmaya mahkûm oluşunun kuramsal esaslarını oluşturdu. Şarkın talihindeki dağıtıcı rolünün Baymırza Hayit tarafından ortaya konulmasıyla Sovyet beynelmilelciliğinin mahiyeti görünür hale geldi. O Türkistan'ın XIX-XX. asır tarihini işlemekle, Rusya-Türkistan muharebelerini araştırmakla, Basmacıların kahramanca savaşlarını göstermekle, bir taraftan

---

[9] İvan Dzyuba'nın Enternasyonalizm mi, Ruslaştırma mı "İnternatsionalizm ili Rusifikatsiya" makalesi

Rus işgalciliğinin zorbalığını ortaya koydu, bir taraftan da hürriyet ve adaletin Türkler için bir hayat tarzı olduğunu gösterdi. Sonunda ortaya çıktı ki Türkistan'ın gerçek tarihine ait bir şey yazılacaksa o da Baymırza Hoca'nın sahtekârlıklarıdır (!) [10]

En ilginci odur ki, Doktor Hayit, Sovyetler Birliğinde onun hakkında yazılan paçavraların hiç birisine de önem vermedi. Onun en büyük cevabı birbirinden değerli kitap ve araştırmaları oldu. Bugün bütün o paçavralar tarihin çöplüğüne atıldı. Fakat hayatta kalan yine Baymırza Hayit'in Türk halklarının geleceği ve tarihine ilişkin son derece zengin eserleri oldu.

Çeşitli zamanların zorluklarını yaşamış Dr. Baymırza Hayit şanslı bir Türk mücahididir. O mücadelesinin sonucunu gördü. Dünyanın devasa imparatorluklarından Sovyetler Birliği çöktü. Türkistan Cumhuriyetleri ve Azerbaycan bağımsızlığına kavuştu. Bu dünya geneli hadisede Doktor Hayit'in hizmetleri herkesten daha fazladır. Günümüzde Türk Devletleri, siyasi, iktisadi, kültürel bir birlik olmaya çabalamaktadırlar. Dün olduğu gibi bugün de Türk'ün bağımsızlık ve demokrasi yolunu Türk aydınları ışıklandırmaktadır. Bu ışıklı adamlardan biri ve birincisi Doktor Baymırza Hayit'tir."

1991 yılında Sovyetler Birliği dağıldı ve Türkistan Cumhuriyetleri bağımsızlıklarına kavuştular. Dr. Baymırza Hayit'in Sovyetler Birliği ve Türkistan Cumhuriyetlerinin 20. Yüzyılı eksenli yazdığı eserler günümüzde tarih biliminin dağarcığına taşınmış oldu. Fakat bu cumhuriyetlerin geçen yüzyıl tarihlerinin Dr. Hayit'in eserleri olmaksızın yazılamayacağı gerçeğini de unutmamak gerekiyor.

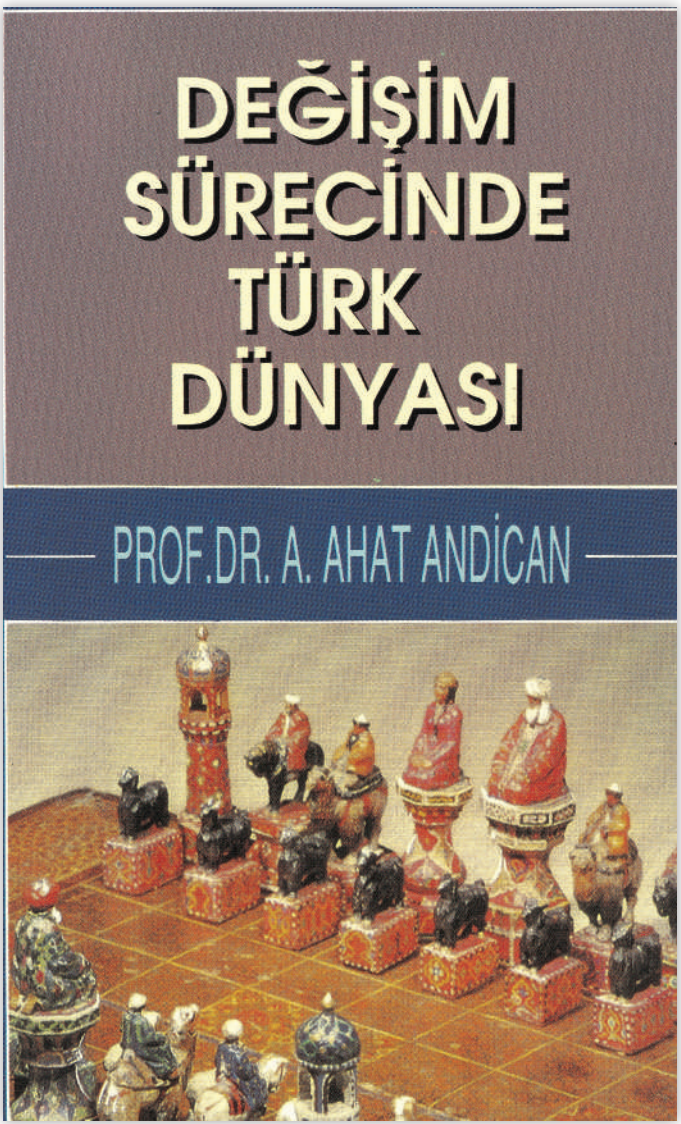
Bu giriş yazısını tamamlamadan önce değinmemiz gereken son bir konu daha var. O da "Türkistan" kavramı. Geçmişte Sovyetler Birliği'nin, günümüzde Çin'in unutturmaya çalıştığı bu kavram Türkistan Türklerinin geçmişlerinde olduğu kadar geleceklerinde de önemli bir yapıtaşı olmaya devam edecektir. Çünkü Sovyetlerin dağılmasıyla Orta Asya'da tarih sahnesine çıkan beş cumhuriyet, kendi aralarında Türkistan Cumhuriyetleri Birliği'ni oluşturmadıkları sürece, tek başlarına Rusya'nın arka veya Çin'in ön bahçesi olmaya devam edeceklerdir.

---

[10] Burada Elçibey, Sovyet propagandacılarının Dr. Hayit'in bütün eserlerini sahtekârlık şeklinde tanımlamalarıyla ilgili bir ironi yapmaktadır.

Oluşturulacak bir "Türkistan Cumhuriyetleri Topluluğu" ise bir taraftan bu bölgedeki uluslararası dengeleri şekillendirirken bir taraftan da Doğu Türkistanlıların yürüttükleri bağımsızlık mücadelesi için bir çıkış noktası olacaktır. İşte bu nedenle Dr. Baymırza Hayit'in Rusya ve Çin tarafından tarihten silinmeye çalışılan Türkistan kavramını, siyasal koşulların bütün olumsuzluklarına rağmen ısrarla gündemde tutması ve 21. Yüzyıla taşıması büyük önem taşımaktadır. Yine bu nedenle 1993 yılında Türkistan Araştırmaları Vakfı Başkanı olarak Dr. Hayit için bir Şükran Günü düzenleyen Dr. Ahat Andican, tören sırasında onu "Türkistan Kavramını Yaşatan Adam" olarak takdim etmiştir. Sonuç olarak siyasi, kültürel ve coğrafi bir kavram olarak Türkistan yaşadıkça Dr. Baymırza Hayit de eserleriyle yaşamaya devam edecektir.

Değişim Sürecinde Türk Dünyası

Önsöz

Bu kitap insanlık tarihinin en yoğun olarak yaşandığı bir döneme tanıklık etmek amacıyla hazırlandı.

20. Yüzyıl boyunca şekillenmiş politik dengelerin alt üst olmasını sağlayan bu dönem, Doğu Blokundaki dağılma süreciyle birlikte başladı. Hızla gelişen olayların yarattığı kaos ortamı sona erdiğinde, İdeolojik kamplaşma temeline dayalı "iki bloklu dünya modeli" ve "gelecek adına bugünü köleleştiren ütopyalar" tarihin tozlu sahifelerine gömülüp gitmişlerdi.

Bu değişim süreciyle birlikte, Sovyetlerin yıkıntıları arasından ortaya çıkan yeni devletlerin komşu coğrafyaları nasıl etkileyecekleri, bölgesel ve global ilişkilerin şekillenmesinde ne gibi etkileri olacağı soruları da gündeme gelmiştir. Özellikle Petrol, Doğal gaz, altın ve uranyum gibi hammadde kaynaklarından zengin Türk Cumhuriyetleri ile ilgili belirsizlik, bu cumhuriyetlerin "Stratejik Kara Delik" olarak tanımlanmasına neden olacak boyutlardaydı.

Çarlık döneminde «uygarlığı getirmek» Komünizm döneminde ise "halkların eşitliği ve kardeşliği" adına sömürgeleştirilen bu cumhuriyetler, "ekonomik, siyasi ve sosyal alanlarda kendi ayakları üzerinde durabilen gerçek birer devlet haline dönüşebilmek" ve "Rusya'nın etki alanından kurtulmak" gibi çok ağır sorunlarla boğuşmak zorundaydılar.

50 li yıllardan beri «Nato'nun uç beyi» rolünü yüklenmiş ve dış politika ilişkilerini bu temel üzerine oturtmuş olan Türkiye ise, söz konusu değişikliklerden en çok etkilenen ülkelerden birisiydi. Neredeyse tamamen hazırlıksız olarak yakalandığı bu süreç boyunca Türkiye, "etkisiz bir blok üyeliğinden" "etkili bir bölgesel güç" haline dönüşmenin sancılarıyla karşı karşıya kaldı. Bağımsızlıklarını kazanarak Dünya politik arenasına giren Yeni Türk Cumhuriyetleri ise Türkiye'ye "Dünya dengeleri üzerine ağırlık koyabilen bir ülke olabilmek» ümidiyle birlikte "Pantürkizmle suçlanma korkusu" hastalığından kurtulma şansını vermekteydiler. Böylece "Türk Devletleri Birliği" veya "Türk Bloku" gibi kavramlar ve bu kavramlara yönelik projeksiyonlar, Türk iç siyaset gündeminde olduğu kadar uluslararası siyaset gündeminde de tartışılan konular haline dönüşmüştür.

Diğer taraftan, Sovyet Blok'unun dağılması ve Körfez Krizi sonrasında batılı politika bilimcileri tarafından ortaya atılan "Liberalizm'in nihai zaferi" sloganı, özellikle ABD tarafından uygulamaya konulan "Yeni Dünya Düzeni" politikaları için felsefi bir platform oluşturmayı amaçlamaktaydı. Bosna'dan başlayıp Azerbaycan ve Çeçenistan üzerinden Tacikistan'a kadar uzanan sancılı coğrafyada oluşan dramatik olaylar ise, "Medeniyetler Çatışması» ve «Köktendinci akımlar» gibi kavramlarla tanımlanarak gündelik yaşamın ayrıntı boyutuna yerleştirilmekte ve önemsizleştirilmektedir.

Yukarıda çerçevesini çizmeğe çalıştığımız bu tarihsel süreç, kitaptaki yazıların ana temasını oluşturmaktadır.

Kitapta neredeyse bir "üçüncü dünya savaşı" olarak tanımlanabilecek bu çalkantıların Türk Dünyasının değişik bölgelerinde oluşturduğu etkileşimler ve ortaya çıkması muhtemel sonuçlar değerlendirilmiştir. Global dengeleri şekillendiren "Dünya Güçleri" ile "Türk Dünyası" arasındaki ilişkiler çeşitli boyutları ile irdelenmiş, 21. Yüzyılın neler getirebileceği tartışılmıştır.

"Bugünü" yazmak kısa bir süre sonra *geçmiş* olmak riskini taşır. Fakat iyi kavranılamamış bir "bugün" bilinmezliklerle dolu bir "gelecek" demektir. İşte bu nedenle yazılar, daha sonra üzerinde bir değişme yapılmaksızın yazıldıkları dönemdeki orijinallikleri korunarak kitaba aktarılmışlardır. Dönemin başlangıcında yazılan yazılardaki kısa vadeli gelecekle ilgili yorumların doğruluk derecesini okuyucu bugün kolayca değerlendirebilir. Uzun vadeli geleceğe yönelik öngörülerin cevaplarını ise ancak 21. Yüzyıl verebilecektir.

A.Ahat Andican

Eylül 1996, Ataköy, İstanbul

AHAT ANDİCAN İÇİN YAZILANLAR VE YAPILAN SÖYLEŞİLER

ANDİCAN'DAN AKŞEHİR'E, FABRİKA İŞÇİLİĞİNDEN DEVLET BAKANLIĞINA...

BİR AZİM HİKÂYESİ

Doktor, akademisyen, yazar, siyasetçi... İYİ Parti İstanbul Milletvekili Prof. Dr. Ahat Andican ile buluştuk. Bizi, iki sezonluk bir diziye konu olabilecek kadar çok ve çeşitli maceralarla dolu hayatında bir yolculuğa çıkardı! Andican, "Zorluklarına karşın hayat, senaryosunu kendi çabalarımızla yazabileceğimiz bir mucizedir. Onu dolu dolu yaşayıp yaşamamaksa bizim seçeneğimiz..." diyor.

HEY GİDİ YILLAR

Zeynep BİLGEHAN

SENE 1910... Rus İmparatorluğu'nun, bugün Özbekistan sınırları içinde yer alan Andican şehrindeyiz. Bölgenin ileri gelenlerinden 'Hacı Galip' küçük oğlu Yoldaş'ı da alarak hacca gidecek. Mekke ve Medine'den önceki durak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 'Halife şehri' İstanbul... Bu ziyaret vesilesiyle 8-9 yaşlardaki oğlunun ismi 'Hacı Yoldaş' oluyor. Hacı Yoldaş, İstanbul'dan büyülenerek memleketine dönüyor. Andican'daki güzel hayatları 1917'deki Bolşevik Devrimi'ne kadar sürüyor. Rus İmparator-

'SİYASETE GİRDİM ÇÜNKÜ...'

AHAT Andican, 1974'te Tıp Fakültesi'ni bitirdi. Niyeti askerliğini bitirip ABD'de akademik kariyer yapmaktı. New Jersey'de gideceği yer bile hazırdı. Pasaportunu beklerken gönüllü çalıştığı Cerrahpaşa'da kadro açılınca kalmayı tercih etti. Bu arada ilk seçim başarısını kazandı: Fakülte Asistan Temsilcisi oldu! 1984'te 'Türkistanlılar ortalarında 'Sovyetolog' olarak tanınmaya başlamıştım. Baktım, 'Bu adam doktor, nasıl olur?' diyorlar; İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nü bitirerek, tarihçi unvanını aldım. Rahmetli Özal, Demirel, Yılmaz, Türkeş gibi liderlerle diyaloglarım başlamıştı." Profesör olmadan siyaseti düşünmüyordu. 1991'de unvanını aldıktan sonra engeli kalk-

Karaciğer ameliyatında ilk görüşte aşk!

"SİLİVRİ'deki acil hastanesinde trafik kazası nedeniyle karaciğeri hasar gören bir hastayı ameliyat ediyordum. Birden kapı açıldı ve içeri güzel bir hanım girdi! Ben 'Kim bu, ne oluyor?' diye tepki gösterdim. Benimle görüşmek isteyen bir akrabasıyla birlikte gelmiş. Yanlışlıkla ameliyathaneye girmiş... O sırada kendisi de Çapa tıp öğrenciniydi. Bir erkek için en büyük şans kendisini seven, zor dönemlerde kararlılıkla destek olan, anlayışlı ve özverili bir eşe sahip olabilmektir. Gülnur Hanım benim için böylesi bir şans." Çiftin iki çocuğu var; Aybek ve İlbek...

SENE 1982

luğu, Sovyetler Birliği'ne dönüşürken bölgedeki çiftlik sahiplerinin malları ellerinden alınıyor. Hacı Galip hayatını kaybediyor. Oğlu Hacı Yoldaş ise 1928'de başlatılan kolhozlaştırma (kolektivizasyon) uygulaması sonucunda 'kulak' yani 'halk düşmanı' ilan ediliyor. Çalışma kampına gönderilmekten kıl payı kurtuluyor ama Emir Timur dönemininden bu yana ailesinin yaşadığı toprakları terk etmek zorunda kalıyor. Yolda eşini kaybeden Hacı Yoldaş iki çocuğuyla komşu ülkeye, 'Afgan Türkistan'indaki Kunduz Bölgesi'ne yerleşiyor.

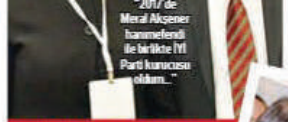
KUNDUZ'DAN TÜRKİYE'YE GEMİ GÜVERTESİNDE GÖÇ...

Burada kalmaya niyeti yok; aklı henüz küçük bir çocukken gördüğü İstanbul'da... Fakat İkinci Dünya Savaşı patlak veriyor ve sınırlar kapatılıyor. Dolayısıyla Türkiye hayali bir süre beklemek zorunda kalıyor... Şeker ve sabun imalatı işine giren Hacı Yoldaş burada iyi bir hayat kuruyor. Oğlu ve kızını evlendiriyor. Kendisi de yeniden evleniyor. 1951 yılında oğlu 'Ahat' dünyaya geliyor. Derken, Türkiye'de iktidar değişiyor ve Adnan Menderes hükümeti sınırları açıyor! Hacı Yoldaş, yeni eşi ve küçük çocuğuyla yeniden yollara düşüyor; bir yük gemisiyle Pakistan'dan Basra'ya, Bağdat'tan sonra da trenle Adana'ya ulaşıyorlar. Bir süre Seyhan Nehri'nin kenarında çadırlarda konakladıktan sonra 'iskânlı göç' politikasıyla Konya'nın Akşehir ilçesine yerleşiyorlar. Hacı Yoldaş burada kendine ikinci kez 'yeni bir hayat' kuruyor. Kunduz'dan getirdiği üç balya Türkmen halısını sermaye yapıyor. Kendilerine verilen arazilerle ailesine iyi bir hayat sunuyor.

'ABD'DE İŞÇİ OLMAKTANSA TÜRKİYE'DE OKUMAYI SEÇTİM'

Ahat Andıcan, hali vakti yerinde bir göçmen ailenin çocuğu olarak büyüyor. Ortaokul üçüncü sınıfta bu hayat değişiyor... Baba Hacı Yoldaş iflas ediyor. Ahat Bey, "Orta Asya'dan gelmiş kişiler; ne banka ne senet biliyorlar... Her şeyi el sıkışarak yaptıklarından bir anda karşımıza muazzam bir borç yükü çıkıyor ve her şey satılıyor. Ağabeyim işçi olarak ABD'ye gidiyor. O dönem SSCB den çıkmış kişilere ABD vize veriyordu. Ben Türkiye'de kalıp okumayı tercih ettim. Liseden itibaren bir yandan çalışmaya mecbur oldum" diye anlatıyor. İlk işi ilçedeki bir bisküvi fabrikasında oluyor. Okuldan çıkıp gece yarısına kadar önce ayaklarıyla hamur ezme işi yapıyor. Sonra terfi ederek makine başına geçiyor. Bu değiştiğin kendisine fayda, en büyük tutkusu olan kitap okumaya imkân sağlıyor! Akşehir Kütüphanesi'nin müdavimi. Ne bulursa okuyor, özellikle tarih ve felsefeyi seviyor...

Kültür ve Sosyal Yardım Derneği'ni kurdu. Sovyetler Birliği ve Türk dünyasına olan ilgisini 'bilimsel çalışmalar'a döndürdü. Andıcan anlatıyor: "1980'lerin ti ve... Andıcan devam ediyor: "1995 seçimlerinde ANAP ile TBMM'ye girdim. İki dönem milletvekilliği ve bakanlıktan sonra 2005'te üniversiteye döndüm. 2017'de Meral Akşener hanımefendi ile birlikte İYİ Parti kurucusu oldum. 2018 seçimlerinde yeniden milletvekili seçildim. Cumhuriyet Türkiye'si bana ve aileme yeni bir yurt olmuş, iyi bir eğitim ve akademik kariyer fırsatı sunmuştu. Bunun karşılığını vermek, bu ülkeye hizmet etmek zorundaydım."

Rakip liderlerin ortak danışmanı

'1997'de devlet bakanlığı ve hükümet sözcülüğü görevini yürüten Andıcan bazı anektodları şöyle anlatıyor: "Rahmetli Özal'ı Azerbaycan işgali için kullandığı 'Onlar Şii biz Sünni' sözleri üzerinden eleştirmiştim. Yıllar sonra karşılaştığımızda hiçbir şey olmamış gibi davranmıştı. Demirel'in Elçibey politikalarına eleştiren yazılar yazdım. Sonra birlikte Orta Asya cumhuriyetlerine ziyaretlere gittik. Öyle ki Mesut Bey'e, 'Ahat, Demirel'in hakanı oldu' diye şikâyet etmişlerdi! Rahmetli Mesut Yılmaz'ın cumhurbaşkanı olma isteğine karşı çıktım. Bunlara rağmen beni siyaseten dışlamadı. O dönemin siyasi olgunluğu böyleydi..."

Hayat önerisi...

Prof. Dr. Ahat Andıcan diyor ki: "Karabataklığınız engeller karşısında içinize kapanmak yerine fırsat pencerelerini arayıp bulmaya ve yeteneklerinizi sonuna geliştirmeye çalışmalısınız. Bütün zorluklarına karşın hayat, senaryosunu büyük ölçüde kendi çabalarımızla yazabileceğimiz bir mucize gibi zihninde. Onu daha doğru yaşayıp yaşamamakta hepimiz seçeneğimiz..."

Türkistanlılara Yassıada gelişmelerini okurdum

"Türkistanlılar, göç yaşağını kaldırdığı için Menderes'diydi. Akşehir'de okuma yazması olan yok gibiydi. Cami önünde toplanan lara Yassıada duruşmalarındaki gelişmeleri Türkçe'den Özbekçe'ye çevirerek ben okurdum. Konuşladığım yer, kaçıp geldiğimiz komünist altyapı olmadı..."

'Altı yıl harap bir binada konakladım'

GÖNLÜNDEN geçen eğitim felsefe üzerine ama maddi imkânsızlıklar sebebiyle acilen meslek sahibi olması gerekiyor Andıcan'ın... Liseden sonra İstanbul'a geliyor. Hem konaklama hem geçim derdine çözüm olarak Sultanahmet'te bir otelde işe giriyor. Resepsiyon ve komilik arasında Cerrahpaşa Tıp Fakültesi sınavlarını kazanıyor. Fakat arzusu İTÜ'ye girip mühendis olmak. Andıcan devam ediyor: "İTÜ sınavı ileri bir tarihe ertelendi. O sırada annemin Kunduz Kadısı olan ağabeyinin öldürüldüğü haberi geldi. Annemi Afganistan'a götürmem gerekti; dört aylık bir yolculuk! Döndüğümde İTÜ sınavını kaçırmıştım. Şansıma İstanbul Üniversitesi'ndeki kayıt süreleri uzatılmıştı; 1968'de tıp fakültesine girdim." Peki konaklama? Onun da hikâyesi var: "Osmanlı döneminde Sultanahmet'te Türkistanlı hacılar için bir tekke yaptırılmış. Cumhuriyet'ten sonra Türkistanlı öğrencilere tahsis edilmiş. Bir yangın sonrası boşaltılan bina 1960'larda kilitleri kırılıp Türkistanlı öğrenciler tarafından 'gayri-resmi' yurda çevrilmiş. Altı sene orada kaldım. Harap bir binaydı, yağmurda yatağı taşımak zorundaydık..."

'Tıp eğitimim boyunca 20 farklı işte çalıştım'

YOKLUK onun fazla uyumasına müsaade etmemiş... Andıcan, "Ailenin geliri yoktu. Babam çok yaşlıydı ve annem bir fabrikada temizlikçilik yapıyordu. Öğrencilik hayatım boyunca 20 farklı işte çalıştım" diye devam ediyor. "Gazete satıcılığı, garsonluk, Kapalıçarşı'da hanutçuluk yaptım. Kızılçeşme'deki deri fabrikalarında deri kurttum. Bayrampaşa'da plastik fabrikasında çalıştım. Arada okula gidiyordum ama çoğu derse giremiyordum. Pratiklerde de uyuklıyordum. O kadar devamsızdım ki... Tısedeyken çalıştığım fabrikanın sahibinin oğlu Mehmet Karataşlı'yla sınıf arkadaşı olduğumuzu ancak üçüncü sınıfta öğrendim!"

'SINIFI GEÇMEM BİR BAŞARIYDI!'

Bisküvi fabrikatörünün oğluyla yolu bir kez daha kesişecekti... Andıcan anlatıyor: "DEVA ilaç firması her yıl notları yüksek iki öğrenciye 'Başarıyı Teşvik Bursu' veriyordu. Mehmet çok başarılı bir öğrenciydi. Bursun birini ona verdiler. İkincisi için görüşülürken burs heyetinin toplantısına girip durumumu anlattım; üç yıldır geceleri çalışan bir öğrenci olarak sınıfta kalmamıştım. Onlara, 'Bu bir başarı sayılmalı. Bu burs benim içinse gece çalışmaktan kurtuluş demek' dedim. Etkilendiler ve bursu aldım. Paranın bir kısmını anneme gönderdim. Fabrikadaki işten çıkmamı istedim. Ben ek işler yapmaya devam ettim. Bir süre bir orkestraya girdim; düğünlerde, açık hava sinemalarında çaldık. Solistlerimizden biri de Savaş Ay'dı."

Zeynep Bilgehan

Devlet Bakanı- Hükümet Sözcüsü

Ara Sokak

SAVAŞ AY

"Devlet bakanı-hük

Bakırköy'de Zuhurat Baba sahasında top oynardık o zaman. Kaleciliğe hevesim vardı. Mahalleliyle kurduğumuz Akadlar Spor'un kalesini korurken, sonradan Beşiktaş'ın aslarından olan Korsan Kemal (Kemal Kılıç) Yüce Spor formasıyla 30 metreden, bacak aramdan gol atmasaydı. Madara edip futbol hayatımı (!) bitirmeseydi, belki de iyi bi kaleci olurdum. heyhaaat!..

Allah bi kapı kaparsa öbürküsünü açarmış ya. Futbol yaşantım bitti, müzik yaşantım başladı. Mahallenin kavruk delikanlılarından paytak Mustafa bi gece eve geldi ve orkestra kurmayı teklif etti. Şemsi Yastıman'ın kursunda iki yıl bateri dersi aldığı için o şef olacak, ben de solistlik yapacaktım grupta. Bi solo, bi bas, bi de ritm gitarcı olaraktan üç eleman daha bulmuştu Mustafa orkestraya. İşimiz de hazırdı. Bereç semtinde daha ziyade Yoguslav göçmenlerinin itibar ettiği Bereç Düğün Salonunda çalıp söyleyecektik.

Kızılcıklar oldu mu?..

Eh, anamız babamız sahne işiyle iştigal ettiği, sesimiz olmasa da kulağımız sağlam olduğu için kabul ettik bu teklifi anında. 1970 yılında adam başı 25 lira da fena para değildi hani. Paytak Mustafa'yla beraber, Bakırköy'den Bereç'e 3 minibüs değiştirerek gittik bi öğle vakti. Salonun kapısında buluştuk diğer elemanlarla. El sıkışıp tanıştık ve provalara başladık. Üç gün süren müthiş çalışmalarımız sonunda: "Nisan Yağmuru, Sensiz Saadet Neymiş, Damarımda Kanımsın, Kızılcıklar Oldu mu, Atlı Karınca Dönüyor Dönüyor, Geliyor Düğün Alayı" filan gibi günün sevilen şarkılarından derlenmiş bi repertuvarımız oluşmuştu. Arada çalışmadığımız bi istek parça geldiğinde, laga-lugaya getirip, bilahare çalışıp, söyleme kararı almıştık. İlk haftalar fena gitmedi durum. Sonradan sesimin kofti olduğu, her saniye detone olup orkestrayı da hacamat e kullandığımız iki mikrof "top sahibi her maçta d tabiki. Meğer gizli gizli mikrofon almak ve beni hazırlıkları varmış Must zaten. Ben zımnen istis

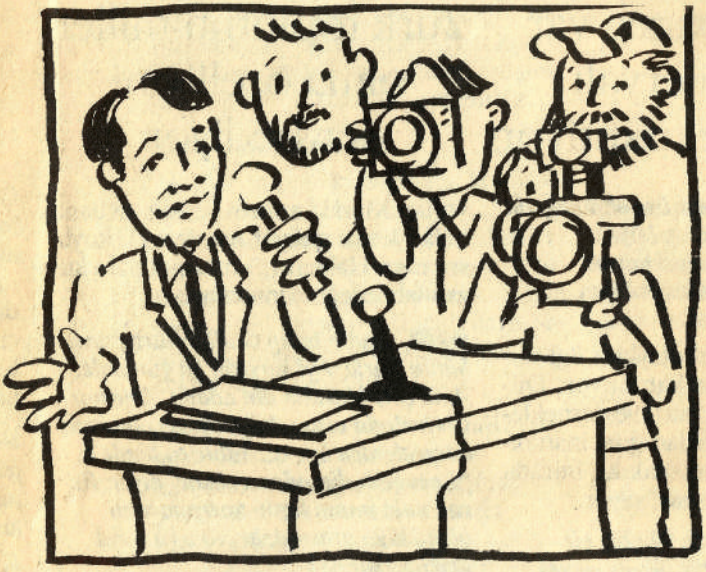
Yarınlar bizim!..

Orada... O, o şimdi şam günlerde tanıdım Ahat' İçine kapanık denecek gençti Ahat. Cerrahpaş ağır derslere, bi de bu m uykuyu, dinlenmeyi unu ederdik onunla. Zor ko içindeki patlamaları his ideallerini sezer, çok iyi olmak, fakir fukaraya b yapmak, ilerlemek isted Üniversiteye gitmek iste gözlerinden şimşek çak genç motor gibi konuşu Anadolu'da bi dolu gen okuyamadığını, benim g

ümet sözcüsü!.."

SOKAK ÇOCUĞU

ttiğim meydana çıktı. Ama
fon da babama ait olduğu için,
irek oynar!" kaidesi işliyordu
para biriktirip, kendilerine
şutlamak gibi bi hınzır
afa'nın. Sonunda öyle de yaptı
kal edildim, onlar devam etti.

atayla karışık andığım, o eflatun
ı. Orkestramızın bas gitarcısıydı.
kadar sakin, durgun, sessiz bi
a Tıp Fakültesi öğrencisiydi ve o
nüzik meselesi eklendiğinden
ıtmuştu epeydir. Arada bir sohbet
nuşurdu ama konuştuğu zaman
seder, içindeki "yarınları",
bir doktor, bir bilim adamı
eleşine muayene ve tedavi
iğini duyardık. Bir gün
emediğimi söylediğimde ise
ığını görüp şaşırmıştım. O sessiz
p canıma okudu benim.
cin olanaksızlıklar yüzünden
gibi her türlü imkanı olan bi

adamın buna hakkı olmadığını söyleyip azarladı beni. Biraz da onun verdiği o gazla sınava girip, kazanıp, okuyup, bitirdim fakülteyi, sağolsun.

Helal sana arkadaşım!..

Sonra yıllar geçti aradan. Polis muhabiri olarak öğrenci olaylarını izlediğim sıralarda tekrar rastladım Ahat'a. Cerrahpaşa Tıp'lı iki genç öldürülmüştü. Okulda tören yapılıyordu onlar için. Fakülte adına konuşma yapan baş asistana dikkatlice bir baktım ki, o bizim Ahat'tı... Sonra yine yıllar geçti, devran döndü. Bereç Düğün Salonu'nda adı bile olmayan orkestramızın bas gitarcısı Ahat. Türkiye'nin en genç profösörlerinden biri oldu. Arada bir karşılaşıp anıyoruz o günleri. Gülüp geçiyoruz. Siz de ekranda gözünüze takıldığında bi daha bi iyice bakın olmaz mı? Konuşurken görüntüsü altına "Prof. Dr. Ahat Andican. Devlet Bakanı-Hükümet Sözcüsü" diye yazılan adama bi iyice bakın. Yoksulluk günlerinin uykusuz, yorgun, ama inançlı, genç tıbbiye öğrencisinin kat ettiği yolları şöyle bi düşünün. İnanmak, çalışmak ve başarmak ne hoş, ne güzel, ne erdemli bi duygudur diye, yüreğinizi bi serinletin olmaz mı?..

Ahat Hoca İçin….

Cem Kozlu*

Sayın Prof. Timur Kocaoğlu,

Prof. Ahat Andican için bir armağan kitabı düzenlediğiniz için sizi kutluyorum.

Bana da davet gönderdiğiniz için şeref duydum. Çok teşekkür ederim.

Ne var ki, Türk Dünyasına fevkalade ilgi duymama ve gönülden bağlı olmama karşın belirttiğiniz alanlarda akademik bir yazıyla katkıda bulunacak bilimsel birikime sahip değilim.

Yüzeysel bir yazıyla kitabın kalitesini olumsuz etkilemek istemem.

Dolayısıyla, Andican Hocamıza karşı duyduğum takdir ve şükran duygularımı sizinle paylaşmakla iktifa etmek durumundayım.

Takdir, çünkü çok iyi bir hekim ve cerrah olmanın yanında olağanüstü bir üretkenlikle araştırmalar yaparak, değerli eserler yaratarak Türkiye'nin Türkistan'ı ve dolayısıyla tarihimizi daha yakından tanımasını ve Türkistan'ın özgürlük meşalesinin yanmaya devam etmesini sağladı.

Tarihçi ve araştırmacı olarak enerjisi, merakı, derinliği ve üslubuyla bir model oluşturdu. Kitaplarını zevkle okuduk ve başvuru eseri olarak başucumuzda tuttuk.

Şükran, çünkü Ahat Hocamız, araştırmak, yazmak, paylaşmaktan da öte, bir siyasetçi ve devlet adamı olarak ülkemize ve Türk Dünyasına çok önemli hizmetler yaptı.

---

* E.THY Genel Md. ve Yönetim Kurulu Başkanı, 19. Dönem Milletvekili, Ekonomist, İş İnsanı

Yoğun merkezkaç güçlerin ülkemiz üzerinde etkilerini gösterdiği bir dönemde bizleri köklerimize yakınlaştırıp Türklük gurur, coşku ve enerjimizi kamçıladı.

Türklerin yönetici, yaratıcı, birleştirici, hoşgörülü, çalışkan, gayretli, fedakâr özelliklerini sadece Türkistan'da değil, Hindistan'dan Çin'e, Afganistan'dan Anadolu'ya, Macaristan'dan Mısır'a çok geniş bir coğrafyada görmek mümkün.

Ulaştıkları sınırlar, bıraktıkları eserler ve halâ verdikleri bağımsızlık ve özgürlük mücadeleleri sadece günümüzü etkilemiyor, geleceğimizi de belirleyecek.

Bizi bu konularda eğittiği, bilinçlendirdiği ve heyecanlandırdığı için Prof. Dr. Ahat Andican'a hepimiz müteşekkiriz.

Saygılarımla.

2 Temmuz 2024

Türk Dünyası Uzmanlarıyla Söyleşiler: Prof. Dr. A. Ahat Andican[1]

Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere*

Aile kökenleriniz ve yetiştiğiniz ortamdan biraz bahsedebilir misiniz?

Aile kökenlerim bugünkü Özbekistan'a ama tarih içerisinde Türkistan'a dayanıyor, oradaki Andican şehrine. Aile şeceresi de Timur dönemindeki Tarhanlara ulaşıyor. 20. yüzyıl başında Türkistan coğrafyasında olan sosyal değişikliklerden, oradaki halk gibi Andican ailesi de etkileniyor. Tabii o zaman soyadı olmadığı için şu anki Andican ailesinden bahsediyorum. Büyükbaba Hacı Galip, Andican şehrinde büyük bir toprak ağası. Sovyetlerin gelişiyle mallarının büyük bir kısmına, arazilerine el konuluyor. Bu dönemde de hayatını kaybediyor. Bundan sonra babam Hacı Yoldaş mirası devralıyor. 1928'den itibaren Stalin tarafından başlatılan kolhozlaştırma, yani halk ve devlet çiftliklerinin kurulması, toprak ve mülk sahiplerinin mallarına el konulması ile hepsinin devlete aktarılması, şahısların da kulak ilan edilmesi süreci başlıyor. Kulak Rusçada "haksız" demek. Yasa karşısında halk düşmanına eş değer olarak kullanılıyor. Kulak ilan edilen şahsın bütün malına mülküne el konuluyor, kendisi de duruma göre ya infaz ediliyor ya da çalışma kampına gönderiliyor. Ailesini de kapının önüne koyuyorlar. Babamın birinci hanımı ve ondan olan çocukları da benzer bir süreci yaşıyorlar. Babam kulak ilan edilerek çalışma kampına gönderilmek isteniyor. Kaçıyor, üç-dört sene gizli saklı hayatını sürdürdükten sonra bir şekilde bazı akrabalarının yardımıyla ailesini de yanına alarak Afganistan'a geçmeyi başarıyor. Tabi Afganistan'da da zor bir hayat var. Orada eşini kaybediyor. Bir oğlu ve bir kızı var. Daha sonra orada 1946-47 yıllarında benim annemle evleniyor, Bibi Hacire ismi. II.

---

* Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim üyesi.

1 Söyleşi, 28 Mart 2024 tarihinde Halide Bakal tarafından gerçekleştirilmiştir.

Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'ye gelmek için müracaat ediyorlar, fakat Türkiye o dönemlere dışarıdan göçmen almıyor. 1950 yılından itibaren Türkiye'deki iktidar değişimiyle birlikte Türkiye göçmen almaya başlıyor. Bunun üzerine tekrar müracaat ediyorlar. 1950 yılından itibaren göç olayı başlıyor. Gruplar halinde iskanlı göçmen olarak Türkiye'ye geliş söz konusu. Birinci grupla gelmeyi planlarken annem bana hamile dolayısıyla doğumun tamamlanmasından sonra yola çıkmak için ikinci gruba kalıyorlar. 1951 yılında ben doğduktan 2-3 ay sonra, önce karayoluyla Pakistan'a, oradan da Hint Okyanusu üzerinden gemilerle seyahat ediyorlar. Tabi gemiler bugünkü gibi değil, yük gemileri. Bu gemilerin açık güvertelerinde uzun bir seyahat ile Basra Körfezi'ne, Irak üzerinden trenle Adana'ya geliyorlar. Sonra da iskanlı göçmen olmanın gereği olarak devlet onlara yer gösteriyor. İskanlı göçmenin normal göçmenden farkı devlet tarafından kendilerine yer gösterilmesi, eğer ziraatla uğraşıyorlarsa toprak verilmesi. O şekilde bir iskan etme politikası uygulanıyor. Dolayısıyla Türkistanlılar dediğimiz, bizim ailenin de içinde bulunduğu gruba Konya'nın Yunak kazasına bağlı Taahhütlü köyünde bir yerden arazi veriliyor. Kıraç araziler bu araziler. Ancak iki yılda bir mahsul alınabiliyor. Türkistanlıların özellikle oraya yerleştirilmesinin nedeni, daha önce buraya yoğun bir şekilde Güneydoğu'dan Kürt nüfus kaydırılmış ve çevre köylerde ciddi oranda Kürt nüfusu var. Muhtemelen bu düşüncelerle Türkistanlılar da o bölgeye yerleştiriliyorlar. Fakat şartlar çok kötü, ev yok, barınma imkânı yok, kıraç arazi de tarım için yeterli değil. Dolayısıyla babamın da dahil olduğu Türkistanlılar gelip Konya'nın Akşehir kazasına yerleşiyorlar.

Ben ilk ve orta okulu ve liseyi orada okudum. Üniversite için İstanbul'a geldim. O yıllarda merkezi sınav sistemi yeni başlamıştı. 1968 yılında Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'ni kazandım. 1974'te oradan mezun oldum, askerlik ve ardından tekrar Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı'nda asistanlık, başasistanlık, doçent ve profesörlük basamakları birbirini izledi. Bu arada Tarih fakültesini de dışardan bitirdim. Bu dönemde yoğun şekilde sosyal faaliyetlere de başlamıştım. Türkiye'ye gelen Türkistanlıların kurduğu ve 1980 askeri darbesi ile kapatılmış olan Türkistanlıların STK'larını (dernek ve daha sonra da bir vakıf) kurdum. Bu STK'lar üzerinden bir çalışma başlattık. Sovyetler Birliğinin devam ettiği bu dönemde, Sovyetler Birliği'nde Türkler, Sovyet dış politikası ve

Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri konularında çalışmalar yapmaya başladım. Bu arada 1994-95 yıllarında siyasete girdim, Anavatan Partisi'nden iki dönem İstanbul milletvekili olarak görev aldım. Mesut Yılmaz tarafından 1997'de kurulan 55. hükümette Avrupa da dahil olmak üzere "Dış Türkler ve Türk Topluluklarından Sorumlu Devlet Bakanı" ve hükümet sözcüsü olarak görev yaptım. 2002 yılında siyaset dışı kalınca yeniden üniversiteye döndüm. Bu dönemde Harp Okulları'na bağlı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü'nde yüksek lisans ve doktora dersleri verdim. Özellikle Orta Asya ve Kafkasya jeopolitiği, Türkiye ile bu bölge ilişkileri doğrultusunda dersler verdim. 2016 darbe girişimine kadar ki süre içerisinde. 2018 yılında İyi Parti'yi kurduk ve yeniden milletvekili olarak parlamentoya girdim. 2023 seçimlerinden sonra da parlamento dışında kalarak çalışmalarımı sürdürüyorum.

Benim Türkiye'ye geliş hikayem de sizinkine çok benziyor, çok küçükmüşsünüz ama geldiğiniz ortamı ve çocukluk yıllarınızı özellikle merak ediyorum. Sizi bu dönemde etkileyen hatırladığınız önemli olaylar var mı?

Geldiğimiz dönemde 1 yaşını bitirmiş 2'ye girmek üzereyim, dolayısıyla ne geldiğimiz coğrafya ne de Türkiye'de bu yeni karşılaştığımız ortamın değerlendirmesini yapabilecek duruma sahip değildim. Ama sonraki yıllarda ailenin göçmen olması, anne, baba, yakın akraba gibi aile büyüklerinin hiçbirinin Türkiye ile ilgili bir eğitimin olmaması, okuma-yazma bilmiyor olmaları ve böylece ailede seni yönlendirebilecek ve sana rol model olabilecek bir bireyin olmaması, özellikle eğitim açısından ciddi bir zorluk çıkarıyor. Ailede tek okuyan sen oluyorsun. Bu nedenle bütün tahsil hayatın boyunca eşitler arasında birinci olmak zorundasın. Orada şöyle bir zorluk daha yaşandı: Ben orta 3'teyken, babam ve abimin de ortak olduğu Türkistanlılar tarafından kurulmuş tarım şirketi iflas etti. Çek, senet, banka gibi kavramlara yabancı oldukları için ve Afganistan'da da sadece el sıkışarak alış-verişlerini yaptıkları için buranın ticari koşullarına uyum gösteremediler. İflas ettiler ve bu iflastan sonra ailem hayli borçlandığı için abim Amerika'ya göçmen olarak gitmek zorunda kaldı. O yıllarda ABD ülkeleri Sovyet işgali altında olan milliyetlere kolayca vize vermekteydi. Ben ise gitmek istemedim ama Türkiye'deki eğitim hayatımı kendim yürütmek mecburiyetinde kaldım.

Lise 1'den itibaren Akşehir'deki bir bisküvi fabrikasında çalışmaya başladım. Üniversiteye geldiğimde de hayli farklı işlerde çalışmak zorunda kaldım. Eğer ailenin bir maddi gücü yoksa ya da geldiğin yerde entelektüel bir altyapı yoksa yeni nesiller için ciddi bir sıkıntı oluyor. Göçmen olmanın zorlukları bunlar ve onu yaşadık.

Türkiye'ye gelmiş olmanın benim ve ailem için ne büyük değişim olduğunu daha sonraki yıllarda Afganistan'a gittiğimde anladım. Annemi oraya götürmek zorunda kaldım, çünkü abisi bir vilayette kadı, yani hakimdi. Bu kadılık görevi sırasında birileri intikam duygusu içerisinde onu öldürmüştü. Annemi o nedenle Afganistan'a götürmem gerekti 1968 yılında, tam da üniversiteye giriş sırasında. O zaman Afganistan coğrafyasını gördüm. Babam bir şekilde Türkiye'ye gelmeye karar vermemiş olsaydı, nasıl bir ortam içerisinde olacağımı görmek ve babamın Türkiye'ye geliş kararının ne kadar isabetli olduğunu anlama imkânım oldu. Babamın bu tercihinin gerekçesi de şöyle, babası Hacı Galip Bay, çok zengin biri olduğundan hacca gitmek istemiş. Giderken de babamı yanına alıp gitmiş. Babam o sıralarda 9-10 yaşlarında. Çarlık Rusya'sı döneminde hacca giden Türkistanlılar veya diğer Müslüman Türkler, önce İstanbul'a geliyorlar. İstanbul halifenin şehri olduğu için, haclarını tamamlanmasının adeta bir ön koşulu gibi halifenin Cuma selamlığına çıkışını görüyorlar ve sonra hacca gidiyorlar. Benzer bir süreci babasıyla birlikte babam yaşıyor ve İstanbul'u görme imkanına sahip oluyor. O nedenle Türkistan'dan göç eden birçok aile din unsurunu ön planda tutarak Arabistan bölgesine gidiyor. Bugün Suudi Arabistan'da "Buharî" olarak adlandırılan 300 bin kadar Türkistanlı var. Türkiye'ye gelenler daha az sayıda. Babamın da Türkiye'ye gelme arzusunun özünde yatan şey buydu. Sonraki yıllarda, "Baba, Afganistan'da işiniz iyiymiş, niye oradan çıktınız?" diye kendisine sorduğumda, o zaman Afgan coğrafyasında Özbekler yaşıyor olmasına rağmen, Türkistan coğrafyasından gelenlere ciddi bir ayrımcılık yapıyorlardı. Afgan olmayanları askeriye, hukuk ve tıp eğitimi veren okullara almıyorlar. Annemin ağabeyi, hukuk fakültesini okuyor ama yakın bir aile dostu olan Peştu bir ailenin çocuğuymuş gibi gösterilerek okuyabiliyor. Babam da buna yakından şahit olduğu için bana "oğlum bizim halimiz vaktimiz yerindeydi ama sizlerin Afganistan'da geleceği olmazdı." dedi. Orada Özbek, Türkmen gibi gruplara ciddi bir baskı söz konusuydu. Sonuçta Türkiye'yi tercih sebeplerini bu şekilde anlamış olduk.

Eğitim hayatınızdan, tıp veya tarih alanına sizi etkileyen veya yönlendiren kimseler oldu mu?

İşin doğrusu ben tıp fakültesini okumayı istemiyordum. Benim tercihim teknik üniversite ve mühendis olmaktı. Öğrencilik yıllarında şöyle bir şey yaşadık. Mahallede benim dışımda Türkçe okuyup öğrenci olabilenlerin sayısı çok azdı. Türkistanlılar 1950'lerden sonra Menderes hükümeti kararıyla Türkiye'ye geldikleri için, Menderes'i çok severlerdi. Bizi kabul etmedi diye İnönü'ye karşı bir tepkileri vardı. Akşehir'e yerleşen Türkistanlılar istasyon ile şehir arasında bahçeli evler yapacak şekilde, tam istasyona yakın ama etrafında başka yerleşim olmayan bir yerde mahalle kurmuşlardı. Mahallenin ilk giriş yerinde cami vardı. 1960 darbesinden sonra, Demokrat Parti ve Menderes'le ilgili davalar yürütülüyordu ve bu davalar gazetelerde çarşaf çarşaf yayınlanıyordu. Bizim Türkistanlı büyükler bu davalarla ilgili merak içerisindeler ve her gün ben okuldan çıkıyorum saat 2,5-3 falan onlar caminin önündeki kerevetlerde oturuyorlar. Babam beni görür görmez çağırıyor, oturuyorum, o dönemde iki gazete geliyor mahalleye, biri tercüman ikincisini hatırlayamadım. Bu gazetelerde dava ile ilgili ne varsa bana okutuyorlar. Okuyor ve Özbekçeye aktarıyorum. O zaman ilkokul 5. sınıfım, arkadaşlarla oynamak istiyorum, tam bitiriyorum kalkacak oluyorum, bir başka yaşlı amca geliyor. Babam diyor ki "İshak amcan geldi oğlum, ona da oku", tekrar baştan alıyorum. Falanca amcan geldi, ona da oku. Böylece Menderes hükümetiyle ilgili davaları ve arkasından idamları en ufak teferruatına kadar okumak zorunda kaldım. Ama onun bana şöyle bir faydası oldu, Türkiye'deki siyasetle ilgili genel bir çerçeve sağladı bu bana. Eğer burada kendime bir yol çizeceksem bu tip konularla da ilgilenmem gerektiğini düşündürdü. Okumayı da çok seviyor, bulabildiğim her şeyi okuyordum.

İlkokul yıllarımda etkili olan bir başka olay daha var. Veli Kayum Han isminde bir Türkistanlı lider vardı. II. Dünya Savaşı'nda, Sovyet ordusunda görev yaparken Almanlara esir düşen Türkistanlıları esir kamplarından toplayıp Alman ordusu içinde Türkistan Milli Lejyonunu kuran ve savaş sonuna kadar Milli Türkistan Birlik Komitesi adı altında idareyi sağlayan kişiydi. Yardımcısı da Baymırza Hayit idi. Veli Kayum Han, Nürnberg mahkemelerinde iki yıl tutuklu kaldıktan sonra Türkistan'ın bağımsızlığına kavuşabilmesi için Alman ordusuyla birlikte bir mücadele yürüttüğü şeklinde bir değerlendirme sonucu serbest bırakılmıştı.

Kurduğu Milli Türkistan Birlik Komitesi aracılığıyla savaş sonrası dönemde de Sovyetlere karşı mücadelesini sürdürüyordu. Dünyada Türkistanların bulunduğu yerlere ziyaretler yapıyordu, Türkistan diasporasının üzerine inşa edilmiş bir siyasi mücadele yürütmek amacıyla bütün bu ülkeleri dolaşıyordu. O zamanlarda ben altı-yedi yaşında, daha okula yeni başlamışım ama kendi kendime okuma-yazmayı öğrenmişim. Veli Kayyum Han 1956 yılında Türkiye'ye geldi. Menderes dahil Türk liderlerle görüşmeler yaptı. Daha sonra da Türkistanların yaşadığı şehirleri dolaşıyor. Akşehir'e geldi. Onu o zaman oraya davet eden ve mahallede itibarlı şahıslardan bir tanesi bana dedi ki: "Veli Kayyum Han'a bir hoş geldin şiiri yazdık, onu sen okur musun?" "Olur, okurum." dedim. Neyse, Veli Kayyum Han geldiğinde onuruna düzenlenen toplantıda şiiri ezberden okudum. Kayyum Han'ın çok hoşuna gitti. Sonra babama eğer izin verirse beni Almanya'ya götürüp orada tahsil yapmamı sağlamayı teklif etmiş. Tabii annem için bu imkânsız. Çünkü onun da bir hikayesi var. Babam Türkiye'ye gelmeye karar verdiğinde annem yeni doğum yapmış. Babamın kayınpederi, geliyor diyor ki, benim kızımı bizim bilmediğimiz bir yere götürüyorsun bu nasıl bir iş. Babam da diyor ki: "Ben böyle bir karar verdim ama kızın benimle Türkiye'ye gelmek istemezse buna saygı duyarım, kalabilir. Yalnız erkek çocuğu ben götürmek durumundayım. Gelenekler böyle" diyor. Annemi çağırıyorlar ve soruyorlar, annem de: "Ben çocuğumdan ayrılmam." diyor. Dolayısıyla sadece benim yüzümden ailesinden ayrılarak buraya gelen annem Kayum Han'ın bu teklifini çok şiddetli bir şekilde reddediyor. Veli Kayyum Han, Almanya'ya döndükten sonra Akşehir'e, bizim evin adresine çıkardığı dergileri göndermeye başladı. Bu çok önemli bir şey oldu benim için. O dergiler tabii Özbekçe, Kiril alfabesiyle değil daha çok Latin alfabesiyle İngilizce ve Arapça basılıyordu. İki-üç yıl öyle bastılar ama Türkiye'ye gönderdikleri daha çok Latin harfleriyle Çağatayca'ydı. Bu gönderdikleri dergilerin içerisinde, Sovyetler Birliği'ndeki gelişmeler, yürütülen davalar, milliyetçilik davaları, Stalin hükümetinin orada yaptığı zulümler, 50'li yıllardaki gerek Sovyetler Birliği gerek Türk Cumhuriyetlerindeki davalar, olaylar, halka yönelik uygulanan olumsuz siyasetin sonuçlarının hepsine *Milli Türkistan* dergisinde ayrıntılı bir şekilde yer veriliyordu. Bundan başka, dış dünyada, yani Amerika Birleşik Devletleri de dahil olmak üzere Sovyetlere karşı yürütülen mücadelenin haberleri, yorumları vesaire vardı.

Ben bunları bütünüyle okudum. Düşün, altı yaşından itibaren bunları okumaya başlamışsın, on iki – on üç yaşlarında Türkiye'deki 1960 darbesiyle ilgili olan gazeteleri, daha sonra da yazılan kitapları okuyorsun. Böyle olunca özellikle Sovyet coğrafyası, Türk tarihi bu alanlarla ilgili ciddi ilgi doğdu. İster istemez bilgi sahibi oldukça ilgi sahibi oluyorsun. Ondan sonra, liseye geldiğimde bir ara çok okuduğum için felsefeye merak sardım. Ciddi manada felsefe okuyorum. Lisede aklı başında bir felsefe hocası aynı zamanda bizim Fransızca derslerimize geliyor. Bize hem Fransızca hem felsefe ile ilgili kitaplar getiriyor. Dediğim gibi ben de o çocukluğumdan beri bir okuma ve hızlı bir şekilde değerlendirme yeteneğini de elde etmiş olduğum için zannediyorum, onun getirdiği materyallerden çok yararlandım. Hoca biz üç arkadaşa felsefeyle ilgili özel sohbetler yaptırmaya başladı. Ben de o sıralarda saat 15.00-23:00 fabrikada çalışıyorum, imkân bulduğum bir-iki saat içerisinde de bu sohbetlere katılıyorum. Mesela o üç kişiden bir tanesi daha sonra öğretmen oldu. Şiirler yazdı, yazığı şiirler bestelendi. Öbürü ise Sorbonne'a gitti. Orada felsefe eğitimi aldı, hakikaten felsefeci oldu.

Üniversite yıllarınızdaki ortam nasıldı, biraz bahsedebilir misiniz?

Lise sona geldiğimde durumun bir değerlendirmesini yapıyorum. Ailemin iflas etmiş olması sosyal bilimlerde okumanın beni gelecekte maddi açıdan çok ciddi bir sıkıntıyla karşı karşıya bırakacağını da biliyorum. Dolayısıyla hızlı bir şekilde Türkiye'de geçerli bir meslek sahibi olmak fikri içerisindeyim ama doktorluk aklımda yok. Mühendis olmak istiyorum. O dönemde mühendislik Türkiye'de en önemli mesleklerden biri. İş dünyasında, siyasette, tepede olanların çoğu, Demirel dahil olmak üzere, hep mühendis kökenli insanlar. O zamanlarda İstanbul Teknik Üniversitesi'nin sınavları ayrı yapılıyor. Yani önce bir merkezi sınavı sistemine giriyorsun 300 puan üzerinde alan öğrenciler ayrıca teknik üniversitenin sınavına geliyorlar. Ben de ilk merkezi sınav sisteminde tıp fakültesi kazandım. Ailemize de yardımcı olan bir doktorun önerisiyle Cerrahpaşa'yı yazmıştım ama gitmeyi düşünmediğim için çok da önemsemedim. Üniversite sınavlarına girdikten hemen sonra da Sultanahmet'te bir otelde iş bulmuştum, Nil Otel diye bir oteldi. Orada çalışıyorum, biraz Fransızcam da olduğu için turistlerle anlaşabiliyoruz. Öyle bir ortam var. Cerrahpaşa'ya henüz kaydı yaptırmamışız, teknik

üniversite sınavlarına gireceğiz diye bekliyoruz. Bu sırada bir öğrenci bu 300 puan alma olayının eşitliğe aykırı olduğu gerekçesiyle Danıştay'a başvurdu. Danıştay teknik üniversite sınavlarını iptal etti.

Tam bu sırada Kunduz Hâkimi olan annemin abisinin vurulduğu haberi geldi ve annemi Afganistan'a götürmem gerekiyor. Teknik Üniversite sınavlarının ne zaman olacağı da belli değil. Eylül ayına geldik öğrenci olayları çıktı, 1968 yılından söz ediyorum. Ben mecburen annemi götüreceğim dedim, bizde baba bir şey istediğinde geri kalan her şey bahanedir. Ben annemi alıp Afganistan'a götürdüm. Tabi o yıllarda otobüslerle gidiyorsun, buradan bindin hop orada ineceğin uçak imkânı yok, kara yoluyla gidiş yaklaşık bir ay sürüyor. Erzurum üzerinden Doğubayazıt, sonra Maku, Tebriz, Tahran, oradan Kandahar, Herat vs. Afganistan'ın içerisinde de Güney Türkistan denilen bölgeye doğrudan doğruya geçiş yolu yok, böyle korkunç bir dolambaçlı bir yol. Bu arada, gitmeden önce Allah'tan Cerrahpaşa'ya kaydı da yaptırdım ama o sene devam edemeyeceğim nasıl olsa dönemem diye düşünüyorum, o sene gitti. Kasım ayına kadar biz orada kaldık, çünkü gidiş 20 gün, dönüş 20 gün, annem orada bir ay falan kalmak istedi. Döndüğümde Kasım'ın ortası, hatta neredeyse 17'si filan olmuştu. Cerrahpaşa'ya gitsem dersler başlamıştır diye düşünüyorum. Hiç aklıma gelmeyen bir olay olmuş. Öğrenci olayları nedeniyle devam mecburiyeti diye bir şey yok. Ben de kaydım olduğu için sanki devam ediyormuşum gibi görünüyorum. Neyse, Kasım ayının 25'i falan ben annemi Akşehir'e eve götürdükten sonra İstanbul'a üniversiteye geldim, O zaman Beyazıt'taki merkez binada öğrenci işleri. Dediler ki, biraz geç kaldın, eğitim başladı. Ben de dedim ki, böyle bir durum oldu. Allah'tan öğrenci bürosunun başındaki şahıs çok aklı başında bir adam, olayları da ben anlatınca, yani bu enteresan bir şey dedi, Türklük konusunda da hassasiyeti olan bir şahıstı şansıma. Normalde kaydını bitirmemiz lazım ama seninkini devam ettiriyorum dedi. Böylece diğer arkadaşlardan bir ay kadar geç olarak derslere başladık. Benim niyetim halâ tekrar üniversite sınavına girip mühendis olmak. Okul başlayınca bir taraftan da iş arıyorum, gece-gündüz farklı işlerde çalışıyoruz, gazete satmak dahil. Ondan sonra baktım ki Cerrahpaşa'nın sınavlarına dahi yeterince hazırlanamıyoruz, kitap alacak para yok, arkadaşların kitaplarından çalışıyoruz. Yeniden oturup çalışmak ve Teknik Üniversite sınavına hazırlanmak mümkün değil. Bir Türkistanlı ailenin çocuğu benim de yakın

dostum, hâlâ dostluğumuz devam eder, onun kitaplarından okuyorum haftanın bir-iki günü, yani düşün, o kadar çalışıyorum ki derse devam edemiyorum. Farklı yerlerde ve kısa süreli çalışıyoruz, öğrenci olduğunu anladıkları anda seni atıyorlar, öğrenciyi istemiyorlar çünkü. O tarihte de sınıflar 150-155 kişi ben sadece laboratuvarlara gelip gidiyorum. Geceleri çalıştığım için okula o kadar az gidiyorum ki, Akşehir'de üç yıl boyunca çalıştığım bisküvi fabrikasının sahibinin oğlu, ismi Mehmet Karataşlı, onunla Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nde aynı sınıftaymışız. Kendisiyle üçüncü sınıfta nörolojinin olduğu yerden aşağı inerken kantin yolunda karşılaştık. "Ya Mehmet ne arıyorsun burada?" dedim, o da: "Ben burada öğrenciyim." dedi. Ondan sonra, Mehmet: "Sen ne arıyorsun burada?" dedi. "Ben de burada öğrenciyim" dedim. Aynı sınıftaymışız iki yıldır ama haberimiz yok. O şekilde sürdürdük, üniversiteyi. Ama Allah'tan, sonra Deva İlaç Firması'nın Başarıyı Teşvik Bursu diye bir bursu vardı. Başarılı öğrencilere, iki öğrenciye burs veriyorlar, üçüncü sınıfta. İlk üç seneyi de başarılı bir şekilde tamamlamış olman lazım. Ben dekan da dahil üzere değerlendirme yapan jüriye gittim. Mehmet Karataşlı birinci bursu alıyor, çünkü çok başarılı bir öğrenciydi. Ben de ikinci burs için müracaat ettim, içeriye giriyorum. Vermeyecekler, çünkü başarılı değilim notlarım orta düzeyinde, iyi, pek iyi falan hak getire. Fakat orada hani halk deyimiyle vicdan yaptık. Dedim ki: "Bakın, ben gece çalışıyorum, biraz önce burs verdiğinizi ilan ettiğiniz arkadaş Mehmet Karataşlı, çok başarılı bir öğrenci ama onun ailesinin firmasında ben üç yıl lisede çalışarak okudum. Kendisini çağırıp sorabilirsiniz. İstanbul'a üniversiteye geldim, şimdiye kadar bakın şurada, şurada, şurada, çalıştım. Halen falanca yerde çalışıyorum." O sırada da Rasyonel isimli bir plastik fabrikasında çalışıyordum. O zamanki ismi Sağmalcılar olan Bayrampaşa'da. Şöyle devam ettim: "Buna rağmen benim zayıfım yok. Ders tekrarım olmadı, yani şimdi bu arkadaşa verdiğiniz burs onun cep harçlığı ama bana vereceğiniz burs benim gece çalışmamamı sağlayacak." gibi biraz vicdan yaptık. DEVA'nın temsilcisi: "Kriterimiz bu değil, biz öğrencinin maddi durumuna bakmaksızın başarıyı teşvik bursu olarak veriyoruz" falan dedi. Sonra o dönemdeki dekan Hikmet Altuğ Hoca ısrarla bastırmış. Bu çocuğa verelim bursu diye. Oradan bursu alınca benim eğitim hayatım biraz düzeldi.

Ben lisedeyken bir âmâ öğrenci arkadaş vardı. Tabii âmâ öğrenci olmak çok zor bir iş o yıllarda. Braille alfabesiyle yazılmış kitaplar falan da yok. Ben teneffüslerde ona kitap okurdum, o da bunun karşılığında bana dedi ki: "Ben sana bir müzik aleti öğreteyim." Benim müziğe yeteneğim hiç yok ama kalbi kırılmasın diye kabul ettim. Bana gitar çalmayı öğretti, öğretti derken amatörün amatörü. Kulak yok çünkü. Ama biraz nota öğrendim ve gitar çalar gibiyim. Sonra DEVA bursunu alınca artık biraz kendime vakit kalır oldu. O yıllarda meşhur orkestralar var, açık hava sinemaları, barlar, pavyonlar vesaire. Benim oralarda ritim gitar veya solo gitar çalabilecek yeteneğim yok ama kalıp olarak çalındığı için Bas gitar çalabiliyorum ve orkestralarda da çalışmaya başladık. O bana hem maddi açıdan yararlı oldu ve sosyal açıdan da farklı çevrelere girmemi sağladı. O yıllarda ailenin vaziyeti iyice kötülemiş, babam çok yaşlı ve hasta o zaman. Annem bir fabrikada temizlik işçisi olarak çalışmaktaydı. Dolayısıyla aldığım bursun ciddi bir bölümünü eve göndermek suretiyle onun fabrikadan çıkmasını sağlamış oldum. Müzik hayatı da benim buradaki geçimimi sağladı. Hatta meşhur savaş muhabiri Savaş AY vardı. Annesi Şükran AY meşhur bir şarkıcıydı. Savaş bir süre benim çaldığım orkestralardan birinde bizim solistimiz oldu. Sonraki yıllarda Savaş'la dostluğumuz devam etti, ölünceye kadar. Hatta bakan olduğumda *Cumhuriyet*'te benimle ilgili bir yazı yazmıştı. O dönemde Savaş'la büyük bir kolera salgınından sonra adını Bayrampaşa olarak değiştirdikleri Sağmalcılar tarafında Berec diye bir düğün salonunda çalıyoruz. Düğün salonlarında çalmanın avantajı da hafta sonları genellikle Cuma, Cumartesi, Pazar çalarsın üç-dört saat, az çok para kazanırsın. Öyle bir yerde çalışıyoruz. Savaş bir gün geldi, Sultanahmet'te İktisadi Ticari İlimler Akademisinde okuyor. "Ben okulu bırakıyorum" dedi "ne yapacaksın? dedim. "Tiyatro yapacağım, bilmem ne yapacağım." "Ulan dalga mı geçiyorsun serseri" dedim. Ben biraz anlattım vaziyetimi. "Bu şartlarda okulumu bitirmeye çalışıyorum, senin yediğin önünde, içtiğin arkanda, ne biçim adamsın dedim, Savaş seni döverim arkadaş? Öyle okul bırakmak falan yok" diye. Tabii o gençlik zamanı insanlar hayallere kapılıyorlar. Okulu bitirdi. İşte o yazısında da bunu yazmıştı, benim okulu bitirmemi sağlayan adam bu adam diye.

Bu arada yine biraz yabancı dilim de olduğu için yazları özellikle Kapalıçarşı'da hanutçuluk yapmaya başladım. Sen müşteriyi dükkâna

sokuyorsun, daha sonra müşterinin yaptığı alış-verişten sana bir yüzde veriyorlar, hanutçuluk bu demek. Şimdi artık profesyonelleşmiş durumda ama o yıllarda bir hayli amatörceydi. Ben de Sultanahmet'te eski bir Türkistan tekkesinde kalıyorum, dolayısıyla Sultanahmet'te müşteri yakalayıp Kapalıçarşı'ya götürdüğünde ciddi bir para kazanma imkânın oluyor. Bu şeylerin üstüne bir de yurt dışına gitmeyi koyunca insanın dünyaya bakışı değiştiriyor. O yıllarda Avrupa'ya otostopla gitmek modaydı. Her ne kadar parklarda, gençlik otellerinde, şurada burada uyku tulumun içerisinde yatsan da Avrupa'da dolaşmakla bir sistem görüyorsun, işleyiş görüyorsun, bir vizyon ortaya çıkıyor. Bütün bunları görünce dedim ki artık imkân olursa üniversitede kalır öğretim üyesi olurum, yani gidip muayenehane açmak falan yok artık düşüncemde, ya da yurt dışına giderim diye bir karar verdim.

Askerlik dönemimde Amerika sınavlarına girdim ve kazandım. National Board denilen bir sistemleri var. O sistemden bana gelen teklif üzerine Amerika'daki bir Üniversiteyle yazıştık. Morristown'da bir bölümü olan New Jersey Medical Center. Orada cerrahi yapmak istiyorum. Pasaport alabilmem için askerlikten resmi terhis belgesini almam lazım. Bir ay izin kullanmadığım için askerlikten bir ay erken çıkmıştım. Geldim Cerrahpaşa'ya, pasaport alıncaya kadar bir ay da olsa ameliyathanelere falan gideyim dedim, geldik oraya başladık. Tam o sıralarda iki yıl asistanlık kadrosu açılmamış Cerrahpaşa'da ve Çapa'da arka arkaya kadro açıldı. Tabi Amerika sınavları iki kademeli, temel bilimler, klinik bilimler olarak. Amerika'daki öğrencilerin girdiği bir sınavın eş değeri sınav ve ortalamanın ciddi üstünde puan alman gerekiyor. Dolayısıyla bilgi birikimim çok iyi. Nitekim, her iki fakülte sınavlarında çok rahat bir şekilde başarılı oldum. Çapa mı Cerrahpaşa mı derken Cerrahpaşa cerrahi kliniği direktörü Adnan Salepçioğlu Hoca "Burada kalacaksın." dedi kaldık ve ihtisasa başladık. Yani öğrencilikle yıllarıyla ilgili sana ilginç gelebilecek ayrıntılar bunlar.

Teknik üniversite eğitim almak isterken, tıp gibi zor bir alana yönelmişsiniz, akademik anlamda tarihe ilginiz nasıl başladı?

Teknik üniversite için sınava girme olayım birinci sınıftan sonra bitti. Ama tarih konusundaki merakım devam ediyor. Nedeni şu: Gerek Veli

Kayum Han aracılığıyla Türkistan Milli Birlik Komitesi'nin çıkardığı dergiler, faaliyetler vs. ve gerekse, Türk iç siyasetiyle ilgili konular, ayrıca Sovyetler Birliği alanında o yıllarda çok yoğun kitap yok tabii ama ne bulmuşsam, Akşehir Kütüphanesi'nde, daha sonra üniversitede İstanbul'a geldiğimde öğrencilik hayatım boyunca hep okumuşum. Bilmem nerede çalışıyorum diyelim, arka cebimde ya da yanımda muhakkak kitap var. Bulabildiğim her durumda okuyorum ama okuduğum kitaplar daha çok işte biraz önce söylediğim gibi siyasal şeyler, tarih ve felsefe. Böyle olunca da 1980'lerden itibaren Sovyetler Birliği ile ilgili makaleler yazmaya, konferanslar vermeye başladım. Türkiye o zaman Sovyetleri fazla tanımıyor. Yani Türkiye'de Türk dünyasıyla ilgili eğitim görmüş, kitaplar yazmış öğretim üyesi olan insanlar var ama bunların çoğu eski Türk tarihiyle ilgili. Hunlar, Göktürkler, Karahanlılar, Gazneliler falan., Fakat Türkiye Cumhuriyeti kitaplarında Timurlulardan sonra Hanlıklar dönemine ilgili çok kısa bir bilgi var. Sonrasında Orta Asya Türkleri bir kara delik gibi ortadan kayıp. Bilgi yok. Sovyetler Birliği kurulduktan sonra da bu coğrafyayla ilgili herhangi bir şey yok. Çünkü o dönemde bir komünizm tehlikesi ve bir komünizm karşıtlığı var ülkede. Dolayısıyla Sovyetler Birliği ile ilgili "orada Türkler yaşıyor" veya "oradaki Türklere baskı uygulanıyor" falan gibi bir şeyler söylediğin zaman faşist kabul ediliyorsun. Çünkü Türkiye'de özellikle gençler arasında ciddi bir kesim Sovyet sisteminin iyi olduğunu ve Türkiye'ye bu sisteminin gelmesini istiyor. Ne demek istediğimi anlatabildim mi? Komünizm yandaşı, ciddi bir kesim var. Buna karşın, bu ideolojiye karşı mücadele eden ciddi bir kesim de var. Yani evine veya bulunduğun yere es-kaza Kiril alfabesiyle bir yazı gelse, ertesi gün basın savcısı bunun bir komünist propagandası olmadığını kanıtlamanı senden istiyor. Bunlar hep başıma geldiği için biliyorum.

Sovyetler ile ilgili makale yazarken kaynak olarak size gönderilen dergileri, makaleleri mi kullandınız?

1973'te ağabeyim Amerika'daydı. Amerika'ya gittim, yedi-sekiz ay orada kaldım. Bir hastanenin geriatri servisinde hemşire yardımcısı olarak çalıştım. O kaldığım dönemde de Columbia Üniversitesi'ne giderek bu konularla ilgili kaynakları değerlendirme imkânım oldu. Yani o dönemde Türkiye'deki kaynaklar bu iş için hiçbir zaman yeterli değil. O zamanlar fotokopi de yok, mikrofilm var. Mikrofilmi alacak para da yok

tabii bizde. Onun için günlerce kapanıp not aldığım zamanlar oldu. Bir anlamda Batı'nın gözüyle Sovyetler Birliği'ni değerlendirme imkânım oldu. O yıllarda yine Sovyetlerde "samizdat" denen sistem karşıtı yeraltı yayınları vardı. Bunlar gizlice dışarıya çıkarılarak Batı'da yayımlanıyordu. O tip şeyleri de değerlendirme imkânım oldu. Ondan sonraki dönemde de yani her yaz yurt dışına otostopla da gitsem mesela Paris'te Bibliothèque Nationale'e gidiyor iki-üç gün oraya gidip bakıyordum. İngiltere'ye gittiğimde de öyle. Söylemek istediğim, buralardan devamlı beslendik. Yoksa Türkiye'de yazılan kitaplar, bizim büyük tarihçi diye tanımlanan insanların yazdığı şeyler, hep sınırlı, daha çok geçmişe dayalı şeyler halindeydi. O nedenle 80'li yıllardan itibaren ben yoğun bir şekilde Sovyetler Birliği konusunda çalışmalar yapmaya başladım. Sovyetler Birliği'nin uluslararası ilişkileri değil, Sovyetlerin iç politikası ve buradaki Türklerin durumu. Soğuk savaş döneminde bunlarla ilgili Türkiye'de çalışma yapan neredeyse hiç kimse yoktu. İşte o nedenle sıkıntılar da çektim. Bir taraftan da asistanlık falan yapıyorum, baş asistan oldum, onları yürütmeye çalışıyorum. Gorbaçov'un "Glasnost" ve "Perestroyka", yani "açıklık" ve "yeniden yapılanma" politikalarını uyguladığı dönemde Sovyetler Birliği'nin dağılacağı ortaya çıktığı için, Batılılar Sovyetlerin içerisindeki Rus dışı milliyetlerin değerleri, yaşayış tarzları, siyaset görüşleri, bunlarla ilgilenmeye başladılar. O dönemde Özbek, Kazak, Kırgız vs. gibi gruplar üzerine Batılılar, özellikle Amerika çok ciddi çalışmalar yapmaya başladı. 1986 yılında beni bir Sovyetolog olarak Amerika'da bir toplantıya çağırdılar. Türkiye'den adam bulamadılar. Neden? Türkiye'de o dönemde bu coğrafyanın dilini konuşabilen, bu coğrafyanın kültürü konusunda bilgisi olan adam yok. Yalnızca Ahmet Hoca (Ahmet Bican Ercilasun) Türk dili ile ilgili kitap yazmış; yani alfabeler, Türk alfabeleri vs. diye bir kitap yazmış. O da akademik bir şey. Karşılıklı oturduğun zaman Özbekçe veya Kazakça konuşan adam yok gibi. Şimdi tabii durum çok farklı. Yani o coğrafyayı artık müthiş derecede bilen insanlar var. Bir tanesi de senin hocan, Ahmet Kanlıdere. Hem Rusçayı hem Türk lehçelerini konuşabilen insanlar var. Ama bu sözünü ettiğim dönem, hiç kimsenin olmadığı bir dönem. Anlatabildim mi? Ve o nesilleri de düşün, yani ben bir doktorum - gerçi daha sonra tarih fakültesini bitirdim - bu konularla ilgili konferanslar veriyorum Türkiye'de. Ondan sonra, makaleler yazıyorum ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bir üniversiteden beni çağırıyorlar

Sovyetolog olarak, Türkiye'de yok çünkü. Siyasal bilimciler var, Sovyetlerin uluslararası siyasetini yazan ama adamların ilgilendiği o alan değil, onu bizimkilerden çok daha iyi biliyorlar zaten.

İngilizce'ye çevrilen kitabınızdan, Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi kitabınızı yazma serüveninizden de bahsedebilir misiniz?

Evet. Biraz önce sana Veli Kayyum Han ile ilgili olayları anlatmıştım. Bu konuları çalışırken Sovyetler Birliği'nin dış dünyadaki Türkistanlı diaspora üzerine uyguladığı politikaları gördüm. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye'de veya bu diasporaların bulunduğu başka ülkelerde Sovyet faaliyetleri var. Sovyetler bu ülke yönetimlerinin bu diasporaları kontrol etmeleri ve Sovyet karşıtı siyasi faaliyetlerini engellemeleri yönünde baskı yapıyor. Atatürk döneminde 1925'teki ilk anlaşmalarımızdan sonra buradaki dış Türk dergileri 1930'lu yıllarda vs. hep yasaklanıyor. Sovyetlerle ilişkiler iyileşince içeride baskı başlıyor. Ne demek istediğimi anlatabildim mi? Şimdi bütün bunları bilince ben anladım ki eksik olan şey şu, Türkiye'de bir dış Türkler kavramı var ama tamamen romantik bir kavram. Zannediyorlar ki Türkiye'deki Türkçü neyse oradaki Türk de aynı. Halbuki oradaki adam kendisinin Türk olduğunu bilmiyor. Kendisini Türk olarak tanımlamıyor. Türk olarak tanımlayan aydınlar mahkemelerde süründürülmüş, idam edilmiş ya da gulaglara gönderilmiş. Dolayısıyla Türkiye'de hayali bir şey var, romantik bir yaklaşım var, Kürşatlar falan. Öbür tarafta ise Türkiye ile ilgili hiçbir şey yok. Burada ciddi bir boşluk var. O boşluğu, doldurmak lazımdı. Burada bir noktayı belirtmem lazım. Ben kitaplarımı yazarken Batılıların ağlama edebiyatı diye tanımladıkları, daha doğrusu muhacir edebiyatı dedikleri şekilde yazmamaya özen gösterdim. Zira göçmen / muhacir edebiyatı tarafsız değildir. Ezene karşı hamaset dolu ve gerçeklikten kopuk, çoğu zaman abartılı değerlendirmelerle yazılır. Onların gerçek tarihle, gerçek olaylarla ilgisi çok azdır. O nedenle Batılı bilim adamlarının kendi ülkelerinin siyasetine uygun şekilde bir bakış açıları vardır. Yine de değerlendirmeyi yaparken, yani senin yazdığın şeyi değerlendirirken de tarafsız olmasına dikkat ederler. Muhacir veya göçmen edebiyatı dedikleri anda senin o yazdığın şey Batılılar açısından bitmiştir. Onu bir köşeye at gitsin. Ben bunları hep bilerek, görerek geldiğim

için, yazdığım şeyin altının kesinlikle doğru bir şekilde doldurmaya çalıştım ve bir, iki, hatta üç çapraz değerlendirmeyle doğrulamadan hiçbir şeyi yazmadım. Bu adam Türkistanlı lider, burada doğru yapmıştır, yanlış yapmıştır, yanlışını görmezden geleyim falan gibi bir ön yargım olmadan, ne varsa, belge neyi söylüyorsa onu gündeme getirdim. Bu kitapta da temel olarak sadece Türkistan dışında mücadeleyi yürüten Türkistanlı kadroların gizli ve açık siyasi faaliyetlerini anlattım. Kuşkusuz Türkistanlıların birlikte faaliyet gösterdikleri diğer gruplar, Kafkasyalılar, Gürcüler, Azerbaycan Türkleri de çalışmanın kapsamına dahil oldu. Hem o mücadeleyi yürüten insanların çoğuyla yaptığım görüşmeler, onlardan aldığım belgeler hem de Polonya, Fransız ve Amerikan arşivlerinde olan kaynakları kullandım. Dr. Baymırza Hayit ile ilgili son kitabımda da Alman ve Amerikan arşivlerini kullandım. Verilerin çapraz değerlendirilmesiyle ortaya çıkan doğruları yazdık. Böyle olunca da Batılı bilim çevreleri çalışmayı ciddiye alıyor. Mesela İngilizceye *Turkestan Struggle Abroad* başlığıyla çevrilen kitap dış dünyada birçok yerde, bazı Amerikan Üniversitelerinde kaynak olarak kullanılıyor. Niye kaynak olarak kullanıyor adam? Muhacir edebiyatı değil. *Central Asian Review* diye Londra'da çıkan bir mecmua var. Bu mecmuada bu kitabımla ilgili bir kritik yayınladılar. O kritiği yazan adam beni milliyetçi olmakla, Pan-Türkist olmakla suçluyor, yani o yönden eleştiriyor. Ama diyor ki, bu kitap ikincil bir kaynak değil, kendi alanında birincil kaynak olarak kullanılması gereken bir kitaptır diyor. Yani senin söylediklerine katılmayabilir, ama o dahi diyemiyor ki bu adam duygularıyla, abartarak falan yazmış. Bu kitap birincil bir kaynak diyor adam. Ben bütün kitaplarımı yazarken aynı anlayışla yazdım ve yazmaya çalıştım. O da tabii, akademisyen olmanın getirdiği sistematik bakış açısı. İkincisi, bir kelimeyi doğrulamak için gerekiyorsa iki gün uğraşmak çabası. Yani bilimsel kitap yazarken önemsemen gereken iki konu var. Birincisi, duygulardan ve bugünün önyargılarından arındırarak sistematik bakman lazım. İkincisi, bir kelimede bile bir kuşku varsa, bir soru işareti varsa, onu sonuna kadar araştırman gerekir.

Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras kitabınızın yazım sürecinden de bahseder misiniz?

Öncelikle niçin Emir Timur? Devlet Kurma becerisini, askeri dehasını, diplomasi yeteneğini, bir Timurlu rönesansına temel olan kültür sanat hamiliğini ve günümüze bıraktığı mirası göz önüne alırsak Timur, kişisel düşünceme göre, insanlık tarihinin gördüğü en büyük fatihtir. Ayrıca Timur doğu uygarlığı kadar batı uygarlığını da etkileyebilmiş mirasının uzantıları kendi çağını aşarak günümüze kadar ulaşabilmiş ender tarihi kişiliklerden birisidir. Diğer taraftan Timur aynı zamanda Osmanlı/Türk, Rus/Sovyet, Arap, Fars ve Sömürgeci Batı tarihçileri tarafından kendi tarihlerini yüceltmek adına en yoğun saldırılara uğrayan tarihsel bir kişiliktir. İşte bu nedenlerle Emir Timur.

Timur kitabını yazmaya karar verdiğim zaman kendi kendime dedim ki, bak, böyle bir kitap yazacaksan, öncelikle *Tüzükat-i Timuri* gerçek midir, değil midir bunu ortaya koyman lazım. Çünkü Timur'la ilgili dünyada yazılan kitapların % 80'i belki de % 90'ı, Türkiye'de ise neredeyse tamamı *Tüzükat*'ı referans gösterir, *Tüzükat*'taki verileri kullanır. Fakat hakkında çeşitli iddiaların gündemde olduğu bu kaynak sahteyse ve Timur döneminin tarihsel, siyasal, sosyal ve kültürel değerlerini yansıtmıyorsa bu kaynağı kullanarak yapılacak çalışmanın hiçbir bilimsel değeri olmayacaktı. Dolayısıyla *Tüzükat*'ın Babürlü hükümdarına sunulup tarih sahnesine çıktığı günden bugüne kadar geçirdiği evreleri, orada yazılı olayların Timur döneminin birincil kaynaklarıyla uyuşup uyuşmadığını, uyuşmuyorsa hangi kaynaklardan alındığını saptayabilecek nitelikte geniş çaplı bir çalışma başlattım. Kuşkusuz böylesi bir çalışmanın başarılı olabilmesi için başta dönemin Hint kaynakları olmak üzere Fars, Orta Asya, Rus ve Avrupa kaynaklarının ayrıntılı bir şekilde araştırılmasını zorunlu kılıyordu.

Uzunca bir çalışmadan sonra tamamen o dönem kaynaklarına dayanarak ortaya koyduk ki *Tüzükat-ı Timuri*'nin ne Timur'la ne de Timur dönemiyle bir ilgisi var. Muhtemelen kitabı 1637'de Babürlü Hükümdarı Şah Cihan'a takdim eden Turbati'nin bizzat kendisi veya bir başka üçüncü şahıs yazmış. *Tüzükat* bölümüne o dönemde Orta Asya coğrafyasında yaygın olarak nakledilen menkıbe şeklindeki Timurnâmelerden eklemeler yapılarak Timur'un hatıraları süsü verilmiş. Kitap o kadar inandırıcı değil ki dönemin Babürlü saray tarihçileri bile kaynak olarak

kullanmamışlar. 18. Yüzyıl ikinci yarısında İngilizler Hindistan'ı sömürgeleştirme sürecini başlattıklarında Timur'u dolayısıyla *Tüzükat*'ı popülarize ediyorlar. Zira nasıl Orta Asya'da Cengiz hanedanından olmak bir meşruiyet kaynağıysa Hindistan'da da Babürlüler nedeniyle Timur bir meşruiyet kaynağı. Böylece İngilizler Timur'u ve *Tüzükat*'ı Babürlüler üzerinden İngiliz-Hint İmparatorluğunu kurabilmek için araç olarak kullanıyorlar ve başarılı oluyorlar. Bu arada Fransızlar da aynı amaç peşindeler ve *Tüzükat*'ı Fransızcaya çevirip kıta Avrupa'sında popülerleştiriyorlar. Fakat Hindistan'da İngilizler ile yaptıkları mücadeleyi kaybedince bu konudaki yarışı kaybediyorlar.

1857 yılına gelindiğinde İngiltere Hükümeti o güne dek Hindistan'daki sömürge bölgelerini yöneten Doğu Hint Şirketini lağvedip Hindistan'ı resmen İngiliz imparatorluğunun bir parçası haline dönüştürüyor. Babürlü hanedanını sonlandırıyor. Kendisini Hindistan'ı Babürlü zulmünden kurtaran bir güç olduğu algısını yerleştirebilmek için Timur'u ve Babürlü hanedanını şeytanlaştırma politikasını başlatıyor. Bu arada bir İngiliz tarihçisi de *Tüzükat*'ın sahte olabileceği iddiasını ortaya atıyor. Böylece 19. Yüzyıl ikinci yarısında Batı dünyasında Timur karşıtı bir siyasi anlayış hâkim oluyor ve Timur bir anti-kahraman olarak tanımlanmaya başlıyor. Siyasi çıkarları için Timur'u ve *Tüzükat*'ı kullanmak sadece Batılılara mı özgü. Hayır. Günümüzde de Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra ortaya çıkan Özbekistan cumhuriyetinin ilk cumhurbaşkanı İslam Kerimov ülkesinde bir Timur Kültü yaratma politikasını başlattı. Ülkesinde uyguladığı Demir Yumruk politikasını Timur'a atfettiği ve çoğu gerçek olmayan söylemlerle desteklemeye çalıştı.

Yani Timur kitabını Tüzükat'ın Timur'la ilgisi olmayan bir kaynak olduğunu ortaya koyduktan sonra yazmaya başladınız.

Evet. Gerçekten böyle oldu. *Tüzükat* ile ilgili araştırma yaparken gördüm ki klasik Timur tarihçilerinin yaptıkları gibi şurayı fethetti, şu savaşı yaptı şeklinde tarihsel Timur'u yazmak bilineni tekrarlamanın ötesinde bir anlam taşımayacak. Ayrıca gördüm ki Timur'un Osmanlı üzerinde yarattığı köklü değişiklikleri, Avrupa siyaset ve kültür hayatına olan etkilerini, İngiltere tarafından uluslararası sömürge politikasının bir parçası olarak kullanılma sürecini, Sovyetler Birliği'nin Timur'u Özbekleştirme politikasıyla Türk dünyasının bütünlüğünden ayrıştırmaya çalışma

politikasını fark edemiyorsan gerçek manada bir Timur tarihi yazman mümkün değildir. Günümüz Türk tarihçileri bu değerlendirmeleri yapamamışlar, hanedan tarihçiliğinin tarafgirliğini sürdürerek Timur'u Bayezid ile yaptığı mücadelenin dar çerçevesi içerisine yerleştirmeye kalkmışlardır. Ne yazık ki Köprülü Hoca başta olmak üzere Nimet Akdes Kurat, İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi anlı şanlı tarihçiler sözde bilimsel çalışmalarla Osmanlı sultanını zincirleyerek demir kafese kapatıp karısına çırılçıplak sakilik yaptırmak suretiyle intiharına yol açan, Osmanlıyı yenmek suretiyle Bayezid'in Anadolu'da oluşturduğu Türk birliğini yok eden, Altınordu'yu yıkmak suretiyle Moskova Knezliğinin Rus İmparatorluğuna dönüşmesini sağlayan zalim ve gaddar bir Timur imajı yaratmışlardır. Beni bu Timur kitabını yazmaya, tarihçilerimiz tarafından yaratılan asılsız efsaneleri çürütmeye iten de buydu. Çünkü birisi oturup bu konuyu gerçekten değerlendirmezse, bu böyle gidecek. Yüz yıl sonra da senin gibi genç tarihçiler: "Aa, Timur buymuş." diyecekler. Emir Timur kitabımda bu sözde bilimsel iddiaların hepsinin gerçek dışı olduğunu, bizzat bu tarihçilerin kendilerinin kullandıkları kaynakları kullanmak suretiyle ortaya koydum.

Osmanlı tarihinin belki de en önemli kırılma noktalarından birisi olan bu süreci asılsız efsanelere dayanarak zincirlenip demir kafese kapatılan, karısına çırılçıplak sakilik yaptırıldığı için intihar eden bir padişah eksenine oturttuğunuz zaman iki sonuç ortaya çıkıyor. Birincisi Osmanlı-Timurlu ilişkilerini yüzeysel bir düzleme çekmiş oluyorsunuz ve Ankara savaşının kaybını beylik askerlerinin ve Kara Tatarların saf değiştirmelerine, Timur yenilgisinin sonuçlarını ise fetret devri ve İstanbul'un fethinin 50 yıl gecikmesi gibi dar bir çerçeveye yerleştiren bir tarih anlayışı ortaya çıkıyor. Resmi tarih bu şekilde biçimlendirilince Osmanlı-Timurlu ilişkilerinin soğukkanlı bir analizini yapma imkânı da ortadan kalkmış oluyor.

Bu asılsız efsanelere dayalı ve önyargılı bakış açısının doğurduğu ikinci sonuç da Timur düşmanlığına endeksli bir tarih anlayışının ortaya çıkıyor olması. İnanabiliyor musun? Bu nefret öylesine derinleşiyor ki ünlü bir tarihçimiz derste öğrencilerine "Allah'tan bir dileğim olsa Timur'un cennet yüzü görmemesini isterdim" diyebiliyor. Kim olduğunu kitapta yazdım. Bir başka tarihçimiz Memluk Sultanı Ferec tarafından gönderilen suikast grubunun Timur'u öldürmekte başarılı olamamasını

"Ne yazık ki" ifadesiyle başlayarak büyük bir hayal kırıklığı ile yansıtıyor. Böylesine duygusal ve önyargılı bir tarih anlayışı ile gerçek bir Timur tarihi yazılabilir mi? Tabii ki mümkün değil. Nitekim Ankara yenilgisinin sadece Kara Tatarların ve beylik askerlerinin saf değiştirmelerinden kaynaklanmadığı, yenilginin gerçek nedenlerinin Sultan Bayezid'in uyguladığı sosyo-ekonomik politikasının ordu üzerindeki etkileri, Osmanlı üst yönetiminde siyasal ayrışma ve şehzade-bürokrat ihaneti, Beyliklerin ilhakındaki meşruiyet sorunları, Osmanlı ordusunun eklektik yapısı, Bayezid'in uyguladığı yanlış savaş stratejisi, Timur'un bölgesel güçlerle işbirliği yaparak Osmanlı'yı yalnızlaştırma siyaseti ve Timurlu ordusunun yapısı olduğu sanıyorum Türk tarihçiliğinde ilk defa *Emir Timur* kitabımda değerlendirilmiş oldu.

Benzer durum Ankara yenilgisinin Osmanlı üzerindeki etkileri konusunda geçerli. Geleneksel Türk tarihçiliği yenilgiyi ve ardından gelen fetret devrini bir yol kazası olarak görür. Bu yenilgiyle İstanbul'un fethi 50 yıl gecikmiştir. Hepsi bu. Yalnızca Halil İnalcık Hoca bu dönemi Osmanlı Devleti'nin ikinci kuruluş dönemi olarak tarif eder, fakat altını doldurmaz. Ayrıca Türk tarihçileri Osmanlı-Timurlu ilişkilerini sadece Timur'un Anadolu seferi ve Ankara yenilgisi ile sınırlı tutma eğilimindedirler. Fetret devrinin başlangıcından itibaren II. Murad'ın ölümüne kadar devam eden Osmanlı'nın Timurluların - biçimsel düzeyde de olsa- vassalı olduğu gerçeğini göz ardı ederler. Dolayısıyla Ankara yenilgisi, Fetret devri ve Şahruh Mirza'nın ölümüne kadar devam eden biçimsel vassallık dönemi Osmanlıyı sadece siyaseten değil sosyolojik ve kültürel sahalarda da köklü değişikliklere uğratmış, değişime ve yeniden inşaya zorlamıştır.

Timur yenilgisinin Osmanlı'da yaptığı değişikliklerin belki de en önemlisi o güne dek Anadolu'daki hakimiyetini Kılıç Hakkı ile meşrulaştırmaya çalışan Osmanlının bir kimlik kriziyle karşı karşıya kalması ve kendisine Kayı-Oğuz ekseninde bir kimlik inşa etmek zorunda kalmasıdır. İktidar merkezinin balkanlara taşınmasıyla birlikte Osmanlı artık bir Balkan devleti haline dönüşmüş, Timur'un Anadolu'da oluşturduğu siyasal yapılanma nedeniyle vassallık döneminde genişlemesini Balkanlarda sürdürmek zorunda kalmıştır. Timur yenilgisi ve vassallık dönemi Osmanlı hanedanının zihin dünyasında öylesine büyük bir travma yaşatıyor ki bu dönemden sonra Osmanlı siyasetinin, devlet

yapısının, bürokrasisinin ve askeriyesinin yeniden inşa edilme zorunluluğu ortaya çıkıyor. Resmi tarih yazıcılığı başlıyor, dilde ve özellikle şiirde bir değişim süreci yaşanıyor. Kuruluş döneminde katkı sağlayan Oğuz dışı boylar Tatar tanımlamasıyla tarih yazımından dışlanıyorlar. Ayrıca Timur'la birlikte Anadolu'ya gelen çeşitli tarikatlar Osmanlı toplumunda ciddi sosyolojik değişimlere yol açıyorlar. İşte bütün bu konuları *Emir Timur* kitabımda "Timur Yenilgisinin Osmanlı Devleti'nde Oluşturduğu Siyasi, Askeri, Sosyal ve Kültürel Değişiklikler" başlığı altında geniş bir şekilde değerlendirdim. Kuşkusuz bu nitelikte analizlerin çok yıllar önce yapılmış olması gerekiyordu. Fakat daha önce de söylediğim gibi asılsız efsanelere dayalı bir yaklaşımla Osmanlı-Timurlu ilişkilerini Osmanlı sultanını zincirleyerek demir kafese kapatıp karısına çırılçıplak sakilik yaptırmak suretiyle intiharına yol açma şeklinde yüzeysel bir düzleme çeker, Timur'u da bir nefret objesi haline getirip bunu resmi tarih haline getirirseniz olacağı budur. Hiçbir genç tarihçi otoritelerle mücadele anlamına gelecek olan bir resmi tarih eleştirisi üzerinde çalışma yapma cesaretini gösteremez.

Bu noktada kitaplarınızla ilgili nasıl tepkiler aldınız diye sormak istiyorum.

Yani, zor bir soru. Benim Timur kitabımın önsözünde yazdığım gibi, statükoyu veya resmi tarih olarak kabul edilen bir şeyi eleştirdiğin zaman bu eleştirin ne kadar doğru ve haklı olursa olsun insanların kabul etmeleri çok zor oluyor. Çünkü kendilerini, dönemlerini ve hatta bu konuda bugüne kadar yazdıklarını sorgulama zorunluluğu ortaya çıkıyor. Bu da kolay kabul edilebilir bir şey değil. Özellikle de akademisyenler için. Allah'tan, gerçek manada tarihçi değilim; yani tarih fakültesini bitirmiş olmakla birlikte akademisyen olarak tarih bölümünde çalışmıyorum veya tarih konusunda eğitim vermiyorum. Gerçi 2011 yılından 2016 yılına kadar Genel Kurmaya bağlı Stratejik Araştırmalar Enstitüsünde, kısa bir süre de Milli Savunma Üniversitesinde Orta Asya-Kafkasya Jeopolitiği, Türkiye-Türk Dünyası ilişkileri ve Türk Dış Politikası üzerine yüksek lisans ve doktora dersleri verdim ama yine de bir üniversitede klasik nitelikte tarih akademisyeni olarak çalışmadım. Böyle olunca da müthiş bir rahatlığın oluyor. Kim ne demiş, onun fikri neymiş falan hiçbir önemi olmuyor.

Şimdi soruna geleyim ve iki örnekleme yapayım. Tüzükat çalışmasını henüz tamamlamamış olduğum dönemde bir ön çalışmayı *"Tüzükat-ı Timuri Gerçek mi ve Geçerli Bir Birincil Kaynak Olarak Kullanılabilir mi?"* başlığıyla önce İ.Ü. Edebiyat Fakültesi'ndeki *Türkiyat Mecmuası*'na verdim. Ama o sırada çalışmam devam ediyor. Sadece ön-makale şeklinde verdim. Amacım bu konudaki genel tepkileri görmekti. Yani benim de fark edemediğim bazı şeyler olabilir diye. Ondan sonra neyse yazıyı üç kişilik bir heyete göndermişler. Yazının değerlendirmesini yapanlardan bir tanesi, -kim ise artık, bilmiyorum-, derginin editörünü arıyor, diyor ki, "yahu burada yazar Gıyasüddin Handemir'i referans göstermiş, Handemir'in böyle bir kitabı yok. Olmayan kitabı referans diye göstermiş. Dolayısıyla yazıya onay vermiyorum." diyor. Editör beni aradı, doçent bir arkadaş, "Hocam, bizim değerlendirme jürisi hocalarımızdan birisinin böyle bir eleştirisi var" dedi. Ben de biraz sert bir üslupla "Demek ki her kimse bu arkadaş bu değerlendirmeyi yapabilecek kadar bu konuda bilgi sahibi değildir, ismini de sormuyorum." Dedim. Demek ki jüri üyesi hoca Handemir'in Babürlü Devleti kurulduğunda, Hümayun Şah döneminde Orta Asya'dan Hindistan'a gittiğini ve benim referans gösterdiğim kitabını Hindistan'da yazdığını bilmiyor. Bilmemesini normal karşılarım fakat şöyle sorması lazım. "Burada böyle bir kaynak var. Handemir'e atfedilmiş. Handemir'in böyle bir eseri olduğunu ben bilmiyordum. Acaba yazar bu eser konusunda bir bilgi verebilir mi?" Böyle söylemek var. "Böyle bir kitabı yok Handemir'in, bunu kafadan atmış yazar. Dolayısıyla ben buna olumlu vermem." demek başka. Ben ondan sonra ayrıntılı bir dokümanı gönderdim editöre. Sonrasında ses soluk kesildi.

Türkiye'de tarihçilikte, aslında sosyal bilimlerin çoğunda maddi imkânların yetersizliği, araştırmalar için yeterli destek fonlarının olmayışı gibi ciddi sıkıntılar vardır. Üniversitelerdeki maaşların yetersizliğini de eklediğiniz zaman sosyal bilim alanlarında akademisyenlik gerçekten çok zordur. Dolayısıyla eski jenerasyonların çoğu, yani Ahmetlerin jenerasyonunu demiyorum, onlardan önceki jenerasyonların çoğunda durum neydi? Doçent olurken zorluklar içerisinde bir tez yazıyor, o tezi sonra kitap olarak basıyor, sonra profesörlük. 30 yıl profesör. Bir araştırma imkânı yok. Eski yazdığı tezin biraz farklılaştırılmış bazı versiyonlarını yazmışsa yazıyor. Bu durumda yukarıda verdiğim örneğe benzer durumlar, yani jüri üyesinin kendi alanındaki gelişmeleri, kaynakları takip

edemediği bir ortam doğabiliyor. Allahtan günümüzün dijital dünyası bilgiye ulaşmayı çok kolaylaştırdı. Dolayısıyla yeni nesil tarihçiler tarihin çok niş sayılabilecek alanlarında yüksek nitelikte bilimsel çalışmalar yapabiliyorlar.

Aldığım tepkilerle ilgili bir diğer örnek daha vereyim. İzmir'de uluslararası bir Timur kongresi var. Kongre düzenleyicilerinden bir öğretim üyesi, Osman Karatay Hoca, Timur Kongresi'nde açılış konuşması yapmak üzere beni davet etti. Ben de tam o sırada yurt dışına gidiyorum. Dedim ki ne zaman olacak bu? İşte şu tarihte falan. Tamam, uluslararası bir kongrede açılış konuşmasını yapacağız. Keyifli bir durum. Neyse, dönüşümü ona göre ayarladım. Geldim Türkiye'ye. İstanbul'dan İzmir'e gidişimi ayarlamaya çalışırken baktım Osman Hoca yana yakıla beni arıyor. "Ya hocam, bir sıkıntı çıktı." "Ne çıktı?" Oradaki tarihçiler, yahu nasıl olur sen meşhur tarihçilerimizi, bizleri, Türk Tarih Kurumu'nu eleştiren, -çünkü Türk Tarih Kurumu'nu da eleştiriyorum bir yerde- bir adamı, üstelik de açılış konuşması yapmak üzere nasıl kongreye davet edersin?" diye. Osman Karatay Hoca tam olarak böyle söylemiyor ama ifadelerinin satır aralarından bu durum okunabiliyor. "Anladım, anladım" dedim Osman Hoca'ya, "tamam" "seni zor durumda bırakmak istemem" dedim ve kongreye katılmadım. Yani bu kadar küçük düşünen, bu kadar küçük çerçevede bakan insanlar.

Hocam siz siyasette de çok önemli noktalarda bulundunuz, Türk dünyasına yönelik çalışmalar yaptınız. Sovyetler dağılırken Türkiye'nin izlediği politikayı nasıl değerlendiriyorsunuz, nasıl yorumluyorsunuz? Hazır mıydık gerçekten?

Hayır, hayır. Hazır olmadığımızı biraz önce de söyledim. Sovyetler Birliği dağıldığında Türkiye'de o coğrafyanın dillerini bilen, kültürlerini bilen veya o coğrafyada Sovyetler döneminde yapılan uygulamaları bilen insan sayısı dört-beş kişi bile değildi. Yoktu yani. Gerçekten yoktu. Böyle olunca da Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birdenbire ortaya çıkan bu cumhuriyetler konusunda tamamen geçmişten aktarılan romantik yaklaşımlar oldu. Zamanın başbakanı rahmetli Demirel'in Soğuk Savaş dönemi dengelerine uygun bir siyasal altyapısı var. Cumhurbaşkanı Özal ise Sovyetlerin Bakü işgali döneminde Azerbaycan Türklerini kastederek "Onlar Şii biz Sünni" diyecek kadar bu cumhuriyetleri tanımıyor,

bütün ilişkileri ekonomik zeminde geliştirmeye çalışıyor. Böyle olunca bu coğrafya dağıldığında Türk Dışişlerinin aldığı ilk karar buralarda diplomatik misyonların Moskova üzerinden oluşturulmasıydı. Yani hâlâ: "Tamam bir dağılma oldu ama bunlar Moskova'nın hegemonyasından çıkamazlar. Biz yine ilişkilerimizi Moskova üzerinden yürütmeliyiz" anlayışı hâkim. Amerika Birleşik Devletleri de aynı şeyi yaptı. Yani bu kadar bilgisizdiler. Halbuki bu insanlar bir şekilde bağımsızlıklarına kavuştuktan sonra Sovyetlere karşı, Rusya'ya karşı ciddi bir tepkileri olduğu için imkanları elverdiğince merkezden uzaklaşma çabası içerisine gireceklerdi. Nitekim Azerbaycan'da bunu yaşadık. Yani Elçibey olayı. Elçibey Sovyet sistematiğin içerisinden gelmeyen birisiydi. Türkistan Cumhuriyetlerinde ise maalesef o coğrafyadaki komünist partokratlar, Sovyetler Birliği döneminin partokratları yönetici olarak hakimiyette kaldıkları için bu büyük değişim hızla gerçekleşemedi. Ama Azerbaycan'da ciddi bir farkı gördük. Bu gerçeklerin farkında olmayan Türkiye, 1992'de Ankara'da ilk toplantıyı yaptığında, ben o zaman Koza Sokak'ta Cumhurbaşkanı başdanışmanı Namık Kemal Zeybek ve yardımcısı Acar Okan'ın yönetiminde oluşturulan dış Türklerle ilgili ofis bünyesinde danışmanlık yapıyordum. Demirel'in başbakanlığı döneminde. Beni de danışman olarak oraya -her ne kadar devamlı bir görev şeklinde değilse de- önemli konulara çağırıyorlardı. O toplantılara gittiğimde ben özellikle üzerinde durduğum birkaç konuda yanlış iş yapıldığını ifade etmiştim. Bunlardan birisi de 1992 Ankara zirvesiydi. Hazırlık toplantısına gidildiğinde işte biz şunu yapacağız, bunu yapacağız şeklinde sunular yapıldı. Özal o zaman Cumhurbaşkanı olarak bir Türk birliği kurulması gerektiğini söylüyor. Kalkınma Ajansı'ndan tut da bankasına kadar bir ortak pazar, Türk ortak pazarı filan. Bunu getirip tartıştıklarında ben kendilerine ifade ettim. Orada tabii herkes fikrini söylüyor. Ben de fikrimi söylüyorum. Ve karşı çıkan tek adam ben oldum. Neden? Kimse bilmiyor o coğrafyayı, hepsi duygusal, romantik bir bakış açısına sahipler. Sanki bu cumhuriyetler küçük birer Türkiye gibi. Yok öyle bir şey. Adamların oradan bağımsızlıklarını almaları ciddi bir süreç. Stalin'in meşhur bir lafı var: "Şekilde milli, özde sosyalist" diye. Bu cumhuriyetler böyle yapılandırılmış. Örneklemek için söylüyorum, Özbekistan bağımsızlığını ilan etmeden kısa bir süre önce ziyarete gitmiştim. 1991 yılında. Bazı bakanlıkların ismi var kendisi yok. Var olan mesela Dışişleri Bakanlığı, bir bakan, bir

sekreter. Hepsi bu kadar. Çünkü bu cumhuriyetler bir devlet olarak şekillendirilmemiş. Stalin'in söylediği gibi, özde sosyalist, Moskova'ya bağımlı iç koloniler. Yapıları bu, iç koloni. Sen şimdi bu iç kolonilerle, ana gövde dağıldığı için ertesi gün bu cumhuriyetlerle uluslararası nitelikte birliktelikler oluşturmaya çalışıyorsun. Bunun mantığı var mı? Ama bunu görecek siyasi bakış açısı dahi yoktu Türkiye'de. Hep konuşulur, işte biz ağabey olmak istedik de bilmem ne falan, alakası yok. Onun da bir etkisi var tabii. Ama Ankara zirvesinde Nazarbayev ve arkasından İslam Kerimov, "Bu tip organizasyonlara giremeyiz" veya "Biz bir abiden kurtulduk, yeni bir abiye ihtiyacımız yok" derken bu işi kendi özel koşullarında kabul edilebilecek bir formata sokmaya çalıştılar. Aslında böylesi bir şeye girişecek, böylesi birliktelikler oluşturacak altyapıları yoktu. Ne kurumları vardı ne altyapıları vardı ne de siyasi manada deneyimleri vardı. Ben bunu defalarca ifade ettim, yazdım. O yıllarda gazete köşelerinde yazdık, bu insanlarla bu şekilde bir şey kuramazsınız kardeşim. Önce kurumlaşma. Sizin bunlara yapmanız gereken kurumlaşmalarına yardımcı olmak. Kurumlaşmalarını sağlamaya çalışmalıyız ve bunu desteklemeliyiz. Bunu söyledim. Ama Türkiye 1992 toplantısında ilk madde olarak ortak pazar, Türk Cumhuriyetleri pazarı oluşturma ve ortak kalkınma bankası oluşturma, ortak bilmem ne kurumu oluşturma şeklinde iddialar ortaya koydu. Tabi sonuç tam bir başarısızlık oldu. Bu konuda ayrıntılı çok şey anlatabilirim ama işin ruhu ve özeti buydu. Türkiye bunun farkında değildi.

Türkiye'deki ve Türkistan coğrafyasındaki Türklük algılarını nasıl yorumluyorsunuz?

Türklük açısından baktığımızda ise şimdi Türklükle ilgili maalesef Türkiye'de yanlış bir şey var. Türklüğü bir yelpaze gibi düşünürsek yelpazenin bir ucunda ırk öğesi vardır, yelpazenin diğer ucunda ise kültürel öğeler vardır. Kültürel derken entelektüellik açısından söylemiyorum, yani sosyal hayatın bütün boyutları ve milliyete yönelik algı hepsini kapsayan kültürel bir milli kimlik diyebileceğimiz boyuttan bahsediyorum. Ortalarda ise ortak tarih, dil, din vs. gibi toplumsal değerler vardır. Bu bir yelpaze. Bazı insanlar bir uçtadır, meseleyi kanda, ırkta, kafatasında arar. Bazı insanlar diğer uçtadır, etnik yapıyla, kafatasıyla, kanla, şunla bunla hiçbir ilişkileri yoktur. Kültürel manada bir milliyet kavramı üzerinden

meseleyi görürler. Türkiye'deki temel çatışma, yani Türk kimliği, Türk milliyeti anlayışı üzerindeki temel çatışma da burada. Bu çatışma maalesef yeterince bilgi sahibi olamamaktan kaynaklanıyor. Dikkat edersen siyasette hâlâ tartışılan, hâlâ bu konunun üzerinden değerlendirmeler yapılan olaylar vardır. Tartışmalarda hâlâ "Ya sen Türk değil misin kardeşim?" cümlesi gündeme gelir. Maalesef birçok çatışmanın özünde bu farklı anlayış yatar. Ama bu işin gerçeği ne diye baktığın zaman Türklük bir üst kimliktir. Şemsiye bir kimliktir. Çünkü Türk kavramının dünya siyaset sahnesine, uluslararası sahneye çıkışı 6. yüzyıl veya işte 6.-7. yüzyıllar. Ondan önce yaşayan milattan önce 2500 yıla kadar geriye giden boylar var. Bunların hepsi daha sonra bu üst kimliğin altına girmişler. Kırgızlar var mesela, Yenisey Kırgızları, 2500 yıl geriye gidiyor. Gerçekten Çin kaynaklarına falan veya Rus çalışmalarına baktığın zaman, o Kırgızlar Göktürk Devleti'nden çok önce varlar. Tatarlar, Göktürk Devleti'nden çok önce varlar. Dokuz Oğuzlar, Oğuzlar, Göktürk Devleti'nden çok önce varlar. Peki bunlar nasıl Türk oldu? Ha, bunlara Proto-Türk diyebiliriz belki. Ama Hunlardan itibaren gelen Proto-Türkler daha sonra Göktürk Devleti adı altında ve Türk kavramını ilk defa kullanmak suretiyle bir devletleşme, siyasal bir yapı haline dönüşme ve bir kimlik inşası, üst kimlik inşası sürecini yaşıyorlar. Orhun abidelerine, Bilge Kağan'ın ifadelerine baktığında orada göreceksin. "Bunların hepsi benim milletim" diyor, sayıyor. Dokuz Oğuzları sayıyor, Kırgızları sayıyor, savaştım bunlarla diyor. Bunların hepsi Göktürklerden önce var olanlar. Bu basit dengeyi kuramayan insanlar zannediyorlar ki Türk kavramı tarihin şafağından beri var. Dolayısıyla o zaman Türk olan ancak bugün Türk olabilir. Böyle bir şey yok. İşte o nedenle Mustafa Kemal Atatürk'ün büyüklüğü işte burada. Adam ne diyor? Bu ülkeyi bu ulus devleti kurabilmek için vatandaşlık üzerinden bir Türklük kavramı inşa etmiş. Benzer anlayışı bizim Türk dünyası için de inşa etmemiz lazım. Özbekler, Kırgızlar, Kazaklar vesaire kendilerini şu anda Türk olarak tanımlamazlar, ama Türk'türler. Türk üst kimliktir. O üst kimliği kabul etmeleri gerekecek zaman içerisinde. Üst kimlik olarak zaten kabul ediyorlar ama belki önümüzdeki on yıllar boyunca hiçbiri kendisini siyasi anlamda Türk olarak tanımlamayacak. Bu durumu Türkiye'deki bu meselelerle uğraşan insanların, bu meseleyi öğrenemeyecek olan veya öğrenmesi gereken kesimlere, siyasete, şuna buna anlatmaları lazım. Fakat ne olayla ilgileniliyor ne biliniyor ne de

anlatılıyor, sıkıntımız burada. İşte milliyetçi partiler, bak bakalım, kavga nereye gidiyor? Özetle şöyle değerlendiriyorum, Türklük bir üst kimlik, ülke isimleri, inançları ve siyasal rejimleri ne olursa olsun bu Türk dünyasının bütün parçaları. Hepsi o üst kimliğin alt kimlikleri, alt öğeleri.

Biraz da özel sorulara geçelim, Akademik ve siyasi hayatınızda çok aktifsiniz. Bu süreçte ailenize nasıl zaman ayırdınız? İhmal ettiğinizi düşündüğünüz oldu mu? Hiç şikâyet ettiler mi?

Vallahi tabii o konuda evet, gerek akademik hayatımda ve gerekse siyaset hayatımda ailemle geçirmem gereken zamanın ciddi bir bölümünü onlardan aldım denilebilir. Benim en büyük şansım Gülnur Hanım, bu güzel hanımefendi oldu. Çünkü çok zeki ve kültürlü bir hanım. Dolayısıyla ailenin sürekliliği açısından, çocuklarımın eğitimi açısından onun bu özellikleri büyük ölçüde normalde benim yapmam gereken veya benim uğraşmam gereken alanlarda yükü büyük ölçüde üzerimden aldı. Çocuklarımdan biri 6-7 yaşında, diğeri 9-10 yaşındayken aktif siyasete girdim. İlk dönem sekiz yıl sürdü, özellikle bakanlık dönemimde eve on beş-yirmi günde ancak gelebildiğim dönemler oldu. O dönemler bu çocukların ilkokulu bitirme, ortaokul sınavlarına girdikleri dönemlerdi. Daha sonra büyüğünün lise sınavlarına girdiği dönemlerdi. Yani, ölçü olsun diye söylüyorum, büyük oğlum Gülnur Hanım tarafından ulusal sınavda Türkiye 54.sü olacak kadar iyi çalıştırıldı. İstanbul Erkek Lisesi'ne gitti mesela. Küçük oğlum Robert Koleji'ne gitti, yine derece yaparak. Ama bunların altyapısı büyük ölçüde eşimin sayesinde. Bir de biliyorsun bu kitapları yazmak -sen de sonuçta bir akademisyen olma yolunda bir insansın- zahmetli bir iştir. Ailenin zamanını bir anlamda kullanmak durumundasın. O durumda eğer evde bu meselelerden şikayetçi bir ortam varsa verimli çalışma imkânın olmaz. O bakımdan da eşim benim en büyük şansım oldu. Kendisi de bir akademisyen olduğu için bu olayı, ne yapılması gerektiğini ve elde edilen sonuçların önemini kavrayabilmesi ve anlayabilmesi sayesinde oldu bu. Karın bile olsa akademisyen olmayan bir insana gece yarılarına kadar araştırma yapmayı, bir kitabın yazılması ve yayınlanması için yaptığın fedakârlıkları, o kitaplarla ilgili yapılan değerlendirmeleri veya söz gelimi o kitapla ilgili bir konferans vermenin önemini anlatamazsın. Onu hissedemez. İşte benim şansım derken söylediğim şey bu. Eşim Gülnur Hanım bu konuda gerçekten

çok büyük destek oldu. Bir anlamda bana zevkle çalışma imkanını sağlamış oldu. Sonuçta da hâlâ bu süreci devam ettiriyoruz.

Peki hocam bu kadar zamanınız arasında kendinize zaman ayırıp hobi edindiğiniz oldu mu?

Valla şöyle söyleyeyim sana, yani özel bir hobi derken, kitap yazmak, araştırma yapmak, hobi olarak da aslında bunları kabul edebiliriz. Ama özellikle şunu yapayım, bilmem falanca alanda bir şey yapayım gibi bir arayışım olmadığı gibi zamanım da olmadı işin doğrusu. Geçen gün bodruma indim, neredeyse 30 yıldır gitar kutusundan çıkarılmamış.

Seyahat ya da hatıra notu gibi bir şey yazıyor musunuz?

Seyahat notu yazmadım, yazmıyorum da. Çünkü bir akademisyen olarak yazmak konusunda meseleye bakışım, çıkış noktam şudur. Yazdığım kitap bir referans kitap olmalıdır. Aksi takdirde zamanına ve çabana yazık oluyor ve kitap tozlu raflarda unutulup gidiyor. Sadece ilk kitabımda bunu uygulayamadım. Bu kitap makalelerimin toplamıydı. Yayınevi sahibi: "Ya hocam, şu makaleleri bir toplayalım." dedi. Ben o sırada kitabın editini dahi yapamayacak kadar siyasetle, seçimlerle meşguldüm. "Biz yaparız" falan dediler ve benim makalelerin bir bölümünü topladılar. Makaleler, konferanslar diyelim yurt dışında yapılmış şeyler. *Değişim Sürecinde Türk Dünyası* başlığıyla basıldı 1996'da. O kitapta böyle bir kaygım olmamıştı. Ama daha sonra, 2003 yılında *Cedidizmden Bağımsızlığı Hariçte Türkistan Mücadelesi* kitabını yayımladım. O referans kitaptır. Hariçteki Türkistan mücadelesini somut olarak belgeleriyle yazdım ve belgeleri de kitabın arkasına koydum, o nedenle dünyada büyük bir ilgi ve takdir görmüştür. Kitabı bu şekilde referans kitabı haline getirmezsen kalıcı olmaz. Sonra mesela ben bakıyorum, nerede bir boşluk var, nereye bir şey yazılmalı? *Osmanlıdan Günümüze Türkiye-Orta Asya* kitabı. 1290'lı yıllardan başlayarak 1991'e kadar 700-800 yıllık süreç ilk defa toplu olarak bir araştırmacının rahatça kullanabileceği nitelikte ortaya kondu. Aslında bu alanda çok çalışmalar yapıldı, tezler yazıldı. Fakat bu çalışmalar ve tezler tarihin belli dönemleriyle veya olaylarıyla sınırlı. O dönemle ilgiliysen bir anlam taşıyor. Ama tarihin hangi dönemi olursa olsun Orta Asya-Türkiye ilişkilerini çalışan her araştırmacı benim o kitabımı referans olarak kullanabiliyor. Ayrıca bayağı ciddi manada

üniversitelerde falan okuma kitabı olarak kullanılıyor. Yeni baskısı çıkıyor. İşte arkasından *Emir Timur,* bir referans kitap. Ben çok da vaktim olmadığı için, yani eğlence niyetine, yani yazmış olayım falan diye yazmıyorum. Makalelerimde de hep öyle oldu. Beni bir konferansa çağırdıklarında ilk yaklaşımım şu olur. Bu konuşma bir makale haline dönüştürülebilir mi? O makale bir referans olur mu? Eğer bu olmayacaksa ben o makaleyi yazmam. Timur Kocaoğlu'nun anı kitabına yazdığım bir makale var, 86 sayfa. Türkistan Milli Birlik Hareketi ve Promete ilişkileri üzerine. Polonya arşivlerinden yapılan bir çalışmadır. Konuyla ilgili Polonya arşivlerini taradım ve o makaleyi yazdım.

Kendi kişisel hayatınızla ilgili bir şey yazıyor musunuz?

Tabii tabii, onu da yazıyorum. Gülnur Hanım her ne kadar "hâlâ başka işlerle uğraşıyorsun, bir an önce anılarını yaz" diyor ama, şimdi *Emir Timur* İngilizceye çevrildi, yaklaşık 15-20 gündür onun editini yapıyorum. Herhalde önümüzdeki bir-iki ay içerisinde tamamlayacağım. Onu tamamladıktan sonra tekrar anılara döneceğiz.

Hocam, Türkiye'deki siyaset ve akademi ilişkisini nasıl yorumluyorsunuz? Siz bunu oldukça başarılı bir şekilde ilerletiyorsunuz ama bazı akademisyenler siyasetten uzak durmak gerektiğini düşünüyor. Sizin bu konuya bakışınız nedir?

Türkiye'deki siyaset maalesef entelektüel derinlik ve Akademiye bakış açısından belli bir kalitenin üzerine henüz çıkamadı. Siyasetten anlaşılan şey, partilerin bünyesinde, neredeyse sokak siyaseti yaparak, teşkilatlarında çalışarak veya yönetim kadrolarında görev alarak bir noktalara doğru gelmek, seçilmek, parlamentoya gitmek veya yerel yönetimlerde görev almak şeklinde değerlendiriliyor. Genellikle çok az sayıda akademisyen gençliğinden itibaren bu tip bir partinin bünyesinde gençlik kollarında şurada burada çalışma imkanını bulur. Gerçek manada bir akademisyenden söz ediyorum tabii. Öyle akademisyenler var ki zamanının bir bölümünü akademiye ayırıp büyük bir bölümünü de siyasi çalışmalara ayırabiliyor. Bu ayrı bir konu. Bunun dışında bir de benim kendi örneğimden de yola çıkarak söyleyebileceğim bir yol daha var. Ülkedeki siyasi gelişmelere katkıda bulunabilecek konumda ve yeterlilikte akademisyenler siyasette girdiklerinde o boşluğu doldurdukları için başarılı

oluyorlar ama nerede? Ancak yönetimde başarılı olabiliyorlar. Parti içi siyasette bir akademisyenin başarılı olması neredeyse imkânsız denilecek kadar zordur. Çünkü parti içi siyasetin dinamikleri çok farklıdır. Yani A partisinde veya B partisinde ön seçime girecek, kongrelerde parti kurumlarına aday olacak falan bunları yürütmek bir akademisyen için korkunç zor bir iştir. O bakımdan da çoğu akademisyen başarılı olamaz. Başarılı olan akademisyenin şansı kendi partisinin iktidar olabilmiş olmasıdır. İkincisi o iktidarda kendi alanında görev yapıyor olmasıdır. Yani orada bir başarı ya da başarısızlık gibi bir şey ortaya çıkar. Ama parti tarafından destek devam etmediği anda o görev sonlanır. Bu iş böyledir. O bakımdan kolay bir iş değil. Özetle söylemek gerekirse gerçek anlamda nitelikli bir akademisyenin profesyonel bir siyasetçi gibi işi yürütme şansı yok. Çünkü profesyonel diye nitelediğimiz siyasetçilerin zihin dünyaları, normları, değerleri ve ölçüleri çok farklı. Sen gerçek bir akademisyen olarak belli normlara sahip, belli etik değerlere uyulması gerektiği şeklinde bir anlayışa sahipsen Türkiye'de siyaset yapman çok kolay değil

Hocam, hayatınız boyunca kitap yazmak ya da çalışmak anlamında kendinize çok motivasyonunuzun düşük, bıkkın hissettiğiniz dönemler oldu mu?

O konuda çok fazla boşluğun hâkim olduğu dönemlerim hiç olmadı. Neredeyse gençliğimden, öğrenciliğimden itibaren. Yani işte biraz önce anlattım, öğrencisin ama öğrenci değilsin. Aynı zamanda geceleri çalışan bir işçisin. Okulu bitiriyorsun, ondan sonra asistansın ama bu arada sosyal konularla ilgili çalışmalar yapıyorsun. Baş asistansın, doçentsin, bir taraftan da sosyo-politik çalışmalar yapıyorsun. Kesintisiz bir şekilde devam eden bir süreç. Bunu kendi özelimde söylüyorum. Öyle bu dönemde şu oldu, bu oldu falan diye bir bıkkınlık hissettiğim dönemim hiç olmadı.

Son olarak bir akademisyende olması gerektiğini düşündüğünüz özellikler nelerdir, bize ne tavsiye edersiniz?

Evet, her şeyden önce akademisyenliğin onurunu, akademisyenliğin etik değerlerini, akademisyenliğin sistematik bakış açısını ve akademisyenin tarafsızlığını içselleştirmiş olmak gerekiyor. Maalesef bazı arkadaşlar bazılarını içselleştiriyorlar ama bazılarını içselleştiremiyorlar.

Halbuki bu bir bütün bence. Ve bunları, tümünü içselleştirip, bunların tümünü benimseyerek davranışlarını, çalışmasını, konumunu bunların üzerine inşa ettiği takdirde başarılı olmaması mümkün değil. Tabii son dönemde maalesef öğretim üyesi atama, öğretim üyeliğine yükseltilme yönetmeliklerinde öyle değişiklikler yaptılar ki, bir akademisyende olması gereken değerler konusunda en ufak bir ölçü kalmadı. Yani iktidarın siyasetine ne kadar şakşakçılık yapıyorsan akademik unvanları o kadar kolay elde edebileceğin bir ortam gelişti. Bu ortamda biraz önce söylediğim ilkelerin de havada kalması kaçınılmaz. Bana göre nitelikli bir akademisyenin geleceğe yönelik projeksiyonunu iyi oturtması lazım. Ben ne yapmak istiyorum, geleceğe ne bırakmak istiyorum. Bunu belirlemek çok önemli. İşte biraz önce konuştuk, seyahatnameler, gündelik yazılar, bunlar aynen bu köşe yazarlarının yazdığı yazılar gibidir. Bunlar su üzerinde iz bırakmadan kaybolur gider. Benim genç akademisyenlere önereceğim şey budur. Geleceğe yönelik ben ne bırakmak istiyorum? Ölçü bu olmalı. İki, kendi çalıştığı alanla ilgili tepedeki şahsiyetler arasında anılabilme hedefine uygun bir yoğunlukla ve özveriyle çalışmayı göze almalı. Filanca alanda bir sürü akademisyen var. Ama senin aklına ilk kimler geliyor? Soruyu Tarih alanına indirgeyelim. Tarihçi denilince tarafı tarafsız, o alanda çalışanların aklına ilk kim veya kimler geliyor? Hedefi onlardan birisi olmak şeklinde belirlemek gerekiyor. Bu ise ilk başta söylediğim o temel unsurları içselleştirmekle ve çalışmakla mümkündür. Bunu yapan akademisyen başarılı olur.

Hocam çok teşekkür ederim. Hem kabul ettiğiniz hem kıymetli zamanınızı ayırdığınız için.

Devlet Bakanı Sn. A. Ahat Andican'ın Türk Dünyası Entegrasyonu Yönündeki Faaliyetleri

Emin Bilgiç*

ODTÜ Ekonomi Bölümü mezuniyetimden sonra Hazine Müsteşarlığı Uzmanlığı, HDTM Dış Ekonomik İlişkiler Genel Müdürlüğü, Dünya Bankası Dairesi Sanayi ve Mali Sektör Şube Müdürlüğü gibi görevlerde bulunmuştum. Son olarak 1992-1996 yılları arasında Kazakistan Almatı Büyükelçiliği Ekonomi-Ticaret Müşaviri olarak çalışmıştım. Bu görevim sırasında Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı, Kazak-Türk Munay Petrol Şti. ve Türk-Kazak İş Adamları Derneği üye ve kurucusu olma fırsatı bulmuştum.

1997 yılı temmuz ayında kurulan 55. Hükümette Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları ile ilişkiler konusunun Devlet Bakanı ve Hükümet Sözcüsü olarak görevlendirilen Prof. Dr. A. Ahat Andican'a verildiğini öğrenince kendisiyle hiçbir tanışıklığım olmamasına rağmen randevu aldım ve görüşmeye gittim. Kendilerine Kazakistan'da ekonomi ve Ticaret müşaviri olarak edindiğim bilgi ve tecrübeler ışığında hazırladığım raporu sundum ve görüşlerimi aktardım.

Sn. Bakan kısa bir süre önce bağımsızlıklarını elde etmiş Türk Cumhuriyetleriyle Türkiye arasında siyasal zeminde bir birlikteliğin iki ön şartı olduğunu, bunların da karşılıklı çıkarlara dayanan ekonomik birliktelik ve ortak değerlere dayalı bir kültürel birliktelik olduğunu söyledi. Aksi takdirde ilişkilerin bugüne kadar olduğu gibi duygulara dayalı hamasi nutuklarla sınırlı kalacağını belirtti. Devlet Bakanlığı olarak en kısa zamanda bu iki alanda faaliyet gösterecek kurullar oluşturmak istediğini ifade etti. Benim Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi hususundaki raporumun ekonomik

* TBMM 22.Dönem Milletvekili

ilişkiler konusundaki düşünceleriyle örtüştüğünü söyleyerek Bakanlık Müşavirliğine atanmamı onayladı. Böylece Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi hususunda kendilerine Müşavirlik yapma görevine başlamış oldum.

Sn. Ahat Andican, Sn. Mesut Yılmaz'ın başbakanlığında kurulan 55. T.C. Hükümetinde hükümet sözcülüğü ve Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topluluklarından sorumlu devlet bakanlığı gibi görevlere getirilmiş, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Göçmen Konutları gibi kurumlar da bakanlığa bağlanmıştı. Bu yazıda Sn. Ahat Andican'ın 1997 yılı temmuz ayından 1999 yılı ocak ayına kadar devam eden bakanlık görevi sırasında Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarına yönelik olarak gerçekleştirilen faaliyetleri özetlemeye çalışacağım. Türk Cumhuriyetleri ile siyasi ilişkiler, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Göçmen Konutları, Büyük Öğrenci Projesi gibi Bakanlığa bağlı alanlarda gerçekleştirilen faaliyetler bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

Devlet Bakanlığında Yapılanma ve Koordinasyon Kurullarının Oluşturulması

Sn. Bakan'ın görevi alır almaz yaptığı ilk iş o güne kadar çeşitli bakanlıkların ve kurumların bünyesinde dağınık ve plansız bir şekilde sürdürülen Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerin kendi bakanlığı çatısı altında koordinasyonunu sağlayacak bir yapılanma oluşturmak oldu. 28.8.1997 tarih ve 1997/55 sayılı Başbakanlık genelgesiyle Bağımsız Türk Cumhuriyetleri, Kardeş Türk Toplulukları ile ülkemiz arasındaki sosyal, kültürel, ekonomik, ticari, bilimsel ve teknolojik ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla ilgili kamu, özel ve gönüllü kuruluşlar arasında etkin bir yönlendirme ve koordinasyonu sağlayacak şekilde Devlet Bakanlığı bünyesinde ekonomik ve Sosyal-Kültürel iki kurul oluşturuldu.

Sosyal ve Kültürel Koordinasyon Kurulu Sn. Andican'ın başkanlığında Dışişleri, Milli Eğitim, Kültür Bakanlıkları müsteşarları veya konuyla ilgili müsteşar yardımcıları, TRT Genel Müdürü, Diyanet İşleri, YÖK ve TÜBİTAK başkanları veya ilgili başkan yardımcılarından oluşturuldu. İktisadi Koordinasyon Kurulu ise yine Sn. Andican'n başkanlığında Dışişleri, Enerji ve Tabii Kaynaklar, Sanayi ve Ticaret, Tarım ve Köy İşleri Bakanlıkları müsteşarları veya konuyla ilgili müsteşar yardımcıları,

TİKA Başkanı, Türk Eximbank Genel Müdürü ve TOBB Genel Sekreterinden oluşmaktaydı. Koordinasyon Kurulları dönüşümlü olarak ayda bir defa ilgili Devlet Bakanı başkanlığında toplanacaktı. Koordinasyon Kurullarının sekreterya hizmeti ilgili Devlet Bakanlığınca yürütülecekti. Bu kurulların oluşturulması ve faaliyete başlamasıyla birlikte altı yıldan bu yana bir diğerinden habersiz ve dağınık şekilde yürütülen faaliyetler tek bir çatı altında toplanmış oldu.

Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı İçin Çalışmalar

55. Hükümetin kurulduğu dönemde Azerbaycan petrolünün dış dünyaya hangi güzergâhtan nakledileceği konusunda uluslararası tartışmalar devam etmekteydi. 1992 yılının sonuna doğru; ADPŞ, BOTAŞ, BP, Pennzoil ve Amoco arasında, Bakü'den Gürcistan'ın liman kenti Supsa'ya, Rusya'daki Novorosisk'e ve Türkiye'nin Ceyhan ilçesine uzanması muhtemel üç ayrı boru hattı üzerine araştırmalara başlanması konusunda bir anlaşma imzalanmıştı. Sovyetler döneminde var olan Bakü-Novorosisk hattından petrol sevkiyatı 1997 yılında başlatılmış, Bakü-Supsa hattının inşaatına da aynı yıl içerisinde başlanmıştı. Bakü-Ceyhan hattı ise gerek güzergâhın uzunluğu ve maliyetinin yüksekliği ve gerekse o dönemde çıkarılan Azerbaycan petrolünün hattı dolduramayacağı gibi gerekçelerle neredeyse unutulmuş durumdaydı.

Sn. Ahat Andican bakanlığının ilk gününden itibaren Türkiye'nin teklifi olarak gündeme getirilen Bakü-Ceyhan projesinin Azerbaycan açısından hayati önem taşıdığını belirtmekteydi. Ulusal ve uluslararası basına verdiği demeçlerle bu projenin gerçekleşmesiyle Azerbaycan'ın ve Hazar petrollerinin Rus etki alanı dışına çıkacağını, Boğazlardaki petrol tanker geçiş yükünün azalacağını, Kazak petrollerinin bu hatta bağlanmasıyla Hazar petrolünün büyük bir bölümünün Türkiye üzerinden dış dünyaya nakledileceğini ifade etmekteydi.[1] Bu konuda öncelik Azerbaycan Devlet Başkanı Sn. Haydar Aliyev'in ikna edilmesi ve onun desteğiyle konsorsiyumun projeyi sahiplenmesinin sağlanmasıydı. Başbakan Sn. Mesut Yılmaz'la değerlendirdikten sonra Sn. Andican konuyu bakanlar kurulu gündemine getirdi. Yapılan görüşme sonrasında Sn. Andican'ın Dışişleri Bakanı Sn. İsmail Cem ile birlikte Azerbaycan'a git-

[1] Reuters, 21 August Ankara: *Turkey to lobby for Bakü-Ceyhan Pipeline*

meleri ve konuyu Azerbaycan Yönetimi ile görüşmeleri kararı verildi. Bu ziyaret kararı ulusal ve uluslararası basında geniş yankı buldu ve Sn. Bakanın "Bakü-Ceyhan Boru Hattı Azerbaycan petrolünün ve Rusya'dan bağımsızlığının şah damarıdır"[2] ifadesiyle simgeleştirildi.[3]

7-8 Eylül 1997 tarihli Azerbaycan ziyareti sırasında yapılan görüşmelerde Sn. Haydar Aliyev öncelikle 55. Hükümetin programına "Azerbaycan'daki Ermeni işgali sona ermedikçe Türkiye'nin Ermenistan'la olan sınır kapılarını açmayacağı yönünde madde koydurduğu ve bakanlık görevini aldıktan sonra da bu konuyu defalarca kamuoyu önünde dillendirdiği için Sn. Andican'a teşekkür etti.[4] Bakü-Ceyhan projesinin konuşulduğu bölümde Sn. Aliyev Türkiye tarafından gündeme getirilen bu projeye kendisinin de destek vereceğini belirtti.[5] Bu dönemde BP liderliğindeki konsorsiyumun Bakü-Ceyhan projesinin hayata geçirebilmesi için ABD'nin desteği büyük önem taşımaktaydı. Sn. Andican bu konuda dönemin ABD büyükelçisi Mark Parris ile görüşmeler yaparak onun aracılığıyla ABD yönetiminin desteğini sağlama amaçlı çalışmalarını sürdürdü. Parris ile yapılan bu görüşmelerde ABD Büyükelçisi Rusya ile imzalanan Mavi Akım Projesi ile ilgili hükümetinin kaygılarını da dile getirdi.[6]

55. Hükümetin çalışmaları sonucunda 29 Ekim 1998 tarihinde Türkiye, ABD, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Özbekistan, arasında imzalanan Ankara Deklarasyonuyla bu hükümetlerin Bakü - Ceyhan boru hattına destek verdikleri ilan edildi. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev TBMM'de yaptığı konuşmada Bakü-Ceyhan projesinin sadece 21. Yüzyıl için değil gelecek yüzyıllar için de katkı sağlayacak bir proje olduğunu ilan etti.[7] Böylece 55. Hükümetin görev süresi bitmeden

---

2 "The pipeline is the jugular vein for Azerbaijan oil and its independence from Russia"

3 John Barham, *Turkey Presses case for pipeline*, Financial Times, 5.9.1997

4 Devlet Bakanı Andican'ın Anadolu Ajansına Demeci: "55. Hükümet Programının Dış Politika bölümünde çok açık olarak ifade ettiğimiz gibi Azerbaycan'da şu anda işgal kuvveti olarak bulunan Ermenistan önkoşulsuz olarak işgal ettiği bölgeleri boşaltmadığı takdirde Türkiye'nin sınır kapılarını açarak ticaret başlatması dolaylı olarak işgale onay vermesi anlamına gelecektir. Dolayısıyla Ermenistan işgali sonlandırmadıkça Türkiye sınır kapılarını açmayacaktır."

5 Aliyev'den Boru Hattı Sözü, Milliyet, 9.9.1997

6 6.3.1998 tarihli görüşme

7 https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/75-yilda-iki-buyuk-imza-39045212

Azerbaycan için olduğu kadar Türkiye için de önemli olan bu projenin uluslararası kabulü gerçekleşmiş oldu.

Afganistan İç Savaşında Barış İçin Çabalar

Sn. Ahat Andican'ın yaptığı önemli işlerden birisi de Türkiye'nin Afganistan iç savaşının sonlandırılmasında ve Güney Türkistan'daki (Kuzey Afganistan) Türk grupların desteklenmesi konusunda Türkiye'nin etkin rol oynaması gerektiği anlayışını gündeme getirmesi oldu.[8] Hükümet kurulur kurulmaz bu konuyu art arda iki kez bakanlar kurulu gündemine getiren Sn. Bakan bu konuyla ilgili olarak yapılması gerekenleri iki noktada özetlemekteydi. Birincisi o sırada Afganistan'dan Türkiye'ye iltica etmek zorunda kalan Özbek Lider General Dostum'un maddi ve lojistik destek verilerek yeniden Afganistan'a gidişinin sağlanması, ikincisi ise Afganistan'da savaşan tarafların Türkiye'nin ev sahipliğinde bir barış konferansına davet edilmesi.

Nitekim Türkiye'nin desteğiyle General Raşid Dostum 1997 Eylül'ünde Taşkent üzerinden Afganistan'a gönderildi ve orada Taliban'a karşı mücadelesine yeniden başladı. Türkiye'nin Afganistan barış Konferansı teklifi ise Taliban'ı destekleyen Pakistan ve o dönemdeki Hazara liderliğinin karşı çıkması sonrasında olumlu bir sonuca ulaşamadı.[9] Sn. Andican bu olumsuzluklara rağmen çabalarını sürdürdü ve Afganistan'da savaşan grupların liderlerine Türkiye'ye gelip iç savaştaki durumları hakkında Türk hükümetine bizzat bilgi vermeleri konusunda çağrıda bulundu ve bu liderleri Ankara'ya davet etti. Hazara'ların temsilcisi olan Hizb-i Vahdet'in lideri Kerim Halili bu davete icabet ederek Şubat 1998'de 5 kişilik bir heyetle Türkiye'ye geldi ve Sn. Bakan başta olmak üzere Türk devlet kurumlarıyla görüşmeler yaptı. Bu görüşmeler sırasında Hazara liderliğine Türk ve Tacik gruplarla olan anlaşmazlıklarını arkada bırakarak Taliban'a karşı yekvücut olmaları konusunda tavsiyelerde bulunuldu. Tacik liderliğinin temsilcisi olarak Nisan ayında gelmesi planlanan Dr. Abdullah Abdullah ise Taliban saldırılarının yoğunlaşması üzerine son anda ziyaretini iptal etmek zorunda kaldı. Ne yazık ki 1998 yaz ayla-

---

8 Saadet Oruç, Turkish Daily News (13.08.1997). "Turks in Afghanistan will shape Country's Future" says Andican

9 Afgan Barışı İçin Türkiye Devrede… Yeni Yüzyıl, 13.08.1997

rında Pakistan ve ABD destekli Taliban kendisiyle savaşan gruplara karşı üstünlük sağlayacak General Raşid Dostum da eylül ayında önce İran'a daha sonra da Türkiye'ye sığınmak zorunda kalacaktır.

Türk Cumhuriyetleri ile İş Birliği Modelinin Belirlenmesi

Üst Ekonomik Kurul'un ilk toplantısında Sn. Bakan Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşmalarından bu yana geçen 6 yıl içerisinde bu cumhuriyetlerle olan ekonomik ilişkilerin düzenli bir sistematik çerçeve içerisinde yürütülmediğini, bölgeyle ilgili hiçbir bilgisi olmayan bireysel yatırımcıların gerçekleştirdikleri girişimlerin çoğunlukla başarısızlığa uğradığını, dolayısıyla iki tarafta da büyüyen hayal kırıklıkları olduğunu belirtti. Kamunun yardım ve yatırımlarının ise karşı taraftan gelen talepler doğrultusunda şekillendiğini, bu taleplerin de çoğu kez ilişkilerin ilerlemesi açısından yararsız nitelikte sonuçlar verdiğini belirtti. Dolayısıyla öncelikle bu cumhuriyetlerin sektörler bazında ekonomik haritasının çıkarılması gerektiğini, zaten çok kısıtlı olan Türk kamu ve özel sermayesinin ancak bundan sonra stratejik sektörlere yöneltilmesi ile başarılı sonuçlar elde edebileceğimizi aktardı.

O dönemde Dışişleri Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren TİKA'nın Türk Cumhuriyetlerinin reel ekonomileriyle bir bağlantı kuramaması nedeniyle Türkiye'nin bu bölgedeki ekonomik faaliyetlerinin büyük ölçüde gerçek verilere dayanmayan siyasal kararlarla şekillendiğini dolayısıyla da 6 yıl geçmesine karşın ciddi bir ilerleme kaydedilemediğini ifade etti. Sonuç olarak Türk Cumhuriyetlerine yönelik olarak yapılacak yatırımlarda ve ticari ilişkilerde hangi sektörlerin tercih edilmesi gerektiği, finansman imkanlarının sağlanması, teşvik mekanizmalarının oluşturulması ve anlaşmazlıkların çözümü için hukuki alt yapının düzenlenmesi gibi önemli konuları kapsayan bütüncül bir modelin ortaya konması kararı verildi.

Benim koordinasyonumda yürütülen Ekonomik Kurul çalışmaları sonucunda dört sacayağından oluşan bir model ortaya kondu.

Birinci ayak Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk defa olarak Kamu ve Özel sektör temsilcilerinin katılımıyla araştırma gruplarının oluşturulması ve bu grupların Türk Cumhuriyetlerinde yapacakları inceleme ve görüşmeler sonrasında Türkiye ile iş birliği yapılabilecek stratejik sektörlerin

belirlenmesiydi. Bu programın adı "Türk Cumhuriyetleri Stratejik Sektör Analiz Programı" olarak belirlendi.

İkinci ayak bu stratejik sektör analizlerinin tamamlandıktan sonra Kamuya ve Özel sektöre sunulması ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri iş birliğini ileriye taşıyacak projelerin belirlenmesiydi.

Üçüncü ayak Avrasya coğrafyasında yapılacak özel sektör veya Özel sektör-Kamu yatırımları için bir Finans ve teşvik sisteminin oluşturulmasıydı. Türkiye'nin dış yatırımları teşvik konusunda görevlendirilmiş Eximbank gerek kaynak kısıtlılığı ve gerekse dış dünyadaki bütün yatırımları kapsadığı için Türk Cumhuriyetlerine özgü bir "Türk Sermaye Ajansı" ve bu ajansa kaynak sağlayacak bir "Türk Sermaye Fonu" kurulması gerekliydi.

Dördüncü ayak ise serbest Pazar ekonomisine yeni geçmiş bu cumhuriyetlerde yapılacak yatırımların ve karşılıklı ticaretin güvenliğini sağlamak ve anlaşmazlıkların hukuki çözümünü gerçekleştirebilmek için bir "Türk Tahkim Kurulu" oluşturulmasıydı.

Bu dört ayaklı model hazırlandıktan sonra Sn. Bakanımız Ahat Andican tarafından Mesut Yılmaz Başbakanlığındaki 55. Hükümete ve Sn. Cumhurbaşkanımız Süleyman Demirel'e takdim edildi. Gerek Cumhurbaşkanımızın ve gerekse Hükümetin sunulan ekonomik modeli büyük bir heyecanla onaylamalarından sonra çalışmalara başlandı.

Türk Cumhuriyetleri İş İnsanları Kongresi

Sıra Türk Cumhuriyetleriyle İş Birliği Model'inin bu coğrafyalarda yatırım yapacak iş dünyasına takdimine gelmişti. İş dünyasının Bakanlığımızca hazırlanan bu İş birliği modelini algılaması ve benimsemesi çok önemliydi. Zira Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk defa kamu ve özel sektör temsilcilerinin katılımıyla yurt dışında böylesi bir çalışma hedeflenmekteydi. Özel sektör temsilcilerinin modele ikna edilmeleri bu bakımdan çok önemliydi. Bu amaçla 17 Aralık 1997 tarihinde İstanbul'da yaklaşık 700 iş insanımızın ve kamu görevlilerimizin katıldığı "Türk Cumhuriyetleri İş adamları Kongresi" düzenlendi.

Sn. Bakan'ın açılış konuşmasındaki büyük bir ileri görüşlülükle çizdiği şu çerçeve Türkiye'nin hedeflerinin ne olması gerektiği yönünde de fikir vermekteydi:

"Değerli Konuklar. Şimdi bu coğrafyanın dışarı açılımını hayal etmenizi istiyorum. Duygusal değil, akılcı bir hayal mekanizmasını kullanarak şöyle bir tablo canlandırın gözünüzde.

- Kırgızistan'ın Aladağlarından başlayıp Kazakistan'ı, Özbekistan'ı ve Türkmenistan'ı geçerek Hazar kıyılarına ulaşan bir Trans-Türkistan otoyolu düşünün. Hazar geçişinden sonra Bakü'den başlayarak Trans-Kafkasya Otobanına dönüşüyor. Gürcistan veya başka bir devlet üzerinden geçerek Türkiye ulaşım sistemine bağlanıyor…
- Bu otobana paralel olarak seyreden bir demiryolunu ekleyin…
- Kazakistan'ın Tengiz ve Uzen bölgelerinden başlayıp Hazar Denizi altından geçerek Bakü'ye ulaşan bir petrol boru hattı düşünün. Bu boru hattı da Kafkasya'yı ve Türkiye'yi geçerek Ceyhan'a ulaşıyor, Kazakistan ve Azerbaycan petrolünü Akdeniz'e taşıyor…
- Türkmenistan'ın Amuderya sahasından başlayıp Hazar altından geçtikten sonra Bakü'den itibaren yukarıda bahsettiğim petrol boru hattına paralel olarak Türkiye'ye ulaşan bir doğal gaz boru hattını da haritaya ilave edin. İleride Özbekistan ve Kazakistan doğalgazının da bu hatta eklendiğini varsayın…
- Son olarak yine Kırgızistan'dan başlayarak bütün Türk Cumhuriyetlerini geçip Türkiye üzerinden Avrupa'ya açılan bir telekomünikasyon ağıyla birlikte iki taraflı görev yapan bir bilgi otoyolu varlığını düşünün. Bu tabloyu Türk Dünyası CNN'i benzeri bir uydu yayın sistemleriyle zenginleştirebilirsiniz…
- Kuşkusuz bu hayalleri gerçekleştirebilmemizin ön koşulu öncelikle bu cumhuriyetlerin stratejik sektörlerini belirlemek, Türk kamu ve özel sektör yatırımlarının bu stratejik sektörlere yöneltmek ve böylece kalıcı sürdürülebilir iş birlikleri yaratmakla mümkündür."[10]

Dış Ticaret Müsteşarı Yavuz Ege, TİKA Başkanı Tugay Özçeri ve Maliye Bakanı Müşaviri Şafak Kaynak'la birlikte konuşmacı olarak katıldığım Karabük Demir Çelik Yönetim Kurulu Başkanı Doç. Dr. Sencer

[10] Tük Cumhuriyetleri ve Türkiye İlişkileri İçin Ekonomik Model Arayışı, s. 13

İmer başkanlığında gerçekleştirilen I. Oturumda tarafımızdan hazırlanan "Türk Cumhuriyetleri ile Sanayi İş birliği" programı hakkında bilgi verdim. Sanayi iş birliği içi çalışma başlattığımız altı ana sektörü aktardım.

Konuşmamın daha sonraki bölümünde Sektör analizleriyle yatırım alanları tespiti, bu alanlarda teşvik uygulaması için gerekli olan Yatırım Ajansı ve hukuki alt yapı için gerekli Tahkim müessesesi konularında bilgi verdim. Yapılan oturumlarda iş dünyası temsilcilerinin yaptıkları değerlendirmeler Bakanlığımız tarafından önerilen modelin kabul gördüğünü göstermekteydi.

Kongre sonucunda katılımcıların ortak görüşü olarak Yatırım Teşvik Sistemi, Mali Sektör ve Türk Sermaye Ajansı, Özel Sektöre Yönelik Devlet Desteği, Denetim-Danışmanlık Hizmetleri, Mevzuat, Taşımacılık, Ticaret, Enerji ve Özel Sektörün Büyüme Stratejisi alt başlıklarını kapsayan bir Kongre Sonuç Bildirgesi yayınlandı. Bu kongrenin kitabı Devlet Bakanlığı tarafından "*Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye İlişkileri İçin Ekonomik Model Arayışı*" başlığıyla yayınlandı.

Türk Özel ve Kamu Sektör Temsilcilerinden Oluşan Stratejik Sektör Gruplarının Oluşturulması

Kongreden hemen sonra başlatılan çalışmalarla Türk cumhuriyetlerindeki ticaret ve yatırım ortamının incelenmesi amacıyla 6 ana sektörde 16 alt sektör belirlendi.

Bu sektörler şöyleydi:

1. Metalurji-Maden-Ağır Sanayi ve Savunma Sanayii.
2. a) Petrol-Doğalgaz ve Türev Ürünleri b) Petrokimya ve Plastik c) Gübre ve Kâğıt Sanayii
3. Hafif Sanayi ve Tarıma dayalı sanayiler (Tekstil, Mobilya, Orman Ürünleri, Un, Deri, Makarna, Salça vb.)
4. İmalat Sanayi; a) Tüketici Elektroniği ve Bilgisayar donanımı, b) Dayanıklı Tüketim Malları, c) Otomotiv Sanayii, d) Otomotiv Yan Sanayii e) Ziraat Aletleri ve Yan Sanayii
5. Ulaştırma ve Haberleşme Sektörü.
6. Mali Sektör, Denetim- Danışmanlık, Turizm, Müteahhitlik, Sağlık.

Daha sonra bu sektörlerde Türk Cumhuriyetlerine giderek kendi alanlarında çalışmalar yapacak özel ve kamu sektörü temsilcilerinden oluşan gruplar teşkil edildi. Bu gruplarda görev alan uzmanların toplam sayısı 300'e ulaşmaktaydı. Öncelikle bu grupların gidecekleri ülkelerde rahatça çalışabilmeleri ve o ülkelerdeki mevkidaşları ile iletişim kurabilmeleri için gerekli izinlerin alınması gerekmekteydi. Bu ülkelerin devlet başkanlarına hitaben Sn. Bakan tarafından hazırlanan mektuplar Sn. Cumhurbaşkanının imzasıyla gönderildi.

Çözülmesi gereken ikinci nokta 16 alt grup heyetlerinin Türk Cumhuriyetleriyle birlikte Gürcistan ve Moğolistan gibi ülkelerde 1-2 ay süreli çalışma yapabilmeleri için gerekli finansmanın sağlanmasıydı. Bu mesele Dış Ticaret Müsteşarı Dr. Yavuz Ege'nin "Türkiye Teknoloji Vakfı" üzerinden tahsis ettirdiği mali kaynak ile aşıldı. Bu arada çalışma grupları yurt içi ve yurt dışı kaynaklardan topladıkları bilgilerle yol haritalarını belirlemekteydi.

1998 yılının mart ayından itibaren gruplar peyderpey incelemelerini gerçekleştirecekleri ülkelere doğru yola çıkmışlar ve her ülkede en az bir hafta kalıp inceleme/ görüşme yapacak şekilde programlarına başlamışlardı.

Türkmenistan'ın Latin Alfabesine Geçişi ve Dört Milyon Ders Kitabı Basımı

Devlet Bakanlığı bünyesinde kurulan Sosyal ve Ekonomik Kurul Sn. Bakan Ahat Andican başkanlığında yapılan ilk toplantısında Türk Dünyasının kültürel Entegrasyonunda Ortak Alfabe oluşturulmasının çok önemli olduğunu değerlendirmiş ve bunun ilk adımının da Türk Cumhuriyetlerinin Latin alfabesine geçmeleri olduğu sonucuna varmıştı. Azerbaycan bağımsızlıktan kısa bir süre sonra Latin Alfabesine geçmişti. Türk Cumhuriyetlerinden Özbekistan ve Türkmenistan 1995 yılında Latin Alfabesine geçiş kararı almış, fakat henüz uygulamaya geçmemişti. Kazakistan ve Kırgızistan ise bu konuda herhangi bir adım atmamışlardı. Kurul toplantısında cumhuriyet yönetimleriyle bu konuda görüşülmesi ve uygulamaya geçiş kararında olanlara Bakanlık olarak yardım önerilmesi kararı verilmişti.

Sn. Bakanın Ankara'daki büyükelçilerle görüşmeleri sonrasında Kazakistan ve Kırgızistan'ın Latin Alfabesine geçiş konusunu gündemlerine almadıkları, Özbekistan'ın ise daha sonraki 5-6 yıl içerisinde kademeli bir geçiş planladığı ortaya çıktı. Bu konuda kararlı olan tek Cumhuriyet Türkmenistan'dı ve Devlet Bakanlığının teklifine sıcak bakmaktaydılar. Türkmenistan Eğitim Bakanlığı ile yapılan görüşmelerde İlk-Orta-Lise talebeleri için 36 çeşit olmak üzere yaklaşık dört milyon ders kitabına ihtiyaç olduğu anlaşıldı. Türkmen tarafı ders kitaplarının örneklerini hazırlarken Bakanlık finansman meselesinin çözümü için araştırmalara başlamıştı. Bu konuda bütçede ayrılmış bir fon olmadığı için Kamudan destek sağlamak mümkün olmadığından Özel Sektörle görüşmeler yapıldı ve gerekli finansman sağlandı. Kitapların basım konusu ise Sn. Ahat Andican'a bağlı bir kurum olan Atatürk Dil Tarih Kurumu matbaasında gerçekleştirildi.

Latin Alfabesiyle Türkmen dilinde basılan kitapların sonuncusu 9 Ekim 1997 tarihinde Devlet Konukevinde yapılan törenle Sn. Bakan Ahat Andican tarafından Türkmenistan'ın Ankara Büyükelçisi Nur Muhammed Hanamov'a teslim edildi. Bu arada 97 ders yılına yetiştirilmek üzere 3.800.000 ders kitabı parti parti Türkmenistan'a nakledilmekteydi. Sonuç olarak proje kısa sürede başarıyla tamamlandı ve Latin harfleriyle basılan ders kitapları Türkmen öğrencilere sunulmuş oldu. Sn. Bakan Ahat Andican 26-28 Ekim tarihlerinde Sn. Başbakan Mesut Yılmaz'a eşlik ettiği Türkmenistan ziyaretinde bir ders kitabını Devlet Başkanı Türkmenbaşı Niyazov'a takdim etti.

Vatandaşlık Bekleyen 5 Türk Grubuna Oturma, Çalışma, Çocuklarını Okutabilme Hakkı Tanıyan Yasal Düzenleme (Mayıs 1998)

90'lı yıllarla birlikte başlayan Sovyetler Birliği'nin dağılması, Balkanlarda başlayan çatışmalar, Irak'a yönelik Körfez savaşları, Afganistan iç savaşı ve Doğu Türkistan'daki Çin asimilasyon politikaları gibi sebeplerle Türkiye bu coğrafyalarda yaşayan Türk kökenli soydaşlarımız için bir çekim merkezi haline gelmişti. Bu soydaşlarımızdan büyük bir bölümü resmi kanallardan ülkemize geldikleri için vatandaşlık ve ikamet konularında problem yaşamamaktaydılar. Fakat turist vizesiyle veya gayri resmi

yollardan ülkeye giriş yapan soydaşlarımız vatandaşlığa başvuramadıkları gibi oturma, çalışma, çocuklarını okutma gibi konularda da büyük sıkıntı yaşamakta resmi makamlarca tespit edildiklerinde yakalanarak yurt dışı işlemi gerçekleştirilmekteydi. 55. Hükümet kurulur kurulmaz Devlet Bakanlığı tarafından bu konuyla ilgili bir çalışma başlatıldı. Bakanlığın 14.08.1997 tarihli bilgi talebine karşı İçişleri Bakanlığınca verilen cevaba göre bu tarihte Türkiye'de bu problemlerle karşı karşıya olan Soydaş yabancıların başta Bulgaristan Türkleri ve Ahıska Türkleri olmak üzere Afganistan Türkleri, Doğu Türkistan Türkleri ve Irak Türkmenleri şeklinde beş gruptan oluştuğu anlaşıldı. Toplam rakam ise 80.000 kişi civarındaydı. Aslında bu konunun çözümlenmesi için önceki hükümetler döneminde 403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununa ek olarak 1.1.1993 tarihinden 31.12.1996 tarihine kadar Türkiye'ye giriş yapmış olan Türk Soylu kişilerin Bakanlar Kurulu kararıyla vatandaş yapılması yönünde bir kanun tasarısı hazırlanmışsa da Dışişleri Bakanlığının itirazları sonucunda bir neticeye bağlanamamıştı.

Konu Devlet Bakanı Sn. Ahat Andican tarafından 19 Ağustos 1997 tarihindeki Bakanlar Kurulu toplantısına götürüldü ve yapılan müzakereler sonunda Sn. Andican başkanlığında Devlet Bakanları Prof. Dr. H. Sami Türk, Prof. Dr. Şükrü Sina Gürel, Rıfat Serdaroğlu, Refaiddin Şahin, İçişleri Bakanı Murat Başesgioğlu ve Dışişleri Bakanı İsmail Cem' den oluşan bir komisyon kurulmasına karar verildi. Bakanların ilk toplantısında konu ile ilgili yasal düzenlemenin hazırlanması için İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü, Emniyet Genel Müdür Yardımcısı, Dışişleri Bakanlığı Yurt Dışında Yaşayan Türkler Genel Müdürü, Konsolosluk ve Emlak Genel Müdürü, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği ve Millî İstihbarat Teşkilâtı Müsteşarlığından oluşan bir teknik heyetin Sn. Devlet Bakanı Ahat Andican koordinasyonunda bir teknik heyet oluşturuldu.

Dışişleri ve İçişleri bürokrasisinin bu şahısların doğrudan vatandaşlığa alınmaları durumunda doğabilecek sakıncalarla ilgili itirazları sebebiyle aylarca süren teknik heyetin çalışmaları çıkmaza girmiş gibiydi. Bunun üzerine Devlet Bakanlığı olarak tarafımızdan bir çözüm teklifi gündeme getirildi. Bu teklife göre 1998 yılı mayıs ayına kadar herhangi bir yolla Türkiye'ye giriş yapmış Türk Soylu şahıslar Türk Vatandaşlığına başvuru yapabilecekler ve bunlarla ilgili TC. Vatandaşlık kanununa göre

prosedürler başlatılacak, herhangi bir sakınca görülmemesi durumunda vatandaş olabileceklerdi. Vatandaşlık prosedürleri devam eden bu şahıslar vatandaşlık konusunda resmi karar verilinceye kadar oturma müsaadesi almış kabul edilecek, resmi makamlarca yakalanıp deport edilmeyecek, iş bulup çalışmaları engellenmeyecek ve çocuklarını okullara kaydettirebileceklerdi. Kanuni mevzuata uygun olarak düzenlenen bu teklif önce Bakanlar komitesi tarafından onaylandı ve daha sonra Bakanlar Kurulu tarafından bir kararnameye dönüştürüldü. Böylece yıllardır devam eden bu mesele çözüme kavuşturulmuş, 1998 Mayıs ayına kadar Türkiye'ye giriş yapmış olan Türk Soylu yurttaşların insan onuruna uygun bir şekilde yaşamaları, çalışmaları, eğitim görmeleri sağlanmış oldu.

Kırım Tatarlarının Ana Vatana Dönüş Projesi. (21-23 Mayıs 1998)

Stalin tarafından 18 Mayıs 1944 tarihinde yurtlarından sürgün edilen Kırım Türkleri 1988 yılından itibaren Kırım'a dönüş çabalarını başlatmışlar Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Ukrayna devleti sınırlarında kalmanın verdiği avantajla dönüş sürecini hızlandırmışlardı. Fakat Kırım'daki yerel yönetimin ve nüfus çoğunluğunun Ruslarda olması sebebiyle eski yerleşim yerlerine ve evlerine sahip olmaları neredeyse imkânsız gibiydi. Türkiye'deki Kırım Türkleri Kültür Yardımlaşma Derneği genel merkezi 1994 yılının mayıs ayında sürgünün 50. Yılı münasebetiyle Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'i ziyareti sırasında Kırım'da 1000 ev yapılması projesini sunmuş ve Cumhurbaşkanı teklifi onaylamıştı. Refahyol hükümeti döneminde alınan karara göre bu ev projesi TİKA koordinasyonunda satın alma veya inşa yoluyla gerçekleştirilecekti. Fakat iç siyasi çalkantılar ve 1995 ekonomik krizi sebebiyle bu konuda bir adım atılamamıştı.

1995 yılında Birleşmiş Milletler Kırım Türkleri ile birlikte birçok etnik grubu Geçmişte Sınır Dışı Edilen Gruplar olarak tanımlamış ve Kırım'a dönüş yapacak bu gruplar için okul, sağlık ve su temini gibi alt yapı projelerini kapsayan bir kalkınma programı başlatmıştı. Birleşmiş Milletlerin Kırım Kalkınma Fonu çeşitli ülkelerin bağışlarıyla 15 milyon USD kapasitesindeydi. Türkiye de bu fona 1 milyon dolarlık bir katkıda bulunmuştu. İlginç olan nokta Kırım'a dönen en büyük nüfusu Türkler teşkil etmesine

rağmen Kırımda farklı 125 etnik grubun varlığını iddia eden Birleşmiş Milletler raportörleri Kırım Türklerinin bu fon aracılığıyla yapılan bu hizmetlerden en alt düzeyde yararlanacağı bir program oluşturmuşlardı.[11]

Sn. Süleyman Demirel'in 14 Temmuz 1997 tarihli Gürcistan ziyareti sırasında Sn. Cumhurbaşkanına Ahıska Türklerinin vatanlarına dönüşü meselesinde olduğu gibi Kırım Türklerinin dönüşü konusunda da bilgi sunan Devlet Bakanı Sn. Ahat Andican ziyaret dönüşünde Kırım STK'larının görüşlerini de alarak Sn. Cumhurbaşkanına detaylı bir rapor takdim etti. Sn. Bakan konuyu Bakanlar Kuruluna da götürdü. Yapılan görüşmeler sonrasında hükümet Kırım Türklerinin dönüşlerini desteklemek üzere 1 milyon USD'lik bir fon daha ayırdı. Ayrıca Kırım'da TİKA aracılığıyla satın alma veya inşa etme yoluyla ev elde etme sürecinin hızlandırılması kararı verildi.[12] Ayrıca Büyük Öğrenci Projesi içerisinde Kırımlı öğrencilerin sayısı artırıldı. Üniversite eğitimleri konusunda problem yaratan denklik meseleleri halledildi.

Sn. Bakan Birleşmiş Milletlerin Kırım Kalkındırma Program Yönetimine bir mektup göndererek "Kırım Tatarlarının Anavatana Dönüş Projesi" adını verdiği programla ilgili bilgi verdi.[13] Buradaki amaç Kırım'ın Kırım Türklerinin Anavatanı olduğu gerçeğinin uluslararası siyaset literatürüne yerleştirilmesiydi.

Kırım Türkleri ile ilgili bir diğer önemli konu da Özbekistan yönetiminin vatanlarına dönmek isteyen Kırım Türklerinin mal-mülklerini satıp gitmeleri konusunda zorluk çıkarmasıydı. Bu konu da Sn. Bakan tarafından Sn. Cumhurbaşkanına iletildi. Sn. Süleyman Demirel'in Özbek Devlet Başkanı ile görüşmesi sonrasında bu konu da çözümlenmiş oldu.

Sn. Süleyman Demirel'in 21 Mayıs 1998 tarihindeki Ukrayna-Kırım ziyaretlerine iştirak eden Sn. Andican'ın "Kırım Tatarlarının Anavatana dönüş Projesi" kavramı Ukrayna yönetimi ile yapılan resmi görüşmelerde de kullanıldı. İki günlük Ukrayna ziyaretinden sonra Türk Heyeti Kırım Tatar Millî Meclisi Başkanı ve Ukrayna Parlamentosu üyesi Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu ve onun yardımcısı ve yine Rada Milletvekili Refat

---

11 UNITED NATIONS DEVELOPMENT PROGRAMME Report on Mid-term Evaluation Of Crimea Integration and Development Programme UKR/00/006 By Henning Karcher and Andrey Nikitov, Simferopol May 2004

12 Emel Dergisi, Sayı 226. Mayıs-Haziran 1998. Sayfa 1-6

13 Crimean Tatars' Return to Homeland Project

Çubar'ı da alarak Kırım'a geçti. Burada Sn. Cumhurbaşkanı o güne kadar tamamlanan 150 kadar evin teslimlerini, Restorasyonu Türkiye tarafından gerçekleştirilmiş Hansaray'ın açılışını gerçekleştirdi.

Rusya Bünyesindeki Türk Cumhuriyetleriyle İlk Resmi Temas: Tataristan (4-7 Mayıs 1998)

Sn. Ahat Andican Türkiye'nin sadece bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri ile değil aynı zamanda Rusya Federasyonu bünyesindeki Türk Cumhuriyetleriyle de ilişkilerinin başlatılması ve geliştirilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu amaçla Tataristan konusunda temasları başlattı ve Tataristan Cumhurbaşkanı Mintimer Şaimiyev'in resmi davetiyle 4-7 Mayıs 1988 tarihleri arasında resmi bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu ziyaretle birlikte Türk Hava Yollarının İlk Kazan seferi gerçekleştirilmiştir. Heyet Dışişleri bürokratları, bölgede yatırım yapmak isteyen iş adamları ve Tatar Kökenli Türk Öğretim Üyelerinden oluşmaktaydı.

Devlet Başkanı Mintimer Şaimiyev ve Başbakan Farid Mukhammedshin ile yapılan görüşmelerde Türkiye ile Tataristan arasındaki ekonomik ve sosyo-kültürel ilişkilerin geliştirilmesi konusunda ön antlaşmalar gerçekleştirildi. Toplantı sonrasında Cumhurbaşkanı Mintimer Şaimiyev Sn. Ahat Andican'ın Tataristan ziyaretini "Tarihi bir olay" olarak niteledi.[14] Heyetteki iş insanları da Tatar iş insanlarıyla bir araya gelerek çeşitli alanlarda iş birliği konusunda antlaşmalar imzaladılar. Bu ziyaret Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Rusya Federasyonu bünyesindeki Türk Cumhuriyetlerine ilk resmi temas olması bakımından önemliydi. Sn. Bakanın önerisi ve Başbakan Mesut Yılmaz'ın onaylaması sonucunda THY'nin İstanbul- Kazan (Tataristan) seferlerini başlatmasıyla ilişkilerde Moskova engeli de büyük ölçüde aşılmış oldu.

Bu ziyaretler sırasında Sn. Bakan Sn. Şaimiyev'e Türkiye'de yürütülen Büyük Öğrenci Projesi içerisinde Tataristan kontenjanını artıracağı sözünü verdikten sonra Türkmenistan'da Latin alfabesine geçiş konusunda Bakanlığı tarafından karşılıksız olarak basılan 4 milyon okul kitabı hakkında bilgi verdi. Tataristan'da böylesi bir değişiklik kararı alındığı takdirde Bakanlık olarak bütün okul kitaplarının Latin harfleriyle basılıp Tataristan'a

---

[14] Anadolu Ajansı, Devlet Bakanı Ahat Andican Tataristan Devlet Başkanı Şaimiyev ile görüştü. Şaimiyev: "Tarihe geçecek bir olay", 4 Mayıs 1998

ulaştırabileceklerini ifade etti. Şaimiyev Latin harflerine geçiş konusunda çalışmalar başlattıklarını ve bu konuda resmi karar aldıkları takdirde Sn. Bakan'ın bu sözü üzerinden Türkiye'ye müracaat edeceklerini vurguladı.

Alman-Türk İş İnsanları Toplantıları (19-21 Haziran 1998)

Devlet Bakanı Sn. Andican Türk Cumhuriyetlerine yönelik yatırımlar konusunda Almanya'daki Türk iş adamlarının da devreye sokulmaları gerektiğini düşünmekteydi. Bu dönemde Almanya kendi vatandaşı olan iş adamlarının Orta Asya, Kafkasya ve Doğu Avrupa'daki eski Sovyet Cumhuriyetlerine yatırım yapmaları durumunda uzun vadeli, düşük faizli krediler vermekteydi. Sn. Bakan, Alman vatandaşı olmuş Türk iş adamlarının bu konu hakkında bilgilendirilmesi durumunda Türk coğrafyasında Avrupa sermayesini kullanarak Türk yatırımlarını artırma imkânı olduğunu düşünmekteydi. Almanya'daki Türk iş adamlarının yaklaşık 50 milyar marklık (27,8 milyar $) iş hacmine sahip olduğunu haberleştiren Alman Haber Ajansı DPA Sn. Bakanın bu projesinin gerçekleşmesi durumunda Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetlerindeki gücünün çok daha artacağını yazmaktaydı.[15]

Devlet Bakanı Sn. Ahat Andican yanına başta Ahmet Çalık olmak üzere Türkistan coğrafyasında yatırım yapan Okan Holding, Ahsel İnşaat gibi firma temsilcilerini de alarak 19-21 Haziran tarihleri arasında Almanya'ya bir ziyaret düzenledi. Düsseldorf'ta Avrupa Türk İş adamları ve Sanayiciler Derneği (ATİAD), Köln'de Avrupa Türk İş adamları Dernekleri Federasyonu (TİDAF) ve Frankfurt'ta Türk-Alman Kulübü'nde yapılan toplantılarda Avrasya'da faaliyet gösteren iş adamları ile Alman-Türk iş adamları bir araya getirildi ve bu coğrafyadaki ticaret ve yatırım imkânları ortaya kondu. Sn. Bakan Alman sermayesi ile yapılacak yatırımlarda Türk Devleti'nin nasıl katkılar sunabileceğini izah etti. Kabul etmeleri halinde Türk-Alman iş adamlarının ve sanayicilerin kendi başkanlığında kapsamlı bir Türk Cumhuriyetleri ziyareti yapabileceklerini ifade etti. Ben de o güne kadar sonuçlanan Türk Cumhuriyetleri Stratejik Sektör Analizi Programından sonuçlananların verilerini iş adamlarıyla paylaştım. Devlet Bakanlığı tarafından düzenlenen bu toplantılar gerek Alman iş çevrelerinde ve gerekse Türk-Alman iş adamları nezdinde

---

[15] Turkey to draw Turkish Businessmen in Europe to Central Asia, DPA (German Press Agency), 17.06,1998

büyük bir alakayla takip edildi ve daha sonraki dönemde geliştirilen bazı projeler uygulamaya kondu.[16]

Ahıska Türklerinin Ana Vatana Dönüş Projesi

Ahıska Türkleri 14 Kasım 1944 tarihinde gerçekleşen tehcirle yurtlarından sürgün edilmişler ve onların topraklarına Ermeniler ve Gürcüler yerleştirilmişti. Daha sonraki yıllarda yapılan idari düzenlemelerle Ahıska Türklerinin yaşadığı coğrafya başkenti Ahıska olan Samtske-Cevaheti eyaleti haline dönüştürülmüştü. Gürcistan'ın Avrupa Konseyine giriş döneminde "Baskı Altında Tutulanların Sosyal Korunması ve Siyasi Misillemenin Kurbanları olarak Gürcistan Vatandaşlığının Tanınması" başlığıyla bir yasal düzenleme yapılmış, sürgün edilen Ermeni, Rum ve Gürcülere hakları iade edilirken Ahıska Türklerinin bu yasadan yararlanmalarına imkân verilmemişti.

Sn. Süleyman Demirel'in 14-15 Temmuz 1997 tarihli Gürcistan ziyaretinde kendisine eşlik eden Sn. Bakan Andican uçakta Ahıska Türkleri ile ilgili meselenin sadece bir göçmen meselesi olmanın ötesinde Türkiye açısından bir jeopolitik mesele olduğunu Sn. Cumhurbaşkanına izah etti. Çünkü Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Abhazya ve Güney Osetya bölgelerinin Gürcistan'dan ayrılma talepleriyle birlikte Samtske-Cevaheti bölgesi Ermenilerinin de özerklik talepleriyle gösteriler başlattıklarını söyleyerek ikinci aşamada da Ermenistan'a bağlanma durumunun söz konusu olacağını ifade etti. Gerek Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru hattının ve gerekse Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu projelerinin bu bölgeden geçtiğini hatırlatan Sn. Andican Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönüşlerine Gürcistan hükümetinin ikna edilmesi durumunda bu tehlikenin önüne geçilebileceğini söyledi. Türkiye olarak Kırım Türklerinin Anavatana Dönüş Projesi'nin bir benzerinin Ahıska Türkleri için de gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtti.

Sn. Cumhurbaşkanı ziyaret sırasında konuyu Gürcistan Cumhurbaşkanı Şavardnadze'ye aktardı ve Ahıska Türkleri ile ilgili böyle bir karar alınması durumunda Türkiye'nin de yardımcı olacağını ifade etti. Sn. Şavardnadze olaya olumlu yaklaştı ve baskı altındaki grupların Gürcistan'a dönüşüyle ilgili yasa tasarısını hazırlayan komisyon başkanı Milletvekili Guram Mamulia ile Sn. Bakan Andican'ın görüşerek bir teklif

[16] Avrasya'da 5 trilyon dolarlık potansiyel var. Dünya Gazetesi, 23.06.98

oluşturmaları kararlaştırıldı. Yapılan görüşmeler sonucunda ilk parti olarak 4000 Ahıska Türk'ü ailesinin Ahıska bölgesine dönmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bunlara ev yapması kararı verildi. Türkiye dönüşünde Sn. Andican konuyu ve oluşturulan teklifi Sn. Başbakan Mesut Yılmaz'a aktardı. Sn. Yılmaz binaların yapım işini o dönemde Kamu için inşaatlar yapan Türkiye Emlâk Bankası'nın yapması için Bankanın bağlı olduğu Devlet Bakanı Sn. Refaiddin Şahin'i görevlendirdi. Sn. Şahin ve Sn. Andican'ın birlikte hazırladıkları 4000 konut yapım projesi Sn. Şahin tarafından Gürcistan yönetimine ulaştırıldı.

Gürcistan yönetiminin uzunca bir süre sessiz kalması üzerine Sn. Andican Türkiye tarafından yenilenen Batum Limanının açılış törenleri için Gürcistan'a gittiğinde konuyu yeniden gündeme getirdi. Gürcistan Devlet Başkanı Şavardnadze ve Acara Özerk Bölge Başkanı Aslan Abaşidze ile birlikte 19. Aralık 1998'de Batum'da yapılan görüşmede Şavardnadze Ahıskalıların bölgeye dönüşleri ile ilgili özellikle Ermeni kökenli vatandaş örgütlerince şiddetli bir direniş mevcut olduğunu belirtti. Abhazya'da devam eden ayrılıkçılık mücadelesi sebebiyle konunun üzerine gitmekten çekindiklerini de ilave etti. Gürcistan'daki iç sorunların çözülmesiyle birlikte bu konuyu kesinlikle sonuçlandırmakta kararlı olduklarını ifade etti. Sn. Andican dönüşünde Bakanlar Kuruluna bilgi verdi ve daha önce Sn. Demirel'e ifade ettiği jeostratejik gerekçeleri aktararak Türkiye hükümetlerinin şartlar ne olursa olsun Ahıska Türklerinin yurtlarına dönüşleri meselesine sahip çıkmalarının zorunlu olduğunu belirtti.

Bosna-Hersek Zenica/ Demir-Çelik Fabrikaları Kardemir İş Birliği

1995 yılındaki Dayton Barış antlaşmasıyla Bosna Hersek'teki savaş sone ermiş ve savaşın yıkımlarını onarım aşamasına geçilmişti. Bosna Hersek Büyükelçisi Hayruddin Somun Sn. Bakan Ahat Andican'ı ziyaret ederek Devlet Bakanlığı tarafından yürütülen Türk ve Akraba Cumhuriyetlerdeki Sanayi ve İş birliği geliştirme programına Bosna'nın da dahil edilmesini istedi. Sn. Andican'ın olumlu cevap vermesiyle başlatılan görüşmelerde bu iş birliğinin 1892 yılında kurulan ve Balkanlardaki en büyük Demir-Çelik Üretme tesisi olan Zenica demir-çelik fabrikasının yeniden faaliyete geçirilmesi ile başlatılabileceğine karar verildi. Bu

fabrikalar çeşitli demir çelik mamulleri arasında o dönemde Türkiye'de bulunmayan Hadde ve dövme teknolojilerine sahipti ve savaş öncesinde Bosna Hersek'in en büyük gelir kaynağıydı. 1.850.000 ton çelik işeme kapasitesi olan bu fabrikada savaştan önce 25 bin kişi çalışmaktaydı. Savaş sonrası Zenica'yı ziyaret eden yabancı uzmanlar tesisin büyüklüğü ve kaynak yokluğu sebebiyle kapatılması yönünde görüş bildirmişlerdi.

Sn. Andican'ın talimatıyla Maden-Metalurji-savunma ve ağır sanayi alt grubuna bağlı demir-çelik-kömür alt grubu gerekli incelemeleri yapmak üzere Bosna-Hersek'e gönderildi. Karabük Demir Çelik Yönetim Kurulu Başkanı Doç. Dr. Sencer İmer başkanlığındaki uzmanlar heyeti Erdemir, Kardemir ve T.D.Ç.İ (Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri) temsilcilerinden oluşmaktaydı. 23-28 Nisan tarihlerinde Zenica Fabrikalarında incelemeler yapan heyet ülkemizdeki demir-çelik sanayii ile iş birliği yapılması durumunda Zenica'nın faaliyete geçirilebileceği yönünde bir rapor sundu.

Bu rapor ve konuyla ilgili gelişmeler konusunda Bakanlar Kuruluna bilgi veren Sn. Andican alınan kararları resmileştirmek amacıyla 6-7 Ağustos tarihlerinde Bosna-Hersek'e gitti ve başta Aliya İzzet Begoviç olmak üzere Bosna hükümetinin ilgili bölümleriyle görüşmeler yaptı. Sonuç olarak Zenica Demir Çelik işletmelerinin üretim yapısı açısından kendisiyle benzerlik gösteren Kardemir ile iş birliği yapması kararı verildi. Bu antlaşma çerçevesinde Zenica fabrikalarının çalıştırılabilmesi için Kardemir Zenica'ya 50 bin ton ingot ve kütük demir satacak, bu satışta Türk Eximbank tarafından açılacak 10 milyon USD'lik kredi kullanılacak, Zenica işletmeleri Türkiye'de olmayan hadde ve dövme teknolojilerini Kardemir'e aktaracaktı. Sn. Andican konuyla ilgili gelişmeleri Bakanlar Kuruluna sundu ve ilgili bakanlıkların devreye sokulmasını sağladı.

Türk Cumhuriyetleri Sektör Analiz Programı Sonuçlarının Hükümete, DPT'ye ve İlgili Kurumlara ve İş Dünyasına Takdimi

1998 Yılı boyunca 6 Ana sektör ve 16 alt sektörde yaklaşık 2 ay süreyle Türk Cumhuriyetlerine ilave olarak Gürcistan, Moğolistan ve Bosna Hersek'te sürdürülen Stratejik Sektör Analiz Programları yıl sonuna doğru tamamlanmış, çalışma gruplarının topladıkları veriler, yaptıkları analizler ve Türk Özel ve Kamu sektörlerinin bu ülkelerde hangi alanlarda yatırım ve iş birliği yapabileceği konusundaki öneriler tamamlanmış ve

Devlet Bakanlığı tarafından 5 kitap halinde basılmıştı. Bu kitaplar şu başlıklar altında yayınlandı.

1- Türkiye Türk Cumhuriyetleri İlişkileri için Ekonomik Model Arayışı

2- Türk Cumhuriyetleri Maden ve Petrol Sektörü Ticaret ve Yatırım Ortamı

3- Türk Cumhuriyetleri Mali Sektörü Ticaret ve Yatırım Ortamı

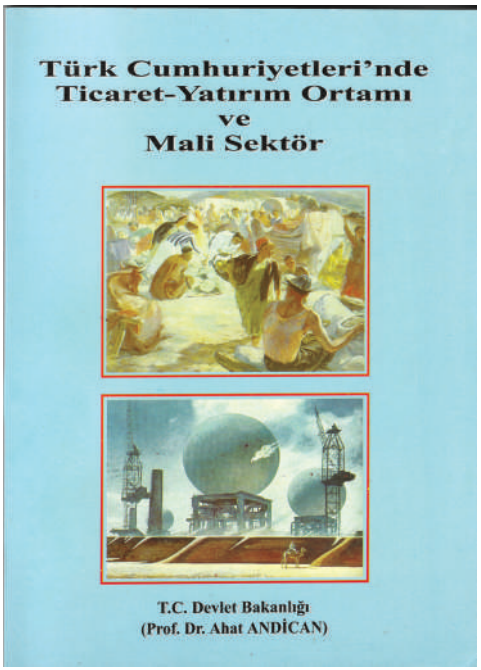
4- Türk Cumhuriyetleri Sağlık Sektörü Ticaret ve Yatırım Ortamı

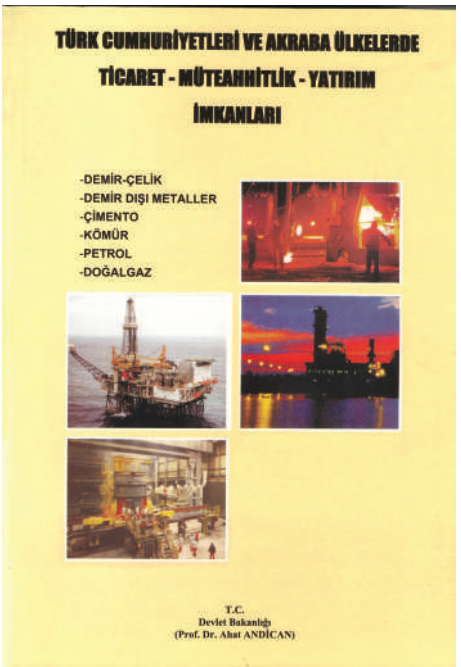
5- Türk Cumhuriyetleri Tarım sektörü Ticaret ve Yatırım Ortamı

Hazırlanan bu kitaplar ve raporlar Devlet Bakanlığı tarafından Hükümete, Bakanlıklara, ilgili kurum ve kuruluşlara, Devlet Planlama Teşkilatına ve İş Dünyasına sunuldu ve bu veriler doğrultusunda uygun görecekleri proje ve önerileri bildirmeleri istendi. Bu çalışmalarla ulaşılması istenen hedef Türkiye'nin sadece ihracata dayalı bir ekonomik modelle büyüme stratejisine ek olarak dış coğrafyalarda yatırım ve iş birliği stratejisiyle büyüme imkânlarının ortaya konulmasıydı. Özellikle belirtmek gerekir ki bu bölgesel nitelikteki çalışmalar Türkiye'nin küreselleşmesine yönelik önemli bir model teşkil etmektedir. Sayın Bakan Ahat Andican'ın açık fikirli ileri görüşlü vizyoner kişiliği bu çalışmaları mümkün kılabilmiştir. Özellikle Ahat Andican Bey'in Devlet Bakanlığı; yaklaşık 80 yıllık Türk dünyası ile devam eden ayrılığın ortaya çıkardığı sosyal, kültürel, iktisadi ve bilimsel sorunların nasıl aşılabileceği noktasında, bu meselenin tedavisi için en uygun yol ve yöntemlerin aranması ve çözümlerin ortaya konulması süreci olmuştur.

Ne yazık ki, bu Bakanlık süreci bir buçuk yıl gibi kısa bir dönem devam etmiş ve kalıcı uygulamaların başlatılmasına imkân vermemiştir. Büyük bir vizyon ve öngörü ile gerçekleştirilen bu çalışmalar 1999 yılı ocak ayında Seçim kararı alınması ve Ahat Bey'in bakanlık görevinden ayrılması sonucunda ne yazık ki uygulamaya konulamamıştır. Devam eden iktidarlar Devlet sürekliliği içerisinde elde edilen sonuçları uygulamaya sokacak bir politika takip etmemiş ve Türkiye'nin küresel bir güç olması yönünde önemli bir basamak olacak bu kapsamlı iktisadi programı geliştirme çabasını sürdürmemişlerdir. Dolayısıyla Türk cumhuriyetleri ile olan ilişkiler parça başı gelişen bir nitelik arz etmeye devam etmiştir. Sonuç olarak Devletin elinde uyguladığı kapsamlı bir iktisadi program olmaması sebebiyle Türkiye bugün Türkistan coğrafyasında ikinci/ üçüncü sınıf bir güç haline dönüşmüştür.

YÜKSELEN COĞRAFYA
YÜKSELEN GELECEK
TÜRK CUMHURİYETLERİ VE
TÜRKİYE İLİŞKİLERİ İÇİN
EKONOMİK MODEL ARAYIŞI
T.C.
DEVLET BAKANLIĞI
(Prof. Dr. Ahat ANDİCAN)

Türk Cumhuriyetleri'nde
Ticaret-Yatırım Ortamı
ve
Mali Sektör
T.C. Devlet Bakanlığı
(Prof. Dr. Ahat ANDİCAN)

TÜRK CUMHURİYETLERİ VE AKRABA ÜLKELERDE
TİCARET - MÜTEAHHİTLİK - YATIRIM
İMKANLARI
-DEMİR-ÇELİK
-DEMİR DIŞI METALLER
-ÇİMENTO
-KÖMÜR
-PETROL
-DOĞALGAZ
T.C.
Devlet Bakanlığı
(Prof. Dr. Ahat ANDİCAN)

TÜRK CUMHURİYETLERİ
TARIM ve TARIMA DAYALI
SANAYİLER SEKTÖRÜ
TİCARET ve YATIRIM ORTAMI
- AZERBAYCAN
- KAZAKİSTAN
- KIRGIZİSTAN
- ÖZBEKİSTAN
- TÜRKMENİSTAN
T.C.
DEVLET BAKANLIĞI
(Prof.Dr. Ahat ANDİCAN)

TÜRK CUMHURİYETLERİ SAĞLIK SEKTÖRÜ
TİCARET VE YATIRIM ORTAMI
İLAÇ - ECZACILIK, HASTANE - SAĞLIK MERKEZİ VE MEDİKAL
- AZERBAYCAN
- KAZAKİSTAN
- KIRGIZİSTAN
- ÖZBEKİSTAN
- TÜRKMENİSTAN
T.C.
DEVLET BAKANLIĞI
(Prof.Dr. Ahat ANDİCAN)

İstanbul'daki Dostum

Tahir Kahhar*

Ahat Andican ile Tanışmamız

1987 yılında Taşkent'te basılan "Kün Közi" isimli şiir kitabım, Rusça olarak Moskova'daki "Sovyetski Pitadel" neşriyatı tarafından çıkarılacak olup 1990 yılı programı alınmıştı. Tercüman ile kitap üzerinde çalışmak amacıyla bir aylığına Moskova'ya gittim. Gorki isimli Yüksek Edebiyat Enstitüsü'nün misafirhanesinde bir oda verildi. Bu Enstitüde okumakta olan Şair Töre Mırza ile tanıştım. O, kısa bir süre önce Türkiye'de bulunduğunu, Ankara'da Nasreddin Hoca konulu Uluslararası bir toplantıya katıldığını, daha sonra İstanbul'a geçip Türkistanlılar Cemiyeti Başkanı Ahat Andican, üyeleri Şevket Aynural, Sabır Seyhan ve başkaları ile tanıştığını anlattı. Dedeleri Ferganadan giden Sabır Karger'in şarkı kasetlerini dinletti. "Türkistan'ı Bölüp Koydular", "Güzel Türkistan" gibi koşukları dinlerken ziyadesiyle heyecanlandık. Toplantıda Dramaturg Sharof Boshbekov, tanınmış aktör ve rejisör Marat Azimov da vardı.

Yanılmıyorsam 1989 yılıydı. Töre Mirza "Siz Türkçe biliyorsunuz, dolayısıyla size versem daha faydalı olur" diyerek Tahir Çağatay'ın yedi kısımlı "Kızıl Emperyalizm" kitabını, Ziya Gökalp'in Külliyatını ve bazı başka eserleri verdi. Verdiği kitapların içerisinde Şahabiddin Yesevi'nin el yazması "Türkistan'ın Acı Hakikatleri" kitabının fotokopisi de vardı. Bu kitapta Ahmed Yesevi, Munavvar Kari, Şirmuhammed Beg, Enver Paşa, Baymırza Hayit gibi tarihi şahısların resimleri vardı. Ayrıca Mustafa Çokay'ın "Yaş Türkistan" mecmuasından alınan bazı makaleleri de vardı ki o güne kadar yasak olan böylesi bilgilerin elime geçmiş olmasından aşırı derece de sevinç içerisindeydim. Zira Moskova'da olduğum dönemde Ziya Gökalp'in Arap harfleriyle basılmış eserleri ve Atatürk

* Özbekistan Yazarlar Birliği Üyesi

hakkında yazılmış eserler de dahil olmak üzere bir hayli sayıda Osmanlıca kitap bulunduran "Lenin" isimli kütüphaneye üye olmuştum. Birkaç defa talepte bulunmama rağmen Gökalp'in hiçbir eserini okumam için vermediler. Zaten Sovyetler Birliğinde Türklük, Türkçülük, Türkistan kelimeleri yasaklanmıştı ve bunları konuşmak veya yazmak "milliyetçilik" olarak tanımlanmaktaydı. O güne kadar elimde yalnızca Nazım Hikmet ve benzeri Sovyet taraftarı şairlerin Bulgaristan'da basılan Türkçe eserleri vardı. Sonuç olarak Ziya Gökalp Külliyatı beni Türkçülük ışığıyla aydınlattı, onun şiirlerini, destanlarını tercüme ettim. 1990' yılından itibaren gazetelerde ve dergilerde çıktı, 2022 yılında kitap halinde basıldı…

Bu sözlerin "Ahat Andican" ile ne alakası var diyeceksiniz.

Bunları o devirdeki ortamın tasavvur edilebilmesi için yazıyorum. Genel olarak hayatımız böyleydi. Zira aradan 35 yıl geçti. O yıllarda biz müstakil değildik. Bir Özbek, izinsiz, özel olarak verilen yurt dışına çıkış pasaportu olmadan harice çıkamazdı. Türkiye'yi ancak rüyasında görebilirdi.

Bugün Türkiye'de on binlerce Özbekistanlı yaşamakta. Türkçe konuşabilen çok sayıda Özbek var. Geçmişi ve bugünü etraflıca anlayabilelim diye o zamanları hatırlatacak şekilde bir başlangıç yaptım. Çünkü Türkiye'de yetişen, ecdatları Türkistanlı Ahat Andican gibi meşhur bir insan ile tanışmanın, onun müstemleke Özbekistan'a gelişinin, daha sonra bazı eserlerinin ülkemizde neşredilişiyle alakalı gelişen hadiselerin, benim, yoldaşlarımın ve ülkemizdeki umumi zihniyetin şekillenmesine malum derecede tesir ettiğini ortaya koymak istiyorum.

90'lı yıllara kadar Özbekistan'da Türkçeden Özbekçeye tercüme yapabilecek sanatçılar parmakla sayılabilecek kadar azdı. Onlar arasında yalnız Moskova'da Şarkiyat Enstitüsünden yetişen Türk dili mütehassısı ve tercüman Miad Hakimov çok meşhurdu. 1950'lerden itibaren Reşad Nuri Güntekin, Aziz Nesin gibi onlarca Türk sanatçısının eserlerini Özbekçeye tercüme eden yegâne profesyonel, Hakimov idi. Onun dışında Rauf Parpı, Miraziz A'zam, Tilak Hoca ve benim gibi bazı yazarlar ise Türkçeyi kendi kendimize öğrenmiştik ve o yıllarda öğrenmeye devam ediyorduk. Türkçe öğretilmezdi. Miad Aka[1] Hariçteki Türkistanlılar için Arap ve Latin harfleriyle basılıp bütün dünyaya dağıtılan "Aydın" gazetesinin

[1] Özbekçe de "Ağabey" anlamına gelen ve büyükler için kullanılan bir hürmet ifadesi

başmuharriri idi. Bir gün Miad Aka "Şair! SSCB Yazarlar Birliği bir grup yazarı Türkiye'ye 18 günlük bir turistik seyahat için gönderiyor. Bana da teklif geldi. Ben Türkiye'ye çok gittim. Yorgunum. Şimdi siz gidin. Listeye sizin isminizi ekledim" dedi. Çok memnun oldum ve minnettarlığımı bildirdim. Çünkü bir Türkçe kitabı görmek, bir Türkçe şarkıyı dinlemek bizim için bayram idi. Türkiye'yi görmek ise mucize demekti…

Özetle, Türkiye'ye ilk seferim için yola çıktık. 32 kişilik grupta Sovyetlerin 15 cumhuriyetinden gelen sanatçılar vardı. Rehberimiz Fusunenko idi, iyi hatırlıyorum. Yazarlar Birliği'nin milletlerarası bölümünde çalışan ve çok sayıda Türkçe eseri Rusçaya aktaran, geçmişte Miad Aka'nın kurs arkadaşı olan Vera Feonova beni onunla tanıştırmıştı. Benim ricam üzerine de "bunun Türkiye'de dostları var, onlarla görüşmesine izin veriniz" demişti. Nihayet Moskova'dan İstanbul'a uçtuk…

Sevinç ve heyecan içerisindeyim. Uçağın penceresinden bakıyorum. Bazen dağlar, bazen deniz bazen mavi boşluk görünüyor. Bu yollardan binlerce yıldan beri kimlerin gelip geçtiğini düşünüyorum… Giderek ruhumu bir kaygı kaplıyor. Kendi hayatımı, geçmişi, o dönemlerdeki durumumuzu, özellikle Çar Rusya'sında müstemleke oluşumuzu, Sovyetler döneminde merkeze bağımlılığımızı, devlet dilimizin Rusça oluşunu, halkımızın kul olduğunu fark etmeksizin yaşayıp giden mazlumlar olduğunu düşünürken içim kederle dolup gitti… Benim de kul halinde mi ölüp gideceğim şeklindeki sual bir çivi gibi beynime saplandı, boğazım düğümlendi. Küçük yaşlarımdan itibaren kavga ederek, döverek/dövülerek, kırılarak/kırarak büyüdüğüm için gözümden yaş gelmezdi. Cenazelerde bile ağlayamazdım. Ama şu anda gözyaşlarıma hâkim olamadan oturuyorum. Birisi görmesin diye yüzümü uçağın penceresine bastırıyorum. Fakat omuzlarım sarsılıyor… İşte o sırada uçak alçalmaya başladı. İstanbul göründü. İçimden "Ey Allah'ım, dünyadaki tek hür Türk ülkesinin toprağına adım atıyor olmaktan ziyadesiyle memnunum. Sana şükürler olsun" diyerek İstanbul toprağına ayak bastım.

Otele yerleştik. Programa göre İstanbul'un turistik mekanlarını dolaştırdılar. Miad Aka ve Töre Mırza'dan İstanbul'daki Türkistanlı vatandaşların telefonlarını alıp kaydetmiştim. İlk olarak Sabır Seyhan ile görüştüm. Sabır Aka beni Ahat Beg ile görüştürdü.

Ahat Andican Türkiye'deki, Arabistan'daki, Afganistan'daki ve ABD'deki Türkistanlılar ve onların durumları konusunda bilgi verdi. Onların ecdatları Bolşeviklerin Türkistan'ı işgal edip parçaladıkları dönemde işgalcilere karşı mücadele etmişler ve daha sonra mecburen vatanı terk etmek zorunda kalarak harice çıkmışlardı. Ahat Beg'in ailesi de 50'nci yıllarda Türkiye'ye göçmen olarak gelip yerleşiyor. O Akşehir'de, daha sonra da İstanbul Üniversitesinde okuyarak hem Tıp doktoru hem Fen doktoru oluyor.[2] Sekseninci yıllarda kapatılmış olan İstanbul'daki Türkistanlılar Cemiyetini yeniden kurarak başkanlığını yapıyor. Cemiyetin fikri neşriyatı olan "Türkistan" dergisinin baş muharriri. Yıllardan beri Türkistan Cumhuriyetlerindeki sosyal hayatı, özellikle SSCB lideri Gorbaçov tarafından başlatılan "Yeniden İnşa"[3] dönemindeki gelişmeleri, Özbekistan, Kazakistan ve Azerbaycan'daki Halk Cephelerinin faaliyetleri, Afganistan'daki savaş ve o ülkedeki Türklerin durumu gibi mühim konuları bu dergide geniş bir şekilde gündeme getirmekte. Timur Han, İbni Sina, Biruni gibi Türkistan tarihindeki büyük şahıslar; Münevver Kari, Fıtrat, Çolpan gibi cedidler; Şirmuhammed Korbaşı, Nurmuhammed Korbaşı gibi Basmacılık kahramanları; Yirminci yıllarda Almanya'da, Türkiye'de okuyan Türkistanlılar hakkında da çok sayıda yazılar bu dergide neşredilmiş. Özbek yazarlarının eserleri de verilmekte. Bu cümleden olmak üzere cesur yazar Mahmadali Mahmudov'un Basmacılık Hareketi'ni Milli bir hareket olarak tanımladığı ve bu sebeple mahkemeye verilerek karalandığı "Ölmez Kayalar" isimli eserinin bizim "Şark Yulduzi" dergisinde basılan birkaç bölümü Timur Hoca[4] tarafından Türkçeye uyarlanıp bu dergide basılmış. Halkımızın "Birlik Halk Hareketi" de Türkistan dergisinde yazılar ve resimlerle ayrıntılı olarak verilmiş. Hasılı, henüz Sovyetler Birliği'nin dağılmamış olduğu zorlu yıllarda Ahat Andican'ın bu çalışmaları gerçekleştirmesi çok büyük bir iş. Ahat Beg ile uzun sohbet edememiş olsak da Türkistan için hariçte kaygılanan, mücadele eden bir vatanperver olarak benim üzerimde derin bir tesir bıraktı. Bugün şu kanaate vardım ki bu dostumuzun o yıllardaki yayıncılık faaliyetlerini araştırmak, bu konuda "Ahat Andican ve Türkistan Dergisi'nin Türkistan

---

[2] Yazar, Ahat Andican'ın Tarih Fakültesini de bitirerek Tarihçi unvanını alışını kastediyor.

[3] Perestroyka, Yeniden yapılanma

[4] Kocaoğlu

İstiklâl Hareketlerindeki yeri" başlıklı ayrı bir ilmi çalışma yapmak gerekmektedir.

… Daha sonra grubumuz ile Ankara'ya uçtuk. Grup rehberimize müracaat ederek "sekseninci yıllarda Taşkent'te yapılan Uluslararası Türkologlar kongresine gelen dört Türk aliminden birisi olan Ahmet Bican Ercilasun ile görüşsem olur mu?" diye izin istedim. "Akşam geç saatlerde git, fakat üç-dört saat içerisinde otele geri dön" diyerek izin verdi. Bican Aka'ya telefon ettim. Akşam Hüseyin Uzboy'la birlikte gelip beni evine götürdü. Özbekistan, Türkiye, edebiyat ve dostlar hakkında sohbetleştik, şiirler okuduk. Özetle Türkiye'yi 18 gün gezip büyük etkilerle geri döndüm.

Ahat Andican Özbekistan'da

Geçen asrın doksanıncı yılı. Hangi ay olduğunu hatırlamıyorum. Yaylada gezilen zamandı. Ahat Beg telefon etti ve "Biz Semerkant'tayız, yarın Taşkent'e geleceğiz" dedi. Çok sevindim. Turan Yazgan başkanlığındaki "Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı" tarafından düzenlenen bu seyahat grubunda yüzü aşkın alimler, yazarlar ve gazeteciler vardı. Ertesi gün Ahat Beg ile görüştük. Dostu Orhan Kavuncu'yla birlikte gelmişlerdi. Onları daha önceden tanıyan bazı dostlarla birlikte Taşkent'i gezdik.

Dorman'da Hamza isimli Yazarlar Bağına da gittik. Misafirlerimiz orada Said Ahmad, Şukur Halmırzayev, Zahir A'lam ve diğer yazarlar ve şairlerle tanıştılar. Ahat Beg hepimizin fotoğraflarını çekti. Ahat Beg'e maliyetinin yarısını elliden fazla yazarın ortaklaşa karşıladığı üç katlı binamızı, her birisi 25 sohıd[5] genişliğinde yirmiyi aşkın bağı gösterip "bizim yazarlarımız işte böyle geniş bağlarda, böylesine iyi imkanlar içerisinde eser yaratırlar" diyerek övündük. Bir ve iki katlı, meyve ağaçlarıyla bezenmiş bağ evlerini tek tek göstererek buralarda Uygun, Zulfiya, Kâmil Yaşın, Mirmuhsin, Askar Muhtar, Adil Yakubov, Primkul Kadirov gibi meşhur yazarların yaşadığını söylediğimde Ahat Beg şaka yollu "böyle büyük bağlarda yaşayan herkes yazar olur" dedi.

Akşam şehre döndük. Önce edebiyatçı alimimiz Şirali Turdiyev'in evinde daha sonra da Almanya'daki tahsilini takiben Türkiye'de yaşayan

---

[5] 2500 m^2

meşhur Türkistanlı muhacirlerden birisi olan Ahmedcan İbrahim'in Taşkent'teki akrabalarının evinde misafir olduk. Daha sonraları onlar Türkiye'deki akrabaları ile bağlantı kurdular. Bunda Ahat Beg'in katkısı olduğunu düşünüyorum. Tanınmış yazarımız Abdulkahhar İbrahimov seyahat hatıralarını da yazdı. Sonuç olarak Ahat Beg'in ilk Taşkent ziyareti yalnızca bir iki gün devam etti.

Birinci Milletlerarası Milli Türkistan Kurultayı

90'ıncı yılın sonbaharında Ahat Beg'den hoş bir haber geldi. Aralık ayında İstanbul'da "Milletlerarası Birinci Türkistan Kurultayı" yapılacakmış. Kurultay "Türkistan Kültür ve Sosyal Yardım Derneği" ve "Türkistan Araştırmaları Vakfı" tarafından düzenlenmekteydi. Ahat Beg her iki kuruluşun da kurucusu ve başkanı idi. Resmi davetnameler de geldi. Tahminime göre 20-30 kadar şahsa davetiye gönderilmişti.

Birgün Reisimiz Adil Yakubov telefonla beni çağırdı. Benim ofisim ikinci Reisinki ise üçüncü kattaydı. Hemen yukarıya çıktım. "Tahir, Türkiye'ye gidiş için dört kişiye ruhsat verildi. Şukrulla Aka, Ben, Camal Kamal ve sen. İçimizde en genç sensin. Bankaya gidip dördümüz için verilecek dolarları alıp gel. Gidiş-Geliş biletlerini de Birlik karşılayacak" dedi. Memnuniyetle teşekkür ettim.

Banka'ya gittim. Hükümetin iznine göre 50 som ayrılmış. Bunun karşılığı olan 83 doları aldım. Şukrulla Aka'ya, Camal Kamal'a telefon edip seyahat paralarının bende olduğunu, İstanbul'a indiğimizde bölüştürüp vereceğimi söyledim. Ne kadar olduğunu sordular. Bir hayli (!) dedim. Yeni hizmete girmiş bir uçakla Moskova'ya uçtuk. Adil Aka ve Şukrulla Aka önde, Camal Aka ile ben arkada oturuyoruz. Bu uçak "TU" veya "YAK" lar gibi aşırı sallantı yapmaksızın düzgün bir şekilde uçuyordu. Neticede Moskova'ya indik. Merdivenden indiğimizde Adil Aka'nın oğlu İskandar ve Moskova'da çalışmakta olan Özbek Gazetecisi Alimcan Mırzayev'in yan tarafında "Çok Gizli" yazısı olan heybetli bir Siyah Volga'da bizi beklediklerini gördük. Aeroflot'ta kuyrukta beklemeden, incelemeden geçmeden arabaya bindik ve havaalanından çıktık. Hayretler içerisinde kaldım. Camal Aka'ya "Bunun sırrı nedir? Biz bakan filan değiliz ki" diye sordum. Camal Aka, "Adil Aka SSCB[6] Halk

[6] Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

Vekili, Şukrulla Aka Özbekistan SSC[7] Prezidenti[8] Danışma Komisyonu Azası. Bunlar bakanlardan daha yüksek insanlar" diyerek izahat verdi. Doğruca gidip Moskova'daki Özbekistan Vekâlethanesine yerleştik. Burası sözde cumhuriyetimizin elçiliği idi. Alimcan Kozmonot Canıbekov'u getirip bizimle tanıştırdı.

Ertesi gün İstanbul'a uçtuk. Uçaktan inince Moskova Havaalanında olduğundan çok daha büyük bir hayret ve heyecan duygusu yaşadım. Tıpkı filmlerdeki gibi, bir grup gazeteci defalarca fotoğraflarımızı çekiyor, kameralar bizi filme alıyorlardı. Bu karmaşa içerisinde neler olduğunu, bizi kimlerin karşıladığını bile fark etmedim ve hatırlamıyorum. Aksaray'daki otele geldik. Ertesi günü birkaç gazetede haberler çıktığını, resimler basıldığını, Şukrulla Aka'nın renkli resimlerinin bulunduğu "Özbekistan Prezidenti Danışma Komisyonu Azası Şukrulla" başlıklı röportajlar gördüm. Televizyon haberleri olarak yayınlandığını işittim. Özetle böyle tantanalı şekilde karşılandık.

Birinci Milletlerarası Türkistan Kurultayı, Atatürk Kültür Merkezi'nde açıldı. Dünyanın çeşitli ülkelerindeki Türkistanlıların temsilcileri, bu cümleden Almanya'dan Baymırza Hayit, "Azadlık Radyosu" muhabiri Ziyaeddin Babakurban, Timur Hoca, ABD'den Abdullah Hoca, Numan Okuyan, "Amerika'nın Sesi" radyosu muhabiri Abdullah Çağatay, Diplomat Ruzi Nazar, Suudi Arabistan'dan Zuhuriddin Türkistani, Şahabeddin Yesevi, Türkiye'den Sabır Seyhan, Kadircan Aka, Alican Aka, Abit Aynural, Abdullah Kuyaş, Seyidahmet Bozkurt, Salih Kavuncu, Şekür Turan gibi yüzlerce muhacir Türkistanlılar, Taşkent'te tanıştığımız dostlardan Orhan Kavuncu ve Şevket Aynural gibi isimler toplantıya katılmaktaydılar. Başkanlığını Ahat Andican'ın yaptığı toplantıda bizden Adil Aka, Türkiye Devlet Bakanı Ercüment Konukman, meşhur gazetecilerden Taha Akyol gibi isimler konuşmacı listesindeydiler. Sahnede ve duvarlarda Türkiye ve Türkistan (Kokand Muhtar Hükümeti) bayrakları asılmıştı.

Bizleri salonda protokol sıralarına oturttular. İçimde heyecandan daha fazla bir kaygı vardı. Çünkü gurbette çeşitli kıtalara dağılmış durumda yaşayan bu iştirakçiler uzaklardaki ata vatanları müstemleke Türkistan'a fikren ve ruhen bağlı garip yurttaşlarım idi. Ben ize öz

---

7 Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

8 Başkanı

yurdumda yaşamaktaydım. Fakat Şair Süleyman Rahman'ın bir şiirinde söylediği gibi "Vatanda Vatansız Vatandaş" idim. İçimdeki kaygı ve hüznün sebebi buydu.

Neticede Kurultay görkemli bir şekilde açıldı. Kim konuşma yaptıysa tamamı daha sonra Türkistan Dergisi'nin Kurultay sayısında resimleriyle ile birlikte basıldığı için konuşmalar üzerinde durmayacağım. Kısa ve öz olarak ana fikir "Garbi ve Şarki Türkistan müstemleke durumundadırlar ve muhakkak hürriyetlerine kavuşmalıdırlar" şeklindeydi.

Ahat Beg bizim heyetten Adil Yakubov'a söz verdi. Adil Aka yerinden kalkıp "Ben daha sonra konuşacağım. Şukrulla Aka aksakalımızdır. Önce onu dinleyelim" dedi.

Bu arada nazik bir durumdan bahsedeyim.

Etrafımdaki adamların bazı sözlerinden fark ettim ki onlar bizden de Müstemlekecilerin zulmü, Türkistan'a hürriyet verilmesi gibi konuları işitmek istiyorlardı. Ama bu konularda açık konuşulsa, konuşmacı Moskova'dan Taşkent'e değil doğrudan Sibirya'ya giderdi. Şukrulla Aka vaziyeti fark etmiş olacak ki kürsüye çıkıp kurultay için vatandaşları tebrik ettikten sonra adeti üzere iki elini başına götürüp parmaklarıyla saçını geriye doğru tararken vatandaşlara

"Biz Taşkent'te maşkiçir[9] yeriz, sizlerde de maşkiçir var mı?" diye sordu:

Salondakilerde bir canlanma oldu ve çeşitli yerlerden "evet! Evet!" sesleri geldi.

"Ateş güçlü olursa maşkiçirin dibi tutar. Kevgiri kazana sert bir şekilde vurursanız kazanın dibi delinir. Bu sebeple kazana su konularak bir süre beklenir..." dedi. Salondakiler sözlerin arkasındaki imayı anladılar ve yoğun bir alkış yükseldi. Daha sonra o, Stalin devrinde Sibirya'ya sürgün edilişini, Özbek halkının ağır dönemler geçirdiğini Arada "yelpaze" hakkındaki olayı da anlattı. Bunu daha sonraları dostumuz Orhan Kavuncu hikâye ederek yazdı, onu tercüme ettik ve Şukrulla Aka hakkındaki kitapta neşredildi.

Ben Baymırza Hayit ve 90 yaşındaki Şarki Türkistan Cemiyeti temsilcisi İsa Yusuf Alptekin'den sonra kürsüye çıktım. Konuşmamda ülkemizdeki

---

[9] Maş fasulyesi

siyasi vaziyetin bir hayli yumuşadığını, Cedidler, Basmacılar ve yirminci yıllarda karalanan Mustafa Çokay, Zeki Velidi Togan gibi şahıslar hakkında makalelerde söz edildiğini, gelecekte az önce konuşmasını dinlediğimiz Baymırza Hayit hakkında da yazıların çıkabileceğini söyledim.

Ara verildiğinde "Amerika'nın Sesi" radyosu muhabiri Abdullah Çağatay Özbekistan'dan gelenlerin her birisiyle ayrı ayrı mülakat yaptı.

Gece geç vakitte otele döndük. Her birimize ayrı odalar verilmişti. Adil Aka beni çağırıp "Çok yorulduk. Haydi, Taşkent'ten getirdiklerini getir bakalım" dedi. Sofraya petır[10], sucuk ve arak konuldu. Şukrulla Aka ile Camal Aka da geldiler.

O sırada Baymırza Aka selam vererek odaya girdi. Memnun olduk. Bir hayli sohbet ederek oturduk. Öyle ki sadece tanıştık, ciddi konulara girilmedi. Bir süre sonra Baymırza Aka oteline döndü.

Daha sonra Azadlık Radyosu muhabiri Ziyaeddin Babakurban geldi. Dördümüzle ayrı ayrı mülakatlar yaptı ve seslerimizi kaydetti. Kurultayın ilk gününden itibaren üç gün boyunca hepimizle ayrı ayrı mülakatlar yaptı ve dünyaya yayınladı.

Ziyaeddin Aka daha sonraları Taşkent'e geldi. Yanında getirdiği 1950 ve 1970'inci yıllarda kendi başmuharrirliğinde çıkarılan gazete koleksiyonlarını bana verdi. Bir de kitapçığı vardı. Onları inceleyerek makaleler yazdım. Onun neşrettiği gazetenin "Hür Türkistan İçin" şeklindeki başlığıyla yazdığım kitap basıldı. Dostluğumuz pekişti. Ziyaeddin Aka her yıl Müstakillik[11] Bayramı arifesinde Taşkent'e gelir Adil Yakubov, Şukrulla, Mirmuhsin, Ramiz Babacan, İbrahim Rahim, Hamid Gulam, Camal Kamal, Pirmat Şirmuhammedov, Nurali Kabul gibi elliyi aşkın sanatçıyı toplar, Zarafşan restoranında ziyafet verirdi. İlk gelişinde Prezident İslam Karimov onu kabul etti. Kabule birlikte gittik. Matbuat Kâtibi Şavkat Ziyaev bizi karşıladı. Bana "siz de buyurun" dedi. "Siz sohbetleşip çıkın, ben burada beklerim" dedim. Görüşme 43 dakika devam etti. Ziyaeddin Aka daha sonra Türkiye'de, Almanya'da Özbekistan ve Prezident Karimov hakkında olumlu makaleler çıkardı. Onun vefatına kadar ilişkimiz devam etti. Yine tekrar etmeliyim ki bu hadiselerde elbette o

---

[10] Özbekistan'a özgü bir ekmek çeşidi

[11] Bağımsızlık

kurultayı teşkil eden, bizleri çağıran, dünyadaki muhacir Türkistanlılar ile tanıştıran Dostumuz Ahat Andican'ın büyük hizmeti var.

Hasılı Kurultay günleri böyle başlamış oldu. Ziyaeddin Aka görüşmelerimizi kaydettikten sonra akşam yemeği için Şahabeddin Yesevi'nin evine gittik. Geniş salonda elliden fazla insan toplanmış durumdaydı. Misafirler tek tek söz alıp kendilerini tanıttıktan sonra gönüllerinden geçenleri söylediler. Vatandaşlarımız, muhacir Türkistanlılarla oldukça tanışmış olduk. Ayrılırken Şahabeddin Aka bize "Türkistan'ın Acı Hakikatleri" kitabını ve ipek seccadeler hediye etti.

Akşam saatlerinde otele döndük. Aralık ayının soğuk bir gecesiydi. Yollar kar ve buzla kaplı. Yürüdükçe kar gıcırdıyor. İstanbul'da kömür çok yakılıyor herhalde, etrafı kömür isi kaplamış durumda. Zor nefes alınıyor. "Doğalgaz yok mu" diye sordum. "Var, ama yeterli değil" denildi. Binalar dört katlı da on katlı da olsa bodrumlarda yakılan kömürle ısıtılıyormuş. Doksanıncı yıllarda vaziyet buydu.

Ertesi gün Kurultay devam etti. Bir-iki saat geçtikten sonra Adil Aka "Tahir! Dostuna söyle. Şukrulla Akan ile ben gün boyunca toplantıda oturmaktan sıkıldık. İstanbul'a bir kez geldik. Biraz dolaşıp, temaşa edip ayaklarımızı açalım" dedi. Ahat Beg ve Camal Kamal toplantıyı yönetmekteydiler. Divana yaklaşıp Ahat Beg'e konuşmamız lazım şeklinde bir işaret verdim. O yerinden kalkıp salonun kenarına geldi. Adil Aka'nın arzusunu aktardım. Ahat Beg "Olur. Sizler konuşmalarınızı yaptınız. Şimdi arkadaşlara söyleyeceğim. İstanbul'u gezdirsinler" dedi.

Şevket Aynural bizi Kapalı Çarşı'ya alıp götürdü. Kendisinin kuyumcu dükkânı varmış. Orada bize takı şeklinde bazı hediyeler verdi. Sirkeci tarafına indik ve denizi seyrettik. Meşhur Bosfor[12], Ayasofya İbadethanesi, Boğaz Köprüsü, üzeri çöplerle ve mazot artıklarıyla kaplanmış deniz, o denizde yüzen irili ufaklı gemiler, kayıklar ve puslu havada uçmakta olan martılar… Denizin bu kenarında tramvaylar, taksiler, otobüsler, eski ama muhteşem görünüşlü otomobiller, dünyanın her tarafından gelmiş beyaz, siyah, sarı renkli seyyahlar, geçim derdinde her tarafta koşturan adamlar…

Şevket Beg daha sonra bizi İstanbul manzarasının tam olarak göründüğü yüksek bir tepelik mekâna alıp götürdü. Antenler kurulmuş

[12] İstanbul Boğazı

büyük bir bahçesi var. Manzarayı seyrettik. Çay ve küçük fincanlarda Türk kahvesi içtik.

Geri dönüp tam toplantıya gireceğimiz sırada yaşça benden biraz daha büyük bir genç yanıma geldi, kendisini Talat Altaylı olarak tanıttı ve "Tahir Aka, Amerika'dan gelen Ruzi Nazar misafirler ile tanışmak isteğiyle beni gönderdi" dedi. Eski tanıdıklarımdan birisinin bir gün önce "Ruzi Nazar CIA (Merkezi Casusluk Teşkilatı) ajanıdır, dikkatli olun, vatana döndüğünüzde soruşturmaya tabi tutulursunuz" dediğini hatırladım. "Ben gencim, ama iki yaşlı, makam sahibi yazarımıza bir zarar gelirse" diye kaygılandım. Ama misafirlik teklif eden insanın önünde yoldaşlarıma ne diyebilirdim? "Gelemeyiz" desek edepsizlik… Tevekkül ettim. Teklifi Adil Aka'ya bildirdim. "İyi olmuş. Haydi gidiyoruz" dedi. Muhteşem bir Mercedes ile yola koyulduk.

"Hilton Oteli" beş yıldızlı ve pahalı bir otel imiş. Ömrümde ilk görüşüm. Ruzi Aka bizi gülerek ve kucak açarak karşıladı. Şen şakrak ve çok hoşsohbet bir adammış. Büfeye götürdü ve "Skoç Viski" ısmarladı. Adil Aka, ben ve Ruzi Aka üçümüz tanışmamızın şerefine birkaç defa kadeh kaldırdık. Şükrulla Aka 60 yaşındayken bu "güzel(!) alışkanlığı" terk ettiği için içmeden sohbete iştirak etti. Daha sonra bütün Kurultay iştirakçilerinin davetli olduğu ziyafete gittik.

Ertesi gün şehri dolaştırdılar. Hediyeler alıp verdiler. Çok büyük teessüratlar ile yurdumuza döndük.

Döndükten sonra muhacir Türkistanlılar hakkında yazılar yazmaya giriştim. Ahat Andican ve onun başkanlığındaki Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği'nin faaliyetleri ile tanışıp, muhacir Türkistanlılar ve onların hariçteki faaliyetleri, çıkardıkları gazeteler, dergiler ve kitapları halkımıza tanıtıcı makaleler yazdım. Halk o zaman kadar Sovyetler tarafından yasaklanmış Türkistan istiklali için mücadele eden Munavvar Kari, Şirmuhammed Beg, Enver Paşa, Osman Hoca, Mustafa Çokay, Zeki Velidi Togan, Mehmedemin Buğra, Tahir Çağatay, Baymırza Hayit, Ziyaeddin Babakurban ve Ahat Andican gibi şahıslar hakkında bilgi sahibi değildi. Bu noktada yetmiş yıl boyunca Sovyet siyasetinin yol vermediği nitelikteki makalelerimi neşreden cesur, vatanperver gazeteciler, "Yaş Leninci" gazetesi başmuharriri Cabbar Razzakov ve "Özbekistan Adabiyatı va San'atı" gazetesi başmuharriri Ahmadcan Melibayev'e

minnettarlıklarımı bildirmeliyim. Bu neşriyatların adedi neredeyse bir milyona ulaştı. Daha sonraları, 1994 yılında, o makalelerimi topladığım "Hür Türkistan İçin" isimli kitabım otuz bin adet basıldı. Eğer ben Türkiye'deki muhacir Türkistanlılar ile karşılaşmamış olsam, onlardan gazete, dergi, kitap ve sözlü-yazılı kaynaklar almamış olsam bu işler ortaya çıkmamış olurdu. Bu siyasi ve kültürel gelişmelerde İstanbul'daki Dostum Ahat Andican'ın hizmetlerinin büyüklüğünü bir kez daha tekrarlamak istiyorum.

Mühim olan nokta, neticede halkımız Anavatanımız Türkistan'ın istiklâli için hizmet eden şahısları iyice tanıdı, Karalananların "kara" olmadıklarını, düşman olmadıklarını anladı. Bu çalışmaların halkımızın yaklaşık yüz yıl boyunca müstemleke zulmü altında karartılan zihninin aydınlanmasına ve milli mefkurenin, müstakillik düşüncesinin şekillenmesine tesir ettiğini düşünüyorum.

Ahat Beg'in Özbekistan'daki Tartışmalı Seferi

Ahat Beg'in Özbekistan'a ikinci gelişi çok tartışmalara sebep oldu. Tabi ki bu bana göre. Kendisi için ise normal olabilir.

O İstanbul'daki Türkistanlılar Cemiyeti başkanı niteliğiyle Ata yurdundaki hayatı daima takip ediyor, özellikle "Yeniden İnşa" döneminde bütün Orta Asya cumhuriyetleri, özellikle de Özbekistan'daki siyasi-sosyal gelişmeleri başmuharriri olduğu "Türkistan" dergisinde yayınlıyordu. Böylece ikinci sefer Taşkent'e gelince evvela eski dostları ile görüştü. Dergisine makale hazırlamak niyetiyle "Birlik Halk Hareketi" üyeleri ile görüştü. Orada ben onu "Halk Sözü" gazetesine götürdüm ve gazete yöneticisi, dostum Anvar Corayev ile tanıştırdım. Anvar Aka çok memnun oldu ve odasına gazete muharrirlerinden Azim Suyun'u çağırarak "sohbetleşip makale hazırlayın" dedi.

O görüşmedeki konuşmaları ve görüşmenin resimlerini tanınmış Şairimiz Azim Suyun Seçilmiş Eserler' inden birisinde yayınladı. Sohbetin metni, Ahat Beg'in renkli resmiyle birlikte 2018 yılında, internetteki Ziya.Uz' a da konulmuştu. (Аҳад Андижон. "Миллат учун қайғуринг..." 1991)

Bakınız! Halk Sözü gazetesinin 28 Haziran 1991 tarihli sayısında yayınlanan bu sohbette, bundan otuz dört yıl önce, henüz Sovyetler Birliği

resmen dağılıp Orta Asya Cumhuriyetleri istiklâllerini ilan etmediği bir dönemde Ahat Andican, gelecekte kurulması mümkün olan Türkistan Devletleri Federasyonu konusunda aşağıdaki sözleri söylemiş. (Sohbetten alıntı)

Azim Suyun: "Özbekistan'ın iktisadi buhrandan hangi yollarla çıkabilir diye düşünüyorsunuz?"

Ahat Andican: "Özbekistan kendi geleceğini yalnız başına düşünürse bu doğru olmaz. Dünyada bir milyardan fazla nüfusa sahip bir Çin devleti var. Tahminen iki yüz milyonluk Rusya Federasyonu var. Durum böyleyken Orta Asya ve Kazakistan (Türkistan) cumhuriyetlerinin ayrı ayrı tek başlarına büyük bir güç ve kudrete ulaşmaları mümkün değil. İktisadi cihetten bir milletin ayakta durabilmesi için en az 50 milyon nüfuslu bir iç pazara sahip olması gerekli. Bu şekilde bir iç pazara sahip ülke iktisadi cihetten ayağa kalkar ve dünya pazarlarına çıkışı mümkün olur. Bu günümüzde cari olan bir iktisadi kaidedir. Bu cihetten bakıldığında Türkistan Cumhuriyetlerinin iktisadi bakımdan bir birlik, bir federasyon haline gelme mecburiyetleri kendiliğinden ortaya çıkar. Şu şekilde kurulacak bir iktisadi birliğin sadece Özbekistan'ı değil bütün Türkistan Cumhuriyetlerini iktisadi cihetten güçlendirmesi mümkün"

Demek ki o gelecekteki Türkistan Cumhuriyetlerinin birlikteliği cereyanını daha o zamanda anlamış durumdaydı. Bu sebeple o, daha sonraki otuz yıl içerisinde siyasetçi olarak milletvekili, Devlet Bakanı seviyelerine yükseldi, bugünün Türkiye'sinde en ünlü Sovyetolog sıfatıyla tanındı.

Hasılı Ahat Beg, o 1991 yılının haziran ayı sonlarında Ata toprağı Andican'a gidip uzak akrabalarını tanımak istediğini söyledi. Ben dostum meşhur yazar Nurali Kabul ile konuştum. O Çolpan Neşriyatı'nın direktörü, aynı zamanda Halk Vekili idi. Ertesi sabah Nurali Kabul'un hizmet arabası GAZ-31'de Ahat Beg, ben ve Şevket Aynural, Töre Mırza'nın rehberliğinde Andican'a yola koyulduk. Kokand'da durduk. Şevket Beg'in akrabaları Kokand'lı imiş.

Çok önceleri Özbekistan gazetelerinden birisinde Ahat Andican'ın Türkiye'den durup Özbekistan siyasal hayatına müdahale ettiği, son Kokand Hanı'nın torunu olduğu, dolayısıyla saltanat davası güttüğü şeklinde yazılar basılarak tenkit edilmişti. Bu sözleri hatırlayarak Ahat Beg'e "İşte! Kokand'a geldiniz. Dedenizin oturduğu sarayı da görecek misiniz?" diye

sordum. O gülerek "Yalan sözleri yazdılar. Han ailesiyle hiçbir alakam yok" dedi. Şaşırdım. (Bu seyahat sırasında bazı gazetecilerimiz onunla röportaj yapmışlardı. "Gazeteyi okuyup benim söylemediğim şeyleri eklemelerine üzüldüm" dediğini hatırladım).

Akşam Andican'a girdik. Ancak Ahat Beg'in akrabalarının nerede olduğunu bilmiyorduk. Sorup soruşturmalarımıza cevap alamadık. (İnsanlar birbirlerinden korktukları için konuya dahil olmak, bilseler bile cevap vermek istemiyorlardı.) Töre Mırza bizi kaynatasının avlusunda bırakıp Ahat Beg'in akrabalarının yaşadıkları yerleri araştırmak için çıkıp gitti. Kısa bir süre sonra bulup geldi. Onların mekanına gittik. Onlar da sabahtan beri toplanıp beklemekteymişler. Ahat Beg için yere payandaz[13] serip çapan giydirdiler. Tekrar tekrar konuştular ve hasret giderdiler. Ziyafet verdiler. Hepimiz memnun olduk.

Ertesi gün Taşkent'e döndük. Ahat Andican ile yapılan mülakat Halk Sözü'nde yayınlanmış. Dostum Azim Suyun birkaç gazeteyi bana verirken heyecan içerisinde "Mülakatı Prezident Karimov da okumuş" dedi. "Çok iyi olmuş" dedim.

Ahat Beg ve Şevket Beg Özbekistan Oteli'nde kalıyorlardı. Onlar şehri gezmek ve insanlarla tanışmak gibi konularla meşgul idiler. Telefonla görüşüyorduk.

Andican'dan dönüşten bir-iki gün sonra Kazakistan'daki Yesi'ye (Türkistan) gitmek konusunda uzlaştık. Gideceğimiz gün şafak vakti Azim Suyun telefon etti. Endişelenerek "her şey iyi mi?" diye sordum. "Prezident Ahat Andican'ı kabul edecekmiş. Beni de çağırtıp konuştu. Benim Ahat Beg ile konuşmam lâzım. İşittiğime göre kabule gitmeye razı olmamış" dedi. "Peki. Bir saat kadar sonra siz önünüzdeki durağa çıkıp bekleyin. Biz Türkistan'a gidiyoruz. Geçerken size uğrayacağız" dedim.

Şafak sökerken Özbekistan Oteli'ne ulaştım ve dahili telefondan geldiğimi bildirdim.

Kapının önünde dolaşırken bir taraftan da düşünmeye başladım. Uzakta Aydın Gazetesi'nde çalışan bir genci gördüm ve içimden "sabahın bu erken saatinde burada ne yapıyor" düşüncesi geçti.

---

[13] Misafirin ayaklarının altına serilen beyaz renkli kumaş

Ahat Beg ve Şevket Beg gelip arabaya bindiler. Ahat Beg plaka numarası 2333 olan beyaz Ciguli marka arabama binerken gülerek "Bu numara Mafya Babalarının numaraları yahu! Bundan sonra ben yalnız bu arabaya bineceğim. Diğerlerine göre daha güvenli" dedi. Ben bu sözleri nezaketen söylenmiş kabul ettim. Çünkü uzun yola çıkarken sürücünün moralini yükseltmek için dostlar böyle şakalar yaparlar.

Ben Ahat Beg'e Azim Suyun'un sözlerini aktararak "Prezident kabul edecekmiş. Niçin gitmiyorsunuz?" diye sordum. Ahat Beg ise şunları söyledi:

"Ben bu davetten çok memnunum elbette. Ama arada bir mesele var. Mesele şu ki beni geçmişte Vatan Cemiyeti[14] ile alaka kurmuş ve bu cemiyet aracılığıyla ülkeye gelip gitmiş insan şeklinde kabul etmek istiyorlar. Bu durumda Türkiye'de ve hariçte benim hakkımda Sovyetlere çalışan adam şeklinde söylentiler başlar. Bunu kabul edemem. Türkistanlılar Cemiyeti veya Türkistan Araştırmaları Vakfı Başkanı ya da Türkistan Dergisi Başmuharriri niteliğimle kabul edilirse memnuniyetle giderim. Bu görüşümü kendilerine bildirdim"

Daha sonraları öğrendiğim kadarıyla bu sözler yukarıya bildirilmiş ve Prezident rahatsız olmuş.

Bu şekilde bir çatışmanın başladığını biz bilmiyorduk.

Yolda, Yunusabad'ın 6 bölgesinde değerli dostum, tanınmış yazar Sadulla Siyaev'i aldık. Sadulla Aka "sizleri Türkistan'a bizzat kendim alıp götüreceğim. Yesevi Baba'yı birlikte ziyaret edeceğiz" demişti. Şehir dışına bir kilometre kadar kaldığında benim Azim Suyunla komşu olarak oturduğumuz 13. Bölgeye ulaştık. Azim yol kenarında beklemekteydi. Ahat Beg ile ikisi arabadan biraz uzaklaşarak bir müddet konuştular. Ahat Beg döndü ve arabaya binip "gidiyoruz!" dedi. Hareket ettik.

Yolda giderken "Prezident'in davetine gidecek misiniz?" diye sordum. "Hayır. Bu teklifi kabul edersem ismim lekelenir" dedi.

Taşkent'ten çıktık. Karşıda uçsuz bucaksız çayırlar, sağımızda ise uzak dağların sınırında uzanan mavi tepeler ve vadiler görünmekte. Yaklaşık bir saat kadar yol aldık.

---

[14] Sovyet yönetiminin dış dünyadaki Türkistanlılarla ilişki kurmak için kurduğu teşkilat. Bu teşkilat çeşitli dillerde yayınlar yapmakta ve diaspora içerisinde istihbarat faaliyetleri yürütmekteydi.

Kazakistan'la olan sınır kapısından geçerken yol polisi elindeki çubuğu kaldırıp durmamızı işaret ederek geldi. Durduk. "Belgelerinizi gösterin" dedi. Belgelere baktıktan sonra "Benimle gelin" diyerek karakol binasına yürüdü. İçeriye girdiğimizde ben ve Sadulla Aka yazar ve gazeteci olduğumuzu, arabada oturan misafirlerin Türkiyeli gazeteciler olduklarını, onları Ahmad Yesevi'i ziyarete götürdüğümüzü söyledik. Daha sonra SSCB Yazarlar Birliği ve Gazeteciler Birliği kartlarımı gösterdim. O dönemde bu kimlikler belli derecede tesirli idiler. Görevli çok iyi muamele etti ve şöyle dedi:

"Size karşı hiçbir sözümüz yok. Şunu bilin ki biz sizleri dün geceden beri bekliyoruz. Ne zaman geleceksiniz diye. Fark etmediniz mi? Önünüzden ve arkanızdan birer araba eşlik ederek geldi."

"Ne yaptık acaba" diye korkmaya başladım. "Niçin?" diye sordum.

"Hülasa, şimdi geri döneceksiniz. Misafirlere hiçbir şey söylemeyin. Onları yerlerine ulaştırdıktan sonra sizler İçişleri Vezirliğine uğrayın" dedi.

"Peki. Size teşekkür ediyorum" diyerek açık gönüllü bu gence minnettarlığımı bildirdim.

Arabaya dönerken Sadulla Aka "Ne yapalım, ben mi anlatayım?" dedi. "Gerek yok. Bugün yabancı misafirlerle geçme izni yokmuş diyeceğim" dedim.

Yolumuzun engellenmesinden ve Taşkent'e dönüyor olmaktan dolayı hepimiz şaşkındık ve üzüntülüydük. Sadulla Aka ve Mirpolat Mirzayev'le birlikte defalarca Sayram'a, Ikon'a Türkistan'a, Karnak'a gitmiştik ve hiçbirisinde bir köpek bile yolumuza çıkıp engel olmamıştı. Bu sefer neden böyle oldu diye düşündüm. Ortaya ağır bir sessizlik çökmüştü. "Ahat Beg! Mafya Babası numaralı plaka bile bir pul etmedi. Numaramız geçmedi" deyip şakalaştım. Gülüştük.

Sadulla Aka'yı evine, misafirleri Özbekistan Oteli'ne bıraktıktan sonra sınırdaki yol memuruna söz verdiğim gibi derhal İç İşleri Vezirliği binasına gittim. Şu mesele ile alakalı olarak geldim deyince yol gösterdiler. Söylenen kata çıktım. Dar koridorun sonunda, tepesinde bir ampul yanan odanın kapısına ulaştığımda nöbetçi kapıyı açarak "girin" dedi. Ben girer girmez demir kapı kapandı. "Çıkmak mümkün olmayan bir yermiş" şeklinde bir düşünce zihnimden geçti. Nöbetçi dar bir odacığı göstererek "Gelin. Bu odada oturun. İşte şunu okuyun, öğrenin" dedi ve

bir kitapçık uzattı. Küçük odacığa girdim. Kapıyı kapattı. Odada bir sandalye dışında hiçbir şey yok. O kitapçık bir kanunlar kitabıymış. İşaretlenen sayfayı okuduğumda yoldan niçin çevrildiğimizi anladım. Orada yabancıların Cumhuriyet sınırlarının 60 kilometre ötesine seyahat edemeyecekleri belirtilmişti.

Görevli nöbetçi kapıyı açarak "Gelin. Şefin odasına…" dedi. Odada iki-üç kişi çay içip konuşarak oturmaktaydılar. Selamlaştık. Kendimi tanıttım. Gelişimin sebebini anlattım. Yer gösterip "Oturun" dediler. Birisi bir bardak çay uzattı. "Bütün olanlardan haberimiz var" dedi birisi. "Bu herhalde şef olmalı" diye düşündüm. Bilmeden işlediğim suçun sebebini anlatmak maksadıyla:

"Biz, Özbekistan Yazarlar Birliği Reisi Adil Yakubov, Halk Şairi Şukrulla, Camal Kamal ve ben, geçen yıl Türkiye'deki Türkistanlılar Cemiyeti'nin resmi davetiyle İstanbul'daki Milletlerarası Kurultaya iştirak etmiştik. Orada cemiyet reisi ve azaları bir hafta boyunca bizi İstanbul'da misafir ettiler. Cemiyet reisi Özbekistan'a resmi ziyaret ile geldi. Onları kendi hallerine bıraksaydık ayıp etmiş olurduk. Adil Aka ve Şukrulla Akalar yaşlı, ben gencim. Bu sebeple ben misafiri arabamda gezdiriyorum" dedim.

Şef biraz da alay eder havada "Doğru davranmışsınız. Ama kanunu da çiğnediniz. Peki. İki yıl hapis mi yoksa ceza mı ödersiniz?" dedi.

Onun samimi sözleri içimi rahatlatmış endişemi gidermişti.

"Ayıbımı anladım" dedim. "Kanun kitapçığını okuyuncaya kadar bilmiyordu. Bilsem bu işi yapar mıydım? Hatamı anladım. Ayıbımı affederseniz cezayı ödeyeyim" dedim.

Şef "makul" der gibi başını sallayarak "Tamam. Bir açıklama mektubu yazın ve kasaya gidip 30 som ödeyin. Bundan sonra bu işi tekrar yaparsanız kötü olur" dedi.

Ona minnettarlık bildirip odadan çıktım. Nöbetçi dışarıya kadar eşlik etti. Eve döndüm.

O gün mü, ertesi gün mü hatırımda değil. Sadulla Aka büyük oğlunu evlendiriyordu. Misafirleri de davet etmişti. Düğüne gittik. O yıllarda sünnetler de evlilikler de çok katlı evlerin ortasındaki şehir meydanlarında yapılırdı. Üç-dört saat boyunca ziyafet verildi, oyunlar oynandı. Böylece Ahat Beg ve Şevket Beg bir Özbek düğününe katılmış oldular.

Ahat Beg resimler çekti. Daha sonra bu resimleri bana gönderdi. O düğündekiler Özbekistan Halk Artisti Orunbay Nuraliyev, Şairimiz Habib Sadulla ve başkalarının resimleri hatıra olarak kaldı.

Ama, Ne yazık ki Ahat Andican'ın Özbekistan'a bu gelişi yukarıda anlatıldığı gibi maceralı oldu. Prezident'in kabulüne gitmeden Türkiye'ye döndü. Yukarıdaki çevrelerde ona yönelik tutum değişti. Matbuatta isminden bahsedilmesi yasaklandı.

Fakat Ahat Andican Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne İstanbul'dan Milletvekili olarak seçilip hükümette Türk Cumhuriyetlerden sorumlu bakan olduğu zaman resmi ziyaret ile Özbekistan'a geldi. Telefon etti. Fakat görüşemedik.

2016 yılı sonlarına kadar Özbek matbuatında onun hakkında tek kelime yazılmadı, söylenmedi ve hiçbir eseri basılmadı. O yıl Türkiye'ye Milletlerarası bir sempozyuma gittiğimde ona telefon ettim. Türkiye'den dönüşümde havaalanında görüşmek için sözleştik. Taşkent'e dönerken İstanbul'daki Atatürk Havalimanı'ndan Ahat Beg'e telefon ettim. O derhal yetişti ve geldi. Bir hayli sohbet ettik. Söz arasında "Dostunuz vefat etti" dedim. Hafifçe gülümseyerek "İşittim" dedi. "Şimdi 'Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi' [15] kitabınızı çıkarabiliriz" dedim. Ahat Beg memnun oldu ve biraz inanmaz bir tavırla "Çıkarsak olur mu?" dedi. "Tercüme edip çıkarmaya çalışacağım" dedim.

Hasılı, aradan bir yıl geçmeden 942 sahifelik "Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi" kitabını Özbekçeye aktarıp neşre hazırladım. İnandığım bir-iki dostuma Mes'ul Muharrirlik yapmaları için teklif götürdüm. Fakat onlar hükümetin Ahat Andican'la alakalı tutumunu bildikleri için kendilerini kenara çektiler. Üzülmedim. Çünkü bu yolda yürümenin, bu yolda durmanın zorluğunu biliyorum. Yıllar boyunca Türkistan'daki Millî Mücadeleyi, Cedidlerin faaliyetlerini, baskı kurbanlarının facialarını takip eden dostum Siraceddin Ahmad'a gidip meseleyi anlattım. Bu şahıs takriz[16] yazmayı ve mes'ul muharrirlik yapmayı kabul etti. Kitabın birinci cildi bin adet olarak basıldı. Satışa çıktı. Tanıdık-tanımadık bir sürü insan telefon ederek kitabı okuduklarını, çok iyi bir iş olduğunu söyleyip tebrik ettiler. Ruhum yükseldi. Özellikle

---

[15] Жадидизмдан мустақиллик давригача хорижда Туркистон учун кураш

[16] Kitap hakkında yazılan takdim yazısı

tarihçilerde bu meseleye çok fazla alaka olduğunu sezdim. İkinci cildi ne zaman çıkaracaksınız diye sordular. Çıkaracağız diyorsam da özellikle İkinci Dünya Savaşındaki Türkistan Lejyonu konusuna daha halâ münasebetin eskisi gibi olduğunu ve yumuşamadığını görerek tereddüt ediyorum. Ama artık bugün sosyal ağlarda ve özel yayınlarda mevzuya tarafsız bakış bir hayli şekillendi. Artık rahatlıkla basmak mümkün.

Kitap çıktıktan tahminen iki ay kadar sonra, ulularımızdan birisinin Çağatay mezarlığına defnedilişinden dönerken Mirpolat Mirzaev ile beraberdik. Tanınmış yazarımız Vekil Hurşid Dostmuhammad bize doğru gelerek kollarını açtı ve "Gelin sizi tebrik edeyim" dedi. Şaka yollu "Mirpolat Aka'yı tebrik etmeyecek misiniz?" dedim. Hurşid Aka "Mirpolat hergün televizyona çıkıyor. Bu ona yeter" dedi. Beni kucaklarken alçak bir sesle "Ahat Andican'ın kitabı muhteşemmiş. İbrahim Gafurov da satın almış ve okumuş. Onaylıyor. Size Rahmet" dedi. Demek ki kitap çok iyi karşılanmış diye sevindim. Özellikle İbrahim Gafurov gibi büyük bir alim ve tercümanın beğenmiş olmasından gurur duydum.

Kitabın basılmayan ikinci cildinden bir kısım parçaları bazı gazetelere verdim. Ne yazık ki basmaya cesaret edemediler. Fakat "Müstakil Adabiyat" gazetesi muharriri dostum Bahtiyar Karim gazetesinde birkaç sahife olarak parçalara yer verdi. Gazetesinin müstakil olduğunu ispatladığından dolayı ve dostum Ahat Andican'ın bu eşsiz eseriyle halkımızın tanışmasını sağladığı için çok memnunum.

Malumdur ki Özbekistan'ı müstakil devlet sıfatıyla kabul eden ve tanıyan ilk devlet kardeş Türkiye olmuştur. İki ülke arasındaki münasebetleri anlatan eserleri ülkemizde tanıtmak borcumuzdur. Orta Asya, Türkistan Hanlıkları ve Osmanlı Devleti arasındaki alakalar mevzusunda Profesör Mehmet Saray'ın eseri meşhur. Ahat Andican bu mevzularda "Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya" (2009, 625 sayfa), "Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras" (2019, 926 sayfa) isimli, ilginç tarihi bilgilerden ve nadir kaynaklardan çok zengin eserler neşretti. Onların yalnız Özbekçeye değil Kazak, Kırgız, Türkmen, Tacik, Uygur ve Rus dillerine de tercüme edilmesi lazım. Çünkü bu zamanın talebidir. Bana göre bugünkü küreselleşmiş haber dünyasında bu eserlerdeki bilgiler olmaksızın Anavatanımızın tarihini, bugününü ve geleceğini tam anlamıyla tasavvur etmek mümkün olmaz.

Bana göre XX. Asırda Türkistan mevzusunda hariçte yazılan ve neşredilen Mustafa Çokay, Ahmet Zeki Velidi Togan, Tahir Çağatay, Baymırza Hayit'in nadir ve kıymetli eserleri bugünkü Türkistan Cumhuriyetleri ve bütün Türk Dünyası için ne kadar gerekliyse onların yolunu devam ettiren Ahat Andican'ın kitapları da gereklidir, Tarih, toplum bilim ve eğitim yönlerinden büyük ehemmiyete sahiptir.

Sözlerimi İstanbul'da Ahat Andican gibi bir dostumun varlığından gurur duyduğumu söyleyerek, 2023 yılında basılan "Turkistonga Boraylık"[17] kitabımda bulunan bir şiirimi ona ithaf etmek suretiyle hürmetlerimi bildirerek sonlandırmak istiyorum.

ТУРКИСТОНГА БОРАЙЛИК Дўстим Аҳад Андижонга	TÜRKİSTAN'A GİDELİM (Dostum Ahat Andican'a)
Кўклам келди, чиройлик, Туркистонга борайлик! Дуо ўқиб турайлик: "Туркистонга борайлик!.."	Bahar geldi, güzellik, Türkistan'a gidelim. Dua edip gezerek, Türkistan'a gidelim…
Оқсувимиз айқирди, Юрак қайнаб, ҳайқирди, Султон пирим чақирди – Туркистонга борайлик!	Aksuyumuz aykırdı, Yürek yanıp haykırdı, Sultan pirim çağırdı, Türkistan'a gidelim…
Қипчоқ, Қорлуқ от сурган, Ўғузхон бошкент курган, Темурхоним жон берган Туркистонга борайлик!	Kıpçak, Karluk at sürdü, Oğuz Han başkent kurdu, Timur Han'ım can verdi, Türkistan'a gidelim…
Хотинлари тўқолди, Ботир хонлар йўқолди, Юртни тағин ёв олди – Туркистонга борайлик!	Hatunları kayboldu, Batur Hanlar yok oldu, Yurdu yine yav bastı, Türkistan'a gidelim…
Миллат кафансиз қолди, Мағжон, Чўлпонлар ўлди, Гуноҳлари шу бўлди – "Туркистонга борайлик!.."	Millet kefensiz kaldı, Mağcan, Çolpanlar öldü, Günahları şu oldu, Türkistan'a gidelim…

[17] Türkistan'a Gidelim

Улус очдир, ёғий тўк,
Ўзимиздан бек, хон йўқ,
Ҳар бир турк – минг қилич, ўқ!
Туркистонга борайлик!

Юртда жабру зулум бор,
Сўйлашга на тилим бор,
Бир бошга бир ўлим бор –
Туркистонга борайлик!

Ийсо ўлди, "Аҳд" қолди,
Шоҳлар ўлди, тахт қолди;
Бизларга бир бахт қолди –
Туркистонга борайлик!..

Тошкент, Юнусобод, 18.10. 2025

Ulus açtır, ya da tok,
Özümüzden Bey, Han yok,
Her bir Türk bin kılıç, ok,
Türkistan'a gidelim…

Yurtta cebir, zulüm var,
Söyleyecek dil mi var?
Her bir başa ölüm var,
Türkistan'a gidelim…

İsa öldü Ahd kaldı,
Şahlar öldü taht kaldı,
Bizlere bir baht kaldı,
Türkistan'a gidelim…

Taşkent, Yunusabad, 18.10.2025

İsa Yusuf Alptekin ve Doğu Türkistan Davası Üzerine Prof. Dr. Ahat Andican ile Bir Söyleşi

Prof. Dr. Ömer Kul*

- *Kısaca kendinizden bahsedebilir misiniz? Ahat ANDİCAN kimdir? Türkiye'ye ne zaman geldiniz, gelme sebebiniz neydi, nereye yerleştiniz, eğitim hayatınız ve kariyeriniz hakkında neler söylemek istersiniz?*

Özbekistanlı göçmen bir ailenin çocuğu olarak 1951 yılında Afganistan'ın Kunduz şehrinde dünyaya geldim. Ertesi yıl iskanlı göçmen olarak Türkiye'ye göç ettik. İlk, orta ve lise öğrenimimi Akşehir'de tamamladıktan sonra 1968 yılında Cerrahpaşa Tıp Fakültesine (CTF) girdim. Mezuniyetimden ve askerlik hizmetimin ardından CTF Genel Cerrahi Anabilim Dalına asistan olarak girdim. 1980 yılında uzman, 1984 yılında doçent ve 1991 yılında profesör olarak akademik kariyerimi sürdürdüm.

Bu arada tıp kariyerime paralel olarak İstanbul Üniversitesi (AUZEF) Tarih Fakültesini bitirdim ve tarihçi unvanını aldım.

Türkistan ve Avrasya konularında çok sayıda STK'nın kurucusu oldum ve yöneticiliğini yaptım. 1980'lerden itibaren "Sovyetler Birliği", "Türk Dünyası" ve "Türk Dış Politikası" üzerine çalışmalar yaptım. Bu alanda yayımlanmış yüzlerce makalem ve *Değişim Sürecinde Türk Dünyası* (1996), *Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye İlişkileri İçin Ekonomik Model Arayışı* (1999) *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* (2003), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya* (2009), *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras* (2019), *Dr. Baymırza Hayit: Türkistan Kavramını Yaşatan Adam* (2023) başlıkları altında yayımlanmış kitaplarım var.

* İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi, omer.kul@istanbul.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-2757-5720, İstanbul / Türkiye

1995 ve 1999 genel seçimlerinde art arda iki kez İstanbul milletvekili (ANAP) seçildim. 55. Cumhuriyet Hükümeti'nde Türk cumhuriyet ve topluluklarından sorumlu devlet bakanı ve hükümet sözcüsü olarak Türk Dünyası ile ilgili çalışmalarımı siyasi alana taşıma imkânım oldu. Böylece bu bölgelere yönelik Türk dış politikasının düzenleyicisi oldum. Bu dönemde Milli Eğitim ve Dışişleri komisyonlarında üyelik yaptım. 2000-2002 yılları arasında Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nde Türkiye'yi temsil ettim.

2005 yılında üniversiteye döndüm. CTF'de öğretim üyeliği görevimi sürdürürken, Harp Akademilerine bağlı Stratejik Araştırmalar Enstitüsünde (SAREN) ve 2015 yılından itibaren de Milli Savunma Üniversitesi'nde "Kafkasya ve Orta Asya Jeopolitiği" alanında yüksek lisans ve doktora dersleri verdim. Ayrıca, 2003-2016 yılları arasında Okan Üniversitesi Mütevelli Heyeti üyeliği yaptım.

2017 yılında İYİ Parti kurucuları arasında yer aldım ve 24 Haziran 2018 seçimlerinde yeniden İstanbul milletvekili seçildim. Bu dönemde İYİ Parti Grup Başkanlığı, Sağlık Komisyonu üyeliği ve Dünya Parlamentolar Arası Birlik üyeliği görevlerinde bulundum.

Parlamenterlik görevimin bittiği 2023 yılından beri Türk televizyonlarında siyaset yorumculuğu yapmaktayım. Ayrıca başta Türkistan Araştırmaları Vakfı olmak üzere çeşitli STK'larda çalışmakta, bir taraftan da Türk Dünyası ile ilgili bilimsel çalışmalarımı sürdürmekteyim.

- *Sizinle hemen hemen aynı dönemde Türkiye'ye yerleşen İsa Yusuf Alptekin ile ilk bilgileri ne zaman ve nasıl elde ettiniz?*

İsa Yusuf Bey'in ismini ilk kez 1971 yılında duydum. Üniversite 3. Sınıf öğrencisiydim ve Sultanahmet'teki Buhara Tekkesi'nde kalıyordum. Özellikle üniversite öğrencileri arasında sağ-sol çatışmalarının neredeyse tepeye ulaştığı bir dönemdi. O yıllarda Türkistanlı gençlerin MHP gençlik kollarına üye olmaları neredeyse bir kural gibiydi. Bizden büyük ağabeyler bize de bu yönde baskı uygulamaktaydılar. Ben ise Türkistanlıların bu çatışma ortamında taraf olmamaları gerektiğini düşünmekteydim. Dolayısıyla merkezi Sultanahmet'teki tekke olacak şekilde bir öğrenci birliği kurulması görüşünü gündeme getirdim. Böylece Türkistanlı öğrenciler bu derneğe üye olduklarını söyleyerek sözü edilen baskıları göğüsleyebileceklerdi. Bu fikir kabul gördü. Türkistan Öğrenci Birliği'ni kurma

çalışmalarına başladık. Bütün boylardan öğrenci arkadaşların bu organizasyona katılmalarının çok önemli olduğunu düşündüğümden şimdi ismini Timur olarak hatırladığım bir Kırgız arkadaştan Zeytinburnu'nda yoğunlaşan Kazak hemşerilerimizle temas kurmasını rica etmiştim. Geceleri çalıştığım için benim fırsatım olmuyordu. Bir süre sonra bize gelen bilgiye göre Doğu Türkistanlı Uygur ve Kazak hemşerilerimiz İsa Yusuf Bey önderliğinde bir Doğu Türkistan Göçmenler Derneği kurmuşlardı. Dönemin dernek yöneticileri Doğu Türkistanlı öğrencilerin başka bir dernek bünyesinde faaliyet göstermelerini uygun görmemişlerdi.

İsa Yusuf Bey'le ilgili daha geniş bilgi sahibi olmam 1973 genel seçimleri döneminde oldu. Türkistan Öğrenci Birliği'nin bir toplantısı sırasında arkadaşlardan birisi isimlerini burada zikretmek istemediğim birkaç Türkistanlı tarafından imzalanmış bir açık bildiri/mektup getirdi. Bildiride özetle İsa Yusuf Bey'in Ferruh Bozbeyli önderliğindeki Demokratik Parti'den Balıkesir milletvekili adayı olduğu söyleniyor ve kendisinin Çin sempatizanı ve işbirlikçisi olması nedeniyle oy verilmemesi isteniyordu. Hepimiz çok şaşırmıştık. Bildiriyi alarak o dönemde Türkistanlılar Yardımlaşma Cemiyeti'nin başkanı olan rahmetli Dr. Salih Erkinkol'un yanına gittim. Olaydan haberi vardı. Benim sorularım üzerine şu açıklamayı yaptı:

> "Bu mektupta yazılanlar ne yazık ki Şarki Türkistanlı hemşerilerimiz arasında var olan kıskançlıkların ve çekememezliklerin bir sonucudur. İsa Yusuf Bey hayatını Şarki Türkistan davasına adamış bir insandır ve 1950'li yıllardan beri hariçte sürdürülen Şarki Türkistan mücadelesinin bayraktarlığını yapmaktadır. Bütün bu fitne ve fesatlar geçmişte Çin devleti bünyesinde yaptığı çalışmalardan kaynaklanmaktadır.
>
> Aslında Türkistan Milli Birliği (TMB) üyeleri olarak biz de gerek 1920'li yıllarda Andican ve Taşkent şehirlerinde Çin Konsolosluğunda tercüman olarak çalışması ve gerekse 1930'larda kurulan Şarki Türkistan İslam Cumhuriyetinin kuruluş çalışmalarına katılmamış olması sebebiyle kendisine mesafeli yaklaşmıştık. Hatta 1938 yılında Berlin'de yaptığımız ve hariçteki Türkistan teşkilatlarını bir araya getirerek Batı ve Doğu Türkistan bütünlüğünü sağlamayı amaçladığımız kongreye Şarki Türkistan'ı temsilen General Mahmut Muhiti'yi davet etmiştik. TMB Genel Sekreteri Mecdeddin Delil azadlık savaşına yardımcı olmak için Şarki Türkistan'a gittiğinde General Mahmut Muhiti'yle birlikte çalışmıştı. Mecdeddin Delil Bey'in İsa Yusuf Bey ile ilgili görüşleri olumsuzdu. Hatta İsa Bey'in 1939

yılında Çin Hükümeti'ni temsilen Türkiye'ye yaptığı ziyaret sırasında Ankara'ya onun hakkında olumsuz rapor vermişti.

Fakat İsa Yusuf Bey Doğu Türkistanlı göçmenlerle birlikte Türkiye'ye geldiğinde, 1952 yılı olsa gerek, kendisiyle TMB grubu olarak yaptığımız görüşmelerde bütün siyasi faaliyetlerinin Çin yönetimini Şarki Türkistan Muhtariyeti'ne ikna etmeye yönelik olduğunu anlattı. Muhtariyetten sonraki safha ise azadlık olacaktı. Diğer iki Şarki Türkistanlı lider, Mehmet Emin Buğra ve Mesud Sabri Baykuzu'yla birlikte bu hedefi önlerine koymuşlardı. Ne yazık ki Komünistlerin Çin'de yönetimi ele geçirmeleri bütün emellerini yok etmişti. Bu görüşmelerimizde bize artık bütün gayelerinin dış dünyada Şarki Türkistan mücadelesini sürdürmek olduğunu söyledi. Hatta TMB ile birlikte Hür Türkistan davası için ortak çalışma kararı aldık. Ne yazık ki bugün kendi hemşerilerinden bazıları Şarki Türkistan meselesinde komünist Çin'e karşı milliyetçi Çin ile ortak bir siyaset yapma arayışlarını Çin sempatizanlığı şeklinde değerlendirip hiçbir Türkistanlının katılmayacağı şekilde bildiriler yayınlıyorlar"

- *İsa Bey'le nasıl tanıştınız? Onunla ilişkileriniz nasıl gelişti? Görüşebildiyseniz bu görüşmeleriniz hakkında neler söylemek istersiniz?*

1974 yılında okulu bitirip askere gittim. İki yıl sonra döndüğümde Cerrahpaşa Tıp Fakültesi cerrahi kliniğine asistan olarak girdim. Bu dönemde aynı zamanda hem Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği'nin hem de bütün dış Türk derneklerini çatısı altında toplayan Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu'nun çalışmalarına katılmaya başlamıştım. Federasyon başkanlığını TMB'nin eski üyelerinden Dr. Ahmed Naim Öktem yürütmekteydi. Federasyon uzunca bir süreden beri *Türk Dünyası* başlıklı üç aylık bir dergi çıkarmaktaydı. Ayrıca Türk Dünyasını ilgilendiren meselelerde konferanslar, açık oturumlar düzenlemekteydi. Bu toplantılar üye derneklerin salonlarında gerçekleştirilmekteydi. Asistanlığımın ikinci senesi olsa gerek (1977) federasyon şu anda ismini hatırlayamadığım üye derneklerden birisinin salonunda Nihal Atsız'ı anma toplantısı düzenlemişti. İsa Yusuf Bey de konuşmacılar arasındaydı. Toplantı başlamadan yanına gittim ve kendimi tanıttım. Sıcak bir alaka gösterdi. Yanında duran Hızır Bek Gayretullah ve Reha Oğuz Türkkan ile beni tanıştırdı. Reha Oğuz Bey, 1944 Türkçülük-Turancılık davalarında yargılanıp mahkûm olan milliyetçilerdendi. Ayak üstü sohbet sırasında Türkçülük

davaları konusunda ciddi bilgi birikimim olduğunu görünce beni yanına oturttu ve toplantı boyunca aralıklı sohbet etmek imkânını bulduk.

Aslen Hukukçu olan Reha Oğuz Bey, Sorbonne Üniversitesi'nde Tarih ve Türkoloji masteri yapmış, hapisten çıktıktan sonra ABD'ye giderek Columbia Üniversitesi'nde psikoloji üst ihtisasını tamalamıştı. Daha sonra yıllarca aynı üniversitede öğretim üyesi olarak çalışmıştı. 1976 yılında yurda dönen Reha Oğuz Bey kendisiyle tanıştığım dönemde İstanbul Üniversitesi'nde Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktaydı.

Reha Oğuz Bey'i bu kadar ayrıntılı anlatmamın sebebi 1970 yılında ABD'ye gelen İsa Yusuf Bey'in orada gerçekleştirdiği siyasi faaliyetlere önayak olmasıydı. Reha Bey, Columbia Üniversitesi'ndeki bağlantıları aracılığıyla İsa Yusuf Bey'i bir Temsilciler Meclisi üyesiyle tanıştırmış, bu meclis üyesi de İsa Bey'in Doğu Türkistan meselesiyle ilgili hazırladığı memorandumu hem dönemin ABD Başkanı Richard Nixon'a sunmuş hem de Temsilciler Meclisi'nde okumuştu. Doğu Türkistan konusunun bu şekilde Amerikan Kongre'sinde gündeme getirilmesi basının da ilgisini çekmiş ve Washington Post, New York Times gibi ulusal gazetelerde İsa Yusuf Bey ile röportajlar yayınlanmıştı. Reha Bey ayrıca Columbia Üniversitesi'nde İsa Yusuf Bey'in Doğu Türkistan konulu bir konferans vermesini de organize etmişti. Reha Bey ayrıca İsa Yusuf Bey'in bu nitelikte çalışmaları dünyanın birçok ülkesinde gerçekleştirdiğini söyledi.

Reha Bey'in anlattıkları 73 seçimlerinde İsa Bey'le ilgili olarak yayılan dedikoduların nasıl bir safsatadan ibaret olduğunu gösterdiği gibi Türkistan davasının uluslararası platformlara taşınmasının ne kadar önemli olduğunu da ortaya koymaktaydı. Bu ilk tanışmadan sonra İsa Yusuf Bey'in yazdığı *Doğu Türkistan Davası* başlıklı kitabı bulup okudum ve onun verdiği mücadelenin ayrıntılarını öğrenmiş oldum. Bu bilgiler daha sonraki yıllarda kurduğum ve yürüttüğüm STK'larda Türkistan konusunu ulusal ve uluslararası siyasete taşımak şeklinde hedef belirlememe neden oldu. İsa Yusuf Bey bu konuda benim için çok iyi bir rol model oldu.

Bu ilk tanışmadan sonra İsa Yusuf Bey'le görüşmelerimiz devam etti.

O sıralarda bir vakıf kurmuştu. O vakıf merkezinde kendisini birkaç kez ziyaret ettim. Kendisiyle tanışmamdan bir yıl kadar sonra ağır bir trafik kazası geçirmişti. Bacaklarında kırıklar vardı, ayrıca görme

fonksiyonlarında bir kayıp söz konusuydu. Hastanedeki ziyaretim esnasında kendi hastalığından çok milli meseleleri konuşmayı sürdürmekteydi. Daha sonra tekrar vakıf çalışmalarına döndü. Fakat bütün dış Türk STK'larında olduğu gibi maddi açıdan sıkıntılar çekmekteydi. Özellikle kaynak bulmak açısından Suudi Arabistan'daki Doğu Türkistanlılarla ilişkilerini yoğunlaştırmaya çalışıyordu. Hangi yıl olduğunu hatırlamıyorum ama 70'lerin sonlarında Suudi Arabistan merkezli olarak kurulan "Rabıta-t ül Alem-i İslam" isimli uluslararası bir örgütün yönetim kademelerine seçilmişti.

12 Eylül 1980 darbesi o sıralarda benim de çalışmalarına katıldığım Türkistanlılar Yardımlaşma Cemiyeti de dahil olmak üzere Türkiye'deki bütün STK'ların faaliyetlerini durdurdu. Özellikle Dış Türk dernek ve vakıfları yoğun bir gözetim ve denetim altındaydı. Dolayısıyla bu derneklerin bazıları kapandı, bazıları da faaliyetlerini yeniden seçimlerin yapılıp sivil siyasetin geri döneceği 1980'lerin ortalarına kadar askıya aldılar.

1983 seçimlerinden sonra oluşan sivilleşme sürecinde kapatılan Türkistanlılar Yardımlaşma Cemiyeti'ni yeniden açmak için çalışmalara başladım. O dönemde derneğin açılabilmesi için en az iki kurucu üyenin müracaatı şart koşuluyordu. 1980 darbesinin baskı ortamının halâ devam ediyor olması nedeniyle hayatta olan kurucu üyelerden hiçbirisi resmi müracaat yapmayı kabul etmedi. Bunun üzerine 1984 yılında Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği (TKSYD) adıyla yeni bir dernek kurduk.

Dernek Faaliyetlerine başladığım dönemde uzun süredir zihnimde olan Türkiye'deki Türkistan dernek ve vakıflarını bir Türkistan Federasyonu bünyesinde bir araya getirme fikri üzerinde de araştırmalara başladım. O sıralarda İsa Yusuf Bey, kurucusu olduğu Doğu Türkistan Göçmenler Derneği ile ilişkilerini en alt düzeye indirgemiş, daha ziyade Uygur hemşerilerimizin yoğunlaştığı bir vakıf bünyesinde çalışmalarını sürdürmekteydi. Dolayısıyla sözünü ettiğim fikrin hayata geçirilip geçirilemeyeceğini test etmek amacıyla İsa Yusuf Bey'le ve Zeytinburnu'ndaki Kazak liderlerden Zeki Teyci Bey'le görüşmeler yaptım.

İsa Yusuf Bey'le yaptığım görüşme, gündeme getirdiğim fikrin o günkü şartlar içerisinde gerçekleşmesinin mümkün olmadığını gösteriyordu. İsa Bey özetle Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinin Çin'e

Batı Türkistan cumhuriyetlerinin ise Sovyetler Birliğine karşı verildiğini, bu iki gücün dünya siyasetindeki konumlarının farklı olduğunu, dolayısıyla Doğu ve Batı Türkistanların bağımsızlık davalarını uluslararası arenaya taşımanın ayrı ayrı yapılması gerekliliğini söyledi.

Gerçekten Sovyet komünizmine karşı mücadele esasına dayalı soğuk savaş yıllarında Batı dünyası Sovyetlerden ayrılmak isteyen cumhuriyetlere ve onların dış dünyadaki diasporalarına yoğun destek verirken Çin'den bağımsızlığını isteyen Doğu Türkistan konusunda sessiz kalmaktaydı. Ayrıca İsa Yusuf Bey dış dünyadaki (Türkiye'deki) Türkistan diaspora liderlerinin Batı ve Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelelerinin "Büyük Türkistan" şemsiyesi altında yapılması konusunda kararlar aldıklarını fakat bu konuda herhangi somut bir netice elde edemediklerini de belirtti.

İsa Yusuf Eke'nin evinde yaptığımız bir saatlik sohbet bu konuda zihnimde olan birçok sorunun açıklığa kavuşmasını sağlamıştı. Nitekim o günden sonra yürüttüğüm siyasal, sosyal ve kültürel nitelikteki Türkistan çalışmalarında, "Büyük Türkistan" anlayışını bir ideal olarak zihnimde ve gönlümde tutmakla birlikte, günümüz dünyasının reel politik koşullarına uygun olarak Türkistan Cumhuriyetleri ve Doğu Türkistan davalarının ayrılığı üzerine inşa etmeye çalıştım. Nitekim Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Batı Türkistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşmaları ve Doğu Türkistan'ın ise giderek artan Çin zulmüne duçar oluşunun devam etmesi Türkistan'ın iki büyük parçasında farklı gelişmeler yaşanabileceği konusunda İsa Yusuf Bey'i haklı çıkardı.

Sovyetlerde 1986 yılında Gorbaçov tarafından gündeme getirilen Glastnost (Açıklık) ve Perestroika (Yeniden Yapılanma) politikaları nedeniyle iç sarsıntılar başlamış, Doğu Blok'unun dağılacağı yönünde emareler ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu dönemde Aydınlar Ocağı, Turan Yazgan Hoca'nın Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Reha Oğuz Türkkan'ın Türk 2000 Vakfı gibi kuruluşlar arka arkaya Türk Dünyası konulu toplantılar düzenlemekteydiler. Bu toplantılardan bazılarında İsa Yusuf Bey'le birlikte konuşmacı olma imkanını buldum.

Sovyetlerdeki gelişmelerin hızlanması üzerine TKSYD ve Türkistan Araştırmaları Vakfı başkanı olarak Türkiye'deki Türkistan teşkilatlarından temsilcileri bir araya getirecek bir Ulusal Türkistan Kurultayı

düzenlemiştim. 1989 yılı eylülünde Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı salonlarında yapılan iki gün süreli bu kurultaya İsa Yusuf Bey'i de konuşmacı olarak davet etmiştim. İsa Yusuf Bey sağlığı elverirse kurultayın açılışına katılacağını fakat herhangi bir konuşma yapmayacağını bildirdi.

Ertesi yıl 3-5 Aralık tarihlerinde Atatürk Kültür Merkezinde düzenlediğim I. Uluslararası Türkistan Kurultayı için ise bizzat takdim ettiğim davetiyeyle birlikte kurultaya katılacağı ve bir konuşma yapacağı sözünü aldım. Nitekim Türkistan Cumhuriyetlerinden delegelerin ve Türkiye Cumhuriyetinden bakan düzeyinde katılımların olduğu üç gün süreli bu kurultaya İsa Yusuf Bey katıldı ve o gür sesiyle bütün salonun ayakta alkışladığı bir konuşma yaptı. Bu noktada acı bir anekdot aklıma geliyor. Sovyetler dağıldıktan sonra İsa Bey'le yaptığımız bir görüşmede "Ahat Bey Ependim, Bir insan ülkesinin işgalcisi keşke farklı olsaydı der mi? Ama Sovyetlerin dağılmasıyla Batı Türkistan Cumhuriyetlerinin bağımsız oluşlarını görünce keşke Doğu Türkistan da Sovyetler bünyesinde olsaymış diyorum. Şimdi bizim ülkemizde hürriyetine kavuşmuş olacaktı" demişti. Bu sözleri söylerken sesindeki acıyı ve hüznü halâ duyar gibiyim.

İsa Yusuf Bey'le son görüşmem hayatını kaybedişinden 3 ay kadar önce Ataköy'deki evinde gerçekleşti. 1995 sonbaharında yapılacak seçimlerde Anavatan Partisi'nden milletvekili adayı olmam söz konusuydu. İsa Bey'i Sultanahmet'te adı verilen parkın açılışından beri görmemiştim. Hastalığının ilerlediği konusunda bilgiler geliyordu. Dolayısıyla hem hastalığı nedeniyle ziyaret hem de milletvekili adaylığı dönemindeki tecrübelerinden yararlanmak amacıyla ziyaretine gittim. Bütün yorgun, zayıf ve halsiz görünümüne rağmen sesinin gürlüğünde bir eksilme yoktu. Adaylığım konusunda beni tebrik etti ve kendi adaylığı sırasında kendisine karşı yapılan kara propagandalardan yakındı. Bu konuda dikkatli olmam konusunda beni uyardı. Bu arada adına bir park açılmış olmasından son derecede mutlu olduğunu belirtti. Fazla yorulmaması için kısa kesmeye çalıştığım bu görüşmeden ayrılırken Doğu Türkistan Davası'nın bu yılmaz savaşçısını son defa gördüğümü bilmiyordum. Üç ay kadar sonra hayatını kaybetti.

Onun cenazesine katıldığım dönemde, iki ay kadar sonra adına açılan park konusunu TBMM'de gündeme getireceğimi hayal bile etmiyordum. O sıralarda milletvekiliydim. 1996 yılı şubat ayı başlarında Eminönü

Belediye Başkanımız Ahmet Çetinsaya arayarak İçişleri Bakanlığı'nın parktan İsa Yusuf Bey'in isminin kaldırılması konusunda baskı yaptığını ve bu iş için kendisine bir hafta süre verdiklerini söyledi. Aksi takdirde kendileri gelip kaldıracaklardı.

İsa Bey'in vefatından 6-7 ay önce açılan park, Çin'i büyük ölçüde rahatsız etmişti ve Çin Büyükelçiliği Türk Dışişleri Bakanlığına İsa Yusuf Bey'in bir bölücü olduğu, bu tip bir bölücünün adına bir park açılmasının ve bir anıt düzenlenmesinin Çin Halk Cumhuriyeti'nin bölünmesine yol açacağı, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin de buna izin vermesi durumunda ise Türk-Çin ilişkilerinin bozulacağı şeklinde bir yazı göndermişti. Dışişleri bunu emir telakki ederek gereği yapılmak üzere İçişleri Bakanlığı'na göndermişti.

Durumu öğrenir öğrenmez, ertesi gün TBMM'de gündem dışı bir konuşma için müracaat ettim. 29 Şubat tarihli Meclis konuşmam tutanaklardan alındığı şekliyle ve tarihe not düşmek adına aşağıdadır. Ayrıca Dışişleri Bakanlığı'na konuyla ilgili bir soru önergesi verdim. Verdikleri cevap halk deyimiyle suya tirit bir bürokratik cevap oldu. Fakat İçişleri Bakanlığı, Belediye Başkanı'nı arayarak bu konuda herhangi bir girişim yapmasına gerek olmadığını bildirdi. Böylece Çin'in talebiyle İsa Yusuf Bey'in hatırasına yapılacak bu büyük saygısızlığın ve aymazlığın önü alınmış oldu.

T.B.M.M. B:17 29.2.1996 0:1

BİRİNCİ OTURUM

Açılma Saati: 15.00

BAŞKAN: Başkanvekili H. UIuç GÜRKAN

KÂTİP ÜYELER: M. Fatih ATAY (Aydın), Zeki ERGEZEN (Bitlis)

A) GÜNDEMDIŞI KONUŞMALAR

İstanbul Milletvekili Ahat Andican'ın Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık mücadelesi liderlerinden İsa Yusuf Alptekin'in adının İstanbul'da bir parka verilmesine ve bu konuda Çin Halk Cumhuriyeti Ankara Maslahatgüzarının tutumuna ilişkin gündem dışı konuşması

BAŞKAN- İlk söz, Anavatan Partisi İstanbul Milletvekili Ahat Andican arkadaşımızın. Buyurun Sayın Andican. (ANAP sıralarından alkışlar) Sayın Andican, süreniz 5 dakikadır.

AHAT ANDİCAN (İstanbul)- Sayın Başkan, değerli milletvekilleri;

Bugün, buraya, kendisi çok küçük, fakat anlamı büyük olan bir park hikâyesini anlatmak için geldim. Sultanahmet'te, 70 m²'lik bir park. İstanbul'da, Eminönü Belediyesi'nin, Büyükşehir Belediyesi'nin onayıyla açtırdığı bir park. Yalnızca 70 m²; fakat bir insanın, Türk dünyasının tanınmış bir liderinin adına açılmış park; İsa Yusuf Alptekin'in... Bu Meclis'te, çok sayıdaki milletvekili arkadaşımın, bu insanın kim olduğunu yakından bildiklerini biliyorum; ama kısaca özetlemek gerekirse bugün, Çin işgali altında olan Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinde tam doksan dört yıl -geçen yıl ölünceye kadar- içeride ve dışarıda mücadelesini sürdürmüş, 1940'lı yıllarda kurulan Doğu Türkistan Hükümeti'nin de sekreterliğini yapmış ve 1955'te Türkiye'ye geldiğinde cumhurbaşkanı statüsüyle kabul edilmiş, onay görmüş bir insan. Ondan sonra, Türkiye'deki yaşantısı boyunca da tam kırk yıl, Doğu ve Batı Türklüğü arasında köprü görevi görecek faaliyetleri sürdürmüş bir insan. Bu insan, geçen yıl Hakk'ın rahmetine kavuştu. Konuşmamın başında sözünü ettiğim gibi, Eminönü Belediyesi, 70 m²'lik bir alanın bu insanın anısına park olarak yapılmasını, düzenlenmesini önermiş; Büyükşehir Belediyesi'nin onayıyla da bu olay gerçekleşmişti.

Şimdi, bizi ilgilendiren bölümüne geliyorum. Bu olay geçen sene oluyor. 27 Temmuz günü, bir gazetemizde bu parkın açılacağı yazısı çıkar çıkmaz, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Ankara Maslahatgüzarı Dışişleri Bakanlığımıza müracaat ediyor ve bu müracaatında -burada, vaktinizi almamak için uzun uzun okumayacağım- bu insanın bir bölücü olduğu ve bu tip bir bölücünün adına bir park açılmasının ve bir anıt düzenlenmesinin Çin Halk Cumhuriyeti'nin bölünmesine yol açacağı, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin de buna izin vermemesi gerektiği; dolayısıyla, bu parkın ve bu anıtın kaldırılması gerektiği şeklinde bir yazı veriyor.

Bu yazıyı takiben, hemen ertesi gün -düşünün, bir de Türkiye'deki bürokrasiden yakınırız; Temmuz'un 27'sinde Çin Halk Cumhuriyeti Maslahatgüzarının bu beyanatı veya müracaatı var- Temmuz'un 28'inde, bir faks emriyle, üzerinde de "ivedi" yazıyor, bizim Dışişleri Bakanlığımızın Latin Amerika, Pasifik ve Uzakdoğu İlişkiler Müdürlüğü imzasıyla İçişleri Bakanlığımıza bir yazı gönderiliyor. Değerli milletvekilleri, siz, Türkiye Dışişleri Bakanlığı olarak, tabiî ki, Çin Devletiyle olan ilişkilerinizin iyi düzeyde cereyan etmesi için elinizden geleni yapacaksınız; ama, bunu yaparken, sanki, Çin Dışişleri Bakanlığıymışçasına bir görev yüklenmeyeceksiniz. Yazıyı uzun uzadıya okumayacağım; ama, şurada, sizlerin bilginize sunmak istediğim üç satır var; bunlar, yine, bu Dışişleri Bakanlığı'nın İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazının metninden alınmış satırlardır. Bakın, bu satırlarda "Maslahatgüzar... bu itibarla, Sultanah-

met'teki parka "İsa Yusuf Alptekin" adının verilmesinin ve parktaki anıt gibi, Çin için ayrılıkçılığı simgeleyen unsurların kaldırılması gereklidir diyor" denilmektedir. Hemen, son cümleyi okuyarak, konuyla ilgili bilgilendirmemi sonlandıracağım: "Konunun, ilgi yazımız çerçevesinde gerekli önlemlerin alınmasına müsaadelerinizi saygılarımızla arz ederiz."

Bu ne demektir! Yani, Çin Maslahatgüzarı, bu park bölücü bir vatandaş adına kurulmuştur; öyleyse, bu park yıkılmalıdır diyor ve Dışişlerimizin bir yetkilisi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bir yetkilisi, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının paralarıyla maaş alan bir yetkili de Maslahatgüzarın söylediklerini aynen aktardıktan sonra "gereğinin yapılması" diye İçişleri Bakanlığı'na yazıyor. Nerede yaşıyoruz sayın milletvekilleri?

YAŞAR OKUYAN (Yalova)- Halt etmiş!

AHAT ANDİCAN (Devamla)- Akabinde ne oluyor; akabinde, yazışmalar birbirini izliyor...

(Mikrofon otomatik cihaz tarafından kapatıldı)

BAŞKAN- Sayın Andican, sözlerinizi toparlamanız için 2 dakika...

AHAT ANDİCAN (Devamla)- Peki efendim...

Aradan kısa bir süre geçtikten sonra, 50 kişilik bir yıkım grubu, bu parkı yıkmak üzere geliyor ve burada, yaklaşık 7 bin kişilik bir halk grubunun reaksiyonuyla karşılaşıyor ve yıkamıyor tabiî ki. Bunun üzerine -her şerde bir hayır vardır derler ya- iki belediyemiz daha, Konya ve Kahramanmaraş'ta, bu büyük Türk lideri adına park ve yol açmak gibi bir girişimde buluyorlar.

Burada, altını çizmek istediğim nokta şudur: Tabiî ki, Dışişleri Bakanlığı kendi görevini yapmalıdır; doğaldır bu; ama bunu, Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan 65 milyon insanın da ne istediğini bilerek yapmalıdır, onlara rağmen politika üretmemelidir; böyle şey olmaz. (ANAP, DYP ve RP sıralarından alkışlar) Yani, bugün, Yunanistan Dışişleri Bakanlığı, maslahatgüzarı veya elçiliği bize "Sadık Ahmet benim için bölücüdür; İstanbul'da onun ismini verdiğiniz yolun ya da parkın ismini değiştirin" dese; bunu da mı bu şekilde uygulayacağız? Böyle şey olur mu? Dışişleri Bakanlığı, en azından, olayı soğutabilirdi, uzatabilirdi ya da "bu konuyu araştırdıktan sonra size bilgi vereceğiz" diyebilirdi. Bu yapılanların yanlış olduğunu belirtmek istiyorum. Ben, buraya, sadece Yüce Meclisi bilgilendirmek amacıyla çıktım. Azerbaycan Türklerinin "geçmişine kurşun sıkanlar ve tarihî kimliklerine sahip çıkmayanlar, geleceklerini topa tutuyorlar demektir" diye bir sözleri vardır ve bu, çok önemli bir sözdür. Onun için, büyüklerimize sahip çıkmak durumundayız, tarihimize sahip

çıkmak durumundayız ki, geleceğimizi topa tutmamış olalım. Saygılar sunuyorum. (ANAP, DYP, DSP ve RP sıralarından alkışlar)

BAŞKAN-Teşekkürler Sayın Andican. Konuşmayı yanıtlamak üzere Hükümet... Yok. Gündem dışı ikinci konuşmaya geçiyoruz.

- *Sizce İsa Yusuf Alptekin nasıl bir insandı, kişiliği, davasına hizmeti ve sadakati, çevresi ile ilişkileri konularında neler söylemek istersiniz?*

Bu soru cevaplanması hem çok kolay hem de çok zor olan bir soru.

1940'lı yıllardan itibaren hayatının her gününü, hatta her saatini, her adımını ve yaptığı her konuşmayı davasına adamış bir insan dediğinizde tanımlamak çok kolay. Diğer taraftan "ilerlemiş yaşına, süregiden hastalıklarına ve görme yetisini kaybetmiş olmasına karşın inançlı, heyecan dolu gür sesiyle Doğu Türkistan davasını anlattığı salonlarda konuşmalarıyla izleyicilerin millî duygularını ve ruh dünyalarını alt üst eden bir adam" dediğinizde onunla tanışmamış, onu dinlememiş sıradan bir okuyucunun hayal etmesi açısından ise çok zor.

Akademik hayata başladığım 1980'li yıllarda ve aktif siyasete adım atıldığım 1990'lı yıllarda tanıştığım ve Türkistanlı olduğumu söylediğim insanların büyük bir kısmı "İsa Yusuf Bey'i biliyorum, ya da tanıyorum" benzeri ifadelerle konuşmaya başlamakta, çoğu kez de "Doğu Türkistanlı mısınız?" "İsa Yusuf Bey'i tanıyor musunuz?" şeklinde sorulara muhatap olmaktaydım. Batı Türkistan, bünyesindeki cumhuriyetlerin isimleriyle anılması nedeniyle bu konuyla özel olarak ilgilenen akademisyenler dışında kavram olarak bilinmiyordu. Bu durum bana tek kanal televizyonun var olduğu ve internet medyasının hayal bile edilmediği soğuk savaş yıllarında İsa Yusuf Bey'in Türk kamuoyunda Doğu Türkistan'la nasıl özdeşleşmiş bir lider olduğunu göstermişti.

Aslında O'nun Doğu Türkistan'la ilgili kamuoyu oluşturma stratejisi çok basitti. Bütün konuşmalarını Doğu Türkistan davasına odaklamak, ayrım gözetmeksizin bütün siyasi liderleri, kamuoyu önderlerini, siyasi partileri ve basın organlarını ziyaret ederek onları Doğu Türkistan konusunda bilgilendirmek, ilişki kurduğu bu insanların etkili olduğu Sivil Toplum Kuruluşlarında Doğu Türkistan'la ilgili toplantılar yapılmasını sağlayarak buralarda konuşma yapmak, dönemin yazılı basınında Doğu Türkistan ile ilgili yanlış bir bilgi yayınlanmışsa anında müdahale

ederek düzeltilmesini sağlamak. Yaptığı bütün ziyaretlere veya konuşmalara çapan ve dobbadan oluşan millî kıyafetiyle katılması ise nerede olursa olsun ilgi odağı olmasını sağlamakta, basının ilgisini çekmekte, ayrıca yaptığı ziyaretin veya konuşmanın unutulmamasını sağlamaktaydı.

Uyguladığı bu yöntemlerle dönemin başbakanı dahil siyasilerden, Türk toplumsal hayatında etkin birçok kamuoyu önderinden, akademisyenlerden ve sıradan halk kitlelerinden oluşan geniş bir çevre edinmişti. İnsanlar tanıştıktan veya dinledikten kısa bir süre sonra kişisel çıkarları için değil milleti için mücadele eden bir dava adamı ile karşı karşıya olduklarını anlıyor, sadece onun kişiliğini değil savunduğu Doğu Türkistan Davasını da içselleştiriyorlardı. Sonuç olarak bugün Türk kamuoyunda var olan yaygın ve yerleşmiş Doğu Türkistan algısının büyük ölçüde İsa Yusuf Alptekin'in çabalarıyla oluşturulduğunu söylemek mümkündür.

- *İsa Bey'in Batı Türkistanlı liderlerden Tahir Çağatay'ın Ankara'daki evinde Mehmet Emin Buğra, Prof. Dr. İbrahim Yarkın, Dr. Ahmet Naim Öktem ve Dr. Salih Erkinkol'un katıldığı ve adına Ankara Toplantısı dedikleri toplantıda Türkistan davasının Doğu ve Batı olmak üzere iki seksiyon halinde ama bir seksiyon mensubunun olmadığı yerde diğer seksiyon mensubunun sanki o seksiyon mensubu gibi sahiplenilmesine dair karar sizce uygulanabildi mi, uygulandıysa nasıl uygulandı, uygulanmadıysa neden uygulanamadı konularında neler söyleyebilirsiniz?*

Söz konusu toplantı ve "Büyük Türkistan" hedefiyle ortak çalışma yapma konusunu ilk defa Dr. Salih Erkinkol'dan duymuştum. Bir diğer sorunuzu cevaplarken anlattığım gibi, İsa Yusuf Bey milletvekili adayı olduğunda hemşerileri tarafından ona karşı yürütülen kara propagandayı konuştuğumuzda çerçeve olarak bu toplantıdan söz etmiş fakat ayrıntılarına girmemişti.

Daha sonraki yıllarda *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* kitabım için kaynak toplama ve kişisel görüşmeler yapma döneminde Prof. Dr. İbrahim Yarkın ile yaptığım görüşmede bu konu yeniden gündeme geldi. Türkistan Milli Birliği'nin Doğu Türkistan'a yönelik olarak yaptığı çalışmalar sırasında neden Doğu Türkistanlılar tarafından "Üç Efendiler" diye adlandırılan liderlerle (İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Mesud Sabri Baykuzu) temas kurulmadığını

sormuştum. Yarkın Hoca, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda bölgeye giden TMB Sekreteri Mecdeddin Delil'in orada General Mahmud Muhiti ile temas kurduğunu, sözü edilen liderlerin o yıllarda Doğu Türkistan siyaset sahnesinde olmadıklarını söyledi. Ayrıca daha önceki yıllarda Dr. Salih Erkinkol'un "İsa Bey Çin Hükümeti'nde bürokrat olarak çalıştığı için ona karşı mesafeli davranıyorduk" şeklindeki ifadesini tekrarladı.

Gerçekten Mustafa Çokay Bey'in TMB başkan seçildiği 1938 Berlin Kongresi'ne başta Mahmut Muhiti olmak üzere bazı Doğu Türkistanlı delegeler davet edilmiş, onların o günkü zorlu koşullar nedeniyle toplantıya katılamamaları sonucu vekaleten iştirakleri sağlanmıştı. Bu Kongre'de Doğu Türkistan konusu ayrı bir gündem maddesi olarak tartışılmış, Doğu ve Batı Türkistan temsilcilerinin bir "Büyük Türkistan" hedefiyle mücadele etmeleri karara bağlanmış, hatta ortak bir Büyük Türkistan bayrağı hazırlanarak kabul edilmişti.

İbrahim Yarkın Hoca, Türkiye'deki TMB üyelerinin Doğu Türkistanlı liderler Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin ile 1952 yılında Ankara'da bir toplantı yaptıklarını ve bu toplantıda, 1938 TMB Berlin Kongresi'nde alınan kararlara benzer kararlar alındığını söyledi. Nitekim alınan kararlardan birisine uygun olarak, daha sonraki yıllarda, her iki Türkistan'ın ortak yayın organı olacak şekilde Mehmet Emin Buğra'nın editörlüğünde *Türkistan'ın Sesi* isimli bir dergi çıkarılmaya başlanmıştı. Ne yazık ki bu yayın uzun ömürlü olmayacak ve birkaç sayı yayınlandıktan sonra ömrünü tamamlayacaktır.

1952 Ankara toplantısında alınan kararların hayata geçirilememesine gelince…

Buradaki başarısızlığı anlayabilmek için Sovyet hakimiyetinin başlamasıyla Batı Türkistan'dan Türkiye, Afganistan, İran ve Avrupa ülkelerine çıkmak zorunda kalan Türkistanlı liderlerin siyasi mücadelelerine bakmak gereklidir.

1921 yılında Türkistan'da kurulan "Orta Asya Millî Avami İhtilal Cemiyeti İttifakı" liderleri Sovyet hakimiyeti sonrasında ülke dışına çıkmışlar ve 1924 yılında Berlin'de yapılan bir kongreyle bu cemiyetin ismini "Türkistan Azadlık Cemiyeti" olarak değiştirmişlerdi. 1927'de İstanbul'da yapılan gizli bir kongre ile cemiyetin merkezi Türkiye'ye taşınmış ismi de

"Türkistan Milli Birliği" (TMB) yapılmıştı. TMB'nin aynı yıl içerisinde Polonya Cumhurbaşkanı Mareşal Pilsudski desteğiyle kurulan Promete örgütüne üye olması Avrupa siyasetinde uluslararası bir etkinlik kazanmasını sağlamış, Berlin, Paris, İstanbul, Tahran, Kâbil ve Peşaver gibi merkezlerde aktif faaliyet yürütmesinin önünü açmıştı. TMB faaliyetleri konusunda benim *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* kitabımda çok kapsamlı bilgiler olduğu için şu anda daha fazla ayrıntıya girmiyorum.

1939 yılında Polonya'nın Almanya ve Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesi ve o dönemdeki TMB Başkanı Mustafa Çokay'ın Almanlarca esir alınan Türkistanlı esirlerin ayırma işlemi sırasında tifüse yakalanıp hayatını kaybetmesiyle TMB'nin Avrupa macerası sona ermiş geride kalan az sayıdaki üye ise Türkiye'ye gelmişti. Diğer taraftan II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara esir düşen Türkistanlı askerlerin ayrılması, onlardan bir Türkistan Lejyonu kurulması ve böylece yaklaşık 110 bin kişilik bir silahlı kuvvetin ortaya çıkarılmasını sağlayan Veli Kayum Han önderliğindeki "Milli Türkistan Birlik Komitesi" (MTBK) bu faaliyetleriyle dış dünyadaki Türkistan mücadelesi alanında TMB'nin yerini almıştı.

1952 yılındaki Ankara toplantısı yapıldığında Batı Türkistan diasporası şu durumdaydı.

II. Dünya Savaşı bitiminde Nürnberg Mahkemelerinde yargılanan MTBK lideri Veli Kayum Han suçsuz bulunup serbest kaldıktan sonra Almanya'da kalan MTBK üyelerini toplamış, dış dünyadaki Türkistan mücadelesinin tek temsilcisi olma hedefiyle Sovyetler Birliği karşıtı faaliyetlere başlamıştı. Söz konusu faaliyetlere İngiltere Hükümeti'nin destek vermesiyle bir süre sonra siyasi faaliyetlerini Türkiye, Pakistan ve Arap ülkelerine yayılmış olan Türkistan diasporası ölçeğine taşıma imkânını bulacaktı. Veli Kayum Han önderliğindeki MTBK'nın hedefi Batı Türkistan ile sınırlıydı. Dolayısıyla 1950'li yıllarda dış dünyaya çıkan Doğu Türkistanlı liderlerle herhangi bir temas ve ortak çalışma arayışı olmamıştır.

Diğer taraftan merkezini Türkiye'ye taşıyan ve başkanlığı Prof. Dr. Tahir Çağatay tarafından yürütülen TMB'nin söz konusu dönemdeki faaliyetleri neredeyse dibe vurmuş durumdaydı. II. Dünya Savaşı'nın bitiminden kısa bir süre sonra yeniden dış dünyadaki Türkistanlıların tek temsilcisi olabilmek adına *Yaş Türkistan* yayınları aracılığıyla MTBK'ya

karşı yürüttükleri mücadeleyi kaybetmişlerdi. Bu mağlubiyet o dönemde sayıları hızla artan Türkistanlı göçmenler arasındaki desteklerini de kaybetmelerine neden olacaktı. Nitekim 1952 yılında TMB üyeleri tarafından Prof. Dr. İbrahim Yarkın başkanlığında kurulan "Türkistan Yardımlaşma Derneği" özellikle başta İstanbul olmak üzere Türkiye'nin çeşitli şehirlerine dağılmış Türkistanlı göçmenler arasında bir etki yaratmayacak, söz konusu göçmenler İstanbul merkezli bir "Türkistanlılar Yardımlaşma Cemiyeti" kurmak suretiyle TMB'nin bu girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasını sağlayacaklardı. Bu gelişmelerin sonucu ise TMB'nin Türkistanlı göçmen popülasyonundan kopuk bir teşkilat haline gelmesi olacaktır.

TMB'nin bir diğer önemli sorunu Sovyetlere karşı verilecek Türkistan bağımsızlığını hedefleyen çalışma yürütebilmesi için gerekli siyasal destekten yoksun olmasıydı. Polonya'nın savaştan sonra Doğu Bloku'nun bir üyesi haline gelmesiyle İngiltere'ye taşınmış olan Polonya Sürgün Hükümeti'nin Promete'yi canlandırma veya benzeri bir teşkilatlanmayı oluşturma gibi bir şansı yoktu. TMB merkezinin gizlice faaliyet gösterdiği Türkiye'de ise bir derneğin o yıllarda uluslararası siyaset alanında faaliyet göstermesi neredeyse imkânsızdı. Bir devlet desteği olmadan hariçte Türkistan mücadelesinin sürdürülemeyeceği konusunda tecrübeli olan TMB yönetimi, bu konuda uluslararası platformda arayışlara başlamış, 1960'lı yıllarda Sovyet karşıtı bir yapılanma olarak kurulmaya çalışılan Paris Bloku'na üye olmuş, fakat bu blokun istenen sonucu vermemesi üzerine bir kez daha hayal kırıklığına uğramışlardı.

TMB ile ilgili son ve en önemli problem teşkilat üyelerinin sayılarının giderek azalmasıydı. 1950'li yıllarda teşkilatın üye sayısı 10-15 civarında olup neredeyse bütün üyeler ileri yaşlarda idi. Türkistanlı göçmenlerle bir bağ kurulamaması nedeniyle kadroyu genişletmek ve gençleştirmek imkânı da kalmamıştı. Nitekim 1960'lara gelindiğinde bazı üyelerin vefatı, bazılarının da ayrılmaları nedeniyle iki kişilik (Prof. Dr. Tahir Çağatay ve Dr. Abdulvahap Oktay) bir hayali teşkilat haline dönüşecektir.

1952 yılı Ankara toplantısına katılan Doğu Türkistanlı liderler (Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin) bu gerçeklerden habersizdi. İki dünya savaşı arası dönemdeki güçlü TMB ile görüştüklerini düşünmekteydiler. Bu nedenle TMB, 1938 Berlin Kongresi'nde alınan kararlara benzer nitelikteki bir uzlaşı metnini onayladılar. Bir süre sonra ortak bir dergi yayını başlatıldı. Fakat kısa sürede maddi kaynaklara ulaşamayan,

herhangi bir devlet desteğinden mahrum bir hareketin başarılı olamayacağının anlaşılması üzerine Doğu Türkistanlı liderler (Özellikle İsa Yusuf Alptekin) Doğu Türkistan eksenli çalışmalara odaklanmaya başlamışlardır. Sonuç olarak bütün bu koşullar çerçevesinde 1952 Ankara toplantısındaki mutabakat metninin daha imzalandığı tarihte başarısız olacağı ve kâğıt üzerinde kalacağı belliydi denilebilir.

- *Bir Türkistanlı olarak Doğu Türkistan meselesine nasıl bakıyorsunuz, konuyu nasıl değerlendirmek gerekir noktasında bizlerle neleri paylaşmak istersiniz? Doğu Türkistan'la ilgili STK'larda görev aldınız mı? Aldıysanız nasıl gerçekleşti?*

İkinci sorudan başlayarak cevap vereyim. Hayır. Hiçbir Doğu Türkistan STK'sında görev almadım. Fakat Batı Türkistan'la ilgili STK'lar (Dernek ve Vakıf) kurup siyasi ve kültürel nitelikte çalışmalara başladığım dönemlerden itibaren Doğu Türkistan konusunda yapılan çok sayıda panel, konferans, açık oturum benzeri toplantılarda konuşmacı oldum. Rahmetli İsa Yusuf Bey'le birlikte konuşmacı olduğum toplantılar yaptık.

Doğu Türkistan meselesine nasıl baktığıma gelince…

Çin'in Doğu Türkistan'da uyguladığı katliam ve asimilasyon politikaları ile ilgili çok şey söyleyebiliriz. Fakat bu röportajın konusu İsa Yusuf Alptekin olduğu için ben daha çok dış dünyada sürdürülen Doğu Türkistan mücadelesi konusunda kısa bir değerlendirme yapmak istiyorum.

Benim anlayışıma göre hariçte Doğu Türkistan mücadelesi iki fazdan oluşuyor. Birinci dönem Çin'de komünist hâkimiyetinin kurulmasıyla Doğu Türkistanlı grupların dış ülkelere çıkmak zorunda kaldıkları 1950'li yıllardan başlayıp Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında uluslararası dengelerin büyük ölçüde değiştiği 1990'lı yıllara kadar devam ediyor. İkinci dönem ise 2000'li yıllardan başlayıp günümüze kadar geliyor.

İsa Yusuf Alptekin Bey'in bayraktarlığını yaptığı ilk dönem Doğu ve Batı Blokları arasında süregiden soğuk savaş kodlarının hâkim olduğu koşullarda yürütülüyor. Çin soğuk savaşın asli unsuru olmadığı için onun işgali altındaki Doğu Türkistan uluslararası camia tarafından bilinmiyor ve tanınmıyor. Ortak Türk tarihinin önemli bir parçası

olması sebebiyle sadece Türkiye'de özellikle akademik ve milliyetçi çevrelerde kısmi bir bilgi sahipliği söz konusu. Bu dönemde, başta İsa Yusuf Bey olmak üzere Doğu Türkistan davasını yürütmeye çalışan kadroların temel sorunu dış dünyada Doğu Türkistan'ı tanıtmak ve burada Çin komünizminin uyguladığı asimilasyon politikalarını anlatmak. Bu çalışma Türkiye'de Doğu Türkistanlıların Türk kimliği üzerinden, İslam ülkelerinde Müslüman kimliği üzerinden, Hür dünya ülkelerinde ise komünizmin esareti altındaki millet kimliği üzerinden yürütülmeye çalışılıyor. Tabiidir ki böylesi bir mücadelenin başarılı olabilmesi için ekonomik açıdan güçlü, siyasi açıdan ise bütünleşmiş bir diasporaya ihtiyaç var. Her ikisine de sahip olmamalarına rağmen 1950'li yıllarda Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin bu alanda ciddi bir çalışma yürütüyorlar. Mehmet Emin Bey'in vefatından sonra ise davanın bayraktarlığını İsa Yusuf Bey alıyor ve Çin Hükümeti'nin her adımında çıkardığı engellemelere, hatta bizzat Doğu Türkistan diasporasından gerçekleştirilen bazı muhalefet çabalarına rağmen neredeyse 40 yıl boyunca mücadeleyi başarılı bir şekilde yürütüyor.

Bu alandaki başarısı için şu örnekleri verebiliriz. Öncelikle 1980'li yıllarda Türkiye'de neredeyse bütün siyasi ve kültürel mahfillerde "Doğu Türkistan ve İsa Yusuf Alptekin", biri diğerini çağrıştıran bir ikili halinde anılır hale gelmişti. İslam ülkelerinde yaptığı çalışmalar sonucu Doğu Türkistan davasını Rabıta gibi uluslararası teşkilatların gündemine taşıyabilmişti. Bütün dış politikasını Sovyet komünizmi karşıtlığına endekslemiş, dolayısıyla da Doğu Türkistan konusunda istihbarat verileri dışında hiçbir bilgiye ve ilgiye sahip olmayan ABD Kongresi'nde bir Temsilciler Meclisi üyesine Doğu Türkistan meselesine yönelik bir konuşma yaptırmak ve dönemin ABD Başkanı'na bu konuda bir memorandum sundurmak bugünün koşullarında bile gerçekleştirilmesi çok zor bir başarı hikâyesidir. Yaptığı çalışmaların boyutunu gerçek anlamda değerlendiremeyen, komünizmin boylardan millet yaratma ve bunları birbirine karşı kullanma politikalarından etkilenmiş, parçalı, hatta zaman zaman kara propagandaların yapılabildiği bir diasporaya ve neredeyse sıfır maddî desteğe rağmen bu başarıyı yakalayabilmiş olması her türlü takdirin ötesindedir.

Hariçte Doğu Türkistan mücadelesinin ikinci fazı ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla başladı demiştim. İzin verirseniz bu fazı bir alttaki

sorunuzla birlikte cevaplandırmak istiyorum. Çünkü söyleyeceklerim bu sorunun cevaplarıyla da örtüşüyor.

- *Çin'in son yıllarda Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri üzerinde uyguladığı politikaları nasıl değerlendiriyorsunuz? Sovyetlerin dağılmasından sonraki süreçler, 11 Eylül, Terör eşleştirmesi, Tek Kuşak Tek Yol ve Doğu Türkistan'da uygulamalar…*

Bir önceki soruya cevap verirken söylediğim gibi Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Batı Türkistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşması sonrasında Doğu Türkistan meselesi yeni bir şekle dönüşmüştür.

Doğu Türkistan'ın bağımsız Türk Cumhuriyetleriyle komşu olmasıyla birlikte benzer bir bağımsızlık arayışının Doğu Türkistan'da da yaşanabileceği korkusu Çin yönetiminin Xinjiang[1] adını verdikleri Doğu Türkistan'ı dış politikalarının bir öğesi haline getirmesine neden olmuştur. Dönemin Başbakanı Li Peng söz konusu cumhuriyetleri ziyaret ederek bu ülke yöneticilerini Doğu Türkistan'a yönelik herhangi bir bağımsızlık teşvikinde bulunmamaları ve ülkelerindeki Doğu Türkistan diasporasına destek vermemeleri konusunda uyarmıştır.

11 Eylül 2001 İkiz Kule saldırılarından sonra ABD tarafından ilan edilen "Teröre Karşı Küresel Savaş" konsepti Çin'in eline çok ciddi bir koz vermiştir. Bu konsepte iştirak edeceğini belirtip bu savaşta ABD'nin yanında yer alacağını belirten Çin, bunun için ABD'nin her yıl yayınladığı Terör Örgütleri listesine 90'lı yıllarda Afganistan'da faaliyet gösteren **Doğu Türkistan İslami Hareketi**'nin alınmasını şart koşmuştur. Bu talebinin kabul edilmesinden bir yıl sonra Çin, bu örgütün aslında bir şemsiye örgüt olduğunu, başta Türkiye olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerinde bulunan 8 farklı örgütün bu şemsiye altında faaliyet gösterdiği iddiasını ileri sürmüştür. Böylece Çin, büyük bir sahtekârlıkla uluslararası camiaya dış dünyadaki neredeyse bütün Doğu Türkistan diaspora teşkilatlarının terörle ilişkili oldukları mesajını vermeye çalışmıştır. Kuşkusuz bu sahtekârlık uluslararası camiada kabul görmemiştir. Fakat Çin bu uygulamasıyla Doğu Türkistan'da yürüttüğü baskı ve zulme karşı yapılan her hareketi terör olayı olarak tanımlamaya ve Türkistanlılara terörist muamelesi yapmaya başlamıştır.

---

[1] 新疆… "Yeni Sınırlar" veya "Yeni Topraklar" anlamına gelmektedir.

Doğu Türkistan meselesinin başta ABD olmak üzere Batı dünyasının gündemine girmesini sağlayan gelişme ise Çin'de 1978'ten itibaren Deng Şiaoping tarafından başlatılan planlı merkezi ekonomiden liberal ekonomiye geçiş politikalarının başarılı olmasıyla 2000'li yıllarda Çin'in neredeyse her yıl %10'un üzerinde bir büyüme trendine girmesi oldu. 2001 yılında Dünya Ticaret Örgütü üyesi olan Çin, Şangay İş birliği Örgütü benzeri üyelikleriyle, enerjide dışa bağımlılığını azaltma hedefli dış ülkelerle ikili iş birlikleriyle ve en önemlisi sağladığı avantajlarla küresel firmaların yatırım ve imalat üssü haline gelmesiyle 2010'lu yıllarda ABD ekonomisiyle yarışır bir yapı haline dönüştü. Çin'in sadece ekonomi alnında değil savunma ve uzay alanlarında da atılımlar yapması Dünya liderliği iddiasını sürdürmek isteyen ABD açısından tehlike çanlarının çalması demekti. Amerikalı politika yapıcıları Çin'i sınırlanması gereken rakip statüsüne alarak bu ülkeye karşı, geçmişte Sovyetler Birliğ'ine karşı yürüttüklerine benzer politikaları gündeme getirdiler. Doğu Türkistan meselesi kaçınılmaz olarak bu rekabetin bir parçası haline gelecekti. ABD'nin Çin'le mücadelesinde Doğu Türkistan kartını gündeme getireceğini daha 2006 yılında Avrasya Dosyası isimli bir dergiye yazdığım "*Çin Satrancında Orta Asya*" başlıklı bir makalemde gündeme getirmiştim:

Nitekim günümüzde ABD, alıntı yaptığım makalemde öngördüğüm gibi 2000'li yıllardan itibaren gerek "Dünya Uygur Kurultayı", "Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti" gibi Doğu Türkistan diaspora teşkilatlarına destek vermek ve gerekse "Uygur İnsan Hakları Tasarısı", "Uygur Zorunlu Çalıştırmayı Önleme Yasası", "Uygur Politikası Yasa Tasarısı" gibi hukuki metinleri kongresinde onaylamak suretiyle Doğu Türkistan meselesini Çin'e yönelik dış politikasının önemli bir unsuru haline getirmiş durumdadır. Bu gelişme çeşitli Avrupa ülkelerinde de benzer bir desteğin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Diğer taraftan Çin Komünist Parti Liderliği 2014 yılında ayrılıkçılık, terörizm ve Köktendinciliği 3 şeytani güç olarak tanımlamış ve Doğu Türkistan'da bu güçlere karşı bir "Halk Savaşı" başlattığını ilan etmiştir.

Bu politikalar daha sonraki dönemde milyonlarca Doğu Türkistanlıyı kamplarda toplayarak çeşitli işkencelerle beyin yıkama, aileleri parçalama, kadınları kısırlaştırma, dini hayatı sonlandırma, gençleri köle işçi

olarak doğu Çin'deki fabrikalarda kullanma, genç kızları Çinli erkeklerle evlenmeye mecbur etme gibi insan hakları ihlâllerini ve asimilasyon uygulamaları şeklinde hayata geçirilmiştir. Çin Hükümeti günümüzde halâ sürdürmekte olduğu bu vahşi uygulamaları dış dünyaya dış dünyaya terörizmden etkilenmiş, ayrılıkçılık fikirleri olan ve köktendinci ritüelleri benimseyen Doğu Türkistanlıları eğitimden geçirme ve bu hastalıklardan kurtarma programları şeklinde sunmaktadır.

Çin'in 2013'ten itibaren gündeme getirdiği "Tek Kuşak Tek Yol" projesi ve bu kapsamda kurduğu ikili ilişkiler ise İslam ülkeleri de dahil birçok ülkenin Doğu Türkistan meselesine bakışlarını değiştirmelerine neden olmuştur. Türkiye de dahil olmak üzere bu ülkeler Çin'le kurdukları ekonomik ilişkiler nedeniyle uluslararası arenada Çin'in yürüttüğü propagandalara destek olmakta veya sessiz kalmaktadır. Bu gelişmeyi Çin resmî kaynakları şu şekilde anlatmaktadır:

"Bölgede sadece çok sayıda terörizme karşı operasyonlar yapılmakla kalınmadı aynı zamanda köktenci fikirlerden etkilenen insanları eğitmek için 'Eğitim ve Öğretim Merkezleri' kuruldu. ABD ve bazı Avrupa ülkeleri bu uygulamaları soykırım olarak eleştirmektedir. Bununla birlikte Suudi Arabistan, İran, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Pakistan gibi birçok Müslüman ülke Çin'in terörizm karşı eğitim şeklindeki bu yaklaşımını doğru bulmakta ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Çin lehinde oy kullanmaktadır."[2]

Görüldüğü gibi Çin, Doğu Türkistan'da sürdürdüğü vahşet ve soykırım uygulamalarına Müslüman ülkelerden bile destek bulabilmektedir.

Türkiye'nin Doğu Türkistan davasına bakışına gelince. Bu konuda kronolojik nitelikte uzun bir değerlendirme yapabilirim. Fakat 2021 yılı şubat ayında TBMM'de Doğu Türkistan meselesi ile ilgili yaptığım konuşmanın transkripti birçok sorunun cevabı olacaktır diye düşünüyorum.

---

[2] 为打击极端伊斯兰恐怖组织以及疆内分裂势力，新疆政府不断加大维稳力度，不但多次进行反恐行动，更设立"教培中心"，教化受极端思想影响的人。对此，有欧美国家批评其为种族灭绝。但是沙特阿拉伯、伊朗、阿拉伯联合酋长国、卡塔尔、巴基斯坦等多数穆斯林国家认为中方做法为"反恐"教育，并在联合国大会投票支持中方。

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

TUTANAK DERGİSİ

44'üncü Birleşim

9 Şubat 2021 Salı

BAŞKAN – 1'inci madde üzerinde İYİ PARTİ Grubu adına söz isteyen İstanbul Milletvekili Sayın Abdul Ahat Andican. Buyurunuz Sayın Andican. (İYİ PARTİ sıralarından alkışlar)

Aynı anda şahsınız adına da konuşacağınızdan süreniz on beş dakikadır.

AHAT ANDİCAN (İstanbul) – Sayın Başkan, değerli milletvekilleri; bugün Türkiye'nin ve uluslararası platformun önemli bir sorununa değinmek istiyorum; Doğu Türkistan olayları. Bugün, bir Çin iç sömürgesi hâlinde olan Doğu Türkistan'ın geçmişini, asimilasyona uğrama dönemlerini vesaire zaman yokluğundan es geçeceğim ve bugün geldiğimiz noktada bulunduğumuz aşamayı inceleyeceğim.

Amerika Birleşik Devletleri'nin 11 Eylül olaylarını hatırlarsınız. ABD bu olaylarda "teröre karşı küresel savaş" diye bir konsepti ortaya koydu ve Çin çok akıllı bir şekilde bu konsepte katılacağını söyledi; şart olarak Doğu Türkistan İslami Partisi'nin terör listesine alınmasını istedi. Amerika Birleşik Devletleri bunu kabul etti ve 2003 yılında bu organizasyon terör listesine alındı. Çin, ertesi yıl, ilginç bir yaklaşımda bulundu; bu terör organizasyonun bir şemsiye organizasyon olduğunu ve onun altında başka organizasyonlar olduğunu söyledi, onların da terörist kabul edilmesini dünya gündemine getirdi. Değerli arkadaşlar, Çin'in bu talebi Türkiye'deki 3 tane Doğu Türkistan diaspora derneği ve vakfı dahil bütün dünyadaki Doğu Türkistan diaspora derneklerini kapsıyordu. Bunu anlatmamım bir nedeni var, biraz sonra gerekçesini söyleyeceğim.

Bu dönemde Doğu Türkistan'da ortaya çıkan her olay şiddetle bastırılmaya devam edildi. 2009 yılında Uygur gençleri "köle işçi" olarak diğer Pasifik cephesine, oraya taşındıkları için bunları protesto amaçlı yapılan bir gösteride, Urumçi'de yüzlerce Uygur öldürüldü. 2013 yılında "Bir Kuşak Bir Yol Projesi" gündeme getirildi. Kuşak Projesi'nde -ayrıntılarına girmeyeceğim, zaman yok ama- Doğu Türkistan çok önemli bir yol oluşturuyordu. Çin, 2017'de tüm dinlerin ve inançların Çinlileştirilmesi siyasetini resmen ilan etti. Bugün 1 milyonu aşkın Uygur Türkü, toplama kamplarında ve hapishanelerde işkenceye ve beyin yıkamaya tabi tutuluyorlar.

Meselenin Türkiye boyutuna gelince; Türkiye'ye sığınan Uygurlar ve diaspora dernekleri süregiden Çin zulmünü kamuoyuna anlatmaya

çalışıyorlar. Diğer taraftan, Doğu Türkistan meselesini ABD destekliyor diye Doğu Türkistan'daki Çin zulmünün bir emperyalist propagandası olduğu şeklinde bir iddiayı gündeme getiren ve ne yazık ki başını Cumhur İttifakı'nın fahri ortağı Doğu Perinçek'in çektiği bir başka kesim var. Bu çevreler Doğu Türkistan'daki bu kampların "eğitim kampları" olduğu şeklindeki Çin iddiasını seslendirmeye devam ediyorlar. Buna karşı çıkması gereken sözde yerli ve millî çevreler ise buna sessiz kalıyorlar. Bu çevrelerden aldığı cesaretle Doğu Perinçek, İYİ PARTİ Genel Başkanı Sayın Meral Akşener'in geçen haftalarda grup kürsüsüne çıkardığı Doğu Türkistanlı bir kadına FETÖ'cülük ve teröristlik iftirasını atabilecek bir noktaya gelmiştir.

On beş yıl önce "Çin Satrancında Orta Asya" diye bir makale yazmıştım. Bu makalede ABD'yi dengeleyecek olan ülkenin Çin olduğunu ve gelecekte eğer ABD buna engel olamazsa Çin'le ilgili olarak insan hakları meselesini gündeme getirip Doğu Türkistan'ı, Moğolistan'ı, Tibet'i hatta Mançurya'yı kart olarak kullanacağını söylemiştim. Nitekim böyle oldu.

Peki, şimdi önemli soru şu: Emperyalist ABD, Doğu Türkistan davasını destekliyor diye Doğu Türkistan'da Çin zulmünü yok mu varsayalım? Terörist suçlamasıyla kamplara kapatılırken, eğitim adı altında işkence görürken, dinî ve millî inançları yok edilirken, kadınları sistematik bir şekilde tecavüze uğrarken, insanları mankurtlaştırılıp köleleştirilirken ve böylece soykırıma uğrarken Doğu Türkistanlılar ne yapsın? "Ey emperyalist ABD, ey emperyalist Batı dünyası, niye bize destek veriyorsunuz?" mu desinler? "Desteğinizi istemiyoruz" mu desinler? Böylesi bir desteğin bayraktarlığını Türk dünyasının lideri Türkiye yapmıyorsa eğer, İslam ülkelerinin hiçbirinden ses çıkmıyorsa Doğu Türkistanlılar ne yapsın? Kendi öz vatanlarında köle mi olsunlar? Millî ve dinî kimliklerinden koparılıp Mançularda olduğu gibi Çin ejderhasının asimilasyonuna boyun mu eğsinler? Söylenecek çok şey var arkadaşlar ama atlıyorum.

Sonuçta o noktaya geldi ki bakın, Doğu Türkistan, onların deyimiyle Sincan Uygur Özerk Bölgesi Valisi ne diyor, çok önemli: "Çok başarılı olan Sincan'daki radikalleşmeyi yok etme politikamızdan asla vazgeçmeyeceğiz, ancak devlet mekanizmasının talim ve terbiye sisteminden geçenlerin sayısı zamanla azalacak."

Bu Çin propagandası o kadar etkili ki arkadaşlar, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyinin 44'üncü oturumunda Belarus temsilcisi, Pekin'in Sincan'da yani Doğu Türkistan'da teröre ve bölücü gruplara karşı mücadelesini destekleyen bir mektup yayınladı. Bu mektubu 46 ülke imzaladı. Acı olan ne biliyor musunuz? Aralarında Pakistan, İran,

Suudi Arabistan, Yemen vesaire gibi Müslüman ülkeler var, daha da acısı uğruna çok şeyleri feda ettiğimiz, neredeyse Orta Doğu politikamızı rehin almış Filistin de var. Tabii, bu olayda Doğu Türkistan'a destek veren ülkeler de var. Temmuz 2019'da Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyine üye 22 ülke, Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Uygur Türklerine yönelik insan hakları ihlallerinin eleştirilmesi ve Çin'e karşı bir protesto yapılması gerektiği noktasında bir mektup imzaladılar. İngiltere'den bazı ekonomik ambargolar veya ekonomik yaptırımlar teklifi geldi. Trump ve daha sonra Biden yönetimi de "İnsanlığa karşı bir suç işleniyor; Çin'de, Doğu Türkistan'da bir soykırım var." şeklinde karar verdiler.

Şimdi, Türk Hükûmeti'nin meseleye nasıl yaklaştığına bakalım. Başbakan Erdoğan 2009 yılında Urumçi olayları yaşandığında bunu âdeta bir soykırım olarak tanımladı. Çin Hükûmetine, vahşete varan bu olayların sorumlularının bir an evvel adalet karşısına çıkıp hesap vermesi gerektiğini söyledi. Çin'e yönelik 2012 gezisini de Urumçi'den başlatması Doğu Türkistanlılar arasında olumlu bir hava yarattı. Fakat Çin'de kamplar kurulmaya başlayınca AKP'den, daha doğrusu Sayın Cumhurbaşkanı'ndan beklenen buna da karşı çıkmasıydı. Ama ilginçtir, bu dönemde Çin'le ekonomik ilişkilerimiz çok artmıştı ve Türk yönetimi, Türkiye Hükûmeti utangaç bir sessizliğe büründü.

Çin resmî ajansına göre Sayın Cumhurbaşkanı, 2017 gezisinde Şi Cinping'e "Sincan bölgesindeki etnik azınlık mutlu bir şekilde yaşıyor." dedi. 2019 gezisinde de Türkiye Büyükelçiliği'nde yaptığı bir basın toplantısında "Uygur meselesini istismar edenler var. Bu istismarlar da Türk-Çin ilişkilerinde olumsuz yansımalara neden oluyor. Bu konuda istismarlara fırsat vermemek lazım." diyor. Böylece Çin'e karşı yapılan propagandaları istismar olarak tanımlıyor. Aynı yıl ABD gezisinde bir basın mensubu bu konuyu sorunca Sayın Cumhurbaşkanı diyor ki: "Dışişleri bu konuda çalışıyor. Çin'den bir heyet istendi, bu heyet gitsin bakalım, bu noktada alınacak tavrı ondan sonra belirleriz." Yani diplomatik dille söylemek gerekirse topu taca atıyor.

Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ise geçen yıl yapılan Münih Güvenlik Konferansı sonrasında bir basın toplantısında aynı soruya muhatap oluyor ve ilginç bir şekilde, Çinlilerin kendisine Uygur Türklerinin özünde etnik Türk olmadığı şeklinde bir ifadede bulunduğunu söylüyor. Başka bir şey daha söylüyor: "Herhangi bir gruptan terörist çıktı diye tüm Uygur Türklerinin terörist olarak adlandırılması doğru değildir." diyor. Buradan anlıyoruz ki Çin Hükûmeti, Türk muhataplarına bu propagandaları yapmaya devam ediyor. Daha sonra Sayın Dışişleri Bakanı kalkıyor ve -belki bir Türk Dışişleri Bakanı için talihsizlik demeyeceğim- bir gaflet

örneği olarak tarihe geçen şu sözleri söylüyor: "Bu konuları uluslararası toplantılarda Çin'in aleyhine kullanmak isteyen ülkeler var." Daha sonra Türkiye'nin o tür propagandalara katılmadığını ve bu konuyu siyasete alet eden ülkelerin propagandasının parçası olmak istemediğini söylüyor bir Türk Dışişleri Bakanı. Bu sözleriyle Çavuşoğlu, Çin'in Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlallerine ve uyguladığı kültürel ve fiziksel soykırımına karşı yapılan eleştirileri "propaganda" olarak niteliyor, "Türkiye bunun bir parçası olmayacak." diyor.

Sayın Bakan'a seslenmek istiyorum: Çin'le kurduğunuz ekonomik ilişkilerin bozulacağı endişesiyle Çin'i eleştiremiyor ve bu konuda dik duramıyor olabilirsiniz ama bu sözlerinizle, Çin propagandasının bir parçası hâline geldiğinizi fark edemiyor musunuz?

Bu konuda Hükûmet'e çok şeyler söyleyebilirim ama sadece Finlandiya Başbakanı Sanna Marin'in cümlelerini burada hatırlatmakla yetineceğim: "Uluslararası toplum, Çin'in insan haklarını çiğneme politikasını ve azınlıklara baskısını görmezden gelemez. Ticaret ve ekonomi bu vahşete göz yummaya sebep değildir. İnsan hakları ikili ve çok taraflı görüşmelerin merkezinde yer almalıdır."

Bu da Finlandiya Başbakanının ifadeleri, yeterince fikir veriyor mu bilmem.

Sayın Başkan, değerli milletvekilleri;

Önümüzde bu konuyla ilgili çok önemli bir sınav var, Meclis'in sınavı. Hükûmet 2017'de Çin Hükûmetiyle suçluların iadesi anlaşması imzaladı; bugün yüce Meclisimizin komisyonlarında görüşülüyor. Biliyorum, bu anlaşma gündeme geldiğinde Hükûmet yetkilileri "Efendim, biz kesinlikle, suçlu olduğuna ikna olmadığımız şahısları iade etmeyeceğiz." diyecekler, bundan hiç kuşkum yok, bu şekilde anlaşmayı savunacaklar. Buradan Hükûmete sesleniyorum: Konuşmamın başlangıcında Çin'in nasıl bir diplomatik manevrayla bütün dünyadaki Uygur diaspora örgütlerini terörist veya terörle ilişkili kurumlar hâline getirdiğini gösterdim, söyledim. İnceleyen kolayca bunu görebilir. İmzalanan anlaşma metnindeki adi suçlar dışında, iki ülke arasında "suç" ve "suçlu" tanımında hukuki bir ortak zemin görünmüyor; anlaşmayı inceleyin. Sonuç: iade etmek zorunda kalacağınız soydaş ve dindaşlarımızı, uluslararası anlaşmalara sığınarak anlatmak zorunda kalacaksınız.

Bakın, burada 2003 yılında yayınladığım bir "Hariçte Türkistan Mücadelesi" kitabı var ve bu kitabın 446 ve 447. sayfalarında, TBMM tutanaklarına göre, II. Dünya Savaşı bitiminde Sovyetler Birliği'ne iade edilen soydaşlarımızı anlatıyorum. Dönemin Hükûmeti, bu uygulamasını "uluslararası anlaşmalar" gerekçesiyle mazur göstermeye çalışmıştır.

> Şimdi, önümüzde böyle bir sorun var, Millet Meclisi olarak bunun farkında olmalıyız arkadaşlar. O dönemde Hükûmet belki kendini böyle rahatlattı, kendilerini belki o dönemde toplum da affetti, bilmiyorum ama gördüğünüz gibi tarih affetmiyor; tarih unutmuyor, tarih affetmiyor. O nedenle, benzer bir hatayı yapmak istemiyorsanız, benzer bir faciaya çeşitli bahanelerle sebep olmak istemiyorsanız, değerli arkadaşlar, bu anlaşmayı Genel Kurul'a indirmeyin. Çinlilere de bu olayı makul bir şekilde izah edin. Çünkü Çinlilerin suç ve suçlu yaratmak konusundaki mahareti bütün dünyaca tanınan bir şeydir, onların eline su dökemezsiniz arkadaşlar, onlarla bu konuda yarışamazsınız; bunu fark edin. O nedenle, bu konuyu, bu doğrultuda değerlendirmenizi istiyorum. Hükûmet bu anlaşmayı Genel Kurul'a getirebilir ama hangi partiden olursa olsun milletvekilleri olarak bu Parlamento'nun sorumluluğu, sözünü ettiğim şekilde bir drama alet olmamaktır.
>
> İYİ PARTİ olarak sonuna kadar bu anlaşmaya karşı çıkacağımızı ifade ediyorum. Hepinize saygılar sunuyorum. (İYİ PARTİ sıralarından alkışlar)"

• *Doğu Türkistan davasının geleceği konusunda düşünceleriniz?*

Bu konuda sağlıklı bir öngörüde bulunabilmek için Çin'de gelecekte gerçekleşebilecek muhtemel değişmeleri, Çin'in Doğu Türkistan'daki asimilasyon uygulamalarının boyutları, söz konusu uygulamalara uluslararası toplumun vereceği reaksiyonları, hariçte Doğu Türkistan mücadelesini sürdüren diaspora kuruluşlarının faaliyet kapasiteleri gibi çok faktörlü bir değerlendirme yapmak gerekiyor.

Öncelikle başka bir sorunuza cevap verirken söylediğim gibi Doğu Türkistan meselesi bugün artık Çin'in bir iç işi olmaktan çıkmış, uluslararası politikanın önemli bir parçası haline gelmiş, Filistin benzeri bir nitelik kazanmıştır. ABD-Çin rekabeti devam ettikçe ve Çin'in Doğu Türkistan'a yönelik asimilasyon politikaları sürdükçe bu durum devam edecektir. Bugünkü koşullardan hareket edilirse önümüzdeki onlu yıllar boyunca bu rekabetin devam edeceği rahatça söylenebilir. Başta ABD olmak üzere, Batı Dünyası'nın Çin'e uygulayacağı siyasi, ekonomik ve uzun vadede muhtemelen askerî baskının şiddeti büyük ölçüde Çin'in dünya genelinde yürüttüğü, şimdilik ekonomik, fakat gelecekte siyasî ve askerî nitelik kazanabilecek hegemonya elde etme başarısına paralel olarak değişebilecektir. Bu muhtemel gelişmeyi

2006 yılında yazdığım "Çin Satrancında Orta Asya" başlıklı makalemde şöyle ifade etmiştim:

> "Bütün büyüme hızına ve modernleşme çabalarına rağmen Çin ekonomisi ve askerî teknolojisi henüz dünyanın hegemon gücü ABD'yi zorlayacak düzeyden uzaktır. Yine de önümüzdeki onlu yıllarda Amerika'nın Asya'daki hâkimiyetini dengeleyecek tek güç Çin'dir. Bunun farkında olan Amerikalı politik bilimciler Çin'i sınırlayarak durduracak stratejiler üretmektedirler. Bu satırların yazarı (Ahat Andican) henüz ifade edilmiyor olsa da ABD'nin Çin'le ilgili uzun vadeli stratejisinin "Çin'i ehlileştirerek Batı sistematiğine eklemlendirmek, bunun gerçekleştirilememesi durumunda ise Çin'in iç istikrarını bozarak parçalamak" olduğuna inanmaktadır. Kişisel inancıma göre Çin, siyasi, ekonomik ve askerî yapısını Batı normlarına uygun hale dönüştürmediği ve ABD ile rekabetini kontrol edilemez noktaya taşıdığı takdirde, ABD önce "İnsan Hakları İhlalleri", "Evrensel Hukuk" ve "Demokratikleşme" gibi konuları gündeme getirerek Çin'in iç yapısını zorlayacak, daha sonra da Doğu Türkistan, Tibet, İç Moğolistan ve hatta Mançurya kartını oynayarak, Sovyetler Birliği'ne benzer şekilde Çin'i parçalama stratejisini hayata geçirecektir."[3]

Kuşkusuz Sovyetler Birliği'nin dağılmasını sağlayan iç faktörler dış faktörlere göre çok daha belirleyici durumdaydı. 1980'lere doğru ortaya çıkan ekonomik darboğaz ve ilk dönemde buzdolabına kaldırılan milliyetler meselesinin yeniden sahneye çıkmasıyla birlikte özellikle silahlanma alanında hızlanan zorlayıcı Batı rekabeti Sovyetlerin sonunu getirdi. Buna karşın Çin'in giderek güçlenen ekonomisiyle ve %90'lara varan etnik homojenliğiyle en azından şimdilik, böyle bir sonuçla karşılaşma ihtimali görünmüyor.

Diğer taraftan Çin'de Cüce Deng döneminde başlatılan Devlet Kapitalizmi sisteminin başarılı olması ne yazık ki Doğu Türkistan açısından olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Gerek Sovyet sonrası dönemde Batı Türkistan cumhuriyetleriyle doğrudan komşuluğun başlaması ve gerekse "Tek Kuşak Tek Yol" projesinde bir geçiş bölgesi olması Çin'in bölgeye yönelik vahşete varan baskı ve asimilasyon politikalarını tetiklemiş, şiddetini artırmıştır. Önümüzdeki onlu yıllarda soykırım, doğal kaynak sömürüsü ve Çinli nüfus nakli uygulamalarının artarak sürdürülmesi muhtemeldir.

---

[3] Andican, A., *Çin Satrancında Orta Asya*, Avrasya Dosyası c.12, no:1, s. 7-36, ASAM Yayınları, 2006, s. 29

Doğu Türkistan meselesinin, yukarıda çerçevesini çizdiğimiz nedenlerle, artık uluslararası bir sorun haline gelmiş olması hariçte Doğu Türkistan mücadelesini sürdüren kurumların mücadele metotlarının da değişmesini ve daha sofistike yöntemlere evrilmesini zorunlu kılmaktadır. Bugün diaspora başta "Birleşmiş Milletlerde Temsil Edilmeyen Milletler Örgütü Üyeliği" "Dünya Uygur Kurultayı", "Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti" gibi kuruluşlar yanında çok sayıda ülkede çeşitli adlar altında birçok vakıf ve derneklerde faaliyet göstermektedir.

Bu kuruluşlar faaliyet gösterdikleri ülkelerde Doğu Türkistan konusunda bir farkındalık yaratılması, Doğu Türkistan'da yürütülen Çin zulmünün dış dünyaya aktarılması ve bir şekilde dışarıya çıkabilen Doğu Türkistanlılara hukukî ve maddî yardım sağlanması şeklindeki faaliyetleri kapasiteleri oranında yürütmektedirler.

1900'lü yıllardan itibaren Sovyetler dağılıncaya dek Hariçte Türkistan Mücadelesini yürüten kuruluşların nitelikleri ve faaliyetleri konusunda kapsamlı bir kitap yazmış ve bir dönem de bu mücadelenin bir parçası olmuş bir insan olarak önemli bulduğum bazı konulara dikkat çekerek bu soruya cevabımı tamamlamak istiyorum.

Diaspora teşkilatları kendilerini bağımsızlığa kavuşması durumunda ülkenin yönetimini devralıp geleceğini tayin edecek kurumlarmış gibi bir algı içerisinde olmamalıdırlar. Bu durum kendi aralarında anlamsız bir rekabete yol açmaktadır. Sovyetler Birliği tecrübesi bağımsızlık durumunda ülkenin geleceğini tayin edecek olan güçlerin esaret altında olan halkların kendileri olduğunu göstermiştir.

Hangi ülkede faaliyet gösterirse göstersin diaspora teşkilatları bağımsızlıklarını korumaya özen göstermelidir. Bağımsız bir kuruluş olmakla bir ülkenin dış politika aparatı olmak arasında geçilmemesi gereken ince bir çizgi vardır. Bu durumda inandırıcılık ve etkin faaliyet gerçekleştirme fonksiyonları ortadan kalkmaktadır.

Sovyet ve Çin komünizminin ortak uygulaması birleştirici bir unsur olan Türkistan kavramını ortadan kaldırmak, boylardan millet yaratmak suretiyle coğrafyayı etnik temelli parçalamaktı. Sovyetler 70 yıl boyunca Türkistan yerine "Orta Asya ve Kazakistan" kavramını yerleştirmeye çalışmış ve Batı Türkistan'ı beş cumhuriyet şeklinde parçalamıştır. Bu dönemde diaspora ısrarla Türkistan kavramını yaşatma mücadelesini

vermiştir. Bu çaba başlangıçta faydasız gibi görünmüş fakat günümüzde cumhuriyet liderleri tarafından ifade edilen Türkistan Milletler Topluluğu gibi ifadeler bu konudaki kararlılığın çok önemli olduğunu göstermektedir.

Çin'in Xinjiang Uygur Otonom Bölgesi olarak adlandırdığı Doğu Türkistan'da oluşturduğu alt otonom vilayet yönetimlere bakıldığında Sovyet sistematiğinin Doğu Türkistan'da da yürütüldüğü görülmektedir.

Doğu Türkistan bünyesinde Aksu, Kaşgar, Hoten, Turfan ve Kumul vilayetlerine ek olarak Kazak Otonom Vilayeti, Kızılsu Kırgız Otonom Vilayeti, Bayin Gholin Moğol Otonom Vilayeti, Bortola Moğol Otonom Vilayeti, Changli Hui Otonom Vilayeti şeklinde altı farklı etnik temelli idari bölge yaratılmıştır.

İlginç olan nokta Bayin Gholin Moğol Otonom Vilayeti'nin İli Kazak Vilayeti ve Bortola Moğol Otonom Vilayetiyle birlikte ülkeyi Kuzey-Güney istikametinde ikiye bölmesidir. Böylece batıdaki (Aksu, Kaşgar, Hoten) gibi Uygur vilayetleriyle doğudaki Turfan ve Kumul vilayetleri birbirinden ayrılmış olmaktadır. Çinlilerin vilayetlere göre etnik yapı haritalarına bakıldığında Turfan ve Altay vilayetleri hariç Doğu bölgesinin tamamen Çinli nüfus hakimiyetinde gösterildiği görülmektedir. Buna karşın Uygur nüfus hakimiyeti Batıdaki üç vilayet ve Kırgız bölgesiyle sınırlandırılmıştır. Bir diğer deyişle Doğu Türkistan etnik yapı itibarıyla bugün için ikiye bölünmüş bir görünümdedir.

Etnik Moğol nüfusunun %4 kadar olmasına rağmen Bayin Gholin Moğol Vilayeti isminin ısrarla sürdürülmesi ile birlikte alındığında bu haritanın Doğu Türkistan'a yönelik jeopolitik bir tuzağın işaretleri olarak değerlendirilmesi mümkündür. Bu noktada diasporanın bir bütün olarak Doğu Türkistan kavramını bağımsızlık gününe kadar korumak uluslararası siyaset literatüründe varlığını sürdürmek konusunda müşterek bir karar vermesinin önemli olduğu ortadadır.

Son olarak değinmek istediğim nokta hariçte mücadelenin yürütülme stratejisidir. Dünya siyaset tarihine bakıldığında tek merkezden yürütülen bağımsızlık mücadelelerin başarı oranının çok yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla dış dünyadaki bütün diaspora kurumlarının, kendi varlıklarını korusalar bile, tek bir şemsiye örgütlenme altında faaliyet göstermeleri amaca ulaşmak açısından en doğru strateji olarak görünmektedir.

Son söz yerine; *Saygıdeğer hocam, samimi, açıklayıcı ve dolu dolu cevaplarınız için teşekkür ediyorum. Bilhassa Doğu Türkistan teşkilat mensuplarının ve konuya ilgi duyan akademik çevrelerin cevaplarınızdan fazlasıyla istifade edeceğine inanıyorum.*

Ahat Andıjon va Turkıston

Prof. Dr. Hamidulla Boltaboev*

O‘zbek ziyolisi, tib professori, siyosatchi va adib Ahat Andijon (ayrim manbalarda Abdul Ahad Hoji Yo‘ldosh o‘g‘li) nomi O‘zbekiston yoki Turkiyadagina emas, balki Markaziy Osiyo va butun turk dunyosida mashhur. Bu mashhurligining sababi ular shug‘ullanayotgan o‘nlab sohalardagi muvaffaqiyatli faoliyatidagina emas, balki bir vatansevar ziyoli sifatida o‘z umrini Turkiy dunyo taraqqiyoti uchun sarflagani, turkistonlilarning butun dunyoda e’tibor qozonib, dunyo xaritasida Turkiston nomini saqlashga bo‘lgan harakatlari bilan hamdir. Ahat aka o‘z ismida otayurti Andijon nomini saqlagan, muhojirotdagi o‘zbek diasporasi orasida o‘zining mustaqil qarashlari va ijtimoiy faoliyati tufayli Millat majlisi vakili va Davlat vaziri darajasiga ko‘tarilgan siyosiy arbob hamdir. Biroq men bu maqolada yirik siyosat va jamoat arbobi, Turkiyadagi Ona Vatan va Iyi partiyalarining etakchilaridan bo‘lgan, jarrohlik bo‘yicha dunyoga taniqli olim faoliyatining barcha qirralari haqida so‘z yuritishdan ojizman. Bilganim 1984-yildan Turkiston jamiyatini qayta tashkil etib, dunyoning turli mamlakatlarida tarqalib yashayotgan turkistonlilarning boshini qo‘shgani va o‘zi uzoq yillar davomida ushbu jamiyatga rahbarlik qilgani, 1988-yildan “Turkiston” jurnali joriy qilib, ushbu jarida xorijdagi Turkiston vatandoshlarining ovoziga aylangani, 1991-yilda Turkiston tadqiqotlari fondini tuzib, turkistonli olim va ziyolilarning ijodiy va ilmiy ishlarini doimiy ravishda qo‘llab kelganidir.

Shu o‘rinda bir oz lirik chekinish qilib, men o‘zim shaxsan ishtirok etgan 1990-yilning dekabrida o‘tkazilgan Turkistonlilarining 2 umumjahon qurultoyi haqida gapirmoqchiman. Istanbuldagi eng muhtasham saroy Otaturk Kultur markazida o‘tgan bu qurultoyda dunyoning barcha

* Filoloji Profesörü, Özbekistan Milli Üniversitesi Özbek Edebiyatı Bölüm Başkanı

mamlakatlarida sochilib yashayotgan turkistonlilarning jahon miqyosidagi muvaffaqiyatlarini koʻrib lol qolganman. Oʻzbekistondan rasman Odil Yoqubov, Shukrullo, Jamol Kamol va Tohir Qahhorgina ishtirok etgan boʻlishiga qaramay norasmiy tarzda men kabi yana 15 yosh olim sayyoh sifatida Turkiyaga borib, ilk bor ushbu dunyoviy anjumanda ishtirok etganmiz. Garchi shu ishtirokim tufayli sobiq hukumatda ayrim toʻsiqlarga uchraganimga qaramasdan uning taassurotlari hali hamon umrimning keyingi davrini yoritib turadi. Shu andumanda ilk bor uchrashib, muloqot oʻrnatishgga erishganim professor, doktor Boymirza Hayit, taniqli adiblar Buloqboshi... qoʻyingki, Turkistonning barcha xorijdagi yulduzlari jamuljam boʻlgan ushbu anjuman Turkiston jamiyatining raisi, professor Ahat Andijon raisligida oʻtgan. U haqda alohida maqola va xotiralar yozganim sababli bu maqolada qariyb yigirma yil davomida turk dunyosida sevilib oʻqilayotgan "Jadidchilikdan bugunga qadar xorijda Turkiston mujodalasi" (turk tilida: Cedıdızimden Bağımsızlığa Hariçte Türkıstan mücadelesi. Istanbul, 2003, 2019; ingliz tilida: Turkestan Struggle Abroad From jadidism to Independence. Haarlem, 2007; oʻzbek tilida: Turkiston uchun kurash. 1-2 jild. Tarjimon: Tohir Qahhor. Toshkent: Tafakkur, 2017) kitobi haqida ayrim mulohazalar bildirmoqchiman.

Qariyb ming sahifani oʻz ichiga olgan bu muhtasham kitob ixcham Soʻzboshi, besh boʻlim, Xotima va Ilovalar qismlaridan iborat. Soʻzboshi shunday boshlanadi: "XX asr urushlar va koʻplab inqilobu ixtilollar davridir. Ikki jahon urushi va undan keyingi sovuq savash yillarida millionlarcha kishi qurbon boʻldi va millionlarcha inson ona yurtini majburan tashlab ketdi. Ayniqsa, sovetlarning kommunistik mafkurasi boʻyinturugʻiga bogʻliq millatlar bashariyat tarixining eng mudhish fojiasini boshdan kechirdi. Kelajakni deya bugungi turmushni qullikka aylantirgan shafqatsiz xayolparastlarga jimgina boʻysunganlargina yashay oldi, qarshi chiqqanlar turli yoʻllar bilan mahv etildi" . Bular faqat siyosatshunos olimning soʻzlari emas, Turkiston hasratini oʻzining etmish yillik ongli (umri bundan-da ziyoda boʻlsin) umrida his qilib yashagan, butun faoliyatini Turkistonning dunyo hamjamiyatidan oʻrin olishiga bagʻishlagan buyuk mujohidning kechinmalari hamdir. Chunki (soʻzboshida anglatilishicha) Afgʻonistondan Ovroʻpaga qadar ulkan jugʻrofiy muhitda etmish yil orasida yuz bergan siyosiy faoliyatning,

xususan, uning ma'lum yillaridagi yo'nalishini shakllantirgan bir shaxs sifatida xorijdagi Turkiston mujodalasi tarixining unutilish dahlizlarida qolib ketmasligi kerak, deya o'ylab yurgan olim bu mujodala tarixini xolis yozishga kirishgan. Mana shu xolis yondoshuv minglab hujjatlar tilidagi birlamchi manbalarni kitobxonga samimiy etkazilgan. Qolaversa, bu mujodala jug'rofiyasi nafaqat turkiy dunyoni, balki Olmoniya, Fransiya, Polsha va boshqa Ovro'pa mamlakatlari, balki Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarini ham qamrab oladiki, undaki sir saqlangan yoki arxivlarga qo'yilgan minglab hujjatlarni topib, uni ilmiy tizimga solish mashaqqatini biror ilmiy muassasa yoki akademiya instituti bajara olmasligi mumkin. Biroq prof. Ahat Andijonning qalbiga chuqur singgan vatansevarlik burchi hamda ilmiy salohiyati tufayli minglab kitobxonlar bunday mavhum hujjatlar qa'ridagi haqiqatni anglashga etishdilar.

Turkiston mustaqilligi sho'ro davrida shafqatsizlarcha so'ndirilgan, XX asrning 90-yillaridan Turkiston da'vosi bo'lib kun tartibiga chiqqan hodisa bo'libgina qolmay turkistonlilarninggina emas, balki butun tinchliksevar afkori ommaning niyati bo'lgani uchun ham bu kitobning ilmiy hamda ma'naviy ahamiyatini birgina birgina siyosiy-mafkuraviy chegaralar bilan bog'lash noto'g'ri bo'ldi. Qolaversa, endi Istiqlolga erishdik, bu gaplarni qayta titkilash kerakmi, degan noto'g'ri xayoldagi "siyosatdon"lar uchun ham o'qilishi zarur bo'lgan manbaki, undan nafaqat Turkiston turklari, balki butun turkiy dunyo, tinchlik istagida yurgan demokratik omma naflanadi. Sharqiy Turkiston masalasi hozirgi kunda ham insoniyat qalbidagi og'ir jarahatlardan biri bo'lib turibdiki, "Sharqiy Turkiston uchun tarixiy kurashlar Iso Yusuf Alptekin, Muhammadamin Bug'ro va boshqa atoqli shaxslarning kitoblarida keng yoritilgan" bo'lishiga qaramay, "Sharqiy Turkiston hamon ishg'ol ostidadir va uning mustaqillik mujodalasi davom etmoqda".

"Turkiston uchun kurash" (o'zbekcha nomda) kitobining birinchi bo'limi "Harakatning tamali" deb nomlanib, XX asr boshlaridagi Turkiston xaritasini berishdan boshlangan. Bu kitobni bezash uchun berilgan shunchaki dekorasiya emas, ayni xaritadan turib, bugungi kitobxonlar Turkistonning bundan yuz yilgi holatini tasavvur qiladi, qadimda dunyoning beshdan birini egallagan turk ulusi XX asr boshlariga kelib, tashqi kuchlar ta'sirida qanday torayib qolganini, keyinroq sho'ro davrida o'tkazilgan, "milliy chegaralanish" deb nomlangan noto'g'ri siyosat

tufayli parchalanib ketgan Turkiston qiyofasini mantiqan tiklashga ham yordam beradi.

1900-1924-yillar Turkiston uchun qanchalik hasratli va o‘tli tarix bo‘lganini his qilish bilan cheklanmay bu notugal muhitda shakllangan harakat va kurashlarning tamal-asoslarini ko‘rsatib beradi. Bo‘limning alohida qismi “Jadidlik” nomi bilan tavsiya etilgan bo‘lib, unda Turkiston jadidchilik harakatining yuksalishiga muayyan ta’sir ko‘rsatgan siymolar Ismoilbek G‘aspirali tilga olinib, Turkiston jadidlarining yo‘lboshchisi Munavvar qorining oilaviy surati berilgan (1917). Munavvarqori Abdurashidxonovning 1901-yilda Toshkentda ochgan usuli jadid maktabi, uning ta’sirida o‘lkada vujudga kelgan ko‘plab jadid maktablari xususida ham ma’lumot berilgan. Ayni o‘rinda kitobga havola qilingan Turkiston ilk matbuotiga doir muallifning fikrlari hujjatlar asosiga qurilganiga ishonch bildirib, ushbu havolani keltiramiz: “Turkistonda jadidlar tarafidan juda ko‘p gazeta va jurnal chiqarilgan. Jadidlar harakatining boshlang‘ichidan Birinchi jahon urushigacha bo‘lgan davrda bosilgan nashrlar quyidagilardir: “Taraqqiy”, 1906 y. Toshkent, 20 ta soni chiqarilgan (Munavvarqori va boshq.); “Xurshid”, 1906 y. 20 ta soni (Munavarqori); “Shuhrat”, 1907 y. Toshkent, 10 ta soni (Abdulla Avloniy); “Osiyo”, 1908 y.Toshkent, 6 ta soni (Munavvarqori va b.); “Buxoroi sharif”, 1912 y. Buxoro, forscha, 153 ta soni (Mirza Jalol); “Turon”, 1912 y. Buxoro, 49 ta soni (G‘iyos maxdum Husniy); “Samarqand”, 1913 y. Samarqand, 45 ta soni (Mahmudxo‘ja Behbudiy); “Sadoi Turkiston”, 1914 y. Toshkent, 67 ta soni (Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jaev); “Sadoi Farg‘ona”, 1914 y. Qo‘qon, 123 ta soni (Obidjon Mahmudov); “Qozoq”, 1913 y. O‘runburg (Mustafo O‘rozboyo‘g‘li, Ahmad Boytursun); “Tirik so‘z”, 1915 y. Qo‘qon (Obidjon Mahmudov)” . Albatta bu ma’lumotlar bugungi Turkiston ziyolilari uchun yangilik bo‘lmasligi mumkin, biroq ularni bizning kitoblardagi talqinlar bilan solishtirganda zukko kitobxon anglashi mumkin bo‘lgan o‘nlab haqiqatlar oydinlashadi.

Turkiston jadidlari mamlakatda amalga oshirgan inqilobiy harakatlardan biri yoshlarni xorijdagi etakchi oliygohlarga o‘qishga yuborilganidir. Buxoroda qurilgan “Tarbiyati atfol” (“Bolalar tarbiyasi”) jamiyati haqida S.Ayniy esdaliklarida va boshqa tarixiy manbalarda fikr yuritilgan. Biroq “Jamiyat quruvchilari Usmon Xo‘jao‘g‘li, Ahmadjon maxdum, Sadriddin Ayniy, Abdulvohid Rafiy, Abdulqodir maxdum” ismining

keltirilishi S.Ayniyning sho‘ro davrida nashr bo‘lgan “Esdaliklar”idagi fikrlarni to‘ldiradi, ma’lumotlarni aniqlashtiradi. Bu jamiyat a’zolari bir muddat o‘tib, Istanbulga kelgach, Usmon Xo‘ja o‘g‘li va Fitrat tomonidan “Buxoro ta’mimi maorif xayriya jamiyati” ochgani (1909) haqidagi ma’lumot va uning Nizomnomasi prof. Temur Xo‘ja o‘g‘li tomonidan topib e’lon qilingani ilmimizda katta yangilik bo‘ldi. Shu bilan birga Ahat Andijon kitobidagi “Bu jamiyatning a’zolari Istanbuldagi faoliyatlari asnosida Usmonli saltanati boshkentidagi ziyolilar bilan, xususan yosh turklar (Jön Türk) harakati, “Ittihod va taraqqiy” oqimlari bilan” ilmiy-ma’rifiy aloqada bo‘lgani prof. Temur Xo‘ja o‘g‘li bergan ma’lumotlarni yanada aniqlashtirishga yordam beradi. Xorijga o‘qishga yuborilgan talabalarni ayrim faoliyatlaridan ba’zi olimlarimiz (Sherali Turdiev, Bahrom Irzaev va boshqalar) xabardor qilganlar. Xorijiy oliy o‘quv yurtlarini bitirgan, siyosiy tuzum orqali mamlakatga qayta olmay “keyinroq Anado‘luning turli viloyatlariga tarqalib, Usmonli saltanatining ovro‘paliklar tomonidan ishg‘ol etilishiga qarshi kurashdilar; so‘ngra yosh Turkiya Respublikasining tashkil topishida xizmat qildilar. Istanbulda qolgan bir guruh 1920 yil o‘rtalaridan boshlab Turkiston bilan bog‘liq madaniy va siyosiy faoliyatlarini shakllantirishga kirishdilar” kabi ilmiy xabarlar bizning ziyoli yurtdoshlarimizning “yosh Turkiya jumhuriyatining tashkil topishi”dagi faoliyati ko‘pgina manbalarda ochiqlanmagan. Professor Ahat Andijonning bu ma’lumotlari ilmiy yangilik bo‘libgina qolmay, balki turkistonlilarda milliy g‘urur tuyg‘usining uyg‘onishiga ham sabab bo‘ladi.

Kitobda keltirilgan hujjatlar faqatgina Turkiston mujodalasi uchun kurashgan mujohidlargagina tegishli bo‘lmay ularning aksariyatida rus sho‘ro hukumatining mustamlakachilik siyosati, uning hujjatlari va chiqargan qarorlarida ham aks etganini bilish mumkin. Masalan, Turkomissiyaning 1919-yil sentyabrida Moskvada o‘tkazilgan yig‘ilishi qarorida shunday yozilgan:

“1. Turkiston va unga qo‘shni o‘lkalardagi siyosatimizning ikki eng muhim nuqtasi, maqsadi bo‘lishi shart. Birinchi vazifa shuki, Turkiston atrofidagi Osiyo mamlakatlarida inqilobiy harakatlarni qo‘llab-quvvatlash kerak. Ikkinchi vazifa esa, Turkistondan iqtisodiy manba sifatida foydalanish lozim.

2. Hindiston va Erondagi inqilob va ixtilol harakatlari sovet Rusiyasi uchun o‘ta ahamiyatlidir. Bu mamlakatlarda ana shunday oyoqlanmalar

chiqsa, qo‘shni hukumatlar o‘z-o‘zi bilan ovora bo‘lib, ittifoqchi qo‘shinlarini bizning chegaralarimizdan nari olib ketishga majbur bo‘ladi...”

Bu sho‘ro hukumatining Turkiston aholisini qullikka mahkum etib, undan faqatgina “iqtisodiy manba sifatida foydalanuvchi” jirkanch va o‘zga mamlakatlar ichiga rahna solib, ulardagi ichki kuchlarni bir-biriga qarshi qo‘yish orqali o‘z mavqeyini mustahkamlashga qaratilgan siyosat ekanini ochiqlab beradi.

Kitobdagi Turkiston xonliklarining tugatilishi voqealari, Xiva xonligidagi saroy a’yonlarining 1897-yilgi surati (Ahat Andijon arxividan); Buxoro amirligida yuz bergan ayni davr hodisalari, Fitratning “Munozara” asarining yozilish tarixiga oid ma’lumotlar oddiy kitobxonlar qatori o‘zbek jadidshunoslari uchun ham muhim manba bo‘la oladi; bizning manbalarda kam yoritilgan Xorazm jadidchilik harakatiga doir hujjatlar, jumladan, 1920-yilning 13-sentyabridagi Rusiya sovet hukumati bilan Xorazm xalq jumhariyati o‘rtasidagi 24 moddadan iborat hamkorlik shartnomasi; Buxoro xalq jumhuriyatini o‘zicha baholagan Moskva vakili Kuybishevning “muhitdagi muayyan hayotiy sabablar tufayli “sosialistik” deb bo‘lmaydigan bir tuzum o‘rnatildi” degan xabari davr voqealarini o‘rganishda asqotarli manba bo‘la oladi.

Asarda zamondoshlarining xotiralari asosida Buxoro xalq jumhuriyati o‘zi yosh bo‘lganiga qaramay Turkiya Respublikasiga yordam qo‘lini cho‘zgani, buxoroliklar tomonidan ajratilgan o‘sha davrdagi rus puli bo‘yicha 100 million (ayrim manbalarda 200 million) so‘mlik oltin Moskva orqali Turkiyaga o‘tkazilishi kerak bo‘lganda uning atigi 11 millionini berib, qolganini o‘zi o‘zlashtirib yuborgani, buning ustiga tarix kitoblarida bu “Turkiyaga rus yordami” sifatida muhrlangani haqidagi faktlar qora niyatlilarning eldan yashirilgan qorong‘i niyatlarini oydinlatishga xizmat qiladi.

Kitobning muhim qismi “Onado‘lu hukumatining Turkiston siyosati”ga bag‘ishlangan. Turkiston turklari nima uchun keyingi yuz yillar davomida surunkali ravishda Turkiyaga intilishi sabablari, XX asr boshlarida Istanbul Turkiston munavvarlari uchun ziyo maskani bo‘lgani, Istanbulda tahsil olgan yuzlab talabalar mamlakatda Turkiston istiqboliga xizmat qilganlarining bayoni ushbu bo‘limda haqqoniy ochib berilgan. Kezi kelganda turkistonlilarning beminnat yordamidan minnatdor

bo‘lgan Turkiya jumhuriyati rahbari Mustafo Kamol Otaturkning ushbu so‘zlaridan har bir millat ziyolisi xabardor bo‘lishi lozim: “Muxtaram do‘stlar, turkistonlik qardoshlarimiz! Saqariyo zafari munosabati bilan bizga 3 (oltin) qilich va bir Qur’oni karim jo‘natibdirlar, turk millati nomidan barchalariga tashakkurlar aytaman. Bu muqaddas kitobni turk millatiga tortiq qiladirman. Bu uch qilichdan birini men oldim. Ikkinchisini g‘arb jabhasi qo‘mondoni Ismat poshoga berdim. Uchinchi qilich esa, ishg‘oldagi Izmirga ilk kirgan qo‘mondonning beliga taqilajakdir” .

Sho‘ro manbalariga ko‘ra Turkistondagi milliy-ozodlik harakatlarlari uyushmagan holda, o‘lkaning turli erlarida bir-biridan ayri holda faoliyat olib borgani uning muvaffaqiyatsizligining sababi deb ko‘rsatilgan. “Turkiston uchun kurash” kitobida Turkiston jadidlari va Alash O‘rda vakillari o‘rtasida o‘tkazilgan 1921-yilning 29-dekabridagi hamkorlik yig‘inida mustamlakachilikka qarshi harakat sifatida “O‘rta Osiyo milliy avomiy ixtilol jamiyatlarining ittifoqi” degan yashirin tashkilot tuzilgani va uning 7 banddan iborat bayonnomasi berilgan. Boshqaruvi Munavvar qoriga topshirilgan bu tashkilot bayonining dastlabki uch bandi Turkiston mustaqilligini aks ettiruvchi talablardan iborat:

“1. Jamiyatning g‘oyasi Turkiston mustaqilligidir va Turkiston taqdirini hal etish huquqini turkistonliklar o‘z qo‘liga olishidir.

2. Mustaqil Turkistonning idora usuli demokratik jumhuriyatdir.

3. Istiqlol g‘oyasi faqat milliy qurolli kuchlarning tashkil etilishi bilan bog‘liqdir va milliy hukumat faqat milliy qo‘shinlarga tayanadi...”

Biroq Munavvar qori tashkilot rahbarligiga ko‘nmagach, keyinroq bu jamiyatga Zaki Validiy To‘g‘on uning rahbarligiga saylangan. Tashkilotning 1921 yilgi Samarqand va 1922 yilgi Toshkent qurultoylarida ham uning bayonnomasi o‘zgarishsiz qolgan. Zaki Validiy To‘g‘onning yozishicha, bu tashkilotning milliy bayrog‘i tayyorlanib, qurultoyda qabul qilingan . Bu tashkilot “Turkiston milliy birligi” jamiyatiga asos bo‘lgan. Ahat Andijon kitobining e’tiborli tomoni shundaki, bu jamiyatning “Tuzuk”i asarga ilova qilingan.

“Turkiston uchun kurash” asarida sho‘rolar “bosmachilik haorakati” deb nomlagan, aslida istiqlolchilik harakati keng yoritilgani bilan ahamiyatlidir. Farg‘ona istiqlolchilik harakati “Turkiston turkistonliklarnikidir”,

“Mustabidlarsiz Turkiston uchun” kabi shiorlar bilan ish ko‘rgan va 1918-1922-yillarda faol harakatda bo‘lgan.

Turkiston muhojirlik harakati haqida mufassal ma’lumotni mana shu manbadan o‘rganishimizga ko‘ra, bu harakatning ilk to‘lqini, Ahat Andijonning yozishicha, 1916-yilga tegishlidir: “1916-yilda Turkiston aholisidan mardikorlikka olish hodisasi natijasida chor imperiyasiga qarshi boshlangan buyuk qo‘zg‘olon bostirilgandan keyin xalqning bir qismi Sibirga surgun qilindi, isyonchilarning bir qismi Sharqiy Turkistonga qochib qutuldi. Sovetlar davridagi barcha ko‘chishlar, asosan, Afg‘onistonga, xususan, shimoliy Afg‘onistonga yo‘nalgan” . Asarda buning ichki va tashqi sabablari ko‘rsatilib, uning bosqichlari aniqlangan. Jumladan, Birinchi ko‘chish: 1916-yildagi qo‘zg‘olon davri; Ikkinchi ko‘chish: Bosmachilik davri (1918-23); Uchinchi ko‘chish: kollektivlashtiri davri (1929-1936).

“Turkiston uchun kurash” kitobining 2-bo‘limi “1917-1941 yillar orasidagi muhojirot”, 3-bo‘limi “Ikkinchi jahon urushi yillari”, 4-bo‘lim “Sovuq urush yillarida”, “5-bo‘lim “Mustaqillik sari” deb nomlanadi. Kitobga 30 dan ortiq ilova qilingan hujjatlar, Nizomnoma va bayonnomalar, “Xorijdagi turkistonliklarning Turkistonga oid nashriy faoliyati (kitoblar va davriy nashrlar), “Muhim voqealar ko‘rsatkichi (1915-2001)” va “Foydalanilgan manbalar” ham ilova qilingan.

Men ushbu mo‘tabar asarning faqat 1-bo‘limiga oid kuzatish va taassurotlarimni bayon qildim xolos. Qolgan bo‘limlar xususida shu davr mutaxassislari izchil tahlil va talqin qilishlariga ishongan holda, “Turkiston uchun kurash” kitobining muallifi, professor Ahat Andijon janoblariga tavalludining 75 yilligi arafasida mustahkam sog‘liq, siyosiy va ilmiy hamda adiblik faoliyatida muvaffaqiyatlar tilayman.

TÜRKİSTAN CUMHURİYETLERİ VE DOĞU TÜRKİSTAN

Yakın Geçmişte Bir Buhara Milliyeti Varlığı Üzerine[1]

Prof. Dr. Timur Kocaoğlu

1920–1924 yılları arasındaki Buhara Halk Şûrâ Cumhuriyeti bağlamında milliyet meselesini incelemek önem taşımaktadır. Bu devlet, Orta Asya'da son derece mühim bir konuma sahip olmuş ve özel bir anlam ifade etmiştir. Buhara devletinde egemen olan milliyet düşüncesi ele alınırken, Çarlık Rusyası tarafından Orta Asya'ya taşınan Avrupa merkezli etno-linguistik milliyet anlayışının, bölge halklarının yüzyıllardır bildiği "millet" kavrayışından farklı olduğunu belirtmek gerekir. Her şeyden önce, Orta Asya'nın göçebe ve yerleşik toplulukları arasında belirli ayrımlar bulunsa da, her iki kesim de kendilerini birleşik bir İslam topluluğunun mensubu olarak görmekteydi.[1]

19. yüzyıldaki Çarlık Rusyası istilasının ardından Avrupa tarzında etnik milliyet bilincinin ortaya çıkışı geç döneme rastlar ve esasen yalnızca Kuzey Orta Asya'nın Kazakları ile Trans-Hazar bölgesinin Türkmenleri arasında görülür; bunun temel nedeni, bu iki etnik grubun kendi iç homojenlikleridir.[2] Çarlık yönetimi altında Kazak ve Türkmen boyları kendilerini Ruslara karşıt biçimde Kazak veya Türkmen olarak tanımlamışlardır. Bu adlandırmanın temel nedeni, diğer Orta Asyalılardan ayrışmak değil, Ruslardan farklılık göstermektir.

---

1 * Bundan 52 yıl önce, 1973 yılında yayımlanan aşağıdaki İngilizce yazının yazar tarafından yapılan bu Türkçe çevirisi ilk kez *Ahat Andican Armağanı* kitabında yayımlanmaktadır: Timur Kocaoğlu "The Exıstence of A Bukharan Natıonalıty in the Recent Past" in ***The Nationality Question in Soviet Central Asia*** (Edward Allworth, Editor) New York: Praeger Publishers, 1973; 151-158 sayfalar (Bu eserde bu yazı 13. Bölüm olarak yer almıştır. O sırada yazar Columbia University'de Prof. Edward Allworth'un Master (Yüksek Lisans) öğrencisi iken, bu yazı bildiri olarak 1972 yılında yapılan şu konferansta sunulmuştu: Nationality Question in Soviet Central Asia, Columbia University, New York, 7-8 Nisan 1972.

Harezm Hanlığı ve Buhara Emirliği'nde Doğu tarzı bir milliyet bilinci mevcuttu; ancak bu anlayış Batı'daki etnik milliyet kavrayışıyla özdeş değildir. Her iki devlet de çok-etnisiteli yapılardı. (Harezm Hanlığı araştırma kapsamı dışında olduğundan, bu bölüm yalnızca Buhara devletindeki milliyet meselesiyle ilgilenmektedir).

Buhara'da milliyet kavramı devlet bütünlüğü üzerinden tanımlanıyordu. Devlet içinde Mangıt, Ming ve Kıpçak gibi pek çok Türk boyu ile Karakalpak, Kazak, Kırgız, Türkmen, Uygur ve Özbek gibi çeşitli etnik topluluklar bulunmaktaydı. Ayrıca Afganlar, Araplar, Galçalar, Hintliler, İranlılar, Yahudiler, Tacikler ve diğer bazı gruplar da yüzyıllardır Türk topluluklarıyla birlikte yaşamaktaydı. 1920 civarında nüfusun yaklaşık 3 milyon olduğu kabul edilmektedir; farklı yerel kaynaklardan derlenen veriler Tablo 1.1'de gösterilmiştir.

Tablo 1.1

Buhara devletinin nüfusu 1909 ile 1924 arasında (Yerel kaynaklara göre)

Etnik	Fitrat	Bekir	Akhrari	Başka-lar	
Gruplar	(1909)	(1918)	(1924)	a.	.
Özbekler	—	—	*orta*. 2,000,000	(1,413,000) 47.1%	
Tajikler	—	—	*orta*. 400,000.	(1,185,000) 39.5%	
Turkmen ve başka Buharalılar	—	—	*orta*. (568,000)	(402,000) 13.4%	
Ruslar	—	30,000	32,500	—	
Toplam:	2,000,000. 3,000,000	3,000,000	3,000,000	.	

orta. : ortalama

a:

(Tashkent: Ozbekiston SSR Fanlär Äkademiyası Näshriyati, 1958), II, s. 170, 237; Edward Allworth, *Central Asian Publishing and Rise of Nationalism. An Essay and a List of Publications in the New York Public Library* (New York: New York Public Library, 1965), s. 20–21.

Kaynaklar: Fitrat-i Bukhārāyī, *Munāzara* (Istanbul: Matba'a-yi Islāmīya, Hikmat, H. 1327/1909), s. 4; Mukhtar Bakir, *Türkistan tarihi* (Taşkent: 1918): Sayyid Riza Alizāda tarafından Farsça çevirisi: (Lahore: Naşriyat-i Şīr Muhammad, 1927), 296–300

sayfalar. Bakir her ne kadar Buhara devletinin etnik gruplarını şu şekilde sıralasa da: "Afganlar, Araplar, Galçalar, Hazaralar, Hindular, Yahudiler, Kırgızlar, Lulî veya Çugī (Çingeneler), Ruslar, Tacikler, Tatarlar, Türkler, Türkmenler ve büyük çoğunluğu oluşturan Özbekler," bunlardan yalnızca Ruslar için bir sayı veya oran vermektedir; diğer gruplar için herhangi bir rakamsal veri sunmaz; Shakir Ya'qub-Sa'id Akhrari, Bukhara jaghrafiyası (Old Bukhara: Bukhara Xalıq Şuralar Cumhuriyatining Davlat Nashriyati, Ağustos 1924), s. 20–21. Parantez içinde gösterilen sayılar, kaynaklarda verilen toplamlar ve oranlardan hareketle hesaplanmış değerlerdir.

1920–1924 dönemine ait nüfusun 3 milyon olarak verilmesi muhtemelen düşüktür; 1913–1914 için 3,6 milyonluk bir tahmin vardır.[3] 1917 tarihli nüfus sayımında doğu vilayetlerine ilişkin veriler incelendiğinde nüfusun 4 milyona yaklaştığı anlaşılır. Bu vilayetler, Buhara devletinin toplam 217.000 km²'lik alanının yalnızca 81.424 km²'sini oluşturmaktaydı.

Tablo 1.2
Buhara Hükümetinin 1917 Nüfus Kayıtları
(Doğu Vilayetlerinden Bazıları İçin)

Vilayet	Kilometre Kare	Nüfus
Garm	28,726.5	(349,078)
Kolab	11,342	(297,435)
Duşanbe	12,251.5 (a)	(234,941)
Oratepa	5,617.5	(66,420)
Sarı Asiya	(a)	63,040
Qorğan Tepe	9,416	58,250
Panjakent	8,720.5	44,352
Pamir (b)	5,350	22,130
Toplam:	(81,424)	(1,135,646)

(a)- Duşanbe ve Sar-i Asiya vilayetleri birlikte toplam 12.251,5 km² yüzölçümüne sahiptir. Bu iki vilayet için ayrı ayrı rakam verilmemiştir.

(b)- Dağlık Badahşan.

Kaynak: "Türkistan'ın nüfus hesabı," Yeni Türkistan, İstanbul, sayı 7 (Aralık 1927), s. 18. Bu tahminler, 1925 tarihli Taşkent basımı Tajikistan dergisinden alınmıştır. Parantez içinde gösterilen rakamlar, bu tablo için düzeltilmiş değerlerdir.

Bu tabloların ayrıntılı incelenmesi, hükümet ve yerel kaynakların nüfus içindeki etnik ayrımlara öncelikli olarak odaklanmadığını göstermektedir.

Özellikle Tablo 1.2'de hükümetin etnik grupların tam konumunu veya nüfuslarını belirlemek yerine yalnızca dağılımı tahmini olarak tespit etmeye çalıştığı görülmektedir. Yerel kaynaklarda etnik gruplara dair bilgi sınırlıdır; halkın büyük bölümü kendini öncelikle etnik kimlik üzerinden tanımlamadığından ve yaygın karışım ile dağınık yerleşim söz konusu olduğundan, ne hükümet ne de aydınlar ayrıntılı veri üretebilmiştir.

Tablo 1.1'de kullanılan kaynaklar da bu durumu doğrular: Özbekler devletin bir ucundan diğerine dağılmıştı; Tacikler her bölgede bulunmakla birlikte Balcuvan, Buhara, Darvaz, Garm, Hisar, Kolab, Karategin, Rushan ve Shughnan'da yoğunlaşmıştı; Türkmenler Amu Derya'nın iki yakasında—özellikle Çarcuy, Karki ve Şerabad'da—yaşıyordu; Galçalar Darvaz dağlarında, Hazaralar Kızıl Su kıyılarında; Ruslar ise Kagan (Yangi Buhara), Karki, Termiz ve Yangi Çarcuy'da yerleşikti.[4]

1918 tarihli Taşkent basımı bir yayında Buhara'nın milliyet anlayışı şöyle ifade edilmiştir: "Bugün Buhara halkı, çeşitli unsurların karışımından oluşmuş bir topluluktan ibarettir."[5]

Din, ortak kültür, örf ve ekonomik ortaklık, Buhara nüfusunun topluluk bilincine temel oluşturduğundan, bu halkların tamamı (Ruslar gibi dış unsurlar hariç) kendilerini Buharayi/Buharalı olarak adlandırıyordu. Aydınlar da aynı anlayışı taşımaktaydı. Abdalrauf Fitrat (1886–1947) eserlerini "Fitrat-i Buharayi" diye imzalamıştır; bu imza 1909'da İstanbul'da Farsça yayımlanan *Munāzara* ve 1914'te Semerkand'da basılan Farsça *Tāziyāna-yi ta'dīb*'de görülür.[6] Rusça çevirisinde ise adı "Fitrat Bukharets" olarak yer alır.[7]

Fitrat'ın *Munāzara*'sındaki bir pasaj onun milliyet bilincinin "birleşik Buhara devleti" anlayışına dayandığını açıkça gösterir: "Buhara bizim mukaddes vatanımızdır. Buhara bizim şefkatli anamızdır. Buhara büyüdüğümüz yerdir… Buhara bize aittir, biz de Buhara'ya aitiz."[8] Yine aynı eserde halka "Ey Buhara'nın asil milleti…" diye hitap eder.[9]

Avrupa tarzı etnik-linguistik milliyet bilincinin Orta Asya'ya yabancı olduğu, eski Buharalıların milliyeti "aynı devlette yaşamak, aynı dine mensup olmak ve ortak kültürel mirası paylaşmak" şeklinde tanımlamasından anlaşılmaktadır.[10] Ünlü yazar Sadriddin Ayni, İranî ve Türk unsurların ortak yönlerini "Her ikisi de aynı ırmaktan su içti" sözüyle

ifade etmiştir.[11] Modern Özbek yazar Ğafur Gulam ise "Biz bir ırmağın çocuklarıyız, bir ananın oğulları, bir babanın kızlarıyız!" demiştir.[12]

Buhara halkının çoğu hem Türkî hem Farsî konuşmaktaydı. Ayni ve Fitrat gibi Ceditçi yazarlar iki dilde birden eser vermiştir. 1925 öncesinde "Özbekçe" ve "Tacikçe" terimleri yerine yalnızca "Türkî" ve "Farsî" kullanılmış, Farsî Buhara Emirliği'nde 1921'e kadar devlet dili olmuştur. Ayni'nin 1923 tarihli Farsça *Manğıt Emirleri Tarixi* dahil olmak üzere 1925 öncesi eserlerinde bu adlandırmanın sürdüğü görülür.[13] Aynı terimler, 1926 tarihli *Buhara İnqilabı Tarixi üçün Materyallar* adlı kitabında da geçer.[14] 1924–1925 sonrasında ise Sovyet terminolojisiyle "Özbek" ve "Tacik" kelimelerini kullanmaya başlamıştır.

Orta Asya'nın kuzeyinde yayımlanan gazeteler dilleri/etnik grupları açıkça adlandırırken (ör. *Kazak gaziti*, *Kazak sözü*), Buhara'daki gazete adları çok-etnisiteli yapıya işaret ediyordu: *Buxara-i Şarif* (Farsî), *Turan* (Türî), *Bukhara Akhbari*, *Azad Bukhara*.[16]

Buhara Halk Şûrâ Cumhuriyeti, Buharalı milliyet bilincini geliştirmeye çalışmıştır. 1921 Anayasası'nın üçüncü maddesi şunu belirtir: "Buhara Halk Şûrâ Cumhuriyeti, bugünkü sınırları içinde özgür ve bağımsızdır."[17] Devlet yönetimi çok-etnisiteli bir yapıya sahipti: Fayzullah Hoca, Osman Hoca ve Abdülhamid Arif Özbek kökenli; Mirza Abdülkadir Muhiddinoğlu Tacik kökenli; Kari Yoldaş ve Abdurrahim Yusufoğlu Türkmen kökenliydiler.[18]

Sovyet yayınları devleti "Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti" olarak adlandırsa da, yerel kullanımda *şûrâ* kelimesi geçmekteydi; Rusça *soviet* ancak 1924 sonrasında resmî adlandırmaya dahil olmuştur. Cumhuriyetin bayrağı ve parasında "Bukhara Halk Şûrâlar Cumhuriyeti"nin Arap harfli kısaltmaları bulunmaktaydı.[20] Ayni'nin 1923 tarihli eserinde ülkenin adı "Mustakil Bukhara Halk Şûrâlar Cumhuriyeti" şeklinde geçmektedir.[21] 19 Eylül 1924'te toplanan Beşinci Bütün-Buhara Kurultayı'nda devletin adı "Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" olarak değiştirilmiştir.[22]

ŞEKİL 1.1

Çarcuy'daki Faizullah Hoca Öğretmenler Enstitüsü'nün Mührü, Buhara, 1923
Buhara Cumhuriyeti döneminde okul belgelerine basılmıştır.

Bu milliyet sorunu, 1922–1923'e kadar Buhara'da yaşamış muhacirlerle yapılan yazışmalarda da doğrulanmaktadır: Onlara göre, 1924 öncesinde Buharalılar kendilerini Tacik, Türkmen veya Özbek gibi ayrı etnik milliyetlere ait görmemekteydi.[23] Bu Buharalı kimliği, bugün bile Afganistan, Arabistan, Hindistan, Pakistan, İran ve Türkiye'de yaşayan Buharalı muhacirler arasında devam etmektedir. 1929'da Peşaver'de "Anjuman-i Sa'ādat-i Bukhara va Turkistan", Delhi'de ise "Anjuman-i İttihādiya-yi Muhacirīn-i Bukhara va Turkistan" adlı cemiyetler kurulmuştur.

Dolayısıyla 1925'e kadar Buhara devletinde Doğu tarzında tek bir Buhara milliyeti ve ulusu bulunduğu aşağıdaki olgularla desteklenebilir:

1. Milliyet bilinci, Avrupa'daki etnik-linguistik anlayıştan farklı olup devlet temelliydi;
2. Devlet çok-etnisiteyliydi;
3. Halk dillerini milliyet göstergesi görmüyordu;
4. İlk anayasa Buhara milliyetinin birliğini esas almıştı;

5. Hükümet organları çok- etnisiteyliydi;

6. Etnik gruplar yerleşim bakımından tamamen karışıktı;

7. Siyasal önderler ve aydınlar kendilerini Buharalı olarak tanımlıyordu.

Sonuç olarak, Sovyet Rusya'nın 1925'te uyguladığı politika Buhara nüfusunu etnik ilkeye göre (özellikle Tacik, Türkmen ve Özbek olarak) bölümlere ayırmıştır; çünkü çok-etnisiteli Buhara milliyetinin varlığı Sovyet milliyet politikasına tehdit oluşturuyordu.[24] Buhara milliyetinin devamı, Orta Asya halklarının birleşerek etno-üstü bir ulus hâline gelebileceği alternatif bir ilke ortaya koyabilirdi.[25]

Dipnotlar:

1. Alexandre Bennigsen, "Islamic, or Local Consciousness Among Soviet Nationalities?", *Soviet Nationality Problems*, der. Edward Allworth (New York: Columbia University Press, 1971), s. 168–182.
2. Kazaklar ve Türkmenler arasında milliyet bilinci konusunda ayrıntılar için bkz. Edward Allworth, "The 'Nationality' Idea in Czarist Central Asia," *Ethnic Minorities in the Soviet Union*, der. Erich Goldhagen (New York: Frederick A. Praeger, 1968), s. 229–250.
3. Ian Murray Matley, "The Population and the Land," *Central Asia: A Century of Russian Rule*, der. Edward Allworth (New York: Columbia University Press, 1967), s. 94.
4. Muhtar Bakir, *Türkistan Tarixi* (Taşkent: y.y., 1918); Farsça çevirisi için bkz. *Türkistan*, çev. Seyyid Rıza 'Allizāda (Lahor: Neşriyat-ı Şir Muhammed, 1927), s. 297–300; Şakir Ya'kub-Sa'id Ahrariy, *Buxara Joğrafiyasi* (Eski Buhara: Buhara Halk Şoralar Cumhuriyeti Devlet Neşriyatı, Ağustos 1924), s. 20–21.
5. Muhtar Bakir, *Türkistan*, s. 297.
6. Abdurrauf Fitrat-i Buhariy, "Tāziyāna-yi ta'dīb," *Ayina*, sayı 13 (18 Ocak 1914); aktaran Edward Allworth, *Central Asia: A Century of Russian Rule*, s. 425.
7. Fitrat Bukharets, *Spor bukharskago mudarrisa s evropeitsem v Indii o novometodnykh shkolakh* (Taşkent: Elektro-Parovaya Tipografiya-Litografiya, Shtabs Okruga, 1911).
8. Fitrat-i Buharayi, *Munāzara* (İstanbul: Matba'a-yı İslamiye Hikmet, 1327/1909), s. 67.
9. A.g.e., s. 2.
10. Buharalı muhacirlerden Dr. Nairn Oktem (d. 1900), 8 Mart 1972 tarihli mektup; Nadir Ricaloğlu (d. 1914), 28 Şubat 1972 tarihli mektup.
11. Baymirza Hayit, *Some Problems of Modern Turkistan History* (Düsseldorf: East European Research Institute, 1963), s. 32.

12. A.g.e., s. 32.
13. Sadriddin Ayni, *Tarix-i Amīrān-i Manghitīya-yi Buxāra* (Taşkent: Mustaqil Bukhara Halk Şuralar Cumhuriyeti Ma'arif Nezareti Neşriyatı, 1923), s. 39, 149.
14. Sadriddin Ayni, *Buxāra İnqilabı Tarixi uchun Materiallar* (Moskova: SSCB Halklarınıng Merkez Neşriyatı, 1926); yeniden basım: aynı yazarın *Asarlar*, c. I (Taşkent: OZSSR Devlet Edebiyat Neshriyatı, 1963), s. 239–240.
15. Edward Allworth, "The 'Nationality' Idea in Czarist Central Asia," s. 244.
16. Ziya Said, *Özbek Vaqtli Matbuoti Tarixiga Materiallar, 1870–1927* (Semerkand–Taşkent: Özbek Devlet Neşriyatı, 1927), s. 107; Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkeli (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul: Arkadaş İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, 1942–47), s. 505, 508, 510.
17. Osman Hoca'nın, 20 Nisan 1922'de Afganistan hükümetine sunduğu muhtıra; bkz. A. Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri* (İstanbul: y.y., 1945), s. 137.
18. Zeki Velidi Togan, *Hatıralar* (İstanbul: Hikmet Gazetecilik Ltd., Tan Matbaası, 1969), s. 362–366.
19. *Özbekistan SSR Tarixi* (Taşkent: Özbekistan SSR Fanlar Akademiyasi Neşriyatı, 1958), c. II, s. 235.
20. Şakir Ya'kub-Sa'id Ahrari, *Buxara Jağrafiyasi*, kapak sayfası.
21. Sadriddin Ayni, *Tarikh-i Amīrān-i Manğitīya-yi Buxāra*, kapak sayfası.
22. *Özbekistan SSR Tarixi*, c. II, s. 235.
23. Dr. Nairn Oktem ve Nadir Ricaloğlu'nun mektupları.
24. Osman Kocaoğlu, "Buhara Cumhuriyeti," *Yeni Türkistan*, sayı 39 (İstanbul, Eylül 1931), s. 1–2.
25. 1973 yılındaki bu kitap ve özellikle Timur Kocaoğlu'nun bu yazısı üzerine Sovyetler Birliği'nde 1977-1982 yılları arasında Rusça, Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Türkmence ve Tacikçe çok sayıda eleştirel yazılar yazıldı. Onlardan bazıları şunlar:

1) Р. О. Курбанов, А. Ю. Мамедов, "Расцвет культуры народов советского востока и измышления идеологов антикоммунизма" [Sovyet Doğusundaki Halkların Kültürünün Gelişmesi ve Antikomünizm İdeologlarının Uydurmaları], *Философские Науки*, Нр. 6 (1977), с. 31-35;

2) М. К. Нурмухамедов, "Об одной зарубежной теории «бухарской нации»" ['Buhara Ulusu' Üzerine Bir Yabancı Teori Hakkında], *Общественные науки в узбекистане*, № 10 (1980), s. 50-53;

3) Р. Гурбанов, Р. Саликов, "Медени Миллетчилик" - Антикоммунизмниң Зәһерли Ярагы" ["Medenî Milliyetçilik" - Antikomünizmin Zehirli Silahı], *Туркменистан Коммунисти*, № 1 (587), 1978; s. 74-80.

4) К. Каракеев, Р. Саликов, "Антисоветизмдин Идеологиялык «Жаңы» Куралы Жана Анын Алсыздыгы" [Antisovetizmin İdeolojik «Yeni» Aracı ve Onun Zayıflığı], *Коммунист Кыргызстан*, № 5, 1982; s. 25-32.

CHAPTER

13

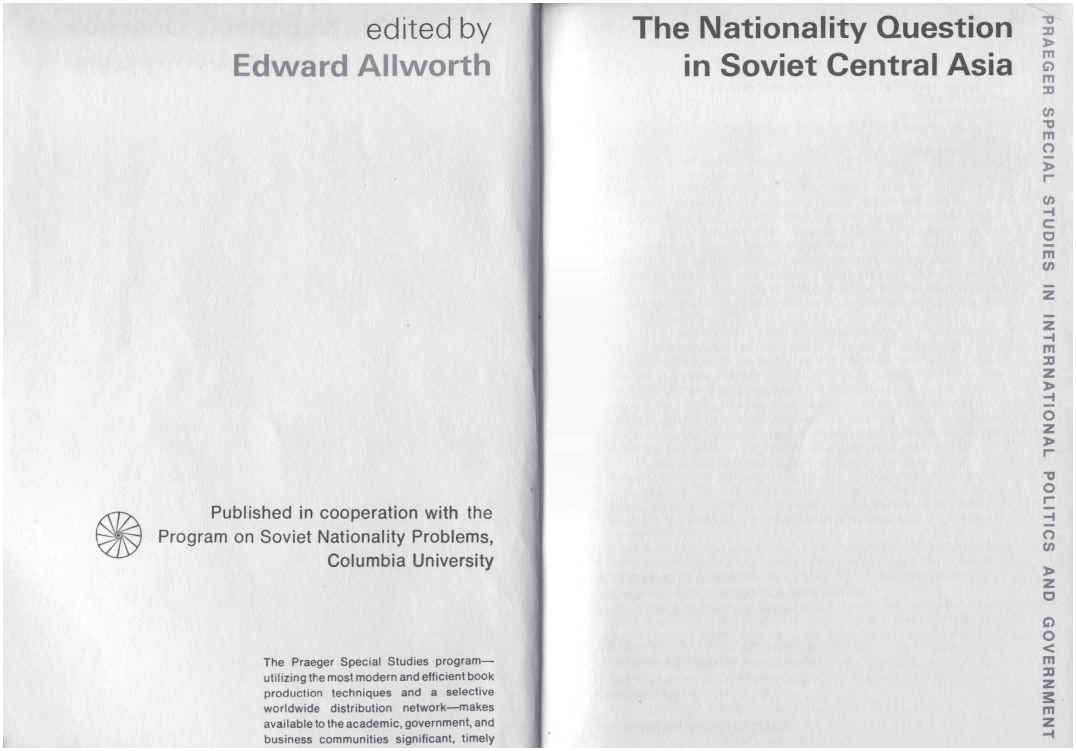
THE EXISTENCE OF A BUKHARAN NATIONALITY IN THE RECENT PAST

Timur Kocaoglu

It is important to examine the nationality question in the context of the Bukhara People's Conciliar Republic between 1920 and 1924. This state occupied a very significant place and held a particular meaning in Central Asia. In considering the idea of nationality prevailing in the Bukharan state, it would be useful to make clear that the European ethnic-linguistic concept of nationality, which was brought to Central Asia by czarist Russia, differed from the understanding of "nationality" known by the Central Asian people. First of all, although there were distinctions between the nomads and settled people of Central Asia, both groups were conscious of belonging to a unified Islamic community.[1]

After the czarist Russian conquest in the nineteenth century, the beginning of ethnic nationality consciousness, in the European understanding, appeared rather late and only among the Kazakhs of northern Central Asia and the Turkmens of the Transcaspian area, owing to the rather distinct homogeneity among each of these two ethnic groups.[2] During the czarist occupation of these areas, the tribes of the Kazakhs and Turkmens considered themselves either Kazakh or Turkmen as contrasted to Russian. The primary reason why both these Turkic groups called themselves by their ethnic names in the late nineteenth century is that they intended to distinguish themselves from the Russians, not other Central Asians. In the Khivan khanate and the Bukharan emirate there was a kind of Eastern nationality consciousness, but it differed from the Western or Russian understanding. Both Khiva and Bukhara were "multiethnic" states. (Because the Khivan khanate lies outside the scope of the research, this chapter discusses the nationality question only in the Bukharan state).

Timur Kocaoğlu "The Exıstence of A Bukharan Natıonalıty in the Recent Past" in ***The Nationality Question in Soviet Central Asia*** (Edward Allworth, Editor) New York: Praeger Publishers, 1973; s. 151-158.

Edward Allworth (Editor) ***The Nationality Question in Soviet Central Asia***, Columbia University: Praeger Publishers, New York, 1973.

Türkistan'ın İşgal Sürecinde Rus Kâşiflerin Gözlemleri[1]

Prof. Dr. Kemal Özcan* - Dr. Hande Gündüz**

Özet

Çarlık Rusya, 1552'de Kazan'ı işgal ederek Hazar Denizi'ne kadar olan bütün İdil havalisini kontrol altına almış ve 1556'da ise Astrahan'ı ele geçirmiştir. Bir vakit sonra coğrafi keşiflerin tesiriyle İpek Yolu'nun önemi azalıp Türkistan sahası, hem siyasî ve ekonomik hem de kültürel açıdan düşüşe geçmeye başlayınca Çarlık Rusya, bunu kendi lehine çevirmek ve dolayısıyla Türkistan üzerindeki hâkimiyetini tam anlamıyla sağlamak için bölgeye keşif heyetleri göndermiştir. XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında Türkistan'a gönderilen bütün kâşifler (İvan Daniloviç Hohlov, Boris ve Semen Pazuhin kardeşler, İvan Dmitriyeviç Buhgolts, Timofey Stepanoviç Burnaşev, Filipp Nazarov, İgor Kazimiroviç Meyendorf, Nikolay Vladimiroviç Hanikov, Nikolay Pavloviç İgnatiyev, Nikolay İvanoviç İlminskiy, Nikolay Petroviç Ostroumov) hanlar ile halkın mevcut durumunu rapor etmek, yer altı ve yer üstü kaynakların tespitini yapmak, Rus ilerleyişine imkân sağlayacak olan üs noktalarını belirlemekle görevlendirilmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Türkistan, Çarlık Rusya, İşgal, Rus Kâşifler

---

[1] Çalışma, konu kapsamının geniş olmasından ötürü, sadece belirli kâşiflerin gözlemlerini içermektedir. Ayrıca "Türkistan" ifadesiyle de günümüzdeki Doğu Türkistan'dan başlayarak batıda Hazar Denizi'ne, güneyde Afganistan'a ve kuzeyde de İrtiş Nehri'nin orta kısımlarına kadar uzanan saha kastedilmektedir.

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, kozcan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7553-2333.

** Konya-Türkiye, hndgndz94@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6030-6165.

Abstract

Tsarist Russia occupied Kazan in 1552 and took control of the entire Volga region up to the Caspian Sea, and captured Astrakhan in 1556. After a while, as the importance of the Silk Road decreased under the influence of geographical discoveries and the Turkestan area began to decline politically, economically and culturally, Tsarist Russia sent expeditions to the region to turn this to its advantage and thus fully establish its dominance over Turkestan. Between the XVII. century and XIX. century (Ivan Danilovich Hohlov, brothers Boris and Semen Pazuhin, Ivan Dmitriyevich Buhgolts, Timofey Stepanovich Burnashev, Philip Nazarov, Igor Kazimirovich Meyendorf, Nikolay Vladimirovich Hanikov, Nikolay Pavlovich Ignatiyev, Nikolai Ivanovich Ilminskiy, Nikolai Petrovich Ostroumov) were tasked with reporting on the current situation of the khans and population, identifying underground and above-ground resources, and determining base points that would enable the Russian advance.

Key words: Turkestan, Tsarist Russia, Occupation, Russian Explorers

Giriş

XVI. yüzyıla doğru ilerlerken devamlı surette yapılan harpler sonucunda Çarlık Rusya'nın hazinesi boşalmış ve devlette malî sıkıntı meydana gelmiştir. Bundan ötürü yeni işgaller ve ahaliden alınan vergilerle ülke ekonomisi tekrardan eski gücüne kavuşturulmak istenmiştir. Ayrıca Portekizliler, Hollandalılar, İngilizler gibi Ruslar da tacir sıfatıyla İran, Türkistan, Çin ve Hindistan'ın ham maddeleri ile baharatlarına sahip olmayı arzulamışlardır. Bu maksatla ilk olarak 1552'de Kazan işgal edilerek bütün bir İdil havalisi kontrol altına alınmış, ardından da 1556'da Astrahan ele geçirilmiştir. Rus Çarlığının Türkistan ile ilk siyasî teması ise aslen İngiliz olan tüccar Anthony Jenkinson tarafından sağlanmıştır[2]. Jenkinson, 1558'de bir Rus ticaret şirketinin temsilcisi sıfatıyla Volga yolu ile Hazar Denizi'nin güneyine inerek Buhara ile Hive'ye ulaşmıştır[3]. Yaptığı gözlemlere göre o dönem itibariyle Türkistan'ın etkin bir ticaret

---

[2] V. V. Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm,** Çev.: Ayşe Meral - Kaya Bayraktar, Küre Yayınları, İstanbul 2004, s. 251.

[3] Seyit Ali Budulgan, "Rusya'nın Hive Seferi'ne Karşı Tepkiler", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi,** 6/5, 2019, s. 529.

ağına sahip olmadığını ve ticarî açıdan bölgedeki gelirlerin çok düşük seviyede kaldığını raporlamıştır[4].

Diğer yandan Astrahan'ın zaptıyla Türkistan'ın, Osmanlı Devleti ile irtibatı büyük ölçüde kesilince, halk Osmanlı toprakları üzerinden geçilerek gidilen Hac ibadetini yerine getirmekte zorluk çekmeye başlamıştır. Dolayısıyla Türkistan ahalisi, İstanbul'a mektup ve elçi yollayarak, Kanuni Sultan Süleyman'dan yardım talep etmiştir. Bunun üzerine Rusların Kırım, Kafkasya ve Türkistan'a doğru ilerleyişlerini durdurmak amacıyla Don ile Volga nehirlerini birleştirme yönünde bir karar alınmış, gerekli hazırlıkların yapılması için de Kırım hanı ile Kefe valisine fermanlar gönderilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın, Zigetvar Seferi'nde ölmesiyle Don-Volga Projesi akim kalmış olsa da çalışmalar Sultan II. Selim döneminde de devam ettirilmiş ve hatta konunun takibi için Kefe Valisi Kasım Paşa görevlendirilmiştir. Lakin arazinin tahmin edilenden de engebeli ve çetin çıkması üzerine iki nehir arasındaki o bölgenin kazılamayacağı göz önünde bulundurularak projenin rafa kaldırılması uygun görülmüştür[5]. İşte Osmanlı Devleti'nin kanal yapımından vazgeçtiğini öğrenen Çarlık Rusya, vakit kaybetmeden Türkistan'a keşif heyetleri göndererek bölge hakkında ayrıntılı bilgi toplamaya ve ardından da adım adım Türkistan'ın işgalini tamamlamaya gayret göstermiştir. Çalışmamızda Türkistan'a yapılan bu keşif hareketleri ve kâşiflerin gözlemlerine dair derlenen kısa malumatlar verilecektir.

Kâşiflerin Türkistan Gözlemleri

Çarlık Rusya'nın, Türkistan'daki hızlı ilerleyişi bölgeye gönderdiği kâşiflerin kendi gözlemlerini not ettikleri ve merkeze sundukları raporlarla mümkün olmuştur[6]. Bu kayıtlar sayesinde Çarlık Rusya, doğu siyasetini gerçek temeller üzerine oturtmuş ve Türkistan karşısında

---

4 Budulgan, gös. yer.

5 Don-Volga Projesi ve Astrahan Seferi hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri,** TTK, Ankara 2011, s. 136-156.

6 Çarlık Rusya'nın, Türkistan'ı işgali için bk.: Zeki Velidî Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi,** Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 86-238; Baymirza Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında,** Otağ Yayınları, Ankara 1975, s. 41-179; Ahat Andican, **Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,** Ötüken Neşriyat,

konumunu belirlemeyi amaçlamıştır. Önem arz eden raporlardan biri de İvan Daniloviç Hohlov tarafından hazırlanmıştır[7]. Hohlov, 1606'da Terek ile Astrahan'da bulunduğu dönemde halkın, çara biat etmediğini görmüştür[8]. 1620'deki ikinci seyahatinde ise Buhara'daki, Rus esirlerin serbest bırakılmalarıyla görevlendirilerek yeniden Türkistan'a hareket etmiştir. Hohlov'un, yol boyunca kaleme aldığı notlarını Ürgenç hâkimi Habaş'tan korktuğu için bir yerlere gömüp sonrasında da onları bulamaması Türkistan gözlemlerini kısmen yüzeysel bırakmıştır[9]. Ancak onun ayrıntı içermeyen yazılarına göre bilhassa esirler arasında bulunan yaşlı bir Rus kadının uzun yıllar Buhara'da kalarak İslâmiyet'i benimsemiş olması ve en nihayetinde asıl ismini bile unutması oldukça etkileyici bir hadisedir[10]. Yine aynı notlarda Buhara ile Hive'nin çatışma içerisinde bulunduğu, bölgedeki silahların çok eski tarihli olduğu, o dönemde halen daha demir topların kullanıldığı ve askerlerin ekseriyetinin atlı okçu ile mızraklı süvarilerden meydana geldiği kayıtlıdır[11].

1669 ile 1673 yılları arasında Türkistan'a Boris ve Semen Pazuhin kardeşler gönderilmiştir. Özellikle Semen Pazuhin'in, kıyafetlere düşkün olması ve ipek ticareti yapmak istemesi, bölgeye gönderilmesi için yeterli bir neden olmuştur[12]. Çünkü Türkistan ipeği ile ün salan bir coğrafya olduğu için Semen de kuşkusuz buraya merak sarmıştı. Fakat iki kardeşin bölgeye gönderilmelerindeki asıl sebep politik, diplomatik, ekonomik, askerî ve ticarî sahalarda yapacakları incelemelerle ilgiliydi. Bu incelemelere dayalı olan seyahatinde Boris Pazuhin, Hive'ye ulaşıp Anuşa Han ile yaptığı görüşmeyi şöyle anlatmaktadır:

"Han, bahçenin ortasında bulunan altın rengiyle bezenmiş odada uzun bir halının üzerindeki tahtta oturmaktaydı. Han'ın her iki tarafında

---

İstanbul 2020, s. 25-29; Alâeddin Yalçınkaya, **Sömürgecilik ve Pan-İslamizm** Işığında Türkistan, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s. 27-119.

7 Hohlov'un raporu için bk.: **Sbornik Knyazya Hilkova,** St. Petersburg 1879, s. 388-439.

8 Mesut Karakulak, "İki Dünya Arasında Bir Elçi: İvan Daniloviç Hohlov'un Buhara Misyonu (1620-1622)", **Turkish Studies - Social,** 15/1, 2020, s. 373.

9 Karakulak, **a.g.m.,** s. 377.

10 Karakulak, **a.g.m.,** s. 380.

11 **Sbornik Knyazya Hilkova,** s. 420-423.

12 Mesut Karakulak, "Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673", **History Studies,** 11/5, 2019, s. 1610.

atalık (Buhara ile Hive'de devlet memurlarına verilen en yüksek rütbe) olarak isimlendirilen görevlilerle beraber yirmi dört kişi vardı. Ayrıca Han'a yakın bir odada yüz kadar görevli beklemekteydi."[13]

Boris Pazuhin'in aktardığı bu malumata göre o tarihlerde Türkistan hanlarının, aslında çok da ilkel şartlarda yaşamadıkları ve can güvenliklerinin de tam olarak sağlandığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında Türkistan'da kaldıkları zaman boyunca iki kardeşe yemekleri gümüş kaplarda sunulmuş, kımızları ise altın taslarda servis edilmiştir[14]. Boris ile Semen Pazuhin'in, Türkistan'daki yeme-içme kültürüne dair tespitleri Buhara'da da sürmüştür. Nitekim Abdülaziz Han tarafından ağırlanan kardeşler masaların yaldızlı ve sırmalı kumaşlarla kaplandıklarını, çok zengin bir yemek kültürünün olduğunu fark etmişlerdir. Boris Pazuhin'in verdiği bilgiler dâhilinde yemek tasviri şu şekildedir:

"Han, masanın en başında oturmakta kılıcı, yayı ve kalkanı ise hemen yanında durmaktaydı. Han'ın sağ *tarafında din adamları, arkasında ise asa ve kılıçları olan on iki asker yer değiştirerek beklemekteydi. Yemekte, Han'ın üst rütbeli komutanları ve emirleri aynı mertebede oturmaktaydı. Bunun dışında iki yüz kişilik bir heyet de Han'ın önünde konumlanmıştı. Bu heyetin hemen arkasındaki yükseltinin her iki yanında dokuz asker arkebüzle (bir tür tüfek) durmaktaydı. Yemek boyunca dokuz müzisyen şarkı söyleyip millî oyunlar sergilemekteydi. Masadaki yemekleri mehter adlı bir görevli getirmekteydi. Yemekler öncelikle Han'a sunulmaktaydı. Masada her kapta dört farklı yemek olmak üzere toplamda on yedi tabak yemek vardı ve Han'ın önündeki tabaklar altındandı. Ayrıca bu ziyafet esnasında Kur'an-ı Kerim'den ayetler de okunmuştu.*"[15]

Boris ile Semen Pazuhin, Türkistan seyahatlerinde Buhara'da yüz elli bin, Hive'de otuz bin ve Belh'de yirmi bin civarında asker olduğunu öğrenmişlerdir. Bununla birlikte hanlıkların Kazak ve Karakalpak halkından takviye birlikler aldıklarını tespit etmişlerdir. Askerî teknolojinin ise çağın gerisinde kaldığına, zenburek adı verilen topların develer

---

13 Karakulak, **a.g.m.,** s. 1614.

14 Karakulak, **a.g.m.,** s. 1615.

15 Karakulak, **a.g.m.,** s. 1618-1619. Han, aynı ziyafette misafirlerine gergedan türünde bir vahşi hayvanını da göstermiştir. Başka yemeklerde ise aslan, kaplan, fil, geyik ve çeşitli kuşların gösterileri izlenmiştir. Karakulak, **a.g.m.,** s. 1619.

vasıtasıyla taşındığına denk gelmişlerdir[16]. Ayrıca Hive'deki ipek satışına dair malumat da toplamışlardır. Buna göre Hive'de yıllık bin torbadan fazla ipek üretiminin yapıldığı, ipeğin birim fiyatının otuz dört ruble olduğu ve büyük bir kısmının da Buhara'ya satıldığı bilgisine ulaşmışlardır[17].

Çar I. Petro, 1714 ile 1716 yılları arasında Ural Dağları'ndaki maden endüstrisini geliştirmek adına, Yarkend'de bulunan altın kaynaklarıyla ilgili bilgi toplaması için İvan Dmitriyeviç Buhgolts'u bölgeye göndermiştir. Çar, Yarkend'in altın rezervleriyle dolu olduğu bilgisini Sibirya Valisi Prens Matvey Petroviç Gagarin aracılığıyla öğrenmiş ve hatta Gagarin, çara maden yataklarına ulaşıldığı takdirde Çarlık Rusya'nın malî anlamda rahatlayacağını dahi garanti etmiştir[18]. Şüphesiz Gagarin, bu söylemini doğrulamadan çara bildirmemiştir. Öyle ki kendisi ilk olarak bir heyet oluşturup akabinde de bu heyeti Yarkend'e göndererek bölgede altın olup olmadığının araştırmasını yaptırmıştır[19]. Bir süre sonra heyettekiler, Gagarin'in yanına ellerinde altın tozlarıyla gelince Yarkend'e keşif seferinin yapılmasına karar verilmiştir[20]. Yapılacak keşfin yanı sıra hudutlar ile stratejik noktaların belirlenmesi ve bu noktalara askerî üslerin inşa edilmesi de planlanmıştır[21]. Her ne kadar hedeflenen ekonomik sonuçlara seferin sonunda erişilememiş olunsa da Ruslar, Orenburg hattını geçerek Omsk Kalesi'ni yapmaya doğru yol almışlardır[22].

Timofey Stepanoviç Burnaşev, 1794'te keşif maksadıyla Buhara'ya gönderilenler arasındadır. Onun izlenimleri dâhilinde erkeklerin o devirlerde gömlek ile kaftandan oluşmak üzere çok sıradan giydikleri, kadınların ise gömlek, elbise ve kaftan dışında ayrıca yüzlerini de siyah bir

---

16 Karakulak, **a.g.m.,** s. 1621.

17 Karakulak, **a.g.m.,** s. 1622.

18 Murat Özkan, "Petro'nun Altın Düşleri: İvan Dmitrieviç Buhgolts'un Yarkend Keşif Seferi (1714-1716)", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,** 32, 2020, s. 190.

19 Özkan, **a.g.m.,** s. 191.

20 Özkan, gös. yer.

21 Fatih Ünal, **Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı,** İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2010, s. 50.

22 Murat Özkan, **Buhara Hanlığı (1500-1920),** Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 72. Keşif seferi ve Omsk Kalesi'nin inşası hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Yevgeniy Yevseyev, "Ekspeditsiya İ. D. Buholtsa i Asnavaniye Omskoy Kreposti", **Goroda Sibiri,** Novosibirsk 1974, s. 47-59. (Erişim adresi ve tarihi: http://lib.omsk.ru/ip/evseev/node/175 - 13.09.2024.)

peçeyle gizledikleri bilinmektedir[23]. Burnaşev, Buhara'da çok fazla havuzun olduğuna ama bu havuzların sık sık temizlenmediğine, insanların durgun suları tedarik ettiklerinde ise cilt hastalıklarına (kıl kurdu) yakalandıklarına denk gelmiştir[24]. Hamamlara girişte insanların ellerini yıkadıklarını, pazarlardaki kadın kölelerin (seksen gümüş) erkek kölelere (elli gümüş) nispeten daha pahalıya satıldıklarını, ölülerin defin sırasında Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerle uğurlandıklarını, cesetlerin mezara çok dikkatli ve özenli bir şekilde yerleştirildiğini gözlemlemiştir[25].

Rus kâşiflerden Filipp Nazarov, 1814'ün Ekim'inde keşif yapmak amacıyla Hokand Hanlığı'na varmıştır. Nazarov, Hokand'a ulaştığı ilk anda dört yaşındaki çocukların dahi ata çok iyi bindiklerini görmüştür. Her bir Kazak cüzünün üç bin veya beş bin çadırdan müteşekkil olduğu, beldelerin ise otuz ile yetmiş çadırdan oluştuğu neticesine varmıştır[26]. İnsanların gösterişten uzak, sade bir hayat yaşadıklarına ve yemek kültürlerinin de çoğunlukla et ve süt ürünlerine dayandığına şahitlik etmiştir. Kadınların, erkeklerle birlikte eşit düzeyde silah kullandıklarını, savaşa çıktıklarını raporuna yazan Nazarov, bölgedeki evlenme ve ölüm merasimlerinin de değişik usullerde yapıldığını not almıştır. Onun notlarına istinaden başlık parası (kalın) olarak kız tarafına gönderilen hayvanlar dışında esir Kalmukların da hediye olarak kızın ailesine verildiği, ölen kişi için on beş çadırın kurularak burada cenaze aşının dağıtıldığı, ölen şahsın eşlerinin tırnaklarıyla yüzlerini çizip ağıt yaktıkları, aş ziyafetinden sonra at yarışlarının düzenlendiği, ölenin giysi parçalarının halka verildiği bilinmektedir[27]. Nazarov'un, korkuya kapılarak anlattığı en mühim olay ise cesetlerin definleriyle ilgilidir. Özellikle kış aylarında toprağı kazmak zor olduğu için halk, ölülerini keçelere sararak ağaçlara asmak zorunda kalmışlardı. Dolayısıyla Nazarov, kışın bozkırdan geçen birinin rüzgârla ağaçta sallanan cesede denk gelmesinin oldukça ürkütücü bir his olduğunu belirtmiştir[28]. İlginç olarak betimlediği başka bir hadise de hırsızlık yapanların, ata bağlanarak acı bir şekilde parçalara

---

23 Murat Özkan, **Türkistan'ın Keşif Çağı,** Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 101.

24 Özkan, **a.g.e.,** s. 103-104.

25 Özkan, **a.g.e.,** s. 108-113.

26 Gülnar Kara, "Rus Elçisi Filipp Nazarov'un Gözünden 19. Yüzyılın Başlarında Hokand Hanlığı", **History Studies,** 16/1, 2024, s. 6-7.

27 Kara, **a.g.m.,** s. 7.

28 Kara, gös. yer.

ayrılıp ölmeleri olmuştur. Bu sebeple Nazarov, *"Hokond Hanlığı'ndaki mahkeme kararları çok sert olup, insanlar hiçbir yasaya uymayarak törenin gereğini yaparlar."* demiştir[29].

Türkistan'a bir başka keşif heyeti, Aleksandr Fedoroviç Negri başkanlığında 1820'de gönderilmiştir. Heyetten bölgedeki askerî durumun incelenmesi, ticaret yollarını gösteren detaylı bir haritanın hazırlanması, yer altı ve yer üstü kaynakların belirlenmesi istenmiştir[30]. Heyette yer alanlardan İgor Kazimiroviç Meyendorf, Buhara'da inceleme yaptığı süre zarfında hanlığın yönetim yapısına, ülke ekonomisine, iklimine, nüfusuna, ordu yapısına, mimarisine, tarım ile ticaretine dair içerikler almıştır. Onun anlatılarında, Buhara'nın çöllerden meydana geldiği ve bu sebeple bölge sınırlarının tam olarak belirlenemediği bilgisi mevcuttur. Aynı zamanda Meyendorf, Buhara'nın doğu tarafının dağlarla, batı tarafının engebeli ovalarla çevrili olduğunu ve Kızılkum Çölü'nün etkisiyle killi toprakların, küçük tepecikler meydana getirdiğini ifade etmektedir[31]. Hatta kendisi, rüzgârlarla uçuşan ince tozların, Buhara'daki insanları kör ettiğine dahi tanık olmuştur. Buhara Hanlığı içerisindeki nüfus, Özbekler ve Tacikler olmak üzere ikiye ayrılsa da Meyendorf, demografik manada Türkmenlere, Kalmuklara, Kırgızlara, Karakalpaklara, Afganlara, Yahudilere, Çingenelere de rastlamıştır[32]. Ticaretin ise esas olarak değerli taşlar, pamuk, çay, kumaş, porselen, keçe, kilim gibi ürünlerden yapıldığını görmüştür[33]. Bunun haricinde köle ticaretinin yaygın olduğunu, kölelerin bir zenginlik alameti sayıldığını ve onların ordu ile tarımda çalıştırıldıklarını müşahede etmiştir[34]. Ayrıca Buhara sokaklarının çok dar olduğunu ve zenginlerin evlerini tuğlalardan, fakirlerin ise tahtalardan inşa ettiklerini, her şehrin mutlak suretle surlarla korunduğunu, şehirlerde en az üç camiinin bulunduğunu notlarına eklemiştir[35].

---

29 Kara, **a.g.m.,** s. 8.

30 N. A. Halfin, **Rassiya i Hanstva Sredney Azii,** Moskova 1974, s. 160.

31 Muhammed Bilal Çelik - Emre Keser, "Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati", **Mavi Atlas,** 6/2, 2018, s. 33.

32 Özkan, **Türkistan'ın Keşif Çağı…,** s. 79.

33 Çelik - Keser, "Meyendorf'un Buhara Hanlığı…", s. 35-40.

34 Çelik - Keser, **a.g.m.,** s. 37-38. Türkistan'daki kölelerin ayrıntıları için bk.: Mesut Karakulak, **Türkistan'da Efendiler ve Köleler,** Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 59-129.

35 Thierry Zarcone, **Yasak Kent Buhara 1830-1838,** Çev.: Ali Berktay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 124. Muhammed Bilal Çelik, "1800-1865 Yılları

1830'da Türkistan'a gönderilen Nikolay Vladimiroviç Hanikov, o dönemlerde Buhara Emirliği'nin yönetim sisteminde dinî öğelerin çoğunlukta olduğunu ifade etmiştir[36]. İdarî mekanizmaya ekseriyetle seyitler ile din alimlerinin geldiklerini belirtmiştir[37]. Mesela Said Emir Haydar zamanında, hanlıktaki saltanat kaynağının temelinde yer alan kan bağının yanı sıra, yönetimin Hazret-i Muhammed'in soyundan gelenlere karşı duyulan saygı ve hürmetin nişanesi olarak dinî bir tema olan seyitlik ile de desteklenmesi Hanikov'un bu tespitini doğrular niteliktedir[38]. Bunun dışında Hanikov, Buhara emirinin idam cezası verme hakkına sahip olduğunu ve emire önemli bilgiler ile raporların genellikle Cuma namazından sonra sunulduğunu gözlemlemiştir[39]. Hanlık ordusunun ise yılda iki defa toplanarak askerlerin gereken ekipmana ve ata sahip olmadıklarının tahliline tanıklık etmiştir[40]. Kendisi resmî törenlerde kullanılan sembollerle ilgili de araştırma yapmıştır. Buna göre yarlıklar, beyaz, kırmızı, altın rengi ve çeşitli renklerden oluşan tören sopaları, bıçaklar, hançerler, savaş baltaları, gerdanlıklar, zırhlar, miğferler, bayraklar ve tuğlar tören sembolleri arasında yer almışlardır[41].

İngiltere, 1839'da Hive Hanlığı'na James Abbot isimli bir elçi göndererek hanlık ile ilişkilerini geliştirme niyetinde olduğunu bildirmiştir. Ancak İngiltere'nin, aynı yıl Afganistan'da başarısızlığa uğramasıyla Çarlık Rusya, Türkistan'daki etkisini arttırma yoluna gitmiştir[42]. Bunun için Çar II. Aleksandr Nikolayeviç, 1857'de bölgeye yeni bir heyet göndermiş ve heyetin başkanlığını da Nikolay Pavloviç İgnatiyev'e vermiştir[43].

Arasında Buhara Emirliği", **Doktora Tezi,** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009, s. 26. Burnaşev, bölgede üç yüz altmış camiinin var olduğunu tespit etmiştir. Özkan, **Türkistan'ın Keşif Çağı…,** s. 97-98.

36 Nikolai Khanikoff, **Bokhara Its Amir and Its People,** Londra 1845, s. 231.

37 Emre Keser, "Maveraünnehir'deki Rus Emperyal Stratejilerini Belirleyen Uzmanların Gözünden Buhara Emirliği'nin Durumu", **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi,** 4/7, 2022, s. 161.

38 Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı** Çengizoğulları**,** Ed.: Hayrunnisa Alan - İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 501.

39 Khanikoff, **Bokhara Its Amir…,** s. 232.

40 Kaan Akar, "Nikolay Vladimiroviç Hanikov'a Göre Buhara Hanlığı'ndaki Memurlar ve Sosyal Sınıflar", İRTAD, 5, 2020, s. 61.

41 Akar, **a.g.m.,** s. 63-65.

42 Budulgan, "Rusya'nın Hive Seferi'ne…", s. 530.

43 Murat Özkan, **Hive Hanlığı (1511-1920),** Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 89.

İgnatiyev, İngiltere'nin ataşeliğini icra ettiği 1856 yılında bile Türkistan'ın işgali için Rus yetkililerine teklifler sunmuştu[44]. Dolayısıyla onun, Türkistan heyetinin başkanlığına atanması oldukça manidardı. İgnatiyev başkanlığındaki heyet, o güne kadar Türkistan'a gönderilen heyetlerin en büyüğüydü. Nitekim heyette askerler, coğrafyacılar, jeologlar, etnograflar ve şarkiyatçılardan oluşmak üzere toplamda seksen üç kişi bulunmaktaydı[45]. Onlardan hanlıkların, askerî ve ekonomik tahlillerinin yanında bir de bölgedeki ticarete dayalı bilgi edinmeleri, Rus tüccarların bu ticarî hayata nasıl hâkim olabileceklerini araştırmaları istenmiştir[46]. Bir yıllık inceleme sürecinin sonunda hazırlanan raporda İgnatiyev, heyetiyle birlikte hanlıkların çok savunmasız ve zayıf oldukları, Hokand Hanlığı'na karşı zaman kaybetmeksizin bir askerî harekâtın düzenlenmesi gerektiği, Hive ile Buhara hanlıkları arasında bir kaos oluşturup daha sonra onları Rus nüfuzu altına almanın yapılacak işgali kolaylaştıracağı neticesine varmıştır[47]. İgnatiyev keşif görevi sırasında Buhara yönetimine Hive ile Hokand hanlıklarının Buhara'ya karşı birleştiklerini ve İngilizlerin Hokand'a silah sevkiyatı yaptığını söylemiştir, bunun üzerine Han, yardım alacağı ümidiyle çar ile anlaşma yapmayı kabul etmiştir[48]. Fakat İgnatiyev, Türkistan'daki şartları ve istikrarsızlığı göz önüne alarak Buhara ile yapılan anlaşmanın güvenilir olmadığını, diplomatik ilişkilerin yerini askerî nitelikli yöntemlerin alması gerektiğini savunmuştur[49].

---

44 Seymour Becker, **Russia's Protectorates In Central Asia Bukhara and Khiva,** London 2004, s. 16; Murat Özkan, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan Sahasını İşgalinde Bir Rus General: Mihail Dimitrieviç Skobelev", **Doktora Tezi,** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2017, s. 100.

45 Aysel Erdoğan, "Rusya'nın Türkistan'ı İşgalinde İgnatiyev Heyeti'nin Hazırlamış Olduğu Raporun Önemi", **Gaziantep University Journal of Social Sciences,** 19/2, 2020, s. 409.

46 Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi,** TTK, Ankara 2004, s. 68; Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi,** TTK, Ankara 1996, s. 109; Nurettin Hatunoğlu, **Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emîrliği ve Âlim Han,** Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 69-70.

47 Erdoğan, "Rusya'nın Türkistan'ı İşgalinde…", s. 409; Özkan, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan…", s. 101.

48 Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,** 24, 2011, s. 59-60.

49 Çapraz, **a.g.m.,** s. 60.

Kâşiflerin incelemeleri ve araştırmalarının ardından Çarlık Rusya, Türkistan'ın işgalini XIX. asrın sonlarına doğru nihayete erdirirken bile bölgeye heyet göndermeye devam etmiştir. Çünkü ele geçirilen bir yerin, tam anlamıyla Çarlık Rusya'ya ait olması için oradaki halkın, dilinin ve dininin yok edilmesi düşünülmüştür. Dolayısıyla işgalin akabinde Türkistan'a gönderilecek olanların öncelikli maksatları, bölge halkının millî ve dinî unsurlarını nasıl yıkıma uğratacaklarını gözlemlemeleri olmuştur. Nikolay İvanoviç İlminskiy de bu gaye ile Türkistan'a gidenlerden biridir. O, devamlı surette Çarlık Rusya içindeki toplulukları, *"Rus olma"* ve *"Ruslaşma"* temelinde birleştirmeyi hayal etmiştir[50]. Ruslaştırmanın en temel yolunun da eğitimden geçtiğini vurgulamıştır. Öyle ki bununla alâkalı olarak Türkistan Valisi Konstantin Petroviç Kaufman'ın, *"Bir ülke manevi yönden sadece eğitimle fethedebilir. Bunu ne silah ne de kanun yapabilir, bunu sadece okul başarabilir."* dediği bilinmektedir[51]. Bu münasebetle İlminskiy de yeni uygulanacak olan eğitim politikasında Türk ve İslâm unsurlarının yer almamasına bilhassa özen göstermiştir. Nitekim kendisi bu mevzu hakkında bir arkadaşına yazmış olduğu mektupta şunları dile getirmiştir:

"Bizim gözümüzün önünde Çeremisler, *Çuvaşlar İslâmiyet'i kabul ediyorlar. Eğer bunun önüne geçemezsek elli veya yüz yıl içerisinde hepsi Müslüman olacak ve İslâmiyet, yayılıp güç kazanacaktır. Böyle bir tehlikeye karşı bizim yapabileceğimiz tek şey Rus olmayan milletlerin Hıristiyanlığı kendi istekleriyle severek kabul etmesini ve öğrenmesini sağlamak olmalıdır. Bu ise sadece ana dille mümkündür."*[52]

İlmiskiy'in sözünden de anlaşılacağı üzere, İslâmiyet'in yayılarak güç kazanması ve hatta Hıristiyanlık karşısında galip gelme ihtimalinin bulunması Çarlık Rusya'nın sonunu getirebilirdi. İşte bunu engellemek için İlminskiy ve heyeti, Türkistan'da Ruslaştırma faaliyetlerine hız vermek için yeni okullar açmış, Arap alfabesinin yerine Kiril alfabesinin kullanımını yaygınlaştırarak eğitimin Rusça verilmesini sağlamıştır[53]. Bunun

---

50 İlyas Topsakal, "Rus İmparatorluğunda Yeni Ortodoks Yapılanma: İlminskiy ve Sistemi 1860-1917", **Tarih Dergisi,** 51, 2011, s. 51.

51 P. V. Znamenskiy, **Uçastiye N. İ.** İlminskogo **v Dele** İnarodçeskogo **Obrazovaniya v Turkestanskom Krae,** Kazan 1900, s. 4.

52 Znamenskiy, **a.g.e.,** s. 7.

53 Kutay Üstün - Metehan Karakurt, "İlmisnkiy'in Eğitim Sistemi Üzerinden Rus Milliyetçiliğinin Kısa Bir Okuması", **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi,** 42, 2019, s. 179.

yanı sıra İlminskiy'in yeni açtığı okullara kendi talebeleri, Nikolay Petroviç Ostroumov başta olmak üzere, öğretmen veya müdür olarak atanmışlardır[54]. Hayatının yaklaşık kırk yılını Taşkent'te geçiren Ostroumov, adeta ömrünü o bölgenin dinî inançlarını ve yargı sistemini araştırmaya adamıştır. Ostroumov, Çarlık Rusya'nın Türkistan ile olan temasında bölge halkına Rus kültürünün özendirilmesi gerektiğini savunmuştur[55]. Çarlık Rusya'nın, Türkistan üzerindeki *"Bir dil, bir din, bir kültür"* prensibi, Ostroumov tarafından eleştirilerek, *"Bir kültür, bir dil, bir din"* şeklinde düzeltilmiştir[56]. Böylelikle Çarlık Rusya'nın, Türkistan politikasında silah ve kan akıtma yolunu tercih etmeyip, Rus kültürüyle bu bölgede bir medeniyet oluşturduğu ve oluşturacağı empoze edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç

Çarlık Rusya, XVI. yüzyılda Türkistan'a doğru bir ilerleyiş başlatarak 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astrahan'ı işgal etmiştir. Akabinde ise Türkistan ile daha çok ilgilenmeye ve bölgedeki nüfuzunu arttırmaya yönelik planlar yapmıştır. Bunun için Türkistan'daki coğrafi (su rezervleri, yağış miktarları, bitki çeşitliliği, maden kaynakları…), etnik ve askerî alana dayalı olan bilgilerin temini, ticarî ve politik ilişkilerin arttırılması gayesiyle Türkistan'a farklı tarihlerde kâşifler göndermiştir. İvan Daniloviç Hohlov, Boris ve Semen Pazuhin kardeşler, İvan Dmitriyeviç Buhgolts, Timofey Stepanoviç Burnaşev, Filipp Nazarov, İgor Kazimiroviç Meyendorf, Nikolay Vladimiroviç Hanikov, Nikolay Pavloviç İgnatiyev, Nikolay İvanoviç İlminskiy, Nikolay Petroviç Ostroumov gibi kâşifler ordu ile devlet terbiyesinden geçen ve zeki, çalışkan, kendisini iyi yetiştirmiş kişilerdi. Her birinin tarihe, coğrafyaya ve sosyolojiye olağanüstü derecede ilgisi vardı. Onların ilk tespitleri ise Türkistan halkının halen daha o dönemlerde kendilerini en ilkel silahlarla (zırh, kalkan, kılıç, ok ve yay) müdafaa ettikleri yönündeydi. Bu durum Türkistan'da belirlenecek olan üs noktaları ve dolayısıyla bölgenin işgali için oldukça isabetliydi. Bunun

---

54 Alau Adilbayev, "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", **BİLİG,** 23, 2002, s. 74.

55 Aiitmamat Karıev, "Çarlık Rusya Şarkiyatçısı Nikolay Petroviç Ostroumov (1846-1930) ve İslam Hukuku Alanındaki Çalışmaları", **Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi,** 4/1, 2020, s. 161.

56 Karıev, gös. yer.

yanı sıra kâşiflere göre Türkistan halkı arasında Ruslaşacak şahıslar yetiştirilmeli, Kiril alfabesine dayalı bir yazı dili oluşturulmalı, Hıristiyanlığın (özellikle Ortodoks mezhebinin) en tehlikeli rakibi olan İslâmiyet'in yayılmasına engel olunmalıydı. Geçen tarihi süreçte, Türkistan'ın işgali amacıyla gönderilen keşif heyetlerinin ne kadar etkili oldukları, yapmış oldukları tahlillerin büyük ölçüde isabet kaydettiklerini, özellikle kimliğin değiştirilmesinde dilin ne kadar büyük bir önemi haiz olduğu hassaten Sovyetler Birliği zamanında yapılan uygulamalarla anlaşılmış oldu.

Kaynakça

Adilbayev, Alau, "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", **BİLİG,** 23, 2002, ss. 67-90.

Akar, Kaan, "Nikolay Vladimiroviç Hanikov'a Göre Buhara Hanlığı'ndaki Memurlar ve Sosyal Sınıflar", İRTAD, 5, 2020, ss. 56-80.

Andican, Ahat, **Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,** Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Barthold, V. V., **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm,** Çev.: Ayşe Meral - Kaya Bayraktar, Küre Yayınları, İstanbul 2004.

Becker, Seymour, **Russia's Protectorates In Central Asia Bukhara and Khiva,** London 2004.

Budulgan, Seyit Ali, "Rusya'nın Hive Seferi'ne Karşı Tepkiler", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi,** 6/5, 2019, ss. 528-542.

Çapraz, Hayri, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,** 24, 2011, ss. 51-78.

Çelik, Muhammed Bilal, - Keser, Emre, "Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati", **Mavi Atlas,** 6/2, 2018, ss. 28-45.

Çelik, Muhammed Bilal, "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği", **Doktora Tezi,** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009.

Erdoğan, Aysel, "Rusya'nın Türkistan'ı İşgalinde İgnatiyev Heyeti'nin Hazırlamış Olduğu Raporun Önemi", **Gaziantep University Journal of Social Sciences,** 19/2, 2020, ss. 403-419.

Halfin, N. A., **Rassiya i Hanstva Sredney Azii,** Moskova 1974.

Hatunoğlu, Nurettin, "Buhara Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı** Çengizoğulları, Ed.: Hayrunnisa Alan - İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, ss. 482-527.

Hatunoğlu, Nurettin, **Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emîrliği ve Âlim Han,** Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Hayit, Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Millî** Mücadeleleri Tarihi, TTK, Ankara 2004.

Hayit, Baymirza, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında,** Otağ Yayınları, Ankara 1975.

Kara, Gülnar, "Rus Elçisi Filipp Nazarov'un Gözünden 19. Yüzyıl Başlarında Hokand Hanlığı", **History Studies,** 16/1, 2024, ss. 1-21.

Karakulak, Mesut, "İki Dünya Arasında Bir Elçi: İvan Daniloviç Hohlov'un Buhara Misyonu (1620-1622)", **Turkish Studies - Social,** 15/1, 2020, ss. 369-388.

Karakulak, Mesut, "Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673", **History Studies,** 11/5, 2019, ss. 1607-1626.

Karakulak, Mesut, **Türkistan'da Efendiler ve Köleler,** Kronik Kitap, İstanbul 2020.

Karıev, Aiitmamat, "Çarlık Rusya Şarkiyatçısı Nikolay Petroviç Ostroumov (1846-1930) ve İslam Hukuku Alanındaki Çalışmaları", **Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi,** 4/1, 2020, ss. 154-169.

Keser, Emre, "Maveraünnehir'deki Rus Emperyal Stratejilerini Belirleyen Uzmanların Gözünden Buhara Emirliği'nin Durumu", **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi,** 4/7, 2022, ss. 155-166.

Khanikoff, Nikolai, **Bokhara Its Amir and Its People,** Londra 1845.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri,** TTK, Ankara 2011.

Özkan, Murat, **Buhara Hanlığı (1500-1920),** Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

Özkan, Murat, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan Sahasını İşgalinde Bir Rus General: Mihail Dimitrieviç Skobelev", **Doktora Tezi,** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2017.

Özkan, Murat, "Petro'nun Altın Düşleri: İvan Dmitrieviç Buhgolts'un Yarkend Keşif Seferi (1714-1716)", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,** 32, 2020, ss. 187-202.

Özkan, Murat, **Hive Hanlığı (1511-1920),** Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

Özkan, Murat, **Türkistan'ın Keşif Çağı,** Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Saray, Mehmet, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi,** TTK, Ankara 1996.

Sbornik Knyazya Hilkova, St. Petersburg 1879.

Togan, Zeki Velidî, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi,** Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Topsakal, İlyas, "Rus İmparatorluğunda Yeni Ortodoks Yapılanma: İlminskiy ve Sistemi 1860-1917", **Tarih Dergisi,** 51, 2011, ss. 47-71.

Ünal, Fatih, **Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı,** İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2010.

Üstün, Kutay, - Karakurt, Metehan, "İlmisnkiy'in Eğitim Sistemi Üzerinden Rus Milliyetçiliğinin Kısa Bir Okuması", **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi,** 42, 2019, ss. 177-187.

Yalçınkaya, Alâeddin, **Sömürgecilik ve Pan-İslamizm** Işığında Türkistan, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006.

Yevseyev, Yevgeniy, "Ekspeditsiya İ. D. Buholtsa i Asnavaniye Omskoy Kreposti", **Goroda Sibiri,** Novosibirsk 1974, ss. 47-59. (Erişim adresi ve tarihi: http://lib.omsk.ru/ip/evseev/node/175 - 13.09.2024.)

Zarcone, Thierry, **Yasak Kent Buhara 1830-1838,** Çev.: Ali Berktay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Znamenskiy, P. V., **Uçastiye N. İ.** İlminskogo **v Dele** İnarodçeskogo **Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye,** Kazan 1900.

Batı Türkistan'da Konargöçer ve Yerleşik Hayat Üzerine Bazı Düşünceler

Prof. Dr. Konuralp Ercilasun*

Türkiye'den bakınca Hazar Denizi'nin ötesini ifade eden Türkistan bölgesi, tarih boyunca Türklerin hâkim ve mukim olduğu geniş bir coğrafyadır. Ceditçilik hareketi, Türk Dünyasının diğer bölgeleri gibi Türkistan'da da millî şuuru yükseltti ve esarete karşı mücadeleyi körükledi. Bu mücadelenin tarihi üzerine bugüne kadar pek çok araştırma yapıldı. Ayrıca döneme bizzat tanıklık eden veya dönemin aktörleri olan alimler de eserler verdiler. Bunlardan biraz kapsamlı olanları Zeki Velidi Togan'ın *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi* adlı kitabıyla Baymirza Hayit'in *Türkistan Rusya ile Çin Arasında* adlı kitabıydı. Uzun yıllar, bu iki kitap bölge üzerine yakın tarih araştırmacılarının başucu kitabı oldu.

Özellikle Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Türkistan'ın yakın tarihi üzerine araştırmalar burada sayılamayacak kadar arttı ve birçok kıymetli eser ortaya çıktı. Değerli devlet adamı ve araştırmacı Ahat Andican'ın 2003'te basılan *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* adlı çalışması, bu eserler arasında öne çıkanlardan oldu. Basıldığı günden bugüne kadar tarih alanında yapılan birçok yüksek lisans ve doktora tezinde esere atıflar yapıldı. Ayrıca yine alanın uzmanları da eseri kaynak olarak kullandılar. Türkistan kökenli olarak Türkiye'de doktorluk, milletvekilliği, devlet adamlığı ve tarihçilik yapmış, dolayısıyla ülke gelişmelerinde önemli imzası olmuş Ahat Andican'ın hayat hikayesi, büyük Türk Dünyası gerçeğini bize bir insan ömrü içerisinde göstermesi bakımından önemlidir. Bu armağan kitaptaki hayat hikayesi bu durumu gözler önüne sermesi bakımından yeterli olacaktır.

* Ankara Hacıbayram Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü, Konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr

Türkistan ile ilgili önemli araştırmalara imza atmış Andican için hazırlanan bu armağana, bölgenin özellikle eski tarihi ile ilgili bir yazıyla katılmak istedim. Bu yazıda bölgenin coğrafi yapısı ve bu yapının erken dönemde insanların hayat tarzlarına olan etkisini inceleyeceğim. Başlıkta da belirtildiği gibi yazıda, Türkistan'ın batı bölgesini esas alacağım.

Batı Türkistan'ın Coğrafi Özellikleri

Türkistan bölgesi, aslında daha geniş bir bölge olan Asya bozkır kuşağının parçasıdır. Zaman zaman farklı değerlendirmeler yapılsa da Türkistan bölgesinin sınırlarını genel olarak şu şekilde belirtebiliriz. En batıda Hazar Denizinden en doğuda bugünkü Çin'de Gansu eyaletine kadar uzanır. Kuzeyde tayga ormanlarına dayanır. Güneyde ise sınırı belirleyen coğrafi şekiller biraz daha fazladır. Doğuda Karakum dağları, onun batısında da Pamir kütlesi ve Hindukuş dağları, Türkistan'dan güneye gidişe önemli bir set çeker. Batıda da Hazar Denizi'nin güney kıyısına doğru uzanan Kopet dağları, Türkistan'la İran'ı coğrafi olarak ayırır.

Hindukuş dağlarının Afganistan'daki uzantıları arasında bulunan Hayber geçidi, Türkistan'la Hindistan arasındaki geçiş noktasıdır. Tarih boyunca bu geçitten geçen kavimler, artık başka bir bölgede ikbal aramışlardır. Nitekim erken dönemde Sakalar, Kuşanlar ve Hunlar, İslami dönemde de Gazneliler, Türkistan'dan gelerek Kuzey Hindistan'a hâkim oldular. Hatta Timur'un torunu Babür de 16. yüzyıl başlarında Maveraünnehr'in yeni hâkimleri olan Şibanlılara karşı ata topraklarını ele geçiremeyince yine Hayber geçidinden geçerek Hindistan'a hâkim oldu. Gençlik döneminde Şibanlılara üstünlük sağlayamayan Babür, Hindistan'da geniş bir hâkimiyet kurdu ve soyundan gelenler üç yüz yıl gibi uzun bir süre bölgeyi idare ettiler.

Kopet dağları ile Afganistan'daki dağ silsileleri arasındaki boşluk da Türkistan ile İran arasındaki geçiş alanıydı. Bu geçiş erken dönemlerde çok yoğun işlemediyse de İslami dönemde Selçuklularla birlikte açıldı ve sonrasında tarihin belki de en yoğun ve kalıcı geçişlerinden birini

oluşturdu. Türkistan'dan birbiri ardınca gelen göçler, İran, Anadolu ve Balkanları Türk coğrafyası hâline getirdi.[1]

Yukarıda sınırlarını çizdiğimiz bölgenin genellikle doğu, batı ve güney olarak tasnif edildiğini görürüz. Bu tasnifin günümüzde daha çok siyasi sınırları takip ettiğini de söylemek mümkün. Bağımsız beş cumhuriyetin bulunduğu bölge Batı Türkistan, bugünkü Çin'de Uygurların yaşadığı bölge Doğu Türkistan ve bugünkü Afganistan'ın kuzeyi de Güney Türkistan olarak nitelendirilir. Güney Türkistan, aslında yüzölçümü olarak küçük olup sadece Afganistan ile eski Sovyetler Birliğinin sınırlarından dolayı bu şekilde nitelendirilmiştir. Fiziki haritalar incelendiğinde burada bir coğrafi engel bulunmadığı tespit edilebilir. Dolayısıyla burası coğrafi olarak Batı Türkistan'ın bir parçasıdır. Doğu ve Batı Türkistan arasında da bazı dağlık bölgeler bulunsa da genel olarak kolaylıkla geçiş sağlayan birçok nokta bulunur. Buradaki adlandırmalarda da yine siyasi sınırların belirleyici olduğunu tespit edebiliriz. Özellikle Çinli araştırıcılar, Kırgızistan ve Tacikistan'ın dağlık kısımlarının Kaşgar ile Batı Türkistan'ı ayırdığını ve bu sebeple ikisinin ayrı coğrafyalar olduğunu iddia etseler de tarihî İpek Yolu olgusu, bu iddiayı boşa çıkarır. Siyasi tarihe bakıldığında da Türgişler ve Karahanlılar gibi hanedanlar da yine Doğu ve Batı Türkistan'ın bütünlüğünü gösterir. Yine de Doğu Türkistan'ın coğrafi özelliklerini ve erken dönem etkilerini başka bir incelememizde ele aldığımız için[2] bu yazıda Batı Türkistan'a odaklanmayı tercih ettik.

Batı Türkistan bölgesinin iç coğrafi özelliklerine baktığımızda buranın kuzeyi, yani bugünkü Kazakistan'ın büyük bir bölümü bozkır bölgesidir. Bu bozkır bölgesinin aslında doğu ve batıda keskin sınırları yoktur. Doğuda, bugünkü Doğu Türkistan'daki Cungarya bölgesi ile bir sürekliliği vardır. Bu süreklilik, bozkırın merkezi olarak nitelendirdiğimiz Orhun Vadisine kadar gider. Batıda da aynı şekilde Hazar Denizi'nin kuzeyinden bugünkü Ukrayna'ya kadar uzanır. Bu bozkır bölgesinin

---

1 Türk tarihinin önemli göç yollarını başka bir yazımda incelemiştim: Konuralp Ercilasun, Asya'nın Ana Göç Yolları ve Selçuklular, *1. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu*, Editör: Ferruh Ağca, Ankara: TKAE Yayınları, 2023, 216-220.

2 Konuralp Ercilasun, Introduction: The Land, the People, and the Politics in a Historical Context, *The Uyghur Community: Diaspora, Identity and Geopolitics*, Editörler: Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun ve Konuralp Ercilasun, New York: Palgrave Macmillan, 2018, 1-16.

batıdaki en uç bölgesi ise Macar Ovalarıdır. Ancak ondan sonra Avrupa'daki dağ silsilelerinin bozkır bölgesini sona erdirdiğini görürüz. Eski ve Ortaçağlarda bozkır bölgesi genel olarak Türkistan'ın hâkim bölgesini oluşturmuştur. Bu sebeple yerleşik hayata biraz daha elverişli olan Maveraünnehir ile Tarım Havzasını doğrudan etkilemiştir. Bu manada Maveraünnehir ve Tarım Havzasını da içine alan bir bozkır medeniyetinden bahsetmek mümkündür.[3]

Güneyde ise ana bölge olarak Maveraünnehr'i görürüz. Maveraünnehr'in doğusunda Tanrı Dağlarının uzantıları olan Ala Dağlar ile Tacikistan'daki dağ silsileleri vardır.[4] Kırgızistan'daki ve Tacikistan'daki bu dağlık alanlarda Ceyhun ve Seyhun Nehirlerinin doğduğu akarsuların bulunduğu bölgeler sulak ve verimli alanları oluşturur. Burada Seyhun Nehrinin geçtiği Fergana Vadisi, en verimli bölgelerden biridir. Jeopolitiğin kurucusu Mackinder, 20. yüzyılın başında genelde Ukrayna ve Türkistan'a, özelde de Fergana Vadisine büyük bir önem atfetmiştir. Onun araştırmalarından yola çıkarak 20. yüzyıl stratejistleri Fergana Vadisine hâkim olanın Kalpgaha[5] hâkim olacağı, Kalpgaha hâkim olanın da Asya'ya hâkim olacağı teorisini geliştirdiler. Bu teori, Sovyet devlet adamlarını da etkiledi ve 1930'larda Fergana bölgesi üç Sovyet Cumhuriyeti arasında paylaştırıldı. 20. yüzyıl boyunca Batı'da yapılan araştırmalarda da Fergana bölgesi, dünya üzerinde nüfus yoğunluğu en fazla olan bölgelerden biri olarak nitelendirildi. Bu Fergana bölgesinin ve buranın kuzeyindeki

---

3 Türkistan'ın da dâhil olduğu geniş bozkır bölgesinin coğrafi özelliklerini ve erken dönem hayat tarzlarına etkisini başka yazılarımda detaylı inceledim: Konuralp Ercilasun, Bozkır Medeniyetinin Temel Özellikleri Ne idi?, *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde Mehmet Alpargu'ya Armağan*, Editörler: Zeynep İskefiyeli ve Muhammed Bilal Çelik, Ankara: Nobel Yayınları, 2020, 432-442; Konuralp Ercilasun, Bozkırda Boylar Nasıl Oluşurdu?, *Himmet Biray Armağanı Ahde Vefa 25. Yıl*, Editörler: Nergis Biray ve Sema Eynel, İstanbul: Kesit Yayınları, 2021, 755-764.

4 Tacikistan'ın coğrafyasının ayrıntılı incelemesi için bk: Konuralp Ercilasun, Tacikistan ve İpek Yolu, *İpek Yolu*, Editör: Ahmet Taşağıl, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2015, 135-153.

5 Kalpgah (*Heartland*), Mackinder tarafından kullanılmış bir tabirdir. Türkistan'ı, bugünkü Ukrayna'yı ve Rusya'nın ikisine komşu bölgelerini içeren bir terimdir. Mackinder, Kalpgahın bütün Avrasya coğrafyasına hâkim bir bölge olduğunu ve dünya hâkimiyeti için Kalpgaha hâkim olmak gerektiğini savunmuştu. Ayrıntılı bilgi için bk: Suat İlhan, *Jeopolitik Duyarlılık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989; Suat İlhan, *Türkiye'nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği*, Ankara: TKAE Yayınları, 1997.

bölgenin batıdaki Maveraünnehir ile doğudaki Tarım Havzası arasında bir geçiş yolu oluşturduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, bir dönem Karahanlı başkentliği yapmış olan Balasagun, tam da Maveraünnehir bölgesi ile Tarım Havzası arasında bulunmaktadır.

Maveraünnehr'in batısına doğru ise Hazar Denizi'ne kadar bir çöl bölgesini görürüz. Bu bölge, Türkmenistan'daki Karakum Çölüdür. Aslında bu çölün Maveraünnehr'in içine doğru uzandığını da söyleyebiliriz. Çünkü Ceyhun Nehri geçilince bu sefer adına Kızılkum denen ve Maveraünnehr'in ortasını tamamen kaplayan yeni bir çöl başlar. Kızılkum Çölü, Özbekistan'ı aşarak Kazakistan'ın da güney bölgesinden bazı kısımları içine alır. Karakum Çölü sebebiyle bugünkü Türkmenistan şehirleri, âdeta bu çölün çevresinde bir daire çizerek sınırlara yakın bölgelerde yer alırlar. Kızılkum Çölü de, Maveraünnehr'in iki verimli bölgesi arasında, yani Buhara-Semerkant bölgesi ile Harezm bölgesi arasında bir boşluk yaratır.

Türkistan bölgesine genel olarak bakıldığında deniz seviyesinden yüksekliğin doğudan batıya doğru giderek azaldığı tespit edilebilir. Yani, doğudan hareket eden boylar için büyük ölçüde yokuş aşağı bir gidiş olduğu söylenebilir. Bu iniş, Hazar Denizi kıyılarında deniz seviyesine, hatta Mangışlak bölgesi gibi bazı yerlerde deniz seviyesinin altına kadar devam eder. Böylece Hazar Denizi'nin doğu kıyılarında geniş ve düz bir alan oluşmuştur. Bu alan, tarih boyunca özellikle Ceyhun Nehrinin yatağını derinden etkiledi. Zeki Velidi Togan, Ceyhun Nehrinin tarih boyunca bazen Hazar Denizi'ne bazen de Aral Gölü'ne aktığını ayrıntılı bir şekilde anlatır. Hatta son yatak değişiminin 16. yüzyılda tamamlandığını belirtir. Togan her bir yatak değişiminin yüzyıllara yayıldığını, bu değişim sırasında geniş bir arazinin sular altında kaldığını, toprağın önemli bir kısmının bataklık hâline geldiğini ve bütün bunların da bölgenin sosyal ve ekonomik yapısını olumsuz etkilediğini yazar.[6]

Hazar Denizi ve Aral Gölünün dışında Türkistan'ın diğer önemli gölleri, Balkaş Gölü ile Isık Göl'dür. Bunların dışında Zaysan Gölü, Ala Göl ve Tengiz Gölü gibi daha küçük göller de bulunmaktadır. Bunlardan özellikle Balkaş Gölü ile Isık Göl arasında çok sayıda nehir bulunmaktadır.

---

[6] A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, 108-110.

Bunların çoğu Balkaş Gölünü besler. İli Nehri, Aksu, Çu Nehri ve Talas Nehri, bölgedeki çok sayıdaki nehirden sadece bazılarıdır. Buradaki nehirler esas alınarak bu bölgeye Yedisu Bölgesi adı verildiği görülür.[7] Türk tarihçiliğinde bölge için ayrıca İli-Isık Göl Havzası veya Talas-Çu Havzası terimlerinin kullanıldığını da söyleyebiliriz. Bu nehirlerden dolayı bölge, verimli bir araziye sahiptir ve özellikle 840-1220 arası Türk tarihinin merkezini oluşturmuştur.[8]

Bu nehirlerin yanında Türkistan'da doğup kuzeye doğru giderek Kuzey Buz Denizine akan birçok nehir bulunmaktadır. Bunlardan en meşhuru ve büyüğü İrtiş Nehridir. Bunun yanında aynı şekilde kuzeye akan Esil (İşim) ve Tobol Nehirlerinden de bahsedebiliriz. Aslında bu son bahsedilen iki nehir de kuzeyde bugünkü Rusya sınırları içinde İrtişe bağlanırlar, yani onun kollarıdır. Fakat hepsinin Türkistan'daki gözleri ve yatakları birbirinden çok uzakta olup farklı farklı bölgelere hayat verirler.

Diğer yandan batıda Yayık (Ural) Nehri de önemli nehirlerdendir. Bu nehir İrtiş ve kollarının aksine kuzeyden, Rusya'dan doğup güneye doğru akar ve Hazar Denizi'ne dökülür. Bu nehrin biraz batısında ise Hazar'a dökülen İdil (Volga) Nehri vardır ki bu nehir, bugün Rusya'da kalmıştır. Hazar'a dökülen diğer nehirler arasında Emba Nehri ve Etrak Nehrini söyleyebiliriz. Bunlardan Etrak Nehri belli bölgelerde Türkmenistan ile İran'ın sınırını da oluşturur.

Batı Türkistan'da Sosyal Yapı

Ayrıntılı bir şekilde coğrafi özelliklerini vermeye çalıştığımız Türkistan bölgesindeki sosyal hayata baktığımızda bozkıra dayanan konargöçer hayvancılığın erken tarihte baskın olduğunu görürüz. Özellikle bugünkü Kazakistan'ın büyük kısmındaki, Kırgızistan'ın Kazakistan'a komşu bölgelerindeki, Özbekistan ve Türkmenistan'ın bazı bölgelerindeki otlaklar hayvan yetiştiriciliğine elverişli bir toprak dokusu oluştururlar. Bahsedilen bölgelerin toprak yapısına bakılacak olursa burası kendiliğinden biten ot ve bitkilerin bulunduğu topraklardır. Yani buralar, hiç ot bitmeyen

---

7 Yedisu teriminin oluşumu ve kapsamı hakkında bk: Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, *Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı (1854-1917)*, Manas Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Tezi, 2008.

8 Konuralp Ercilasun, *Türk Tarihinin Çağları*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

çöl bölgesi de değildir; bitki yetiştirilebilecek verimli alüvyonlu arazi de değildir. Bu çerçevede bu bölgelerdeki insan toplulukları arasında konargöçer hayvancılık gelişmiştir. Konargöçer hayvancılıkta, hayat tarzı yıl içerisinde mevsimlik yer değişimlerine dayanır. Bu yer değişimleri, bir yıl içinde iki noktadan altı noktaya kadar çıkabilir.[9]

Türkistan'ın bitki yetiştirmeye elverişli bölgelerine baktığımızda ise genel olarak Maveraünnehr'i söyleyebiliriz. Fergana Bölgesi ve Harezm Bölgesi kimi zaman Maveraünnehr'in alt bölgeleri olarak, kimi zaman ise ayrı bölgeler olarak değerlendirilir. Harezm Bölgesi, Aral Gölü'nün güneyinde olup, yine bu göle dökülen Ceyhun Nehrinin her iki kıyısını kapsar. Bu bölge, bitki yetiştirmeye olduğu kadar, verimli otlakları sayesinde hayvan yetiştiriciliğine de elverişlidir. Bu sebeple Harezm'de hem bozkırdan gelip yerleşenler hem de yerleşmeyip konargöçerliğe devam edenler bulunurdu.

Maveraünnehr'in diğer bir önemli bölgesi, Buhara, Taşkent ve Semerkant'ı içine alan bölgedir. Burada, bölgeye hayat veren önemli bir nehir Zerefşan Nehridir. Nitekim Buhara ve Semerkant, bu nehrin kıyısındadırlar. Zerefşan Nehri, bir süre batıya aktıktan sonra güneye dönerek Ceyhun'a karışır. Taşkent ise Seyhun kıyısındadır. Fergana Bölgesi ile Zerefşan Vadisi, yoğun olarak bitki yetiştiriciliği yapıldığı ve böylece yerleşik noktaların daha çok kümelendiği bölgelerdir. Maveraünnehir ile Kaşgar bölgesi arasında Yedisu Bölgesinde de biraz seyrekleşse de yine tarihî bazı yerleşim yerleri tespit edilmiştir. Elbette tarih boyunca Türkistan'ın kuzey bölgelerinde de bazı yerleşim yerlerinin, özellikle Hazar'a yakın kısımlarda bulunduğu görülmektedir. Fakat burada biz yoğunlaşmayı esas alıyoruz ki yerleşim alanlarının, yani yerleşik hayatın yoğunlaştığı bölge, bu güney bölgesidir.

Böylece ilk bakışta bozkır bölgelerinde konargöçer hayat tarzı gelişirken Maveraünnehir'de yerleşik hayat tarzı gelişmiştir denebilir. Ancak, burada belli unsurlara, özellikle tarihî gelişime dikkat edilmediği takdirde bu ilk bakış bazı yüzeyselliklere sebep olabilir.

Verilen coğrafi bilgilerden de anlaşılacağı üzere toprak yapısının temel olarak otlağa ve bozkıra dayandığı esas bölge Türkistan'ın kuzeyidir.

---

[9] Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1994, 52.

Dolayısıyla boy hayatına dayalı konargöçer hayvancılıkla geçinen topluluklar daha çok bu kuzey bölgesinde yaylayıp kışlamışlardır. Fakat tarih boyunca en çok iki yüzyılda bir, çoğunlukla da yüzyılda bir bozkır bölgesinden kopan boylar, güneye inmişlerdir. Böylece Zerefşan Vadisi ile Harezm ve Fergana Bölgeleri konargöçer boylarla dolmuştur. Bu konargöçer boylar, zaman içerisinde köylerde veya kale çeperlerinde bitki yetiştirmeye başlayarak yerleşik bir hayat tarzına geçiş aşamasına girmişlerdir. Zerefşan Vadisi ile Fergana Bölgesinde tarım hayatına doğru geçiş biraz daha fazla olurken Harezm Bölgesinde hayvancılar, daha uzun süre eski usulü korudular. Bunda, Harezm'in yukarıda bahsedilen yapısı etkili oldu. Fakat genel olarak bütün yerleşik bölgelerde bozkır özellikleri alttan alta da olsa devam etti. Yani Maveraünnehir bölgesinde, Asya'nın diğer yerleşik bölgelerindeki gibi (Sarı Nehir, İndus Vadisi, Mezopotamya vb) bir gelişimden ziyade bozkırla iç içe ve onu özümseyen bir yapı oluştu. Çünkü bozkırdan gelen insan topluluklarının eski usul hatıraları henüz tazeyken yeni bir göç dalgası ile bu hatıralar yenilendi. Böylece Maveraünnehir bölgesi sürekli bir bozkır aşısına maruz kaldı. Bu da, Maveraünnehir'de bozkır sosyal hayatının hatıralarını da içeren bir yerleşik hayat tarzını geliştirdi.

Bölgenin hayat tarzında önemli yer tutan diğer bir faaliyet de ticaretti. Ticaret hem yerleşiklerin hem de konargöçerlerin önemli ve tamamlayıcı bir ekonomik faaliyetiydi. Önce yerleşiklere bakacak olursak şehirlerin daha tarih öncesinden başlayan birbirleriyle alışverişleri zamanla gelişerek İpek Yolu ticaretinin temelini attı. İpek Yolu ticaretinde yer alan insanlar, bugün genellikle zannedildiği gibi Roma malları ile Çin mallarını değiştirme gibi, yani iki uç noktanın mallarını birbirine ulaştırma gibi bir hedef taşımıyorlardı. Bölgede olan ticaret aslında komşu şehirlerin birbirleriyle ticaretine dayanıyordu. Fakat, birbirleriyle yaptıkları bu ticaretteki el değiştiren mallar, defalarca el değiştirerek Akdeniz'e veya Sarı Nehre ulaşıyordu. Mesela Buhara'dan yola çıkan bir kervan Semerkant'a ulaştıktan sonra burada alışverişini yapıyor ve tekrar Buhara'ya dönüyordu. Buharalıların getirdiği mallar ise Semerkant tüccarlarının katıldığı yeni bir kervanla doğuya doğru yollanıyordu.[10] Dolayısıyla İpek Yolu ticaretinin temel unsurları, Roma ve Çin değildi. Bunlar, Türkistan'ın ticari hareketliliğinden faydalanan uç noktalardı.

---

[10] İpek Yolu'nun her noktada yeni bir ticari hareket yaratması ile ilgili bk: Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2001.

Türkistan'da ticari hayat konargöçerler açısından da önemliydi. Konargöçerler gerek kendi aralarında gerekse güneydeki yerleşik bölgelerle bu değiş tokuşu yapıyorlardı. Yakın zamanlara kadar, konargöçerler yerleşik bölgelere yakın pazar yerlerine gelerek bu ticareti gerçekleştiriyorlardı. Son birkaç yüzyıldır ise yerleşik hayattan gelen maceracı tüccarlar, inisiyatif alarak uzak bozkır bölgelerini daha çok dolaşmaya başlamışlardı. Şehirlilerin ticaretiyle bozkırlıların ticareti arasındaki farklardan biri, şehirlilerin ticaretinin bireysel olmasıydı. Yani şehirli bir tüccar çoğunlukla kendi namı hesabına kendi kazancı için ticareti yapardı. Bozkırda yaşayan boylar ise ya toplu olarak ticaret bölgelerine gelirler ya da içlerinden bir grup bütün boyun mallarını getirerek boy adına ticaret yaparlardı. Çünkü, şehirde, çiftçi, tüccar ve asker gibi mesleki uzmanlaşma oluşmuştu. Bozkırda ise herkes hayvancı, herkes avcı, herkes askerdi. Ticaret ise ancak ihtiyaç duyulduğunda bütün topluluk için yapılan geçici bir meşgaleydi. Boy için önemliydi ama şahsi ikbal ve zenginleşme için meslek hâline gelmiyordu.

Sonuç olarak, Türkistan bölgesindeki Türk tarihini daha iyi araştırmak için özellikle eski zamanlarda coğrafyanın insan toplulukları üzerindeki etkisini anlamamız gerekir. Bu yazıda Türkistan'ın coğrafyasından ve toprak yapısından hareketle Türkistan'daki sosyal hayatı genel anlamda incelemeye çalıştık. Bu incelemede bölgenin kuzeyinde bozkırın, güneyinde de bazı nehir vadilerinin ağırlıklı olarak insan yaşayışına tesir ettiğini tespit ettik. Burada Maveraünnehir ve çevresinde yerleşik hayat ve şehir hayatı gelişmiş olmasına rağmen, bu tarzın diğer yerleşik hayat tarzlarından farklı olduğunu gördük. Bu fark, yerleşik hayat tarzını sürdüren insanların geçmişinden geliyordu. Bu insanlar, birkaç nesil öncesinde yine bozkıra dayanıyordu ve henüz bu hafızaları tazeyken yeni bir göçle hatıraları ve pratikleri yenileniyordu. Böylece bozkır medeniyeti çerçevesinde yerleşik hayat noktaları oluşmuştu. Bu durum coğrafi keşifler ve teknolojik ilerlemelerden sonra değişti. Eski zamanlarda tarihin itici gücü, karalar ve karaların ortasındaki Türkistan, Moğolistan ve Karadeniz'in kuzeyi olurken, coğrafi keşiflerden sonra tarihin itici gücü denizler ve limanlar oldu. Böylece gelişme kıyılara kayarken bozkır ve Türkistan, karaların arasında sıkışarak gelişmelerden uzak kaldı. Karalardan kıyılara doğru güç değişimi, bütün karşı çabalara rağmen Rus ve Çin yayılmasına yol açtı. 19. yüzyılda bu durumun daha yoğun farkına varan

aydınlar, Ceditçilik hareketiyle sosyal, kültürel ve siyasi geleceklerini ellerine alma çabasına girdiler. 20. yüzyılın ilk yarısında siyasi başarıya ulaşılamamış gibi görülse de Ceditçilik hareketiyle ulaşılan sosyal ve kültürel seviye bugünkü bağımsız cumhuriyetler için önemli bir temel oldu.

Kazak Hanlığı Hukuk Sisteminin En Önemli Eseri: "Jeti Jargı" veya "Tauke Han Yasaları"

A. Kayyum Kesici

Özet:

Bu makalede, Kazak Hanlığı döneminde (XV-XIX. Yüzyıllar) uygulanan hukuk sistemi ele alınmaktadır. Bu çerçevede özellikle XVII. Yüzyılın sonu ile XVIII. Yüzyılın başlarında Tauke Han döneminde, Kazakların örf-adetlere dayanan eski hukuk normları ile şeriat esaslarının birleştirilmesinden doğan "*Jeti Jargı*" (Yedi Temel Kanun) adlı hukuk sistemi irdelenmektedir. Ayrıca "Tauke Han Yasaları" olarak da adlandırılan bu hukuk sisteminin oluşturulmasına sebep olan faktörler de incelenmektedir. Bunun yanı sıra *Jeti Jargı*'nın 19. yüzyılın başında kısmen kaydedilmiş olan metinlerinden özetler verilmektedir. Makalenin sonuç kısmında ise bütün "Kazak Cüzleri"nin temsilcilerinin katılımıyla hazırlanan *Jeti Jargı*'nın yürürlüğe girmesiyle Kazak Hanlığı'nda birliğin sağlandığı ve güçlü bir merkezi otoritenin oluştuğu vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Hanlığı, Tauke Han, Jeti Jargı, Hukuk Sistemi, Yasa

The Most Significant Work of the Kazakh Khanate Legal System: "Jeti Jargı"or the "Tauke Khan's Laws

Abstract:

This article discusses the legal system that was practiced during the Kazakh Khanate period (XV-XIX centuries). Under this scope, especially the legal system which was produced from the combination of both the old legal norms and the Shariat (Muslim Law) principles, called "Jeti Jargı" (Seven Principle Laws) in the early seventeenth century during the reign of Tauke Khan is highlighted. Furthermore, the factors

that gave birth to this legal system, also called "Tauke Khan Laws," are analyzed. Several excerpts from "Jeti Jargı"s texts that were partially recorded in the early nineteenth century are reproduced in the article. In theconclusion it is argued that unity was achieved, and a strong central authority was accomplished in the Kazakh Khanate when the "Jeti Jargı", which was prepared by the representatives of all the "Kazakh Juz", was put into practice.

Key Words: Kazakh Khanate, Tauke Khan, Jeti Jargi, Legal System, Law

Giriş

Kazak Hanlığı döneminde (XV-XIX Yüzyıllar) uygulanan hukuk sisteminin dayandığı ana kaynak örf-adet normlarıdır. Bu örf-adet hukuk normları *Qasım Hannın Qasqa Jolı* (Kasım Han'ın Aydınlık-Doğru Yolu), *Esim Hannın Eski Jolı* (Esim Han'ın Eski Yolu) ve *Jeti Jargı* (Yedi Temel Kanun veya Yedi Hakikat) gibi adlarla sistemleştirilerek Kazak Hanlığı'nda yüzyıllar boyunca uygulanan yasalara dönüştürülmüştür. Bunların arasında günümüze bir kısmı sözlü ve yazılı olarak ulaşan *Jeti Jargı*'nın Kazakların tarihinde özel bir yeri vardır.

"Jargı" Kelimesinin Kökeni ve Anlamı

Genel olarak Kazak Hanlığı'nın yasaları *jargı* adıyla ifade edilmektedir. Bunun menşei de orta asırlarda Kıpçak ve Çağatay uluslarında kullanılan *yargu* yasalarına dayanmaktadır. Eski Türk dilinde *jargı* (*yargu*) teriminden türetilen *jarlıq* (*yarlug*) terimi de "ferman, emir, yönetim veya yasa" anlamında kullanılmıştır. Ünlü Codex Cumanicus'da da (1303) *jargı* (*yargu*) ve *jarlıq* (*yarlug*) terimleri benzer anlamların karşılığı olarak verilmiştir.[1] Kazakça'da ise *jargı* adalet veya hakikat anlamlarını ifade etmektedir.[2] Margulan'a göre, *jargı* kelimesi Kazakça *jaruv* yani yarmak fiilinden türetilmiştir. Dolayısıyla bu kelime yarmayı, bir şeyi adil ve hakkaniyetli bir şekilde ikiye ayırmayı belirtmektedir. Hanlık döneminde halk davaları adil bir şekilde çözüme kavuşturan yargıçları *qara qıldı qaq jargan* yani "kara kılı hakkaniyetle yaran" gibi sıfatlar vererek övmüştür.

---

1 B. Babakulı, "Az Tauke'nin Jeti Jargısı", *Aqıyqat*, 1993, No. 6, S. 41.

2 Nigmet Mincan, *Qazaqtın Qısqaşa Tarihı*, Almatı, 1994, Jalın Baspası, S. 318.

Sembolik olarak kara kılı hakkaniyetle yarmak, iki tarafın hakkını bir birbirine geçirmeden tam olarak ortadan ikiye ayırmayı yani adaleti temsil etmektedir. *Jargı* yasasının esas önemi burada yatmaktadır. İçeriği bakımından bu yasanın temel hareket noktası eski askeri demokrasiye kadar uzanmaktadır.[3]

Kazak Hanlığı'nda Geleneksel Hukuk Normlarının Geliştirilmesi ve "Jeti Jargı" veya "Tauke Han Yasaları"

XV. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Kazak Hanlığı en parlak devirlerinin birini Kasım Han döneminde (1511-1523) yaşadı denebilir. 100.000 kişilik bir orduya sahip olan Kasım Han bütün Deşt-i Kıpçak'ı hakimiyeti altına almış ve Kazakları bir bayrak altına toplamayı başarmıştı.[4] *Qasım Hannın Qasqa Jolı* (Kasım Han'ın Aydınlık-Doğru Yolu) adı verilen yasalar da bu döneme aittir.[5] Kasım Han halkın ve *biyler* (yargıçlar) topluluğunun arzularına binaen, Kazak halkının geleneksel hukuk normlarında önemli değişiklikler yaptı ve bunları daha da geliştirerek hanlık yönetimine uygun hale getirdi. *Biyler Kengesi*'nin de (Yargıçlar Şurasının da) görüşlerini alarak bunları *Jargı* adı altında yeni yasalar olarak ilan etti. Burada şu hususu belirtmekte de yarar var: *Biy* terimi Türklerin kadim *bek* (beg) teriminin daha sonraları değişikliğe uğramış şeklidir. Başlangıçta *biy* terimi "yüksek rütbeli emirleri, soyluları, kabile-boy önderlerini" ifade etmek için kullanılmıştır. Daha sonraları Kazak hanlığında yargıçlık, kadılık görevi yapan kimselere de *biy* denmiştir.[6] O nedenle, *biy* teriminin karşılığı olarak *yargıç* terimini kullanmayı tercih ettik.

Kazak halkı Kasım Han'ın kadim örf-adet hukuk normlarını esas alan *biyler yasası - jargı*'yı yeniden düzenleyerek yürürlüğe koymasını büyük bir memnuniyetle karşıladı ve ona *Qasım Hannın Qasqa Jolı* adını verdi. Kasım Han'ın vazettiği bu yasalar şunlardı:

---

3 Alkey Margulan, "Qasım Hannın Qasqa Jolı", *Qazaq Sovet Entsiklopediyası*, Cilt 6, Almatı, 1975, S. 542.

4 Alfred E. Hudson, *Kazak Social Structure*, 1938, New Haven, Yale University Press, S. 13-14.

5 Sabit Mukanov, *Halıq Murası*, Almatı, 1974, S. 57.

6 A. N. Nüsipbekov ve diğerleri, *Qazaq SSR Tarihı: Köne Zamannan Büginge Deyin*, Cilt 2, Almatı, 1983, S. 345.

1. Mülkiyet Yasası
2. Ceza Yasası
3. Askeri Yasa
4. Elçilik Normları
5. Kamu Yasası[7]

Kasım Han'ın koyduğu bu yasalar bir asra yakın uygulandıktan sonra, Esim Han döneminde (1598-1628) gerekli ilaveler ve değişiklikler yapılarak *Esim Hannın Eski Jolı* (Esim Han'ın Eski Yolu) olarak adlandırılmıştır.[8] Esim Han Kazak Hanlığı'nın yönetimiyle ilgili örf-adet normlarından ve geleneklerden geniş ölçülerde yararlanmıştır. Yalnız bu dönemin önemli özelliklerinden biri, *jargı*'da geleneksel hukuk normlarının yanı sıra dini kuralların da yer almaya başlamasıdır.[9] Ancak *biyler yasası* tam olarak yürürlükte kaldığı için, onu halk *Esim Salgan Eski Jol* (Esim'in İnşa ettiği Eski Yol) olarak da adlandırmıştır.

Kasım ve Esim Hanların vazettikleri yasalar XVII. Yüzyılın sonu ile XVIII. Yüzyılın başında yeniden gözden geçirilerek ilaveler yapıldı ve önemli değişikliklere tabi tutularak geliştirildi. Tauke Han döneminde (1680-1718), Kasım Han'ın beş maddeden oluşan yasalarına iki madde daha eklenerek, *Jeti Jargı* (Yedi Temel Kanun veya Yedi Hakikat) olarak adlandırıldı. Yeni eklenen iki madde *qun* ve arazi sorunlarıyla ilgili bulunmakta idi. *Qun* maktulün yakınlarına ödenen kan bedelini ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Winner, *qun*'u Anglosaksonların *wergild*'ine benzetmektedir. Zira her ikisinde de işlenen suç için ödenecek maddi cezanın miktarı önceden bellidir.[10] Öte yandan Tauke Han döneminde Kazak Hanlığı'nın doğusundaki meraların Oyrat-Cungarlar (Moğolların batı kolu) tarafından işgal edilmesi nedeniyle araziler daralmıştı. Bu yüzden sık sık sonu cinayete varan otlak kavgaları oluyordu. Kabileler arasında yaygın hale gelen bu iç kavgalar sırasında geleneksel hak ve adalet kavramları hayatiyetini kaybetmiş, toplum ve devlet geleneğinin çerçevesi çatlamıştı. Bu durum bozulan sosyal normların bir kanunla

---

7 Margulan, a.g.m., S. 542.

8 *Qazaq Sovet Entsiklopediyası*, Cilt-4, Almatı, 1974, S. 428.

9 Babakulı, a.g.m., S. 38-39.

10 Thomas G. Winner, *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, Durham, N.C., Duke University Press, 1958, S. 16.

düzene sokulması ihtiyacını beraberinde getirmişti. Çünkü güçlü Oyrat-Cungar düşmanlarla kaçınılmaz olan savaş için bütün kabileleri bir araya toplamak ancak böyle bir düzen sayesinde mümkün olabilirdi.[11] Bu nedenle arazi ihtilaflarını mülkiyet yasasından, *qun* meselesini genel ceza yasasından ayırarak, kendi başlarına ayrı ayrı yasa maddeleri haline getirmek gerekli olmuştu.[12] Üç Kazak Cüz'ünün en önemli *biyleri*'nin (yargıçlarının) – Ulu Cüzden Töle Biy, Orta Cüzden Kazıbek Biy ve Kişi (Küçük) Cüzden Ayteke Biy'in – katılımıyla Sırderya bölgesindeki Kültöbe mevkiinde hazırlanan *Jeti Jargı* (Yedi Temel Kanun), han nezdindeki *Biyler Kengesi*'nde de (Yargıçlar Şurasında da) kabul edilerek, yürürlüğe kondu.[13] Böylece Tauke Han kendi dönemine kadar medeni ve ceza hukukları arasında bir ayırım yapılmaksızın yöresel olarak uygulanan ve dağınık bir görünüm arz eden geleneksel hukuk normlarını birleştirerek kanunlaştırmış ve bir düzene sokmuş oluyordu.[14]

Bilimsel literatürde *Jeti Jaıgı*; *Tauke Han'ın Yasaları* veya *Tauke Han'ın Nizamnamesi* gibi adlarla da anılmaktadır. Kudretli ve dirayetli bir han olan Tauke Han döneminde, *Jeti Jargı*'nın da yürürlüğe girmesiyle Kazak Hanlığı merkezden yönetilen bir devlet yapısına kavuştu.[15] Türkistan kenti hanlığın başşehri olarak tespit edildi. Ayrıca Taşkent civarında her yıl devlet meselelerinin görüşüldüğü bir kurultay yapmak da gelenek haline getirildi.[16]

Kazak tarihinde Tauke Han dönemi "Altın Çağ" olarak nitelendirilmektedir. Kazak tarihini araştırmasıyla ünlü Rus tarihçisi Levşin, Kazak vakayinamelerinde kendi zamanının dahisi olarak zikredilen Tauke Han'ı Antik-Yunan kanun koyucuları Spartalı Lykurgos ve Atinalı Drakon'la mukayese etmektedir.[17] Buna gerekçe olarak da, Tauke Han'ın uzun süredir kargaşa içinde yaşayan kabile ve boyları sadece birleştirmekle

---

11 S.G. Klyashtorny ve T.İ. Sultanov, *Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul, 2003, S. 320.

12 Mincan, a.g.e., S. 319.

13 Manaş K. Kozıbayev ve diğerleri, *Qazaqstan Tarihı*, Cilt 2, Almatı, 1998, S. 437.

14 Martha Brill Olcott, *The Kazakhs*, Stanford, California, Hoover Institution Press, Stanford University, 2. Edition, 1995, S. 15.

15 Mukhtar O. Avezov ve diğerleri, *Qazaq SSR Tarihı*, Cilt 1, Almatı, 1957, S. 192-193.

16 Babakulı, a.g.m., S. 39.

17 V. Moiseev, "Qazaq Handarı, Halıq Qorgandarı", *Aqtyqat*, 1992, No. 4, S. 17.

kalmayıp, onları bir düzen ve intizama sokan kanunlar koymasını göstermektedir.[18]

Tauke Han Yasaları'nın dayandığı esaslar konusunda bilim adamları arasında farklı görüşler mevcuttur. Bazı bilim adamları *Jeti Jargı*'nın dayandığı esasların "Cengiz Han'ın Yasası'ndan alındığını" ileri sürerken; diğerleri de *Jeti Jargı* "Cengiz Han'ın Yasasından tamamen bağımsızdır" görüşünü savunmaktadır. Ancak, bu ikisi arasında herhangi bir bağlantının mevcut olup olmadığını gösterecek tarihi bir kanıt henüz ortaya konmamıştır.[19] Öte yandan, *Jeti Jargı* hazırlanırken, Tauke Han'ın geleneksel hukukun yanı sıra şeriat esaslarına dayanma çabası içinde olduğu da görülmüştür. Bir bakıma bunu, onun Kazak Hanlığı'nı şeriat esaslarına göre yönetme girişimi olarak değerlendirmek de mümkündür.[20]

"Jeti Jargı" veya "Tauke Han Yasları"nın Günümüze Kadar Ulaşabilen, Ancak Tam Olmayan Metinlerinden Bazı Örnekler

Kazak tarihçilerine göre, *Jeti Jargı*'da yer alan yasaların ezberlemeye, kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarmaya, bölgeden bölgeye yaymaya uygun manzum bir dille yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir.[21] *Jeti Jargı'nın* Kazakça günümüze kadar ulaşan bazı yasal deyim ve terkipleri de bunu doğrulamaktadır. Örnek vermek gerekirse; *adil biylik, altın tarazı* (adil yargı, altın terazi), *qara qıldı qaq jaruv* (kara kılı hakkaniyetle yarmak), *hanğa handıq, biyge biylik* (hana hanlık, yargıca yargıçlık), *qısasqa qan, oqısqa qun* (kısasa kan, kazaya *qun* yani bedel), *iyilgen bastı qılış kespeydi* (eğilen başı kılıç kesmez), *aldına kelse, atannın qunınan keş* (önüne gelirse, babanın qunını yani kanını bağışla), *jan alıp, jat bolma* (can alarak yad olma) gibi halk dilinde hâlâ varlığını sürdüren deyişler o günlerden kalmadır.[22]

---

18 Aleksey İ. Levşin, "Qırgız-Qaysaq Ordalarımen Dalasının Sıypattaması", *Aqıyqat*, 1993, No. 3, S. 55.

19 Kozıbayev ve diğerleri, a.g.e., S. 437.

20 A. Kayyum Kesici, "Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı", *Türkler* Ansiklopedisi, Cilt 19, Ankara, 2002, Yeni Türkiye Yayınları, S. 440.

21 *Türkistan Halıqaralıq Entsiklopediya*, Almatı, 2000, S. 316.

22 Mincan, a.g.e., S. 320.

Tauke Han yasalarının tam metni zamanımıza kadar ulaşmadı. Merhum Kazak akademiği Margulan, *Jeti Jargı*'nın eski dönemlerde yazılmış bir nüshasının *Kazak Hanlarının Resimleri* adıyla İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesinde muhafaza edildiğini ısrarla ileri sürmüştü.[23] Ancak şimdiye kadar bu konuda ciddi bir araştırma yapılmadı. *Jeti Jargı*'nın tam olmayan metni Rus bilim adamları ve Rus kolonyal yönetimi tarafından XIX. Yüzyılda yazılı olarak kayda geçirilmiştir.[24] Bugün *Jeti Jargı*'nın araştırmacılar tarafından sıkça başvurulan iki farklı varyantı mevcuttur. Bunlardan ilki G. Spassky'e aittir. Spassky, 1804 yılında Jappas Uruğunun (boyunun) aksakalı Köbek Şükiraliyev'in ağzından kayda alınan *Jeti Jargı*'nın bir kısım maddelerini 1820'de "Sibirskiy Vestnik"de (Sibirya Belleteni) yayınladı.[25] Rus hükümetinin ileri gelenlerinden M. Speransky, 1822'de ilan edilen ve kolonyal yönetimi güçlendirmeye yönelik bazı yasal düzenlemeleri de içeren "Sibirya Kazaklarının Nizamnamesi"ni hazırlarken *Jeti Jargı*'nın bazı unsurlarından da yararlanmıştır.[26] *Jeti Jargı*'nın ikinci varyantı ise A. Levşin'in çalışmasıyla gün ışığına kavuşmuştur. Levşin'in yayınladığı *Jeti Jargı* varyantının, kanunun ilk ortaya konduğu tarihten en az yüzyıl sonra kaydedilmiş olmasına rağmen, halk arasındaki sözlü anlatımlarla uygunluk göstermesi dikkat çekicidir.

Aşağıda önemli kısımlarını örnek olarak sunacağımız *Jeti Jargı* metni A. Levşin'in 1832'de St. Petersburg'da yayınlanan "Kırgız-Kazak veya Kırgız-Kaysak Orda ve Bozkırlarının Tasviri" (Bölüm III, S. 170-178) adlı eserinden iktibas edilmiştir. Buna göre;

- "Yasanın birinci maddesi kısasla ilgili: 'Kana kan, cana can.'
- Hırsızlık, yağma, tecavüz ve zinanın cezası idamdır.
- Maktulün yakınları, katili öldürme hakkına sahiptirler. Birinin elini, ayağını, kulak vb. yerini kesen kişi, aynı organları kesilmek suretiyle cezalandırılmalıdır. Bununla birlikte söz konusu hüküm, yargıçların kararı ve davacının rızasıyla yumuşatılabilir. Bu durumda suçlu, işlediği bütün suçlardan *qun* [bedel] ödemek suretiyle kurtulabilir. Katil, öldürülen her erkek için 1000 koyun, her

---

23 Margulan, a.g.m., S. 542.

24 Winner, a.g.e., S. 16.

25 Babakulı, a.g.m., S. 41; Klyashtorny ve Sultanov, a.g.e., S. 321.

26 A. Kayyum Kesici, *Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, İstanbul, 2003, S. 90.

kadın için de 500 koyun ödeyerek kendi hayatını kurtarabilir. Bir başkasını sakat bırakan veya onun bir uzvunu kesen kişi de, belirli miktarda *qun* ödemek zorundadır. Başparmağın bedeli 100 koyun, serçeparmağın bedeli 20 koyundur vs.

- Bir sultanı veya hocayı öldüren kişi, onun akrabalarına 7 kişilik *qun* öder. Sultan veya hocaya sözlü hakaretin cezası 9 hayvan, onlara fiili saldırıda bulunarak dövmenin cezası 27 (3x9) hayvandır.
- Kocasını öldüren bir kadın, mutlaka idam edilir ve maktulün yakınlarının affetmemesi halinde, *qun* ödemesi onu bu cezadan kurtarmaz. Hamile kadınlar bu kuralın dışındadır. Onlar, kocalarını öldürdükleri için ölüm cezasına çarptırılmaz; ancak halk tarafından ebediyen lanetlenerek, toplumun yüz karası olarak ilan edilirler. Karısını öldüren erkek ise, *qun* ödeyerek idamdan kurtulabilir.
- Kendi çocuklarını öldüren ebeveyn, hiçbir şekilde cezalandırılmaz; ancak, bir kadın gayrı meşru çocuğunu utancından dolayı öldürürse, ölümle cezalandırılır.
- İntihar edenler, ayrı bir yere defnedilirler.
- Eğer hamile bir kadın bir atlı tarafından çiğnenir ve kadın da düşük yaparsa, suçlu olan kişi şu şekilde cezalandırılır: Beş aylıktan küçük bebek için her ay başına bir at; beş aydan dokuz aya kadar olan bebek için her ay başına bir deve.
- Tecavüz, adam öldürmekle eş değerdedir. Dolayısıyla suçlu idam edilir veya eğer tecavüze uğrayan kişi kadınsa kocasına, kız ise yakınlarına *qun* öder. Ancak, tecavüz edilen kızla evlenir ve onun *kalım*'ını (başlık parasını) öderse, hem cezadan hem de *qun* ödemekten kurtulur.
- Karısını zina yaparken yakalayan koca, onu öldürme hakkına sahiptir. Ancak, onu suçüstü yakalayarak öldürürse cezaya çarptırılmaz. Her halükârda koca, suçları sabit görülmesi halinde, kendisini aldatan karısı ve onu yoldan çıkaran erkek hakkında yargıçlara başvurarak ölüm cezasına çarptırılmalarını isteme hakkına sahiptir. Ancak, güvenilir dört kişi onların masum olduğuna yemin ederse, mahkeme onları cezalandırmaz.
- Başka birisinin karısını, kadının rızası olmadan kaçıran kişi hem ölüm cezasına çarptırılır hem de *qun* öder. Ancak, kaçırma işi

kadının rızasıyla gerçekleşmişse, bu durumda kadını kaçıran kişi onun kocasına *kalım* öder ve ayrıca *kalım*'sız bir kız temin eder.

- Kadını inciten bir kişi, ondan özür dilemek zorundadır. Özür dilemediği takdirde ceza ödemek mecburiyetindedir.
- Nikah düşmeyen yakınıyla cinsel ilişkiye girmenin cezası ölümdür. Ancak aile meclisi kararıyla idam cezası değiştirilebilir. Zira bu tür suçlarla ilgili verilecek hüküm geleneklere göre yabancılara bırakılmaz.
- Bir kişinin Tanrı'ya dil uzattığı yedi kişinin şahadetiyle ispat edilirse, o kişi taşlanarak öldürülür.
- Hıristiyanlığa geçen (kafir olan) bir kişinin bütün mal varlığına akrabaları el koyabilir.
- Bir kölenin hayatının hiçbir değeri yoktur. Efendinin köle üzerinde sahip olduğu haklar sınırsızdır. Kölenin efendisi hakkındaki şikâyeti hiçbir yerde itibara alınmaz.
- Babasına veya anasına küfreden yahut onları döven evlat, siyah bir ineğin üzerine ters bindirilerek, boynuna eski bir keçe asılır. Bu inek *avul* (oba) çevresinde dolaştırılarak, üzerindeki kişi kamçılanır. Suçlu kız ise, onu cezalandırma hakkı annesinindir.
- İşlediği hırsızlık suçu ispat edilmiş bir kişi, çaldığı malın 3x9 (27) mislini öder. Bu cezanın halk arasındaki adı *aybana*'dır. Eğer çalınan şey bir hayvansa, o takdirde hırsız her bir deve için bir esir, at için bir deve, koyun için bir at vermek zorundadır. Yüz deve 300 at veya 1000 koyuna denktir.
- Hem cinayet işleyen ve hem de hırsızlık yapan kişi, her iki suç için de *qun* öder.
- Çocuklar babalarının, kadın kocasının hırsızlık yaptığını bilerek ihbar etmezse, aile reisini ihbar etmek abesle iştigal olarak kabul edildiği için, cezalandırılmazlar.
- Öldürülen bir tazının veya kartalın sahibi, bir erkek veya kadın esir isteme hakkına sahiptir.
- Babasından daha o hayattayken hissesine düşen mirası alan bir oğul, çocuğu olmadan ölürse, mülkü babasına devredilir. Küçük yaştaki çocuklar en yakın akrabalarının vesayetine verilir. Eğer

çocukların yakın akrabaları yoksa, o takdirde güvenilir yabancıların vesayetine verilir.

- Vasiyet, akrabaların ve mollaların huzurunda yapılır.
- *Barımta* olarak kaçırılan at, inek ve koyunlar doğurdukları yavruları ile birlikte iade edilir. Kaçırılan hayvanların ve yavruların sayısının gizlenmediği konusunda *barımtacı* yemin etmekle mükelleftir (*Barımta*: Eğer suçlu mahkeme kararının yerine getirmezse, davacı yakınları ve komşularıyla onun malını gizlice kaçırabilir. Buna *barımta* almak denmektedir. Ancak *barımta* alan kişi, bunu davayı izlemekte olan yetkili kişiye haber vermek zorundadır. *Barımta*'ya alınan mal, mahkemenin suçluyu ödemekle yükümlü kıldığı mal miktarıyla orantılı olmalıdır[27]).
- İhtilafların halledilmesi ve suçluların cezalarının tespiti bizzat han'ın görevleri arasındadır. Han'ın bulunmadığı durumlarda bu görev davalı ve davacının yaşadığı *avul*'un (obanın-köyün) reisi veya ileri gelen aksakalları tarafından yerine getirilir. Bunun yanı sıra, ihtilafın halli sürecine iki tarafın da rızasıyla arabulucu bir *biy* de (yargıç) katılabilir.
- Eğer davalı kişi yargıç'ın adaletinden şüphe ediyorsa, onun değiştirilmesini isteyebilir.
- Eğer davalı duruşmaya gelmez veya belirlenen cezayı ödeyemezse, bu ceza akrabalarından veya obasından-köyünden *(avul*'undan) tahsil edilir.
- Bir suçun sabitliği, en az iki, bazen üç kişinin şahadetiyle kesinlik kazanır. Şahit yoksa yemin edilir. Ancak, gerek davalı ve gerekse davacı kendi adlarına yemin edemezler. Onların yerine dürüstlüklerinden emin olunan kişiler yemin ederler. Eğer sanık için hiç kimse yemin etmeye yanaşmazsa, bu takdirde sanık yargılanır. Kadınlar, hizmetkarlar, işçiler, köleler ve cariyeler şahitlik edemezler.
- Yargıçlık eden üst düzey *biylere* ve aracı *biylere*, dava bedelinin onda biri ödenir.
- Eğer suçlu kişi mahkeme kararına uymaz veya *avul* aksakalı davaya bakmaktan kaçınır ve suçluyu himaye ederse, bu durumda

[27] Nüsipbekov ve diğerleri, a.g.e., S. 356.

davacı *avul*'undaki uruğ (kabile) reisinin izniyle *barımta* yapma hakkına sahiptir. Ancak, uruğ reisinin, *barımta* yoluyla alınan hayvanların sayısının talep edilen hayvanların sayısına uygun olduğuna ikna edilmesi gerekmektedir."[28]

Tauke Han'ın aşağıdaki kararlarını da bu kanunlara ayrı maddeler olarak ilave etmek gerekmektedir:

- "Bizzat han'ın kendisinin, tüm sultanlar, boy beyleri ve aksakalların katılımıyla sonbaharda belirli bir yerde kurultay yapılarak, ulusun meseleleri görüşülsün.
- Hiçbir Kazak halk kurultayına silahsız gelmesin. Silahsız gelen kişi oy hakkından mahrum edilsin ve gençler ona baş köşede yer vermesin.
- Silah taşıyabilen herkes (sultanlar hariç), hana ve halk yöneticilerine her yıl sahip olduğu malın yirmide biri kadar vergi ödesin.
- Her uruğun (kabilenin), boyun ve soyun kendi *tamgası* (damga: işaret, alamet, alamet-i farika) olsun.
- O dönemde bu *tamgalar* bütün kabile ve boylara dağıtıldı. Onlara kendi Hayvanlarına ve diğer mülklerine kendi *tamgalarını* vurma yükümlülüğü de getirildi."[29]

A. Levşin tarafından kaydedilen Tauke Han'ın *Jeti Jargısı*'nın içeriği bunlardan ibarettir.

Yukarıda da belirtildiği gibi *Jeti Jargı*'nın diğer varyantı Rus alimi G. Spassky'e aittir. Spassky bunu 1804'te Jappas uruğunun aksakalı Köbek Şükiraliyev'in kendisine anlattıklarından nakletmiştir. Aşağıdaki metin, G. Spassky'nin "Büyük, Orta ve Küçük Kırgız-Kaysak (Kazak) Ordaları" (Sibirskiy Vestnik, 1820, St. Petersburg, 9.bl., S. 185-188) adlı eserinden iktibas edilmiştir:

- "Birini öldüren kişi, 'kana kan' cezasıyla cezalandırılır veya o kişinin yakınları ölenin yakınlarına *qun* [kan bedeli] olarak 200 at öder.
- Bir erkeğin kamçı ve sopayla vurularak vücuduna darp izi bırakılması veya yaralanması durumunda, o kişinin yaraları ve bedeni muayene edilerek iki taraf anlaşırsa suçludan hayvan alınır

[28] Babakulı, a.g.m., S. 39-40; Klyashtorny ve Sultanov, a.g.e., S. 322-325.

[29] Babakulı, a.g.m., S. 40-41; Klyashtorny ve Sultanov, a.g.e., S. 325.

yahut kamçıya kamçı, sopaya sopa, yaraya yara ile cezalandırılır. Ceza bedeli hayvan olarak ödenecekse, bu ceza o kişinin mensup olduğu *avulun* tamamından tahsil edilir.

- Bir kadının namusunu kirleten, ona tecavüz eden veya zina ile uğraşan kişi idam edilir, yahut kadının namusunu kirlettiği için namus bedeli olarak 200 at ödeme cezasına çarptırılır.
- Deve çaldığı ispat edilen kişi her deve için üçün dokuz misli (3x9) deve ve bir esir köle vermek zorundadır. Çalınan deve miktarının fazla olması durumunda, bu ceza da katlanarak uygulanır.
- Çalınan bir atsa, cezası üçün dokuz misli (3x9) ve bir deve olarak tahsil edilir. Çalınan at miktarı fazla ise, ceza yine katlanarak uygulanır.
- Çalınan küçükbaş hayvansa, gene üçün dokuz misli (3x9) cezaya ilaveten bir at tahsil edilir.
- Çalınan eşya ise, çalan kişi eşyanın tutarı değerinde deve veya başka hayvan verme cezasına çarptırılır.
- Deve veya at çalan kişi, hırsızlığı dört kişinin şahitliğiyle ispat edilirse veya suçunu kendi itiraf ederse, başkalarına ibret olsun diye ölüm cezasıyla cezalandırılır.
- Ölen kişinin mirasçıları veya çalınan malın sahipleri suçluları yargılanmak üzere *biylerin* huzuruna getiremiyorsa ve *biyler* de suçluları yakalama gücüne sahip değilseler, mağdurların hırsızın yaşadığı avulun önde gelen kişilerinin malından kendilerinin gördüğü zararın dörtte biri oranında hayvanı gizlice *barımta* olarak kaçırmalarına icazet verilir. Ancak buradaki amaç hayvanı kaçırılan *avul* büyüklerinin suçluları *biylerin* huzuruna zorla getirmelerini sağlamaktır.
- Zarara uğrayan kişi, sadece çalınan malı değerinde *barımta* alır. *Barımta*'dan sonra kendisinin doğruluktan sapmadığını kanıtlamak için uruğ-boy önderlerine ve ileri gelen kişilere bilgi verir. Yolda ve *avullarda* rastladığı kişilere nereden, kimden, kaç hayvanı *barımta* olarak aldığını izah etmek zorundadır. *Barımta* alan

kişi, bu hayvanların bir kısmını saklar veya satarsa, hırsızlara uygulanan cezaya çarptırılır."[30]

Jeti Jargı veya *Tauke Han Yasalarının* günümüze kadar ulaşan A. Levşin ve G. Spaskky tarafından kaydedilen varyantları bunlardan oluşmaktadır. Bunların dışında, son yıllarda Sofı Ismatayev ve Ayan Nısanalı gibi bazı Kazak yazar ve araştırmacılarının, Kazakistan'ın değişik yörelerinden derledikleri *Jeti Jargı*'nın yeni nüshalarını yayınladıkları görülmektedir.[31] Bazı küçük farklılıklar olmakla birlikte, esas olarak *Jeti Jargı*'nın yukarıdaki varyantlarından çok büyük ayrılıklar göstermediği için, onları burada aktarmayı gereksiz bulduk.

Sonuç

Sonuç olarak, *Tauke Han Yasalarının* Kazak Hanlığı'ndaki dahili ihtilaflara son verecek düzenlemelerle, iç ve dış düşmanlara karşı birliği sağlamaya, dağınıklığı önlemeye yönelik olarak vazedildiği söylenebilir. *Jeti Jargı*'nın da yürürlüğe girmesiyle Kazak Hanlığı'nın merkezden yönetilen bir devlet yapısına kavuşması da bu görüşü doğrulamaktadır. Bu bakımdan Kazakların Tauke Han devrini "Altın Çağ" olarak adlandırmasının sebebi de bu olmalıdır. Ayrıca, *Jeti Jargı*'nın bütün Kazak Cüzlerinin temsilcilerinin katılımıyla hazırlanmış olmasından, bu hukuk normlarının Kazak Hanlığı sınırları içine giren tüm yörelerde uygulandığı sonucu çıkarılabilir.

Kaynakça

Avezov, M.O. ve diğerleri; *Qazaq SSR Tarihı*, Cilt 1, Almatı, 1957.

Babakulı, B.; "Az Tauke'nin Jeti Jargısı", *Aqıyqat*, No. 6, 1993, S. 38-44.

Hudson, A. E.; *Kazak Social Structure*, New Haven, Yale University Press, 1938.

Kesici, A. Kayyum; *Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, İstanbul, 2003.

Kesici, A. Kayyum; "Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı", *Türkler* Ansiklopedisi, Cilt 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, S.438- 447.

Klyashtorny, S.G. ve T.İ. Sultanov, *Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı*, (Çev. D.A. Batur), İstanbul, 2003.

---

30 Babakulı, a.g.m., S. 41; Klyashtorny ve Sultanov, a.g.e., S. 326-327.

31 Babakulı, a.g.m., S. 41-44.

Kozıbayev, M. K. ve diğerleri, *Qazaqstan Tarihı*, Cilt 2, Almatı, 1998.

Kozybaev, M.K. ve diğerleri, *History of Kazakstan*, Almatı, 1998.

Levşin, A. İ.; "Qırgız-Qaysaq Ordalarımen Dalasının Sıypattaması", *Aqıyqat*, No. 3, 1993, S. 54-64.

Margulan, A.; "Qasım Hannın Qasqa Jolı", *Qazaq Sovet Entsiklopediyası*, Cilt 6, Almatı, 1975, S. 541-542.

Mincan, N.; *Qazaqtın Qısqaşa Tarihı*, Jalın Baspası, Almatı, 1994.

Moiseev, V.; "Qazaq Handarı, Halıq Qorgandarı", *Aqıyqat*, No. 4, 1992, S. 17-21

Mukanov, S.; *Halıq Murası*, Almatı, 1974.

Nüsipbekov, A. N. ve diğerleri, *Qazaq SSR Tarihı: Köne Zamannan Büginge Deyin*, Cilt 2, Almatı, 1983.

Olcott, M.B.; *The Kazakhs*, 2. Edition, Stanford, California, Hoover Institution Press, Stanford University, 1995.

Qazaq Sovet Entsiklopediyası, Cilt-4, Almatı, 1974, S. 428.

Türkistan Halıqaralıq Entsiklopediya, Almatı, 2000, S. 316.

Winner, T. G.; *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, Durham, N.C., Duke University Press, 1958.

Abstract

The main source on which the legal system applied in the Kazakh Khanate (XV-XIX centuries) was based were customary norms. These customary legal norms went through different stages, were systematized and transformed into laws that were applied in the Kazakh Khanate for centuries. First, Qasim Khan reorganized these laws. The people welcomed these laws, which Qasim Khan put into effect, and called them "Qasım Hannın Qasqa Jolı " (Qasim Khan's Bright-Right Path). These laws consisted of five main articles: Property Law, Criminal Law, Military Law, Embassy Norms and Public Law. After nearly a century of implementation of these laws, they were amended and modified during the reign of Esim Khan and named "Esim Hannın Eski Jolı" (Esim Khan's Old Way). An important feature of this period was the introduction of religious rules to the traditional legal norms. Nevertheless, laws based on traditional legal norms remained in full force during this period. At the end of the XVIIth century and the beginning of the XVIIIth century, the laws enacted by Qasim Khan and Esim Khan were revised, supplemented and improved with significant changes. During the reign

of Tauke Khan, two more articles were added to the five-article laws of Qasim Khan and they were called "Jeti Jargı" (Seven Basic Laws). The two new articles were related to "qun" and land issues. "Qun" is a term used to refer to the "price" paid by criminals to the relatives of the deceased and the persecuted. The amount of the price paid as punishment is predetermined. It was determined by the gravity of the offense and paid in a specified number of animals by the offender. On the other hand, during the reign of Tauke Khan, due to the occupation of the pastures in the east of the Kazakh Khanate by the Oirat-Jungars (western branch of the Mongols), the land was shrinking. Therefore, there were frequent fights over pasture, which often ended in murder. During these internal fights traditional notions of right and justice lost their vitality and the framework of society and state tradition cracked. This situation brought about the need to regulate the deteriorating social norms with a law. It was only through such a system that it was possible to unite all the tribes for the inevitable war with the powerful Oirat-Jungar enemies. Therefore, it was necessary to separate land disputes from the property law, and the issue of "qun" from the general criminal law, and make them separate articles of law in their own right. The "Jeti Jargı" (Seven Basic Laws), which was prepared with the participation of the most important "biys" (judges) of the three Kazakh Juz, was adopted by the "Biyler Kengesi" (Council of Judges) under the khan and put into effect. Thus, Tauke Khan unified, codified and streamlined the traditional legal norms, which up until then had been applied locally without any distinction between civil and criminal law and had a scattered appearance. In the scientific literature, it is also known as "Jeti Jargı; Tauke Khan's Laws or Tauke Khan's Ordinance". During the reign of Tauke Khan, who was a mighty and capable khan, the Kazakh Khanate gained a centralized state structure with the entry into force of Jeti Jargı. The period of Tauke Khan in Kazakh history is described as the "Golden Age". Some Russian historians compare Tauke Khan, who is mentioned in Kazakh chronicles as the genius of his time, with the ancient Greek legislators. The reason for this is that Tauke Khan not only united the tribes and tribes that had been living in turmoil for a long time, but also established laws that brought order to them.

There are different opinions among scholars about the principles on which the "Jeti Jargı" or "Laws of Tauke Khan" are based. Some scholars

argue that the principles on which the "Jeti Jargı" is based are "taken from the Law of Genghis Khan", while others argue that the Jeti Jargı is "completely independent of the Law of Genghis Khan". However, no historical evidence has yet been produced to show whether there is any connection between the two. On the other hand, when the "Jeti Jargı" was being drafted, Tauke Khan appeared to be making an effort to rely on Sharia principles as well as traditional law. In a way, it is possible to consider this as his attempt to rule the Kazakh Khanate according to Sharia principles. This can be seen in some of the articles in the "Jeti Jargı or Tauke Khan Laws". For example, if it is proven by the testimony of seven people that a person has blasphemed against God, that person will be stoned to death. If a person converts to Christianity (becomes an infidel), his relatives can confiscate all his property. In some cases, a woman's testimony is not accepted. According to Kazakh historians, it is highly probable that the laws in Jeti Jargı were written in verse, suitable for memorization, oral transmission from generation to generation, and spreading from region to region. Unfortunately, the full text of the Laws of Tauke Khan, the "Jeti Jargı", has not survived to our time. However, the incomplete text of "Jeti Jargı" was written down by Russian scholars and the Russian colonial administration in the XIX century.

As a result, it can be said that the "Jeti Jargı" or "Tauke Khan Laws" were enacted to ensure unity against internal and external enemies and to prevent disorganization with regulations that would put an end to internal conflicts in the Kazakh Khanate. The fact that the Kazakh Khanate gained a centralized state structure with the entry into force of "Jeti Jargı" also confirms this view.

Kazakistan'da Bolaşak Programı ve Yeni Yönetici Elit Sınıfı

Prof. Dr. Hayati Tüfekçioğlu*

Giriş

Bu makalede, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk dilli devletlerde, ilk 30 yılda önemli oranda tamamlanan yeni bir devlet oluşturma ulus ve kimlik inşa etme sürecinin ardından, yepyeni bir dönemin başladığı ve ikinci 30 yıla damgasını vuracak en temel dinamiğin "yeni yönetici elit sınıfı" olacağı yönünde bazı değerlendirmeler yapılmaktadır.

Bilindiği gibi, 1990'lı yıllarda bağımsızlığını kazanan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri devasa ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel sorunlarla başetmek mecburiyetinde kalmış ve bu süreçte, yeni bir devlet ve yeni bir ulus inşa ederek, yeni bir kimlikle dünya siyaset sahnesinde yer almak zorundaydılar.

İlk 30 yılda bütün bu süreçler, küçümsenmemesi gereken bir başarı oranıyla gerçekleştirildi. Bunları gerçekleştiren yönetici elitlere bakıldığı zaman, hemen hemen tamamının Sovyetler Birliği döneminde yetişmiş, Moskova başta olmak üzere Rusya'da eğitim almış, yani eski dönemin yönetim kadrolarından Sovyet formasyonuyla gelmiş yönetici elitler olduğu görülmektedir.

Aradan geçen 30 yıldan sonra sözü edilen yönetici elit sınıfının görevlerini en azından doğum tarihleri gereği yeni kadrolara devretmeye başladıkları görülmektedir. Artık yeni bir yönetici elit sınıfı doğmaktadır ve bu yeni yönetici elit sınıfının en temel özelliği önemli oranda Batı dünyasında eğitim almış, bu defa Sovyet/Rus formasyonu değil Batı formasyonuna sahip kadrolar olmalarıdır.

---

* İstanbul Arel Üniversitesi Öğretim Üyesi

Bu yazının konusu olan Kazakistan Cumhuriyeti'nin yeni yönetici elit sınıfı içinde ikinci 30 yılda Bolaşak programı kapsamında Amerika ve Avrupa'nın en seçkin üniversitelerinden lisans ve lisans üstü eğitim almış kadrolar ciddi bir oranı teşkil etmektedir. Günümüzde kimi bakan, bakan yardımcıları ve üst düzey kamu bürokratlarının kaynağı Bolaşak Programı'dır. Bir yandan bu programdan yetişmiş olan Kazakların bürokrasideki oranı artarken diğer yandan yönetici elit sınıfı içindeki pozisyonlarında yükselme görülecektir. İkinci 30 yılda ülke kaderinde etkinlik kazanacak olan bu yeni yönetici elitin "ulus inşası" ve "kimlik" oluşturulması konusundaki tavır ve uygulamalarının ne yönde olacağı merak konusudur. Bu yazıda, bu çerçevede Bolaşak Programı'nın etkileri, resmî veriler ve gerçekleştirilen derinlemesine mülakatlara dayanılarak incelenecek ve analiz edilecektir. Kuramsal çerçevede ise elit/seçkinlere ilişkin literatürden faydalanılmıştır.

Ayrıcalıklı bir sınıfın toplumun geri kalanı üzerinde etkisinin oluşunun sosyal bilimlerde tartışılmasına eski kaynaklarda rastlanabilse de bu ayrıcalıklı sınıfa "elit, seçkin" terimleriyle tanımlanıp kavramsallaştırılması ilk olarak Vilfredo Pareto'nun 1901 yılında kaleme aldığı "Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü: Kuramsal Bir Sosyoloji Uygulaması" eserinde gerçekleşmiştir. Pareto, toplumu yöneten ve yönetilenler olarak ikiye ayırır ve yöneticilerin genellikle zengin ve yetenekli seçkinler olduğunu belirtir. Ancak, bu seçkinlerin zamanla yeteneklerini kaybedebileceğini ve alt tabakadan yetenekli bireylerin iktidara gelmesiyle "seçkinlerin dolaşımı"nın gerçekleşeceğini savunur. Ayrıca, bu düşüncelerinde İbn-i Haldun'un yöneticilerin yetilerini kaybetmesi teorisinden etkilendiğini vurgular. (Pareto, 2018), (Kışlalı, 1987).

Yönetici elit çalışmalarının bir diğer önemli ismi Gaetano Mosca ise eserlerinde "elit" kavramını kullanmasa da "yönetici sınıf" hakkında çalışmalar yapmıştır. Yönetici sınıfın konumlarını koruyabilmek için ellerindeki gücü ve varlığı da koruması gerektiğini belirten Mosca'ya göre bu savunma hâli yalnızca fiziksel değil, ideolojik de olmaktadır (Mosca, 2019).

Sosyoloji biliminin önemli fikir insanlarından Max Weber'e göre "yönetici elitler" karar alma mekanizmalarında son derece ciddi bir rol oynamaktadır. Weber, elitlerin rasyonel otoritenin şekillendirdiği bürokrasideki konumunun iktidara yakın olduğunu belirtirken, bahsi geçen

karar alma süreçlerinde belirli grupların çıkarlarına daha fazla önem verebileceklerinden de dem vurmaktadır (Weber, 2023).

Yöneten sınıf çalışmalarına özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde rastlansa da alanda ilk sınıflandırmayı yapan C. Wright Mills'tir. C. Wright Mills, *İktidar Seçkinleri* adlı eserinde 1950'ler Amerikan toplumundaki yönetici elit sınıfını ekonomik, siyasi ve askeri olarak üçe ayırır. Bu elitlerin, bilgi ve haber kaynaklarını kontrol ederek güçlerini sürdürdüğünü savunur. Mills, din, eğitim ve aile gibi kurumların bağımsızlıklarını yitirerek bu elitler tarafından şekillendirildiğini, iktidarın "güç üçgeni" dediği bu gruplar arasında paylaşıldığını belirtir. Elitlerin yaşam tarzlarının ve sosyal çevrelerinin benzer olduğunu, prestijin mevkilerden kaynaklandığını ve burjuvazinin direniş mekanizması olmaksızın tekelleştiğini vurgular. Ayrıca, eski zengin ve yeni zengin arasındaki çatışmalar ile sosyal hareketliliğin bu süreçteki rolünü de ele alır (Mills, 2019).

Günümüzde ise konu hakkında uluslararası çalışmalar devam etmektedir. Hem yönetici elitleri tanıma, hem de birbirleriyle ilişkilerini anlama konusunda gerçekleştirilen çalışmalarla yalnızca Sosyoloji alanında değil; İşletme, Pazarlama, Örgüt Psikolojisi gibi çalışma hayatını irdeleyen disiplinlerde de karşılaşılmaktadır.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin ikinci 30 yılında karşımıza çıkmakta olan Bolaşak Programı sayesinde yetişmiş yeni yönetici elit sınıfı kimi yönleriyle konuyla ilgili literatüre uygun özellikler gösterse de kimi yönleriyle de Kazakistan'ın toplumsal yapısı ve tarihsel gelişme çizgisi açısından kendine has yönleri ile dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Bolaşak Programı'na kısaca değinmek gerekmektedir.

Bolaşak Programı

16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Kazakistan Cumhuriyeti, dünya genelinde yükseköğretim alanında yaşanan değişmelere ayak uydurabilmek ve gelişmiş, modern bir Kazakistan inşa edebilmek için bağımsızlığının hemen sonrasında, 1991'de, yükseköğretim alanını yeniden yapılandırma sürecini başlatmış ve 1993'te Bolaşak (Gelecek) Yurtdışı Eğitim Programı'nı uygulamaya koymuştur. Programla ilgili ayrıntılı bilgiye www.bolashak.gov.kz adresinde Kazakça, Rusça ve İngilizce olarak ulaşılabilinir. Bolaşak Programı'nın temel amaçları arasında

ülkeye nitelikli iş gücü kazandırmanın yanı sıra yükseköğretim alanını uluslararası standartlara yükseltmek sayılabilir. Yıllar içinde bazı revizyonlar yapılmış, örneğin 2011 yılında lisans düzeyindeki öğrencilere burs verilmesi durdurularak, program sadece lisans üstü ile sınırlanmış olsa da Bolaşak Programı'nın tercih ettiği ülkeler şu şekildedir:

Bolaşak lisans, yüksek lisans ve doktora projesinde anlaşma yapılan ülkelerin adı ve o ülkelerdeki üniversitelerin sayısı :

1- İngiltere 33
2- Amerika 31
3- Kanada 27
4- Fransa 14
5- Almanya 12
6- İtalya 4
7- Hollanda 1
8- Norveç 2
9- İsrail 3
10- Finlandiya 3
11- Çekya 1
12- Polonya 2
13- Macaristan 2
14- Rusya 14
15- Ukrayna 1
16- Çin 6
17- Singapur 2
18- İsveç 2
19- Avustralya 4
20- Japonya 2
21- G.Kore 6
22- İrlanda 6
23- Malezya 1

Bu listede Türkiye'deki üniversitelerin yer almaması hemen dikkat çekmektedir. Malezya dışında İslam ülkesi de yoktur. Mutlaka anlaşma yapılan üniversitelerde yüksek bir standart aranmıştır ama bu listenin, Kazakistan'ın gelecekteki toplumlar arası ilişkilerdeki pozisyonunu belirlemeye yönelik siyasi bir boyutunun bulunduğu da rahatlıkla değerlendirilebilir.

Temmuz 2024 tarihinde Kazakistan Eğitim Bakanlığı'ndan Bolaşak yetkililerinin e-mailleyle sorduğumuz sorulara verdiği yanıta göre

• 1993'ten bu yana **14.884** bursiyer yukarıdaki ülke ve üniversitelere eğitim ve staja gönderilmiştir.

• Şu anda Bolaşak Programı çerçevesinde eğitim alan öğrenci sayısı **1.020** kişidir.

• Dünyanın değişik ülkelerinde Bolaşak Programı ile eğitimini tamamlayan öğrenci sayısı **12.590**'dır.

Bunlardan 10.000 mezun sözleşmeden doğan yükümlülüklerini yerine getirmiş, 2.491'i iş gözetimi altında, 99'u iş sözleşmesi kapsamındaki sözleşmeden doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesini (eğitim, çocuk bakımı vb. nedenlerle) ertelemiştir. 2.491 mezundan 2.444'ü (yüzde 98,1) istihdam edilmekte ve görevini yürütmekte olup, 47 mezun (yüzde 1,9) istihdam aşamasındadır. 2022 yılında 40 mezun, 2023-2024 döneminde ise 66 mezun, eğitimlerini tamamlayamama, eğitime başlamama ve yurt dışında kalma nedeniyle burslarını kaybetmişler ve halen borçlarını ödemeye devam etmektedirler.

Kazakistan devletinin öğrenci başına ödediği ortalama ücret 30 000 ABD dolarıdır.

Öğrenci gönderilen alanlar:

- İnsan ve toplum bilimleri % 50
- Teknik ve mühendislik alanı % 41
- Sağlık alanı % 7
- Diğer yüzde % 2

Burada sağlık alanı ile ilgili tercih dikkat çekicidir.

Ülkelerde göre mezuniyet sayısı :

- Büyük Britanya ve İrlanda 5.767 kişi
- ABD ve Kanada – 3.483 kişi
- Avrupa ülkeleri – 1.479 kişi
- Asya ve Okyanusya Ülkeleri – 988 kişi
- Rusya Federasyonu – 873 kişi

İzlenen mezunlar aşağıdaki alanlarda çalışmaktadır:

- Devlet kurumlarında % 31,3
- Yarı kamu sektöründe % 16
- Kazakistan'daki yabancı kuruluşlarda % 6,2
- Uluslararası kuruluşlarda % 1,6
- Diplomatik misyonlarda % 0,5
- Ulusal şirketlerde % 1
- Kamu derneklerinde % 0,9
- Özel şirketlerde yüzde % 42,5

Yukarıdaki verilen bilgi ve verilere baktığımızda ilk dikkat çeken husus yurt dışına öğrenci göndermenin devlete ekonomik maliyeti ile ilgilidir. Kazakistan Devleti Kazak gençlerinin eğitimine çok önemli bir pay ayırmaktadır. Kazakistan'ın yurt dışına gönderdiği öğrencilerin kişi başı ortalama maliyeti, yukarıda belirtildiği gibi, 30.000 dolardır. Toplamda bugüne dek gönderilen 15 bin öğrenci için 450.000. 000 dolar harcandığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda lisans için öğrenci gönderiminin 2011 yılında durdurulduğunu belirttik. Bu son derece yerinde bir karardır ve doğrudan "**kimlik**" ile ilgili boyutu bulunmaktadır (Aydıngün-Tüfekçioğlu, 2012). 2011 sonrası yaşı gereği kimliği ve kişiliği lisans öğrencilerine göre daha oturmuş lisans üstü öğrencileri yurt dışına gönderilirken, yurt içindeki lisans öğrencileri için farklı bir politika geliştirilmiştir. Dünyanın değişik ülkelerinden kendi alanlarının önde gelen akademisyenlerinin kısa sürelik dönemlerle de olsa Kazakistan üniversitelerine davet edilip ders vermeleri, üniversiteler için yasal bir zorunluluk haline getirilmiştir. Bu çerçevede Kazakistan üniversitelerinde binlerce yabancı akademisyen fiilen ders vermiştir ve yukarıdaki 450.000.000 dolara bunun maliyeti dahil değildir.

Görüldüğü gibi, Kazakistan cumhuriyeti yeni yönetici kadroları oluşturmak için çok önemli bir eğitim politikası benimsemiş ve çok ciddi bir bütçe ayırmıştır. Bu politikayı bağımsızlığını ilan eder etmez uygulamaya koymuştur. 1990'lı yıllar Kazakistan Cumhuriyeti için üretim, işsizlik, enflasyon gibi devasa ekonomik sorunların yaşandığı yıllardır. Büyük kentlerde bile geceleri sokak aydınlatması yapılamamaktadır. Emeklilere ortalama 50 dolar maaş verilebildiği bir dönem olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Aynı dönemde, kamu çalışanlarının maaşları da çok farklı değildir.

Yeni bir devlet kurulurken ve pek çok acil ekonomik sorun yaşanırken yüksek öğretime bu paranın harcanması Kazakistan Cumhuriyeti'nin yeni yönetici kadroların yetiştirilmesine ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Bunun yanında bölgedeki kimi Türk dilli devletler, bağımsızlık sonrası dönemde, hem de uzunca süre ülkeye girişi çıkışı zorlaştıran, dünyadan kopuk, adeta kendi içine kapalı yaşarken Kazakistan'ın 18 yaşından başlayarak gençleri yurt dışına, gelişmiş Batı ülkelerinin önde gelen üniversitelerine göndermesi öngörülü bir eğitim politikası ve büyük

bir özgüvenin göstergesidir. Öte yandan, Kazakistan toplumunun dünyaya entegrasyon isteği konusunda önemli bir işarettir.

Bu çalışmanın odak noktasına gelirsek: Yukarıda yeni bir kimlik ve ulus inşasından söz ettik. Bu konuyu hayati önemde yapan başka bir unsur da demografik yapı ile ilgilidir. Çünkü bağımsızlığını kazandığı dönemde Kazakistan nüfusu içinde Kazakların oranı yüzde 50 bile değildir. Ayrıca Kazakistan'da dünyanın başka hiçbir ülkesinde rastlanmayacak biçimde bir anadil sorunu vardır. Kazakistan toplumu çok milletli ve çok dillidir. Onlarca farklı etnik unsuru bir arada tutan şemsiye bağımsızlık öncesi dönemde Rus dili olmuştur. Dolayısıyla kimlik ve ulus inşası konusu Kazakistan için son derece önemlidir (Tüfekçioğlu, 2024).

Ortaya şöyle bir soru çıkmaktadır: Bu kadar genç yaşta Batı ülkelerine giden öğrenciler ne kadar Kazak olarak döneceklerdir? Veya bu öğrencilerin ne kadarı o günün koşullarındaki Kazakistan'a geri dönecektir? Bu bir risk değil midir? Bu risk aslında lisans düzeyinde eğitim desteğine son verilmesiyle minimize edilmiştir. Bolaşak yetkililerinden aldığımız veriler, öğrencilerin çok önemli oranının başarılı olup geri döndüğü ve dönenlerin de yarısının kamu işlerinde çalışmaya başladıklarını göstermektedir. Bu önemli bir başarıdır.

İkinci sorulması gereken soru Bolaşakla yurt dışına gönderilen öğrencilerin sosyo-ekonomik durumlarıyla ilgilidir. Acaba sadece mevcut elitlerin çocukları mı bu programdan yararlanmıştır? Aşağıda Bolaşakla Batı ülkelerinde okuyup dönen bazı doktora öğrencileri ile yaptığım mülakatlarda verilen bilgiler bu sorunun yanıtını konusunda bir fikir vermektedir:

Çocukluğumdan beri yurtdışında eğitim görmeyi hayal ediyordum. Bir İngilizce ders kitabının kapağında Londra Köprüsü'nün bir resmini görürdüm ve onu kendi gözlerimle görmenin hayalini kurardım. Ancak kırsal bir okulda okuduğum ve ailemin ekonomik durumunun yurtdışında okumama yetmeyeceğini çok iyi anladım. Daha sonra şehre okumaya gittiğimde Bolashak programını duydum. Doğru, ilk başta hem ben hem de çevremdekiler "bu program sadece zenginlerin çocuklarına yöneliktir" şeklindeki kalıplaşmış düşünceden kurtulamadık. Daha sonra birkaç kez bu konuda yanıldığımı anladım. Önce kardeşimin bu program kapsamında Rusya'ya, biraz sonra da benim İngiltere'ye kabulüm

bu önyargıları yıktı. Zaten öğrendim ki Bolasak programının nüfus için erişilebilirliğinin bir başka kanıtı da özel bir "Kırsal Gençlik" kategorisinin bulunması idi……Evet Bolaşak programından burs kazanmak kolay değil. Ama yeterli bilgiye sahipseniz başka engel yok. Her şeyden önce, İngilizce dili bilgi seviyesinin belirli gereksinimleri karşılaması gerekir. Burada programın bir avantajına dikkat çekmek istiyorum. Mühendisler, doktorlar ve kırsal gençler kategorilerinde bu döneme ilişkin eşik puan düşürüldü. Yani kırsal kesimdeki gençlerin yabancı dil konusunda uzmanlaşma fırsatlarının çok az olduğu dikkate alınıyor. İngilizcenin yanı sıra devlet dili olan Kazakça bilgisi, analitik düşünme yeteneği ve psikolojik istikrar da dikkate alınmaktadır...

…Son aşama bağımsız komisyon üyeleriyle yapılacak görüşme sonrasında adayın burs alıp almayacağı belli olacak…Yarışma süreci mümkün olduğu kadar açıktır. Mülakat sırasında (çevrimiçi olarak gerçekleştirilen) dahi, yolsuzlukları önlemek adına komisyon üyelerine adayın ismi açıklanmıyor; adayları sadece koda göre değerlendiriyorlar. Adayların cevapları videoya kaydediliyor; tartışmalı sorular ortaya çıkarsa videoyu tekrar izleyebilirsiniz. Eğer aday sınavda başarısız olursa, gelecek yıl kısacası istediği kadar tekrar başvuru yapma şansına sahip oluyor…

…Burslu olduktan sonra başka arkadaşlarla da tanıştım ve hepsinin benim gibi sıradan gençler olduğunu fark ettim. Hepsi bağımsız okuyan, çok çalışan, eğitim alan gençler. Her burs alıcısına birkaç milyon tenge harcanacak. Böyle bir meblağı karşılayamayacağımız açık. Ancak devletin gençlere sağladığı büyük yardımlar sayesinde benim gibi birçok genç, güçlü yabancı üniversitelerde okuma fırsatı buldu.

Bu doğrudan alıntılar, Bolaşak Programı konusunda kapsamlı bir veri sunmaktadır. Aynı zamanda, gönderilen öğrencilerin seçilmesi sürecini de açıklar niteliktedir.

Sonuç:

Sonuç olarak Bolaşak Programı dünyadaki benzer uygulamalardan farklılaşan yönleri ile uluslararası alanda bir model olma özelliği göstermektedir. Kazakistan Cumhuriyeti'nin ikinci 30 yılında görevde olacak ve Batı'da yetişmiş yeni yönetici elitlerin "**yeni bir ulus ve kimlik inşası**" konusu karşısındaki muhtemel tutumlarını bugün ancak öngörebiliriz.

Alima Bissenova gibi Amerika'da antropoloji konusunda uzmanlaşan bir genç akademisyenin şimdi ülkesinde hayatını kazak tarihi ve kültürüne adayan önemli bir antropolog olarak karşımıza çıkması, Kazakistan Cumhuriyeti'nin yeni yönetici elitleri yetiştirmek için yüz milyonlarca doları boşuna harcamadığını göstermektedir. Batı eğitimi almış bu gençlerin Kazakistan'a kazandıracaklarının sadece teknik gelişmeye katkıyla sınırlı kalacağını düşünemeyiz. Ülkenin bütünlüğünü, çok etnili yapısını demokratik değerler ve evrensel insan haklarına bağlı olarak güçlendireceklerini öngörebiliriz. Bilimsel bilgi üzerine bina edilecek kurumsal gelişme, ülkenin her anlamda gelişmesine ve kapsayıcı ulusal kimliğin güçlenmesine olanak sağlayacaktır.

Kaynakça

Aydıngün, A – Tüfekçioğlu,H, Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar Türkiye ile İlişkileri "Avrasya'nın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke: Kazakistan ", ANKARA, 2012

Kışlalı, A. T. (1987). *Siyaset Bilimi.* Ankara: Ankara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Yayınları.

Mills, C. W. (2019). *İktidar Seçkinleri.* (Ü. Oskay, Çev.) İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Mosca, G. (2019). *Siyasi Doktrinler Tarihi.* (S. Tiryakioğlu, Çev.) İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Omarova, B, Kazakistan'ın Kalkınma Politikası Ve Yurtdışı Yükseköğretim Programı,

İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul-2014

Pareto, V. (2018). *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü: Kuramsal Bir Sosyoloji Uygulaması.* (M. Z. Doğan, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Tüfekçioğlu ,H, Türkistan'dan Kazan'a Semey'den Baykan'a TÜRK DÜNYASI SOSYOLOJİSİ YAZILARI

Doğu Kitabevi, İstanbul 2024

Weber, M. (2023). *Ekonomi ve Toplum (1. Cilt).* (L. Boyacı, Çev.) İstanbul: Runik Kitap.

Muhafazakârlıktan Sosyalizme Geçiş Sürecinde Türkmen Aydınları: Ş. Kerimî (1893-1937) Örneği

Doç. Dr. Tahir Aşirov*

Giriş

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başı Türkistan'da sosyo-kültürel ve siyasi hayatında dönüm noktalarının yaşandığı bir dönem olmuştur. XIX. yüzyılın sonunda Türkmenler siyasi ve sosyo-kültürel hayatında dönüm noktaların yaşanmasında, 1873 Hive ve 1879-1881 Gökdepe Kalesi'nde gerçekleşen savaşların ayrı bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Türkistan, Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilmesiyle Türkmenlerin siyasi ve sosyo-kültürel hayatında değişiklerin yaşanmıştır. Rusya İmparatorluğu'nun Türkistan'da yürüttüğü politika, kültürel açıdan da Ruslaştırma ve dini açıdan Hıristiyanlaştırma olduğu görülebilir. 1905 İhtilal girişimi sonucunda Rusya İmparatorluğu tarafından yayımlanan "Ekim Manifestosu" (Oktyabrikiy Manifest) ile Türkistan aydınları tarafından da millîlik, özellikle millî bilinç ve düşünceyi ihya etme yolunda, millî matbuat alanında adım atmaya başlanmıştır. Özellikle Ekim 1917 İhtilali ile Türkmenistan'da ivme kazanmaya ve gelişmeye başlayan "ceditçilik" olarak tarihi geçen yenilenme hareketiyle Türkmen siyasi ve sosyo-kültürel hayatında değişmeler ve gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Bununla birlikte

Şemseddin Kerimî

1 Türkmenistan İlimler Akademisi, El-mek: tahirashirov@gmail.com, ORCİD ID: https://orcid.org/0000-0002-9684-0834.

eğitim-öğretimin mektepleşme ve okullaşma ile yenilenme başlayan Türkistan, komünist rejimin hâkimiyete geçmesiyle yeni bir ideoloji altına girmiş oldu. 1924 yılında Sovyet Türkmenistanı'nın kurulmasıyla komünist ideoloji bağlı siyasetinin yürütmesiyle Türkmenler sosyo-kültürel hayatında değişimlerin başladığı görülebilir. Sovyet Türkmenistanı'nda ilk yıllarında "Yerlileştirme" (Korenizatsiya), "Millîleştirme" veya "Türkmenleştirme" siyaseti aktif bir şekilde uygulanmaya başlanmış olsa da 30'lu yıllarında dönemin ideolojisinin millî değerleri ortadan kaldırmaya ve Sovyet insanı/milleti oluşturmaya başladığı görülebilir. Bu değişim sürecinde yaşamış olan Türkmen aydınlarından biri de Şemseddin İmameddinoğlu Kerimî'dir.

1. Şemseddin Kerimî

Kâkâ Medresesi

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın ilk yarısında yenilik ruhu taşıyan Türkmen aydınları olmuştur. Bunları birçoğu bilinmemekle birlikte bazıları günümüz yazılarında az da olsa yer almakta, bazıları da sadece

isimlerini ve yazılarını dönemin süreli yayınlarında görmek mümkündür. Bu dönemde yenilik ruhu taşıyan Türkmen aydınlarından biri de 1893-1937 yıllar arası yaşamış olan öğretmen, dilci, yazar, şair, tercüman Şemseddin İmameddinoğlu Kerimî'dir.

1879-1881 yılları arasında Gökdepe Kalesi'nde gerçekleşen savaşta mücadele ederek şehit olan dönemin âlimi ve "asıl anlamı bilimli insan" olan molla (Kerbabayev, 1988: 51), din adamı Kerimberdi İşan'ın oğlu İmameddin oğlu Şemseddin Kerimî, muhafazakâr ailenin çoğu olarak Ahal vilayeti Bağır köyünde dünyaya gelmiştir. Soy ismi olarak kabul etti. Kerimî, dedesi Kerimberdi İşan'ın ilk kısmına nispet yanının eklenmekle mensubiyetini belirtmek gayesiyle kabul edilmiştir. Şemseddin Kerimî'nın dedesi olan Kerimberdi İşan'ın oğullarından Muhammetmırat ile Muhammetnazar Ahal vilayeti Kâkâ ilçesinde geleneksel eğitim veren medrese açmışlardır. Bu medrese daha sonra yeni usul (usul-i cedit) yöntemini uygulayan bilim ocağı, Türkmen aydınlarının yetişmesinde ayrı bir yerinin olduğunu görmek mümkündür. Nitekim bu okulda Türkmenistan'ın meşhur yazarlardan Berdi Kerbabayev (1894-1974), Garaca Burunov (1898-1965) ile birlikte aynı sınıfta Şemseddin Kerimî tahsil görmüştür. Aynı şekilde bu medresede, XX. yüzyıl Türkmen ünlü kadın yazarlarından şair Tovşan Esenova'nın (1915-1988) eğitim gördüğü ifade edilmektedir. Kerbabayev "Öten Günler" adlı eserinde, Kâkâ Medresesi şu şekilde dile getirmektedir: "Kâkâ'da gerçekten de medrese var idi… Medresenin ahunı Muhammmetmırat İşan.... " (Kerbabayev, 1988: 57, 61).

Türkî dillere, Arapça ve Farsça hakim olan Şemseddin Kerimî, 1927-1931 yıllar arasında Leningrad Yenukidze Şarkiyat Enstitüsü'nde okumuştur. Türkmenistan'a dönen Kerimî, Mari vilayeti Bayramalı şehrinde Pamukçuluk Enstitüsü başta olmak üzere birçok eğitim kurumunda öğretmen olarak çalışmıştır. Kerimî'nin öğretmenliği hakkında 1927 yılındaki arşiv belgesinde şöyle denilmektedir: "Bu belge Şemseddin Imameddinov'a onun gerçekten de merkezi-Sovyet parti mektebinde ana (Türkmen) dili öğretmeni görevinde çalıştığına dair verildi" (Kerimî, 1997). Bu dönemde farklı yüksek öğretimde Türkmen dili hocası olarak devam etmiş ve doçent unvanı almıştır. Dönemin yönetimi tarafından 1932 yılında Özbekistan'ın Zarefşan bölgesine sürgün edilen Kerimî, üç yıl sonra Aşkabat'a geri dönmüştür. Aşkabat'ta Devlet Yayınevi'nde edebî

çevirmen görevinde bulunan Kerimî, 14 Ağustos 1937 yılında yakalanmış, 19 Ağustos 1937'de idama mahkûm edilmiş ve 21 Ağustos 1937 tarihinde kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Ancak Kerimî yirmi yıl sonra 5 Nisan 1957 tarihinde aklanmıştır (Kerimî, 1997a).

1974-1989 yıllar arasında Türkmenistan'da 10 cilt olarak yayımlanan ve dönemin araştırma konularını belirleyen anayasa konumunda olan "Türkmen Sovet Ensiklopediyası" (Türkmen Sovyet Ansiklopedisi) adlı eserde, Şemseddin Kerimî'ye yer verilmediği görülebilir. Ancak Şemseddin Kerimî'nin Türkmen aydınlarının biri olduğu son dönem Sovyet Türkmenistanı'nda yayımlanan "Türkmen Edebiyatınıň Tarıhı" adlı eserlerde şu şekilde dile getirilmiştir: "… Ş. Kerimî en bilimli insanların biri olmuştur. Taşkent'te, Kazan'da okuyup, Özbek, Tatar, Rus dilini iyi öğrenmiştir" (Türkmen Edebiyatınıň Tarıhı, 1979: 67).

Türkmen dilinin, fonetiğinin, söz diziminin ve ağızlarının üzerine ilk bilimsel araştırma yapan bilim adamlarından Aleksandr Petroviç Potseluevski'nin (1894-1948), 1929 yılında Aşkabat'ta yayımlanan "Turkmenovedeniye" (Türkmen Araştırmaları) dergisinin 10-11. birleşik sayısının 71-72 sayfaları arasında yer alan "Razvitiye Turkmenskogo Yazıka" (Türkmen Dilinin Gelişimi) adlı yazısında, Türkmen edebî dilinin geliştirme görevinin Türkmen aydınlarının borcu olduğu şöyle ifade edildiğinde, Kerimî'nin de Türkmen aydınları arasında ismini zikredilmektedir: "Bu görevin pratik çözümü Türkmen şairlerine, yazarlarına ve sosyal aktivistlerine düştü ([Berdi] Kerbabayev, [Şemseddin] Kerimi, [Garaca] Burunov, [Yakup] Nasırlı, [Abdulhekim] Gulmuhammedov, Bekki Berdiyev, [Gurban] Sähetov, [Geldi] Gurtmıradov, [Gabeydulla] Hüseyinov ve diğerleri)" (Potseluyevskiy, 2021: 177).

Şemseddin Kerimî'nin 1925 yılında Begenç ve Guvanç adında ekiz oğlu olmuştur. 1928-2009 yılları arasında yaşamış olan Toylı adında bir oğlu dünyaya gelmiştir. Toylı Kerimî babası Şemseddin Kerimî'nin hayatı ile ilgili 1997 yılında "Mugallımlar Gazeti" (Öğretmenler Gazetesi) adlı süreli yayında "Keç Ikbal" ile aynı yıl "Vatan" gazetesinde "Üç Çınar" başlığıyla önemli bilgileri ihtiva eden yazılar kaleme almıştır (Kerimî, 1997a; Kerimî, 1997b).

1925-1996 yılları arasında yaşamış olan Begenç Kerimî, 29 Temmuz 1920 yılında yayın hayatına başlayan "Türkmenistan" gazetesinin

redaktörlüğü görevine 1 Nisan 1975 yılında getirilmiş ve 1987 yılına kadar da bu görevine devam etmiştir (Aşirov-Albayrak, 2020: 144). 1925-1976 yılları arasında yaşamış olan Guvanç Kerimî, Türkmen tiyatro ve sanat tarihi ile ilgilenmiştir. Onun Türkmen tiyatrosu üzerine kaleme aldığı ve 1964 yılında Moskova'da yayımladığı "Turkmenskiy Teatr" (Türkmen Tiyatrosu) adlı eseri (Kerimi, 1964), 1969 yılında Aşkabat'ta yayımlandığı "Turkmenskiy Akademiçeskiy Teatr Dramı im. Mollanepesa" adlı ilmi işi (Kerimi, 1969) ve 1982 yılında Aşkabat'ta yayımladığı "Altı Garlıyeviň Döredicilig" adlı kitabı bulunmaktadır (Kerimi, 1982). Bunlardan başka Guvanç Kerimî'nin söz konusu alan ile ilgili birçok makalesinin olduğunu görmek mümkündür. Guvanç Kerimî'nin Türkmen tiyatro tarihi üzerine araştırmalar yapan kız Jennet Kerimî, üniversitede öğretim görevlisidir. Sanat tarihçisi Jennet Kerimî ile söz konusu araştırmalar hakkında görüşme yapılmıştır.

2. Çalışmaları

Türkmen aydını Şemseddin Kerimî'nin dönemde farklı konuyu ele alan birçok yazıya imza attığını görmek mümkündür. Ancak dönemin koşulları Türkmen aydınlarının yazılarının ebedileşebilmesini sağlayan yayımlanma fırsatı olmadığı bir gerçektir. Nitekim döneme ait anonim şiirler, yazılar başta olmak üzere piyes oynandığı literatürlerde zikredilmekte olsa da metinlerinin günümüze ulaşmamış olması bunun bariz örneklerindendir. Aynı şekilde dönemin koşullarıyla mücadele eden aydınlardan bir olan Şemseddin Kerimî'nin de çalışmalarının tespit edilebilenleri aşağıdakilerdir.

2. 1. Türkmen Gızına

Şemseddin Kerimî'nin St. Petersburg'a okula gitmeden önce de dönemin soysa-kültürel hayatı ile ilgili değerli yazılara imza attığını görmek mümkündür. Kerimî'nin 1925 yılında "Türkmen Gızına" (Türkmen Kızına) adlı bir şiirini kaleme aldığı dönemin süreli yayınlarında görülebilir. Kerimî'nin dönemin yenilikçi aydınlarının dile getirdiği sorunlardan biri olan kızların okuması konusunu beyan eden "Türkmen Gızına" adlı şiiri, 29 Temmuz 1920 tarihinde yayın hayatına başlayan "Türkmenistan" gazetesinde, 27 Şubat 1925 tarihli sayısında yayımlanmıştır (Kerimî, 1925):

Ey hüýr enesi,
Mektep sonası,
Okamaga gel,
Dayhan balası.

Gökde uçanlar,
Suvda yüzenler,
Mekdepden aldı,
Bilim barısı…

2. 2. Gazetiň İşçi Dayhanlara Beren Peydası

Kerimî'nin 1926 yılında "Türkmenistan" gazetesinde "Gazetiň İşçi Dayhanlara Beren Peydası" (Gazetenin İşçi-Emekçilere Veren Faydası) adlı bir yazısı yayımlanmıştır (Kerimî, 1926). Kerimî'nin bu yazısı şu şekildedir: "Gazete, işçi - emekçilere şura [sovyet] oluşumunu ve şura hükümetiniň işçi - emekçi hükümeti olduğunu anlattı. Gazete, dünyada bilinç–bilimsiz yaşayıp olmayacağını emekçilere bildirip çocuklarını okutmaya heveslendirdi. Gazete, şehirden uzak olan köylerde kooperatif, sağlık evi ve diğer şeyler gerekli olduğunu ve bu yolda çareler görülmeli olduğunu yazıp genç cumhuriyetimizin başkanlarını onadı ve birkaç köylerde çareler görülüp kooperatif ve sağlık evleri açıldı" (Kerimî, 1926). Kerimî'nin bu kısa yazısı birkaç açıdan değerlidir. Bu yazıda, Türkmen dili ve terminolojisi başta olmak üzere Türkmenistan'da matbuatın öneminden bahsedilmektedir. Sovyet Türkmenistanı dönemde meşhur yazar Berdi Kerbabayev (1894-1974) "Metbugat" (Basın) adlı şiirinde "Dünyada özgür yaşamak için, Her bir şeyden gereklidir basın" ifadeleri ile matbuatın gerekli olduğunu vurgulamaktadır (Aşirov, 2022: 270). Kerimî bu yazısıyla matbuatın gerekli olduğunu erken bir zamanda ifade etmektedir.

2. 3. Öldi-de Dındı

Kerimi'nin 1928 yılında "Gızıl Yol" (Kızıl Yol) dergisinin 2-3. birleşik sayısında "Öldi-de Dındı" (Öldü de Kurtuldu) adlı yazısı yayımlanmıştır. Sovyet Türkmenistanı'nda Latin alfabesinin inkılâbın alfabesi olduğu vurgulayan şiirler, öyküler ve yazılar ile anlatılmaya çalışılmıştır. Kerimi'nin "Öldi-de Dındı" yazısı da bunun örneklerinden biridir (Aşirov-Acar, 2021: 434, 436). Kerimî söz konusu yazısıyla Türkmenlerin Latin alfabesine geçmesinin gerekli olduğunu açıklamaya ve beyan etmeye çalışmaktadır.

2. 4. Aşıksız Yer-Süpermeli Däl

Kerimî'nin 1928 yılında "Türkmen Medeniyeti" dergisinde "Aşıksız Yer-Süpermeli Däl (Pikir Alışmak Yolı Bilen)" (Aşıksız Yer-Silmeli Değil "Tartışmak Yöntemi ile") adlı yazısını görmek mümkündür (Kerimi, 1928: 77-81). Dönemin yazılarının başlığının hemen altına "Çekişme yolı bilen" (Tartışma yoluyla) veya "Pikir Alışma Yolı Bilen" (Fikir Müzakeresi Yoluyla) ifadesini ekleyerek konuyu tartışmaya açmaktadır. Nitekim Kerimî'nin söz konusu yazısının altında "Pikir Alışma Yolı Bilen" (Fikir Müzakeresi Yoluyla) ifadesi yer almaktadır. Kerimî kaleme aldığı konuyu tartışmaya açmaktadır. Türkmenlerin kendilerine özgü bir alfabesinin olması gerekli olduğunu ileri süren Kerimî ilk olarak Rusya İmparatorluğu döneminde yönetimin Türkmenlere bakış açısını alıntıyla açıklamaya çalışmakta ve Ekim İhtilalının sonucunda "Türkmen Mektebi", "Türkmen Dili", "Türkmen Edebiyatı" başta olmak üzere düşüncelerin ortaya çıkmaya başladığını ifade etmektedir. Kerimî St. Petresburg'da yazarak "Türkmen Medeniyeti" dergisine gönderdiği yazısında, Türkmen dilini gelişmeler ile ilgili görüşlerini beyan etmektedir.

2. 5. Gızını Okatmasa Meniň Ayalım Däl

Kerimî'nin 1929 yılında "Türkmen Medeniyeti" dergisinde "Gızını Okatmasa Meniň Ayalım Däl" (Kızını Okutmasa Benim Eşim Değil) adlı yazısında, Türkmen kızlarının okumasına ayırdığını görmek mümkündür (Kerimi, 1929a). Kerimî yazısında, Türkmen kızlarının eğitim-öğretime veren okullarda okutulmasının gerekliliği üzerinde durmaktadır. Rusya İmparatorluğu döneminin usul-i cedit öğretmenlerinden biri olan Muhammetgulı Atabayoğlu'nun (1885-1916) 1914-1917 yıllar arasında Aşkabat'ta yayımlanan "Ruzname-i Mavera-i Bahr-i Hazar" (Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazeta / Hazar Ötesi Günlük Gazete)" isimli gazetede, Türkmen kızlarının okutmasıyla ilgili yazılarıyla ivme kazanmaya başlayan ve Türkmen düşünürü Abdülhekim Gulmuhammedov'un (1885-1931) 1925 yılında kaleme aldığı "Densiňmedik Dul Galar" (Denklenmedik Dul Kalır), meşhur Türkmen yazar Berdi Kerbabayev'in (1894-1974) 1927 yılında kaleme aldığı "Kızlar Dünyası", Amandurdı Alamışov'un (1904-1943) 1928 yılında yayımlamaya başladığı "Söndi" adlı yazıları, dönemin Türkmen kızlarının okuması gerekliliğini öne çıkaran metinlerden bazılardır (Aşirov-Albayrak,

2020a: 158-172). Kerimî'nin "Gızını Okatmasa Meniň Ayalım Däl" adlı yazı dizisi de bu minvalde kaleme alınan yazılardan biridir.

2. 6. Saplamak Gerek

Şair Kerimî 1925 yılında yayın hayatına başlayan "Yaş Kommunist" (Genç Komünist) gazetesinde, "Ş.K." şeklinde ad ve soyadının ilk harflerinin kısaltmasıyla 1929 yılında "Saplamak Gerek" (Temizlemek Gerekli) başlıkla altı dörtlükten oluşan bir şiir yayımlamıştır (Kerimî, 1929b). Gazetede dönemin Türkmen aydınlarının Türkmen dili, edebiyatı ve kültürü ile ilgili yazıları yayımlanmıştır. Özellikle Türkmen edebiyatı alanında yayımlanan şiirler ve edebi materyaller ayrı bir değer taşımaktadır (Aşirov, 2023: 517-533). Kerimî şiirde, dönemin ideolojisine karşı olanların, söz sahibi olanların, özellikle son dörtlükte dönemin din adamlarıyla ilişkisi olanların temizlenmesinin gerekli olduğunu ileri sürmektedir.

2. 7. Meseläni Açık Goymalı

Kerimî'nin 1930 yılında "Türkmen Medeniyeti" dergisinde "Meseläni Açık Goymalı" (Konuyu Açık Ortaya Atmalı) başlıklı Türkmen edebi dili ile ilgili değerli bir yazısının olduğunu görmek mümkündür (Kerimi, 1930: 11-15). Kerimî bu yazısında, dönemin Türkmen edebî dili üzerine yazılan yazıları ele alarak değerlendirmekte ve konuyla ilgili yeni fikirleri ileri sürmektedir. Türkmenistan'da 1920'li yıllardan itibaren Türkmen dili, özellikle terminolojisi üzerine yoğun bir şekilde bilimsel araştırmaların yapılmaya başlandığı görülebilir. 1930'lu yıllarında Türkmen dili ve terminolojisi konusu ile ilgili önemli görüşleri içeren yazılar kaleme alınmış ve farklı mecralarda yayımlanmıştır (Aşirov-Albayrak, 2020b: 120-130). Kerimî'nin 1930 yılında "Türkmen Medeniyeti" dergisinde "Meseläni Açık Goymalı" adlı makalesi, bu serüvenin devamında kaleme alınan bir yazı olduğunu söylemek mümkündür. Sovyet Türkmenistanı döneminde Türkmen dili, edebiyatı, kültürü ve tarihi ile ilgili çalışmalarda, terminoloji her zaman önemli konulardan biri olmuştur.

2. 8. Okuv Kitabı

Şemseddin Kerimî, Y. Övezmämedov ve B. İlmıradov ile birlikte 1930 yılında Aşkabat'ta yayımlanan "Okıv Kitabı" (Okul Kitabı) adıyla "Köy

okullarının III. ve IV. yıllık ve tehnikumların hazırlık kursları için" hazırlamışlardır. Bu eser iki yüz almış sayfadan oluşmaktadır. Okuma parçalarının içeren eser genel olarak Yaz (Tomıs – 5-73), Sonbahar (Güyz-77-122), Kış (Gış -125-193) ve İlkbahar (Yaz- 197-260) olmak üzere dört bölümden ibarettir (Kerimî vd., 1930).

2. 9. Kıragathana

Kerimî'nin "Kıragathana" (Kıraathane) adlı yedi dörtlükten oluşan bir şiirinin olduğunu görmek mümkündür. Kerimî bu şiirinin altında "Ş.K." şeklinde ad ve soyadının ilk harflerinin kısaltmasıyla imza atmıştır. Kerimi'nin bu şiiri, kendinin de hazırlayanlar içinde olduğu ve 1930 yılında Aşkabat'ta "Okıv Kitabı" (Okul Kitabı) adıyla yayımlanan eserde yer almaktadır (Kerimî, 1930: 174). Kerimî "ses çıkmıyor hiç kimseden" satırlarını ihtiva eden şiirinde, "Kıraathane" ifadesiyle dönemin kütüphanesini göz önünde tuttuğu söylenebilir.

2. 10. Gutlı Bolsın Gurıltay

"Sovyet döneminde mollalıktan ayrılarak Sovyet mektebinde öğretmenlik yapan" Kerimî'nin "Gutlı Bolsın Gurıltay" (Kutlu Olsun Kurultay) adlı bir şiirinin olduğunu görmek mümkündür. Kerimi'nin Muhammet Geldiyev (1889-1931) tarafından Latin alfabesiyle, 1931 yılında, Aşkabat'ta "Türkmen Yaş Goşgıcıları: Dil-Edebiyat, Magarıf-Medeniyet Hakkında" (Türkmen Genç Şairleri: Dil- Edebiyat, Maarif – Medeniyet Hakkında) adıyla derlenen eserde, üç dörtlükten oluşan bu şiiri yayımlanmıştır (Aşirov, 2019: 53-56).

2. 11. Türkmen Diliniň Yazıv Düzginleri

"Eski medreseyi tamamlan" Kerimî'nin 1932 yılında "Türkmen Diliniň Yazıv Düzginleri" (Türkmen Diliniň Yazım Kuralları) adlı yazısı, ayrı bir önem bulunmaktadır. 19 Mayıs 1930 yılında toplanmış olan ve Türkmen dilinin aktüel konularını müzakere eden Türkmenistan I. Bilimsel Konferansı delegesi Kerimî'nin 1932 yılında "Konunistler Magarıfı" (Komünistler Maarifi) dergisinin "Dil ve İmla Bölümü" başlığında "Türkmen Diliniň Yazıv Düzginleri" isimli yazısı yayımlanmıştır (Kerimî,

1932). Derginin yönetimi tarafından yazının başında "Bolşeviklerçe Ünis Berip Barlamalı" (Bolşeviklerce Dikkat Ederek İncelenmeli) başlığıyla eklediği yazı şöyle başlamaktadır: "Dergimizin bu (3-4) sayısında sayın Şemseddin Kerimî'nin "Türkmen Diliniň Yazıv Düzginleri" adlı makalesini müzakere (tartışma) yolu ile yayımlıyoruz. Makale yazarının ricası üzere hiçbir şey değiştirilmeden tam ve yazıldığı gibi yayımlıyoruz" (K.M., 1932: 40). Kerimî'nin söz konusu yazısının Türkmen yazım kuralları tarihinde değerli bir metin olduğu ortaya çıkmaktadır. Türkmen edebî dilinin yazım kuralları netleştirmek ve standartlaştırmakla gayesiyle 1920'li yıllarında yayımlanmaya başlayan yazı dizisinin bir halkası olduğu söylenebilir.

2. 12. Novruz Gicesi ya-da Görgüli Aycemal

"Mektebin Türkmen dili muallimi" Kerimî 1924-1925 yıllarında "Novruz Gicesi ya-da Görgüli Aycemal" adıyla kaleme almıştır. Ancak Şemseddin Kerimî'nin sanat tarihçisi oğlu Guvanç Kerimî, "Aycemal" piyesini 1920 yılında yazdığını şu şekilde dile getirmektedir: "Şemseddin Kerimî'nin "Aycemal" [adlı eseri] bir bilgiye göre 1920 yılında, diğer bilgiye göre ise 1925 yılında yazılmıştır. Piyesin muhtemelen iki versiyonu vardı. İlki [versiyonu] günümüze ulaşmamış, ancak Türkmen devlet neşriyatının 1927 yılında yayımladığı ikinci [versiyonu] bulduk" (Kerimi, 1964: 14). Kerimî bu belgede "Aycemal" piyesinin yazarı olarak "Şemseddinov" şeklinde geçse de eserin 1925-1926 yıllarında yazıldığını ifade edilmektedir: "O [Şemseddin Kerimî] 1926-1927 yıllarında "Aycemal" adlı piyesi yazdı" (TIA Gol. fondı. inv. № 1235, s. 74). Ancak 1925 yılında yeniden üzerinde çalıştığını, özellikle 1927 yılında yeni varyantı görmek mümkündür: "1927 yılında Ş. Kerimî'nin "Aycemal" piyesinin yeni varyantı tekrar ortaya çıktı" (Şamıradov, 1971: 45, 205).

Şemseddin Kerimî'nin bu piyesi ilk defa 1927 yılında Aşkabat'ta "Novruz Gicesi ya-da Görgüli Aycemal" (Nevruz Gecesi veya Aciz Aycemal) adıyla yayımlanmıştır (Kerimî, 1927). Kitabın içeriği şu şekildedir: "Söz Başı Onında" (Önsöz Yerine) adıyla Seyitcemal Gapuroğlu tarafından yazılan bir üç sayfadan ibaret bir önsöz (s. 3-5), "Oynayanlar" (Oyuncular, s. 6-7), Birinci Perde (s. 8-25), İkinci Görünüş (s. 26-44), İkinci Perde (s. 45-59), Üçüncü Perde (s. 61-76) oluşan bir piyestir. Ayrıca

eserin altmışıncı sayfasında, Seyitcemal Gapuroğlu'na kadınları konu alan "Ayallar" (Kadınlar) başlıklı şiiri bulunmaktadır (s. 60).

Kerimî'nin "Aycemal" adlı piyesine dönemin dilci âlim Seyitcemal Gapuroğlu tarafından "Söz Başı Ornunda" (Önsöz Yerine) başlıklı önsöz kaleme alınmış ve piyesin tanıtımı şu şekilde yapılmıştır: "Eski düzenleri, çürümüş örf adetleri… betimlendirip, halkın gözünün önünde göstermeye… korkunçlu çürümüş adet belasına yakalan halkın "uçurum kayalardan" saklanmalarına, yeni durumlar içinde yaşamalarına sebep, yol, yardım olar umudu ile 1925 yılında başkanımız Şemseddin Kerimî tarafından yerli hayattan alınıp, üç perde, dört görünüşlü bu piyes kitabı yazıldı" (Kerimî, 1927: 3-4). Kerimî'nin "Aycemal" adıyla da meşhur olan eseri, üç perde ve dört görünüşlü piyestir. Bu eser döneminin önemli sorunlarından biri olan kadın konusunu işlemektedir. Kerimî'nin bu piyesi çok ilgi görmüştür.

Türkmen aydını Kerimî'nin "Aycemal" adlı piyesine önsöz kaleme alan Seyitcemal Gapuroğlu, Türkmen tarihinde ilk piyes olma özelliğini taşıdığını şu şekilde dile getirmektedir: "Bu güne kadar halkımızın kendi gençleri tarafından kendi hayatından alınarak kendi dilinde yazılan piyesini gözümüz görmediğinden yazılış bakımından Türkmen tarihinde ilk yeri alan bu piyesi kutluyoruz" (Kerimî, 1927: 5). Aynı şekilde Kerimî'nin "Aycemal" piyesi son dönem Sovyet Türkmenistanı'nda yayımlanan eserlerde şöyle dile getirilmiştir: "Aycemal" [piyeste] var olan eksikliklere rağmen, o dönemde şöhret kazanan sahna eserlerinin biridir. O Türkmen edebiyatında yaşamın karanlık taraflarını yansıtan ilk eserlerin derecesinde duruyor" (Türkmen Edebiyatınıň Tarıhı, 1979: 67). Kerimî'nin "Novruz Gicesi ya-da Görgüli Aycemal" adlı eseri, Türkmenistan'da yirminci

ناؤرز گیجسی یادا گورگهلی

ایجامال

یازانی:

شمسه‌ددین ایمامه‌ددین اوغلی

تۆرکمه‌نستان دهولهت نهشریاتی

اشغابات ـ پالنراتسکی

1927 یل

yılların ilk piyesleri arasında sayılmaktadır (Şamıradov, 1971: 35). Ancak Kerimî'nin "Aycemal" piyesinin Sovyet Türkmenistanı'nda ilk olarak eserinde yer verenlerin biri oğlu Guvanç Kerimî'dir. O 1964 yılında Moskova'da yayımladığı "Turkmenskiy Teatr" (Türkmen Tiyatrosu) adlı eserinde, babasının "Aycemal" piyesine yer vermektedir. Ayrıca Gurbanmırat Orazov tarafından 1974 yılında "Türkmenistanıň Halk Magarıfı" adlı dergide "Pedagog hem-de Dramaturg" adıyla yayımlanan makalede, Kerimî'nin hayatı ile "Aycemal" piyesi hakkında bilgi verilmektedir (Orazov, 1974: 26-30). 1997 yılında Türkmenistan'da yayımlanan süreli yayında "Aycemal" piyesinden bir kısa bir parçasına yer verilerek tanıtımı yapılmıştır (Halk Hazınasınıň Dür Däneleri, 1997).

Aynı şekilde bu dönemde Türkmen dilinde birkaç piyes görmek mümkündür. Ata Govşudov'u 1922 yılında "Zakaspi Frontı", Basir Mecidoviç Abdullin'in (1892-1937) "Soltan Sancar" (Abdullin, 1926) ve "Deňsizlik" (Abdullin, 1927), "Yaradangulı" olarak değerli yazılara imza atan yazar Abdılla Siraceddin Barayev'in "Sövda Oňmadı" (Yardangulı, 1926), Berdi Kerbabayev'in "Tiryekkeş ve Tebipler" (Kerbabayev, 1929), Ayıtcan Haldurdıyev'in "Galıňsız" (Haldurdıyev, 1929) ve Ata Govşudov'un "Ganlı Ceňňel" (Govşudov, 1929) adlı piyesleri zikretmek mümkündür. Bu konuda Kakabay Bayrammıradov "Söveşceň Edebiyat Ugrunda" adlı eserinde, dönemin ilk piyeslerinden şu şeklinde bahsetmektedir: "Bu dönemde millî dramaturgiye hakkında da ilk denemeler yapıldı. Diğer dillerden tercüme edilen piyesler ile birlikte Türkmen dilinde yazılan birkaç piyesler ortaya çıktı. Bunlar B. Kerbabayev'in "Tiryekkeş ve Tebip", Ş. Kerimî'nin "Aycemal", Yaradanguli'nın (A. Babayev'in) "Bu Bolşa Seret" atlı piyeslerinden ibarettir" (Bayrammıradov, 1970: 102).

Türkmen dili öğretmen Kerimî'nin "Aycemal" adlı piyesinin 1925-1929 yıllar arasında oynandığını görmek mümkündür. Piyesin önsözünde 1925 yılında oynandığına dair şöyle bahsedilmektedir: "Bu piyes basılmazdan önce 1925 yılında Türkmenistan beş yıllık bayramında emekçiler evinde merkezi parti öğrencileri tarafından Kâkâ'da yatılı okulu oğlanları tarafından oynandı" (Kerimî, 1927: 4). Ayrıca Sınçı tarafından 1929 yılında "Yaş Kommunist" (Genç Komünist) gazetesinde "Oyun Oynadılar" adlı kısaca haber şöyle bahsedilmiştir: "Eylül ayının 10-11 başlayarak Köşi köyünün içine bu köylü Daru'l-muallim mektebini tamamlan mollalar (öğretmenler) ile kadınlar Daru'l-muallim mektebinin üst

sınıflarında okuyan kızlar tarafından "Aycemal" oyunu 13 Eylülde sahneleştirilecek diye haber yayılmaya başladı… 19 Eylül geldi/sahneleştirildi" (Sınçı, 1929). Aynı şekilde Bäşim Şamıradov konuyla ilgili şöyle demektedir: "Bu eser çeşitli drama kolektifleri tarafından çok yılların devamında (1925-1929) sahneden ayrılmadan oynanıyor. Hatta o sadece Aşkabat'ta değil, eysem Türkmenistan'ın birçok ilçelerinde de şöhret kazanıyor" (Şamıradov, 1971: 185).

Piyesin konusu dikkat çekicidir. Piyeste genel olarak kadın konu bağlamında gelenekçi ve yenilikçi eğitim-öğretim ele alındığı söylenebilir. Nitekim eserde, piyese ismi verilen Aycemal ile gelenek veya feodal hayatı temsil eden Sazak ve yenilikçi Gurban temsil edilmektedir. Kadın bağlamında gelenek ile yenilik arasındaki çekişmeyi konu edinmektedir. Nitekim gelenek medeniyetini medrese, yenilik kültürünü yeni usul (usul-i cedit) yönteminde eğitim-öğretim veren mekteptir. Eserde, geleneksel eğitimi devam eden okula medrese, usul-i cedit okuluna "cedit" veya "cedit mektebi" şeklinde ifade edilmektedir. Piyeste yenilikçilerin süreli yayınlar ve usul-i cedit kitapları okudukları da şu şekilde dile getirilmiştir: "Gazete ve cedit kitabı okuyup…" (s. 23). Bununla birlik gençler erken evlendirmek konusu okumak isteği ile ifade edilmiştir: "Şimdilik ben evlenmek istemiyorum, okumaya gideceğim" (s. 24). Piyeste yenilikçi için "Orus yanında yüzli" (Rus yanında yüzlü) ifadesi de kullanılmaktadır. Bu dönemin yönetimi ile ilişki kurabilen, okur yazar bir insan olarak ifade edilmektedir. Bundan dolayı usul-i cedit okulunun tercih edildiği piyeste şöyle zikredilmiştir: "Tümü cedit mektebine taraf… grup grup olup gidiyorlar" (s. 42). Ayrıca geleneksel eğitimin yenilenmesine gerekliliği vurgulanmış ve dönemin kıyafet konusu, batı tarzı giyinmeye de dikkat çekilmiştir.

2. 13. Türkmenleştirilenleri ve Çevirileri

2.13.1. Türkmenleştirilenleri

Tercüman Kerimî, Türkistan'ın önemli simalarından biri olan Abdurrauf Fıtrat'ın (1886-1938) birkaç eserini Türkmenleştirmiştir. Kerimî, 1927 yılında yazar Fıtrat'ın "Ulı Kammunar" (Büyük Kommunar) adlı eserini Türkmenceye kazandırmıştır (Fıtrat, 1927). Kerimî, Fıtrat'ın 1923 yılında kaleme aldığı "Hindi İhtilalcıları" adlı piyesini 1927 yılında Türkmenceye kazandırmıştır (Fıtrat, 1927). Kerimî, Fıtrat'ın 1924 yılında kaleme aldığı

"Abulfeyz Han" adlı piyesini, 1927 yılında Türkmenceye kazandırmıştır (Fıtrat, 1927). Fıtrat'ın "Abul Feyz Han" adlı piyesinin Türkmen tiyatro tarihinde ayrı bir yerinin olduğunu görmek mümkündür (Kerimî, 1964: 23). Fıtrat'ın "Abul Feyz Han" piyesi başta olmak üzere "Ulı Kammunar" ve "Hindi İhtilalcıları" piyesleri, 1927 yılında sahneleştirilmiştir (Şamıradov, 1971: 197).

2.13.2. Çevirileri

Kerimî "Ulusal tiyatro bir milletin olgunluğunun göstergesidir" ifadeleri dile getiren yazar Nikolay Alekseyeviç Ostrovski'nin (1904-1936) "Kak Zakalyalas Stal" (Çelik Nasıl Pişirildi?) isimli kitabını "Polat Nähili Bişişdi" adıyla Türkmenceye kazandırmıştır. Eser, dönemin Latin alfabesinde her bir bölüm dokuz baptan oluşan iki bölüm ve dört yüz on üç sayfadan ibarettir. (Ostrovkiy, 1927). Tolstoy'un "Zahire" adlı eserini ve Bela İlleş'in (1895-1974) "Tissa Gorit" (Tissa Yanıyor) isimli eserini, Türkmenceye tercüme etmiştir. Maksim Gorki'nin "Mat" (Ana) adlı eserinin yarısını tercüme ettiği de ifade edilmektedir (Kerimî, 1997a). Kerimî'nin bunlardan başkada Türkmenleştirilenleri ile tercümelerinin olduğunu görülebilir. Çünkü kütüphanelerde bulunmasa da literatürde bazı eserleri Türkmenceye kazandırdığına dair bilgi verilmektedir. Bununla birlikte Toylı Kerimî'ye 1956 yılında Karakum çölünde yerleşen "Yerbent" köyünün mekteplerinin birinin müdürü, Kerimî'nin yasaklanan tercümelerinden "Çelik Nasıl Pişirildi?" ile "Tissa Gorit" kitaplarını hediye edilmiştir (Kerimî, 1997a).

Şemseddin Kerimî'nin çalışmaları Türkmen dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü açısından önemli ve değerli yapıtlar olduğunu ortaya çıkmaktadır. Ancak yazarın yazılarının ve çevirilerinin tamamını tespit etmek olanaklı değildir. Çünkü üç yıllık bir göz altından sonra "eve gelen gününün ertesi ne içindir bir çok kağıtları, kitapları toplayarak yaktı". Ayrıca daha sonra yazarın kitaplarının yakılmasıyla ilgili yönetim tarafından sözlü emir verildiği ifade edilmektedir (Kerimî, 1997a).

Sonuç

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan din adamı – bilge Kerimberdi İşan'ın oğlu İmameddin oğlu Şemseddin Kerimî, muhafazakâr ailenin çoğu olarak dünyaya gelmiştir. Âlimler ocağında

dünyaya gelen Şemsedddin Kerimî'nin ilk olarak ailesinde geleneksel temelde eğitimi almış olduğu söylenebilir. Dönemin eğitim kurumlarından olan geleneksel medrese ve usul-i cedit mektepte başta olmak St. Petersburg ve Türk dünyasının önemli merkezlerinde tahsil gören Kerimî, birçok değerli eserlere imza atmıştır. Usul-i cedit mektebinde eğitim gören Kerimî, Abdurrauf Fıtrat'ın eserlerini Türkmenceye kazandırması, Türk dünyasında esen yenilik ruhunu taşıdığının bir göstergesidir. Bununla birlikte Kerimî'nin farklı düşünce yapılarını gösteren iki versiyonun olduğu söz edilen "Aycemal" eserinde, geleneksel eğitim veren medreseye karşı yenilik/cedit mektebinin önemini vurgulaması, dönemin yenilik ruhunun önemi açıklamaktadır. Aynı şekilde Kerimî'nin "Aycemal" piyesinin iki versiyonun olduğu Türkmen düşüncesi tarihinde Kerimî'nin "Saplamak Gerek" adlı şiirinde ise Türk dünyasında eser "ceditçilik" (yenilik) hareketinden dönemin ideolojisini benimsediğini görmek mümkündür. XX. yüzyılın ilk yarıdında yaşamış olan Türkmen aydınlarının yaşamı ve çalışmaları, dönemin siyasi ve sosyo-kültürel hayatıyla incelenmesinin gerekli olduğunu ortaya çıkmaktadır. Dönemin önemli simalarından Şemseddin Kerimî tarafından yayımlanan yazılar, Türkmen düşünce tarihinin gelişim ve değişim sürecini gösterme açısından da değerli metinlerdir.

Edebiyat

Abdullin, B. (1926). Soltan Sancar Mazi. Aşkabat: Türkmen Dövlet Neşiryatı.

Abdullin, B. (1927). Deňsizlik. Aşkabat: Türkmen Dövlet Neşiryatı.

Aşirov, T. (2019). "Türkmen Yaş Goşgıcıları (1931), [Yıgnap Tertibe Salan Muhammed Geldiyev], Aşgabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı. 91 s". Korkut Ata Türkiyat Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 1 (1), 53-56.

Aşirov, T. (2022). "Sovyet Türkmenistan'ında Süreli Yayınlar Üzerine Çalışmalar (1925-1935)". Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 7, 264-274.

Aşirov, T. (2023). ""Yaş Kommunist" Gazetesinin Edebî Açıdan Değeri (1927 – 1929): A. Alamışov'un "Söndi" Adlı Yazısı Örneği". Folklor Akademi Dergisi. 6 (2), 517-533.

Aşirov, T. ve Albayrak, Ç. (2020). Ilyasov, K. – H. Goçmıradov. H. (1990). Dövrüŋ Aynası ("Sovet Türkmenistanı" Gazeti 70 Yaşadı), Aşgabat: Türkmenistan. 208 S. Milli Kültür Araştırma Dergisi, (4/1). 141-146.

Aşirov, T. ve Albayrak, Ç. (2020a). "XX. Yüzyılın Başlarında Türkmenistan'da Kız Çocuklarının Eğitimi Üzerine Çalışmalar: Gülsüm Şehidiye Örneği". Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi. 5 (1), 158-172.

Aşirov, T. ve Albayrak, Ç. (2020b). "Sovyet Türkmenistanı'nda 1930'lu Yıllarda Türkmen Dilinin Terminolojisi Üzerine Çalışmalar: Geldi Gurtmıradov (1904-1938) Örneği". Avrasya Terim Dergisi,. 8 (3), 120-130.

Aşirov, T.-Acar, S. (2021). "Sovyet Türkmenistanı'nın Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde "Gızıl Yol" Dergisi". Folklor Akademi Dergisi, 4 (3), 429-438.
Bayrammıradov, K. (1970). Söveşceň Edebiyat Ugrunda (Türkmenistan Kompartiyası Türkmen Sovet Edebiyatını Ayaga Galdırmak ve Ösdürmek Ugrundakı Göreşde 1924-1934-nci Yıllar), Aşgabat: Türkmenistan Neşiryatı.
Govşudov, A. (1929). Ganlı Ceňňel. Aşkabat: Türkmen Dövlet Neşiryatı.
Haldurdıyev, A. (1929). Galıňsız. Aşkabat: Türkmen Dövlet Neşiryatı.
Halk Hazınasınıň Dür Däneleri, (1997). Türkmen Sesi Gazetesi.
K.M. (1932). "Bolşeviklerçe Ünis Berip Barlamalı". Konunistler Magarıfı Dergisi, 3-4: 40.
Kerbabayev, B. (1929). Tiryekkeş ve Tebipler. Aşkabat: Türkmen Dövlet Neşiryatı.
Kerbabayev, B. (1988). Öten Günler. Aşgabat: Magarıf.
Kerimî, G. (1964). Turkmenskiy Teatr. Moskova: İzd. İskusstvo.
Kerimî, G. (1969). Turkmenskiy Akademiçeskiy Teatr Dramı im. Mollanepesa. Aşkabat: Ilım Neşiryatı.
Kerimî, G. (1982). Altı Garlıyeviň Döredíciligi. Aşkabat: Türkmenistan Neşiryatı.
Kerimî, Ş. (1925). "Türkmen Gızına". Türkmenistan Gazetesi.
Kerimî, Ş. (1926). "Gazetiň İşçi Dayhanlara Beren Peydası". Türkmenistan Gazetesi.
Kerimî, Ş. (1927). Novruz Gicesi ya-da Görgüli Aycemal. Aşkabat: Türkmen Devlet Neşiryatı.
Kerimî, Ş. (1928). "Aşıksız Yer-Süpermeli Däl (Pikir Alışmak Yolı Bilen)". Türkmen Medeniyeti Dergisi, 4, 77-81.
Kerimi, Ş. (1929a). "Gızını Okıtmayan Meniň Ayalım Däl". Türkmen Medeniyeti Dergisi, 9-10.
Kerimî, Ş. (1929b). "Saplamak Gerek". Yaş Kommunist Gazetesi.
Kerimî, Ş. (1930). "Meseläni Açık Goymalı", Türkmen Medeniyeti Dergisi, 4-5, 11-15.
Kerimî, Ş. (1932). "Türkmen Diliniň Yazıv Düzginleri". Konunistler Magarıfı Dergisi, 3-4: 41-45.
Kerimî, Ş.- Övezmämedov, Y. - İlmıradov, B. (1930). Okıv Kitabı. Aşkabat: Türkmen devlet neşiryatı.
Kerimî, T. (1997a). "Keç Ikbal". Mugallımlar Gazeti.
Kerimî, T. (1997b). "Üç Çınar". Vatan Gazeti.
Orazov, G. (1974). "Pedagog hem-de Dramaturg". Türkmenistanıň Halk Magarıfı Dergisi, 11: 26-30.
Ostrovkiy, (1937). Polat Nähili Bişişdi. Türkmenleşdiren Ş. Kerimî, Aşkabat: Türkmenneşr Çeper Edebiyat Bölümü.
Potseluyevskiy, A. (2021). "Türkmen Dilinin Gelişimi", (çev. T. Aşirov), Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi 5 (1): 176-179.
Sınçı, (1929). "Oyun Oynadılar". Yaş Kommunist Gazetesi.
Şamıradov, B. (1971). Yıgrımıncı Yıllarıň Türkmen Edebiyatı. Aşkabat: Türkmenistan Neşiryatı.
TIA MGİ fondı. inv. № 1235, s. 73-75.
Türkmen Edebiyatınıň Tarıhı (20-30-njı Yıllar), (1979). IV. Aşkabat: Ilım Neşiryatı.
Yardangulı. (1926). Sövda Oňmadı. Aşkabat: Türkmen Dövlet Neşiryatı.

1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davasının Kurumsallaşma Süreci

Elif Altun*, Prof. Dr. Ömer Kul**

Özet

1949 yılı itibariyle Çin iç savaşını kazanan Mao Zedong liderliğindeki Çin Halk Kurtuluş Örgütü, Çin'de iktidara gelmiş, iktidarda bulunan Guomindang Partisi (Milliyetçi Çin Partisi) lideri Çan Kay-şek, Tayvan adasına çekilmiştir. Doğu Türkistan'ın da işgal edilme durumu ortaya çıkınca ileri gelenler birkaç toplantı tertip ederek, kalıp mücadele etmeyi mi, yoksa Mehmet Emin Buğra Bey'in ifadesiyle "vatan için vatandan ayrılmayı" mı tartışmışlar akabinde toplu olarak dış ülkelere göç etmeye karar vermişlerdir. 1949 yılı Eylül ayında başlayan göç hadisesi, 15 Mart 1952 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla "iskânlı göçmen" olarak Türkiye'ye kabul edilmeleriyle sonlamıştır. 1965 yılında bu sefer Afganistan üzerinden toplu bir göç hadisesi daha yaşanmış, onlar da Kayseri'ye yerleştirilmiştir. Türkiye'ye yerleşen Doğu Türkistanlılar bir taraftan hayata tutunma mücadelesi verirken, bir taraftan da Doğu Türkistan davası için adımlar atmaya çaba göstermişlerdir. Zaman içinde nüfus olarak çoğalmaları, maddi imkânlarının artması ve okumuş lisan bilen insan sayısının artması hem sivil toplum örgütleri kurma hem matbuat (dergi ve gazete çıkarma) hem de bilimsel faaliyetlerde (konferans, panel, kongre, sempozyum vb. gibi) bulunma fırsatı yakalamışlardır. Bu minvalde Türkiye'de 1960 yılı itibariyle ilk Sivil Toplum Kuruluşu (STK) kurulmuş, bunu zaman içerisinde diğer teşkilatlar takip etmiştir. Türkiye'de

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Doktora Programı, altunelif69@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-1336-8942, İstanbul / Türkiye

** İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi, omer.kul@istanbul.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-2757-5720, İstanbul / Türkiye

1998 yılında çıkarılan 30 numaralı gizli genelge ile Doğu Türkistan lafzının yasaklanması konu ile ilgili çalışmalar yapan teşkilatların Batı ülkelerinde bu tür faaliyet yapan STK'ların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Makalede günümüzde çoğunluğu Türkiye'de olmak üzere dünya genelinde Doğu Türkistan davası güden STK'ların gelişim süreçleri ile kurumlaşmaları ele alınmış, bu tarihî süreç genel hatlarıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Uygur, Türkiye, STK, Kurumsallaşma

Abstract

By 1949, the Chinese People's Liberation Army, led by Mao Zedong, had won the Chinese Civil War and established control over China. The leader of the ruling Guomindang Party (the Nationalist Party of China), Chiang Kai-shek, retreated to the island of Taiwan. When the situation arose concerning the potential occupation of East Turkestan, prominent figures convened several meetings to discuss whether to stay and resist or, as Mehmet Emin Buğra phrased it, "leave the homeland for the sake of the homeland". Subsequently, they decided to collectively migrate to foreign countries. This migration, which began in September 1949, culminated in their acceptance as "settled immigrants" in Turkey following a resolution by the Council of Ministers on March 15, 1952. In 1965, another mass migration occurred, this time via Afghanistan, and those migrants were also settled in Kayseri. While East Turkestanis who had settled in Turkey struggled to establish their lives, they also made efforts to support the cause of East Turkestan. Over time, their increasing population, improving financial circumstances, and the growing number of educated individuals proficient in foreign languages provided opportunities for them to establish civil society organizations, publish periodicals (magazines and newspapers), and engage in academic activities such as conferences, panels, congresses, and symposiums. In this context, the first Non-Governmental Organization (NGO) was established in Turkey in 1960, followed by other organizations in subsequent years. The issuance of the secret circular No. 30 in 1998, which banned the use of the term "East Turkestan" in Turkey, led organizations focused on the issue

to emerge in Western countries. This article examines the development and institutionalization of NGOs advocating for the East Turkestan cause, primarily based in Turkey but globally as well, while attempting to provide an overview of the historical process.

Key Words: East Turkestan, Uyghur, Turkey, NGO, Institutionalization

Giriş

Doğu Türkistan davasının yurt dışında teşkilatlanması ve yapısı 1949 yılında Mao Zedong liderliğindeki Çin Komünist Birliklerinin Çin iç savaşını kazanması ve Doğu Türkistan'ı işgal etme girişimi ile başlamıştır denilebilir. Bu tehlikeyi gören Doğu Türkistanlı milliyetçi mukaddesatçı liderler birkaç toplantı yaparak Komünist Çin birliklerine karşı savaşmak yahut Mehmet Emin Buğra Bey tarafından ifade edilen "vatan için vatandan ayrılmak" sözünün gereğini yerine getirmek üzere toplu olarak yurt dışına çıkmayı tartışmışlardı[1]. Bu birkaç toplantı nihayetinde kalıp komünist birliklere karşı savaşmanın hem insan gücü hem asker hem lojistik hem de dış dünyadan gerekli yardımlar alınamayacağı gerekçesiyle ikinci düşünce uygulamaya konulmuş, yapılan hızlı hazırlıklar

---

[1] Ömer Kul, "Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üni. Sos. Bil. Ens., İstanbul 2009, s. V, 12, 161 not 131, 242 not 5, 359 vd.; a. mlf., "1949 Sonrası Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Göçler ve Türkiye'de Göçmenlerin Durumu", **19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'ye Yapılan Göçler, Göçmenlik ve Sosyal Uyum**, Ed. Zehra Arslan, Ankara, ATAM Başkanlığı Yay., 2022, s. 121 vd.; a. mlf., "Türkiye'de Uygur Göçmenleri", **Dünyada Göç Yönetimi ve Türkiye'nin Göçmeleri: Göçü Nasıl Yönetmeli?**, Ed. Ahmet Cihan ve diğ., İstanbul, Akademik Kitaplar, 2022, s. 474 vd.; a. mlf., "Doğu Türkistan'dan 1949 Büyük Göçü ve Erkin Alptekin'in Kısa Tercüme-i Hâli", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 60, (Aralık 2023), s. 173 vd.; Ömer Kul, Tekin Tuncer, "XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler", **Türk Dünyasında Sürgün ve Göç**, Haz. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., 2015, s. 210 vd.; Tekin Tuncer, "1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklâl Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Manisa Celal Bayar Üni. Sos. Bil. Ens., Manisa 2015, s. 223; a. mlf., "Tarihsel Süreçte Doğu Türkistan'dan Uygur Göçü", **Türk Dünyası ve Göç: Vatandan Yeni Vatanlara**, Der. Çağla Gül Yesevi, İstanbul, Küre Yay., 2021, s. 227-254; Tekin Tuncer, Ömer Kul, "1934'ten Günümüze Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Göçler", **Sosyokültürel-Ekonomik Yönleriyle Türkiye'de Göç ve Göçmenler**, Ed. Süleyman Beyoğlu, Ayşegül İnginar Kemaloğlu, Ankara, Altınordu Yay., 2023, s. 361-363.

neticesinde tarihin belki de en dramatik göç hadisesi Eylül 1949 itibariyle Urumçi'den başlatılmıştır[2]. Göç güzergahı üzerinde yapılan birkaç mütalaadan sonra Doğu Türkistan Kazak Türkleri dağ yolundan yürüyerek İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra Bey liderliğindeki Uygur Türkleri ise motorize araçlarla gidilebileceği kadar yola devam edip akabinde yaya olarak göçü sürdürmeye karar vermiştir[3].

20 Eylül 1949 tarihinde Urumçi'den yolculuğuna başlayan İsa Yusuf Alptekin'in beraberindeki kafile, meşakkatli bir yolculuktan sonra, yolda Çin askerlerine yakalanıp uzun uğraşlardan sonra kurtularak Keşmir'in Srinagar şehrindeki Saray Sefa Kadel göçmen evine yerleşmişlerdi[4]. Kazak Türklerinin yolculuğu ise çok daha çetin geçmiş, Altay'dan yola çıkan

---

2 "*İsa Yusuf Bey ve arkadaşları uzun müzakereler sonucu, güçlerinin Kızıl Çin kuvvetlerine karşı koymak için yeterli olmadığını düşünerek, hicret kararı almışlardır. İsa Bey, 20 Eylül 1949 tarihinde gece yarısı Urumçi'den ayrılmıştır. 22 Eylül'de Kuçar şehrinde Mehmet Emin Buğra Bey ile buluşmuşlardır. 27 Eylül'de geldiği Kaşgar'dan 1 Ekim 1949'da ayrılan İsa Yusuf Alptekin, 21 Ekim 1949 tarihinde ise Doğu Türkistan'ın sınır kasabasından yanındaki yüzlerce kişi ile ayrılmışlardır. Artık bu ayrılış çileli ve uzun sürecek bir gurbet hayatının başlangıcı idi. Çok tehlikeli ve meşakkatli bir yolculuktan sonra 11 Aralık 1949 günü Keşmir sınırındaki Ladak kasabasına varmışlardı. İsa Bey ise ancak 20 Aralık 1949'da Ladak'a ulaşabilmişti.*" (İsa Yusuf Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-1: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları**, Haz. Ömer Kul, Ankara, Berikan Yayınevi, 2010, s. 13.) Kul, a.g.t., s. 361; Kul, Tuncer, "XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler", s. 212-213; Tuncer, Kul, "1934'ten Günümüze Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Göçler", s. 361-362; Erkin Alptekin, **Doğu Türkistan'dan Hicretimizin 40. Yılı**, Kayseri, Erciyes Dergisi Doğu Türkistan Yay., 1980, s. 6; Gülçin Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu Nurgocay Batur'un Anılarıyla Osman Batur**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yay., 2016, s. 141 vd.; Delilhan Canaltay, **Altaylardan İstanbul'a Göç Hatıraları: Çetin Zaman Zor Günler**, İstanbul, Altay Yay., 2019, s. 137-138.

3 Ömer Kul, a.g.t., s. V, 12, 161 not 131, 242 not 5, 359 vd.; a. mlf., "Uyghur Immigration from Eastern Turkestan to Turkey Between 1949 and 1954", **Emigrants Muhacir from Xinjiang to Middle East During 1940-60s**, Edited by Jin Noda, Ryosuke Ono, Studia Culturae Islamicae, No. 110, Tokyo, Nihon Root Printing Publishing, 2019, s. 13-23; a. mlf., "1949 Sonrası Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Göçler", s. 121 vd.; a. mlf., "Doğu Türkistan'dan 1949 Büyük Göçü", s. 173 vd.; Kul, Tuncer, "XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler", s. 210 vd.; Tuncer, Kul, "1934'ten Günümüze Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Göçler", s. 361-363; Andrew D. W. Forbes, **Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri: Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi**, Çev. Enver Can, Münih, Doğu Türkistan Vakfı Yay., 1990, s. 473.

4 İsa Yusuf Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-2: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları**, Haz. Ömer Kul, Ankara, Berikan Yayınevi, 2008, s. 2-4.

Osman Batur liderliğindeki kafileye yolda Urumçi'den hareket eden Canımhan Hacı liderliğindeki kafile eklenmiş, bu yolculukta her iki kafile de Çin kolluk kuvvetleri ile birkaç defa çatışmak zorunda kalmıştır. Çin kuvvetleri ile Bisan dağından sonraki çatışmada Osman Batur, Kanambal-Makay-Kayız bölgesine gelmiş, burada bir taraftan dağılan kuvvetlerini beklemek ve toparlamak diğer yandan güçsüz düşen hayvanlarını bahara kadar besleyip daha güçlü bir şekilde yola devam etmeyi planlamıştır. Osman Batur'un bu düşüncesine hem Kayız'da kalmayıp yola devam edenler hem 1937'den beri Gaskol'de yerleşik olan Hüseyin Teyci[5] ve aynı zamanda Lopnor üzerinden göç ile bölgeye gelmiş olan Alibeg Hâkim gibi ileri gelen kişiler itiraz etmiştir. Osman Batur'un beklememesini, Komünist Çin birliklerinin Kanambal-Makay-Kayız bölgesine askerî bir operasyon düzenleme ihtimaline karşı bir an önce bölgeyi terk ederek Gaskol'e gelmesini ve buradan da hep birlikte, vakit kaybetmeden mümkünse Hindistan'a geçmesini teklif etmişlerdir[6].

Osman Batur bütün ısrarlara rağmen fikrinden vazgeçmemiş ve dağılan birliklerini beklemeye başlamıştır. Osman Batur'un Komünist Çin kuvvetleri ile yaptığı son mücadelede Canımhan Hacı esir düşmüş, bir kısım adamları kendisinden ayrılarak Gaskol'e ulaşmıştır. 1951 senesinin 16 Şubat'ı 17 Şubat'a bağlayan gecesi sabaha karşı Çin'in 8. Kızıl Alayı'nın yaptığı askerî harekât neticesinde yakalanan Osman Batur, önce Duwkuang'a akabinde Urumçi'ye getirilerek düzmece bir mahkeme neticesinde idama mahkûm edilmiştir. Kazak Türklerinin göç yolculuğu Gaskol'e ulaşanlarla beraber devam etmiş, lakin Hindistan sınırına gelen kafileler sınırdan girmekte büyük sıkıntı çekmiştir[7]. Keşmir'de bulunan İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra Beylerin de yardımıyla Hindistan'a kabul edilen göç kafileleri akabinde Hindistan Hükümeti'nin ülkeyi bir an önce terk etmelerini istemesi üzerine göç kafilesi ileri gelenleri, İsa

---

5 Hüseyin Teyci ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ömer Kul, Emin Kırkıl, "Doğu Türkistan Kazak Türkleri Liderlerinden Bir Portre Hüseyin Teyci Alkenbayoğlu (1900-20 Eylül 1963)", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 1, S. 2, (Temmuz 2011), s. 103-130.

6 İsa Yusuf Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, İstanbul, Marifet Yay., 1981, s. 262; Kul, a.g.t., s. 379; Tuncer, a.g.t., s. 89.

7 Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-2**, s. 19-20, 26; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 203; Kul, a.g.t., s. 286; Tuncer, a.g.t., s. 200; Alptekin, **Doğu Türkistan'dan Hicretimizin 40. Yılı**, s. 9-10.

Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra Beylerden, Suudi Arabistan'da görüşmeler yapmasını istemiştir. Bunun üzerine Suudi Arabistan'a giden İsa Yusuf Alptekin, bütün görüşmelerindeki istek ve taleplerine rağmen Suudi Hükümeti'nden gerekli izinleri alamamış, durumu Keşmir'e bildirmesi üzerine Mısır Hükümeti ile görüşme yapması kendisinden talep edilmiştir. Suudi Arabistan'da olduğu gibi Mısır'da da yaptığı görüşmelerden bir netice elde edemeyen Alptekin, Keşmir'e geri dönmüş ve durumu göçmenlere anlatmıştır. Bu sırada Keşmir'deyken Alptekin ve Buğra Bey'e ABD temsilcileri tarafından yapılan Amerika'ya iltica etme teklifi, diğer göçmen hemşehrilerini yarı yolda bırakmamak adına kabul edilmemiş ve meşakkatli yolculuk neticesinde hayatta kalabilenler zor şartlarda Türkiye'ye ulaşmıştır[8].

Yapılan müzakereler de İsa Yusuf Alptekin hem ırkdaş hem de dindaşları olması hasebiyle Türkiye'ye gitme teklifinde bulunmuş, bunun üzerine kafile ileri gelenleri görüşmeleri yapmak üzere İsa Bey ile Mehmet Emin Buğra Bey'i Türkiye'ye yolcu etmiştir. İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra Bey'in Türkiye'de yaptığı görüşmeler kısa sürede meyvesini vermiş, 15 Mart 1952 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Doğu Türkistanlı göçmenler Türkiye'ye iskânlı göçmen olarak ilk etapta 1.850 kişi olmak üzere kabul edilmiştir[9]. 1952 yılı Eylül ayı itibariyle peyderpey Türkiye'ye gelmeye başlayan Doğu Türkistanlı göçmenler başta İstanbul olmak üzere Niğde Altayköy, Manisa Salihli ve Kayseri Develi'ye yerleştirilmiştir[10]. Doğu Türkistanlı göçmenler Türkiye'ye yerleştikten sonra "vatan için vatandan ayrılmak" şiarının bir gereği olarak öncelikle Doğu Türkistan davasını Türkiye kamuoyuna tanıtıp anlatmak, Doğu Türkistan'da yaşananları kamuoyunun bilgisine sunmak ve müteakiben de davayı uluslararası boyuta taşıyarak BM gündemine getirmek istemişlerdir.

---

8 Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-2**, s. 15-16.

9 Tuncer, a.g.t., s. 214, **Ek-11** s. 404; Kul, Tuncer, "XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler" s. 227; Recep Kanalga, "Türkiye'deki Doğu Türkistan Muhacirlerinin Faaliyetleri (1950-1980)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Lisansüstü Eğitim Ens., Ankara 2022, s. 33, 273; **Cumhuriyet Arşivi**, Fon No: 30-18-12, Kutu No.: 128 Dosya No: 19 Sıra No: 6.

10 Tuncer, a.g.t., s. 296 vd.; Kanalga, a.g.t., s. 33; Elif Altun, "Mehmet Kasım Cantürk: Hayatı ve Mücadelesi (1935-2015)", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üni. Sos. Bil. Ens., İstanbul 2023, s. 123.

Doğu Türkistanlıların Türkiye'ye İskânlı Göçmen Olarak Yerleşmesi ve Yaşananlar

1952 yılı sonrası Türkiye'ye yerleşen Doğu Türkistanlılar, liderleri İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra'nın da yönlendirmesiyle zaman kaybetmeden bir taraftan hayata tutunma mücadelesi verirken diğer taraftan davalarını anlatabilmek için hummalı bir çalışma içerisine girmişlerdir. Türkiye'ye yerleşen Doğu Türkistanlılar ilerleyen dönemlerde davaları adına nasıl hareket edeceklerini belirleyebilmek ve bir yol haritası belirlemek gayesiyle 1954 yılında Suudi Arabistan'ın Tâif şehrinde tarihe "**Hicaz Kurultayı**" olarak geçen bir toplantı tertip etmişlerdir. Bu toplantıda Buğra ve Alptekin Beyler, Doğu Türkistanlıların eşit iki lideri olarak kabul edilmiş ve Doğu Türkistan davasının yol haritası bu toplantıda belirlenmiştir. Toplantıda alınan karar üzerine 1949 öncesi Çin iç savaşını kaybedip Tayvan'a çekilen ve Tayvan'da Çin Cumhuriyeti'ni kuran ve hâlen daha BM'nin beş daimî ülkesinden biri olan Çin Cumhuriyeti'ni temsil eden Çan Kay-şek ve ekibinin birlikte çalışma teklifi, ancak ve ancak Tayvan yönetiminin Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını komünizme karşı yapılacak olan mücadelenin başarıya ulaşması durumunda kabul edeceğini şimdiden deklare etmesi şartını Tayvan yönetiminin kabul etmemesi üzerine Doğu Türkistanlıların Tayvan'a gitmemeleri, Tayvan'la iş birliği yapmamaları ve Tayvan'dan maddi yardım almamaları kararına varılmıştır[11].

Malum olduğu üzere Tayvan yönetimi, 1971 yılında BM'nin beş daimî ülkesinden biri olma özelliğini kaybedene kadar Kıta Çin'de yönetim hakkının kendilerinde olduğunu, komünist işgalcilerin bu hakkı gasp ettiklerini ve tekrar Kıta Çin'de yönetimi ele geçirmek için mücadele etmek istediklerini, bu minvalde dış dünyaya çıkma başarısı gösteren dönemin Çin Cumhuriyeti vatandaşlarını Tayvan'a davet ederek teşkilatlanmaya veya bulundukları ülkelerde bu minvalde faaliyet göstermeye davet etmiş, aslında son komünist işgalinde olduğu gibi bir dönem kendi işgalinde bulunan bölgelerde komünizme karşı galip gelinse bile onların bağımsızlık taleplerinin kabul edilmeyeceği izlenimini vermişti.

---

[11] Tayvan yönetiminin hariçteki Doğu Türkistanlılar ile ilgili tutumları hakkında geniş bilgi için Ömer Kul, "1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, S. 24, (Bahar 2018), s. 29-62.

Tayvan'la olan ilişkiler zamanla Doğu Türkistanlıları kendi aralarında Tayvan'a gidenler ve gitmeyenler, Tayvan'dan maddi yardım alanlar ve almayanlar veya Tayvan'la irtibat kuranlar ve kurmayanlar olarak bölmüş, bu bölünmede 1949 sonrası Tayvan'a yerleşen Yolbars Bey ve oğlu Yakup'un Türkiye'deki faaliyetleri etkili olmuştur[12].

Hariçte Doğu Türkistan davasının kendi içerisinde bölünme yaşadığı ilk dönem Tayvan'ın Doğu Türkistanlılar arasındaki siyaseti olmuş, öyle ki 1960 sonrası bu süreç önce sözlü sataşmalara, daha sonra yazılı basına, akabinde kaleme alınan eserlere konu olmuştur. Tayvan'a gidenler ve gitmeyenler olarak ikiye ayrılan grup "**Hicaz Kurultayı**" kararında olduğu gibi Tayvan'a gidilmemesi yönünde alınan karara uymayanlar, riayet edenleri suçlamıştır. Bir taraf davaya ihanet etmekle itham ederken, diğer taraf ise şartları zorlayarak Tayvan'la iş birliği yapmanın gerekli olduğunu savunmuştur. Aradaki husumet 1972-1973 Milletvekilliği seçim döneminde İsa Yusuf Alptekin'in Balıkesir'den Demokrat Parti adına milletvekili adaylığı sırasında da had safhaya ulaşmış, bir kısım Doğu Türkistanlılar Balıkesir sokaklarında dağıttıkları el ilanlarında İsa Yusuf Alptekin'i Çin ajanı ve sahte lider olarak ifade eden broşürler dağıtmıştır. Doğu Türkistanlılar arasında dış ülkelerdeki bu bölünme Doğu Türkistan davasının hem Türkiye iç kamuoyunda hem de dış dünyada hak ettiği tanınmayı ve Alptekin'e destek olunmasını geciktirmiştir[13].

Doğu Türkistanlılar, Türkiye'ye yerleştikten sonra davalarını anlatabilmek ve kamuoyu oluşturabilmek için yokluklar içerisinde mücadele etmekten geri durmamıştır. Henüz hiçbir Doğu Türkistanlı Türkiye'ye gelmeden önce, gazetelere beyanatlar vererek Osman Batur, göç kafileleri, yolda çekilen sıkıntılar ve Doğu Türkistan'da Çin Komünist Partisi'nin yaptığı zulümler hakkında kamuoyunu bilgilendiren İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra Bey, Türkiye'ye göçmenlerin kabul edilmesi amacıyla geldikleri zaman, Ankara Garı'nda ilk olarak Milliyetçiler Derneği üyeleri tarafından karşılanmış, akabinde Türkiye'de milliyetçi-mukaddesatçı kesim tarafından daima destek görmüşlerdir. Yetişmiş insan eksikliği ve maddi imkânsızlıklar gibi sebepler olmasına rağmen Buğra ve

---

12 Alptekin, Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-2**, s. 98 vd.

13 Kul, "1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası", s. 39 not 35; Kanalga, a.g.t., s. 145; Altun, a.g.t., s. 49 not 43.

Alptekin Beyler bütün şartları zorlayarak bir taraftan Türkiye'ye yerleşen hemşehrilerinin maddi sıkıntılarını gidermeye diğer taraftan da Doğu Türkistan davasını anlatıp taraftar bulmaya çaba göstermiştir. Türkiye'de bu minvalde yapılan ilk icraatlardan biri Nisan 1953'te Mehmet Emin Buğra Bey'in "**Türkistan**" isimli bir dergi çıkarması olmuştur. Zor şartlarda 11 sayıya kadar çıkarılan bu dergi akabinde maddi imkânsızlıklar dolayısıyla yayımlanamamıştır[14].

Doğu Türkistanlar, 1960 yılına kadar Türkiye'ye yerleşip sosyal hayata adapte olmakla, iş hayatına atılmakla bir taraftan da liderleri Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin'e destek olmakla uğraşmış, zikredilen yılda bu çalışmaların kurumsallaşması adına Türkiye'de Doğu Türkistan ile ilgili ilk sivil toplum kuruluşu kurulmuştur. Bugün hâlâ Zeytinburnu'nda faaliyetlerine devam eden "Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti" bu manada Türkiye'de Doğu Türkistan ile alakalı kamu yararına çalışan ilk dernek olma özelliğini taşımaktadır[15]. Derneğin yıllık olarak yayımladığı faaliyet raporlarında Doğu Türkistanlılar arasında birlik ve beraberliği sağlamak, ihtiyaç sahibi kişilere yardım etmek, Doğu Türkistan'ın önemli gün ve olaylarını anma, anlama ve gelecek nesillere anlatma mukabilinde birçok faaliyet yapılmış ve zamanla bu dernek Türkiye'de ciddiye alınan ve itibar edilen bir STK olmuştur. Başkanlığını İsa Yusuf Alptekin'in yaptığı Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti bilhassa 1960 yılında Doğu Türkistan'ın Yarkent şehrinden çıkıp Afganistan'a gelen Doğu Türkistanlıların Türkiye'ye getirilip Kayseri'ye yerleştirmelerinde aktif olarak görev almış ve bunun nihayetinde Mehmet Kasım

---

[14] İlk sayısı 1953 yılında çıkan dergi Mehmet Emin Buğra'nın kalp krizi geçirmesi sebebiyle 1954'te yayımdan kaldırılmıştır. Buğra Bey, sağlığına kavuştuktan sonra, 1956 yılında İsa Yusuf Alptekin ile beraber Türkistan Sesi dergisini çıkar maya karar vermişilerdir. Tekin Tuncer, "Mehmet Emin Buğra'nın Mektuplarında Türkistan Sesi Dergisinin Çıkartılması Süreci", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. 17, S. 2, (Kış 2017), s. 52-53; a. mlf., "1949 Göçü Sonrası Türkiye'de Uygurların Açtığı Sivil Toplum Örgütleri ve Bunların Faaliyetleri: Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Örneği", **History Studies International Journal of History**, C. 10, S. 5, (Ağustos 2018), s. 211-212.

[15] Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. **Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neler Yaptı**, İstanbul, DTGC Yay., 1972.Kanalga, a.g.t., s. 148 vd.; Altun, a.g.t., s. 30 vd.

Cantürk başkanlığındaki ikinci büyük göç kafilesi Türkiye'ye getirilerek zikredilen şehre yerleştirilmiştir[16].

İsa Yusuf Alptekin, 1970 yılında Doğu Türkistan davasını ve Doğu Türkistan'da yaşananları anlatmak, davaya taraftar bulmak, meseleyi uluslararası arenaya taşımak ve hür dünyadan destek almak arzusuyla İngilizce bilmesi dolayısıyla oğlu Arslan Alptekin'i de yanına alarak bir dünya turu düzenlemiş, bu seyahat sırasında birçok devlet başkanı, bürokrat, asker, siyasetçi, akademisyen, gazeteci ve diğer önemli kişilerle görüşmeler yaparak hem Doğu Türkistan'daki son durum hem de Doğu Türkistan davasının BM gündemine getirilebilmesi için destek talep etmiştir. Alptekin bu seyahati sırasında Washington'a da uğramış, burada Amerikalı senatör ve bürokrat yanında basınla da görüşmeler yapmıştır[17].

İsa Yusuf Alptekin'in 1970 yılında çıkmış olduğu dünya turu Doğu Türkistan davasının uluslararasılaşma hususunda önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Bu aynı zamanda ABD'nin Sovyet Rusya'ya karşı Çin ile müttefiklik kurma çabalarının daha görünür hâle geldiği bir döneme denk gelmiştir[18]. Çin ile ABD'nin yakınlaşması Tayvan'da bulunan Çin Cumhuriyeti Devleti'nin BM'nin "5 Daimî Ülkesinden biri" olmaktan çıkarılarak Kıta Çin'de iktidarda bulunan Komünist Çin Halk Cumhuriyeti'nin, Tayvan'ın yerini alması sonucunu doğurmuş[19], bu durum Kıta Çin'de olduğu kadar Tayvan, Tibet, İç Moğolistan ve Doğu Türkistan gibi Çin'in işgal ettiği bölgelerdeki hak arayışlarının da uluslararası destek bakımından sıkıntılı bir süreç yaşamasını beraberinde getirmiştir.

Her ne kadar İsa Yusuf Alptekin ve dava arkadaşları Doğu Türkistan meselesini BM gündemine getirmek istemişse de uluslararası konjonktür buna müsaade etmemiştir. Bununla birlikte uluslararası konjonktürdeki dalgalanmalar ve Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu zor

---

16 1960 sonrası Doğu Türkistan-Afganistan'dan Türkiye'ye yapılan göçlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Altun, a.g.t.; Kanalga, a.g.t., s. 38 vd.; Tekin, a.g.t., s. 270 vd.

17 Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-2**, s. XXI-XXII, 565 vd.; Ömer Kul, "İsa Yusuf Alptekin", **TDVİA**, C. EK-I, Ankara 2020, s. 88-89.

18 Bu ilişkilere dair gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Henry Kissinger, **Dünden Bugüne Yeni Çin**, Çev. Nalan Işık Çeper, İstanbul, Kaknüs Yay., 2020.

19 Geniş bilgi için bkz. İshak Turan, "ABD-Çin İlişkileri Bağlamında Tayvan Sorunu", **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 6, S. 1, 2016, s. 80-105.

durumlara (Kıbrıs Barış Harekâtı[20], Sağ-Sol çatışmaları[21], ekonomik sıkıntılar vb. gibi) rağmen Doğu Türkistanlılar zor şartlarda davalarını anlatmaya, Doğu Türkistan'da yaşananları Türkiye'deki kamuoyuna aktarmaya, maddi durumu yerinde olmayan hemşehrilerine yardım etmeye, Doğu Türkistan ile alakalı sivil toplum kuruluşları tesis etmeye, toplantı, panel ve konferans tarzı faaliyetler düzenlemeye, gazete, dergi veya kitap yayımlamaya devam etmiş, bu ilk kuşak Doğu Türkistanlılar, tüm olumsuz şartlara rağmen Doğu Türkistan davasını kamuoyuna kabul ettirmişlerdir.

1949, 1961, 1965 ve 1967[22] yıllarında kafileler hâlinde Türkiye'ye gelen Doğu Türkistanlılar yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Nisan 1953 tarihinde "Türkistan" dergisini çıkarmış, 1960'ta Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Türkiye'de sayıları her geçen gün artan Doğu Türkistanlılar, 1970'li yıllarda Türkiye'nin içerisinde bulunduğu anarşik ortama rağmen faaliyetlerinden geri durmamış, sayılarının çoğalmasını neticesinde yeni sivil toplum kuruluşları açmaya, gazete ve dergiler yayımlamaya, toplantılar yapmaya, gazetelere beyanatlar vermeye devam etmişlerdir. Zikrettiğimiz dönemde Tayvan'da Formoza Hükümeti'nin Türkiye'deki Doğu Türkistanlılar üzerindeki etkisi de azalmış, 1960'lı yıllarda başlayan ve 1973 seçim döneminde[23] zirveye ulaşan Doğu Türkistanlılar arasındaki iç çekişmede kendisini kısa bir dönem sükûnete

---

20 Hasan Yılmaz, "Kıbrıs Barış Harekâtı ve Sonuçları", **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 6, S. 1, 2017, s. 87-98.

21 Tanel Demirel, "1946-1980 Döneminde Sol ve Sağ" **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, İstanbul, İletişim Yay., 2009, s. 413-450; Mahmut Hakkı Akın, Betül Coşkun, "Türkiye Siyasi Kültüründe Sağ-Sol Ayrımı ve Millî Görüş Hareketi", **Journal of Turkish Studies**, C. 8, S. 12, 2017, s. 1-10.

22 1961 yılında Doğu Türkistan'ın Yarkent şehrinden başlayıp Afganistan üzerinden Türkiye'ye yapılan göçler hakkında bkz. Tekin Tuncer, "Immigration from Eastern Turkestan to Turkey in 1961", **Emigrants Muhacir from Xinjiang to Middle East During 1940-60s**, Edited by Jin Noda, Ryosuke Ono, Studia Culturae Islamicae, No. 110, Tokyo, Nihon Root Printing Publishing, 2019, s. 115-155.

23 1973 Milletvekilliği seçim döneminde Balıkesir'den Demokrat Parti tarafından aday gösterilen İsa Yusuf Alptekin hakkında 28 Ağustos 1973 tarihinde Noterlik üzerinden Bizim Anadolu gazetesine Türkistanlılar adına Hamza Uçar tarafından "Türkistanlılarca İstenmeyen D.P. Balıkesir Millet Vekili Adayı "İsa Yusuf Alptekin'in" Kısaca Hayatı" adıyla gönderilen metin İzmir Karınca matbaasında basılmış olup toplanda 14 sayfadır.

bırakmıştır. Mehmet Kasım Cantürk'ün[24] de zaman içerisinde yaşanan polemiklere karışması sürecin 1990'lardan sonra kapanmasına rağmen zaman zaman toplum içerisinde, kapalı toplantılarda Doğu Türkistanlıların birbirlerini eleştirdikleri bir durum ortaya çıkarmış, akabinde Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti'nde Uygurların ayrılmasıyla neticelenen yeni bir durum oluşmuştur. Müteakip dönemlerde bu ayrılık, Doğu Türkistanlı iki Türk boyunun (Uygur ve Kazak) ayrı ayrı STK kurdukları bir yapı ortaya çıkarmıştır. Mesela Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti[25] ve Doğu Türkistanlı Kazak Türkleri Vakfı[26] gibi STK'larda Kazaklar, Doğu Türkistan Maarif Cemiyeti[27], Doğu Türkistan Gençler Derneği[28] veya Doğu Türkistan Vakfı'nda Uygur Türkleri faaliyetlerini yapmaya başlamıştır. Günümüzde de bu türden ayrı teşkilatlar kurma veya kurulu teşkilatlarda faaliyette bulunma devam etmekte olup, zaman zaman bu anlayışı bırakmaya matuf düşünceler ortaya atılsa da uygulamada karşılığı görülmemektedir.

1975 yılında Kayseri'de Doğu Türkistan ile alakalı ikinci bir STK'nın kuruluşu Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği[29] adıyla olmuş, başkanlığını Kâbil'den yapılan 1965 göçünün liderlerinden Mehmet Kasım Cantürk yapmıştır[30]. Derneğin faaliyete geçmesi ile 1960'lı yıllarda

---

24 Mehmet Kasım Cantürk hayatı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Altun, a.g.t.

25 Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Tekin Tuncer, "Türkiye'de Yaşayan Doğu Türkistanlıların Kurduğu Sivil Toplum Örgütleri ve Bunların Faaliyetleri: Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Örneği", **Journal of History Studies**, C. 10, S. 5, (Ağustos 2018), s. 205-221.

26 Doğu Türkistanlı Kazak Türkleri Vakfı hakkında geniş bilgi için bkz. Gülnara Mendikulova, "Kazak Diasporası ve İrredantları", Çev. Almagül Işına, Chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://tasam.org/Files/Icerik/File/kazak_diasporasi_ve_irredantlari_42016801-384a-4bf5-834e-3e6577957b7b.pdf (11.10.2024).

27 Dernek hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Güldeş, "Doğu Türkistanlı Uygur Türklerinin Türkiye'de Kurdukları Dernekler ve Yayın Faaliyetleri", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kırıkkale Üni. Sos. Bil. Ens., Kırıkkale 2008, s. 65-66; https://www.doguturkistander.org/ (11.10.2024).

28 Doğu Türkistan Maarif Cemiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Güldeş a.g.t.

29 Güldeş, a.g.t., s. 64-65.

30 Afganistan'dan Türkiye'ye yapılan göçler ve Mehmet Kasım Cantürk hakkında geniş bilgi için bkz. Altun, a.g.t., s. 12 vd., 70-71, 125; Kanalga: a.g.t., s. 216-218; Kul, Tuncer, "XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler", s. 193-231; Kul, "1949 Sonrası Doğu Türkistan'dan Türkiye' ye Göçler", s. 120-146; Tekin Tuncer, "Doğu Türkistan'dan

Tayvan'a gidenler/gitmeyenler, Tayvan'dan maddi yardım alanlar/almayanlar şeklinde tezahür eden tartışma ve kamplaşmalara Türkiye'de yaşamakta olan Doğu Türkistanlıların birbirleriyle rekabetleri de karışmış, yaşanan tartışmalar, cemiyet üyelerinin birbirleri aleyhine konuşmaları neticesinde birlik ve beraberlik ile Doğu Türkistan Davası'nın kamuoyuna mal edilmesi hususu tartışılır hâle gelmiştir. Bir nevi Doğu Türkistanlı Kazaklar ve Uygurlar olmak üzere başlangıçta ikiye bölünmüş akabinde de her iki grup kendi içerisinde bölünme ve çekişmeler yaşamıştır. Bu çekişmelerin bir sonucu olarak İsa Yusuf Alptekin, 1978 yılında geçirdiği trafik kazasında gözlerini tedrici olarak kaybetmesi üzerine Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti'nden ayrılmıştır. Zikredilen yılda Alptekin, Türkiye'deki dostları ve hemşerileriyle Doğu Türkistan Vakfı'nı kurmuş, bu teşkilat Türkiye'de kurulan 3. Doğu Türkistan STK'sı olmuştur. Alptekin'in gözlerini tedrici olarak kaybetmesi çok arzu ettiği Doğu Türkistan Vakfı'nın faaliyetlerine zorlanarak katılmasını beraberinde getirmiş, 1986 yılında Emekli Tümgeneral Rıza Bekin Paşa, Vakfın başkanlığına getirilerek Vakıf faaliyetlerine devam etmiştir[31].

Türkiye'ye Yapılan 1961 Göçü ve Mehmet Kasım Cantürk", **I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu (TÜKAS 2014)**, Nevşehir, (12-13 Kasım 2014), s. 270-278; a. mlf., a.g.t.; a. mlf., "Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Yapılan 1961 Göçü ve Mehmet Kasım Cantürk", **Mehmet Kasım Cantürk**, Der. Âlim Gerçel v.dğr., Kayseri, Geçit Yay., 2018, s. 7-19; a. mlf., "Immigration from Eastern Turkestan to Turkey in 1961", s. 115-155; a. mlf., "Tarihsel Süreçte Doğu Türkistan'dan Uygur Göçü", s. 227-254; Tuncer, Kul, "1934'ten Günümüze Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Göçler", s. 349-372.

31 Mehmet Rıza Bekin (1925 Hoten-2010 Ankara), Mehmet Emin Buğra'nın hem yeğeni hem kayınbiraderidir. Türkiye'de harbiyeyi bitirip, teğmen rütbesiyle Kore savaşına katılmıştır. 1977'de Tuğgeneral rütbesiyle emekli olduktan sonra vefatına kadar uzun yıllar İstanbul merkezli Doğu Türkistan Vakfı'nın başkanlığını yapmıştır. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Rıza Bekin, **Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları**, İstanbul, Kastaş, 2005; Gardner Bovingdon, **The Uyghurs: Strangers in Their Own Land**, New York, Columbia University Press, 2010, s. 140, 155; Abdullah Oğuz, **Şarki Türkistan Tarihi: Metin Tenkidi, Türkiye Türkçesi ve İnceleme**, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üni. Sos. Bil. Ens., İstanbul 2020, s. 7-8 not 46.

Hariçte Doğu Türkistan Davası'nda 1992 Sonrası Yeni Dönem ve Batı Ülkelerindeki Çalışmalar

1992 yılında Doğu Türkistan Vakfı öncülüğünde "Hariçte İkinci Doğu Türkistan Millî Kurultayı" tertip edilmiş, İstanbul'da yapılan bu toplantıda bilhassa Doğu Türkistan'daki Müslüman Türk nüfusun 30 milyonu mütecaviz olduğu kararı alınmıştır. Bu karar hâlen daha Doğu Türkistanlılar arasında kullanılmaktadır. İkinci kurultayda alınan önemli kararlardan diğeri de "Doğu Türkistan Millî Merkezi"[32] adıyla bir platformun kurulması yönünde olmuş, bununla ilgili çalışmalara Kurultay sonrası zaman kaybetmeden başlanılmıştır. Zikrettiğimiz bu dönemde Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye gelen öğrencilerin iaşe, ibate ve sair ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Doğu Türkistan Vakfı, muhtemelen Rıza Bekin Paşa'nın gayretleriyle Türkiye Cumhuriyeti Millî Güvenlik Kurulu kararı ile görevlendirilmiştir[33].

---

[32] İstanbul'da 1997 yılında kurulan Doğu Türkistan Millî Merkezi; Dünya Uygur Kurultayı'nın kuruluşuna etki etmiştir. Merkezin kurucu başkanı Mehmet Rıza Bekin Paşa, kurucu Genel Sekreteri ise İsmail Cengiz'dir. Bk. https://www.facebook.com/dtmmetnc/ (22.01.2023); Kanalga, a.g.t., s. 166, 175, 202, 231; Altun, a.g.t., s. 67; Enver Can, "Doğu Türkistan Millî Kurultayı", **Gökbayrak Dergisi**, C. 8, S. 40, Kayseri 2001, s. 21-23; Güldeş, a.g.t., s. 69.

[33] T.C. Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri Orgeneral Hüsnü Çelenkler, Sekreterliğ'in 4015-9-87/YDTİG sayı 28 Nisan 1987 tarih ve Türk Uyruklu öğrenciler hakkında yazısı kapsamında "Milli politika Esasları dokümanı (22.3.1984 gün ve 0500-1-84 sayılı doküman" ilgisiyle kaleme alınan yazıda; "Doğu Türkistan'da yaşayan soydaşlarımızın milli kültür değerlerinin muhafaza edilmesi ve her fırsatta geliştirilmesi ilgi dokümanda belirtilmektedir. Ancak alınan haberlerden Doğu Türkistan Özerk bölgesinde yaşayan soydaşlarımızın, Komünist Çin yönetimi tarafından yıllardır sürdürülen eritme ve Türk kültürünü yok etme gayretleri sonucu toplumu yetişmiş insan gücünden yoksun bırakıldıkları öğrenilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Milli politikası gereği, dostluk bağlarını kuvvetlendirmek ve o ülkede Türkiye'ye müzahir yetişmiş insan gücünü temin etmek maksadıyla yabancı ülkelerden öğrenci almak, bizzat Atatürk'ün emirleriyle başlatılarak günümüze kadar gelen çok yararlı bir uygulamadır. Bu görüşten hareketle Türklük şuurları yüksek bir seviyede tespit edilen ancak kültürlü ve yetişmiş insan gücünden mahrum bırakılan Doğu Türkistan Özerk bölgesinden belirlenecek öğrenciler için Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığından Orta öğretim (ortaokul ve lise dengi okullardan) öğrenim imkanının ve Lisans öğrenimi içinde "himaye bursu"nun sağlanmasını, YÖK Başkanlığınca ÖSYM'de gereken kontenjanın teminini arz ederim" ifadelerini kullanarak gereği için yazıyı Milli Eğitim Bakanlığı ve YÖK Başkanlığına, bilgi olarak da Başbakanlık, İçişleri Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığına sevk etmiştir

1949 sonrası Türkiye'ye gelen başlangıçta iskânlı göçmen olarak yerleşen akabinde vatandaşlığa geçen ve zamanla da sayıları artan Doğu Türkistanlılar ve Doğu Türkistan davası için 1998 senesi, davanın Batı ülkelerine taşınmasının dönüm noktası olmuştur. Zikredilen yılda dönemin Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Mesut Yılmaz başkanlığında aldığı "30 Numaralı Gizli Genelge"[34] kararıyla Türkiye'de Doğu Türkistan adının kullanılması veya Gök bayrağın asılması Çin ile ilişkileri geliştirmek amacıyla yasaklanmıştır. Bu karar Doğu Türkistan teşkilatlarının Batı'ya taşınarak Almanya merkezli yeni kurulan birçok teşkilatı ortaya çıkarmıştır. 1998 yılında başlayan bu süreç 2004 yılında Avrupa'da günümüzde Doğu Türkistan ile alakalı uluslararası alanda en etkili teşkilat hüviyetindeki "Dünya Uygur Kurultayı (DUK)"nın faaliyete geçmesiyle neticelenmiştir. "Avrupa Doğu Türkistan Birliği", Doğu Türkistanlıların dış ülkelerde kurduğu ilk teşkilâttır. Bu teşkilat, BM'de Temsil Edilmeyen Milletler Teşkilâtı (UNPO) ile birlikte, Batı ülkelerinde Doğu Türkistan davasının tanıtılmasında destek olan ilk teşkilât özelliği taşımaktadır. "Doğu Türkistan Uygur Gençler Kurultayı" ise Avrupa'daki bir diğer teşkilat olmuştur. Doğu Türkistan davasının Batı'ya taşınması, farklı ülkelerde de yeni teşkilatların kurulmasını beraberinde getirmiştir. 29 Mayıs 1998 tarihinde ABD'de ilk "Uyghur American Association/Uygur Amerikan Derneği" açılmıştır[35]. 2004 yılında ABD'ni Washington eyaletinde "Sürgünde Doğu Türkistan Hükümeti" kurulmuş, lakin zikredilen teşkilat kurumsallaşmasını geçen zaman içerisinde tamamlayamamış, bununla birlikte zaman içerisinde, yukarıda da değindiğimiz üzere iç çekişme veya rekabet dolayısıyla birbirine benzer ilki 14 Eylül 2004

---

[34] Türkiye Cumhuriyeti'nin 56. Hükümeti tarafından çıkarılan Türkiye'deki Doğu Türkistan vakıf ve derneklerine ilişkin olarak yayınlanan 23.12.1998 tarihli ve 1998/36 numaralı gizli genelgeyle, Çin'in toprak bütünlüğüne vurgu yapılarak, toplantılarına herhangi bir bakan veya devlet görevlisinin kesinlikle katılmaması istenmiştir. Bkz. Ragıp Kutay Karaca, "Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu", **Akademik Bakış**, C. 1, S. 1, (Kış 2007), s. 241.

[35] DUK'un esas kurucuları 1996'da Almanya'nın Münih şehrinde kurulan "Dünya Uygur Gençler Kurultayı (DUGK)" yöneticileri olan Ömer Kanat, Dolkun İsa ve Abdulhâkim Hoten ile yine 1998 yılında Münih'te kurulan "Dünya Doğu Türkistan-Uyguristan Millî Kurultayı (DDTUMK)"nın yöneticileri Enver Can, Asgar Can, Rıza Bekin Paşa ve diğerleri idi. Bkz. Ömer Kul, **Bir Davanın Hafızası: Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Erkin Alptekin**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yay., 2023, s. 140, 150 vd.

tarihinde ABD'nin başkenti Washington'da kurulan "Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti"ni müteakip zamanlarda yine bu isimle birçok STK ortaya çıkmıştır[36]. Bu türden farklı STK'lar, her ne kadar Doğu Türkistanlıların birbirleriyle olan iç çekişmelerinin bir tezahürü olarak ortaya çıkmış olsa da Komünist Çin devleti yönetiminin, bir dönem Tayvan yönetiminin yaptığı gibi, dış dünyadaki Doğu Türkistanlılar arasına nifak tohumları sokmasının da hatırı sayılır etkisi vardır.

2004 yılında kurulan Dünya Uygur Kurultayı'nın başkanlığına Erkin Alptekin getirilmiş, iki yıllık sürecin sonunda yapılan Genel Kurul ile Çin'de hapisten çıkarılan ve ABD'ye getirilen Rabia Kadir, Kurultay Genel Başkanı seçilerek, Doğu Türkistan davasının Batı ülkelerinde kamuoyunun dikkatini çekmesi sağlanmıştır. 2017 yılına kadar Rabia Kadir'in başkanlığını yaptığı teşkilat, bu tarihte yaptığı Genel Kurul toplantısı ile başkanlığa teşkilatın kurucuları arasında olan Dolkun İsa'yı getirmiştir. Kanaatimizce bu teşkilat günümüzde hariçte Doğu Türkistan davasının ana taşıyıcısı hâline gelmiştir[37].

1950'li ve 1960'lı yıllarda maddi imkânsızlıklar, yetişmiş insan eksikliği veya iç çekişmeler gibi sebepler dolayısıyla Doğu Türkistan davasının kamuoyunda hak ettiği yeri bulamaması, zaman geçtikçe hariçte üçüncü nesil hatta dördüncü nesil Doğu Türkistanlıların doğması, ticaretle uğraşanların maddi durumlarının düzelmesi, yetişmiş insanların ortaya çıkması hem davanın daha fazla tanınırlığı için yapılan faaliyetlerin artmasına hem de artan nüfusla beraber teşkilatların sayısının çoğalması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Günümüzde Amerika, Kanada, Norveç, Hollanda, İsveç, Fransa ve Almanya başta olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde Doğu Türkistan'la ilgili sivil toplum kuruluşları faaliyet göstermekte ve Çin'de yaşanan zulmü dünya kamuoyuna anlatma gayreti içerisinde olmaktadır[38].

---

[36] **Doğu Türkistan Cumhuriyeti Anayasası**, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://east-turkistan.net/wp-content/uploads/2020/10/Dog%CC%86uTu%CC%88rkistan-Cumhuriyeti-Anayasasi.pdf (13.10.2024).

[37] Kul, **Bir Davanın Hafızası**, s. 153 vd.; a. mlf., **100 Soruda Doğu Türkistan**, İstanbul, Rumuz Yay., 2017, s. 112 vd.

[38] The Allied Committee of Eastern Turkestan, Inner Mongolia, Manchuria and Tibet, The Uyghur Human Rights Coalition, The International Taklamakan Human Rights Association, The Eastern Turkestan National Freedom Center, The Uyghur Information Agency, Uyghur Australian Association, The Uyghur American Association,

2003 Sonrası Süreç ve Günümüzde Doğu Türkistan Teşkilatlarının Genel Durumu

2003 yılında Türkiye'de AK Parti'nin iktidara gelmesi akabinde 1998 yılında çıkarılan Gizli Genelge'nin iptali kısa zamanda Türkiye'de de Doğu Türkistan ile alakalı birçok STK'nın kuruluşunu ve ihyasını doğurmuştur. Günümüzde Doğu Türkistan toplumuna büyük oranda etki eden Doğu Türkistan Maarif Cemiyeti[39] bu dönemin bir neticesi olarak 2004 yılında İstanbul'da kurulmuştur. Aynı yıl İstanbul'da Doğu Türkistan Gençlik Derneği kurulmuş ve faaliyetlerine başlamıştır. Her ne kadar 1949 ve 1965'te olduğu gibi Türkiye'ye 2000'li yıllarda toplu olarak göçler yaşanmamış olsa da Doğu Türkistan'dan çıkıp eğitim almak veya çalışmak üzere yurt dışına giden Doğu Türkistanlıların zaman içerisinde Türkiye'ye geldikleri ve bu gelişleri bireysel olarak yaptıkları görülmüştür. Bilhassa Pakistan, Suudi Arabistan, Yemen ve Mısır'dan Türkiye'ye gelen Doğu Türkistanlılar, bir taraftan hayata tutunma mücadelesi verirken, diğer taraftan geçmişte olduğu gibi dava ile ilgilenmeye gayret etmişlerdir. Nüfusun artması, iç çekişmeler ve Çin istihbarat birimlerinin faaliyetleri gibi durumlar Doğu Türkistan ile alakalı STK'ların sayısının artmasına yol açmıştır[40].

Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye gelip ikamet edenlerin bir kısmı fırsat buldukça Türkiye'den sonra Batı ülkelerine gitmek, bir kısmı ise Türkiye'de hayatını idame ettirme noktasında kararlı görünmektedir. Zaman içerisinde Doğu Türkistan'da dâhil olmak üzere dünyanın farklı ülkelerinden, Türkiye'ye gelen Doğu Türkistanlılar arasında dünyevi ve uhrevi farklı görüşlere sahip gruplar ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir kısım Doğu Türkistanlılar Suudi Arabistan, Pakistan, Yemen ve Mısır gibi ülkelerde dinî eğitim alarak bugün Selefi düşünceyi benimsemiş, bir kısmı

The Canadian Uyghur Association vb. bu türden dernek ve vakıflar hakkında geniş bilgi için bkz. Yitzhak Shichor, "Limping on Two Legs: Uyghur Diaspora Organizations and the Prospects for Eastern Turkestan Independence", **Central Asia And The Caucasus**, No. 6 (48), 2007, s. 117-125. Karşılaştırma için bkz. Amine Tuna Ertürk, **Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık**, İstanbul, İHH Yay., 2012, s. 153, 159.

39 Amine Tuna Ertürk "Türkiye'de Uygur Toplumu: Tarihî Serüveni, Sorunları ve Talepleri", **İNSAMER**, Araştırma 87, (Kasım 2018), s. 4; a. mlf., **Doğu Türkistan'da Asimilasyon**, s. 162; https://www.doguturkistander.org/ (13.10.2024).

40 Geniş bilgi için bkz. Kul, "1949 Sonrası Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Göçler", s. 120-146; Tuncer. "Tarihsel Süreçte Doğu Türkistan'dan Uygur Göçü", s. 227-254.

da son dönemde Türkiye'de yaşamaya başlamıştır. Üçüncü grup Doğu Türkistan'da Komünist sistemle eğitim gören kişilerden oluşmaktadır. Bir diğer grup ise ülkemizde laik eğitim sisteminde eğitim gören Doğu Türkistanlılardan oluşmuştur. Bu farklı eğitim sistemleri aslında Türkiye'deki Doğu Türkistan toplumunu kendi içerisinde dünyevi ve uhrevi çatışma sürecine sokmuş, bu durum Doğu Türkistan ile alakalı kurulan STK'lardaki söylem ve demeçlerin de farklılaşmasını beraberinde getirmiştir. Günümüzde Doğu Türkistanlılar arasında "cihat" çağrısı yapanlar olduğu kadar, meselenin uluslararası kurum ve kuruluşlar eliyle barış yolu ve müzakere ile çözülmesi gerektiğini savunanlar da bulunmaktadır. Gelinen noktada biraz da Türkiye'deki özgürlük ortamından istifade ile açılan birçok Doğu Türkistan STK'sının sayısı 70'i geçmiş, bu durum kendi içerisinde çekişme yaşayan bir yapı ortaya çıkarmıştır. Başta İstanbul olmak üzere Ankara ve Kayseri gibi farklı şehirlerde kurulan Doğu Türkistan STK'ları bu bağlamda bir taraftan Doğu Türkistanlıların sıkıntılarının giderilmesine çalışırken, diğer tarafta Doğu Türkistan davasının kamuoyuna mal edilmesi noktasında faaliyetler icra etmektedir. 1978 yılında İsa Yusuf Alptekin'in çıkardığı Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, 2010 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiş, kısa bir aradan sonra 2014 yılı itibariyle tarafımızdan "Yeni Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi" adıyla 9 sayı daha çıkarılarak, yayın hayatına son vermiştir[41]. Kayseri'de faaliyet gösteren Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği'nin yayın organı Gökbayrak Dergisi[42] ise uzun yıllar ara vermeden çıkarılmış son dönemlerde ise zaman zaman çıkan bir dergi hâline dönüşmüştür. 2004 yılında kurulan Doğu Türkistan Maarif Cemiyeti'nin içerisinden ve zaman içerisinde farklı isimlerle STK'lar kurulmasıyla devam eden kurumsallaşma süreci, Doğu Türkistan davasının Türkiye kamuoyunda ve Doğu Türkistanlılar arasında görev bölümü bakımından en fazla çalışan teşkilatlarından biri olmasını beraberinde getirmiştir. Maarif teşkilatının bir alt kuruluşu şekkinde kurulan "Doğu Türkistan Basın ve Medya Derneği"[43] üzerinden Doğu Türkistan ile alakalı aylık raporlar hazırlayan bu teşkilat aynı zamanda kurduğu İstiklal TV[44] adlı televizyon ile YouTube üzerinden yayın yapmaktadır.

---

41 **Yeni Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi**, S. 1, (Şubat 2014).

42 https://www.gokbayrak.com/ (13.10.2024).

43 https://www.istiqlalmedia.com/ (13.10.2024).

44 https://www.youtube.com/c/T%C3%BCrkistanTV2 (13.10.2024).

Doğu Türkistan'da 2017 yılı itibariyle hayata geçirilen ve 20. asrın insan hakları bağlamında yüz karası olarak değerlendirilen söz de eğitim özde "toplama ve asimile etme kampları"nda[45] alıkonulan insanların yaşadıkları dünya kamuoyunda ciddi ses getirmiş, bununla beraber Çin'in ekonomik anlamda gelişmesi[46], "Kuşak Yol Projesi"ni[47] hayata geçirmesi ve dünya ticaretinde söz sahibi olması bir ABD-Çin çatışmasını ortaya çıkarmıştır. Gelinen noktada ABD, Çin'i dengeleyebilmek ve kazanımlarını kaybetmemek adına bir taraftan ekonomik anlamda Çin'le rekabet ederken diğer taraftan Tibet, İç Moğolistan, Falungong, Demokratik Çinliler gibi Çin Komünist Partisi muhaliflerini desteklemeye başlamıştır[48]. ABD aynı şekilde Doğu Türkistan teşkilatlarını da destek-

---

45 Doğu Türkistan'da toplama kampları hakkında geniş bilgi için bkz. **Doğu Türkistan'da Çin Soykırımı BM Soykırım Suçları Perspektifinden Doğu Türkistan'ın İncelenmesi Raporu**, Campaign for Uyghurs Yay., 2020, s. 1-28, (chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://campaignforuyghurs.org/wp-content/uploads/2020/07/Turkish-Genocide-Report-1.pdf (13.10.2024); Salih Aynural, "Açık Cezaevi Doğu Türkistan", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C. 122, S. 240, (Mayıs-Haziran 2019), s. 205-218.

46 Ömer Kul, "Çin: Dünya ile İlişki Kurma Şekli, Beklentiler ve Muhtemel Sonuçlar," **Gerçek Hayat**, S. 3, (2022), s. 154-162; a. mlf., "Çin'in Borç Tuzağına Düşmeyelim", **Ötüken Dergisi**, C. 3, S. 192, 2021, s. 17-21; a. mlf., "Bağımsız Türk Devletlerinin Çin Halk Cumhuriyeti ile İlişkileri", **Türkiye Günlüğü**, S. 146, 2021, s. 144-166; a. mlf., "Yeni İpek Yolu'nun Türk Dünyası Ekonomileri Üzerine Etkisi", **Zamanını Aşan Miras: İpek Yolu Sempozyumu Bildiri Kitabı**, İstanbul 2024, s. 335-354.

47 Ömer Kul, "Kuşak Yol Girişimi Türkiye İçin Risk Mi, Fırsat Mı?" **Çin Kuşak Yol İnisiyatifi Türkiye'nin Uluslararası Ticaretine Etkisi**, Ed. Tuğçenur Ekinci Furtuna, İstanbul, Aktif Yayınevi, 2021, s. 98-116; Ragıp Kutay Karaca, **Çin, Kuşak Yol ve Türkiye**, Diplomasi Araştırmaları Derneği Raporu, İstanbul 2019, s. 1-9.

48 Ergin Güneş, "Yeni Yüzyıldaki Çin-Amerika Rekabeti", **Serbest Yazılar, Toplum ve Demokrasi**, C. 3, S. 6-7, (Mayıs-Aralık 2009), s. 175-188; Assadollah Athari, Ehsan Ejazi, "Çin-ABD Rekabeti Gölgesinde Kuşak ve Yol Girişimi", **BRIQ**, C. 1, S. 4, (Sonbahar 2020), s. 43-54; Fulya Köksoy, "Çin Halk Cumhuriyeti Merkezli Tayvan, Tibet ve Doğu Türkistan Sorununun Amerika-Çin İlişkilerine Yansıması", **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C. 10, S. 2, 2019, s. 83-103; Josephine Ma, "Inner Mongolia Doubles Down on China's Plan to Teach Key Subjects in Mandarin Despite Protests", https://www.everand.com/article/474890284/Inner-Mongolia-Doubles-Down-On-China-s-Plan-To-Teach-Key-Subjects-In-Mandarin-Despite-Protests?utm_medium=cpc&utm_source=google_pmax&utm_campaign=Everand_Google_Performance-Max_NB_All_tROAS&utm_term=&utm_device=c&gad_source=1&gclid=CjwKCAjw3624BhBAEiwAkxgTOnSzY0A69Lu3Pb_B5aX7CdooUCpwpht3xYydIpdy2UqyqKE5cC2Y_BoC0vMQAvD_BwE (13.10.2024); "People's Republic Of China Crackdown on Falun

leme, Doğu Türkistanlıları motive etme, onlara demokrasi, insan hakları, sosyal hukuk devleti anlayışına uygun eğitimler ve projeler bağlamında katkı yapma ve bu anlamda da onlar üzerinden Çin'i uluslararası arenada sıkıştırmak gibi bir siyaset takip etmektedir. Doğu Türkistanlılar açısından bu siyasete destek olmak ve davaları adına bu desteği kullanmak gayet makul ve insani bir durum olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda Doğu Türkistan ile ilgili STK'lara verilen ABD veya Batı ülkeleri desteğini eleştirmek yerine asıl sorulması gereken soru ABD'nin Uygur teşkilatlarını NED Vakfı[49] veya CIA[50] üzerinden neden desteklediği değil Doğu Türkistan'da soykırım boyutuna ulaşan ağır insan hakları ihlallerinin durdurulması noktasında hür dünyanın inisiyatif alamamasının sebebi olmalıdır.

Sonuç

1949 yılında Çin Halk Cumhuriyeti'nin resmen kurulmasını müteakip Doğu Türkistan'ın işgalinin gündeme gelmesi tarihin en dramatik toplu göç hadisesinin ortaya çıkmasını doğurmuştur. Eylül 1949'da başlayan göç hareketleri 1952 yılında göçmenlerin Türkiye'ye iskânlı göçmen olarak kabul edilmeleriyle yeni bir sürece girmiştir. Türkiye'ye yerleşmeye başlayan Doğu Türkistanlılar bir taraftan hayata tutunma mücadelesi verirken diğer taraftan davalarını anlatabilmek, kamuoyuna mal edebilmek ve başta BM olmak üzere meseleyi dünya kamuoyunun gündemine taşıyabilmek için, maddi imkânsızlıklara ve yetişmiş insan eksikliğine rağmen hummalı bir çalışma içerisinde olmuştur. Bu durum kısa zamanda Türkiye'de dergi çıkarmak, gazetelere mülakatlar vermek, konferans ve paneller düzenlemek şeklinde ilerlerken, 1960 yılı itibariyle STK'ların da kurulmasına başlanmıştır.

1960 yılı Türkiye'de Doğu Türkistan ile alakalı ilk STK'nın kurulması aynı zamanda Doğu Türkistanlıların Tayvan merkezli bölünmelerini de beraberinde getirmiştir. 1965 yılında Afganistan'dan getirilip Kayseri'ye yerleştirilen Doğu Türkistanlıların da bu bölünmede taraf

---

Gong and other So-called "Heretical Organizations", **Amnesty İnternational Report**, 23 March 2000, s. 1-38.

49 https://www.ned.org/ (13.10.2024).

50 Banu Avar, "Rabia Kadir Doğu Türkistan'ı Temsil Edebilir Mi?", https://www.aydinlik.com.tr/haber/rabia-kadir-dogu-turkistani-temsil-edebilir-mi-114754 (13.10.2024).

olması meselenin kamuoyunda hak ettiği şekilde kabul görmesini geciktirmiş, zamanla fikrî ayrılıklar STK'larda da zuhur etmiş; önce Uygur-Kazak, akabinde de kendi aralarında Uygur-Uygur, Kazak-Kazak bölünmeleri yaşanmıştır. Doğu Türkistanlılar arasındaki fikir ayrılıklarına rağmen davanın Türkiye'de kurumsallaşması adına adımlar atılmış, 1975 yılında Kayseri'de 1978 yılında da İstanbul'da STK'lar kurulmuştur.

1990'lı yıllar Doğu Türkistan davasının Türkiye'den yurt dışına taşınmasına etki eden olayların yaşandığı bir dönem olmuş, İsa Yusuf Alptekin'in vefatı ile yeni bir yapılanma ortaya çıkmıştır. 1998 yılındaki 30 numaralı gizli genelge bu davranışı tetiklemiş, hatta mecburi bir durum ortaya çıkarmıştır. 2003 sonrası dönem, hem Türkiye'de hem de başta AB ülkeleri olmak üzere ABD ve Kanada'da Doğu Türkistan'la ilgili birçok STK'nın kurulmasına sahne olmuştur. Gelinen noktada Doğu Türkistan toplumunun içerisinde bulunduğu durum farklı eğitim sistemleriyle hayata hazırlanan insanların Doğu Türkistan davasını farklı algılayış ve farklı çözüm metotları üretmesini beraberinde getirmiş, bu ise Doğu Türkistan davasının kurumsallaşma sürecinin tamamlanamadığı ve iç çekişmelerin yaşandığı bir rekabet ortamı ortaya çıkarmıştır. Gelişen ve gitgide karmaşıklaşan dünya siyaseti ise yeni parametreler ortaya çıkarmış, bu durum yeni birliktelikleri beraberinde getirmiştir. Hariçte Tibet teşkilatlarında Dalay Lama liderliğinde olduğu gibi, davanın bir elden yönetilmesi, yerini parçalı bir teşkilatlanmaya götürmüştür. Dağınık hâldeki faaliyetler ve teşkilatların sayısal olarak fazlalığı bir araya gelinmesinin önünde engel olmuştur. Bütün olumsuzluklarına rağmen 1949 sonrası dönemde, Türkiye'deki Maarif Cemiyeti ve Almanya merkezli kurulan Dünya Uygur Kurultay'ı gibi teşkilatlar, meselenin çözümü veya Doğu Türkistan'daki ağır insan haklarının çözümü noktasında bir taraftan faaliyetler yaparken diğer taraftan davanın kurumsallaşması adına adımlar atmaktadır.

Günümüzde Türkiye'de faal olarak çalışan Doğu Türkistan ile ilgili STK'ların kurumsallaşamamalarının önündeki engellerden birini de Çin konsoloslukları ve elçiliklerine yakın STK'ların ortaya çıkması/çıkarılması gerçeği oluşturmaktadır. Bu durum Çin Komünist Partisi'nin hariçte Doğu Türkistan davasını "böl-parçala-yönet" siyasetine uygun bir durum ortaya çıkarmıştır. Dünya siyasetinin konjonktürünün değişmesi, gelinen noktada safların netleşmeye başlamasıyla Doğu ile Batı arasında

bir rekabet ortaya çıkarırken diğer taraftan bu rekabette Doğu Türkistan gibi asimilasyon ve soykırıma maruz bırakılan coğrafyalarda büyük devletlerin konuyu siyasi birer malzeme olarak kullanmasını beraberinde getirmiştir. Çin ile Batı arasındaki rekabette Çin Komünist Partisi kurduğu ekonomik sistemle beraber birçok fakir ülkeye borç verir hâle gelmiş, birçok ülkeden ham madde ve enerji ihtiyacını temin etmeye başlamış, birçok ülkede yaptığı projelerle o ülkeleri kendine bağımlı hâle getirmiş, bununla beraber ortaya çıkan ekonomik döngü çoğunluğu Müslüman olan ülkelerin Çin'in Doğu Türkistan'da yaptığı katliamlara ses çıkarmamasını, BM'de Çin lehine oy kullanmasını beraberinde getirmiştir. Son noktada Türkiye'nin, kendi içerisinde tutarlı olduğu görülen, uygulamaya gayret ettiği siyasetinin ise Doğu Türkistan meselesini unutmadan, diyalog kapılarını kapatmamak üzere bir şekil aldığı, bu tutumun haklılığı veya bir sonuç verip veremeyeceği noktasının ise önümüzdeki yıllarda ortaya çıkabileceği söylenebilir.

1950'li yıllara göre çok daha planlı ve programlı olduğu görülen Doğu Türkistan teşkilatları her ne kadar arzu edilen güçlü bir birlik sağlayamamış olsa da geçmişle kıyaslanamayacak kadar ilerlemiş bir durumdadır. Dalay Lama örneğinde olduğu gibi kitleleri arkasından sürükleyecek bir lider eksikliği günümüzdeki parçalanmışlığın sebebi görünse de bu durumun geçmişten dersler çıkarılması durumunda kolaylıkla aşılabileceği görülmektedir. Bu manada günümüzde farklı ülkelerde 100'den fazla STK'nın faaliyette bulunduğu Hariçte Doğu Türkistan davası bir diaspora oluşturmayı başarmışsa da kurumsallaşmasını tamamlayamadığını söylemek mümkündür.

Bibliyografya

"People's Republic Of China Crackdown on Falun Gong and other So-called "Heretical Organizations", **Amnesty İnternational Report**, 23 March 2000, s. 1-38.

Akın, Mahmut Hakkı, Coşkun, Betül: "Türkiye Siyasi Kültüründe Sağ-Sol Ayrımı ve Millî Görüş Hareketi", **Journal of Turkish Studies**, C. 8, S. 12, 2017, s. 1-10.

Alptekin, Erkin: **Doğu Türkistan'dan Hicretimizin 40. Yılı**, Kayseri, Erciyes Dergisi Doğu Türkistan Yay., 1980.

Alptekin, İsa Yusuf: **Doğu Türkistan Davası**, İstanbul, Marifet Yay., 1981.

……..: **Esir Doğu Türkistan İçin-1: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları**, Haz. Ömer Kul, Ankara, Berikan Yayınevi, 2010.

……...: **Esir Doğu Türkistan İçin-2: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları**, Haz. Ömer Kul, Ankara, Berikan Yayınevi, 2008.

Altun, Elif: "Mehmet Kasım Cantürk: Hayatı ve Mücadelesi (1935-2015)", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üni. Sos. Bil. Ens., İstanbul 2023.

Athari, Assadollah, Ejazi, Ehsan: "Çin-ABD Rekabeti Gölgesinde Kuşak ve Yol Girişimi", **BRIQ**, C. 1, S. 4, (Sonbahar 2020), s. 43-54.

Avar, Banu: "Rabia Kadir Doğu Türkistan'ı Temsil Edebilir Mi?", https://www.aydinlik.com.tr/haber/rabia-kadir-dogu-turkistani-temsil-edebilir-mi-114754 (13.10.2024).

Aynural, Salih: "Açık Cezaevi Doğu Türkistan", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C. 122, S. 240, (Mayıs-Haziran 2019), s. 205-218.

Bekin, Mehmet Rıza: **Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları**, İstanbul, Kastaş, 2005.

Bovingdon, Gardner: **The Uyghurs: Strangers in Their Own Land**, New York, Columbia University Press, 2010.

Can, Enver: "Doğu Türkistan Millî Kurultayı", **Gökbayrak Dergisi**, C. 8, S. 40, Kayseri 2001, s. 21-23.

Canaltay, Delilhan**: Altaylardan İstanbul'a Göç Hatıraları: Çetin Zaman Zor Günler**, İstanbul, Altay Yay., 2019.

Cumhuriyet Arşivi, Fon No: 30-18-12, Kutu No.: 128 Dosya No: 19 Sıra No: 6.

Çandarlıoğlu, Gülçin: **Özgürlük Yolu Nurgocay Batur'un Anılarıyla Osman Batur**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yay., 2016.

Demirel, Tanel: "1946-1980 Döneminde Sol ve Sağ" **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, İstanbul, İletişim Yay., 2009.

Doğu Türkistan Cumhuriyeti Anayasası, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://east-turkistan.net/wp-content/uploads/2020/10/Dog%CC%86u-Tu%CC%88rkistan-Cumhuriyeti-Anayasasi.pdf (13.10.2024).

Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neler Yaptı, İstanbul, DTGC Yay., 1972.

Ertürk, Tuna Amine: "Türkiye'de Uygur Toplumu: Tarihî Serüveni, Sorunları ve Talepleri", **İNSAMER**, Araştırma 87, (Kasım 2018), s.1-11.

……...: **Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık**, İstanbul, İHH Yay., 2012.

Forbes, Andrew D. W.: **Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri: Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi**, Çev. Enver Can, Münih, Doğu Türkistan Vakfı Yay., 1990.

Güldeş, Mehmet: "Doğu Türkistanlı Uygur Türklerinin Türkiye'de Kurdukları Dernekler ve Yayın Faaliyetleri", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kırıkkale Üni. Sos. Bil. Ens., Kırıkkale 2008.

Güneş, Ergin: "Yeni Yüzyıldaki Çin-Amerika Rekabeti", **Serbest Yazılar, Toplum ve Demokrasi**, C. 3, S. 6-7, (Mayıs-Aralık 2009), s. 175-188.

https://www.doguturkistander.org/ (11.10.2024).

https://www.doguturkistander.org/ (13.10.2024).

https://www.facebook.com/dtmmetnc/ (22.01.2023).

https://www.gokbayrak.com/ (13.10.2024).

https://www.istiqlalmedia.com/ (13.10.2024).

https://www.ned.org/ (13.10.2024).

https://www.youtube.com/c/T%C3%BCrkistanTV2 (13.10.2024).

Kanalga, Recep: "Türkiye'deki Doğu Türkistan Muhacirlerinin Faaliyetleri (1950-1980)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Lisansüstü Eğitim Ens., Ankara 2022.

Karaca, Ragıp Kutay: "Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu", **Akademik Bakış**, C. 1, S. 1, (Kış 2007), s. 219-243.

……...: **Çin, Kuşak Yol ve Türkiye**, Diplomasi Araştırmaları Derneği Raporu, İstanbul 2019, s. 1-9.

Kissinger, Henry**: Dünden Bugüne Yeni Çin**, Çev. Nalan Işık Çeper, İstanbul, Kaknüs Yay., 2020.

Köksoy, Fulya: "Çin Halk Cumhuriyeti Merkezli Tayvan, Tibet ve Doğu Türkistan Sorununun Amerika-Çin İlişkilerine Yansıması", **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C. 10, S. 2, 2019, s. 83-103.

Kul, Ömer, Kırkıl, Emin: "Doğu Türkistan Kazak Türkleri Liderlerinden Bir Portre Hüseyin Teyci Alkenbayoğlu (1900-20 Eylül 1963)", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 1, S. 2, (Temmuz 2011), s. 103-130.

Kul, Ömer, Tuncer, Tekin: "XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler", **Türk Dünyasında Sürgün ve Göç**, Haz. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., 2015, s. 193-231.

Kul, Ömer: "1949 Sonrası Doğu Türkistan'dan Türkiye' ye Göçler ve Türkiye'de Göçmenlerin Durumu", **19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'ye Yapılan Göçler, Göçmenlik ve Sosyal Uyum**, Ed. Zehra Arslan, Ankara, ATAM Başkanlığı Yay., 2022, s. 120-146.

……...: "1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, S. 24, (Bahar 2018), s. 29-62.

……...: "Bağımsız Türk Devletlerinin Çin Halk Cumhuriyeti ile İlişkileri", **Türkiye Günlüğü**, S. 146, 2021, s. 144-166.

……...: "Çin: Dünya ile İlişki Kurma Şekli, Beklentiler ve Muhtemel Sonuçlar," **Gerçek Hayat**, S. 3, (2022), s. 154-162.

……...: "Çin'in Borç Tuzağına Düşmeyelim", **Ötüken Dergisi**, C. 3, S. 192, 2021, s. 17-21.

……...: "Doğu Türkistan'dan 1949 Büyük Göçü ve Erkin Alptekin'in Kısa Tercüme-i Hâli", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 60, (Aralık 2023), s. 171-201.

……...: "İsa Yusuf Alptekin", **TDVİA**, C. EK-I, Ankara 2020, s. 88-89.

……...: "Kuşak Yol Girişimi Türkiye İçin Risk Mi, Fırsat Mı?" **Çin Kuşak Yol İnisiyatifi Türkiye'nin Uluslararası Ticaretine Etkisi**, Ed. Tuğçenur Ekinci Furtuna, İstanbul, Aktif Yayınevi, 2021, s. 98-116.

……...: "Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üni. Sos. Bil. Ens., İstanbul 2009.

……...: "Türkiye'de Uygur Göçmenleri", **Dünyada Göç Yönetimi ve Türkiye'nin Göçmeleri: Göçü Nasıl Yönetmeli?**, Ed. Ahmet Cihan v.dğr., İstanbul, Akademik Kitaplar, 2022, s. 473-497.

……...: "Uyghur Immigration from Eastern Turkestan to Turkey Between 1949 and 1954", **Emigrants Muhacir from Xinjiang to Middle East During 1940-60s**, Edited by Jin Noda, Ryosuke Ono, Studia Culturae Islamicae, No. 110, Tokyo, Nihon Root Printing Publishing, 2019, s. 13-23.

……...: "Yeni İpek Yolu'nun Türk Dünyası Ekonomileri Üzerine Etkisi", **Zamanını Aşan Miras: İpek Yolu Sempozyumu Bildiri Kitabı**, İstanbul 2024, s. 335-354.

……...: **100 Soruda Doğu Türkistan**, İstanbul, Rumuz Yay., 2017.

……...: **Bir Davanın Hafızası: Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Erkin Alptekin**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yay., 2023.

Ma, Josephine: "Inner Mongolia Doubles Down on China's Plan to Teach Key Subjects in Mandarin Despite Protests", https://www.everand.com/article/474890284/Inner-Mongolia-Doubles-Down-On-China-s-Plan-To-Teach-Key-Subjects-In-Mandarin-Despite-Protests?utm_medium=cpc&utm_source=google_pmax&utm_campaign=Everand_Google_Performance-Max_NB_All_tROAS&utm_term=&utm_device=c&gad_source=1&gclid=CjwKCAjw3624BhBAEiwAkxgTOnSzY0A69Lu3Pb_B5aX7CdooUCpwpht3xYydIpdy2UqyqKE5cC2Y_BoC0vMQAvD_BwE (13.10.2024).

Mendikulova, Gülnara: "Kazak Diasporası ve İrredantları", Çev. Almagül Işına, Chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://tasam.org/Files/Icerik/File/kazak_diasporasi_ve_irredantlari_42016801-384a-4bf5-834e-3e6577957b7b.pdf (11.10.2024).

Oğuz, Abdullah: **Şarki Türkistan Tarihi: Metin Tenkidi, Türkiye Türkçesi ve İnceleme**, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üni. Sos. Bil. Ens., İstanbul 2020.

Shichor, Yitzhak: "Limping on Two Legs: Uyghur Diaspora Organizations and the Prospects for Eastern Turkestan Independence", **Central Asia And The Caucasus**, No. 6 (48), 2007, s. 117-125.

Tuncer, Tekin, Kul, Ömer: "1934'ten Günümüze Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Göçler", **Sosyo-Kültürel-Ekonomik Yönleriyle Türkiye'de Göç ve Göçmenler**, Ed. Süleyman Beyoğlu, Ayşegül İnginar Kemaloğlu, Ankara, Altınordu Yay., 2023, s. 349-372.

Tuncer, Tekin: "1949 Göçü Sonrası Türkiye'de Uygurların Açtığı Sivil Toplum Örgütleri ve Bunların Faaliyetleri: Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Örneği", **History Studies International Journal of History**, C. 10, S. 5, (Ağustos 2018), s. 205-221.

……...: "1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklâl Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Manisa Celal Bayar Üni. Sos. Bil. Ens., Manisa 2015.

……...: "Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Yapılan 1961 Göçü ve Mehmet Kasım Cantürk", **I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu (TÜKAS 2014)**, Nevşehir, (12-13 Kasım 2014), s. 270-278.

……...: "Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Yapılan 1961 Göçü ve Mehmet Kasım Cantürk", **Mehmet Kasım Cantürk**, Der. Âlim Gerçel v.dğr., Kayseri, Geçit Yay., 2018, s. 7-19.

……...: "Immigration from Eastern Turkestan to Turkey in 1961", **Emigrants Muhacir from Xinjiang to Middle East During 1940-60s**, Edited by Jin Noda, Ryosuke Ono, Studia Culturae Islamicae, No. 110, Tokyo, Nihon Root Printing Publishing, 2019, s. 115-155.

……...: "Mehmet Emin Buğra'nın Mektuplarında Türkistan Sesi Dergisinin Çıkartılması Süreci", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. 17, S. 2, (Kış 2017), s. 51-76.

Tuncer, Tekin: "Tarihsel Süreçte Doğu Türkistan'dan Uygur Göçü", **Türk Dünyası ve Göç: Vatandan Yeni Vatanlara**, Der. Çağla Gül Yesevi, İstanbul, Küre Yay., 2021, s. 227-254.

……...: "Türkiye'de Yaşayan Doğu Türkistanlıların Kurduğu Sivil Toplum Örgütleri ve Bunların Faaliyetleri: Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Örneği", **Journal of History Studies**, C. 10, S. 5, (Ağustos 2018), s. 205-221.

Turan, İshak: "ABD-Çin İlişkileri Bağlamında Tayvan Sorunu", **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 6, S. 1, 2016, s. 80-105.

Türkistan'da Çin Soykırımı BM Soykırım Suçları Perspektifinden Doğu Türkistan'ın İncelenmesi Raporu, Campaign for Uyghurs Yay., 2020, s. 1-28, (chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://campaignforuyghurs.org/wp-content/uploads/2020/07/Turkish-Genocide-Report-1.pdf (13.10.2024).

Yeni Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, S. 1, (Şubat 2014).

Yılmaz, Hasan: "Kıbrıs Barış Harekâtı ve Sonuçları", **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 6, S. 1, 2017, s. 87-98.

East Turkestan: The Secret War between the Soviet Union and China (1943-1949)

Prof. Dr. Cemil Hasanlı*

Introduction

The national and ethnic composition of East Turkestan was diverse. According to local provincial government in the mid-1930s, in addition to the Uyghurs, who made up 75% of the province's population, 13 other groups were officially approved, including Taranchi, Kazakhs, Kyrghyz, Uzbeks, Tatars, Tajiks, Manchus, Sibo, Salan, Han, Dungan, Mongols and Russians.[1] The transfer to Soviet control of the underground wealth of East Turkestan occupied an important place in the activity of the special coordinating group, and the political actions planned by the group were directly connected with the economic interests of the Soviets. The rich deposits of uranium and oil in East Turkestan were very attractive for the economic and strategic interests of the USSR. In fact, the Soviet Union had been active in Xinjiang since the 1930s. As a result of Muslim movements in Eastern Turkestan between 1931-1934, the Turkic-Islamic Republic and national government had been founded.

In May 1945, the war in Europe ground to a close. The victory over Germany gave rise to various demands of the USSR in relation to its neighboring countries. After the end of the war in Europe, Soviet foreign policy towards the countries of the Middle East and Central Asia (Eastern Turkestan) entered a novel stage. During June-July 1945, Turkey, Iran

* Senior Fellow of the Institute of Historical Research (SAS) at the University of London

1 See: Kamoludin Abdullaev, *Ot Sin'tsziana do Khorasana. Iz istorii sredneaziatskoi ėmigratsii XX veka.* Dushanbe: "IRFON," 2009, 326

and Eastern Turkestan (Xinjiang) became the object of Soviet policy of border expansion. The Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolshevik) and the Council of People's Commissars of the USSR made secret decisions about these countries. During the period 1944-1949, Eastern Turkestan (Xinjiang) became the object of Soviet policy of border expansion. For example, on May 4, 1943, Moscow adopted a secret decree "On Xinjiang," which provided for curtailment of Soviet activity in the province.[2] On June 22, 1945, the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union passed a decision on assistance to Eastern Turkistan's provisional government.[3] On September 15, 1945, the Politburo returned to the Eastern Turkistan issue and passed a new decision on the situation in Xinjiang.[4] With the mediation of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), the Republic of Eastern Turkistan entered into an agreement with the Chinese government on June 6, 1946. Seeing that China was not in compliance with the articles of this treaty, however, the Soviet Union tried to complicate the situation in Eastern Turkistan in February and September 1947. With this decision, Moscow launched a new Islamic national liberation movement in Xinjiang.[5]

Newly exposed Soviet archives help to clarify Soviet policy toward Xinjiang during a pivotal period in Chinese and Inner Asian history. For many years, scholars in Russia, China and the West have debated the extent of Soviet involvement in the rebellion which took place in northern Xinjiang and led to the creation of the East Turkestan Republic, a de facto independent state that existed from 1944-1949.

---

2 See: Resolution of the Political Bureau of the Central Committee of the Soviet Communist Party "On Xinjiang," May 4, 1943, Rossiiskii Gosudarstvennyi Arkhiv Sotsial'no-Politeicheskoi Istorii, (hereinafter RGASPI - Russian State Archive of Social-Political History), f. 17, o. 162, d. 37, l.76–78.

3 Resolution of the Political Bureau of the Central Committee of the Soviet Communist Party "On Xinjiang," June 22, 1945, RGASPI, f. 17, o. 162, d. 37, l. 145–146.

4 Resolution of the Political Bureau of the Central Committee of the Soviet Communist Party "On the situation of Xinjiang," September 15, 1945, RGASPI, f. 17, o. 162, d. 37, l. 150–151.

5 See: Resolution of the Political Bureau of the Central Committee of the Soviet Communist Party "On Xinjiang," February 24, 1947, RGASPI, f. 17, o. 162, d. 38, l.154–155; Resolution of the Political Bureau of the Central Committee of the Soviet Communist Party "On Xinjiang," September 10, 1947, RGASPI, f. 17, o. 162, d. 38, l.202–203.

Over the Cold War period, almost all Western scholars who studied Sino-Soviet relations and Eastern Turkestan, using some Chinese and Western diplomatic sources, concluded that

> The Soviet Union was deeply involved and played a key role in the establishment of the ETR and its military, political, economic and other activities. But they could not clarify their points with information from original Soviet documents. However, after the mid-1990s, when Russian scholars started to open the archival documents relating to the Soviet involvement in the ETR, it was possible to shed light on the fact that these developments were part of the Soviets' preconceived plan.[6]

A number of interesting publications on the history of national movements in Eastern Turkestan have been published recently in Russia, West and Central Asian countries. In particular, new access to many previously classified archival collections has allowed the emergence of new scientific works on the history of Xinjiang, including events of 1945-47 in Eastern Turkestan.[7]

---

[6] Nabijan Tursun, The influence of intellectuals of the first half of the 20th century on Uyghur politics, *Uyghur Initiative Papers,* No. 11, December 2014, p. 12.

[7] David Wang, The Xinjiang question of the 1940s: the story behind the Sino– Soviet treaty of August 1945, *Asian Studies Review,* 1997, Vol. 21, No. 1; Valerii Barmin, *Sin'tszian v sovetsko-kitaiskikh otnosheniiakh 1941–1949 gg.,* Barnaul, 1999; *Xinjiang. China's Muslim Borderland.* Edited by S. Frederick Starr. M.E. Sharpe, Armonk, New York, London, England, 2004; Vladimir Krasil'nikov. *Sin'tszianskoe pritiazhenie. Zabytye stranitsy istorii rossiiskogo prisutstviia v Severno-Zapadnom Kitae (1850–1950).* Moscow, 2007; Nabijan Tursun, The Formation of Modern Uyghur Historiography and Competing Perspectives toward Uyghur History, *China and Eurasia Forum Quarterly,* Volume 6, No. 3; Sergey Radchenko, Choibalsan's Great Mongolia Dream, *Inner Asia,* Vol. 11, No. 2 (2009); Ablet Kamalov, Uyghur Memoir Literature in Central Asia on Eastern Turkestan Republic (1944-49), *Studies on Xinjiang Historical Sources in 17-20th Centuries.* Edited by James Millward; Yasushi Shinmen; Jun Sugawara (eds.). Tokyo: The Toyo Bunko, 2010; Michael Dillon, *Xinjiang and the Expansion of Chinese Communist Power: Kashgar in the Early Twentieth Century.* Routledge, 2014; David Brophy, *Uyghur Nation. Reform and Revolution on the Russia-China Frontier.* Harvard University Press, 2016; Justin M. Jacobs, *Xinjiang and the Modern Chinese State.* University of Washington Press, Seattle and London, 2016; Judd C. Kinzley, *Natural Resources and the New Frontier: Constructing Modern China's Borderlands.* University of Chicago Press. 2018; Sören Urbansky, *Beyond the Steppe Frontier: A History of the Sino-Russian Border.* Princeton University Press, 2020; Jamil Hasanli, *Soviet Policy in Xinjiang: Stalin and the National Movement in Eastern Turkistan.* Lexington Books, 2021; Rukiye Turdush. East Turkistan

The same also holds true of the scholarly literature about the Xinjiang events of the postwar period published in Turkey and other countries. Books and memoirs written by participants in the national struggle in Eastern Turkistan, members of the national government, and some well-known personalities have exceptional value for the study of this movement. After the defeat of the national government, some leaders who were not associated with the USSR immigrated to Turkey and other countries. During their exile, they published books, memoirs, and articles about their experiences in Xinjiang. [8] The history of Eastern Turkistan during the rebellions of 1944–1949 is full of drama. The main objective of this study is to analyze these dramatic events against the background of Soviet and China policy.

Right to Sovereignty: Decolonization and Beyond. Lexington Books, 2022; Philip Snow. China and Russia: Four Centuries of Conflict and Concord. Yale University Press, 2023.

8 Abdullah Baysun. Turkistan Milli Hareketleri, Istanbul, Yayınevi: 1945; Isa Yusuf Alptekin, Demir Perde Arkasindaki Şarki Türkistan, Milli Türkistan, 1951, No. 72, 73, 74; Isa Yusuf Alptekin, Doğu Türkistan Insanliktan Yardim Istiyor. Istanbul, 1974; Isa Yusuf Alptekin, Esir Doğu Türkistan Için Mücadele Hatiraları. Istanbul, 1985; Muhammed Emin Buğra. Doğu Turkistan Tarihi, Coğrafi ve Simdiki Durumu, İstanbul: Guven Matbaası, 1952; Muhammed Emin Buğra. Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davasi ve Çin Siyaseti. Istanbul, 1954; Hizir Bek Gayretullah. Osman Batur. Istanbul: Orda Yayinlari,1966; Muhammed Emin Buğra, Isa Yusuf Alptekin and Mesut Sabri, Central Asia Survey 10, No. 4, 1991; Baymirza Hayit, Türkistan Rusiya ile Çin arasında. Istanbul, 1975; Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadileleri Tarihi. Ankara, 1995; Muhammed Emin Buğra. Şarki Tiirkistan Tarihi. Ankara, 1987; Seypidin Ezizi, Ömür Dastani. Beijing, 1991; Kurban Iklil. Şarki Turkistan Cıımhıuriveti: 1944-1949, Turk Tarih Kurumu Yayinlari, Ankara, 1992; Abdulvahap Kara. Osman Batur ve Şehadeti., Tarih ve Medeniyet, No.37, Nisan 1997; Ahat Andican, Cedidizm'den Bağimsızliğa Hariçte Türkistan Mücadelesi. Istanbul, 2003; Haci Yakup Anat, Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Haraketleri. Ankara, 2005. Abdullah Bakır, Doğu Turkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra, İstanbul, DTV Yay., 2005; Omer Kul. Osman Batur ve Doğu Turkistan Milli Mucadelesi (1941-1951). Istanbul Universitesi Sosyal Bilimler Enstitusu. Doktora Tezi, Istanbul, 2009; Polat Kadiri. Doğu Turkistan Milli Mücadele Tarihi (1930-1949), (yay. haz. Omer Kul), Ankara: Berikan yayın evi, 2009; Uveyshan Şakirov. Alihan Tore Sağuni. Taşkent: İstiklal, 2009; Feruza Shakirova. Turkistan aydınlarından Alihan Tore (1885-1976): Hayatı, Faaliyetleri ve fikirleri. Marmara Universitesi. Yuksek lisans tezi. İstanbul, 2017.

Political situation of East Turkestan

Through secret decisions of the Soviet government and the interference of the USSR, Muslim movements had been suppressed, and the Turkic-Islamic Republic had been subverted in 1934, when the *Duban* (provincial governor) of Sheng Shicai's government came to power with the help of Moscow. During this time, Xinjiang was more connected to the Soviet Union than to the Chinese government. Sheng Shicai was able to take power in the province, establishing a truly despotic regime that lasted until 1944. During these years, with direct assistance from Moscow, Sheng subjected the local Muslim population to his personal regime, to Soviet interests and to the formal administration of Chinese government bodies.

When in spring 1942, fascist troops were approaching Stalingrad, Sheng by contrived reasoning decided to gradually distance the territory from the Soviet Union. After the turn of the War, during spring 1943, due to the treachery of the Duban, Stalin decided to support the anti-Chinese movement of the Muslim population. On 4 May 1943 the VKP(b) CC Politburo adopted a secret decree entitled 'Concerning Xinjiang', which already concerned the curtailment of the work of Soviet organizations in Xinjiang. The decree contained instructions "to support the non-Chinese ethnic groups of Xinjiang (Uyghurs, Kazakhs, Kyrgyz, Mongols, etc.) in their struggle against the oppressive colonial policy of the Duban (governor) and the Xinjiang government". The decree charged the Central Committees of the Communist Parties of the Uzbek SSR, Kazakh SSR, and Kyrgyz SSR with creating illegal groups ('National Revival Groups') in Xinjiang among Uyghurs, Kazakhs, Kyrgyz, Mongols and others, both from local ethnic cadre and from specially trained officials of the Soviet Central Asian republics, helping the 'National Revival Groups' in training military and political cadre, creating schools in the Uzbek, Kazakh, and Kyrgyz SSRs for this purpose, and furnishing them with the necessary weapons.

Article 7 of the Decree declared, "Charge the NKVT [People's Commissariat for Foreign Trade] and the NKVD together with the CP(b) CCs of the Uzbek, Kazakh, and Kyrgyz SSRs with organizing illegal trade with Xinjiang merchants in the border zone".[9]

---

[9] Decision of the VKP(b) CC Politburo "Concerning Xinjiang", May 4, 1943, RGASPI, f. 17, op. 162, d. 37, ll. 76-78.

At the end of May 1943, under the leadership of Lavrentii Beria, an operational meeting of the People's Commissariat of Internal Affairs and the People's Commissariat of State Security was held in Xinjiang. The meeting adopted an operative action plan prepared by the Head of the Commissariat of Internal Affairs, Vladimir Yegnarov, the Chief of the fourth department of the State Security Committee, Alexandr Langfang, and a representative of the intelligence department of the defense commissar, Boris Kuznetsov. Before the proclamation of the Republic of Eastern Turkestan, Moscow set up a special mobile group to coordinate revolts in the three provinces, headed by General Vladimir Yegnarov and his deputy, General Alexandr Langfang.[10]

The measures that followed the decision of the Politburo CC AUCP (B) on Xinjiang, especially on Soviet special services, finally undermined the foundations of Sheng's regime and his role as head of the province.[11] On August 29,1944, Chiang Kai-Shek dismissed him from his position in Xinjiang. The same day Wu Zhongxin was appointed as a member of the local government and chair of the Xinjiang provincial government. Sheng left Urumqi in early September.[12] After Sheng Shicai's 'resignation', General Zhu Shaoliang served as governor of Xinjiang province for several months, and was later replaced by General Wu Zhongxin, who arrived from Chongqing in October 1944.[13]

Wu Zhongxin started his work in Urumqi as a leader of the provincial government in early October 1944. But this appointment did not bring any changes in national relations within the province. On October 5 Wu Zhongxin spoke at the general meeting of functionaries in Urumqi and expounded the main principles of his rule. In place of the "Six Great Policies" that Sheng was guided by for ten years, Wu Zhongxin put forward his five principles. The population of Eastern Turkestan was

---

10 See: Operational information of Beria to Stalin, 1944, Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiiskoi Federatsii (hereinafter GARF - State Archive of the Russian Federation), f. R-9401s/ch, o. 2, d. 96, l. 197-98.

11 See: Telegram of Chairman Sheng Shicai to all its subordinate authorities, August 29, 1944, RGASPI, f. 17, op. 128, d. 992, l. 136.

12 Report of the Xinjiang Provincial Party Committee in from January 1943 to March 1945, May 28, 1945, RGASPI, f. 17, o. 128, d. 824, l. 152.

13 See: Valerii Barmin, *Sintsian v sovetsko-kitaiskikli otnosheniakh 1941-1949 godakh,* 44.

part of the Chinese nation, one of its tribes. Differences in the languages between the Chinese and non-Chinese peoples were due to their living for so long far away from the main part of the Chinese population. Wu Zhongxin believed that the entire population of Turkestan should study the Chinese language, without which it was impossible "to restore friendly feelings" toward the Chinese.[14] However, it seemed to be too late to put forward peace-loving slogans. Along with news about that meeting, a senior official of the consulate's information bureau notified Moscow that The Muslim population resolutely intends to get free of Chinese colonisers. It is difficult to say whether the Muslim population will be able to cope with this risk. But if they are assisted from the outside, the issue may be resolved.[15]

In accordance with a decision of the Politburo on May 4, the Soviet Consul General in Kashgar, Nikolai Shesterikov, was instructed to prepare a report on the prospects of the national liberation movement in Xinjiang and its social base. The Consul General sent the report to Dekanozov in April 1944. It stated that most diverse social strata of the non-Chinese population of southern Xinjiang resented the Chinese due to their repression, police terror, and colonial oppression that led to pauperization of the population. All internal contradictions receded into the background: "intensification of the national liberation movement was inevitable, and it needed support and real aid from the outside. Most people of all ethnic strata felt sympathy for the USSR".[16]

In the spring of 1944 other Soviet consulates in Xinjiang sent Moscow data on the sociopolitical and economic situation as well as international relations in the related consulate districts. The Soviet consul in Altai, Fedor Mikhailov, wrote that the Kazakh insurgent group headed by Osman could play a decisive role under favorable conditions in organizing and staging a new Kazakh uprising. But he did not rule out the

---

[14] See: Isa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davasi.* Istanbul: Otağ Yayınlari,1973, 170-71.

[15] Information letter, October 16, 1944, RGASPI, f. 17, o. 128, d. 992, ll. 159-159 op.

[16] See: Shesterikov, Information about the state and prospects of the national liberation movement in the south of Xinjiang, April 1944., Arkhiv Vneshnei Politiki Rossiiskoi Federatsii (hereinafter AVPRF - Foreign Policy Archive of the Russian Federation), f. 0/100, o. 32a, p. 299, d.11, l. 1-18.

active involvement of the remaining part of the population in the national liberation struggle. The information from Soviet diplomats from Xinjiang was discussed in Moscow. It was considered expedient to start the national liberation movement of Eastern Turkestan from the northern part of the province: the districts of Altai, Ili, and Tarbaghatai. The popular movement in these regions was more active than in the southern part of Xinjiang, and the area had a border with Soviet Altai and Mongolia. The Soviet diplomats in these regions indicated that conditions there were favorable to stir up a national liberation movement.[17] The choice of these regions bordered by the USSR as centers of the national liberation movement was also due to the activity of underground revolutionary circles composed of a great number of Uyghur, Kazakh, Uzbek, and Kyrghyz intellectuals, who had received an education in the Soviet Union and even been members of the Communist Party since the 1920-1930s. For instance, the membership of the underground organization Union of Liberation of Eastern Turkestan, established in 1943 in Xinjiang, included well-known representatives of the intelligentsia, officials, clerics, and merchants, such as Alikhon To'ra Shokirkhuzha, Rahimjan Sabirkhojayev, Ahmetjan Kasimi, Abdulkarim Abbasov, etc.[18]

The new rise of the insurgency in Xinjiang began in July 1944, and a broader anti-Chinese movement headed by Alikhon To'ra Shokirkhuzha started in Ghulja. The wave of protests that began on November 7, 1944, in three northern districts of Xinjiang, resulted in a rebellion against the Chinese authorities in Ghulja. It was the day of the 27th anniversary of the October Revolution in the USSR.

The Creation Eastern Turkestan Republic

That same day, November 7, the secret military revolutionaries came to an agreement on the establishment of the Eastern Turkestan Republic. A week later they announced the composition of the secretly formed provisional national government. The Eastern Turkestan Republic (ETR) government was established on November 12, 1944, and on November 16,

---

17 Mikhailov, Information about the situation in the consular district of the Altai. April 1944, AVPRF, f. 0/100, o. 32a, p. 299, d.9, ll. 9-11.

18 See: Krasil'nikov, *Sin'tszianskoe pritiazhenie,* 261.

1944, a report from the military revolutionary headquarters announced that Alikhon To'ra Shokirkhuzha (Alikhan Törä Shakirkhojayev) was the head of the newly formed national government. He was an ethnic Uzbek, born near the town of Tokmak (formerly known as Balasog'un), Kyrghyzstan, in 1887. In 1916 he participated in the antiwar revolt started in Semirechiye and Kyrghyzstan, then went to Kashgar to avoid the tsarist government repression. Alikhon To'ra returned to Turkestan in 1918. Due to the civil war that swept the country in 1920, he wanted to make the pilgrimage to Mecca via Xinjiang and came to Ghulja for this purpose. Because of the chaos enveloping the Middle East, however, he could not carry out this desire. From the report of the People's Commissar of State Security of the USSR, Merkulov, dated 21 October 1943 to Stalin noted that Alikhon To'ra Shokirkhuzha (Alikhan Törä Shakirkhodjaev) was in the Soviet Union as a delegate to the Congress of the Spiritual Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan, and made a proposal to create the Central Administration of Muslims of the USSR.[19] On April 25, 1945, Lavrentii Beria and Andrei Vyshinskii wrote to Stalin about Alikhon To'ra Shokirkhuzha:

> " In 1931 he was arrested for anti-Soviet work and sentenced to 10 years of imprisonment but escaped from custody and crossed into Xinjiang. In Xinjiang, as an artful interpreter of the Quran, Shokirkhuzha soon gained authority among believing Muslims and later became chief mullah of the city of Ghulja."[20]

In 1937, To'ra could not escape from the repression launched against Trotskyites: he was arrested, and his property was confiscated. After being released from prison in 1941, he returned from Urumqi to Ghulja and began to pursue his religious activities, which had a political aspect. In his sermons in the mosque and speeches in the madrasa, he criticized the Kuomintang regime and called upon the people to fight against Chinese rule.[21] Hakimbeg Khoja, a large Uyghur landowner and Abulkhayri To'ra, one of the well-known representatives of the region's Kazakhs, were

---

[19] See:http://forum.mozohin.ru/index.php?PHPSESSID=558bb68af552cd4113adf1ccb401daa8&topic=1448.10;wap2

[20] Letter from Beria and Vyshinskii to Stalin, April 29, 1945, GARF, f. R-9401s/ch, o. 2, d. 95, l. 335.

[21] See: Valerii Barmin, *Sintsian v sovetsko-kitaiskikli otnosheniakh 1941-1949 godakh,* 56.

appointed deputy chairs. Besides them, the government included representatives of the ethnic groups living in the region: Rahimcan Sabirkhojayev (Uyghur), Anvar Musabayev, Nabiyev (Uyghur), Uraxan (Kazakh), Fucha Efendi (Kalmyk), and White Russians Fotii Leskin and Ivan Polinov. The secretariat of Alikhon To'ra's government was headed by Ahmedjan Kasimov (Kasimi), who played an important role in the subsequent stages.[22]

After the capture of important strategic points in Ili and neighboring districts in the early days of 1945, the interim national government, after discussing its primary goals at its fourth meeting, adopted a nine-point manifesto, adopted on 5 January: End forever the Chinese despotism in the territory of Eastern Turkestan; Create a truly free, independent republic based on the equality of the peoples inhabiting Eastern Turkestan; Promote comprehensive development of the economy of Eastern Turkestan, especially the development of industry, agriculture, and private trade, in order to improve the welfare of the population; Since the majority of the people of Eastern Turkestan are Muslims, maintain that religion and at the same time promote and protect religious freedom for other religions, etc. This nine-point manifesto was perceived as an activity program of the interim national government, uniting the interests of the right, left, nationalists, and Islamists. Although the manifesto was prepared by Ahmedjan Kasimov, Abdulkarim Abbasov, and others who were close to the Soviet authorities, it was in the best interests of supporters of Alikhon To'ra Shokirkhuzha etc.[23]

Shortly after the manifesto, a group of Muslim leaders represented in parliament and in the Chinese government agencies in Chongqing prepared a draft constitution granting autonomy to Xinjiang under the Chinese authorities. In the fourth paragraph of the proposed draft, they suggested replacing the word "Xinjiang" with "Turkestan." According to them, "The name Xinjiang was given by the Manchu imperial monarchy to suppress those whose opinion differed from theirs and to show their military

---

[22] See: Military İnformation: Soviet Russians with Ili Group in Sinkiang Province, December 13, 1947, National Archives and Records Administration (hereinafter NARA), CIA-RDP 82, p. 1; Krasil'nikov, Sin'tszianskoe pritiazhenie, 250-251.

[23] Alimjan Khakimbayev, Natsional'no-osvoboditel'noe dvizhenie korennoe nasilenie Sin'tsziana v 30-kh i 40-kh godov XX veka. Institut vostokovedenie AN SSSR. *Spetsial'nyi biulleten.*' No. 4 (120). Moscow, 1971, 127.

prowess."[24] Besides "Turkestan", broad sections of the Uyghurs preferred to use the name of their country - "Uyghuristan".[25] The group that had prepared the draft was led by an authoritative young man, Isa Yusuf Alptekin, who was a member of the China Legislative Assembly (Yuan) in Xinjiang, which also included Masud Sabiri, a member of the Chinese executive committee; Abdulqadir Mansur, the head of the civil rights committee; Mohammad Aghay, a member of the People's Political Council and others.

Along with the Ili district, the Soviet authorities also focused on the Altai region, where the Kazakh rebels, since 1940, had fought at intervals against the Chinese authorities and army. By the end of 1944, the movement led by Osman Batur had grown into a large military force supported by more than 60,000 people.[26] When the Eastern Turkestan Republic was proclaimed, the head of the Kazakh rebel groups, Osman Batyr (1899–1951), and his military forces obeyed the command of this government. The Ili government sent representatives to see him several times and offered cooperation with the Altai rebels.[27] However, the Soviet authorities had information that the decision of Osman Batyr was temporary and that he would not recognize the legitimacy of the Eastern Turkestan government in Ghulja once Altai was liberated. According to the Soviet intelligence agencies, Osman Batyr "considers Altai an independent state and himself its khan."[28] Osman began to serve as interim governor of the Altai region at the suggestion of the Soviet advisors. Despite having promised to be guided by the Soviet representatives, he reminded them of Choibalsan's promises. He was hoping to establish his own state by receiving aid from the USSR through Mongolia.[29]

---

24 The views of the Sinkiang Guild on the Draft Contitution, February 5, 1945, NARA, RG 59, Box: 7264, NND 760050, Doc. 893.00/2-545, p. 9.

25 See: Kamoludin Abdullaev, Ot Sin'tsziana do Khorasana. Iz istorii sredneaziatskoi ėmigratsii XX veka, 333.

26 See: Yrd. Doç. Dr. Ömer Kut, Tekin Tuncer, *XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler, Türk Dünyasında Sürgün ve Göç.* İstanbul, Yeditepe Ofset, 2015, 208.

27 See: Political information: Sinkiang, February 24, 1947, NARA, CIA-RDP 82, p. 2.

28 Letter from Beria to Molotov, Malenkov and Mikoian, October 15, 1945, GARF, f. P-9401 c/ч, o. 2, d. 104, l. 62.

29 See: James Millward, *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang.* Columbia University Press, 2007, 215.

After the establishment of the national government, the rebel groups came under its control. In the second half of November, the national government forces liberated the main residential areas of the Ili district from the Kuomintang administration. The fighting over Boratalı, Celpanzı, Tokuz-Torau, Kure and Nilka were successfully ended. The Kuomintang forces that had been sent to help Chinese troops were stopped in time. On December 2, 1944, Beria reported to Stalin and Molotov that the revolt of the Muslim population in the counties of the Ili district had been widespread and that Nilka city had been seized by the rebels.[30] The active participation of Muslims in the revolt, who had been indifferent toward Soviet policies in the past, was due to the Soviets' direct support. Muslims were told that the goal of the revolt was to separate Eastern Turkestan from China and to convert Xinjiang into an independent Muslim state.[31]

After the first military success was achieved in November-December 1944, the interim national government of the Eastern Turkestan Republic decided to create regular army units. The first attempt to form such an army was in February 1945. In order to make military service legitimate, the government passed the "conscription law" and adopted at the same time a resolution "on the creation of the national army of the Eastern Turkestan Republic." These laws and regulations strengthened the legal framework of the newly created national army of Eastern Turkestan and the formation of its command staff, while ensuring the supply of arms and ammunition.[32] Following these steps taken by the government, guerrilla groups and rebel forces began to be incorporated into the national army, which was completed on April 8. This became the official date of the creation of the Eastern Turkestan National Army.[33]

---

30 See: Letter from Beria to Stalin and Molotov. About the revolt of the Muslim population Nilka County of Xinjiang and the capture of the city Nilka, December 2, 1944, GARF, f. P-9401 c/ч, o. 2, d. 68, l. 61-66.

31 The Soviet Sponsored Uprising in Ghulja, April 13, 1953, NARA, CIA-RDP 82, p. 2.

32 See: Letter from Beria to Stalin and Molotov. On the national liberation movement of Muslims in Xinjiang, March 21, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 94, l. 106-111; For additional information, see: Zunun Taipov, *V bor'be za svobody.* Moscow, Nauka, 1974, 97-103.

33 See: Letter from Beria to Stalin and Molotov. On the national liberation movement of Muslims in Xinjiang, in addition to the note dated March 21, 1945, April 11, 1945,

In the spring of 1945, the number of soldiers and officers who served in the Eastern Turkestan National army already exceeded 10,000. Apart from the weapons and ammunition seized in the fight against the Chinese army, the national army was equipped with German-made arms and ammunition seized by the Soviet army during World War II and secretly delivered to the Eastern Turkestan guerrillas and army. In addition, the Soviet officers and military experts participated in military operations.[34] Inspired by the first victories of the national army with assistance from the Soviet authorities and directed by the Soviet instructors, on 22 April 1945, Alikhon To'ra Shokirkhuzha addressed a letter to Stalin:

> "I send ardent greetings to the creator of culture and equal rights of all peoples, the great leader of the Soviet Union. I and the peoples of Eastern Turkestan recently liberated from oppression, place our hope in you, Chief Marshal, that the peoples of East Turkestan will be liberated only with the aid of the Great Soviet Union, which is giving us comprehensive aid in this cause. Millions of people of Eastern Turkestan constantly look to you as their leader, protecting the interests of oppressed peoples. We are deeply confident that we will always receive legitimate and necessary assistance from you. We will thereby be able to expel all our oppressors from our homeland. I hope that the colonizers will be expelled if we have the aid that we need from the Soviet Union. I greet the Red Army and its heroes, which have finally defeated the enemies of freedom-loving peoples of the world, the fascists. I have sent all our remaining wishes to dear Petr Andreevich. I still expect favorable results from our conversation with him. I also impatiently await the return to us of dear Vladimir Stepanovich, who will give us the necessary aid."[35]

On April 29, 1945, the USSR Interior and Foreign Affairs Commissariats sent Stalin their proposals on these developments and the latest information on events in Xinjiang. Beria and Vyshinskii informed Stalin that the Ili district, with a population of about 400,000 people, was in the northwest part of Xinjiang, directly bordering the Kazakh SSR. This district was one of the richest regions of Xinjiang and was the main supplier of grain and livestock for the Xinjiang government.

GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 94, l. 395-396.

34 Special reports from General Yegnarov to Beria, April 17, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 95, l. 63.

35 Letter from Alikhon To'ra to Stalin, April 22, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 95, l. 393-394.

The letter also said that armed forces of the rebels are composed of 9,300 men, from which one cavalry brigade, four rifle regiments, and five independent cavalry squadrons have been formed. The permanent composition of the rebel forces in Ili district might reach 12,000 men in the next two months. A further increase of the rebel armed forces is complicated by the reluctance of the peasants to tear themselves away from their farms. In addition, an armed rebel detachment of Altai Kazakhs up to 4,000 strong in the Altai district of Xinjiang is headed by a local authority, Osman Batyr.

Beria and Vyshinskii wrote that the Koktogay and Chingil counties of Altai district directly bordering the Mongolian People's Republic have been occupied by Osman's detachments. Osman's detachments are in regions bordering the capital of the Altai district, Shara-Sume; however, they are not yet undertaking active operations to seize the city and clear the district of the Chinese.[36]

This proposed plan was approved by the Soviet leader and confirmed by the Politburo without any changes on June 22, 1945.

To discuss the situation in the Eastern Turkestan Republic and as a whole in Xinjiang, on May 28, 1945, Alikhon To'ra Shokirkhuzha, the head of the provisional national government, met with State Security Lieutenant Colonel Nikolai Prokopiuk, who was the secret representative of the USSR Internal Affairs Commissariat in Ghulja. During these discussions, Alikhon To'ra insisted on "the need to renew active operations of the rebels, beginning with the expulsion of the Chinese from Dzinkho and sending partisan groups into the Tarbaghatai District and the south of Xinjiang to spread the rebel movement." He stated that "The lack of active operations on the part of the rebels is having an adverse effect on the mood of Muslims and helps the Chinese to demoralize the rebellious mood among the Muslim population beyond the Ili district."[37] A day after the meeting, on May 29, in order to protect the pastures of the Mongol people, the Eastern Turkestan National Army began operations to free the Yuldus valley from the Chinese. The local Mongolian

---

[36] Letter from Beria and Vyshinskii to Stalin, April 29, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 95, l. 334.

[37] Information from Beria to Stalin and Vyshinskii, June 2, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 98, l. 197.

population actively participated in these operations.[38] Alikhon To'ra Shokirkhuzha determined to expand the military operations to the north and the south. On June 8, he sent a telegram to Lieutenant Colonel Prokopiuk from Kalmak-Kure:

> "Due to continuous rain from the day of my arrival, I could not return. It's time to move to the south and the north. Soon we will manage to relieve our 'itchy hands'. If no other delays occur, by the grace of God, then on June 10 we will be in Ghulja. I hope that you will take all measures to accelerate the march to the south. There is not a single minute to waste. The decisive moment has come; we must strike while the iron is hot."[39]

The 'special report' sent by General Yegnarov to Beria included this telegram and interesting orders from Beria. He commanded General Yegnarov, who was responsible for all activities in Xinjiang, to undertake no additional actions and to comply with previous directives. Beria wrote: "Go to the place, restore order, and prevent any provocation."[40] The instructions came from Stalin and Molotov. A day later Beria informed Stalin and Molotov that "We instructed comrade Yegnarov to put measures in place to prevent an active insurgency, in accordance with previously given directives."[41]

Numerous appeals by Alikhon To'ra Shokirkhuzha to the representatives of the USSR produced results. After the victory over Germany, the Soviet leadership again returned to the issue of East Turkestan, and to support the political and economic interests of the USSR in the province of Xinjiang, on 22 June 1945, the VKP(b) CC Politburo adopted an especially secret decision about support to the provisional government of East Turkestan. There it was ordered to Hold the NKO [People's Commissariat of Defense] (Cde. Bulganin) responsible for:

---

38 See: Special reports from General Yegnarov to Beria, June 9, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 96, l. 326.

39 Telegram from Alikhon To'ra Shokirkhuzha to Lieutenant Colonel Prokopiuk, June 8, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 96, l. 326-327.

40 Special reports from General Yegnarov to Beria, June 9, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 96, l. 326.

41 Letter from Beria to Stalin and Molotov, June 10, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 96, l. 325.

a) Demobilizing 500 officers from the Red Army and 2,000 non-commissioned officers and men from Central Asian ethnic groups for use in insurgent formations, posing as residents of Xinjiang.

b) Selecting captured weapons, mortar equipment, and ammunition for 15,000 men for the needs of insurgent detachments of Xinjiang Muslims." Point seven of this decision concerned direct trade and economic relations. "Propose that in commerce with the provisional government of East Turkestan, the USSR's *Narkomvneshtorg* [People's Commissariat of Foreign Trade] expand the range of consumer goods sent in exchange for the raw material being received, taking the requests of the population of the regions liberated from Chinese administration into consideration.[42]

After the decision of the Politburo, the battles against the Chinese army intensified. The preparations were begun for sending guerrilla groups, each with 100-150 members, to Aqsu, Kashgar, Yarkand, Khotan and other southern districts. On 3 July 1945, General Vladimir Yegnarov sent detailed information to Beria about the meetings that he had held in Ghulja; the situation in Xinjiang; and the prospects of development of the Muslim national liberation movement. He informed Moscow about his meeting with a person code-named 'Sadyg' (Alikhon To'ra), their discussion of the situation concerning the Eastern Turkestan Republic, and Sadyg's insistence on the necessity of expanding the national movement to the south. It becomes clear from the content of the conversation that the person presented as 'Sadyg' in the information was Alikhon To'ra Shokirkhuzha. Yegnarov said that Sadyg had come to him with an urgent request to send the main forces to the south and to start active operations against the Chinese. 'Sadyg' declared that the political situation in the south had utterly boiled over. The population was expecting aid from the Eastern Turkestan Republic, and if this immediate situation were not made use of, the tension in the mood of the population would worsen and be difficult to correct afterwards; he was convinced of this. He had studied the psychology of the Muslims during his 30-year revolutionary struggle.

---

42 Decision of the VKP(b) CC Politburo "Concerning Xinjiang", 22 June 1945, RGASPI, f. 17, op. 162, d. 37, ll.145-146.

General Yegnarov tried to convince Alikhon To'ra that "At present, when there are not enough forces, the time has not yet come for large-scale offensive operations in the south." He explained that at that moment the main task was to defend Ghulja district and "prepare a manpower base in the rear of the Chinese [forces]." In response to Yegnarov's explanation, Alikhon To'ra told him that "The Buyga brigade is sufficient for the liberation of Kashgar. He guarantees success with these forces." Alikhon To'ra noted that Kashgar was playing a major role in liberating the South and that success was doubtful without its presence in this area. Despite Yegnarov's many arguments to discourage him from the attack in the south during the meeting, 'Sadyg' was upset with the Soviets for delaying the active struggle against the Chinese. In justifying the necessity to attack the Chinese, he claimed that The desire to begin active operations is dictated not only by the absolutely burning desire of the Muslims to liberate themselves from the Chinese government, but also by talk that has started among the population of Ghulja that they have been sold out by the Bolsheviks, and that the defense of the Muslims' interests in liberation from the Chinese government has now receded into the background.[43]

Moscow's retreat from East Turkestan

At a time when heavy fighting was taking place between the Eastern Turkestan Republic and the Kuomintang government in the northern provinces of Xinjiang along the border with the Soviet Union, Soviet-Chinese talks were held in Moscow. On June 30, 1945, the acting chair of China's Legislative Assembly (Yuan), Minister of Foreign Affairs Song Ziwen, came to Moscow to discuss a number of controversial issues involving the USSR, the United States, and China. Despite Stalin's order through Beria to halt military operations in Xinjiang, on the eve of Song Ziwen's visit, in the first half of July, while the negotiations were being held, a series of successful battles was carried out against the Chinese army and the authorities in Ili and the surrounding regions. In fact, the intensity of the fighting was due to the tense talks in Moscow. Stalin and Molotov, in discussions of the

[43] Special reports from General Yegnarov to Beria, July 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 97, ll. 354-355.

Soviet-Chinese agreements, insisted on the recognition of the People's Republic of' Mongolia by Chiang Kai-Shek's government. However, Song Ziwen, who was in constant touch with Chiang Kai-Shek, did not agree to this, based on instructions received from Chongqing. To mitigate the requirements of the Soviet leadership, Chiang Kai-Shek unofficially sent his son Chiang Ching-kuo (Jiang Jingguo) to the Soviet ambassador, Apollon Petrov. At the time, the son was in Moscow as an unofficial member of the delegation. On behalf of Chiang Kai-Shek, Chiang Ching-Kuo said:

> "As the man most familiar with the situation in China, I understand the point of view of Chiang Kai-Shek on the impossibility of presently recognizing the independence of Outer Mongolia, because such recognition would greatly weaken the position of the Chinese government and would cause a very sharp reaction in Chinese public opinion."[44]

During the talks held on July 9, when Chiang Ching-kuo asked Stalin about the solution of the Outer Mongolia issue, the Soviet leader responded that China could say something like 'the Chinese government has no objection to recognizing the independence of Mongolia after the plebiscite...' Mongolia does not wish to join either China or the USSR. For internal purposes it would be desirable to specify that after the recognition of the independence of Mongolia, the Soviet Union would respect the territorial integrity of Mongolia as an independent state.[45]

In the talks held on July 10, Molotov wanted to clarify whether the Chinese were ready to recognize the independence of Mongolia after the defeat of Japan and the implementation of the plebiscite in Mongolia. Song Ziwen responded that the Chinese would make a statement on the recognition of the independence of Mongolia after the end of the war against Japan and after the plebiscite. He added that "It would be much easier for the Chinese government to do it then." Although the Soviets insisted that this issue be reflected in the draft agreement, Song Ziwen persuaded Molotov that the issue of recognizing Mongolia would not

---

44 From the diary of Apallon Petrov. Recording conversations with Chiang Ching-kuo, July 8, 1945, The National Security Archive of George Washington University, R 3158. p. 1.

45 From the diary of Molotov. Receiving Chairman of the Executive Yuan and the Minister of Foreign Affairs of China, Song Ziwen, July 10, 1945, The National Security Archive of George Washington University, R 3159. p. 3.

be much different in the project that he was about to prepare that night and present to the Soviets. Song Ziwen considered it Chiang Kai-Shek's "major concession in the matter of Outer Mongolia."[46]

In spite of the suspension of the talks in Moscow, the fighting between the Kuomintang army, the Chinese regional administration, and the Eastern Turkestan Republic in the northern provinces of Xinjiang province did not stop. In late July 1945 the Eastern Turkestan National Army had made a number of significant achievements. On July 21, the 1st Mongol Cavalry Division of the 3rd Kensai Regiment began to move in the direction of Chuquchak toward Tarbataghai province. On July 29, Durbiljin, one of the largest cities of Xinjiang province, located 50 km southeast of Chuquchak, passed into the hands of the national army.[47]

On August 7 the Commissariat of Internal Affairs of the USSR prepared operational information about the situation in Xinjiang and the military operations carried out by the Ili rebel groups on August 5.[48] Based on information from Nikolai Stakhanov, acting chief of the military units of the USSR Commissariat of Internal Affairs, on August 7 Beria wrote to Stalin and Molotov: "Taken from the internees: 13 heavy and light machine guns; 480 rifles and carbines; 3 automatic weapons; 45 revolvers and pistols; 80 cavalry smoke charges; 6 trucks; 2 automobiles and about 500 horses."[49]

On 5 September 1945, Lavrentii Beria, on behalf of the Commissariat of Internal Affairs prepared an extensive report to Stalin, Molotov and Malenkov on the progress of the national movement in Xinjiang. A copy of the report sent to Andrei Vyshinskii at the Foreign Affairs Commissariat on September 10 described the end of the fighting in the spring and summer of 1945 between the Eastern Turkestan Republic and the Chinese

---

46 Ibid., 10

47 Telegram from Stakhanov to Beria, July 31, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 98, l. 31.

48 See: Information NKVD of the USSR about the situation in Xinjiang and the actions of the rebels in Ili district on August 5, this year, August 7, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 103, l. 268-270.

49 Letter from Beria to Stalin and Molotov, August 7, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 98, l. 50; Telegram from Stakhanov to Beria, July 31, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 98, l. 32.

authorities in Xinjiang.[50] Beria attached to this report the map reflecting the military situation on August 28, 1945, between the Eastern Turkestan army and the Chinese army.[51] After submitting the report to the Soviet leadership, Beria asked for instructions on further developments in Xinjiang.

On August 10 Molotov and Song Ziwen resumed the negotiations that had remained unfinished since July, agreeing on separate articles of the draft treaty related to the East China Railway (ECRW), Port Arthur, Dairen, and other issues. On the evening of August 14, the Treaty of Friendship and Alliance between the Union of Soviet Socialist Republics and the Republic of China was signed. Thus, the Soviet Union recognized the territorial integrity of China and confirmed its intention in the fifth paragraph of the agreement. Without doubt, this commitment also included Xinjiang. On the day the agreement was signed, the Soviets presented a note to the Chinese foreign minister, stating that, in regard to the events in Xinjiang, "The Soviet Government confirmed that, as stated in the Fifth Article of the Treaty of Friendship and Alliance, it had no intention of interfering in China's internal affairs."[52] With the August 14 agreement, the Soviet Union acknowledged that the Xinjiang crisis was a matter of the "internal affairs of China."[53] On August 10, 1945, during negotiations between USSR and China, Stalin clearly said to Song Ziwen, that the Soviet Union would support the Central China government.[54] In the opinion of the leading Russian historian, Valerii Barmin, after this Treaty, the USSR deliberately retreated from active support for the East Turkestan Republic. He wrote that the effectiveness of the Soviet-Chinese Moscow talks has become increasingly evident in the state of affairs in Xinjiang.[55]

---

50 A memo from Beria to Stalin, Molotov and Malenkov, August 5, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 98, l. 377.

51 The scheme of the situation in Xinjiang, August 28, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 98, l. 379a.

52 *Sovetsko-kitaiskie otnoshenia 1917-1957,* Moscow, 1957, 205-206.

53 See: James Millward, Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang, 217.

54 For more details, see: Dieter Heinzig, The Soviet Union and Communist China 1945-1950: The Arduous Road to the Alliance. New York, M.A.Sharpe, 2004, 59-69; Sergey Radchenko, Lost Chance for Peace, 87-94.

55 Valerii Barmin, Politicheskii tsinizm ili real'naia politika: o motivakh otkaza sovetskogo rukovodsnvo ot podderzhki Vostochno-Turkestanskoi Respubliki v 1945-1946

In September 1945, the Soviet Union was looking for ways to retreat gradually from Xinjiang. At the end of August and beginning of September the military aircraft of the Eastern Turkestan National Army, which were controlled by the Soviet military advisors serving in that army, participated in offensive operations in a number of areas of Xinjiang province. On September 13, 1945, Chiang Kai-Shek's special representative in the province, Zhang Zhizhong, returned to Urumqi shortly after being called back to Chongqing. He had a long meeting with the leadership of the province at the government building. A day later he held a two-hour discussion with the Soviet Consul General Yevseev. Zhang affirmed that he recognized that the revolt arose from internal factors and was purely an internal affair but asked for Soviet help in bringing himself and representatives of the insurgent regime together in the hope that a settlement of the insurgents' grievances by negotiation might prove possible.[56]

Consul Yevseev informed Moscow about the discussion on the same day.

On September 15, the Politburo discussed the situation in Xinjiang and passed Moscow's decision to carry out "a mediation mission" in Ghulja and Urumqi. The decision specified:

1. Owing to the conclusion of the treaty on friendship and alliance between the Soviet Union and China, as well as some agreements and an exchange of notes on Xinjiang, mediation between the insurgents in Xinjiang and the Central Government of China is considered reasonable.

2. To commission the Soviet ambassador to China, comrade [Apollon] Petrov, to make a statement to Vice-Minister of Foreign Affairs, Gan Naiguang:

> "In answer to your statement of September 7 this year, I have the honor to inform you of the following: the Soviet Consul in Ghulja has informed the Soviet government that some Muslim representatives of the insurgents in Xinjiang have appealed to him, hinting that the Russians should act as mediators between them and the Chinese authorities in resolving

---

gg., 178-179; Valerii Barmin, *Sintsian v sovetsko-kitaiskikli otnosheniakh 1941-1949 godakh,* 91-92.

[56] Robert Ward. Sinkiang and the Sinkiang Revolt: From the Middle of July to the end of October. The Opening of Negotiations, October 31, 1945, NARA, RG 59, Box: 7262, NND 760050, Doc. 893.00/10-3145, p. 311.

> the conflict. In so doing, they declared that the insurgents did not aim to separate from China. They intended to gain autonomy in the part of Xinjiang where Muslims constitute an absolute majority, particularly in Ili, Tarbaghatai, Altai, and Kashgar districts. They stressed violation of the rights of the Muslim population in Xinjiang as well as oppression and mass repressions by the Chinese administration, whose actions forced the Muslims to protect their interests militarily. Interested in establishing order on its border with Xinjiang, the Soviet government is ready to entrust its consul in Ghulja with rendering possible assistance to the Chinese government in resolving the crisis in Xinjiang. 3. To recommend that the insurgents suspend combat operations until the Chinese government's answer to the statement of the Soviet ambassador is received and during the talks, if any."[57]

Once the decision was adopted, the Soviet military, diplomatic and intelligence agencies in Xinjiang were told to direct the leadership of the Eastern Turkestan government to hold talks with the Urumqi government. However, the instructions from Moscow were not universally welcomed by the government of Eastern Turkestan. At the discussion of this issue in mid-September, headed by Alikhon To'ra Shokirkhuzha, Rahimjan Sabirkhojayev, Mutasli Halfat, Gani Yuldashev, Abdurauf Mahsum, Karim Haji, Colonel Zunun Teipov, and other influential members of the government, they opposed any talks with the Chinese government and insisted on continuation of active military actions. But the members of the government who were close to the Soviets, such as Ahmedjan Kasimov, Abdulkarim Abbasov, General Dalelkhan Sgurbayev and others, following the instructions from Moscow, insisted that it was necessary to negotiate with the Urumqi government. They believed that the Chinese Communist Party would soon win and build a relationship with Xinjiang like the relationship that existed between Moscow and the Soviet National Republics in the USSR.[58] In the end, in early September 1945, after a period of fierce controversy and with obvious pressure from Soviet consular officials and advisors, the decision to enter into

---

[57] Resolution of the Political Bureau of the Central Committee of the Soviet Communist Party "On the situation of Xinjiang", September 15, 1945, RGASPI, f. 17, o. 162, d. 37, l. 150-151.

[58] See: Valerii Barmin, *Sintsian v sovetsko-kitaiskikli otnosheniakh 1941-1949 godakh,* 93; Krasil'nikov, *Sin'tszianskoe pritiazhenie,* 291-292.

negotiations with representatives of the central government of China was made by the majority of the cabinet of the government of the East Turkestan Republic. In accordance with this decision, the Chairman of the provisional government of the East Turkestan Republic, Alikhon To'ra, visited the USSR Consul General Dobashin in Ghulja and asked him to convey to the Soviet government a request to mediate peace talks between the East Turkestan Republic and the Central Government of China.[59] Osman Batyr, who controlled the border between Mongolia and China along with Alikhon To'ra's supporters in the Ghulja government, refused to obey Moscow's instruction to suspend military operations and to negotiate with the Chinese. He was appointed as the governor of the Altai region by the Ghulja government on 23 September 1945, and together with the Eastern Turkestan National Army, by the end of September cleared the Altai region of the remnants of the Chinese army. At the same time Osman Batyr and Dalelkhan Sgurbayev were included in the government of the Eastern Turkestan Republic as Kazakh and Kyrghyz representatives. However, relations between Osman Batyr and the Ghulça government, especially with the Soviet representatives, were not strong - "Osman's open defiance of Dalelkhan and the Ili rebels was quickly brought to the attention of Soviet officials in Moscow."[60]

On 17 September 1945, divisions and units of the ETR army stopped not only the offensive on all fronts, but also fighting in general. After the Soviets stopped active military operations, the Ghulja government took a number of steps necessary to strengthen control over the army. The government established the Supreme Military Council and appointed Alikhon To'ra Shokirkhuzha as chair of the council, which also included Iskhak bey Monunov, the commander of the Eastern Turkistan army, as well as members of the government Ahmedjan Kasimov and Karim Hajı. Alikhon To'ra was awarded the rank of marshal in the Eastern Turkestan army. In order to maintain the national army and supply it with arms

---

59 Valerii Barmin, Politicheskii tsinizm ili real'naia politika: o motivakh otkaza sovetskogo rukovodsnvo ot podderzhki Vostochno-Turkestanskoi Respubliki v 1945-1946 gg., 180.

60 Justin M. Jacobs, *Xinjiang and the Modern Chinese State.* University of Washington Press, Seattle and London, 2016, 161.

and ammunition, the council members increased budget allocations for military purposes.[61]

The head of the Eastern Turkestan national government, Alikhon To'ra, had nominally agreed to cease military operations and to send a delegation to Urumqi, but his secret letters addressed to the national army commanders urged them to ignore the Soviet proposal to cease military operations and to continue the fight against the Chinese army and authorities. Soviet intelligence agents working in Xinjiang intercepted some of these letters and informed Moscow about 'Sadyg's' disobedience of the Soviet leadership's instructions on ending active military operations. On October 7, the Soviet authorities added Alikhon To'ra's translated letters on the situation in Eastern Turkestan to the information "on the situation in Ghulja" that they were about to send to Moscow.[62] In return, the Soviet authorities began to pull back their military instructors from the front positions and to take back the weapons and ammunition previously distributed among the national army and guerrilla groups. All this led to an undesirable situation on several fronts. In turn, a number of influential circles in the Xinjiang government showed reluctance to believe in the prospects of the negotiations.

They understood very well that after the Soviet forces withdrew, the national army would face difficulties. For example, on October 5 the Chinese army had besieged the city of Aqsu and succeeded in forcing Sufi Akhun Surbayev's detachment out of the old city. Having lost seventy-two soldiers, the national army units withdrew to Nurgak. Alikhon To'ra and some members of the government explained the defeat as the result of Russia's policy. On October 22, Yegnarov and Langfang wrote to Lavrentii Beria:

> "On October 18 we intercepted two letters of 'Sadyg'(Alikhon To'ra), addressed to Surbayev and government representatives at Surbayev's detachment. In his letters, 'Sadyg' suggests continuing the active operations without paying attention to the orders from headquarters to move to the defensive. With regard to the losses, Sadyg' blames us, referring to the instructions on moving to defence and withdrawal of our people

---

61 See: Krasil'nikov, *Sin'tszianskoe pritiazhenie,* 300.

62 See: About the situation in Ghulja. Appendix: Translation letter Alikhon To'ra Shokirkhuzha, October 7, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch, o. 2, d. 105, l. 344-347.

> and weapons from that direction. From the tone of 'Sadyg's' letter, his intention is clearly to hold out by any means in the south near Aqsu; obviously 'Sadyg' continues to reveal his old aspirations. In recent years, Sadyg' has been actively engaged in general political and military work by acting through the heads of government agencies and headquarters. On the situation for October 20: we withdrew all demobilized persons from the rebel forces and concentrated on the border strip from whence they would be sent to the Jarkent district. Simultaneously, the rebels have been stripped of all weapons that came from the arsenal of the Chinese army, except for the battalion mortars. Weapons have been removed in Khorgos. We have stopped supplying the rebels with ammunition."[63]

After intense pressure from the Soviet authorities, the Eastern Turkestan national government agreed to start negotiations with the Chinese authorities in Xinjiang. Yegnarov and Langfang, who controlled the situation in Xinjiang, wrote to Beria:

> "On October 12 of this year at 9:30am local time, a delegation of the Eastern Turkestan Republic, headed for negotiations with the Chinese, successfully passed the front line in the direction of China, where it was received by the representative of the Chinese authorities."[64]

On October 13 Beria sent to Molotov, Malenkov and Mikoian this information that he had received from Alma-Ata.

The Urumqi Agreement between the central government and Ghulja representative

On October 14, Zhang Zhizhong, the special representative of Chiang Kai-Shek, together with the delegation of the Chinese government came to Urumqi from Chongqing. The first meeting between the parties took place on October 15. When Zhang first asked about the wishes of the Ghulja representatives, the delegation members did not express their opinions. They were interested in what the Chinese government could give to the Eastern Turkestan people. Zhang touched on some rights that the Chinese government was willing to offer. According to

---

63 Special reports of the Yegnarov and Langfang to Beria, October 22, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 104, l. 117-118.

64 Special reports from Yegnarov and Langfang to Beria, October 22, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 104, l. 59.

him, the Eastern Turkestan government would be expanded by adding delegates appointed by the local people. The number of people in the provincial government would be increased from ten to twenty-five. Along with the Chinese language, the Uyghur language would be used in state offices. Local languages would be used in primary schools, but Chinese would be used in secondary and higher education.[65] However, when the representatives from Ghulja raised the issue of recognition of the Ili government, Zhang said that it was impossible and that he was not authorized to do so.[66]

On October 24, General Yegnarov and Langfang reported to the Commissariat of Internal Affairs that "On 22 October 1945, in the morning, 'Sadyg' had urgently convened a meeting of the government, where the question of the recall of the delegates from Urumqi was raised."[67] In accordance with the directive, the delegation of the Eastern Turkestan government suspended the negotiations, and on October 22 returned to Ghulja for consultation.[68] On October 28, Yegnarov reported to the Commissariat of Internal Affairs that "protracted negotiations with the Chinese have caused a lot of talk among the population."[69]

The failure of the Urumqi talks from the beginning and Alikhon To'ra's determination to continue the fight did not please the Soviet representatives in Xinjiang. Starting in September and October of 1945, Yegnarov and Lanfang began to frame a plan for replacing him with someone more manageable. Alikhon To'ra wanted to use the failure of the Urumqi talks as a pretext to continue the fight against the Chinese government and tried to convince the Soviets to do this. When the talks stalled, on October 31 he appealed to Stalin with a special letter in which he attempted to persuade the Soviet leader that the only fair solution to

---

65 See: Isa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davasi,* 180.

66 Robert Ward. Sinkiang and the Sinkiang Revolt: From the Middle of July to the end of October. The Opening of Negotiations, October 31, 1945, NARA, RG 59, Box: 7262, NND 760050, Doc. 893.00/10-3145, p. 312.

67 Special reports from Yegnarov and Langfang to Beria, October 24, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 104, l. 123-124.

68 Special reports from Yegnarov and Langfang to Beria, October 29, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 104, l. 296-297.

69 Reports from Yegnarov to Beria, October 28, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 104, l. 298-299.

the Xinjiang problem was freeing the province from Chinese bondage. He wrote:

> "We peoples of Eastern Turkestan have already been under the yoke and bondage of the Chinese government for 200 years. Having spent this long period under the yoke of the Chinese government, we not only do not have any rights, but have been deprived of shelter, since our property has been periodically subjected to confiscation."

Alikhon To'ra noted that their best men had been thrown into prison on the basis of false information and unprecedentedly tortured and killed; their holy religion had been insulted; and the increasing of taxes every year made their once prosperous country poor. He told Stalin that

> "Having bought an official position in central China, Chinese careerists have been pursuing a dirty policy with respect to us. They have equated the peoples of Eastern Turkestan with animals and exploited them like animals. The Chinese, being a people of little culture themselves, have exploited us savagely, considering us an inferior race. Having deprived us of knowledge and culture, they have brought us to a wretched condition. As a result of all this, all of our people, who have clearly recognized our position and united under the slogans of friendship and unity, rose up against oppression. A bloody battle broke out among us. We united under the slogan 'The power of the majority is God's power', and the people's strength smashed the enemy everywhere he was encountered. We have liberated three districts of our homeland from the Chinese oppressors and created our republican government."[70]

Alikhon stated that at present, the people of Eastern Turkestan did not recognize the authority of the Chinese government and were determined to protect their rights and their own homeland. He added that their victories and successes, achieved as a result of the revolutionary struggle, depended on their great neighbor, the Soviet Union, which had love for other nations, respected human rights, and stood behind the oppressed people of world, and upon its great leader Stalin, "the Father of Nations." In declaring the separation of the Eastern Turkestan people from the Chinese government, Alikhon To'ra wrote:

> "We have severed ourselves, because water cannot be combined with a flame, as a sheep cannot get along with a wolf. We, the people of Eastern

---

[70] Letter from Alikhon To'ra Shokirkhuzha to Stalin, October 31, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 100, ll. 270-271.

> Turkestan have sworn before God not to put down our weapons until we win our motherland and achieve full rights."[71]

Along with Alikhon To'ra Shokirkhuzha, ten other members of the Eastern Turkestan national government signed the letter addressed to Stalin. The letter was presented to Stalin on 3 November 1945 but did not have a significant impact on the further course of events in Xinjiang. Moscow did not give up its policy of cooperating with the government of Chiang Kai-Shek.

The Soviet diplomats and intelligence agencies were persistent in requiring the continuation of the Urumqi talks by the Eastern Turkestan government. They forced the Ghulja government to negotiate through all possible means. The conciliatory position of the supporters of the Soviets within the government made Moscow's policy of continuing negotiations sustainable. Under these pressures, the delegation of the Eastern Turkestan government, after completion of the consultations in Ghulja on November 13, returned to Urumqi. On November 16, the Soviet authorities in Xinjiang prepared information about the mood of the population, especially within the Eastern Turkestan Republic, and sent it to Moscow. The report stated that the Muslims were not willing to negotiate with the Chinese authorities.[72] When the next round of talks began on November 19, this mood became more obvious. In accordance with the instructions of the Ili government, the Ghulja representatives made a statement:

> "As the government of Eastern Turkestan, we have discussed in Ili the proposals of the Chinese government. As a result, we have concluded that the Chinese proposal does not satisfy us. Our conditions are that national defense and foreign affairs will be under the authority of the central government; the Chinese government will recognize the high-level 'internal autonomy' of Eastern Turkestan; the Eastern Turkestan national army will not be disarmed, and the Chinese government will recognize this army as the 'State Army'; the national structure and form of the army will not be changed."[73]

---

71 Ibid., 271.

72 See: Information of NKVD about mood of the population in Xinjiang, November 16, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 105, l. 106-108.

73 See: Isa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davasi,* 181.

However, this round of talks did not last long. The parties could not agree on the ruling of the province, so the national government delegation returned to Yining (Ghulja) on November 26. In late November, Alikhon To'ra prepared a detailed letter to the Soviet leadership about the suspended talks in Urumqi between the representatives of the Eastern Turkestan Republic and the representatives of the Chinese government, with his assessment of the whole situation in Xinjiang. On November 28 this document with a cover letter from the Commissariat of Internal Affairs was sent to the Soviet leadership.[74] Two days later, General Yegnarov sent to Moscow a memorandum about the draft agreement on the Xinjiang issue as proposed by the representatives of China to the representatives of the Eastern Turkestan during the talks in Urumqi.[75] At that time, the Soviet authorities had already taken a number of steps to weaken the position of the Eastern Turkestan government in Xinjiang. The most effective was the recall of the Soviet military and instructors from the Eastern Turkestan army and the retrieval of the weapons distributed to the rebels.[76]

Along with these measures, the Soviet supporters within the Eastern Turkestan national government became active. By the end of 1945, a number of members of the government, including Ahmedjan Kasimov, opposed Alikhon To'ra's hard line. Abdulkarim Abbasov, head of the Government Propaganda and Agitation Department, openly criticized Alikhon To'ra's political course by creating a semilegal organization called the People's Revolutionary Party. His party included people who had played an important role in the rebel movement, such as Ibrahim Turdi, Anvar Khanbabyev, Abdullah Zakirov and other well-known persons. At the end of 1945, the Eastern Turkestan Revolutionary Youth Union also began to oppose Alikhon To'ra's policy. According to some reports, the head of the Youth Union, Sogdulla Sayfullayev,

---

74 See: Cover letter to the NKVD with translation of the letter of Alikhon To'ra Shokirkhuzha - head of Xinjiang Muslims government, about the situation in Xinjiang, November 28, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 105, l. 228-235.

75 See: A report of the NKVD on the draft agreement proposed by the Chinese side on the question of Xinjiang, November 30, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 105, l. 245-251.

76 Special reports from Yegnarov and Langfang to Beria, December 4, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 104, l. 337.

with the help of Ahmedjan Kasimov's supporter Gani Batyr, broke into Alikhon To'ra's residence and demanded that he resign from his post as head of the government.[77]

Despite all this, Alikhon To'ra Shokirkhuzha was still perceived as a central political figure in Eastern Turkestan who was determined to lead an active political struggle. After the delegation had returned from Urumqi, in December he called a meeting of the activists and confirmed the hard line of himself and his supporters in a resolution adopted by the meeting. It indicated that it was necessary to continue to fight for the liberation of all Eastern Turkestan and to create there a "free, happy life, which already existed in the three freed districts." The resolution stated: "If the Chinese government does not give us freedom, we ourselves will win it and spread our national revolution to all the territory of Eastern Turkestan."[78] Alikhon To'ra and his supporters stated that "There is only one way for us to go: the independence of our nation."[79] In order to maintain this political course, they wanted to hold a Muslim demonstration in Ghulja. A report sent to Moscow on December 8 warned of this possibility.[80] On the same day, a resident of the USSR Commissariat for State Security in Urumqi sent a two-page operational report to his leadership about the situation in Xinjiang.[81] Both reports brought the extremely critical situation in Eastern Turkestan to the attention of the Soviet leadership. The mood of the Ghulja delegation reflected the first signs of the preparation of the defeatist peace agreement, the end of active struggle, and the weakening position of the national government.

On January 3, 1946, the day after the signing, Zhang Zhizhong and his delegation left by special plane for Chongqing, while representatives of the government of Eastern Turkestan returned to Ghulja. Four days

---

77 See: Krasil'nikov, *Sintszianskoe pritiazhenie,* 307; Valerii Barmin, *Sintsian v sovetsko-kitaiskikli otnosheniakh 1941-1949 godakh,* 113.

78 See: Valerii Barmin, *Sintsian v sovetsko-kitaiskikli otnosheniakh 1941-1949 godakh,* 111.

79 Political information: Autonomist Propaganda in Sinkiang, March 14, 1947, NARA, CIA-RDP 82, p. 1.

80 See: Information NKVD about possible demonstration of Muslims in Ghulja, December 8, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 105, l. 363.

81 See: Information of a resident of the USSR NKGB in Urumqi on the situation in Xinjiang, December 8, 1945, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 105, l. 361-362.

after the agreement in Urumqi, China recognized the independence of the Mongolian People's Republic of Mongolia on January 6, 1946. This put an end to the legal uncertainty that had plagued Outer Mongolia since Beijing had relinquished political control there a quarter-century earlier.[82]

On March 25, General Zhang arrived in Urumqi to discuss unresolved issues with Eastern Turkestan representatives. To fulfill the General's promises to the Soviet ambassador, the Chinese allowed the Soviets to restart tin prospecting operations in Xinjiang in March. The final round of talks began on March 27, upon the arrival of Ghulja government representatives. The situation in Xinjiang before the next round of talks remained strained. During the preliminary agreement period, the rebels carried on restricted military operations, attacking the positions of the governmental forces of the Kuomintang. Military operations were particularly fierce in the southwestern part of the province, including the Posgam oasis and the Kargalyg and Yarkend regions. This led to the loss of the Kuomintang's control over some populated localities. Through great efforts, the Chinese army managed to regain lost ground. [83]

On March 28, 1946, General Yegnarov informed Kruglov about the continuing military confrontation in Xinjiang and violation of the ceasefire on January 2 in the southwest of the province. Kruglov immediately told Stalin and Molotov.[84] The Chinese also informed Soviet institutions in Xinjiang about the violation of the agreement and the combat operations waged by Eastern Turkestan troops against the government forces. [85] A new round of talks started in Urumqi in late March that lasted longer than usual. The most disputed point was the status of the Eastern Turkestan army. The crisis in the negotiation process ended due to the efforts of the Soviet consul and General Zhang. On May 11–12 the parties finally agreed that the army of Eastern Turkestan consisting

---

82 See: Sergey Radchenko. Choibalsan's Great Mongolia Dream, 231.

83 Information from General Yegnarov to Kruglov. March 24, 1946, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 135, l. 163-164.

84 See: Information from General Yegnarov to Kruglov. On the situation the warring parties in the region of Xinjiang, March 28, 1946, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 135, l. 168.

85 See: Report from General Yegnarov and Langfang to Kruglov. About the events held by the Chinese command against the rebels in Xinjiang, May 20, 1946, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 136, l. 221.

of six regiments (three infantry and three cavalry) called national-military units, would be stationed in Ghulja, Chuguchak, Kobuk, Shinatsy, Shikho and the Altai.[86]

Following the debates and concordance of the final text of the agreement by the national government in Ghulja and legislative Yuan in Nanjing, the delegations of the contracting parties returned to Urumqi. On June 6 at 7:30pm, the agreement composed of eleven articles and two supplements was signed. On behalf of the central government, it was signed by General Zhang Zhizhong; on behalf of the government in Ghulja by Ahmadjan Kasimov, Rahimjan Sabirkhojayev and Abdulhayri To'ra. The agreement stated: 1. The central government is responsible for the election of regional authorities. 2. The central government is responsible for prevention of actions aimed against religion, to ensure freedom of belief. 3. All office work in all institutions will be conducted in Chinese and in local languages. 4. Teaching at primary and secondary schools will be in local languages; however, Chinese will be compulsory for teaching at all secondary schools. 5. Full freedom of the national culture and language will be ensured. 6. Freedom of the press, assembly, meetings and speech will be ensured. 7. Taxes will be levied in proportion to production volume. 8. Freedom of Xinjiang internal and external trade will be ensured. 9. By approbation of the central government, the Xinjiang coalition government will number twenty-five members. Fifteen of the twenty-five members will be nominated by the Xinjiang population and approved by the central government; the remaining ten will be appointed by the central government, including the chair of the coalition government; two deputies of the chair will be elected from local nationalities. 10. National military units will be set up. Commands will be given in the Uyghur and Kazakh languages. Military units of the central government will not be stationed at places where national military units are deployed. The central government should reduce its military units. National military units will be supplied with food, uniforms, and necessary armament equally with units of central government. They should both maintain friendly relations with each other. 11. No persecution of progressive and democratic

---

[86] The Counselor of Embassy in China (Smith) to the Secretary of State, May 29, 1946, *FRUS,* 1946, Volume X, 1204-1205.

elements will be acceptable. All those detained for participation in the national liberation movement will be released.[87]

As the text of the agreement shows, the Chinese did not recognize Eastern Turkestan as an independent state and even tried to dissolve the Ili government after the agreement came into effect, and to form a coalition government on its basis. Despite recognition of some national-cultural rights, the agreement did not stipulate any territorial or cultural autonomy. The only success of the Ghulja representatives was maintaining "national military units" in force under clause 10, with their personnel not exceeding 11,000–12,000.

The Soviets clearly realized that the head of Ghulja's government, Alikhon To'ra Shokirkhuzha, was the main obstacle to the implementation of the clauses of the agreement signed on June 6 in Urumqi. Under instructions from Moscow, on the night of June 16, "Alikhon To'ra was taken to the Soviet Union in order to avoid some actions that he may take in the future."[88] Alikhon To'ra's aides Alaiddin Amir and Sonur Munir (who both lived to old age in Ghulja) remembered:

> "On July 12 [actually on June 12] we, together with Alikhon To'ra, arrived in apartment No. 2 (clandestine residence of Soviet intelligence in Ghulja). Doors opened, and Alikhon To'ra was let in. In a while, a man came up and ordered us to go away. We returned and no longer saw Alikhon To'ra and never knew where he was taken."[89]

On the morning of June 16, rumors were afloat in Ghulja about Shokirkhuzha's intention to give up political activity. Yegnarov informed Kruglov and Abakumov that On June 14, I was visited by Shokirkhuzha, who was outwardly anxious. Shokirkhuzha declared that he had found an anonymous letter among his papers whose "well-wisher" strongly recommended that Shokirkhuzha resign from the post of governor and give up political activity, saying that Shokirkhuzha had no authority among the population. Shokirkhuzha noted that the author of the letter came from Hakimbeg Haji's group and that his men would identify

---

87 Khakimbayev, Natsional'no-osvoboditel'noe dvizhenie korennoe nasilenie Sin'tsziana v 30-kh i 40-kh godov XX veka, 165-166; Valerii Barmin, *Sin'tszian v sovetsko-kitaickikh otnosheniiakh 1941-1949 gg.,* 114-115.

88 See: Isa Yusuf Alptekin. *Doğu Türkistan Davasi,* 184.

89 See: http://polusharie.com/index.php/topic,2564.900.html.

him. At the same time, he pointed out that he was familiar with Muslim psychology, which demands strict management, while any relaxation is usually used as a means to fight for power, ignoring the interests of the people. Also, Shokirkhuzha expressed his intention to finish off his political rivals.

Yegnarov advised him to ignore the letter, saying that the open struggle against opponents might be fraught with undesirable consequences for him and undermine his authority among the population, negatively affecting the unity among Muslim nationalities.[90]

However, General Yegnarov informed Kruglov and Abakumov that he had followed their instructions and had personally taken Alikhon To'ra Shokirkhuzha to the town of Khorgos on June 16, and on the night of June 17, he headed for Alma-Ata, accompanied by Gabit Muzipov [a Kyrgyz SSR MGB officer]. Details will be given later, pending instructions from the Kazakh SSR KGB, comrade Aleksei Byzov, and the MGB [Ministry of State Security] of the Uzbek SSR, comrade Iurii Baskov.[91]

Before his departure, he wrote a letter to his son Asylkhan, saying that important political matters made it necessary for him to leave Ghulja for 4 to 5 days. In his letter, Alikhon To'ra asked Asylkhan keep his absence from the town secret and not to worry about him. On June 16 at 11pm, Alikhon To'ra's letter was handed over to Asylkhan.[92]

On June 19, the heads of the appropriate ministries informed Stalin, Molotov and Beria about this. The same day Yegnarov sent a report to the Ministries of Internal Affairs and State Security, stating that he had

---

[90] Information from Yegnarov to Kruglov and Abakumov. On bring to the USSR former Prime Minister of East Turkistan Republic Alikhon To'ra Shokirkhuzha, June 17, 1946, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d.137, l. 210-211.

[91] See: Information from Yegnarov to Kruglov and Abakumov. On bring to the USSR former Prime Minister of East Turkistan Republic Alikhon To'ra Shokirkhuzha, June 16, 1946, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d.137, l. 208; For more detailed information about bring in the USSR Alikhon To'ra Shokirkhuzha and emigration some other leaders of the Eastern Turkistan Republic in the Soviet Union, see: GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 68, l. 242-245, 157-158.

[92] Information from Yegnarov to Kruglov and Abakumov. On bring to the USSR former Prime Minister of East Turkistan Republic Alikhon To'ra Shokirkhuzha, June 17, 1946, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d.137, l. 209-210.

taken out of Xinjiang a person formerly intending to help the Ghulja government, and confiscated arms from the insurgents.[93]

In Xinjiang, from 1944 to 1946, Langfang, jointly with Yegnarov, had led the implementation of Soviet policy in the province and reported the arrival of Ahmadjan Kasimov in Ghulja as deputy head of the new government of the province.[94] According to nationalistic circles, Kasimov had been "guided in his political actions solely by Soviet political views."[95] At the orders of the appropriate Soviet authorities, his main purpose had been to end the government of Eastern Turkestan and the Republic as a whole to comply with the Urumqi agreement. The last session of the government of Eastern Turkestan was held on June 28. The session officially announced the termination of the authority of the Republic.

On July 1, 1946, under the agreement signed on June 6 between the central Chinese government and representatives of Ghulja, the coalition government of the province was set up in Xinjiang. As expected, by order of Chiang Kai-Shek, General Zhang Zhizhong was appointed as the head of the government, with the local Muslims Ahmadjan Kasimov and Burhaneddin Shahidi as his deputies.[96] Kasimov represented revolutionary forces, while Shahidi represented influential circles uninvolved in the revolution. The new government was to include fifteen representatives of the local population, eight of them representing regions where revolutionary developments had occurred. Note that all eight candidates had been approved by the Soviet consulate. The Kuomintang was represented in the government by Liu Mengchun, Wang Zengshan, Bai Wenbo, Zhanymkhan, Isa bey Yusuf, and others. Princess Khadija Kugedayeva (Khadiya khanum, Khadi Van, who was the wife of the Kazakh Prince Alan' Van) was approved as the mayor of Urumqi. In addition to Kasimov and Shahidi, the Eastern Turkestan Republic was represented

---

93 See: Information from General Yegnarov to Kruglov and Abakumov, June 19, 1946, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 137, l. 212.

94 See: Information from General Yegnarov and Langfang to Kruglov and Abakumov. On arrival at Ghulja deputy chairman of the new provincial government Ahmetjan Kasimov, June 19, 1946, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d.137, l.

95 Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusiya ilə Çin arasinda.* Istanbul: Otağ Yayinlari, 1975, 329.

96 For more information about Burhaneddin Shahidi, see: Valerii Barmin, *Sintsian v sovetsko-kitaiskikli otnosheniakh 1941-1949 godakh,* 122-123.

by officeholders Abdulkarim Abbasov, Osman Batyr, Dalelkhan Sgurbayev, Iskhak bey Monunov, Rahimjan Sabirkhojayev and Sayfuddin Azizi.[97]

On 11 July 1946, the first session of the new coalition government began. It adopted a new political program that proclaimed participation of all peoples of the province in political life, the equal rights of all nations, strengthening of the Soviet-Chinese friendship, economic aid to the rural population, construction of irrigation canals, creation of industrial enterprises, use of a single monetary system, and development of trade, communication, transport, education, public health, culture, and so forth. Adoption of the political program was followed by a decision on the establishment of electoral bodies in the province. The elections were held in an atmosphere of intense struggle.[98] The elections in regions like Hami, Urumqi, Karashehir, Aqsu, Kashgar, Yarkend and Khotan were won by representatives of local Muslims. Government posts in the bodies of power were also held by representatives of the Chinese and Russian-emigrant population.[99] However, those who had been elected faced great difficulties: "They were persecuted in some regions and had to leave their jobs and flee; others went on working despite threats and were in the end imprisoned; still others were removed from their posts. This occurred in Yarkend, Khotan, Guma, Kargalyk, Bugur and Maralbashi." The results of the elections were ignored in some districts, so the Chinese military appointed people to some offices. "The Chinese authorities appointed their men to positions of district heads and members of advisory committees in Aqsu, Kucha, Bay and Karakash."[100]

To normalize Soviet-Xinjiang relations, General Zhang Zhizhong, the head of the provincial government, in September 1946 established the Society for Chinese-Soviet Cultural Relations. In September 1946 Zhang Zhizhong submitted his proposals to the central government to restore trade and economic ties between the USSR and Xinjiang.[101] The

---

97 See: Petrov, *Miatezhnoe "serdtse" Azii,* 491.

98 The Ambassador in China (Stuart) to the Secretary of State, November 30, 1946, NARA, RG 59, Box: 4013, NND 760050, Doc. 761.93/11–3046, p. 212.

99 See: Isa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davasi,* 184–185.

100 Letter from Ahmedjan Kasimov and Rahimjan Sabirkhojayev to Soviet Consul General in Urumqi Alexandr Savel'ev, July 12, 1947, RGASPI, f. 17, o. 128, d. 391, l. 116-117.

101 Resolution of the Political Bureau of the Central Committee of the Soviet Communist Party "On Xinjiang", September 10, 1947, RGASPI, f. 17, op. 162, d. 38, l. 190.

heads of the province realized that it was not possible to sustain such activities without normalization of relations with the USSR in Xinjiang.

But by autumn 1946, Soviet-Chinese relations were again cooling. Thus, Zhang Zhizhong wrote on July 7, 1947, to Soviet Consul General Savelev that "An official letter of November 9 last year addressed to me by the Tarbaghatai governor stamped 'Eastern Turkestan Republic' in Russian and Uyghur represents a violation of the terms of the agreement of June 6."[102] After his assignment as the head of Xinjiang government and adoption of some measures to normalize the situation in the province, General Zhang arrived in Nanjing in late December 1946. On January 7, 1947, he visited the Soviet Embassy and met with Ambassador Apollon Petrov. During their conversation General Zhang pointed out that he was doing his best to strengthen Chinese-Soviet relations in Xinjiang, believing that there were no obstacles in the province to establishing lasting friendly relations between the two countries.[103] General Zhang did not forget about Xinjiang. He asked the Soviet ambassador to expedite his government's reply to the proposals submitted to Consul General Savelev on 4 November 1946, aimed at developing Chinese-Soviet trade and economic collaboration in Xinjiang, adding that he would like an answer before leaving Nanjing for Xinjiang.[104] Petrov promised to bring his request to the attention of the Soviet government.

On February 25, 1947, popular unrest broke out in various towns of the province. As early as January 1947, leaflets and posters had begun to appear in Urumqi, criticizing the activities of the coalition government, which did not want to fulfill the terms of the peace agreement, and calling for the expulsion from the province of China of enslavers who oppressed the people of Xinjiang and insulted their faiths. On February 21, 1947, a demonstration of the city's Muslim population took place in Urumqi, during which a 55-point petition was presented to the provincial government. The main points of this petition included demands for

---

[102] Letter from General Zhang Zhizhong to Soviet Consul General in Urumqi Alexandr Savel'ev, Julay 7, 1947, RGASPI, f. 17, o. 128, d. 391, l. 121.

[103] The transcript of the Soviet Ambassador in China Alexandr Petrov with General Zhang Zhizhong, January 7, 1947, AVPRF, f. 0/100, o. 40a, p. 264, d. 21, l. 35-36.

[104] The transcript of the Soviet Ambassador in China Alexandr Petrov with General Zhang Zhizhong , January 27, 1947, AVPRF, f. 0/100, o. 40a, p. 264, d. 21, l. 58.

full and immediate implementation of the peace agreement, withdrawal of pro-government troops from Xinjiang, organization of local militia in Aqsu and Kashgar, ending the army's interference in government affairs, abolition of the secret police, the holding of new elections in those districts where previously elected members of advisory committees had stopped working as a result of persecution, and others.[105]

On 26 February 1947, martial law was declared in Urumqi. By March 5, protests had intensified. In June 1947, the driver of the deputy head of Kasimov's government was arrested. Chinese newspapers linked mass demonstrations to representatives of Ghulja in the government and published critical materials against them. Some clauses in the agreement of June 6 remained unimplemented. Although the agreement provided for the creation of self-defence detachments in Aqsu and Kashgar, they were not created until the spring of 1947. The agreement promised not to repress the participants of the mutiny. However, it had repeatedly been violated, especially in southern regions of the province. Well-known representatives of local Muslims wrote to consul general Savelev:

> "Leaders of the revolt were killed or disappeared, including Tabit Kary, Hasan Habul, Tursun Akhun, and others. The present situation in the south is very strained. The population is largely ruined and lives in very hard material conditions; scores of them have been driven away from their lands."[106]

General Zhang Zhizhong described these developments in his letter to Savelev as "disgraceful killing of thirty refugees from the Soviet Union in Chuguchak; the murder of the Turkestan delegate and his attendants at Durbuljin".[107]

End of Stalin's adventures in East Turkestan

In spring 1947 a wave of demonstrations occurred, protesting against the government of General Zhang Zhizhong. Both the representatives of

---

105 See: Valerii Barmin, *Sintsian v sovetsko-kitaiskikli otnosheniakh 1941-1949 godakh,* 132-133.

106 Letter from Ahmedjan Kasimov and Rahimjan Sabirkhojayev to Soviet Consul General in Urumqi Alexandr Savel'ev, July 12, 1947, RGASPI, f. 17, o. 128, d. 391, l. 119.

107 Letter from Zhang Zhizhong to Soviet Consul General in Urumqi Alexandr Savel'ev, July 7, 1947, RGASPI, f. 17, o. 128, d. 391, l. 120.

Ghulja and the Soviet leaders were displeased by the secret contacts between Osman Batyr, the leader of the Altai rebels, who had switched his allegiance to the Chinese side and General Zhang. In November 1946, Osman's special detachments clashed with troops of the Eastern Turkestan Republic in the Altai.[108] An enquiry into the situation showed that these detachments were "backed by the Chinese military command in Urumqi."[109] No longer under Soviet control, Osman Batyr posed a serious threat to Moscow's interests in western China. Therefore, a meeting of the Politburo of the CC AUCP (B) on February 24, 1947, decided to eliminate him together with his detachment:

> " With the intent of suppressing the hostile activity of the governor of the Altai district of Xinjiang, Osman Batyr, directed against interests of the Soviet Union in Xinjiang, the CC (B) resolves:
>
> 1. To hold the Ministry of State Security (MGB) of the USSR responsible through the secret communications channels available to it for approving measures against the bands of Osman Batyr adopted by Lieutenant General Iskhak bek Monunov, the commanding general of the national forces in Xinjiang, and Dalelkhan Sugirbayev [Sgurbayev], vice governor of the Altai district (he is also the commander of the Altai Regiment), and recommend to them that they pursue these bands until they are completely defeated and eliminated.
>
> 2. To hold the MGB of the USSR responsible through the same channels for proposing to Ahmed Kadyrov, the deputy chair of the Xinjiang government, that he raise the issue of the immediate removal of Osman Batyr from the Xinjiang government and his removal from the post of governor of the Altai district before the Xinjiang government, suggesting that Dalelkhan Sugirbayev be appointed governor of the Altai district. The cause for the removal of Osman Batyr is that he avoids and fails to carry out his responsibilities, has retired to his camp, does not wish to return to the district capital, does not take steps to maintain public peace and order in the district, and in particular, does not fight the bands operating in the region of his camp and does not protect the population of the district from the raids of these bands.
>
> 3. To help Iskhakbek Monunov and Dalelkhan Sugirbayev with ammunition. To hold the USSR Ministry of Internal Affairs (MVD) responsible

---

108 See: Vasilii Petrov, *Miatezhnoe "serdtse" Azii,* 493.

109 Letter from Ahmedjan Kasimov and Rahimjan Sabirkhojayev to Soviet Consul General in Urumqi Alexandr Savel'ev, July 12, 1947, RGASPI, f. 17, op. 128, d. 391, l. 118.

> for allocating the following ammunition to the USSR Ministry of State Security for this purpose: (a) 1 million (Russian) rifles and heavy machine gun cartridges; (b) 100,00 light machine gun cartridges (German)."[110]

Fearing a new wave of protests among the Xinjiang population, the Central Chinese government passed a decision to appoint a representative of the local Muslim population as the head of the provincial government. On 19 May 1947, Zhang Zhizhong tendered his resignation as head of the government. He was replaced by a member of the coalition government, Uyghur Masud Sabiri Bayqozi.[111] After Masud Sabri came to power, the relations between the USSR and the government in Xinjiang became cooler. Members of the cabinet from the Three Northern Districts demanded to oversee the selection of the new governor, whilst the Central Chinese Government insisted on appointing Masud Sabiri Bayqozi to the role. Upon hearing that Sabri was going to assume the governorship, the insurgents immediately sought to strip his power. Commandeering a 62-28 majority in the Provincial Assembly, the insurgents managed to pass a motion of no confidence against the incoming Governor on June 4, 1947.[112]

Armed clashes of June 1947 in Baytashan on the Xinjiang-Mongolian border stirred up tensions between Moscow and the government of Xinjiang and the central government of China. The Mongolian authorities described them as a June 2 invasion of Kazakh detachments of Osman Batyr controlled by the Kuomintang on the territory of the republic; they had allegedly been forced out by the Mongolian army on June 5. But Osman Batur, who had developed relations with the Urumqi government as of 1947, from February 1948 began receiving government aid. In this way Osman Batur, who had established his organization in the Nori region, tried to place the Kazakhs who emigrated from Southern Altai in their old regions, thanks to the organization. Mesut Sabri, on the other hand, declared the establishment of the "Society for the Rescue

---

110 Resolution of the VKP(b) CC Politburo "On Xinjiang", Fevruary 24, 1947, RGASPI, f. 17, op. 162, d. 38, ll. 154-155

111 For additional information of Masud Sabiri, see: Valerii Barmin, *Sintsian v sovetsko-kitaiskikli otnosheniakh 1941-1949 godakh,* 136-137; Ablet Kamalov, Uyghur Memoir Literature in Central Asia on Eastern Turkestan Republic (1944-49), 265.

112 Linda Benson, *The Ili Rebellion: The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang.* Armonk, New York: M.E. Sharpe, 1990, 122.

of Kazakhs". The Kazakh people who had migrated around Osman Batur were settled in the districts of Mori, Buken, Nori and Yaoyuan.[113]

In summer 1947, tensions between Urumqi and the northern provinces of Xinjiang increasingly intensified. Developments in Xinjiang led to the growth of the pro-Soviet population in the north of the province, as well as the number of participants in the guerrilla movement willing to migrate to the USSR. Sergey Kruglov, Soviet minister of the interior, wrote to Molotov on June 12, 1947: "From January 1 to June 10, 1947, 260 infiltrators who crossed the border in quest of a better life have been detained."[114] After being checked by the Ministry of State Security, the 'infiltrators' were, as a rule, settled in regions bordering Eastern Turkestan. Owing to the sharp rise in their number, in mid-1947 the first secretary of the Central Committee of Kazakhstan, Zhumabay Shayahmetov, sent a telegram to Moscow, asking for funds for accommodation of the refugees from Xinjiang. Reports to the Soviet leaders said that the border crossings were incessant. In the second half of 1947 the Soviet Union decided to intensify its new policy in Xinjiang. With the aim of obtaining detailed information about the events in Eastern Turkestan and preparing a new political approach to the province in the summer of 1947, the Soviet leadership called the General Consul in Urumqi, Aleksandr Savelev, back to Moscow. After learning about the Consul's upcoming visit to Moscow, the former head of the Xinjiang government, Zhang Zhizhong, sent him a message of thanks:

> "The 'Ghulja events in Xinjiang have been resolved peacefully through the mediation of your country. For this friendly and benevolent attitude, we must first express our deep sense of respect and gratitude to the leaders of your country, Mr. Stalin and Mr. Molotov."[115]

On July 12, 1947, five days after the general's four-page letter to the Consul General of the USSR, Ahmedjan Kasimov and Rahimjan Sabirkhojayev wrote to Savelev that "Having learned that you are leaving

---

[113] See: *A History of Migration of Xinjiang Kazak People*. Xinjiang University Press. Urumqi, 1993, 99-107.

[114] Letter from Kruglov to Molotov, June 12, 1947, GARF, f. P-9401 s/ch., o. 2, d. 172, l. 384.

[115] Letter of General Zhang Zhizhong to Soviet Consul General in Urumqi Alexandr Savel'ev, July 7, 1947, RGASPI, f. 17, o. 128, d. 391, l. 120.

for Moscow in the next few days, we take this opportunity to ask you to pass on to the leader of the Soviet Union, Mr. Stalin, heartfelt greetings from the Muslims of Xinjiang province. At the same time, we take the liberty of drawing your attention to some issues as the mediator in the conclusion of the peace agreement between the peoples of Xinjiang and the Central Chinese government. We, the representatives of three districts, in signing the peace agreement, had great hopes that the peoples of Xinjiang would be granted equal rights. More than one year has passed since then, but all the points of the agreement have remained only on paper, and the agreement itself has been turned into a trap for the people living in the province, making it easy to implement even worse oppression than before".[116] On August 19, 1947, letters from Zhang Zhizhong, Kasimov and Sabirkhojaev (translated respectively from Chinese and Uyghur) were sent with accompanying documents to Leonid Baranov, an employee of the Information Department of the Central Committee of the CPSU (B), and Tikhon Skvortsov, Deputy of the First Division for Far Eastern Affairs of the USSR Foreign Ministry.[117]

Tensions between the parties had reached a high level, and on August 26, 1947, the Ghulja representatives announced their withdrawal from the government. On August 29 Ahmedjan Kasimov, Rakhimjan Sabirkhojayev, and other members of the Ili district group left Urumqi and departed by plane to Ghulja. Then the members of the Advisory Board also left Urumqi.[118] In the summer of 1947 the Ghulja representatives, after withdrawing from the government, returned to Ili, creating a new situation in Xinjiang.

As a result of this maneuver by the northern regions' representatives, Moscow lost its influence on the government of Masud Sabiri. To bring Xinjiang back into its sphere of influence, the Soviet Union launched the next phase of the national liberation struggle of the Muslims. On August 29, at Molotov's recommendation, the Politburo adopted a resolution "to

---

116 Letter from Ahmedjan Kasimov and Rahimjan Sabirkhojayev to Soviet Consul General in Urumqi Alexandr Savel'ev, July 12, 1947, RGASPI, f. 17, o. 128, d. 391, l. 116.

117 See: Accompanying letter from Skvortsov to Baranov, August 19, 1947, RGASPI, f. 17, o. 128, d. 391, l. 115.

118 See: The Ambassador in China (Stuart) to the Secretary of State, August 30, 1947, NARA, RG 59, Box: 4013, NND 760050, Doc. 761.93/8–3047, p. 1.

approve the proposal of the Committee of Information of the Council of Ministers of the USSR on giving it the official name 'Committee for Economic Research of the Council of Ministers of the USSR.'" The first issue considered by the newly formed committee was to prepare proposals on Xinjiang and submit them for consideration of the Politburo. On the basis of these proposals, on 10 September 1947, the Politburo of the CPSU (B) adopted the resolution 'On Xinjiang', with six points dealing with these main issues:

> "To oblige the Ministry of Internal Affairs of the USSR (Comrade Kruglov): (a) to make available to the Committee of Economic Research the following quantities of arms and ammunition from the Russian supplies (old) and the captured German supplies: 9,000 rifles, 70 heavy machine guns, 300 light machine guns, 40 company mortars, 40 antitank guns, 18,000 grenades, 8,000,000 rifle cartridges, 15,000 mines to company mortars, 15,000 antitank gun cartridges. The weapons and ammunition will be delivered to the locations specified by the committee; (b) to instruct the border agencies to allow people and goods to pass freely in and out of Xinjiang at the request of the committee; (c) to provide the committee, if necessary, with air squadrons to fly across the territory of the USSR."[119]

Implementation of the organizational and political measures based on the decision was entrusted to the minister of internal affairs of Turkmenistan, Vladimir Yegnarov, who had been the main organizer of the first phase of the events in Xinjiang: the revolutionary movement in the north. His candidacy had been proposed to Molotov in a telegram from the deputy chair of the Information Committee of the USSR Council of Ministers, Petr Fedotov:

> "In accordance with your instructions, together with Comrades Sergey Kruglov and Sergey Ogoltsov, I discussed the question of who could be entrusted with carrying out the organizational and political activities in Xinjiang. We agreed to submit for your consideration the nomination of Major-General Vladimir Stepanovich Yegnarov... Currently Yegnarov is the Minister of Internal Affairs in the Turkmen SSR. In order to work with our agents in Xinjiang, it is advisable to appoint Colonel Petr Andreevich Chibaev as deputy to Yegnarov, who is former chief of the Far Eastern Intelligence Department of the Ministry of State Security

---

[119] Resolution of the Political Bureau of the Central Committee of the Soviet Communist Party "On Xinjiang", September 10, 1947, RGASPI, f. 17, op. 162, d. 38, l. 190.

> (USSR) and is also a very experienced scout, a participant in the operations in Xinjiang in 1945-1946, and at present is engaged with Xinjiang affairs in our committee."[120]

To organize a new guerrilla movement and political work in Xinjiang, Fedotov considered it appropriate to consult with the first secretary of the Central Committee of the CPSU (B) of Uzbekistan and to send operational staff of state security to the province. He wrote to Molotov:

> "To ensure the political work in Ghulja, it is advisable to assign an appropriate employee of Uzbek ethnicity. If you approve this, then I ask permission to contact comrade Usman Yusupov and to negotiate the appointment of such a person. In order to help these comrades, we will find 15 to 20 operatives who can be sent to Xinjiang to perform tasks involving the secret transfer of weapons under the disguise of local people and monitor the use of weapons in our interests to resolve all sorts of other problems through our agents among the Ghuljas."[121]

The adoption of the Politburo's secret decision of 10 September 1947, based on the proposals of the Committee of Economic Research; the development of organizational and political measures for its implementation; approval of the committee as the main decision-making body of the ruling party; providing managerial personnel to coordinate the separatist movement under the guise of a national liberation struggle; and sending operational USSR state security groups to various areas of Eastern Turkestan, all reflected a return to the agenda, under new political conditions, of the Politburo decision dated May 5, 1943, on creating a separatist movement in Eastern Turkestan. This Stalinist adventure lasted five years with few interruptions, until the Communists took power in China in October 1949. After the victory of the revolution in China, the Soviet leaders subordinated the national interests of the Muslims of Eastern Turkestan to the victory of communism in the region.

Conclusion

The end of the revolutions of the three provinces that took place in East Turkestan between 1944-1949 was also overshadowed by tragedy.

---

120 Telegram from Fedotov to Molotov, September 10, 1947, RGASPI, f. 17, o. 162, d. 38, l. 208.

121 Ibid., 208.

First of all, in June 1946, the head of the Ghulja government, Alikhon To'ra Shokirkhuzha, was abducted by the Soviet special services in the USSR and forced to live in Tashkent under house arrest until 1976. The fate of the governors who ruled Xinjiang in those years was also very strange and varied:

> "The political battles among Xinjiang exiles were so contentious because so few of them had the political clout and patronage networks necessary to serve as a convincing representative for the province. Of the five former governors of Xinjiang who were still alive in 1950, two (Zhang Zhizhong and Burhan Shahidi) had defected to the Communists, one (Masud Sabri) was waiting to die in a Communists jail, and two (Wu Zhongxin and Sheng Shicai) had fled to Taiwan."[122]

he fate of the other leaders of ETR was more tragic. All of them, under the pretext of participating in the first session of the National Political Consultative Council of China, were assembled into one Soviet plane and blown up in the air not far from the city of Irkutsk. The Soviet leadership already had some experience with assassination of the leaders of national liberation movements operating after World War II under the tutelage of Moscow. Seyid Jafar Pishevari, who had emigrated to the USSR after the fall of the national government of Iranian Azerbaijan in December 1946, died in a car accident "under very suspicious circumstances" in mid-1947.[123]

In recent years, a number of interesting articles on the Irkutsk incident have been published in the Russian press and on websites, in which important points were touched upon: the tail number of the Soviet aircraft flying from Ghulja to Beijing, the trajectory of movement, the time of the crash, the circle of passengers of the aircraft and much more were clarified. After one week, Soviet diplomatic representatives in Ghulja summoned member of ETR government Sayfuddin Azimov and read him an urgent telegram from Moscow: "The plane with the delegation on board, led by Ahmedjan Kasimov, flew from Irkutsk and soon after crashed in the area of the Transbaikal mountains due to the awful weather;

---

[122] Justin M. Jacobs, Exile Island: Xinjiang Refugees and the "One China" Policy in Nationalist Taiwan, 1949-1971, *The Journal of Cold War Studies,* Volume 18, Number 1, Winter 2016, 196.

[123] From the first secretary of the CC Communist Party of Azerbaijan Imam Mustafayev to Mikhail Suslov, August 16, 1954, APD UDP AR, f.1, o. 89, d. 187, l. 177.

unfortunately, all seventeen people on board were killed."[124] But all this is not enough to form a final opinion about what happened. The fact is, that according to the secret decision of the Politburo, a Soviet plane was assigned to transport the leaders of the ETR to Beijing, the certificate of the Soviet military commission about the crash in Irkutsk is still kept secret, and this accident still remains a mystery to history.[125] Isa Yusuf Alptekin, who had served as general secretary in the government of Masud Sabiri, believed that this event was the result of Moscow's need to "obliterate the Soviet footprint" in the Eastern Turkestan Republic. In his opinion, the assassination occurred because "the Chinese Communists were not aware of agreements between Russian and the Ili rebels against the Chinese Communists and Chinese nationalists."[126] Thus the "Soviet adventure" in Xinjiang came to an end after the victory of the Chinese Communist revolution. A new period began in the life of the province. In 1955 the People's Republic of China established the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, which is still in existence. Such cooperation with East Turkestan continued until the advent of the crisis in Soviet-Chinese relations in the 1960s. But Soviet special agencies again began to collect secret information about East Turkestan against the background of growing tension between the two countries.

---

124 https://ulan.mk.ru/social/2020/09/30/tayna-uygurskogo-samoleta-na-meste-krusheniya-il12-v-buryatii-ustanovili-pamyatnik.html

125 Resolution of the Political Bureau of the Central Committee of the Soviet Communist Party "On China," July 29, 1949, RGASPI, f. 17, o. 162, d. 40, l. 213.

126 Isa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davasi,* 203.

Postsovet Hududıda Islom: Mıllıy Islom va Radıkal Tendentsıyalar O'rtasıda, SSSR dan Keyıngı Evolyutsıya

Dr. Bayram Balcı*

Kirish:

22-mart kuni Moskvada kelib chiqishi Tojikistonlik jangarilar tomonidan sodir etilgan terakt bizga, xalqaro yangiliklarda chetda qolgan jihodchilik hodisasi Markaziy Osiyoda saqlanib qolayotganini eslatdi. Besh sobiq Sovet respublikasi, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Tojikiston va O'zbekiston hamda Kavkazdagi Ozarbayjonni o'z ichiga olgan bu ulkan mintaqa muhim jihodchilar harakatlari uchun ham boshlang'ich, ham kesishish nuqtasi hisoblanadi. Biroq, odatda, bu jamiyatlarning an'analarida uzoq vaqt davomida belgilangan va keyinchalik rus va Sovet madaniy hamda siyosiy ta'siri bilan dunyoviylashtirilgan mo'tadil va bag'rikeng Islom hukmronlik qiladi. Moskva boshidan kechirgan ayanchli xabar bu izolyatsiya qilingan va kam ma'lum bo'lgan makonda islom evolyutsiyasini oydinlashtirishni talab qiladi.

1) Chor va Sovet imperiyalarida islom dinining o'rni

Rossiya imperiyasi, o'zining vorisi Sovet ittifoqiga, mutlaqo muhum musulmon voqeyligini qoldirdi. Rossiya Federatsiyasining Boshqirdiston, Tatariston, Kavkazdagi Adigeya, Karachay-Cherkessia, Kabardino-Balkariya, Shimoliy Osetiya-Alaniya, Ingushetiya, Chechenistan va Dog'iston hududlarida tarqoq, ammo aksariyati musulmon jamoalari ham yashaydi. Nihoyat, Markaziy Osiyoning beshta mustaqil davlati, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Tojikiston, O'zbekiston aholisining asosiy qismini sunniy musulmonlar tashkil qiladi. Janubiy

* Research Engineer (HDR), CNRS, Phone: +33158717054 - bayram.balci@sciencespo.fr

Kavkazdagi Ozarbayjinda asosan shia musulmonlari istiqomat qiladi. Bu koshin murakkabligi va xilma-xilligi sababli biz, ushbu tadqiqotda postsovet musulmon fenomenini, uning Markaziy Osiyoning besh respublikalarida namoyon bo'lishi jihatidan o'rganamiz.

Sovet Ittifoqi o'zining dunyoviy va hatto ateistik xarakteriga qaramay, 1924 yilda tashkil topganidan beri Islom bilan munosabatlarida pragmatizmni namoyish etdi. Har bir respublikada yoki ko'pchilik musulmonlar bo'lgan har bir muxtor viloyatda Islom amaliyoti, albatta, to'xtatildi, hatto jamoat sohasida qatag'on qilindi, lekin ayni paytda xususiy sohada unga qarshilik ko'rsatilmadi. Shunday qilib, Islomni qabul qilish marosimlari rejim qarashlaridan himoyalangan bo'lib qoldi.

Ajdodlardan qolgan musulmon an'analari, shu jumladan partiya amaldorlari orasida ham, hayotning asosiy bosqichlari hisoblgangan tug'ilish, sunnat, nikoh va dafnni aniqlab berdi. Shu bilan birga, siyosiy sohaning boshqa tomonida, chegaralardan tashqarida, Sovet Ittifoqi o'z tashqi siyosatida Afrika va Yaqin Sharqdagi musulmon mamlakatlari bilan hamkorlik o'rnatish maqsadida o'ziga jalb qilish va ular bilan hamdardlik rishtalarini o'rnatish orqali ba'zan milliy musulmon voqeyliginidan foydalanishi mumkin edi.

Bir tomondan, dinga nisbatan bunday bag'rikenglik, ikkinchi tomondan, undan siyosiy foydalanish 1991 yilda ushbu respublikalarning mustaqil davlat darajasiga qo'shilishi bilan, yangi siyosiy elita va davlat institutlari tomonidan chegaralari aniq belgilangan va nazoratga olingan milliy islomning diniy an'analarning yangi milliylikning tarkibiy qismi sifatida yana bir bor tasdiqlanishi va targ'ib qilinishiga olib keldi.

2) SSSRning tugatilishi va bu mamlakatlarda postsovet islomining metamorfozasi

SSSR bo'yicha ikki taniqli ekspert Aleksandr Bennigsen va Helen Karre d'Encaussening bashoratlaridan farqli o'laroq, Sovet rejimiga qarshi kurash janub, ya'ni musulmon respublikalaridan emas, balki imperiyaning boshqa bir burchagi- Shimoliy Yevropadagi kichik va ehtiyotkor Boltiqbo'yidan kelgan. 1991-yil 17-martda bo'lib o'tgan referendumda 5 ta Markaziy Osiyo respublikalari SSSRni saqlab qolish uchun ovoz berdilar. Ular jur'atsiz va past ovozda uning parchalanishini emas,

balki unda chuqur o'zgatirishlar amalga oshirishni qo'llab-quvvatladilar. Biroq, 1986-yildan Mixail Gorbachyov tomonidan olib borilgan perestroyka (qayta qurish) va glastnost (shaffoflik) siyosati doirasida boshlangan islohotlar allaqachon Ittifoqning barcha qismida diniy voqeylikka sezilarli ta'sir ko'rsatayorgan edi. Shunday qilib, SSSRda 1980-yillarning oxiri milliy tillarning qayta o'zlashtirilishi bilan qayd etilganligi, milliy va musulmonchilik tuyg'ularining kuchayishiga olib keldi. Muayyan darajada glasnost (shaffoflik) va perestroyka (qayta qurish) islom dinining tiklanish dinamikasini yuzaga keltirdi va bu hodisa mustaqillikka erishish bilan bilan yanada kuchaydi.

Bu dinamika mahalliy kuchlar tomonidan ham rag'batlantirildi va bir necha jihatlarni o'z ichiga oldi.

Birinchidan, hokimiyat tepasiga kelgan yangi elita, aslida eski sovet sovet elitasi bo'lib, o'zining shaxshiy mafkuraviy ishonchi bilan emas, mavjud vaziyat kuchi bilan kommunizmdan milliylikga o'tadilar. Ular dindan foydalanib, birdan haqiqiy bo'lib qolgan chegaralarning qonuniyligini mustahkamlaydilar. Shuning uchun, ushbu chegaralangan millatning klassik atributlarini, ya'ni til, milliylikdan iborat yangi mafkura, shuningdek, dinni targ'ib qilish muhim edi. Shunday qilib, o'z taqdirini va vositalarini to'liq egallab olgan davlat apparatlari ateizm va sekulyar targ'ibotdan voz kechib, milliy va davlat miqyosidagi o'zlikni shakllantirish siyosatida muayyan islomiy merosni qabul qilishdi. O'sha davrda, bu eski rahbarlarning ko'pchiligi islomga bo'lgan hurmatini namoyon qilish maqsadida Makkaga ziyoratga bordilar va bu manzara juda g'ayritabiiy bo'lib, ham odamlarning ongida, ham yangi institutlarda chuqur taassurot qoldirdi.

Eng muhimi, sovet davrida unutilgan yoki qadrsizlangan islom sivilizatsiyasining mahalliy ulug' shaxslari millat qahramonlari sifatida ko'tarildi. Masalan, Qozog'istonda 11-asrda yashagan sufiy shayx Ahmad Yassaviy SSSR parchalanganidan beri haqiqiy e'tiqod obyektiga aylangan. O'zbekistonda hadislar bo'yicha ilmiy ishlari bilan butun islom olamida hurmat qozongan Islom Buxoriy hokimiyat tomonidan e'zozlanadigan yangi ma'naviy shaxslar qatoriga kiradi.

Islomning bu sobiq sovet hududidagi yangilanishi ichki tomondan kelib chiqqan bo'lsa-da, bu mamlakatlarning dunyoning qolgan qismiga

ochilganligi ham o‘z hissasini qo‘shdi. Darhaqiqat, uzoq yillik rus va sovet hukmronligidan so‘ng, uch avlod davomida yakkalanib qolgan yangi Markaziy Osiyo, Kavkaz va Rossiya musulmonlari yana islom dunyosining qolgan qismi, ayniqsa, ziyorat qiladigan muqaddas joylar va diniy markazlar joylashgan turkiy, iron, arab va hind hududlari bilan aloqalarni tikladilar.

Sovet ittifoqidan keyingi hududdagi asosiy ta’sir kuchiga aylangan yangi ishtirokchilardan biri Turkiya hisoblanadi. Respublika bo‘lib, dunyoviy va sekulyar davlat sifatida, ammo dinni ta’sir vositasi deb hisoblagan Anqara butun postsovet hududida islomning yangilanishini qo‘llab-quvvatlovchi siyosat yuritdi. Darhaqiqat, bu hududda islomning eron yoki saudiya yo‘nalishlarining ustunlik qilishining oldini olish maqsadida, Turkiya o‘zining Din ishlari boshqarmasi — Diyanet orqali postsovet hududidagi barcha musulmonlarga ko‘plab diniy xizmatlar taklif qildi. Markaziy Osiyoning bir necha shahrida yangi islomiy elitalarni tayyorlash uchun ilohiyot fakultetlari tashkil etildi. Biroq Turkiyaning islomiy ta’siri asosan davlatga qarashli bo‘lmagan ishtirokchilar, xususan, barcha Markaziy Osiyo va Kavkazda o‘z g‘oyalarini tarqatgan tariqat guruhlari orqali amalga oshirildi. So‘nggi o‘ttiz yilda Turkiyaning bu mamlakatlardagi siyosatini kuzatganda, ayni mana shu din sohasida Turkiyaning ta’siri eng sezilarli bo‘lganini paradoksal tarzda ko‘rish mumkin.

Boshqa islomiy ta’sirlar bir nechta arab davlatlaridan keldi, bu Markaziy Osiyo davlatlari bilan ushbu mamlakatlar o‘rtasidagi rasmiy munosabatlar rivojlanishi orqali amalga oshdi, shuningdek, davlatga qarashli bo‘lmagan ishtirokchilar, xususan, bir nechta arab davlatlarining xususiy xayriya fondi vositasida ham amalga oshdi. Ular hududga mablag‘ yubordi yoki sobiq sovet hududidan talabalar qabul qildi. Shuningdek, sovet davrida deyarli mavjud bo‘lmagan Makkaga ziyorat qilish osonlashdi va bu boshqa islomiy yo‘nalishlar, masalan, salafizm va vahhobizm bilan aloqalarni o‘rnatish imkonini yaratdi. Sovet davrida Markaziy Osiyoda bu g‘oyalar kam tanilgan edi.

Boshqa tomondan, sovet ittifoqi parchalanganidan so‘ng G‘arb mamlakatlarining xavotiridan farqli o’laroq, Eron bu hududda islomning yangilanishida kamincha hissa qo‘shdi. Har qancha Islom Respublikasi Markaziy Osiyoga qiziqish bildirgan bo‘lsa-da, u diniy sohada eng kam

muvaffaqiyatga erishdi. Bu Markaziy Osiyoda islomning asosan sunniy, Eron esa shia ekanligidan kelib chiqadi. Shuningdek, G'arbdagi va postsovet elitalar orasida Eronning salbiy imidji eron ta'siriga bo'lgan ishonchsizlikka olib keldi. Bunga qarama-qarshi ravishda, Eron merosi hali ham madaniyat, me'morchilik va an'analarda mavjud bo'lgan Ozarbaydjon Kavkazida, 1991 yildan boshlab Eron shia yo'nalishlari Ozarbaydjon islomiga ta'sir o'tkaza boshladi. Masalan, Boku va mamlakatning boshqa yirik shaharlaridan kelgan talabalar Qum yoki Mashhadda qolib, ilohiyotni o'rganishga muvaffaq bo'lishdi.

Vanihoyat, 1991 yildan boshlab postsovet islomida iz qoldirgan yana bir musulmon hudud — Hindiston subkontinentidir.

Darhaqiqat, bir paytlar dinamik bo'lgan, Markaziy Osiyodan kelgan Mo'g'ullar sulolasi davridagi hamkorlik va almashinuvlar, 19-asrda rus hukmronligi bilan mintaqa rus tartibiga bo'ysunishi bilan to'xtatildi. Bu bilan birga, Rossiya va Hindistonni kolonizatsiya qilgan Buyuk Britaniya orasidagi raqobat ham ikki imperiya o'rtasidagi madaniy va islomiy aloqalarni uzdi. Faqat SSSRning parchalanishi va dunyoga ochilish bilan Markaziy Osiyo va butun subkontinent, Hindiston, Pokiston va Bangladesh orasida aloqalar qayta tiklandi. Masalan, 1920-yillarda Hindistonda tug'ilgan juda faol va missionerlik tashkiloti bo'lgan Jamaat al Tablig' bir nechta Markaziy Osiyo mamlakatlarida, ayniqsa, kengroq diniy erkinlik mavjud Qirg'izistonda joylashishiga zamin yaratdi.

Qisman mamlakatlarning o'zlari va qisman xorijiy ta'sirlar ta'sirida islomning qayta tiklanishiga duch kelgan barcha postsovet davlatlari dinni boshqarish va tartibga solish siyosatini amalga oshirdilar. Darhaqiqat, bu yangi davlatlarda tartib va barqarorlikni kafolatlash uchun sovetlarning umumiy ijtimoiy nazorat qilish odatlari davom etdi. Yangi davlat jamiyatning barcha darajalarida kuchli va mavjud bo'lishi kerak edi va diniy fenomenlar, ehtimoliy qasoskor va to'ntarishlarga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan holatlarning bosqiniga yo'l qo'yish masalasi kun tartibida ham emas edi. Chunki bu davlatlarning barchasi rus va sovet hukmronligi orqali jamiyatni dunyoviylashtirishga kuchli bog'liqlik, hatto shafqatsizlikni meros qilib olgan edi. 1991-yilda davlat institutlari va ayniqsa xavfsizlik apparati uzoq vaqtdan beri bu dunyoviylikni ta'minlash uchun dasturlashtirilgan bo'lib, hatto har ikki tomonda tartib va yangi milliy mafkurani uyg'unlashtirish uchun o'zgartirish va

tuzatishlar kiritilgan bo'lsa ham. Bu yangi postsovet sekulyarizmining modeli anglosakslar uslubiga emas, balki fransuz yoki turk modellaridan ilhomlangan, ya'ni davlat din bilan bog'liq masalalarda asosiy rolni o'ynaydi. Shunday qilib, bu mamlakatlar islomni boshqarish uchun ikki asosiy vositaga ega bo'ldi: sovet davridan meros bo'lib, rus davrida tashkil etilgan diniy ishlar boshqarmalari va davlat diniy masalalarni boshqarish uchun komitetlar.

Diniy ishlar boshqarmalari aslida muftiyatlar bo'lib, ular mufti yoki shayx ul-islom tomonidan boshqariladigan diniy yig'ilishlardir, ya'ni bilimliligi bilan hurmat qilinadigan katta diniy shaxs. E'tibor berganda, davlat komitetlari esa diniy bo'lmagan kadrlar yoki yuqori lavozimdagi amaldorlar tomonidan boshqariladigan apparatlar bo'lib, ular davlat manfaatlarini ko'zlab, mahalliy yoki chet eldan bo'lgan diniy tashkilotlarning ta'sirini nazorat qilishga harakat qiladi. Darhaqiqat, rasmiy ravishda dunyoviy bo'lgan bu davlatlar diniy masalalarni nazorat qilish uchun rasmiy yoki niqoblangan dindorlarni ishga oladi. Endi har bir davlat "o'z" islomini o'ziga xos tarzda, qonuniylashtiruvchi milliy mafkuraga xizmat qilish uchun tashkil qiladi. Shunday qilib, sovet davrida xuddi shu boshqarma (Toshkentda joylashgan) barcha O'rta Osiyo musulmonlarini boshqargan bo'lsa, mustaqillikka erishgandan so'ng har bir davlat o'z direksiyasini tashkil etib, har biri o'z milliy muftiysini tayinlaydi.

Asta-sekin, SSSR tugatilganidan 30 yil o'tgach, Kavkaz va Markaziy Osiyoda islom o'z-o'zini anglashning ajralmas qismi sifatida yana bir bor o'zini omma oldida tasdiqladi. Islom jamoat joylarida, ko'plab masjidlar qurilayotgani sababli islom me'morchiligi orqali ko'proq namoyon bo'ldi. Davlat marosimlari islomga katta e'tibor qaratadi.

Biroq, bu islom o'z navbatida yana-da oddiylashgan, ya'ni normativ bo'lib, davlat tomonidan belgilab qo'yilgan mavjudlik va rivojlanish shartlariga bog'langan.

Bu aseptik islom tendensiyasi mintaqadagi sufiy merosining boyligiga zarar yetkazdi. Bu yerda islom dunyosining bir nechta tariqatlari, xususan, Yasaviya, Naqshbandiya va Kubroviya paydo bo'lgan. Aslida, bu sufizm deyarli yo'q bo'lib ketgan, chunki u tolerant, konsensual va ko'proq ritualizatsiya qilingan islomni targ'ib qiluvchi rasmiy siyosat

tomonidan buzilgan. Markaziy Osiyoda Turkiyadagi kabi, o'nlab yoki yuzlab sufiy ustozlarining o'z doiralarini tashkil etib, shogirdlarini tarbiyalayotganini ko'rish mumkin emas. Bu yerda Davlat fundamentalizm va radikalizmga qarshi kurash nomi bilan shunday nazoratni amalga oshiradiki, bu so'fiylik Islom faqat Davlat doirasida eng kodlangan va rasmiy shaklda mavjud bo'lishi mumkin.

Barcha bu ehtiyotkorlik choralari va diniy erkinlikka kiritilgan cheklovlarga qaramasdan, mintaqa radikal islomiy g'oyalar va harakatlardan qochib qutulmadi. Markaziy Osiyo jangchilarining Afg'oniston, O'rta Sharq, Yevropa va yaqinda Rossiyadagi jihodchi hujumlardagi ko'plab ishtiroklari buni yaqqol ko'rsatib berdi. Postsovet islomida ekstremizmning ulushi qancha va uni qanday tushuntirish mumkin?

3) Katta darajada sekulyarlashgan davlatlar va jamiyatlarga qaramasdan haqiqiy islom fundamentalizmi

Markaziy Osiyoda radikal islomning birinchi paydo bo'lishi Farg'ona vodiysining an'anaviy konservativ qismida, ya'ni O'zbekiston, Tojikiston va Qirg'iziston hududlarida joylashgan, Adolat kabi bir necha islomiy uyushmalarning tug'ilishi bilan boshlangan. Bu uyushmalarning talablari orasida, yangi mustaqil bo'lgan davlat sovet tuzumini tark etganidan so'ng, islomni davlat dini sifatida qabul qilish va shariatni joriy etish talablari bor edi. Amaldagi hokimiyat tomonidan qarshi kurashilgan bu tashkilotlar O'zbekiston Islomiy Harakati (O'IH) paydo bo'lishiga sabab bo'ldi, bu harakat mintaqadagi davlatlarga qarshi harakat qilish uchun Tojikistondagi fuqarolik urushi davomida boshpana topdi va kengaydi. 1997 yilda tugagan bu fuqarolik urushi o'zbek jihod harakatini Afg'onistonga ko'chib o'tishga majbur qildi, u yerda Tolibonlar ularga boshpana berdi, bu amirlik butun dunyodan kelgan ko'plab radikal islomchilar, jumladan, Al Qoida uchun panoh bo'ldi.

Tez orada O'zbekiston Islomiy Harakati Al-Qoidaga bay'at qildi va Markaziy Osiyoning turli burchaklaridan o'nlab, hatto yuzlab jangchilarni jalb qilib, O'zbekiston, Qirg'iziston va Tojikiston hukumatlariga qarshi bir necha reydlar tashkil qildi. Ularning ko'zlangan va oshkor qilingan maqsadi Markaziy Osiyodagi rejimlarni ag'darish va ular o'rnida islomiy hokimiyat o'rnatish edi. Bunga qarshi, Markaziy Osiyodagi

hukumatlarning islom ustidan nazorat va cheklov siyosatlari bu ekstremistlarga nisbatan keng omma qo'llab-quvvatlovini yo'q qilishda samarali bo'lib, hokimiyatlarning barqarorligiga hissa qo'shdi. Bundan tashqari, AQSHda 11 sentyabr kuni Al-Qoida tomonidan amalga oshirilgan teraktlar Amerika Qo'shma Shtatlarining Afg'onistondagi javob zarbalariga sabab bo'ldi, bu Tolibon hokimiyati va bu islomiy amirlikdan harakat qilayotgan ko'plab terroristik tashkilotlarni bir muddat yo'q qilishga imkon berdi.

Kavkaz jihodiga kelsak, u asosan Dog'iston, ammo ayniqsa, Chechenistоn respublikalarida namoyon bo'ldi, bu yerda u chechen mustaqillik kurashini oziqlantirdi va o'z navbatida undan oziqlandi. Agar Chechenistonning birinchi urushi (1994-1996) asosan millatchilik va separatizm ohanglariga ega bo'lgan bo'lsa, ikkinchi urush (1999-2009) jihodchi elementlarning, arab, turk va boshqa xorijiy jangchilar tomonidan amalga oshirilgan, tadbirlar bilan yopindi. Qochoq urushi shaklida tashkil etilgan Kavkaz Islom Amirligi Chechenistоn urushi oqibatida shakllangan va Rossiyaga qarshi hujum qildi, bu esa bir nechta terroristik hujumlar, jumladan, 2002 yil oktyabr oyida Dubrovka teatridagi hodisa va 2004 yil oktyabr oyida Beslandagi maktabdagi garovga olish bilan tugagan va yuzlab odamlarning o'limiga olib kelgan.

Shuningdek, Afg'onistondagi holatdan foydalangan barcha jihodchi harakatlar Iroq va Suriyada yangi "Jihodiston"ning ochilishi bilan Yaqin Sharqda o'z o'rnini mustahkamlash va kurashni globallashtirish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Darhaqiqat, 2003 yilda Amerika qo'shinlarining Iroqni bosib olishi bu mamlakatda oldin mavjud bo'lmagan juda shiddatli jihodchi harakatni keltirib chiqardi. Shu tariqa, Amerika qo'shinlarining Iroqdagi ishtirokiga qarshi qarshilikning katta qismi radikal islomiy harakatlar, jumladan, Afg'onistonda amerikaliklar tomonidan kurash olib borilgan Al-Qoida tomonidan o'zlashtirildi va ular shu o'rinda Amerika qo'shinlari bilan Iroqda jang qilishdi. Markaziy Osiyo jangchilari Yaqin Sharqdagi jihod sahnasiga asosan Suriyadagi fuqarolik urushi tufayli kelib qo'shildilar. Ushbu urush doirasida 2014 yildan boshlab Suriya va Iroqda «musulmon xalifaligi» tuzilgan edi. Islomiy radikalizmning jahon tarixi nuqtai nazaridan aytib o'tish lozimki, Al-Qoida tomonidan ta'sis etilgan va boshida Abu Bakr al-Bagdodiy boshqargan bu o'zini xalifalik deb atagan davlat jihodizmni

globallashtirishda muhim rol o'ynadi. Darhaqiqat, ushbu soxta xalifalik tomonidan ko'rsatilgan ta'sir o'sha paytda turk kemalistlari tomonidan 1924 yilda bekor qilingan, vaholanki Payg'ambar Muhammad tomonidan tashkil etilgan ushbu qadimiy muassasani qayta tiklashni da'vo qilgan, Yaqin Sharqqa minglab jangchilarni jihodga tayyorgarlik ko'rish yoki shunchaki islom qonunlari asosida boshqariladigan mamlakatda yashash uchun jalb qildi.

Markaziy osiyolik jihodchilarning sonini aniq ko'rsatish uchun «rasmiy» raqamlarning mavjud emasligi sababli, ularning sonini taxmin qilish mumkin: Yaqin Sharqqa Islom davlatini yaratish siyosatini qo'llab-quvvatlash uchun borgan yuzlab va minglab jangchilar. Bugungi kunda, Afg'onistondagi jihod kurashi deyarli eskirgan bo'lsa-da, Islom davlatining hududiy nazorati Yaqin Sharqga ko'chib, butun dunyodagi tarafdorlariga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Sobiq SSSRdan chiqqan jangchilar eng faol bo'lganlardan bo'lgan, masalan, Omar al-Shishani (Gruziyalik Chechen, Gruziya armiyasidan chetlatilgan) va Gulmurod Xalimov (Tojikiston maxsus kuchlari qo'mondoni, o'z mamlakatiga qarshi chiqqan) kabi jangchilar «Islom davlati» ierarxiyasida juda yuqori lavozimlarni egallagan.

Jahon miqyosidagi tahdidga aylangan Islom davlati, Suriya va Iroq o'rtasida katta hududni egallab olgan, AQSh boshchiligidagi xalqaro koalitsiyaning keng ko'lamli safarbarligini keltirib chiqardi, u bu kuchni yo'q qilishga qaror qilgan. Biroq, Afg'onistonda bo'lgani kabi, xalqaro kuchlar jihodchi kuchlarni tor-mor qilgan bo'lsa-da, ularni butunlay yo'q qila olmadi. Islom davlati bilan olib borilgan kurash uning hududiy tutashuvini yakunlab, omon qolgan jangchilarni dunyoning turli burchaklariga tarqatib yubordi, shu bilan birga yashirin hujayralarni yaratib, deyarli hamma joyda harakat qilishga qodir. Bu Islom davlati kuchi dunyoning turli mintaqalarida unga sodiq bo'lgan radikal guruhlar mavjudligida namoyon bo'lmoqda. Markaziy Osiyoda uning mahalliy filiali Xurosonda Islom davlati deb nomlanadi[1].

---

[1] Xurosan — qadimiy nom bo'lib, Eron, Turkmaniston, O'zbekiston va Afg'onistonning bir qismini o'z ichiga olgan keng mintaqani anglatadi. Bu shuningdek, Qur'onda zikr etilgan mintaqa bo'lib, Islomiy fathning muhim qismi bo'lgan.

Darhaqiqat, Afg'onistonda Yaqin Sharqda yo'q qilingan Islom davlatiga da'vo qiluvchi yangi jihodchi tashkilotning paydo bo'lishi unchalik oddiy emas edi. Chunki o'tmishda terroristik guruhlar uchun ushbu mamlakatda mavjud bo'lish oson bo'lgan bo'lsa-da, Tolibon 2021 yilda hokimiyatga qaytganidan beri ular endi avvalgidek kutib olinmaydi va mehmondo'stlikdan foydalanmaydi. Tolibon rejimi o'tmishdagi xatolarni, xususan, 1990-yillarda Al-Qoida terrorchilariga yordam bergan holda hokimiyatni yo'qotganligini inobatga olgan holda, ular o'z siyosatini tubdan o'zgartirdi. 2021 yildan beri hokimiyatga qaytgan Tolibon, milliy manfaatlarni ko'zlab va xalqaro tan olinishga intilib, mamlakatni barcha terroristik harakatlarga, jumladan, Xurosondagi Islom davlatiga ham yopish uchun harakat qilmoqda va ularga qarshi muayyan samaradorlik bilan kurashmoqda. Yer ostiga surilgan bu guruh har qanday joyda jang olib borish uchun o'zbek, tojik, pokistonlik va boshqa millatlardan jangchilar yollashga harakat qilmoqda. Markaziy Osiyoda bu guruh asosan Tojikistonda eng ko'p faoliyat yuritmoqda. Darhaqiqat, 1992-1997 yillardagi fuqarolar urushi jarohatlarini hali ham to'liq davolay olmagan mamlakat zaifligicha qolmoqda va beqarorlik uchun qulay maydon bo'lib qolmoqda. Boshqa joylarda, Xurosondagi Islom davlati imkoniyat bo'lgan joyda harakat qiladi. Bugungi kunda Rossiya ayniqsa nishonga olingan ko'rinadi, bu ikki hodisaga bog'liq.

Bir nechta jihodchilik oqimlar nuqtai nazaridan, Rossiya «kofir» kuchi sifatida qabul qilinadi, chunki u musulmonlarni juda ko'p zulm va repressiyaga duchor qilgan. Rossiya, shuningdek, Chechenistondagi urush va Alep shahrini Bashar al-Assadning kuchlari bilan birgalikda bombalar ostida yo'q qilishda ayblanadi, bu kuchlarni Suriya isyonining boshlanishidan beri qo'llab-quvvatlagan. Ammo Xuroson islom davlati uchun Rossiyada harakat qilish faqatgina opportunistik xarakterga ega bo'lishi mumkin: Rossiya va Markaziy Osiyo respublikalaridagi kuchli mehnat migratsiyasi mavjudligi, Rossiyaning katta shaharlarida yollash va harakat qilish imkoniyatlarini taqdim etadi. Shuningdek, Donbassga hujumdan buyon Rossiya urush kuchlarini Ukrainaga yo'naltirdi va o'z hududida terrorizm xavfini kuzatishni e'tiborsiz qoldirdi. Rossiyaning Ukrainaga e'tibor qaratishi ham xavfsizlik oqibatlarini, Markaziy Osiyoda, olib keldi. Rossiya va Tojikiston kuchlari tomonidan nazorat qilinayotgan Tojikiston va Afg'oniston o'rtasidagi chegara nazorati bo'shashdi.

Rossiya o'z kuchlarini Ukraina frontida to'plashi uchun Tojikistondagi harbiy bazasining tarkibini kamaytirdi, bu bazalar Panj daryosi bo'ylab jangarilar oqimini nazorat qilish uchun mo'ljallangan edi. Shu sababli, chegara orqali ko'proq o'tkazuvchanlikning ortishi Tojikiston va boshqa jihodchilar orasidagi xavf va harakatlarni kuchaytirishi ajablanarli emas.

Xulosa

Sovet Ittifoqi parchalanib ketgan hududlarda davlatlar va jamiyatlar turli darajada dunyoviylikni saqlab qolishmoqda, garchi diniylikning sezilarli darajada o'sishi kuzatilsa-da. Bu diniylik jamiyatdan kelib chiqqan shaxsiy va madaniy intilish natijasi bo'lib, davlatlar milliy ideologiyasini qayta shakllantirishda diniy omilni nazorat qilishga harakat qilish orqali din cheklanadi va boshqariladi. Milliy o'zlikni anglash va islomiy meros o'rtasidagi bu muvozanat siyosati xalq tomonidan keng qo'llabquvvatlanishi sababli nisbatan muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda.

Shunga qaramay, barcha cheklovchi choralariga qaramay, barcha mamlakatlarda marginal, lekin ekstremist oqimlar paydo bo'ldi. Bu, bir qator omillar: qashshoqlik va ijtimoiy umidsizlik, radikalizmlar markazlariga yaqinlik, masalan, Afg'oniston, va Suriyada va Iroqdagi «Islom Davlati»ning sehrli tasviridan hayratlanish tufayli yuz berdi. Ba'zi sabablar, davlatlarga to'g'ri kelmaydigan yoki tushuntirish qiyin bo'lgan, ayrim shaxslarni radikalizatsiyaga undashi mumkin. Yevropada ham shunga o'xshash holatni ko'rishimiz mumkin, garchi omillar farq qiladi: qashshoqlik yuqori darajada emas, diniy repressiya mavjud emas. Shunga qaramay, ekstremizmning jozibasi va zaif va chalg'igan yoshlar guruhlarini o'ziga jalb qilishi davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Bayram BALCI, Renouveau de l'islam en Asie centrale et dans le Caucase, Paris, Editions CNRS, 2017, : https://www.cnrseditions.fr/catalogue/sciences-politiques-et-sociologie/renouveau-de-lislam/ Ingliz tilida: Islam in Central Asia and the Caucasus Since the Fall of the Soviet Union, Hurst, 2018 : https://www.hurstpublishers.com/book/islam-central-asia-caucasus-since-fall-soviet-union/

Bayram BALCI, Raoul MOTIKA, Religion et politique dans le Caucase post-soviétique, les traditions réinventées à l'épreuve des influences extérieures, Paris, Maisonneuve et Larose, 2016 : https://www.librairie-grangier.com/ebook/9782362450501/religion-et-politique-dans-le-caucase-post-sovi--institut-francais-detudes-anatoliennes

Adeeb KHALID, Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia, University of California Press, 2014 : https://www.ucpress.edu/book/9780520282155/islam-after-communism

Antonia GIUSTOZZI, The Islamic State in Khorasan, Afghanistan, Pakistan and the New Central Asian Jihad, Hurst, 2018, https://www.hurstpublishers.com/book/islamic-state-khorasan/

Sharof Rashidov va Nuriddin Muhitdinov boshqaruvi davrida O‘zbekiston SSR bilan Qozog‘iston SSR o‘rtasidagi chegaraning o‘zgarishi

Prof. Dr. Qahramon Rajabov*

Annotatsiya: O‘zbekiston SSR chegarasi 1925–1991-yillar davomida bir necha bor o‘zgardi. Bo‘stonliq tumani va Mirzacho‘l hududlarining O‘zbekiston SSRga qaytarilishi paxta maydonlarining kengayishi, sanoat, energetika va chorvachilikni rivojlantirish uchun katta imkoniyat yaratdi. Biroq siyosiy o‘zgarishlar oqibatida 1971-yilda mazkur hududlarning bir qismi yana Qozog‘iston SSRga beriladi. Bu masala bugungi kunda ham tarixiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishi bo‘lib qolmoqda.

Kalit so‘zlar: Sharof Rashidov, Nuriddin Muhitdinov, hududiy chegaralanish, Bo‘stonliq, Mirzacho‘l.

Sharof Rashidov ve Nuriddin Muhitdinov’un yönetimi sırasında Özbekistan SSC ile Kazakistan SSC arasındaki sınırdaki değişiklikler

Annotasyon: Özbekistan SSC sınırları 1925-1991 yılları arasında birkaç kez değiştirildi. Bo’stonliq bölgesi ve Mirzacho’l topraklarının Özbek SSC’ye iade edilmesi, pamuk tarlalarının genişlemesi, sanayi, enerji ve hayvancılığın geliştirilmesi için büyük fırsatlar yarattı. Ancak, siyasi değişiklikler nedeniyle, 1971’de bu toprakların bir kısmı tekrar Kazak SSC’ye devredildi. Bu konu bugün bile tarihsel araştırmaların önemli bir alanı olmaya devam etmektedir.

Anahtar kelimeler: Sharof Rashidov, Nuriddin Muhitdinov, bölgesel sınırlama, Bostanlık, Mirzachöl.

---

* Tarix fanlari doktori, professor, O‘zbekiston FA Tarix instituti bosh ilmiy xodimi

Change of the border between the Uzbek SSR and the Kazakh SSR during the rule of Sharaf Rashidov and Nuriddin Mukhitdinov

Abstract: The borders of the Uzbek SSR changed several times during 1925-1991. The return of the Bostanlyk district and the Mirzachul territories to the Uzbek SSR created great opportunities for the expansion of cotton fields, the development of industry, energy, and animal husbandry. However, as a result of political changes, in 1971, part of these territories was again transferred to the Kazakh SSR. This issue remains an important area of historical research even today.

Keywords: Sharof Rashidov, Nuriddin Muhitdinov, territorial delimitation, Bostanlyk, Mirzachul.

O‘zbekiston SSR tashkil etilgandan keyin 1925-1991-yillarda uning chegarasi bir necha marta o‘zgarib keldi. Bu o‘zgarishlarning ayrimlari O‘zbekiston manfaati uchun ijobiy bo‘lsa, ba’zilari esa buning teskarisi bo‘ldi. Biroq 1956 va 1963-yillarda O‘zbekiston SSR va Qozog‘iston SSR hududlarining o‘zgarishi respublika iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Bu holat mazkur davrdagi O‘zbekiston SSR siyosiy rahbariyatining katta xizmatlari evaziga amalga oshirildi. Shu holat O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi Sharof Rashidov va O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi birinchi kotibi Nuriddin Muhitdinov faoliyati hamda ularning sa’y-harakati bilan bevosita bog‘liqdir.

KPSS XX s’ezdi direktivalarida xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlari bo‘yicha vazifalar belgilandi. Unga ko‘ra, O‘zbekiston SSR bo‘yicha paxta yetishtirishni 1955-yilga nisbatan 1960-yilda 1,5 barobar ko‘paytirish, 325 000 gektar maydonda sug‘orish tarmoqlari qurish ishlarini amalga oshirish, 6,8 mln gektar cho‘l va dasht yaylovlariga suv chiqarish vazifasi belgilangan edi[1].

Ushbu vazifalarni amalga oshirish maqsadida 1956-yil 20-yanvarda Qozog‘iston SSR Oliy Sovetining to‘rtinchi chaqiriq 2-sessiyasida qatnashish uchun O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi Sharof Rashidov

[1] Уқубоев К. Мирзачўлнинг келажаги // “Қизил Ўзбекистон”. 1956 йил 6 март.

boshchiligidagi delegatsiya Olmaotaga keldi[2]. 21-yanvarda Qozog‘iston SSR Oliy Sovetining to‘rtinchi chaqiriq 2-sessiyasi o‘z ishini boshlab, unda Qozog‘iston SSRning 1956-yildagi byudjeti hamda Janubiy Qozog‘iston viloyatining Bo‘stonliq tumanini hamda Mirzacho‘l hududining bir qismini O‘zbekiston SSRga berish masalasi muhokama qilindi.

Sessiyada Qozog‘iston SSR Oliy Soveti Prezidiumining raisi Jumabek Tashenov (1915-1986) o‘z ma’ruzasida Qozog‘iston Sovet Ittifoqining don va chorva mollari yetkazib beradigan asosiy bazalaridan biri bo‘lsa, O‘zbekistonning muhim tarmog‘i esa paxtachilik bo‘lib, sohadagi ishlarni yanada rivojlantirish hamda ekin maydonlarini kengaytirish maqsadida ushbu yerlarni O‘zbekistonga berish maqsadga muvofiq, deb hisobladi. Bu masala yig‘ilish ishtirokchilari tomonidan bir ovozdan ma’qullandi. Shundan so‘ng Qozog‘istondan 499 000 gektar yer va Bo‘stonlik tumani O‘zbekistonga qo‘shib beriladigan bo‘ldi. Sessiya o‘z ishining oxirida O‘zbekistonga topshirilishi lozim bo‘lgan hududlar masalasida yakuniy qarorni SSSR Oliy Soveti Prezidiumidan so‘rash haqida qaror qabul qildi[3].

Shu o‘rinda mazkur sessiyada Bo‘stonliqning O‘zbekiston SSRga berilishi xususida mashhur qozoq adibi, Qozog‘iston SSR Oliy Soveti deputati *Sobit Muqonovning* ajoyib o‘xshatishini keltirish joiz. U o‘z fikrini quyidagicha bildiradi: “*Biz o‘z qizini sevikli kuyovga uzatayotgan palladagi his-tuyg‘ular bilan yashamoqdamiz. Lekin Bo‘stonliq hozirgi vaziyatda qiz emas, kuchga to‘lib turgan yigitdir. Istardimki, o‘zbek xalqi Mirzacho‘lning hududidan bir qismini, ya’ni sepsiz qizimizni ham halol mehnat tufayli gulga burkasa, hukumatimizning eng muhim vazifalarini amalga oshirgan bo‘lar edi’’*[4].

Sessiyada so‘zga chiqqan *Sharof Rashidov* shunday degan edi: “*Sizlarni ishontirib aytamanki, bizga topshirilayotgan Mirzacho‘l hududining bir qismida O‘zbekiston mehnatkashlari mamlakatni oqoltin paxta koniga, gullab-yashnayotgan yerga aylantirish uchun o‘z kuchlarini*

---

[2] Ўзбекистон ССР ҳукумат делегацияси Олмаотага келди // “Қизил Ўзбекистон”. 1956 йил 21 январь.

[3] *Рамз Бобожон.* Қозоғистон ССР Олий Советининг сессияси // “Қизил Ўзбекистон”. 1956 йил 22 январь.

[4] Қозоғистон ССР Олий Советининг сессияси// “Қизил Ўзбекистон”. 1956 йил 22 январь..

ayamaydilar. Bo'stonliqda ajoyib shifoxonalar tashkil etamiz va sovet xalqlari oilasidagi barcha kishilarning dam olish joyiga aylantiramiz.

Bo'stonliq tumani va Mirzacho'lning bir qismini O'zbekiston SSRga berilishi ikki qardosh xalqlarning bir-biriga bo'lgan ishonchining yorqin namoyishi bo'lmoqda[5]".

Uzoqni ko'ra olgan davlat arbobi va siyosatchi Sharof Rashidov nega aynan Bo'stonliqni O'zbekiston SSR tarkibiga qayta qo'shib olish uchun harakat qildi?

Birinchidan, Toshkent yaqinidagi tog'li Bo'stonliq tumani hududida azaldan o'zbeklar yashab kelgan. Usta dehqon va mirishkor bog'bon bo'lgan o'zbeklarning zahmati va mehnati bilan Bo'stonliq son-sanoqsiz bo'ston va bog'larga aylantirilgan edi. Afsuski, bu hudud 1924-yil kuzida Turkiston parchalanganda Kremlning izni bilan Qozog'iston ASSRga berilgan edi[6].

Ikkinchidan, Bo'stonliqning yerlari serhosil bo'lib, dehqonchilik qilishda juda qulay edi. Sanoat shaharlari hisoblangan Ohangaron va Chirchiq aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlashda kuchli bazani vujudga keltirish imkoniyati mavjud bo'lgan. Keyinchalik tumanning 15 ming gektar yeriga kartoshka va sabzavot ekinlari, poliz mahsulotlarini ekish rejalashtirilgan.

Uchinchidan, bu hudud sanoat zonasi ham hisoblanadi. Bo'stonliqda Chirchiq elektroximiya kombinatiga qarashli asosiy va yordamchi korxonalarning bir qismi, oyna va konserva zavodlari ishlab turgan edi. Shuningdek, Tovoqsoy GES, Chirchiq GES kaskadining bosh uzeli ham shu tumanda joylashgan edi. Bundan tashqari Bo'stonliqda yana boshqa GESlar qurish uchun katta imkoniyatlar mavjud bo'lgan. Masalan, Chirchiq daryosi sohilidagi Xo'jakent qishlog'i yonida 1 mlrd metr^3 hajmli suv ombori va gidroelektrostansiya qurish mumkin bo'lgan. Bu GESni qurish natijasida Chirchiq-Bo'zsuv kaskadidagi mavjud gidroelektrostansiyalar quvvatini yana ancha oshirish imkoniyatini berardi[7].

---

[5] Қозоғистон ССР Олий Советининг сессияси// "Қизил Ўзбекистон". 1956 йил 22 январь.

[6] Qarang: *Ражабов Қ.* 1924: Туркистоннинг парчаланиши (Совет давлатининг Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш сиёсати). – Тошкент: Фан, 2024. – 176 бет.

[7] Рамз Бобожон, Султон Акбарий. Саҳий ер // "Қизил Ўзбекистон". 1956 йил 6 март.

To‘rtinchidan, Bo‘stonliq tumani tabiiy boyliklarga ham ancha boy bo‘lib, Oqtosh marmar koni binolarning fasadlarini bezashda ishlatiladigan qimmatbaho va nodir marmar zaxirasiga ega bo‘lgan.

Beshinchidan, tumanning tabiiy iqlim sharoiti xushhavo bo‘lganligi uchun Bo‘stonliqda ko‘p sanatoriyalar, dam olish uylari va pioner lagerlarini tashkil etishga imkon berardi[8].

Oltinchidan, tumanda 300 ming gektardan ko‘proq pichanzor va yaylov bo‘lib, bu chorvachilikning rivojlanishi uchun katta imkoniyat yaratgan. Bu holat sanoat shaharlarini go‘sht va sut mahsulotlari bilan ta’minlashda asosiy manba bo‘lib xizmat qilardi[9].

O‘zbekiston SSR rahbarlari tomonidan aytilgan hamda yuqorida keltirilgan omillarning barchasi O‘zbekiston SSR iqtisodiyotining kelgusida rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etardi.

Bu paytda 53 000 kishidan iborat aholisi bo‘lgan Bo‘stonliq tumanining yeri 540 000 gektar bo‘lib, unda 80 000 bosh chorva, 16 ta kolxoz va 2 ta MTS bor edi. Shuningdek, Chimyon, Burchmulla va Oqtosh kabi sanatoriyalar joylashgan edi.

Bo‘stonliq tumani bilan bir qatorda Mirzacho‘ldan 499 000 gektar qo‘riq va bo‘z yerlarning O‘zbekiston SSRga o‘tkazilishi natijasida respublika Sirdaryo, Mirzacho‘l, Jizzax tumanlarida eng yirik paxtazor massiviga ega bo‘lishi rejalashtirilgan[10]. Olingan hududlarni o‘zlashtirish hamda Markaziy Mirzacho‘l va Janubiy Mirzacho‘l kanallarining suvi bilan jami 225 000 gektar yerni paxtazorga aylantirish imkoniyati mavjud edi[11].

Ammo Mirzacho‘l yerlarni o‘zlashtirish oson emas edi. Bu ishni amalga oshirish uchun birinchi navbatda borish uchun yo‘l ochish,

---

8 Ўзбекистон ССР Олий Совети иккинчи сессияси. Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми раиси Ш. Рашидов нутқи // “Қизил Ўзбекистон”. 1956 йил 25 январь.

9 Ўзбекистон ССР Олий Совети иккинчи сессияси. Депутат А.Н. Муҳиддинов нутқи // “Қизил Ўзбекистон”. 1956 йил 25 январь.

10 Ўзбекистон ССР Олий Совети иккинчи сессияси. Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми раиси Ш. Рашидов нутқи // “Қизил Ўзбекистон”. 1956 йил 25 январь.

11 Ўзбекистон ССР Олий Совети иккинчи сессияси. Депутат А.Н. Муҳиддинов нутқи // “Қизил Ўзбекистон”. 1956 йил 25 январь.

uy-joy qurish, elektr va aloqa o‘rnatish masalalarini hal etish lozim bo‘lardi[12].

Nihoyat, 1956-yil 24-yanvarda O‘zbekiston SSR Oliy Sovetining to‘rtinchi chaqiriq 2-sessiyasi o‘z ishini boshladi. Unda bir qator masalalar qatorida SSSR Konstitutsiyasining 14-moddasiga muvofiq, Janubiy Qozog‘iston viloyatining Bo‘stonliq tumani hamda Mirzacho‘lning bir qismini O‘zbekiston SSR tarkibiga qo‘shish to‘g‘risidagi qaror bir ovozdan qabul qilindi[13]. Nihoyat, 1956-yil 15-martda Qozog‘iston SSR va O‘zbekiston SSR maxsus hukumat komissiyalari yuqorida qayd etilgan yerlarni O‘zbekiston SSR tarkibiga qabul qilish to‘g‘risida protokolni imzoladi[14].

Toshkent atrofidagi Bo‘stonliq tumani hamda Keles yaylovlarida avval ham ta’kidlab o‘tilganidek, asrlar davomida o‘troq o‘zbeklar yashab kelgan. Tog‘ qishloqlarida o‘zbeklar bilan birgalikda tojiklar ham istiqomat qilgan. Bu joylarga keyinchalik ko‘chmanchi hayotni afzal ko‘rgan qozoqlar kelib o‘rnashdilar. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ular Toshkent shahri yaqiniga ham ko‘chib kelib, asosan chorvadorlik bilan shug‘ullanganlar.

XX asr 30-40-yillarida SSSR XKS qarori bilan Keles yaylovlari va Bo‘stonliq tumani janubiy qismidan 235 000 gektar yer O‘zbekiston SSR kolxozlariga uzoq yillik muddatga foydalanish uchun berilgan. Xuddi shunday joylar, ya’ni O‘zbekiston SSR hududidagi Bekobod va Sirdaryo atroflari Tojikiston SSRga ham berilgan edi. Arxiv hujjatlarida yozilishicha, 1955 yil 17 iyulda O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi birinchi kotibi Amin Niyozov va O‘zbekiston SSR Ministrlar Soveti raisi Nuriddin Muhitdinov KPSS Markaziy Qo‘mitasi birinchi kotibi Nikita Xrushchyovga murojaat qilib, o‘zbeklarga tegishli bu yerlarni respublika ixtiyoriga qaytarishni so‘rashgan[15].

---

12 *Уқубоев К.* Мирзачўлнинг келажаги // “Қизил Ўзбекистон”. 1956 йил 6 март.

13 Ўзбекистон ССР Олий Советининг 1956 йил 24 январдаги мажлиси тўғрисида информацион билдириш // “Қизил Ўзбекистон”. 1956 йил 25 январь.

14 *Ражабов Қ.* Ўзбекистон XX асрда. Икки жилдлик. Иккинчи жилд (1939-2000). Масъул муҳаррир: академик Азамат Зиё. – Тошкент: Фан, 2024. – Б. 143-144, 571.

15 Qarang: РГАНИ (Россия давлат янги тарихи архиви), ф. 3, оп. 61, д. 764, л. 11-14; Вклад Д.А. Кунаева в социально-экономическое развитие Казахстана и

Arxivlardagi rasmiy hujjatlarda keltirilishicha, 1956-yilda Qozog‘iston SSRdan O‘Zbekiston SSRga Janubiy Qozog‘iston viloyatining Bo‘stonliq tumani (Jambul va Janubiy Qozog‘iston viloyatlaridagi cho‘ponlar foydalanadigan yaylovlardan tashqari qismi) hamda Markaziy Mirzacho‘l kanali atroflaridagi 50 000 (bir hujjatda 75 000) gektar yer (aslo 499 000 gektar yer emas!) berilgan. 1956-yil 21-yanvar sanasidagi bu hujjat ostiga Qozog‘iston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi birinchi kotibi Leonid Brejnev, Qozog‘iston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi Jumabek Tashenov, Qozog‘iston SSR Ministrlar Soveti raisi Dinmuxamed Kunaev hamda O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi birinchi kotibi Nuriddin Muhitdinov, O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi Sharof Rashidov, O‘zbekiston SSR Ministrlar Soveti raisi Sobir Kamolov imzo qo‘yishgan[16].

Qozoq tarixchilarining iddao qilishlaricha, 1956-yil 18-fevralda Moskvada SSSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi Kliment Voroshilov raisligida o‘tgan bu yig‘ilishda (Qozog‘iston SSR tomonidan J.Tashenov, L.Brejnev va Qozog‘iston Kompartiyasi Janubiy Qozog‘iston obkomi partiya qo‘mitasi birinchi kotibi I.Yusupov qatnashgan; D.Kunaev nomi ishtirokchilar ro‘yxatida ko‘rsatilmagan) Qozog‘iston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi J.Tashenov respublika Oliy Sovetining qarori bilan qozoq va o‘zbek xalqlarining hamda Sovet Ittifoqining umumiy manfaatlari yo‘lida O‘zbekiston Respublikasi tarkibiga 1 mln gektar yer beriladi[17], deb e’lon qilgan[18].

1955-1960-yillarda Qozog‘iston SSR Ministrlar Soveti raisi, 1960-1962-yillarda Qozog‘iston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi birinchi kotibi Dinmuxamed Kunaev (1912-1993) keyinchalik yozgan xotiralarida o‘zi bilan o‘sha paytda sovet davlati rahbari bo‘lgan Nikita Xrushchyov (1894-1970) o‘rtasida bo‘lib o‘tgan ziddiyatlarni tasvirlaydi. Bu ziddiyatlar Qozog‘iston, O‘zbekiston, Turkmaniston chegaralarini

---

сохранение территориальной целостности республики. – Алматы: Литера-М, 2024. – С. 97-98.

[16] Qarang: РГАНИ, ф. 3, оп. 61, д. 764, л. 10.

[17] РГАНИ, ф. 3, оп. 61, д. 764, л. 21-22; Вклад Д.А. Кунаева в социально-экономическое развитие Казахстана и сохранение территориальной целостности республики. – Алматы: Литера-М, 2024. – С. 99.

[18] Keyinchalik Kunayev Qozog‘iston SSRning birinchi siyosiy rahbari bo‘lgach, Jumabek Tashenov va Ismoil Yusupovni o‘z mas’ul lavozimlaridan olib tashlaydi.

Kremlning talabi bilan o‘zgartirish, Qozog‘iston SSR va boshqa qo‘shni respublikalarda qo‘riq va bo‘z yerlarni o‘zlashtirish bilan bog‘liq edi. Kunaevning yozishicha, Xrushchyov undan 1962-yilda Mang‘ishloq yarim orolini (Xiva xonligining sobiq hududi; bu yerda asrlar davomida Orol o‘zbeklarining ajdodlari yashagan) Turkmanistonga, paxta ekiladigan tumanlarni (bu o‘rinda Mirzacho‘ldagi uchta yirik tuman hududi ko‘zda tutiladi) O‘zbekistonga qaytarish masalasini qo‘yadi. Xrushchyovga so‘nggi fikrni Janubiy Qozog‘iston o‘lka partiya qo‘mitasi birinchi kotibi, etnik uyg‘ur Ismoil Yusupovich Yusupov (1914-2005) bergan bo‘lib, bu holat Kunaevga mutlaqo yoqmaydi. Bu masalada Xrushchyov bilan qattiq janjallashib qolgach, Kunaev “millatchi” sifatida respublikaning birinchi siyosiy rahbari lavozimidan olinib, hukumat raisi qilib qayta qo‘yiladi[19].

Xullas, 1962-yil 24-dekabrda (boshqa bir hujjatda 25-dekabrda) Olmaotada o‘tkazilgan Qozog‘iston Kompartiyasi MK plenumida Moskvadan yuborilgan KPSS MK kotibi Frol Kozlovning taklifi bilan D.Kunaev o‘rniga Janubiy Qozog‘iston o‘lka partiya qo‘mitasining birinchi kotibi Ismoil Yusupov Qozog‘iston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi birinchi kotibi, ikkinchi kotib qilib esa Qarag‘anda obkomining birinchi kotibi Mixail Solomensev saylandi. 26 dekabrda D.Kunaev Qozog‘iston SSR Ministrlar Soveti raisi lavozimiga qayta tayinlanadi[20].

1962-yil 28-dekabrda Toshkentda qayta tashkil qilingan KPSS MK O‘rta Osiyo byurosining birinchi yig‘ilishi o‘tkazildi. Mazkur yig‘ilishda so‘zga chiqqan KPSS MK ikkinchi kotibi F.Kozlov Mirzacho‘ldagi o‘zlashtirilgan qo‘riq yerlar va paxtakor tumanlar negizida tez orada yangi Lenin viloyatini tashkil etish g‘oyasini o‘rtaga tashlaydi. Bu g‘oya aslida Nikita Xrushchyov va Sharof Rashidov tomonidan Kozlovga aytilgan edi. Bu paytda N.Xrushchyov ikki marta maxsus Mirzacho‘lga kelib, o‘zbek paxtakorlarining mehnati bilan tanishadi[21].

1962-yil 30-dekabrda Qozog‘iston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi birinchi kotibi I.Yususpov va Qozog‘iston SSR Ministrlar Soveti raisi

---

[19] Qarang ва таққосланг: *Кунаев Д.* О моем времени. Воспоминания. –Алма-Ата: «Дэуір» - «Интымак», 1992. – С. 152-154; *Кунаев Д.* От Сталина до Горбачева (В аспекте истории Казахстана). –Алматы: «Санат», 1994. – С. 152-154.

[20] *Кунаев Д.* От Сталина до Горбачева (В аспекте истории Казахстана). – С. 154-158.

[21] РГАНИ, ф. 20, оп. 1, д. 1, л. 12-15.

D.Kunaev Janubiy Qozog‘iston o‘lkasidagi bir qism yerlarni O‘zbekiston SSRga berish to‘g‘risidagi protokolni imzolashadi[22].

Qozog‘iston tarixchilarining fikricha, 1963-yilda Qozog‘istondan O‘zbekistonga jami 421 300 gektar yer berilgan. Mirzacho‘lning markaziy qismidagi Paxtaorol, Ilichevsk va Kirov tumanlari hududi o‘sha paytda O‘zbekistonga qaytarilgan edi. Buning evaziga O‘zbekiston tomoni ham Chimkent viloyati ijroiya qo‘mitasi talabi bilan uchta yer uchastkasi o‘rniga ikkita yer uchastkasini Qozog‘istonga topshirdi[23]. Biroq bu hududlarning nomi va aniq miqdori hujjatlarda ochiqlanmaydi.

Tarixiy hujjatlarning guvohlik berishicha, 1963-yil 26-yanvarda Qozog‘iston SSR Oliy Soveti Prezidiumining farmoni bilan Janubiy Qozog‘iston o‘lkasi hududining bir qismi O‘zbekiston SSR tarkibiga berildi[24].

Bo‘stonliq tumani hamda Mirzacho‘l hududining bir qismini O‘zbekistonga qo‘shib olinishi natijasida respublika 1,039 mln gektar qo‘shimcha yerga ega bo‘ldi. Mirzacho‘ldagi yerlarga qaraganda Bo‘stonliq tumani hududining O‘zbekiston uchun ahamiyati muhimroq edi. Chunki Mirzacho‘lni o‘zlashtirish uchun katta mehnat va ulkan mablag‘ talab etilsa, Bo‘stonliqning yerlari esa Toshkent va Farg‘ona yerlaridek unumdor edi. Ushbu hududlarning O‘zbekistonga qo‘shib olinishining iqtisodiy ahamiyati quyidagilardan iborat bo‘lgan:

O‘zbekiston SSR hududi ko‘paydi va shuni hisobiga paxta maydonlari kengaydi; qo‘shimcha sanoat zonasi paydo bo‘ldi; chorvachilik uchun imkoniyat kengaydi; yangi GESlarni qurish va mavjudlarining quvvatini oshirish uchun sharoit vujudga keldi; yangi suv omborlarini qurish mumkin bo‘ldi; dam olish maskanlari va sanatoriyalarga ega bo‘lindi hamda yangilarini qurish uchun imkoniyat paydo bo‘ldi.

Biroq 1964-yil oktyabrda sovet davlati rahbari Nikita Xrushchyov to‘satdan mas’ul lavozimlardan olinib, uning o‘rniga Leonid Ilich Brejnev[25]

---

[22] ГАРФ (Россия Федерацияси давлат архиви), ф. 5446, оп. 97, д. 306, л. 1.

[23] Вклад Д.А. Кунаева в социально-экономическое развитие Казахстана и сохранение территориальной целостности республики. – Алматы: Литера-М, 2024. – С. 101-102.

[24] *Ражабов Қ.* Ўзбекистон XX асрда. Икки жилдлик. Иккинчи жилд (1939-2000). – Б. 574.

[25] *Leonid Ilich Brejnev (1906-1982)* – kommunistik partiya va sovet davlati rahbarlaridan biri. To‘rt marta Sovet Ittifoqi Qahramoni, bir marta Sotsialistik Mehnat

KPSS Markaziy Qo‘mitasi birinchi kotibi qilib saylangach va Aleksey Nikolaevich Kosigin[26] SSSR Ministrlar Soveti raisi lavozimiga tayinlangach, Qozog‘istonda ham siyosiy vaziyat keskin o‘zgaradi. 1964-yil 7-dekabrda bo‘lgan Qozog‘iston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi plenumida qatnashgan KPSS MK kotibi, Markaziy Qo‘mitaning ittifoqdosh respublikalar bo‘yicha umumiy bo‘lim boshlig‘i Vitaliy Titov taklifiga ko‘ra, Dinmuxamed Kunaev ikki yillik tanaffusdan so‘ng, Ismoil Yusupov o‘rniga qayta ravishda Qozog‘iston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi birinchi kotibi lavozimiga saylandi. Oradan ko‘p o‘tmay V.Titov ham M.Solomensev o‘rniga Qozog‘iston Kompartiyasi MK ikkinchi kotibi bo‘ldi[27]. I.Yusupov esa Uralsk viloyati ijroqo‘mi raisi lavozimiga tayinlanadi[28].

D.Kunaev Qozog‘iston SSRning birinchi siyosiy rahbari bo‘lgach, sovet davlatining yangi yetakchisi L.Brejnev bilan o‘ta yaqinligidan foydalanib, O‘zbekiston SSRga berilgan hududlarni qaytarib olish uchun Sharof Rashidovga yillar davomida kuchli bosim o‘tkazdi. Kremlning madadiga tayangan D.Kunaev (u 1966-yildan KPSS MK Politbyurosi

---

Qahramoni. Sovet Ittifoqi Marshali (1976). Lenin mukofoti (1979) va xalqaro Lenin mukofoti (1979) laureati. KPSS Markaziy Komiteti Bosh kotibi (1964-1982), SSSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi (1960-1964; 1977-1982). Brejnev SSSRni boshqargan 18-yil davomida mamlakatda dastlab xalq xo‘jaligi va iqtisodiyot nisbatan yaxshi rivojlandi. Kosigin islohotlari o‘z samarasini berdi. Shu bilan birga keksa va kasalmand Bosh kotib umrining so‘nggi yillarida faqat maqtov va dabdabaga mahliyo bo‘lib, mamlakatda poraxo‘rlik va ko‘zbo‘yamachilik urchib ketishiga yo‘l qo‘ydi. Brejnev bilan O‘zbekistonning o‘sha paytdagi siyosiy yetakchisi Sh. Rashidov o‘rtasida munosabatlar iliq bo‘lgan. Biroq O‘zbekistonda aynan shu yillarda paxta yakkaxokimligi kuchaydi, Orol fojiasi va ekologik ahvol og‘irlashdi, ko‘zbo‘yamachilik va qo‘shib yozish avj oldi, poraxo‘rlik va korrupsiya ko‘paydi. XX asr 80-yillarida butun sovet jamiyatida turg‘unlik va inqirozning avj olishi pirovardida SSSRning parchalanishiga olib keldi.

[26] *Nikolay Alekseyevich Kosigin (1904-1980)* – sovet davlati va kommunistik partiya rahbarlaridan biri. Ikki marta Sotsialistik Mehnat Qahramoni.SSSR Ministrlar Soveti raisi (1964-1980). Kosigin SSSR hukumatini Brejnev davrida 16-yil davomida boshqardi. U mamlakat iqtisodiyotida 1965-yildan boshlab o‘tkazilgan katta islohotlarga rahbarlik qildi. Kosigin bilan O‘zbekiston rahbari Sharof Rashidov o‘rtasida yaxshi munosabatlar qaror to*pgan*.

[27] РГАНИ, ф. 3, оп. 61, д. 153, л. 31.

[28] *Кунаев Д.* От Сталина до Горбачева (В аспекте истории Казахстана). – С. 172.

a’zoligiga nomzod; 1971-1987-yillarda Politbyuro a’zosi bo‘lgan) nihoyat o‘z maqsadiga errishdi.

1971-yil 29-martda Kremlda bo‘lgan KPSS MK Politbyurosi majlisida Qozog‘iston SSR va O‘zbekiston SSR yetakchilari D.Kunaev va Sh.Rashidovning yozma ma’lumotnomasi ko‘rilib, O‘zbekistonga avval berilgan yerlar Qozog‘istonga qaytariladigan bo‘ldi. 23-aprelda bo‘lgan Politbyuro yig‘ilishida O‘zbekiston Kompartiyasi MK va Qozog‘iston Kompartiyasi MK takliflariga ko‘ra, O‘zbekiston SSR Sirdaryo viloyati tarkibidan Yettisoy, Kirov va Paxtakor tumanlari hududi Qozog‘iston SSRga beriladigan bo‘ldi[29].

Kremlning farmoyishi bilan har ikki respublikaning “qonun chiqaruvchi” organi bo‘lgan davlat muassasalari zudlik bilan ishga kirishdi. 1971-yil 11-maydan O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumining “O‘zbekiston SSR Sirdaryo viloyati hududining bir qismini Qozog‘iston SSR tarkibiga berish haqida” hamda 12-mayda Qozog‘iston SSR Oliy Soveti Prezidiumining “O‘zbekiston SSR Sirdaryo viloyati hududining bir qismini Qozog‘iston SSR tarkibiga qo‘shib olish haqida”gi farmonlari qabul qilindi. Qozog‘iston SSR va O‘zbekiston SSR o‘rtasidagi yangi chegara chizig‘i hamda Chordara suv ombori maqomi belgilandi[30].

1971-yil 28-iyulda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining farmoni bilan O‘zbekiston SSR va Qozog‘iston SSR o‘rtasidagi chegara qisman o‘zgartirildi[31]. Xullas, 1956 va 1963-yillarda O‘zbekiston SSRga berilgan hududlar 1971 yilda yana Qozog‘iston SSRga qaytarildi. Keyinchalik ham O‘zbekistonning Mirzacho‘ldagi hududining bir qismi (uchta tuman) va Toshkent atroflaridagi ayrim joylar yana Qozog‘istonga, Toshkent va Sirdaryo viloyatlarining chegaraga tutash hududining bir qismi Tojikistonga, Farg‘ona vodiysidagi ko‘p yerlar Qirg‘izistonga berib yuborildi.

---

[29] РГАНИ, ф. 3, оп. 61, д.764, л. 158-161.

[30] Вклад Д.А. Кунаева в социально-экономическое развитие Казахстана и сохранение территориальной целостности республики. – Алматы: Литера-М, 2024. – С. 166-167.

[31] *Ражабов Қ., Қандов Б.* Жаҳон тарихидаги сулола ва давлатлар: қисқача сиёсий тарихи ва муҳим саналари (Энг қадимги даврлардан бугунги кунгача). Учта китоб. 3-китоб (1961 – 2015 й.). Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. – Тошкент: “O’zbekiston”, 2015. – Б. 37.

Xullas, O‘zbekiston SSR siyosiy rahbariyatining xizmati bilan respublika tarkibiga kiritilgan Bo‘stonlik tumani bugungi kunda ham ajoyib dam olish maskanlari va o‘zining keng turdagi infratuzilmasi bilan respublikada ichki va tashqi turizm rivojlanishida alohida o‘rin egallab kelmoqda. Shuningdek, O‘zbekiston SSR siyosiy rahbariyatining ko‘plab muhim masalalarni hal etishda, doimiy ravishda respublika manfaatlarini himoya qilishda, uning taraqqiyoti va rivojlanishida astoyidil harakat qilganligi namoyon bo‘ladi. O‘zbekiston chegarasi 1956 yildan oldin va undan keyin ham bir necha marta o‘zgarib turdi. Biroq ushbu hududlarning bir qismi keyinchalik yana Qozog‘iston SSRga qaytarildi. Lekin bu masalalar haligacha tadqiqotchilar tomonidan to‘liq o‘rganilmay kelinmoqda. Sovet davrida O‘rta Osiyo va Qozog‘iston ittifoqdosh milliy sovet respublikalari o‘rtasida chegaralanish masalasini chuqur o‘rganish, uning sabab va oqibatlarini tahlil etish bugungi kunda tarixchilar oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Turkistonlik harbiy asirlarning fashist jamloqlaridan Turkiston legioniga olinishi

Dr. Zohidjon Xoldorov*

Annotatsiya: Mustafo Cho‘qay va Vali Qayumxon Ikkinchi jahon urushi yillarida Germaniya jamloqlaridagi turkistonlik asirlarning hayotini saqlab qolish ishlarini amalga oshirdilar. Turkistonlik harbiy asirlar bilan shug‘ullanuvchi maxsus komissiya tuziladi va keyinchalik Turkiston legioni shakllantiriladi. Legionning tashkil etilishi Germaniya tomonidan sovet davlatiga qarshi kurashda turkiy xalqlardan foydalanish rejalarining amaliy tatbiqi bo‘ldi.

Kalit so‘zlar: Mustafo Cho‘qay, Vali Qayumxon, Turkiston legioni, Turkiston komissiyasi, turkistonlik harbiy asirlar.

Türkistanlı savaş esirlerinin Nazi kamplarından Türkistan lejyonuna alınması

Annotasyon: Mustafa Çokay ve Veli Kayumhan, II. Dünya Savaşı sırasında Alman kamplarındaki Türkistanlı esirlerin hayatlarını kurtarmaya çalıştılar. Türkistanlı esirlerle ilgilenen özel bir komisyon kuruldu ve daha sonra Türkistan lejyonu oluşturuldu. Legiyonun kurulması, Almanya’nın Sovyet devletine karşı savaşta Türk halklarını kullanma planlarının pratik bir uygulamasıydı.

Anahtar kelimeler: Mustafa Çokay, Veli Kayumhan, Türkistan lejyonu, Türkistan Komisyonu, Türkistanlı savaş esirleri.

* O‘zbekiston FA Tarix instituti tayanch doktoranti

The recruitment of Turkestan prisoners of war from fascist camps into the Turkestan Legion

Annotation: During the Second World War, Mustafa Chokay and Vali Kayumkhan worked to save the lives of Turkestan prisoners in German camps. A special commission was created to deal with Turkestan prisoners of war, and later the Turkestan Legion was formed. The creation of the Legion became a practical implementation of Germany's plans to use the Turkic peoples in the fight against the Soviet state.

Keywords: Mustafa Chokay, Vali Kayumkhan, Turkestan Legion, Turkestan Commission, Turkestan prisoners of war.

Turkistonlik asirlarning tutqunlikdan ozod etilishida Mustafo Cho‘qay hamda Vali Qayumxon muhim ishlarni amalga oshiradi. Mustafo Cho‘qayning bevaqt vafot etishi sababli legionni tuzish vazifasi keyinchalik Vali Qayumxonning zimmasiga tushadi. Germaniyaning urushdagi mag‘lubiyati va harbiy asirlar sonining ko‘pligi sovet harbiy asirlaridan ishchi kuchi sifatida hamda harbiy harakatlarda foydalanish jarayonini yanada tezlashtiradi.

Germaniya jamloqlaridagi turkiy xalqlardan sovet davlatiga qarshi kurashda foydalanish masalasini ilgari surgan shaxslardan biri turkiyalik Nuri Posho[1] hisoblanadi. Nuri Posho 1941-yil sentyabr oyida Germaniyaga tashrif buyurib, Germaniya Siyosiy departamenti rahbari Voyermann

[1] *Nuri Posho (1890-1949)* – Turkiyaning siyosiy va harbiy arbobi. Anvar Poshoning ukasi. U Birinchi va Ikkinchi Bolqon urushlarida ishtirok etgan. 1918-yil 28 yoshida 12 000 askardan iborat Kavkaz Islom qo‘shiniga qo‘mondonlik qilib, Ozarboyjonda bolsheviklarga qarshi kurash olib boradi. 1919-yilda inglizlarning asirligidan qochib, Turkiyaga qaytib keladi. U Turkiyada harbiy qurollar ishlab chiqaradigan sanoat korxonasiga asos soladi. Ikkinchi jahon urushi davrida Germaniyaga tashrif buyurib, Germaniya hukumatining yuqori lavozimdagi shaxslari bilan uchrashadi. Jamloqlardagi turkiy asirlardan sovet davlatiga qarshi harbiy birliklar tuzish taklifini bildiradi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda sodir bo‘lgan yirik harbiy mojarolardan biri Arab-Isroil urushida Falastin davlatini qo‘llab-quvvatlaydi. 1949-yil 2-martda o‘zining sanoat korxonasida sodir bo‘lgan portlash natijasida sirli ravishda halok bo‘ladi. Batafsil qarang: Mustafa Nûri Paşa. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 31. cilt. – Ankara: Diyanet vakfı yayın, 2011. – S. 342 – 343.

bilan uchrashuv o‘tkazadi[2]. Nuri Posho tomonidan uchrashuvda berilgan bir nechta takliflar Voyermanning Germaniya hukumatiga yuborgan hisobotida keltirib o‘tiladi. Chunonchi, u turkiy harbiy asirlar to‘g‘risida alohida to‘xtalib, turkiy xalqlar va musulmonlarni boshqa harbiy asirlardan ajratish hamda ulardan SSSRga qarshi harbiy birliklar tuzish zarurligini ta’kidlaydi.

Shuningdek, Nuri Posho sovet davlati hukmronligidan ozod qilingan turkiy xalqlar yashaydigan hududlarni boshqaruv ishlari turkiy aholi vakillariga berish kerakligini aytib o‘tadi. Germaniya Oliy qo‘mondonligining Harbiy asirlar bo‘limi rahbari Breyr turkiy asirlarni alohida ajratish masalasi uning taklifidan avval Alfred Rozenberg (1893 – 1946)[3] tomonidan berilganligini ta’kidlaydi[4]. Ya’ni, Nuri Posho kelishidan avval turkiy xalqlardan jabhada foydalanish masalasi Germaniya hukumatining rejasiga kiritilgan edi.

Sovet asirlaridan harbiy birliklar tuzish vazifasi natsistlar g‘oyasining yetakchi nazariyotchilaridan biri Alfred Rozenberg zimmasiga yuklanadi[5]. U yangi tashkil etilgan Bosib olingan sharqiy hududlar vaziri etib tayinlanib, asirlardan harbiy qismlarni tuzish rejasini ishlab chiqadi. Sovet davlatida yashovchi xalqlarning katta qismida I.Stalin va bolsheviklar yuritgan qatag‘on siyosati tufayli sovet hukumatiga nisbatan nafrat borligini Germaniya hukumati yaxshi bilardi. Bu holatdan foydalangan Germaniya sovet asirlari uchun milliy komissiyalar tuzadi. Bu komissiyalar

---

[2] Documents on German Foreign Policy, 1928-1945. – Washington: United States Government printing office, 1954. – P. 571 – 573.

[3] *Alfred Rozenberg* – 1893-yilda Estoniyaning Tallin shahrida tug‘ilgan. 1919-yilda Germaniya natsional-sotsialistik ishchi partiyasiga a’zo bo‘lib, natsizm g‘oyalarini yaratishda katta hissa qo‘shadi. 1933 – 1945-yillarda partiyaning muhim lavozimi hisoblangan Tashqi ishlar boshqarmasi rahbari sifatida faoliyat yuritadi. Shuningdek, urush davrida SSSRning egallangan hududlarini nazorat qiluvchi Bosib olingan sharqiy hududlar vazirligini idora etadi. 1946-yil 16-oktyabrda Nyurnberg sudiga binoan Alfred Rozenberg aybdor deb topilib, o‘limga mahkum etiladi. Batafsil qarang: Rosenberg A. The memoirs of Alfred Rosenberg. – Chicago: Ziff-Davis Publishing Company, 2019. – 328 p.; Cecil R. The myth of the master race: Alfred Rosenberg and Nazi ideology. – New York: Batsford, 1972. – 266 p.

[4] Documents on German Foreign Policy, 1928-1945. – Washington: United States Goverrnment printing office, 1954. – P. 574.

[5] Mühlen P. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern: der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1971. – 256 s.

asirlar orasida nemislar tomonida sovet davlatiga qarshi kurashish uchun targ‘ibot ishlarini yuritadi.

Germaniya hukumati shu maqsadda Fransiyada yashayotgan turkistonlik muhojir Mustafo Cho‘qay va Berlindagi Vali Qayumxonni tanlaydi. Chunki Mustafo Cho‘qay 20-yuzyillikning 20-yillarida Turkistonni tark etib, xorijda sovet davlatiga qarshi kurash olib borayotgan va bu kurashda yaxshigina nom qozongan edi. Vali Qayumxon esa uzoq vaqtdan beri Germaniyada yashab, nemis tilini yaxshi bilar va unda ham sovet davlatiga nisbatan nafrat bor edi. Shu sababdan Germaniya hukumati turkistonlik asirlarni harbiy birlikka olish vazifasi va unga siyosiy rahbarlik qilishni Mustafo Cho‘qay bilan Vali Qayumxon zimmasiga yuklaydi.

Ikkinchi jahon urushi arafasida Vali Qayumxon xalqaro miqyosda ham o‘zining faoliyatini olib boradi. Jumladan, 1935-yilda Hindiston mustaqilligi uchun kurashayotgan shaxslardan biri Subhas Chandra Boze (1897-1945)[6] bilan bir necha bor uchrashib, o‘zaro suhbat quradi[7]. Ularning suhbati Hindistonning Buyuk Britaniyadan, Turkistonning esa Rossiyadan ozod bo‘lish masalasidagi o‘zaro siyosiy qarashlari to‘g‘risida bo‘ladi.

Vali Qayumxonning Mustafo Cho‘qay bilan ilk uchrashuvi esa 1938-yilda Abulqosim Firdavsiyning tavallud kuniga bag‘ishlab Berlinda tashkil etilgan yig‘inda yuz beradi. Ular o‘zaro suhbatda Turkiston istiqloli masalasini muhokama qilishadi[8]. 1941-yilga qadar Mustafo Cho‘qay Fransiyada, Vali Qayumxon esa Germaniyada siyosiy faoliyatni davom ettiradi.

---

[6] *Subhas Chandra Boze* – Hindiston mustaqilligi uchun kurashgan harakat yetakchilaridan biri. 1897-yilda Hindistonning Kattak shahrida tug‘ilgan. 1938 – 1939-yillarda Hindiston Milliy kongressini boshqaradi. 1941-yilda Germaniyaga tashrif buyurib, Buyuk Britaniya qo‘shinida jang olib borib Germaniyaga asir tushgan hindistonlik tutqunlardan iborat “Ozod Hindiston” legionining tashkil etilishida ishtirok etadi. U 1942-yilda Germaniya rahbari Adolf Gitler bilan uchrashadi. 1945-yilda aviahalokat sababli halok bo‘ladi. Subhas Chandra Boze Ikkinchi jahon urushi davrida Yaponiya va Germaniya bilan hamkorlik qilganligi sababli Hindiston tarixidagi eng ziddiyatli shaxslardan biri sifatida qarab kelindi. 1992-yilda uning nomi Hindiston ozodligi yo‘lida kurash olib borgan shaxslar qatoriga kiritilib, Bharat Ratna mukofoti beriladi. Qarang: Gordon L. Brothers Against the Raj: A Biography of Indian Nationalists Sarat and Subhas Chandra Bose. – New Delhi: Penguin books, 1990. – 618 p.

[7] Millij Türkistan. – 1944. – № 48. – S. 12.

[8] Millij Türkistan. – 1944. – № 48. – S. 15.

Germaniya SSSRga hujum qilganidan keyin Mustafo Cho‘qay Parij shahrida[9] Gestapo tomonidan qamoqqa olinadi[10]. Bu haqida Vali Qayumxon xabar topganidan so‘ng, Gerhard fon Mende[11] bilan hamkorlikda Cho‘qayni qamoqdan ozod qilish choralarini izlaydi[12]. Vali Qayumxon Parijga borib Mustafo Cho‘qayni qamoqdan ozod qiladi va ular Parijda yashayotgan SSSRdan chiqib ketgan rus bo‘lmagan siyosiy hamda ziyoli muhojirlar bilan uchrashadi. Jumladan, ular Ukraina SSRning sobiq bosh vaziri bo‘lgan Shulgin uyida bo‘lib, siyosiy masalalar yuzasidan suhbatlashishadi. 1941-yil 20-iyulda Vali Qayumxon Mustafo Cho‘qayni Germaniyaga olib keladi va keyingi faoliyatlarini shu yerda davom ettiradilar[13]. Ular parchalangan Turkistonni ozoq qilish va birlashtirish masalasini asosiy o‘ringa qo‘yadilar.

Mustafo Cho‘qay Vali Qayumxon bilan birga Germaniya jamloqlaridagi turkistonlik asirlarning hayotini saqlab qolish harakatini boshlaydi.

---

9 Germaniya Fransiyaga qarshi 1940-yil 10-may va 22-iyun oralig‘ida keng ko‘lamdagi harbiy harakatlarni amalga oshiradi. 14-iyunda Parij shahri Germaniya tomonidan bosib olinib, Fransiyadagi qonuniy hokimiyat ag‘dariladi. 1940-yil 22-iyunda Kompen o‘rmonida Germaniya va Fransiya o‘rtasida shartnoma imzolanadi. Shu vaqtdan boshlab Fransiya hududi Germaniya nazoratiga o‘tadi. Batafsil qarang: Jackson J. The Fall of France: The Nazi Invasion of 1940. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 274 p.

10 Sovet Ittifoqining Turk dunyosi siyosati: Mustafo Cho‘qay (Fransuzcha maqolalaridan saylanmalar). Tanlab tuzuvchi: Abdulvahop Qora. – Istanbul: Doğu kütüphanesi, 2025. – B. 15.

11 *Gerhard fon Mende (1904-1963)* – nemis siyosatchisi va harbiy arbobi, turkolog olim. 1904-yilda Latviyaning Riga shahrida tavallud topgan. 1927-1932-yillarda Berlin universitetida turkiy xalqlarning tarixi bo‘yicha ta’lim oladi. U rus va fransuz tillarini mukammal darajada o‘zlashtirgan, turk va arab tillarini ham yaxshi bilgan. Ikkinchi jahon urushi davrida Germaniyaning yangi tashkil qilingan Bosib olingan sharqiy hududlar vazirligida faoliyat yuritadi. U Mustafo Cho‘qay va Vali Qayumxon bilan birgalikda turkistonlik harbiy asirlar masalasida ish olib boradi. Ikkinchi jahon urushidan keyin Germaniyada qolgan ko‘plab turkistonliklarning oliy o‘quv yurtlarida ta’lim olishida ko‘mak beradi. Gerhard fon Mende 1963-yil 16-dekabrda Dyusseldorf shahrida yurak xurujidan vafot etadi. Qarang: Mende G. Der nationale Kampf der Russlandtürken. Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sovetunion. – Berlin: Weidmann, 1936. – 196 s.; Kajum-Han V. Professör Gerhard von Mende haqqindağı hatiram // Milli Türkistan. – 1964. – № 100 (A). – S. 31 – 32.

12 Kajum-Han V. Mustafa Caqajni eslas (hatira daftardan) // Milli Türkistan. – 1951. – № 70 – 71 (A). – S.22.

13 Millij Türkistan. – 1943. – № 34 – 35. – S. 5; Millij Türkistan. – 1944. – № 48. – S. 15.

Shu maqsadda ular turkistonlik asirlar saqlanayotgan bir qator jamloqlarga tashrif buyuradilar. 1941-yil avgustning oxiri – sentyabr oyining boshida Germaniya hukumati tarafidan ularga kavkazliklar bilan birgalikda jamloqlarga borish uchun ruxsat beriladi. Mustafo Cho‘qay kavkazliklar bilan Gannoverdagi jamloqqa, Vali Qayumxon esa nemis zobiti bilan Suvalki jamlog‘iga borib turkistonliklar bilan uchrashadi. Biroq Mustafo Cho‘qay borgan jamloqda birorta ham turkistonlik asirlar bo‘lmaydi. Vali Qayumxon esa 7 – 8 kun davomidagi safarda Suvalki jamlog‘ida 30 000 – 40 000 atrofidagi turli yoshlar orasidagi turkistonliklarning og‘ir holatdaligi to‘g‘risida Mustafo Cho‘qayga ma’lumot beradi[14]. Bu esa asirlarning hayotini saqlab qolish uchun qat’iy choralar ko‘rish kerakligini taqozo etardi. Shu maqsadda Mustafo Cho‘qay, Vali Qayumxon va boshqalar tomonidan Germaniya hukumatiga asirlar to‘g‘risida ma’lumot beruvchi maxsus maktub yo‘llanadi.

Ma’lum muddatdan so‘ng, Germaniya hukumati tomonidan sovet asirlarining ahvolini o‘rganish va targ‘ibot ishlari bo‘yicha maxsus komissiya tuziladi. Komissiya tarkibi quyidagilardan iborat bo‘lgan: Mustafo Cho‘qay, Vali Qayumxon – Turkiston vakili; Alixon Kantemir – Shimoliy Kavkaz vakili; Tal’at va Hoji o‘g‘li – Ozarboyjon vakili; aka-uka Harutunjonlar – Armani vakillari; Abdurahmon Shafiy, Temur, G‘ani Usmon – Itil-Ural vakillari. Millati nemis bo‘lgan Geybel – komissiya boshlig‘i[15]. Yangi tuzilgan Turkiston komissiyasiga turkolog olim Gerhard fon Mende rahbarlik qiladi[16]. Komissiya a’zolari Suvalki jamlog‘iga borib, sovet harbiy asirlari, jumladan, turkistonliklarning dahshatli holatda saqlanayotganligiga guvoh bo‘ladilar. Turkistonliklarning og‘ir ahvoli va ularning hech qanday insoniy huquqlarga ega emasligi Mustafo Cho‘qayga qattiq ta’sir qiladi.

Chunonchi, Mustafo Cho‘qayning Vali Qayumxonga yo‘llagan bir maktubida turkistonliklarning og‘ir ahvoli bilan bog‘liq quyidagi ma’lumotlar beriladi: “*Men Debitsaga*[17] *1941-yil 19-oktyabr juma kuni ertalab yetib keldim. Komissiyaning boshqa a’zolari kelishini kutmasdan,*

---

[14] Kajum-Han V. Mustafa Caqajni eslas (hatira daftardan) // Milli Türkistan. – 1951. – 70 – 71 (A). – S. 23 – 24.

[15] Yuqoridagi manba. – B. 25.

[16] Milli Türkistan. – 1951. – № 70 – 71 (A). – S. 23 – 25.

[17] *Debitsa* – Polsha hududida joylashgan shahar.

men, Geybel va jamloq ma'muriyatining rahbarlari bilan jamloq tomon yo'lga chiqdik. Yetib borganimizda barcha harbiy asirlar maydonga to'plangan edi. Biz ularning orasida yurib, ba'zilari bilan suhbatlashdik. Ko'plari meni ko'rib, ko'z yosh to'kishdi. Ular "Bizni qutqar. Hammamiz shu yerda o'lib ketamiz. Bizni otib tashlashadi" – deya xitob qilishardi.

Men ularga omon qolishlarini va Germaniya bilan do'stona munosabat o'rnatganligimizni aytib o'tdim. Biroq mening javobimdan ularning ko'ngillari joyiga tushmadi. Ulardan bir nechtasi menga qog'oz parchalarini berdi. Bu qog'ozlar nemislar tomonidan jang vaqtida qizil qo'shin askarlari ustidan samolyot orqali sochilgandi. Qog'ozda taslim bo'lishga chaqiriq va Germaniya tomonidan yaxshi munosabatda bo'lish va'dasi yozilgandi"[18]. U turkistonliklar saqlanayotgan jamloqlarni poyezd, yuk mashinasi, ot aravalarda aylanib chiqadi.

Mustafo Cho'qay jamloqdagi turkistonliklarning shaxsiy ma'lumotlarini o'z ichiga olgan jadvallarni tuzadi. Bu jadvalda asirlarning ism, sharifi, tug'ilgan yili va joyi, millati, fuqarolik kasbi to'g'risida ma'lumotlar mavjud bo'lgan. Mustafo Cho'qay komissiya rahbari Geybelga Lembergten, Yaroslav, Debitsa-Kochanovka, Deba-Maydan, Oflag-325 jamloqlaridagi 1592 nafar asirlar ro'yxatini taqdim etadi. Umumiy hisobda komissiya tomonidan o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, tojik, qalmoq, yoqut xalqlaridan iborat 4847 nafar harbiy asirlarning ro'yxati tuziladi[19]. Germaniya hukumatining ro'yxat tuzishdan ko'zlagan maqsadi asirlar to'g'risida ko'proq ma'lumot to'plash va ularni turli ishlarga yo'naltirishdan iborat bo'lgan. Chunki, bu vaqtga kelib ishga yaroqli nemis aholisining katta qismi urushga safarbar etilgandi. Germaniya iqtisodiyoti uchun esa ishchi kuchi juda zarur edi.

1941-yil noyabr oyida Mustafo Cho'qay 7 nafar nemis bilan Polshaning Ostrov shahrida joylashgan asirlar jamlog'iga boradi. Jamloqdagi qozoq asirlar bilan uchrashib, ularning qayerda tug'ilgani, qizil qo'shindagi xizmati to'g'risida ma'lumotlar ro'yxatini tuzadi. Mustafo Cho'qaydan keyin bu jamloqqa Vali Qayumxon kelib, jamloqdagi asirlar bilan uchrashadi. Jamloqda bo'lgan o'zbek Ahmad Tojiboyev Vali

---

[18] Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. Он бірінші том. – Алматы: Дайк-пресс, 2014. – С. 169 – 170.

[19] Эсмағамбетов К. Түркістандық әскери тұтқындар (Туркестанские военнопленные). – Алматы: Арыс, 2019. – С. 31 – 32.

Qayumxonning uch nafar nemis zobiti bilan kelganligini va har bir o‘zbek asir bilan suhbatlashganligini aytib o‘tadi.

Mustafo Cho‘qay va Vali Qayumxon uchrashuvidan keyin jamloqdagi turkistonliklar Polshaning Zelenki nomli hududiga olib boriladi. Ahmad Tojiboyev turkistonliklar joylashtirilgan yangi joyni quyidagicha tasvirlaydi: “*Zelenkida bizni stansiyadan 4 kilometr naridagi barakka joylashtirishdi. Xonalar quruq va iliq edi, xuddi uyimizdagidek. Har birimizga choyshab, ikkita adyol va yostiq berishdi. Biz uchun kuniga ikki mahal issiq ovqat va 600 gramm non berilardi*”. 1941-yil dekabrdan – 1942-yil aprelgacha Zelenkida turkistonliklarga saf mashqlari, nemis tilidagi buyruqlar, miltiqdan otish mashqlari o‘rgatiladi.

Mustafo Cho‘qay turkistonliklar bilan ilk marta uchrashgan vaqtda ularda kommunistik mafkura ustun ekanligi va turkistonliklar orasida milliy tashviqot ishlarini olib borish zarurligini anglab yetadi. Shu maqsadda uchrashuvda Turkistonning tarixi, til birligi, madaniyati, geografik joylashuvi hamda Turkistonga ruslarning bosqini, bolsheviklarning bu yerda amalga oshirgan siyosati va boshqa ko‘plab masalalar muhokama qilinadi.

Biroq turkistonliklarning katta qismini o‘limdan qutqarib qola olmayotganligida Mustafo Cho‘qay o‘zini aybdor sifatida ko‘radi. Qish fasli yaqinlashayotgani va turkistonliklarning issiq kiyimlarsiz qolishi Mustafo Cho‘qayni tezlik bilan biror chora ko‘rishga undaydi. 1941-yilda Parijdagi rafiqasi Mariya Cho‘qayga yo‘llagan maktubida quyidagilarni bildirib o‘tadi: “*Bu baxtsiz odamlarga yordam bera olmasligim menga qattiq alam qiladi. Ular mendan yordam so‘rayaptilar. Men ularga yordam berishga va’da berdim, lekin bularning bari ularni tinchlantirish uchungina edi. Yordam berishga ojizligimni bilganim sababli ularni aldashimga to‘g‘ri keldi. Bu holatga ortiq chiday olmayman. Kecha 35 kishini o‘limdan qutqarib qolishga muvaffaq bo‘lindi. Lekin, bu qancha davom etadi? Hozir noyabr, ular esa yozgi kiyimlarda, isinish uchun qo‘llari bilan chuqur qaziydilar. Ularga xuddi itga tashlagandek oldilariga non tashlashadi, suv haqida gap bo‘lishi ham mumkin emas. Qayumxon bilan birgaman. U orqali nemislarga turkistonlik asirlarning ijtimoiy holatini bir oz bo‘lsa ham yaxshilashni so‘radim. U buni kimgadir yetkazdi.*

Foydasi bo‘ladimi yoki yo‘qmi noma’lum. Kuniga o‘n kilometrlab yurib jamloqlarni piyoda aylanib chiqmoqdaman”[20].

Mustafo Cho‘qay Vali Qayumxon bilan birgalikda 1941-yil 27-noyabrda Chenstaxov jamlog‘idagi turkistonlik harbiy asirlar bilan uchrashadi[21]. Jamloqdagi shifokorlar turkistonliklar orasida tif, ich ketish kabi yuqumli kasalliklar avj olib ketganligi to‘g‘risida ma’lumot beradi[22]. Asirlar bilan uchrashuv yakunlangandan keyin ular 14 kun davomida karantinda bo‘ladi. Karantin davomida Mustafo Cho‘qay Vali Qayumxonga o‘zlarining oldida turgan vazifalarni aytib o‘tadi: “*Turkiston endi ozod bo‘ladi. Bunday milliy Turkiston yigitlari bor ekan Turkiston Rossiyaning qo‘lida qolmaydi. Asirlikdagi Turkiston yigitlarini har tarafdan tarbiyalamoq, bularni mudofaa etmoq eng buyuk va muhim masalalarning birisidir. Yo‘limiz bir va buni har bir turkistonlik bilib olmog‘i lozim. Qilingan xatolar qaytarilmasin...*”[23]. Bundan ko‘rinib turibdiki, Turkistonning mustaqillikka erishishiga nisbatan Mustafo Cho‘qayda katta ishonch bo‘lgan. Shu maqsadda u asirlikdagi turkistonliklarga umid bog‘lab, barcha turkistonliklarni hamjihatlikka, avval qilingan xatolarni yana takrorlamaslikka chaqiradi.

1941-yil 21-dekabrda Mustafo Cho‘qay Berlinga yetib kelganidan so‘ng, ahvoli yomonlashadi. Vali Qayumxon nazorati ostida kasalxonaga yotqiziladi. U Mustafo Cho‘qayning o‘limidan bir kun avval 26-dekabrda yonida bo‘lganligini quyidagicha yozadi: “*Marhum Mustafo Cho‘qaybeyni 26-dekabrda, ya’ni vafotidan bir kun ilgari oldida bo‘ldim va Qur’oni Karimdan uning istagi bo‘yicha o‘qib berdim. U kishi bir uyda yotar va hech kim uning oldiga kirishi mumkin emas edi. Men bu xastalikni menga yuquv mas’uliyatini o‘z bo‘ynimga olganim va Mustafo Cho‘qaybeyning mendan boshqa bir vatandoshi yo‘qligi e’tiborga olinib, ziyorat qilishimga ruxsat berilgan edi*”[24].

---

[20] Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. Он екінші том. – Алматы: Дайк-пресс, 2014. – С. 448 – 449.

[21] Kantemir A. Mustafa Bey Çokay hakkındaki hatıratım // Milli Türkestan. – 1963. – № 99 (A). – S. 25.

[22] Çağatay T. Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler. – İstanbul, 1959. – S.15.

[23] Kajum Han V. Çokay oğlu Mustafa // Millij Türkistan. – 1942. – № 1. – S. 2 – 4.

[24] Kajum-Han V. Mustafa Caqajni eslas (hatira daftardan) // Milli Türkistan. – 1951. – № 70 – 71(A). – S. 26.

Og‘ir kasallik natijasida Mustafo Cho‘qay 1941-yil 27-dekabrda Berlin shahridagi Viktoriya kasalxonasida vafot etadi[25]. U 1942-yil 2-yanvarda ustiga Turkiston bayrog‘i yopilgan holda Berlin shahrida joylashgan turk-musulmon qabristoniga dafn etiladi[26]. Mustafo Cho‘qayning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlari Vali Qayumxon rahbarligidagi Turkiston legioni va Milliy Turkiston Birlik Qo‘mitasi tomonidan davom ettiriladi.

Mustafo Cho‘qayning o‘limidan so‘ng, Vali Qayumxon legionni tuzishda Germaniyaning bir qator yuqori lavozimdagi amaldorlari bilan muzokaralarni olib boradi. 1942-yil yanvarda Germaniyaning yirik amaldorlari: Birinchi Reyx vaziri Hans Lammers, Germaniya natsional-sotsialistik ishchi partiyasi devonxonasining boshlig‘i Martin Bormann va Bosib olingan sharqiy hududlar vaziri Alfred Rozenbergning A.Gitler bilan bo‘lgan suhbatida sovet asirlaridan tuzilgan harbiy birliklar va ularning rahbarlari to‘g‘risida hisobot beriladi[27]. Shu uchrashuvdan so‘ng, legionlarni[28] rasmiy jihatdan tuzish ishlari boshlanadi. 1941-yil dekabr oyida Germaniya qo‘shinining Moskva ostonasidagi mag‘lubiyati ham legionlarning tuzilishiga sabab bo‘ladi[29]. Chunki, Germaniya Oliy qo‘mondonligi urushda halok bo‘lgan askarlar o‘rnini tutqunlikdagi sovet askarlari orqali to‘ldirishni maqsad qiladi. Natijada, jamloqdagi asirlardan

---

[25] Мария Чокай. Я пишу Вам из Ножана… (Воспоминания, письма, документы). – Алматы: Қайнар, 2001. – С. 208.

[26] Kajum Han V. Çokay oğlu Mustafa// Millij Türkistan. – 1942. – № 1. – S. 6; Мария Чокай. Я пишу Вам из Ножана...(воспоминания, письма, документы). – Алматы: Қайнар, 2001. – С. 140.

[27] Treatment of Soviet Prisoners of War, document No.1519-PS. Nazi conspiracy and aggression Volume IV (Office of United States Chief of Counsel for prosecution of Axis Criminality). – Washington: United States Government Printing Office,.1946 – P. 71.

[28] *Legion* – Qadimgi Rim qo‘shinidagi asosiy tashkiliy va taktik birlik. Legion tarkibi 4 500–10 000 askardan iborat bo‘lgan. U dastlab manipula va turmalardan, miloddan avvalgi 1-yuzyillik o‘rtalaridan boshlab katorgalardan tashkil topgan. 16 – 19-yuzyilliklarda Fransiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Rossiyada turli harbiy qismlar legion deb yuritilgan. Ikkinchi jahon urushi davrida Germaniyada harbiy asirlardan legionlar tashkil qilingan. Qarang: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б. 244.

[29] ЦА МО РФ. ф. 40. оп. 9533. д. 115. лл. 44 – 45. (docc.historyrussia.org. Murojaat qilingan sana: 02.03.2024); Andican A. Cedidizm’den bağımsızlığa. Hariçte Türkistan mücadelesi. – İstanbul: Emre Yayınları, 2003. – S. 512.

Turkiston legioni, Ozarboyjon legioni[30], Arman legioni[31], Itil-Tatar legioni[32], Gruziya legioni[33], Rus ozodlik armiyasi[34] kabi harbiy birliklar rasmiy jihatdan tashkil etiladi.

---

[30] *Ozarboyjon legioni* – 1942-yil fevralda Polshaning Radom tumani Yedlinsk nomli hududida tashkil etiladi. Legion har birida 1000 ta askardan iborat 20 ta batalondan iborat bo‘lgan. Legion harbiy qo‘mondoni etib nemis mayori Ridal tayinlanadi. Legionning tashkil etilishida Muhammad Amin Rasulzoda (jurnalist, Ozarboyjon hududida “Musavvat” nomli tashkilotni tuzadi va bolsheviklar tomonidan tashkilot faoliyati to‘xtatilgandan keyin 1919-yilda Turkiyaga chiqib ketadi) muhim rol o‘ynaydi. Ozarboyjon legionini siyosiy jihatdan “Ozarboyjon milliy qo‘mitasi” idora qiladi. 1945-yil Germaniya taslim bo‘lganidan so‘ng, Ozarboyjon legioni o‘z faoliyatini to‘xtatadi. Qarang: Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде 1884-1955: политический портрет. – Баку: Kitab Klubu.org, 2014. – 504 с.

[31] *Arman legioni* – 1942-yil 8-fevralda Polsha hududida tashkil qilinadi. 1942 – 1943-yillar oralig‘ida legiondagi batalyonlar soni to‘qqiztaga yetadi. Legion tarkibida 808, 809, 810, 812, 813, 814, 815, 816-batalyonlar mavjud bo‘lgan. 1945-yilda Arman legioni o‘z faoliyatini butunlay to‘xtatadi. Qarang: Юрадо К. Иностранные добровольцы в вермахте. 1941 – 1945. – Москва: Астрель, 2005. – С. 64.

[32] *Itil-Tatar legioni* – Volga bo‘yi xalqlaridan 1942-yilning o‘rtalarida Polsha hududida nemis mayori Sek rahbarligida tashkil etiladi. Ushbu legionni tashkil etilishida Gayaz Is’hoqov (1919-yilda Yaponiyaga, so‘ngra Turkiya, Germaniyaga safar qilgan) va Abdurahmon Shafeyev (1931-yilda Moskvadagi Turkiya elchixonasida ishlagan. Ikkinchi jahon urushi davrida Alfred Rozenberg boshchiligidagi Bosib olingan sharqiy hududlar vazirligida faoliyat yuritadi) muhim o‘rin tutadi. Legionning tarkibi 40 000 askardan iborat bo‘lgan. Dastlab Germaniya tomonidan bosib olingan Sharqiy Yevropa davlatlari hududiga legion askarlari partizanlik harakatini bostirish maqsadida jangga tashlanadi. 1943-yil oxirlarida esa Fransiya hududidagi harbiy harakatlarda qatnashadi. 1944-yil 4 – 5-mart kunlari Germaniyaning Grayfsvald shahrida Itil-Tatar legioni vakillarining katta qurultoyi bo‘lib o‘tadi. Batafsil qarang: Гилязов И. Легион «Идель-Урал». Представители народов Поволжья и Приуралья под знаменами «третьего рейха». – Казан: Татарское книжное издательство, 2005. – 384 с.

[33] *Gruziya legioni* – 1942-yil boshlarida ushbu legion gruzin harbiy asirlaridan tashkil etiladi. 1942-yildan legion askarlari qizil qo‘shinga qarshi janglarda qatnashadi. Ammo, legion tarkibidagi ba’zi askarlar sovet davlati tomoniga o‘tib ketadi. Shundan so‘ng, Gruziya legioni Sharqiy jabhadan olinib, G‘arbiy jabhaga, ya’ni, Italiya va Fransiya hududlariga tashlanadi. 1945-yil may oyida Germaniya taslim bo‘lganidan so‘ng, Gruziya legioni o‘z faoliyatini butunlay yakunlaydi. Batafsil qarang: Мамулиа Г. Грузинский легион вермахта. – Москва: Вече, 2011. – 416 с.

[34] *Rus ozodlik qo‘shini* – Andrey Vlasov rahbarligida 1942-yil oxirlarida rus harbiy asirlaridan tashkil etiladi. Uning tarkibida 120 – 130 ming askar xizmat qilgan. 1944-yil 14-noyabrda Praga shahrida Rus ozodlik qo‘shinining siyosiy organi hisoblangan Rossiya xalqlarini ozod qilish qo‘mitasi tashkil qilinadi. 1945-yil Germaniya

Turkiston legionini tuzishga birinchi qadam esa 1941-yil 1 – 2-oktyabrda turkistonliklardan kichik harbiy birliklar tuzish harakati bilan boshlangan edi[35]. 1941-yil 15-noyabrda Vermaxtning 444-xavfsizlik diviziyasi tarkibida turkistonliklardan iborat bo‘lgan 1-Turkiston polki tuziladi[36]. Dastavval, Turkiston polkidan jang maydonida emas, balki jabha ortida maxsus hudud yoki binolarni qo‘riqlash xizmatida foydalaniladi.

Turkiston legioni rasmiy jihatdan 1942-yil 19-fevral sanasida kapitan Erneke rahbarligida (legionning harbiy boshqaruvi nemis harbiylari qo‘lida bo‘lgan) 7 ta batalyondan iborat holda tuziladi. SMERSH[37] Kontrrazvedka Bosh boshqarmasining 1943-yildagi ma’lumotnomasida Turkiston legioni 1942-yilda Polshaning Legionova shahrida tuzilganligi to‘g‘risida ma’lumot beriladi. Legionova shahri legionning asosiy markaziga aylanadi. Bir oz vaqtdan so‘ng, 8-batalyon ham tuzilib, general-mayor Mayer legionga qo‘mondonlik qila boshlaydi[38]. Turkiston legionini harbiy boshqaruviga nemislarning o‘zidan tayinlanishi harbiy asirlarga nisbatan Germaniya hukumati tomonidan to‘liq ishonch bildirilmaganligini anglatadi. 1942-yil o‘rtalariga kelib Turkiston va Kavkaz hududlaridan asir tushgan sobiq sovet askarlaridan tuzilgan harbiy qismlar soni ortib boradi. Germaniya tomonidan egallangan Radom, Romni, Zaporoje shaharlari Turkiston legionining harbiy qismlari tuziladigan

---

taslim etilganidan so‘ng, Rus ozodlik qo‘shini ham o‘z faoliyatini butunlay yakunlaydi. Qarang: Александров К. Русские солдаты Вермахта. Герои или предатели: Сборник статей и материалов. – Москва: Яуза, 2005. – 752 с.

35 Millij Türkistan. – 1944. – № 48. – S. 17; Millij Türkistan. – 1944. – № 55. – S. 28 – 29.

36 Варшавское восстание 1944 в документах из архивов спецслужб. – Варшава-Москва, 2007. – С. 493.

37 *SMERSH (o‘zbekchada “Josuslarga o‘lim)* – 1943-yil 19-aprelda NKVD huzurida tashkil etiladi. Uning vazifasi xorij razvedka xizmatlarining josuslik, qo‘poruvchilik, terrorchilik faoliyatiga qarshi kurashish, dushmanga asir tushgan va qurshovda qolgan qo‘shindagi askarlarni tekshirish kabilarni o‘z ichiga olgan. Ushbu idora faoliyati 1946-yil 4-mayda tugatiladi. Qarang: Север А. “Смерть шпионам!”: Военная контрразведка СМЕРШ в годы Великой Отечественной войны. – Москва: Яуза Эксмо, 2009. – 480 с.

38 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Том третый. Книга 1. Крушение «Блицкрига». – Москва: Издательсво “Рус”, 2003. – С. 608 – 609.

hududlarga aylanib, legionga qo‘shiladigan turkistonliklar aynan shu shaharlarga yuboriladi[39].

A.Rozenberg 1942-yil 28-fevralda Germaniya Qurolli kuchlarining rahbari marshal V.Keytelga[40] harbiy asirlar masalasida maktub yo‘llaydi[41]. U o‘z maktubida SSSRga qarshi tashviqotda sovet asirlari juda qimmatli kuch ekanligini alohida ta’kidlab o‘tadi. Ularning katta qismi kasallik va ochlikdan vafot etganligi hamda hozirgi vaqtda 3,6 mln sovet asirlaridan faqat 100 000 nafaridangina foydalanilayotganligini aytib o‘tadi. A.Rozenberg Germaniyaning harbiy va iqtisodiy salohiyatini mustahkamlash uchun sovet asirlaridan foydalanish sonini ko‘paytirish zarurligini maktubida bildiradi. Shundan so‘ng, turkistonlik asirlarni Turkiston legioniga kiritish ishlari yanada jadallashadi.

Germaniyaning maxfiy politsiyasi hisoblangan Gestapo[42] Turkiston legioni (jumladan, boshqa rus bo‘lmagan sovet harbiy asirlardan tashkil topgan legionlar)ni A.Vlasov[43] boshchiligida tuzilgan Rus ozodlik qo‘shini bilan hamkorlikda faoliyat olib borishiga harakat qiladi. Shu maqsadda Germaniya hukumati A.Vlasov va Vali Qayumxon o‘rtasida uchrashuv tashkil etadi. Uchrashuvda Vali Qayumxon Rus ozodlik qo‘shini bilan

---

39 ЦА МО РФ. ф. 40. оп. 9533. д. 115. лл. 47. (docs.historyrussia.org. Murojaat qilingan sana: 03.03.2024)

40 *Vilgelm Keytel* (1882-1946) – u 1938 – 1946-yillarda Germaniya Qurolli kuchlarini idora etadi. 1940-yilda marshal unvoni bilan taqdirlanadi. Nyurnberg sudiga binoan, Vilgelm Keytel Ikkinchi jahon urushining asosiy aybdorlaridan biri deb topilib, 1946-yil 16-oktyabrda osib o‘ldiriladi. Batafsil qarang: Mueller G. The forgotten field marshall Wilhelm Keitel. – New York: Moore publishing company, 1979. – 388 p.

41 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Том третый. Книга 1. Крушение “Блицкрига”. – Москва: Издательсво “Рус”, 2003. – С. 592 – 593.

42 *Gestapo* (Geheime Staatspolizei) – o‘zbek tilida Maxfiy davlat politsiyasi ma’nosini anglatib, 1933-yilda German Gering (1893-1946) yetakchiligida tashkil etilgan. 1934-yil 20-aprelda bu tashkilot ustidan nazorat SS boshlig‘i Genrix Gimmler (1900-1945) qo‘liga o‘tadi. 1945-yil 8-mayda Germaniyaning taslim bo‘lganidan so‘ng, Gestapo faoliyati butunlay tugatiladi.

43 *Andrey Vlasov* (1901-1946) – general-leytenant. Ikkinchi jahon urushi davrida Germaniya tarafida rus harbiy asirlaridan iborat bo‘lgan Rus ozodlik qo‘shinini tashkil etib, sovet davlatiga qarshi kurash olib boradi. 1946-yil 1-avgustda Moskvada otib tashlangan. Qarang: Александров М. Армия генерал-лейтенанта А.Власова: 1944 – 1945 гг.: Материалы к истории Вооруженных Сил. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербург, 2004. – 254 с.

hamkorlik qilishga qat'iy qarshilik bildiradi. Aynan shu voqeadan so'ng, Vlasov va Gestapo tomonidan Vali Qayumxonga nisbatan bir necha marta suiqasd uyushtiriladi[44]. Keyinchalik Gestapo legionni Rus ozodlik qo'shini tarkibiga kiritish fikridan qaytadi.

Xulosa qilib aytganda, fashistlarning o'lim jamloqlaridagi turkistonliklar hayotini saqlab qolishda Mustafo Cho'qay va Vali Qayumxon tomonidan bir muncha ishlar amalga oshirildi. Ularning vositasi bilan tuzilgan Turkiston legioni sovet davlatiga qarshi kurash olib boradi. Mustafo Cho'qay va Vali Qayumxon tomonidan aytilgan Germaniyaning yordami bilan Turkiston zaminini ruslardan ozod qilish hamda mustaqil davlat tuzish fikrlari asirlikdagi turkistonliklarning legionga qo'shilishiga turtki beradi. Chunki, ular Turkistonni ozod qilish orqali o'zi va oilasidan vatan xoini hamda vatan xoinining oilasi degan tamg'ani olib tashlash mumkinligini anglab yetgan.

[44] https://www.youtube.com/watch?v=ljq4ngH64wc Унутилган тарих - Вали Қаюмхон ва Туркистон Легиони – 2-қисм (murojaat qilingan sana: 16.08.2023).

Ismoıl Somonıy Avlodlarınıng Vaqf Hujjatı Va Unıng Kelıb Chıqushı Masalasıga Doır

(İsmail Samani Evlatlarının Vakıf Belgesi
ve Onun Ortaya Çıkışı Meselesine Dair.)

Prof. Dr. Shamsiddin S. Kamoliddin*

Qisqacha mazmuni. Maqola O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan, 931/1524-25 yilga tegishli Ismoil Somoniy vaqf hujjatining kelib chiqishini aniqlashga bag‘ishlangan. Yigirmanchi asrning boshlarida bu hujjat Buxorodagi Ismoil Somoniy avlodlari qo‘lida bo‘lib, ular alohida mahallada yashagan, va 1920 yildagi ruslar bosqiniga qadar go‘yoki Ismoil Somoniy o‘z avlodlariga qoldirgan vaqf mulklari daromadi hisobiga yashab kelgan. XI asrga oid manbalarda al-Muntasir nomi bilan mashhur bo‘lgan Somoniylar sulolasining so‘nggi amiri Abu Ibrohim Ismoil ibn Nuh (vafoti 395/1004-05) G‘uz turklarining yo‘lboshchisi Yabg‘u bilan qarindosh tutingani haqida xabar keltirilgan. XVI – XVII asrlarga oid manbalarda “Ismoil Somoniyning avlodi” bo‘lgan Jandiy-bekning Jo‘chiylar bilan qarindosh tutinib, o‘z qizini Jo‘chi Bukaning nabirasi va Shaybonxonning to‘rtinchi nasldagi avlodi bo‘lgan Ming Temurxonga nikohlab berganligi qayd etilgan. Ushbu maqola muallifining fikricha, XIV asrda yashagan mazkur Jandiy-bek Somoniylarning so‘nggi amiri al-Muntasirning G‘uz turklari yetakchisi Yabg‘uning qizi bilan qurgan turmushidan qolgan avlodi bo‘lgan. Ming Temurxonning Jandiy-bekning qizidan bo‘lgan to‘rtinchi nasldagi avlodi ko‘chmanchi o‘zbeklar davlatining asoschisi Abu-l-Xayrxon (1412 – 1468) edi. Uning nabirasi Muhammad Shayboniyxon

* Toshkent Nizomiy Devlet Pedagoji Üniversitesi Profesörü, Tarih Fenleri Doktoru

(1451 – 1510) esa 1501 – 1601 yillarda O‘rta Osiyoda hukmronlik qilgan Shayboniylar o‘zbek sulolasining asoschisi edi. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan Ismoil Somoniyning vaqf hujjati Buxoro sultoni Mahmud Sultonning o‘g‘li Ubaydullaxon davrida (1512 – 1533) Jandiy-bekning avlodlari tomonidan tuzilgan bo‘lishi mumkin. Jandiy-bek avlodlari uni oilaviy meros sifatida saqlab, 1920 yildagi ruslar bosqiniga qadar shu vaqflardan tushgan daromad evaziga yashab kelganlar.

Tayanch so‘zlar: Buxoro, Somoniylar, vaqf, vaqf hujjati, o‘g‘uzlar, jo‘hidlar, o‘zbeklar, shayboniylar, avlodlar.

ON THE QUESTION OF THE ORIGIN OF THE WAQF DOCUMENT OF THE DESCENDANTS OF ISMA‘IL SAMANI

Annotation. The article is devoted to determining the origin of the waqf charter of Isma‘il Samani, stored in the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan, which dates back to 931/1524-25. In the beginning of the twentieth century, this document was in the hands of the descendants of Isma‘il Samani in Bukhara, who lived in a separate quarter and until the revolution of 1920 lived on income from waqfs allegedly left by Isma‘il Samani for his descendants. In the sources of the eleventh century, it is reported that the last Samanid amir Abu Ibrahim Isma‘il ibn Nuh, known as al-Muntasir (died in 395/1004-05), became related to the leader of the Ghuzz Turks, Yabgu. In the sources of the sixteenth-seventeenth centuries, a certain Jandi Bek is mentioned as “a descendant of Isma‘il Samani”, who became related to the Jochids, marrying his daughter to Ming Timur Khan, who was the grandson of Jochi Buka and a descendant of Shaiban Khan in the fourth generation. The author believes that this Jandi Bek, who lived in the fourteenth century, was a descendant of the last Samanid amir al-Muntasir from his marriage with the daughter of Yabgu, the leader of the Ghuzz Turks. A descendant of Ming Timur Khan from the daughter of Jandi Bek in the fourth generation, Abu-l-Khair Khan (1412-1468), was the founder of the state of nomadic Uzbeks. His grandson Muhammad Sheibani Khan (1451-1510) was the founder of the Uzbek dynasty of Shaibanids, who ruled in Central Asia in 1501-1601. The waqf charter of Isma‘il Samani, stored at the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences

of Uzbekistan, was probably compiled by the descendants of Jandi Bek during the reign of the Sultan of Bukhara Ubaidulla Khan, the son of Mahmud Sultan (1512-1533). The descendants of Jandi Bek kept it as a family heirloom and lived on the income from these waqf lands until the 1920 revolution.

Key words: Bukhara, Samanids, waqf property, waqf document, Oguzes, Jochids, Uzbeks, Shaibanids, descendants.

Boshlanma

Buxoroda 1920 yildagi ruslar bosqiniga qadar Ismoil Somoniy avlodlari yashagan bir mahalla bo‘lib, ular go‘yoki Ismoil Somoniyning o‘z avlodlariga qoldirgan vaqflardan kelgan daromadlar evaziga kun kechirganlar. Bu Ismoil Somoniy avlodlari kimlar edi, ular vaqf mulkiga bo‘lgan huquqlarini oqlash uchun qanday hujjatlarni saqlaganlar? Ushbu maqola ana shu va u bilan bog‘liq bo‘lgan ayrim boshqa masalalarga bag‘ishlangan.

Ismoil ibn Ahmad as-Somoniyning vaqflari

Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asarida Ismoil Somoniy xayriya maqsadlarida Buxorodagi jum‘a masjidi va katta rabotning ehtiyojlarini qondirish uchun, kambag‘allar foydasiga, islomda e’zozlanuvchi kishilar (Ali, Ja’far va boshqalar) avlodlarining ehtiyojlarini ta’minlash uchun, shuningdek, o‘zining “*mavlo*”, ya’ni mijozlari, va o‘zining avlodlariga atab yerlar sotib olib, ularni vaqf mulkiga aylantirgani haqida ma’lumot keltirilgan. Xususan, asarning Buxoroga tutash hududlar bo‘limida amir Ismoil Somoniyning Somjan (سامجن) rustoq, ya’ni tumanidagi Sharg‘ (شرغ) qishlog‘ini barcha mulklari va yerlari bilan birga sotib olganligi haqida yozilgan. Bularning barchasini u shahar ichida Samarqand darvozasi yonida o‘zi qurdirgan katta rabotning ehtiyojlarini ta’minlash uchun vaqfga bergan [Наршахи: 29]. O‘sha rustoqning o‘zida u Barkad (برکد) qishlog‘ini sotib oldi, bu qishloq Barkad-i Alaviyyon (برکد علویان) deb ham atalgan, chunki Amir Ismoil Somoniy uni vaqf mulkiga aylantirib, uning ikki qismini Ali va Ja’far avlodlari foydasiga, ikki qismini kambag‘allar foydasiga va yana ikki qismini o‘zining vorislari foydasiga ajratgan [Наршахи: 29]. Asarning Juy-i Muliyon haqidagi bo‘limida bu mulk ilgari Buxor-Xudot

Tug‘shada avlodlariga qarashli bo‘lgan deb yozilgan. Amir Ismoil Somoniy uni xalifa al-Musta’in ibn al-Mu’tasim (hukmronligi 248 – 252/862 – 866) ning sarhangi, ya’ni harbiy qo‘mondoni bo‘lgan Hasan ibn Muhammad ibn Tolutdan sotib olgan. Amir Ismoil Juy-i Muliyonda saroylar qurdirib, bog‘lar solib, ularning ko‘pini o‘zining mavlo (مولى) lariga vaqf mulki qilib berdi. U doimo o‘zining mavlolari haqida qayg‘urar edi. Shundan keyin bu yerlarni Juy-i Mavoliyon (جوي موالیان) deb atay boshladilar, oddiy odamlar esa Juy-i Muliyon (جوی مولیان) deb atagan [Наршахи: 38]. Buxoroda Hisorga tutash Dashtak degan tekislik bor edi. Bu yerning hammasi qamishzor edi. Amir Ismoil u yerni ham Hasan ibn Tolutdan 10 ming dirhamga sotib oldi. Birinchi yilning o‘zida u qamish sotishdan 10 ming dirham foyda ko‘rdi. Amir Ismoil bu joyni jum’a masjidiga vaqf mulki qilib berdi. Amir Ismoildan keyin uning amir bo‘lgan barcha avlodlari Juy-i Muliyonda o‘zlariga bog‘lar barpo etib, saroylar qurganlar, chunki be yer “juda ham go‘zal, gullab-yashnagan va salqin” edi. Amir Ismoil Somoniy mulklariga shaharning Nav darvozasi (دروازه نو) yaqinidagi hudud ham kirgan, u yer Korak-i ‘Alaviyon (كارك علویان), ya’ni «Alaviylarning ekin yerlari» deb atalgan. U yerda 356/966-67 yilda amir Mansur ibn Nuh juda go‘zal bir qasr (*ko‘shk*) qurdirdiki, uning go‘zalligi haqida ovoza tarqalgan edi. Juy-i Muliyon va Korak-i Alaviyon Somoniylar sulolasi hukmronligining oxirigacha obod bo‘lib kelgan. Hokimiyat Somoniylar qo‘lidan ketgach, u saroylar vayron bo‘ldi [Наршахи: 38 – 39].

Bu ma’lumotlarning barchasi Ismoil ibn Ahmad as-Somoniyning haqiqatan ham yirik yer egasi bo‘lganligi va o‘z yerlarining bir qismini xayriya maqsadlarida vaqfga aylantirganligidan dalolat beradi. Lekin molmulkining asosiy qismini u o‘zining vorislari, avlodlari va mijoz (*mavlo*) lariga qoldirib, ular uchun maxsus vaqflar ajratgan.

Ismoil Somoniyning vaqf guvohnomalari

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar jamg‘armasida 931/1524-25 yilda fors tilida yozilgan va hech qanday muhr bilan tasdiqlanmagan 527a sonli nomi yo‘q hujjat saqlanadi. Fihrist kitobida u shartli ravishda “Ismoil Somoniy vaqfnomasi” deb atalgan. Bu hujjatda Ismoil Somoniy o‘z avlodlariga vaqf mulki qilib qoldirgan Buxoro viloyatidagi

ayrim qishloqlar haqida so‘z boradi. Hujjatda Ismoil Somoniyning vaqf mulkini tashkil etgan jami 13 ta hudud nomlari keltirilgan. Hujjatga ko‘ra, Ismoil Somoniy o‘z avlodlariga Nahr-i Navkanda (نهر نوکنده), Parkat (پرکت), Xoja Ubon (خواجه اوبان), Mazra’a-i Alishoh (مزرعهء علیشاه), Arbob-i Kata (ارباب کته), Tall-i Garmoba (تل گرمابه) qishloqlarini, va Hazorbog‘ (هزارباغ), Sabuq (سبوق) va Bosandiq (باسندق) yerlarini vaqf qilib qoldirgan, Juy-i Muliyon (جوی مولیان) hududlari, Katta Chorbog‘ (چارباغ بزرگ) va Registon-i Buxoro (بخارا رگستان) yerlarini esa nafaqat o‘z avlodlariga, balki mijoz (*mavlo*) lariga, shuningdek, kambag‘al musulmonlarga (*fuqaro*’) vasiyat qilgan. Faqihlar (*fuqaho*’), ilohiyot olimlari (‘*ulamo*’) va musofirlar (matnda “kelib-ketuvchilar”) uchun Varaxsha (ورخشه) hududida yerlar vaqf qilib ajratilgan, bu yerda qadimda 12 ta sug‘orish ariqlari va sug‘oriladigan yerlar bo‘lgan. Hujjatning yakuniy qismida amir Abdulmalik ibn Mansur davrida (hukmronligi 389 – 390/999 – 1000) Xurosonda Somoniylar hukmronligiga barham berilganligi qayd etilgan. Bu vaqtda Qoraxoniylar hukmdori Ilikxon Nasr qo‘shinlari butun Movarounnahrni egallagan. Shundan keyin Somon xonadoniga mansub sultonlar sulolasi barham topdi. Bu xonadon avlodlarining bir qismi savdo-sotiq bilan shug‘ullangan bo‘lsa, yana bir qismi ilm-fan va taqvo sohalarida faoliyat olib bordi. Ularning hammasi oddiy odamlarga aylandi. Hujjat so‘ngida yozilishicha, bu hujjat hijriy 931 yil rajab oyining 20-kunida Buxoro shahrida “Bahr ad-durar” asaridan ishonchli kishilar huzurida ko‘chirilgan” [**Камолиддин**, **Мусаметов** 2017: 6 – 12].

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivining 323 sonli asosiy jamg‘rmasida 758/6-7 raqam ostida Ismoil Somoniy avlodlariga berilgan vaqf hujjatining keyingi asrlarda ko‘chirilgan nusxasi saqlanadi. Fors tilida yozilgan bir-biriga yopishtirilgan qog‘oz varaqlarning uzun o‘rami ko‘rinishidagi ushbu hujjat “Vaqfiya-i avlod-i podshoh-i Ismoil Somoniy” (“Podshoh Ismoil Somoniy avlodlarining vaqf hujjati”) deb nomlanadi. Hujjatning haqiqiyligini tasdiqlash uchun o‘ramdagi varaqlarning bir-biriga yopishtirilgan joylarida varaqlarning har ikki tomoniga 2,5 sm aylanali dumaloq shakldagi jami 13 ta muhr bosilgan. Muhrda amir Shoh-Murod (hukmronligi 1785 – 1800) ismi yozilgan va 1198/1784-85 yil ko‘rsatilgan. Hujjat matnida uning 254/868 yilda Ismoil Samaniy tomonidan tuzilganligi qayd etilgan. Hujjatda Somjan (سامجن) arig‘i atrofidagi yerlarning Ismoil Somoniy avlodlariga vaqfga o‘tkazilishi haqida

so‘z boradi. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan 527a sonli hujjatdan farqli o‘laroq ushbu hujjatda vaqfga aylantirilgan barcha yerlar, qishloqlar va aholi maskanlarining aniq chegaralari ko‘rsatilgan. Ushbu 758/6-7 sonli hujjatga ko‘ra, Ismoil Somoniyning vaqf mulklari shaharning o‘zida va 4 tuman – Somjan, Xutfar, Rud va Poy-i Rud yerlarida joylashgan.

O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi Madaniy meros yodgorliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish bosh boshqarmasining hujjatlar jamg‘armasida 3499 – 3510-raqamlar ostida fors tilida tuzilgan bir hujjatning fotonusxasi mavjud. Uning asl nusxasi ilgari O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivida saqlangan, ammo hozirda yo‘qolgan. Arxivning Buxoro vaqf hujjatlari jamg‘armasi qayd kitobida bu hujjat 1287 raqam ostida “Ismoil Somoniy vaqf hujjati” sifatida qayd etilgan. Mazkur hujjat matni mazmun jihatdan 758/6-7 sonli hujjat matni bilan bir xil bo‘lib, unda jiddiy tafovutlar yo‘q. Hujjat matniga ko‘ra, go‘yoki u 254/868 yilda arab tilida yozilgan asl nusxadan ko‘chirilgan, ko‘chirish sanasi hijriy 676 yil Muharram oyining 4-kuni (1277 yil 7 iyunga to‘g‘ri keladi) deb ko‘rsatilgan. Biroq, buni hujjatning qo‘lyozmasi xususiyatlari tasdiqlamaydi. U oddiy nasta’liq xatida yozilgan bo‘lib, bu yozuv O‘rta Osiyoda XVII asrdan XIX asrgacha keng tarqalgan. O‘ramning 17 joyida 1800 – 1826 yillarda Buxoroda hukmronlik qilgan “Sulton Amir Haydar” ismi yozilgan, uzunligi taxminan 2,5 sm bo‘lgan bodomsimon muhrlar bosilgan. 6 o‘rinda boshqa hujjatlardan ham ma’lum bo‘lgan Mirzo Muhammad Aminning o‘g‘li Oliy qozi Mirzo Muhammad Fozil ismi yozilgan dumaloq shakldagi muhrlar bosilgan. Shunday qilib, hujjatning yozuvi xususiyati va muhrlardagi yozuvlarning mazmuni ushbu nusxa XIX asr boshlarida ko‘chirilgan deb xulosa chiqarishga imkon beradi. Hujjatga 1332/1914 yillarda tuzilgan dehqonlarning majburiyatlari ko‘rsatilgan 6 ta to‘liq nizom va 1 ta nizomning yarmi, ilova qilingan [Чехович 1950: 259 – 270].

O. D. Chexovich Ismoil Somoniyning vaqf hujjatida keltirilgan ma’lumotlarni batafsil tahlil qilib, natijada shaxsiy muhrlarning yozuvi va mazmuniga asoslanib, shu xulosaga keldiki, bu soxta hujjat XVI yil boshida tuzilgan (527a sonli hujjat), XVIII asr oxirida yangilangan (758/6-7

sonli hujjat) va XX asr boshlarida qayta tiklangan (1287 sonli hujjat) [**Чехович** 1950: 265 – 267; 1951: 266 – 268].

Shu bilan birga O. D. Chexovich Ismoil Somoniyning haqiqiy vaqf guvohnomasining mavjud bo'lganligini inkor etmasdan, o'z xulosasida shunday yozadi: "Faqat ikki ma'lumot sir bo'lib qolmoqda: Navkanda arig'i va Registon maydonining eski nomi – Koh-furushon tilga olinishi, va bu yerning ilgari qamishzor o'sgan yer bo'lganligidir. Ikkala nom ham Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida uchraydi. Bunga asoslanib, u soxta hujjat matnini tuzuvchi undan ham qaadimgi hujjatdan manba sifatida foydalangan bo'lishi mumkinligini tan oladi. Qanday bo'lmasin, bu o'ta shubhali hujjat 1914 yilda dehqonlarni Ismoil Somoniyning "avlodlari" foydasiga pul to'latish uchun asos bo'lib xizmat qildi. Buxoroda 1920 yildagi ruslar bosqiniga qadar Ismoil Somoniy avlodlari istiqomat qilib, shu vaqflardan kelgan daromad hisobiga yashaganlar [Чехович 1950: 260, 266]. O. D. Chexovich o'zining keyingi asarlaridan birida (1979) Ismoil Somoniyning vaqf hujjatlarini "kechki nusxalar (yoki bayonlar)" deb ifodalaydi, va ulardagi ma'lumotlarni XIII asrga mansub boshqa bir haqiqiy vaqf guvohnomasidagi ma'lumotlar bilan solishtiradi [Бухарский вакф: 26].

Qadimgi hujjatning mavjudligiga amir Sayyid Muhammad ibn Amir Sulton Husaynning Buxoro qozisiga uning Ismoil Somoniy avlodi ekanligini tasdiqlovchi hujjat ko'rsatganligi haqidagi xabar ham ishora qiladi. Hujjatlarda Nahr-i Navkanda arig'i va Koh-furushon (Registon) maydonidan tashqari IX – X asrlarda mavjud bo'lgan yoki kelib chiqishi o'sha davr bilan bog'liq bo'lgan Arbob-i Kata, Parkat, Varaxsha, Juy-i But, Juy-i Muliyon, Kaqishtuvon, Qorako'l, Sabuq, Salor-i Haj, Jan, Tarnau(z), Hubb-i Kalkon va Xutfar joy nomlari ham qayd etilgan. 527a-sonli hujjatda "hozirgacha Siston Banu Lays oilasiga mansub" (280-satr) deyiladi. Safforiylar sulolasi Sistonda taxminan XV asr oxirigacha hukmronlik qilganini hisobga olsak, ushbu hujjat ma'lumotlari ko'chirilgan "Bahr ad-durar" asarining matni shu vaqtda tuzilgan deb taxmin qilishimiz mumkin.

Bu ma'lumotlarga asoslanib, shu xulosaga kelish mumkinki, ushbu hujjatning 3 nusxasida keltirilgan ma'lumotlar Ismoil Somoniy tomonidan arab tilida tuzilgan matnga asoslangan bo'lib, u 527a sonli hujjatdagi faqat vaqfga o'tkazilgan yerlar bilan bog'liq bo'lgan qismni, ya'ni

24 – 41-satrlar, 1287 sonli hujjatning 2, 3 va 4-qismlarini va 758/6-7 sonli hujjatning boshlanish qismini o‘z ichiga olgan. Keyingi asrlarda bu matn, ehtimol, fors tiliga tarjima qilingan, biroz o‘zgarishlarga uchragan va bizgacha yanada o‘zgargan va kengaytirilgan shaklda yetib kelgan. Ismoil Somoniyning vaqf mulklari, shuningdek, ayrim joy nomlari, masalan, Koh-furushon faqat Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asarida tilga olinganidan kelib chiqadigan bo‘lsak, aynan shu asar keyinchalik ushbu vaqf hujjatlari matnini tuzishda asosiy manbalardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Narshaxiy ma’lumotlaridan kelib chiqadiki, Ismoil Somoniyning Somjan arig‘i bo‘ylarida joylashgan vaqf mulklari XII asrda mavjud bo‘lmagan, bizgacha yetib kelgan vaqf hujjatida esa Ismoil Somoniyning vaqf mulklari orasida 3 ta qishloq yerlari bilan mazkur ariq bo‘yida joylashganligi ko‘rsatilgan. Bu vaqflar mo‘g‘ullar istilosidan keyingi davrda, ya’ni XIV – XV asrlarda tiklangan deb taxmin qilish mumkin.

Ismoil Somoniy avlodi Jandiy-bek

“Ismoil Somoniy vaqfnomasi” (527a sonli hujjat) da yozilishicha, Somon uyining sultonlari sulolasi tugagandan so‘ng bu oila a’zolarining ba’zilari hunar- mandchilik bilan, boshqalari esa ilm-fan yoki xayriya ishlari bilan shug‘ullandilar. Ularning hammasi o‘rta hol odamlarga aylandilar [Ismoil Somoniy vaqfnomasi: 456 – 457 satrlar]. Lekin ba’zi ma’lumotlarga ko‘ra, Somoniylar sulolasining ayrim avlodlari mahalliy boshqaruv tizimida qolib, XIV asrgacha o‘z nasl-nasabini saqlab kelgan.

Xususan, XVI asrda o‘zbek tilida noma’lum muallif tomonidan yozilgan “Tavorix-i guzida-yi Nusratnoma” nomli asarda “Ismoil Somoniy avlodi” bo‘lgan Jandiy-bek haqida ma’lumot keltirilgan. Bu asarda yozolishicha, Jandiy-bek Jo‘chiylar sulolasi bilan qarindosh-urug‘chilik aloqasi bog‘lab, o‘z qizini Jo‘chi Buka nabirasi va Shaybonxonning 4-nasldagi avlodi bo‘lgan Ming Temurxonga nikohlab bergan. Bu nikohdan El-bek va Po‘lad ismli o‘g‘illar dunyoga kelgan. Ming Temurxonning Jandiy-bekning qizidan tug‘ilgan 4-nasldagi avlodi Abu-l-Xayrxon edi, uning nabirasi esa Shayboniyxon edi [Таварих-и гузида: 34 – 35].[1] Xuddi shu ma’lumotni

[1] Bu ma’lumotlar Osiyo xalqlari instituti Sankt-Peterburg (Leningrad) bo‘limining B 745 sonli qo‘lyozmasida keltirilgan. Ularning tarjimasi A. M. Akramov tomonidan tayyorlangan asarning tanqidiy matni nashr etilgunga qadar amalga oshirilgan,

XVII asr muallifi Mahmud ibn Valiy ham keltiradi, unga koʻra, Jandiybek "Somon avlodlaridan boʻlgan, Somon esa Bahrom Chubin urugʻidan boʻlgan" [Махмуд ибн Вали 1969: 348].

Ming Temurxon Oltin Oʻrdaning Shaybon ulusida taxminan 1340 – 1359 yillarda hukmronlik qilgan. Shaybon ulusi Sharqiy Qozogʻiston va Gʻarbiy Sibir yerlarini oʻz ichiga olgan edi. Uning poytaxti Ural daryosining oʻng qirgʻogʻida joylashgan Saraychiq shahrida edi [Костюков 2010]. Shunisi diqqatga sazovorki, XIV asr oʻrtalarida Ming Temurxon Jandiy-bekning qiziga uylanishidan oldin Joʻchiylar shajarasida birorta ham arab-musulmon ismi boʻlmagan, va aynan shu nikohdan keyin Joʻchiylarning keyingi avlodlari shajarasida Pulod, Ilyos, Tavakkul-Xoja, Ibrohim, Arabshoh, Xizr, Davlat-Shayx, Baxtiyor, Hamza, Mahdiy, Muttalib, Sufyon, Yodgor, Qul-Ahmad, Mahmud, Abu Said, Iso, Muso-Rizo, Mustafo, Murtazo, Qosim, Turdi-Muhammad, Kel-Muhammad, Muhammad-soʻfi, Mustash, Jaʼfar-Sodiq, Navruz kabi arab va fors ismlari paydo boʻlgan. Shunday qilib, agar X asrda Somoniylar Qoraxoniylarning islomlashuvida hal qiluvchi ahamiyatga ega boʻlgan boʻlsa, XIV – XV asrlarda ularning avlodlari Joʻchiylar va Dasht-i Qipchoq oʻzbeklarining islomlashuvida xuddi shunday ahamiyatga ega boʻlgan.

Ismoil Somoniy avlodining ismi (Jandiy-bek) ni Sirdaryoning quyi oqimi havzasida joylashgan Jand (جند) shahri yoki oʻgʻuzlar tomonidan Buxoro atrofida asos solingan Turk-i Jandiy (ترك جندي) mahallasining nomi bilan bogʻlash mumkin. Maʼlumki, Somoniylar Sirdaryoning quyi oqimi havzasida yashagan oʻgʻuzlarning iltimosini qanoatlantirib[2], ularga Zarafshon vodiysidagi Nur atroflari va Buxoro atroflariga koʻchib kelishga ruxsat berganlar [ал-Хусайни: 164; Байхаки: 823]. Bu oʻgʻuzlarning avlodlari bugungi kungacha Buxoro viloyatining Nurota hududida istiqomat qilayotgan turkmanlar hisoblanadi [ШАниязов 1973: 5]. Maʼlumki, oʻgʻuzlar nafaqat shahardan tashqaridagi yerlarda, balki Buxoro shahriga bevosita tutash yerlarga ham kelib oʻrnashgan. Xususan, Buxoro yaqinida Jand atroflaridan kelgan turkman koʻchmanchilari al-Qariyya al-Jadida (القرية الجديدة) – "Yangi qishloq" nomli qishloqqa asos solganlar [as-Samʻoniy III: 319]. Keyinchalik bu qishloq shahar tarkibiga kirgan va Turk-i Jandiy

tanqidiy matnda mazkur qoʻlyozma maʼlumotlari hisobga olinmagan [Акрамов 1967: 25 – 26].

[2] Arab tilidagi manbalarda oʻgʻuz turklari "al-gʻuzz" (الغز) deb atalgan.

deb atalgan[3] [Сухарева 1976: 91 – 92]. Oralaridan keyinroq Saljuqiylar sulolasi yetishib chiqqan bu o‘g‘uzlar Somoniylarni ko‘p marta qo‘llab-quvvatlaganlar, ularning eng yaqin ittifoqchilari sifatida harakat qilganlar. Masalan, al-Utbiyning yozishicha, 382/992-93 yilda Somoniylar amiri Nux II ibn Mansur (hukmronligi 365 – 387/976 – 997) davrida Buxoroda hokimiyatni qo‘lga olgan Bug‘roxon kasal bo‘lib qolib, shaharni tark etganda[4], uning yo‘li o‘g‘uzlarning yerlaridan o‘tdi. O‘g‘uzlar uning ketidan bir necha chaqirim ta’qib qilib, qo‘shinidan ortda qolgan va kuchsizlangan jangchilarni o‘ldirganlar [ал-‘Утби 1939: 223; ал-‘Утби 1988: 26 – 27]. Ilikxon Nasrning o‘g‘li Horun Somoniy amirlaridan biriga qarashli chekka hududlarning bir qismini qo‘lga kiritganda, mazkur amir yordam so‘rab o‘g‘uzlar hukmdori Saljuqqa murojaat qiladi, va Saljuq o‘z o‘g‘li Arslonni qo‘shin bilan unga yordamga yuboradi [Ибн ал-Асир 2006: 198]. 391/1000-01 yilda Somoniylarning so‘nggi amiri al-Muntasir Qoraxoniylarning O‘zganddagi zindonidan qochib, Xorazmga yo‘l oladi [ал-‘Утби 1939: 223; ал-‘Утби 1988: 37], chunki u yerda aholining salmoqli qismini o‘sha paytda o‘g‘uzlar tashkil qilar edi [Hudud al-‘Alam: 121 – 122]. Oxirgi Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma’mun ibn Ma’mun (hukmronligi 399 – 407/1009 – 1016) saroyida bir qancha Somoniy shahzodalari panoh topgan edi [Байхаки: 808 – 809, 812 – 817].

Somoniylar sulolasining oxirgi amiri al-Muntasir

Ma’lumki, Somoniylar sulolasining so‘nggi amiri al-Muntasir nomi bilan mashhur bo‘lgan Abu Ibrohim Ismoil ibn Nuh as-Somoniy (vafoti 395/1004-05) G‘uz turklari yetakchisi Yabg‘uning qiziga uylanib, u bilan qarindosh tutingan [Гардизи 1939: 229]. Al-Muntasirning atrofidagi unga sodiq qolgan odamlarning deyarli barchasini uning turk amirlari va hojiblari – Arslon Yalu (Balu), Abu-l-Qosim Simjur, Husam ad-Davla Tosh, Abu Nasr Hojib va boshqalar tashkil qilgan, uning eng ishonchli

---

[3] XV asrda bu yer qabriston bo‘lib, unda Xoja Jandiy nomi bilan shuhrat qozongan Abu Nasr Ahmad ibn Fadl Muso mazori joylashgan. U hanafiy mazhabining mashhur faqihi shayx Abu Bakr Muhammad ibn Ishoq Kalobodiy al-Buxoriyning (vafoti 380/990-91 yoki 385/995-96) shogirdlari va safdoshlari (as’hoblari) dan edi [Гафурова 1992: 70].

[4] Ibn al-Asirning yozishicha, bu voqea 383/993-94 yilda sodir bo‘lgan [Ибн ал-Асир: 155 – 157].

himoyachisi va tayanchi, doʻsti va yordamchisi esa Tuztosh Hojib edi [ал-ʻУтби 1939: 224 – 225; ал-ʻУтби 1988: 37, 39, 40, 43]. Xurosonda Ilikxon Nasr qoʻshinlari tomonidan magʻlubiyatga uchragan al-Muntasir himoyasiz qolib, oʻgʻuzlar huzuriga qochib ketadi, chunki ular doim "Somoniylar sulolasiga qilgan xizmatlari bilan maqtanar, bu xonadonga muhabbat va doʻstlik tuygʻularini his qilar edi". Ular al-Muntasirga yordam va madad berishga tayyor ekanliklarini bildirdilar va 393/1002-03 yilda u bilan birga Ilikxon Nasrga qarshi yurish qilib, uning qoʻshinini magʻlub etdilar [ал-ʻУтби 1939: 224; ал-ʻУтби 1988: 41]. Keyinchalik, 394/1003-04 yilda al-Muntasir Nur qalʼasida berkinganida, uning tarafdorlari orasida Samarqandlik turk gʻulomlari va yana oʻgʻuzlarning qoʻshinlari qayd etiladi [ал-ʻУтби 1939: 225 – 226; ал-ʻУтби 1988: 43]. Somoniylarning soʻnggi amiri al-Muntasir 396/1005-06 yilda Zamm (زم) qalʼasi yaqinida joylashgan koʻchmanchi arablarning lashkargohida oʻldirilgan [Ибн ал-Асир 2006: 174 – 177]. Rivoyatga koʻra, u hozirgi Kerki shahrining shimoli-gʻarbidagi Ostona Bobo qishlogʻida joylashgan "Alambardor" maqbarasiga dafn etilgan [Пугаченкова 1983: 19].

Oʻgʻuzlarning nasabnomalarida Somoniylar

Ayrim dalillar al-Muntasir bilan oʻgʻuzlar boshligʻi Yabgʻu oʻrtasida oilaviy aloqalarning oʻrnatilishi, shuningdek, oʻgʻuzlarning Somoniylar bilan yaqinligi tasodifiy emasligini koʻrsatadi. Xususan, oʻgʻuzlarning oʻrta asr rivoyatlarida Somoniylar ularning ajdodlari sifatida namoyon boʻladi. Masalan, qadimgi oʻgʻuzlarning afsonaviy hukmdorlari qatorida Somon Xudot ham tilga olinadi. Rashid ad-Dinning "Oʻgʻuz-noma" asariga koʻra, Toʻquz (Dukur) Yavkuy ismli xondan keyin Movarounnahrda Somon Yavkuy deb atalgan Aslzoda xon hukmronlik qilgan, u yana Somon Xudot deb ham atalgan, va barcha Somoniylarning ajdodi boʻlgan [Рашид ад-Дин: 94].[5] Abu-l-Gʻoziy asarida oʻsha xon (yaʼni Somon Yavkuy) "Aslzoda" nomi bilan tilga olinadi va uning 20 yil hukmronlik qilgani qayd etiladi. Unga koʻra, Somon Xudot 10 yil hukmronlik qilgan Arslonxondan keyin va Saljuqiylarning bobosi Arslonxondan oldin hukmronlik

[5] "Oʻgʻuz-noma" – Rashid ad-Dinning "Jomiʼ at-tavorix" ("Yilnomalar toʻplami") tarixiy asaridan parcha boʻlib, uning qoʻlyozmasi Istanbuldagi Toʻpqapi saroyi kutubxonasida (Bagʻdod koʻshki jamgʻarmasi) 282 raqam ostida "Majmuʼa-i" Hofiz-i Abru" (vv. 590a – 601b va 641a) tarkibidada saqlanadi.

qilgan [Кононов 1958: 69]. Xuddi shu rivoyatning keyingi davrda yozilgan nusxasiga koʻra, “yavkuy” soʻzi “qabila boshligʻi” maʼnosini bildirgan va sulolaviy nom sifatida xizmat qilgan [Мухамедова 1978: 169 – 171].

Muslih ad-Din Muhammad al-Loriy (XV asr) ning “Mirʼot al-advor va mirhot al-agʻyor” (“Zamon va oʻzgarishlar shodligi koʻzgusi”) asarida ham Somoniylarning oʻgʻuzlardan kelib chiqishi haqida xabar keltirilgan, va Rashid ad-Dinning “Jomiʼ at-tavorix” (“Yilnomalar toʻplami”) asariga ishora qilingan. Al-Loriyning yozishicha, Somoniylarning ajdodi Somon Yabgʻu[6], uni Aslzoda deb ham ataganlar, oʻgʻuz turklari oilasidan kelib chiqqan. Islom dini tarqalishining boshida uning oilasidan Toʻgʻrul ismli hukmdor boʻlgan, undan keyin Somon Yabgʻu hukmronlik qilgan [al-Loriy: 234a]. Toʻgʻrul ismli xuddi shu hukmdor Rashid ad-Dinning yuqorida tilga olingan “Oʻgʻuz-noma” asarida Tokuz (Dukur) Yavkuy deb qayd etilgan. Somoniylar ajdodlarining Sirdaryoning quyi oqimi havzasidagi oʻgʻuzlar bilan aloqasi yana bir rivoyatda aks etgan. Unga koʻra, Somon Xudotning otasi islomga qadar lashkarboshi boʻlgan. Arablar istilosidan keyin Somon otasining mavqei oʻzgarib, Xuroson zodagonlaridan biriga tuya yoʻlboshchisi boʻlib qoladi. Biroq, bu uning uchun haqoratli edi, chunki u asilzoda edi. Islomgacha boʻlgan davrda Bahrom Chubin avlodlari butun Movaroun- nahrning hukmdorlari boʻlgan. Shuning uchun u Turkistonga borib, u yerda talonchilik bilan shugʻullanadi. Biroz vaqt oʻtgach, u kuchli qoʻshin toʻplab, Ashnos (اشناس)[7] shahrini egalladi va uning hukmdori boʻldi [Mustawfi-i Qazwini: 379]. Xondamir (XV asr) asarida ham shunday maʼlumotlar keltirilgan [Xᵛandamir II: 352]. Eslatib oʻtamizki, Turkistonning Ashnos shahrida ilk oʻrta asrlarda aholining koʻpchiligini oʻgʻuz turklari tashkil qilgan, bunday shaharda hokimiyatni faqat oʻsha muhitning oʻzidan chiqqan kishi qoʻlga kiritishi mumkin edi. Nomaʼlum muallif tomonidan 611/1214-15 yilda arab tilida yozilgan bir qoʻlyozmada keltirilgan yana bir rivoyatda Sayxun daryosi

---

[6] Matnda: يغواب نامامس – Somon-bovgʻi. Fors tilidagi manbalarda *yabgʻu* unvoni turli shakllarda keltirilgan: *biyogʻu* (بياغو) [Наршахи: 23], *boygʻu* (بايغو) [Джувейни: 444], *boyku* (بايكو) [Рашид ад-Дин I (2): 274.], *biygʻu* (بيغو) [Таʼрих-и Систан: 343 – 351], *paygʻu* (پايغو) [Байхаки: 576, 602, 646; Гардизи: 117 – 118], *bovgʻi* (باوغي) [al-Loriy: 234a] va boshqalar boʻlib, “xalq yoki qabila oqsoqoli” maʼnosida qoʻllangan [Будагов 1869 I: 234].

[7] Ashnos (اشناس) – Sirdaryoning quyi oqimida, Jand va Signoq oraligʻida joylashgan turklarning shahri [Mustawfi of Qazwin: 261; Рашид ад-Дин I (2): 200].

(Sirdaryo) haqida so‘z yuritiladi, unga ko‘ra, bu daryo Ma’ Jand (ماء جند), ya’ni “Jand suvi” deb ham atalgan.[8] Bu daryoda Somoniylarning vatani Ashnos (اشناس) shahri joylashgan, Somon (سامان) esa uning *‘amili* (عامل), ya’ni soliq yig‘uvchi hokimi bo‘lgan [Togan 1964: 63].

Xulosa

Yuqoridagi ma’lumotlarga asoslanib[9], taxmin qilish mumkinki, manbalarda tilga olingan XIV asr o‘rtalarida yashagan “Somon va Bahrom Chubin urug‘idan bo‘lgan Ismoil Somoniy avlodi” Jandiy-bek Somoniylar sulolasining so‘nggi vakili Abu Ibrohim Ismoil ibn Nuh al-Muntasirning o‘g‘uzlar yetakchisi Yabg‘u ning qizi bilan turmush qurishi (Гардизи) dan qolgan avlodi bo‘lgan. Jandiy-bek Jo‘chiylar sulolasi bilan qarindoshlik aloqasi o‘rnatib, o‘z qizini Jo‘chi Bukaning nabirasi, Shaybonxonning to‘rtinchi nasldagi avlodi bo‘lgan Ming Temurxonga nikohlab beradi (Таварих-и гузида, Махмуд ибн Вали). Ming Temurxonning Jandiy-bekning qizidan bo‘lgan to‘rtinchi nasldagi avlodi XV asrda Dasht-i Qipchoqda ko‘chmanchi o‘zbeklar xonligi (1428 – 1524) ga asos solgan Abu-l-Xayrxon edi. XVI asrda O‘rta Osiyoda hukm surgan Shayboniylar sulolasi (1500 – 1599) ning asoschisi Abu-l-Fath Muhammad Shayboniyxon esa uning nabirasi edi. Bu ma’lumotlar shundan dalolat beradiki, Somoniylar oilasining so‘nggi vakilining qoni Dasht-i Qipchoq o‘zbeklari ajdodlarining qoni bilan qo‘shilib ketgan.

Aftidan, XVI asr boshida Temuriylarga qarashli yerlarda hokimiyat tepasiga kelgan Abu-l-Fath Muhammad Shayboniyxon Buxoroni o‘ziga bejiz poytaxt qilib tanlamagan. Chunki bu shahar uning uzoq ajdodlari bo‘lgan Somoniylarning poytaxti bo‘lgan, ularning oilaviy maqbarasi ham shu yerda joylashgan edi. Aynan shu davrda Buxoroda Ismoil ibn Ahmad as-Somoniy vaqfnomasining yangi matni tuzilgan, uning qo‘lyozmasi O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda. Aynan o‘sha paytda Buxoroda “Ismoil Somoniy avlodlari” istiqomat qiluvchi mahalla tashkil etilgan bo‘lib, ular keyinchalik 1920-yildagi ruslar bosqiniga

---

[8] Turkcha Jand suyi (جند سوي) yoki forscha Ab-i Jand (آب جند) nomining arabcha tarjimasi.

[9] Manbalarda Somoniylarning avlodlari haqida boshqa ma’lumotlar yo‘q.

qadar shu vaqflardan tushgan daromad evaziga yashab kelganlar. Ehtimol, bu "Ismoil Somoniy avlodlari" aslida yuqorida tilga olingan Jandiy-bekning avlodlari bo'lib, u esa o'z navbatida so'nggi Somoniy amiri al-Muntasirning avlodi bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyot

Manbalar

Hudud al-'Alam – Hudud al-'Alam, the Regions of the world, a Persian geography / Translated and explained by V. Minorsky. London: E. J. Brill, 1970.

Ismoil Somoniy vaqfnomasi – O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiya- sining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar jam- g'armasida saqlanayotgan 527a sonli hujjat.

al-Loriy – Muslih ad-Din Muhammad al-Loriy. Mir'ot al-advor va mirhot al-ag'yor ("Zamon va o'zgarishlar shodligi ko'zgusi") / Istanbul universiteti qo'lyozmasi (Turkiya), tartib raqami: F 725.

Mustawfi-i Qazwini – Hamdallah Mustawfi-i Qazwini. The Tarikh-i Guzida or Select History, compiled in A.H. 730 (A.D. 1453) / Ed. by E. G. Browne with indices of the fac-simile text by R. A. Nicholson, vol. 1, Text ("E. J. W. Gibb Memorial" Series, XIV). Leiden – London: E. J. Brill, 1910.

Mustawfi of Qazwin – Hamdallah Mustawfi of Qazwin / The geograpghical part of the Nuzhat al-Qulub (composed in 740/1340) / Ed. by G. le Strange ("E. J. W. Gibb Memorial" Series, XV). Leiden – London, 1915.

as-Sam'oniy – Abu Sa'd 'Abd al-Karim ibn Muhammad as-Sam'oniy. Al-Ansob / 'Abd ar-Rahmon ibn Yahyo al-Mu'allimiy al-Yamoniy nashri, 12 jildlik. Bayrut: Muhammad Amin Damaj, 1981.

Xᵛandamir – Ghiyath ad-Din ibn Humam ad-Din al-Husayni Xᵛandamir. Ta'rix habib as-siyar fi axbar afrad va bashar, [3 jildlik]. Tehran: Intisharat-i kitabxana-yi Xayyam, 1333 shamsi (1954).

Байхаки – Абу-л-Фазл Байхаки. История Мас'уда (1030 – 1041) / Пер. с перс., введение, комментарий и приложения А. К. Арендса. Издание второе, дополненное. М.: Наука, 1969.

Бухарский вакф – **Бухарский вакф XIII века / Факсимиле, издание текста, перевод с арабского и персидского, введение и комментарий** А. **К. Арендса**, А. **Б. Халидова**, О. **Д. Чехович** (**Памятники письменности Востока**, LII). М.: **Наука**, 1979.

Гардизи – Абу Са'ид Гардизи. Зайн ал-ахбар. Украшение известий. Раздел об истории Хорасана / Пер. с перс. А. К. Арендса. Введение, комментарии и указатели Л. М. Епифановой. Ташкент: Фан, 1991.

Гардизи – Гардизи. Извлечения из «Зейн ал-Ахбар» / Пер. с перс. А. А. Ромаскевича // Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том 1. VII – XV века. Арабские и персидские источники. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. С. 227 – 233.

Джувейни – ʻАла ад-Дин Атамелик Джувейни. Извлечения из «Тарих-и Джеханкуша» / Пер. с перс. под ред. А. А. Ромаскевича // Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том 1. VII – XV века. Арабские и персидские источники. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. С. 442 – 449.

Ибн ал-Асир – Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-таʼрих / Пер. с араб., примечания и комментарии П. Г. Булгакова. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш. С. Камолиддина. Ташкент: Ўзбекистон, 2006.

Махмуд ибн Вали – Махмуд ибн Вали. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар / Пер. с перс. З. Н. Ворожейкиной // Материалы по истории казахских ханств XV – XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука, 1969. С. 320 – 368.

Наршахи – Мухаммад ан-Наршахи. Таʼрих-и Бухара. История Бухары. Вступительная статья Д. Ю. Юсуповой. Перевод, комментарии и примечания Ш. С. Камолиддина. Археолого-топографический комментарий Е. Г. Некрасовой. Ташкент: SMI-ASIA, 2011.

Рашид-ад-Дин – Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. В 3-х частях / Пер. с перс. Л. А. Хетагурова, О. И. Смирновой, Ю. П. Верховского и А. К. Арендса. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946, 1952, 1960.

Рашид ад-Дин – Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-наме / Пер. с перс., предисловие, комментарии, примечания и указатели Р. М. Шукюровой. Баку: Элм, 1987.

Таварих-и гузида – Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме / Перевод с узбекского В. П. Юдина // Материалы по истории казахских ханств XV – XVIII вв. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука, 1969. С. 9 – 43.

Таʼрих-и Систан – Таʼрих-и Систан (История Систана) / Перевод, введение и комментарий Л. П. Смирновой (Памятники письменности Востока, XLII). М.: Наука, 1974.

ал-ʻУтби 1939 – Извлечения из «Тарих ал-Йамини» Абу Насра ал-ʻУтби / Пер. с араб. С. Волина // Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том 1. VII – XV века. Арабские и персидские источники. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. С. 223 – 227.

ал-ʻУтби 1988 – Извлечения из «Тарих-и Йамини» ал-ʻУтби / Пер. с перс. М. А. Салахетдиновой // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X – XIX веков. Ташкент: Фан, 1988. С. 24 – 57.

ал-Хусайни – ал-Хусайни, Садр ад-дин ʻАли. Ахбар ад-даулат ас-салджукиййа или Зубдат ат-таварих фи ахбар ал-умараʼ ва-л-мулук ас-селджукиййа («Сообщения о сельджукском государстве» или «Сливки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях») / Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З. М. Буниятова. М.: Наука, 1980.

Ilmiy adabiyot

Togan 1964 – Velidi Togan A.-Z. Peygamberin zamanında Şarkı ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret eden Çinli Budist rahibi Hüen-Çang'ın bu ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına ait kayıtleri // İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV / 1-2. Ankara, 1964. S. 21 – 128.

Акрамов 1967 – Таварих-и Гузида Нусрат-наме / Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений А. М. Акрамова. Ташкент: Фан, 1967.

Будагов 1869 – Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, с включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. В двух томах. Санкт-Петербург, 1869. [М., 1960].

Гафурова 1992 – Гафурова Р. Л. Китоб-и Мулла-заде. Ташкент: Фан, 1992.

Камолиддин, Мусаметов 2017 – Камолиддин Ш., Мусаметов Б. Вакфные документы потомков Исма'ила Самани. Текст. Перевод. Комментарии. Saarbrücken: LAP, 2017.

Кононов 1958 – Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958.

Костюков 2010 – Костюков В. П. Улус Шибана Золотой Орды в XIII—XIV вв. / Под ред. И. М. Миргалеева. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010.

Мухамедова 1978 – Мухамедова З. Б. Несколько слов об антропонимах в «Огуз-наме» из сочинения Салар Баба // Ономастика Средней Азии. М.: Наука, 1978. С. 169 – 171.

Пугаченкова 1983 – Пугаченкова Г. А. Хорасанские мавзолеи // Художественная культура Средней Азии IX – XIII веков / Отв. ред. Л. И. Ремпель. Ташкент: Изд-во лит-ры и иск-ва им. Г. Гуляма, 1983. С. 14 – 29.

Сухарева **1976** – Сухарева О. А. Квартальная община позднефеодаль- ного города Бухары (в связи с историей кварталов). М.: Наука, 1976.

Чехович **1950** – **Чехович** О. **Д. Крестьянские обязательства** 1914 г. **на основании мнимой грамоты Исмаила Самани // Исторические записки Академии наук СССР, том** 33 / **Отв. ред**. Б. **Д. Греков**. М.: **Изд-во АН СССР, 1950. С. 259 – 270.**

Чехович **1951** – **Чехович** О. **Д. Новая коллекция документов по истории Узбекистана // Исторические записки Академии наук СССР, том** 36 / **Ответственный редактор** Б. **Д. Греков**. М.: **Изд-во АН СССР, 1951. С. 263 – 268.**

Шаниязов 1973 – Шаниязов К. Древние элементы в этногенезе узбеков // IX Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Чикаго). Доклады советской делегации, 15. М.: Наука, 1973.

ILOVA

Ming Temurxon shajarasi

Shaybonxon (v. 1248 y.), Joʻchining 5-oʻgʻli,
Botuning ukasi, Chingizxonning nabirasi

↓

Bahadur

↓

Joʻchi-Buka

↓

Badagul

↓

Ming Temurxon + "Bahrom Chubin va Somon urugʻidan boʻlgan Ismoil Somoniy avlodi" **Jandiy-bek**ning qizi (XIV asr oʻrtalari)

↓

Pulod-sulton

↓

Ibrohim-sulton

↓

Davlat-Shayx-sulton

↓

Abu-l-Xayrxon (1428 – 1468 yy. da hukm surgan),
Dasht-i Qipchoqda Oʻzbek xonligi (1428 – 1524) ga asos solgan

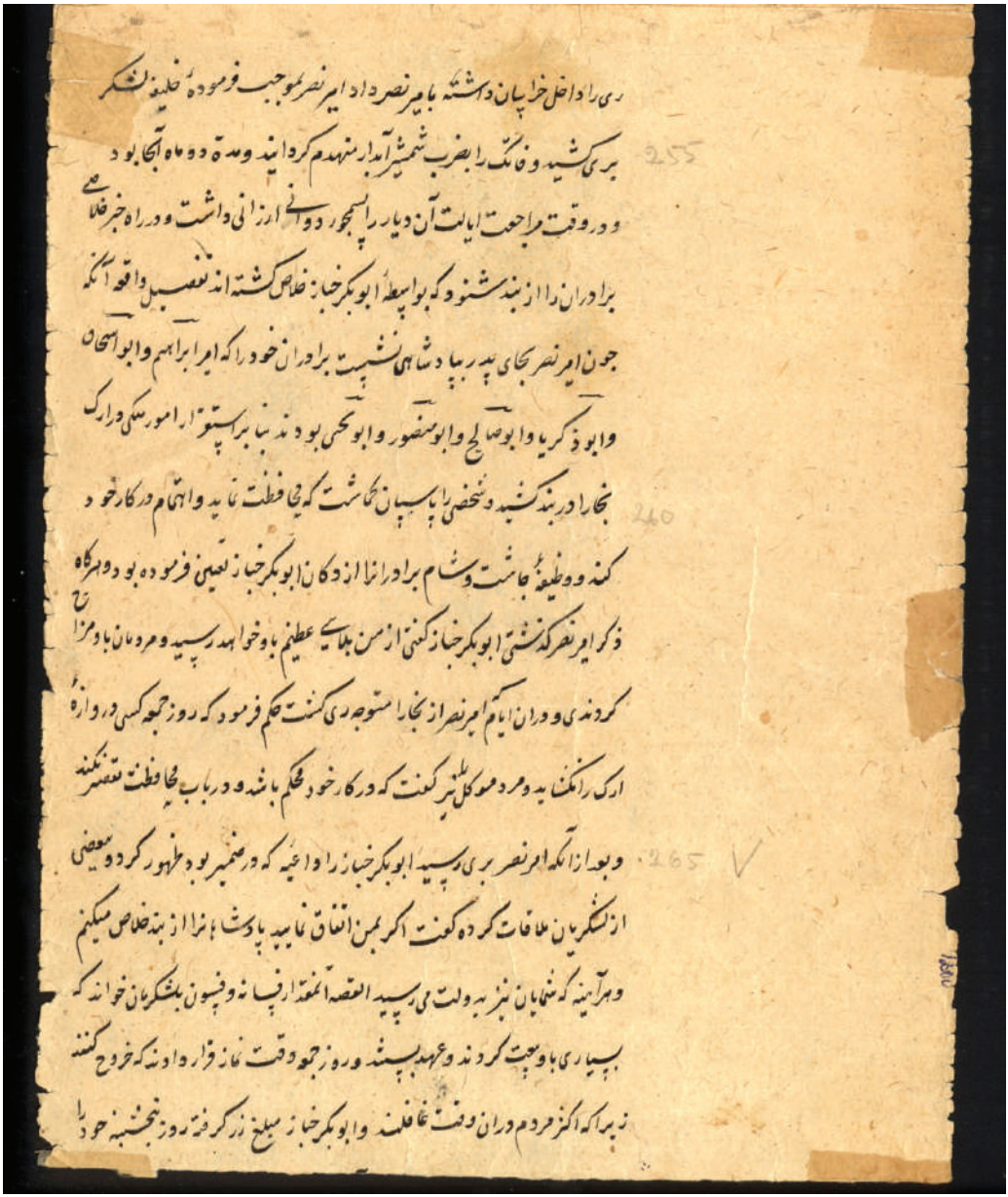
↓

Shoh-Budag-sulton

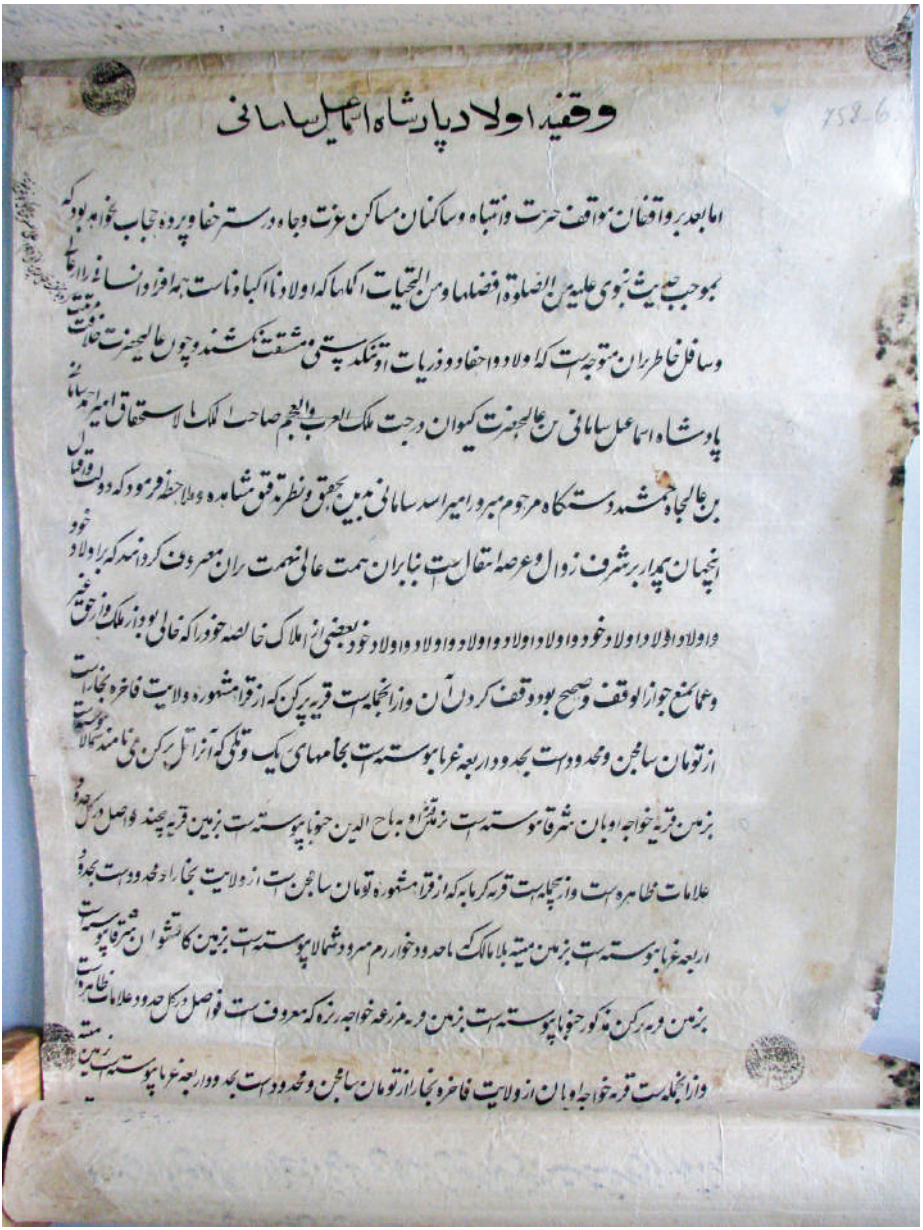
↓

Abu-l-Fath Muhammad Shayoniyxon (1500 – 1510 yy. da hukm surgan),
Buxoroda Shayboniylar sulolasi (1500 – 1599) ga asos solgan.

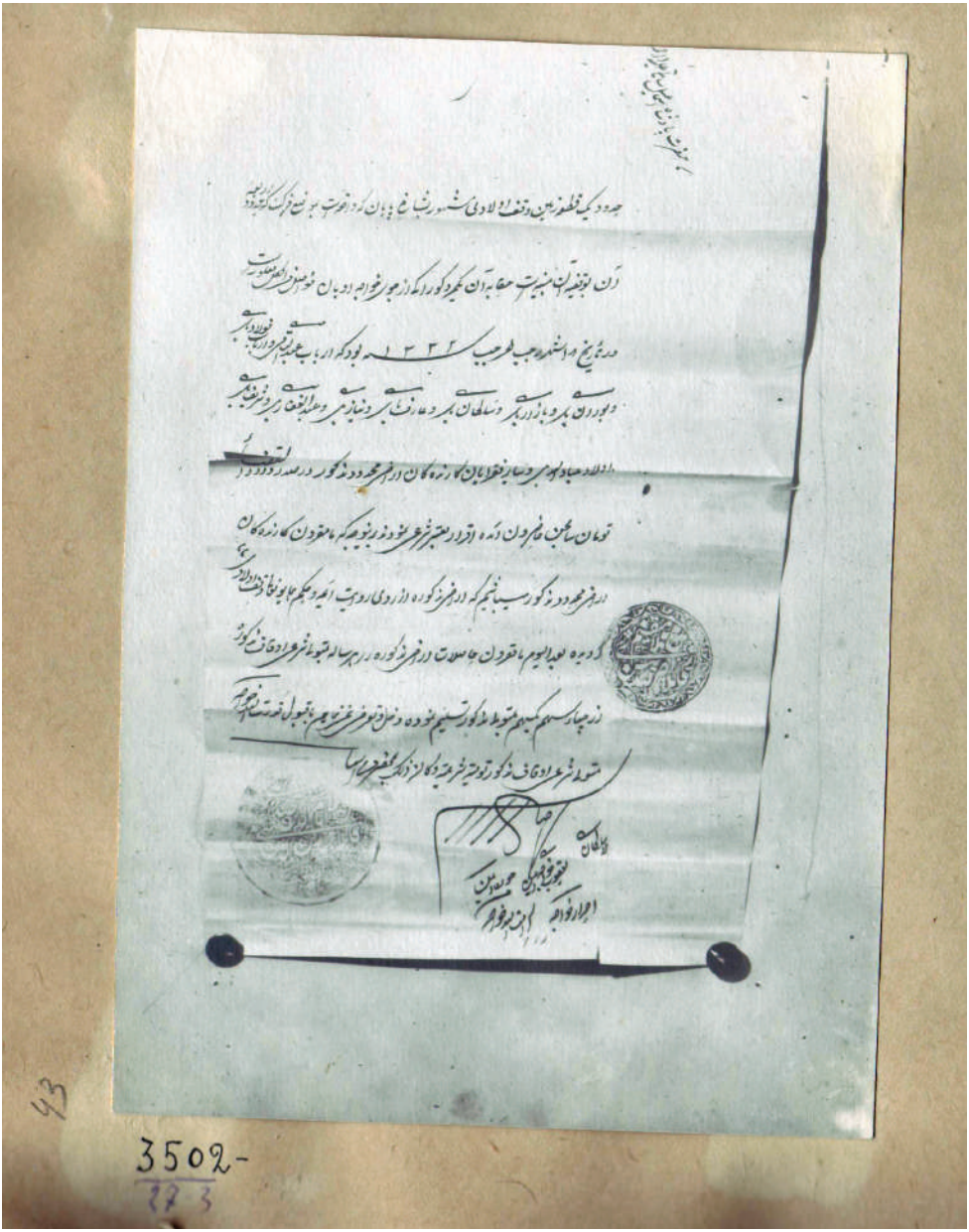
SURATLAR

1-surat. O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan
527a sonli hujjatning bir qismi (XVI asr boshi).

2-surat. O‘zR Markaziy davlat arxivining 323 sonli asosiy jamg‘armasida saqlanayotgan 758/6-7 sonli hujjatning boshlanish qismi (XVIII asr).

3-surat. O‘zR Madaniyat va sport ishlari vazirligi
Madaniy meros yodgorliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish
bosh boshqarmasining eski hujjatlar jamg‘armasida 3499 – 3510 raqamlar
ostida saqlanayotgan 1287 sonli hujjat fotonusxasi (XX asr boshi).

TÜRKİYE -TÜRK DÜNYASI İLİŞKİLERİ VE GENEL TÜRK TARİHİ

Atatürk'ün Türk Dünyasının Meselelerine Bakışı Üzerine Bazı Tespitler

Prof. Dr. Cezmi Eraslan*

Giriş:

Türkiye ve Türk dünyasını oluşturan devlet ve milletlerin aydınlarının 19. asrın ikinci yarısında en çok kullandıkları kavramlar birlik, dayanışma, esir olmamak, yıkılmamak, varlığını devam ettirmek için devamlı reform olmuştur. Zira asrın ikinci yarısında tam anlamıyla bağımsız bir Türk devleti kalmamıştır. Dönemin bağımsız ve büyük sayılabilecek siyasi yapılarına baktığımız zaman görünen manzara hakikaten umut kırıcı idi. Bu manzarayı Türklük lehine düzeltmek için çırpınanlardan Gaspıralı İsmail Bey dil'de, fikir'de, iş'te birlik düsturuyla çıkardığı Tercüman gazetesiyle Türk milletinin haline, beklentisine tercüman olmaktaydı. İran, 1813 ve 1826 anlaşmaları ile İngiltere ve Rusya arasında paylaşılırken Afganistan da bu akıbetten uzak kalamamıştır. Türkistan coğrafyasında ise batıdaki hanlıklar, barbarlara medeniyet götürme iddiasıyla batıdaki yoldaşlarını susturan Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmişti. Son olarak Doğu Türkistan'da Yakup Han, Osmanlı hâkimiyetini kabul ve askeri danışman yardımını tahsil etmesine karşın Çin istilasından kurtulamamıştı.

Türk ve İslam devletleri içinde nispeten iyi durumda olan Osmanlı Devleti idi. 19 asır boyunca hayata geçirilen çağdaşlaşma hamleleri, Tanzimat, Islahat fermanları ve Meşrutiyet'in ilanıyla Anayasalı düzene geçiş şeklinde kendini göstermiştir. Bilhassa Islahat Fermanı sonrasında temel konularda birbiri ardına kanun tercüme ve adaptasyonları da gerçekleştirilmişti. Bu çabalarla birlikte 1875 yılında borç faizlerinin ödenmesinde yaşanan sıkıntının sonucunda mali iflas ilan edilmiş, 1881 senesinde ise alacaklı devletlerin ülkede vergi toplamasına izin verecek şekilde mâli bağımsızlık yitirilmişti.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, İstanbul, Türkiye, E-posta: cezmi.eraslan@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3475-310X.

Osmanlı devleti 19. Asrın son çeyreğinde Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid dönemlerinde Türkistan'dan gelen himaye taleplerine olumlu cevaplar vermiş olmakla birlikte başladığı mütevazı askeri eğitim yardımını devam ettirememişti. Bununla birlikte askeri, siyasi ve idari kadrolar kadar aydınların da Türk dünyası ile ilgisi hiçbir zaman kesilmemiştir. II. Meşrutiyet döneminin aydınları, asker kadroları daimî olarak Türk dünyasına dönük projeler içerisinde olmuşlardır. Bu dönemdeki reform çabaları birbiri ardına girilen savaşlar yüzünden netice vermemiş, Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasında Teşkilat-ı Mahsusa'nın girişimlerinin yanı sıra Türk ve İslam âleminin Osmanlı yönetimine maddi ve politik destekleri görülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne geçiş sürecinde de Türk ve İslam dünyası ile -Özerk Buhara Cumhuriyeti'nin, Hindistan Hilafet Komitesinin maddi ve siyasi yardımları gibi- imkânlar ölçüsünde bir dayanışma sergilenmiştir[1].

Ancak yaşanan yenilgiler ve uğranılan kayıplar sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı idaresi yenilgiyi kabul etmiştir. Buna mukabil 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin haftasında harekete geçen ve tüm dünyaya bağımsız bir Türk devleti olarak yaşamak istediğini haykıran Türk Milleti 19 Mayıs'tan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde bağımsız bir devlet kurmayı başarmıştır.

Biz bu çalışmada; Türk dünyasında birlik ve dayanışmanın ne kadar gerekli olduğu düşüncesinden hareketle Millî Mücadele döneminde ciddi bir var oluş mücadelesi içindeki Anadolu Türkleri ve onun lideri Mustafa Kemal Paşa'nın Türkistan Türklerinin birliği için yaptığı çalışmaları ele alacağız. Bu çalışmalara hâkim olan düşünceyi ve faaliyetleri incelemeye ve çıkaracağımız dersleri günümüz Türk İslam dünyasının birliği için değerlendirmeye çalışacağız.

Türk dünyasında birliği sağlamanın ne kadar güç bir iş olduğu, aradan geçen bir asır sonra gelinen noktadan da anlaşılmaktadır. 1990'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birbiri ardına bağımsızlıklarını ilan eden Türkistan Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında özlenen

---

[1] Hindistan Müslümanlarından gelen maddi yardım hakkında Celal Bayar'ın şahitliği için bkz. Mehmet Saray, *Celâl Bayar'la Son Mülâkat*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2024, s. 32.

iş birliği ve dayanışma fiiliyata geçememiştir. Devletleri bir araya getirmek, müşterek bir alfabe oluşturmak ve ortak tarihi yazarak yaklaşık iki asırlık ideali "dilde fikirde iş'te birliği sağlamak ise aradan geçen otuz yıla rağmen hâlâ uzaklarda görünmektedir. Bu süreci daha doğru anlamak için Gazi Mustafa Kemal (Atatürk)'in Türk dünyasının içine düştüğü problemlerin teşhisine, çözümüne dair düşünceleri ve birliğini sağlamaya yönelik çalışmalarını ana hatlarıyla ele almak istiyoruz, zira o tarihlerde dahi Mustafa Kemal Türk ve İslam dünyasının ortak değeri ve kahramanı durumundaydı.

Türkistan istiklal mücadelelerinde en üst düzeyde yer alan ve sonrasında Türkiye'de tarih eğitimine büyük katkıları olan Zeki Velidi Togan, hatıralarında Büyük Millet Meclisi'nden bu maksatla gönderilen milletvekillerinin çalışmalarını zikrederken İttihat ve Terakki yönetiminin bakış açısı ve faaliyetleriyle Atatürk'ün tarzını mukayese etmiştir.

Atatürk, Türk ve İslam milletlerinin 19. yüzyıl başlarından itibaren içine düştükleri sömürge olma durumunu değerlendirirken tarih, coğrafya, eğitim, kültür ve sosyolojik bakımlardan dikkate değer tespitler ortaya koymuştur. Bu tespitlerin hayata geçirilmesi sırasında kullandığı yöntemlerin isabeti ve başarısı Sakarya Savaşı sonrasında kendisine verilen Gazi unvanı ve mareşal rütbesinin yanı sıra Türkistan Müslümanları tarafından İslam'ın kılıcı addedilerek Buhara'dan gönderilen tarihi kılıçlarda ifadesini bulmuştur. Başkurdistan mücadelesinden sonra Türkistan'dan ayrılmak zorunda kalan Zeki Velidi Togan'ın 1923'te Türkiye'ye gelirken uğradığı Bombay'da bir cami duvarında gördüğü "Zinde-bâd Mustafa Kemal" levhası da aynı ifadeyi taşır. Togan, "mihrabın sol tarafında iki rahle üzerinde Kur'an-ı Kerim ve Mesnevi bulunuyordu. Yani Hindistan Müslümanları Mustafa Kemal'i kendi milli kahramanları sayıyorlardı" tespitinde bulunmuştur[2].

1. Atatürk'e Göre Türk Dünyasının Temel Meseleleri:

1.1. Milli Eğitim ve Milli Kültürün Önemi:

Atatürk'e göre Türk dünyasının geri kalışındaki temel sebeplerin başında eğitim anlayışı yer almaktadır. Daha askeri mücadelenin devam

[2] Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, (yayına hazırlayan İsenbike Togan) Ankara 1999, s. 449.

ettiği günlerde 15-21 Temmuz 1921'de düzenlediği Maarif Kongresi'nin açılışında yaptığı konuşmada "Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin milletimizin geri kalışında en mühim bir unsur olduğu kanaatindeyim. Onun için bir milli terbiye programından bahsederken eski devrin dine sonradan sokulmuş uydurmalarından ve yaratılış özelliklerimiz ile hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden; doğudan ve batıdan gelebilen bütün tesirlerden tamamen uzak milli ahlak ve tarihimizle uyumlu bir kültür kastediyorum. Çünkü milli kabiliyetlerimizin tam olarak gelişimi ancak böyle bir kültür ile temin olunabilir. Herhangi bir yabancı kültürü, şimdiye kadar takip olunan yabancı kültürlerin yıpratıcı neticelerini tekrar ettirebilir. Kültür zeminle uyum içindedir. O zemin, milletin karakteridir." diyordu. Yani milli deha ancak milli kültüre dayalı bir eğitimle ortaya çıkabilirdi[3].

Mustafa Kemal Atatürk'e göre bir milletin bağımsız ve yüksek bir sosyal toplum halinde yaşaması da esir ve sefil bir şekilde yaşaması da aldığı terbiyeye, kültüre bağlıydı. Milli kültürü temel alan Atatürk düşüncesinde; dili, yaşam şeklini, sosyal hayatın her türlü araçlarını milli yapmanın gerekliliğine işaret edilmektedir. Milli kültür ile yetiştirilecek gençliğin düşüncesini boş hayaller ile doldurmaktan dikkatle kaçınmayı önermektedir.

2. Türk Dünyası Neden Esir Oldu?

Atatürk, Türk ve İslam dünyasının gerek sosyal ve kültürel gerekse siyasi, bugün de devam eden temel problemini ve sebebini isabetle teşhis etmişti. Sadece problem teşhisi değil aynı zamanda çözümünü hedefleyen yaklaşıma sahipti. Bunun için yapılacak ilk şey yaşanılan sıkıntılı durumun sebeplerinin doğru teşhisi etmekti: "Efendiler yeryüzünde üç yüz milyondan fazla Müslüman vardır. Bunlar ana, baba, hoca terbiyesiyle, terbiye ve ahlak almaktadırlar. Fakat ne yazık ki bütün bu milyonlarca insan kütleleri şunun veya bunun esaret ve sömürü zincirleri altındadır. Aldıkları manevi terbiye ve ahlak onlara bu esaret zincirlerini kırabilecek insani kabiliyeti vermemiştir, veremiyor. Çünkü terbiyelerin hedefi milli değildir"[4].

---

[3] Mustafa Kemal Paşa'nın 16 Temmuz 1921'de Ankara'da Maarif Kongresini açış konuşması, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II (ASD)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s.20.

[4] Atatürk'ün 22 Eylül 1924 tarihinde Samsun öğretmenleriyle konuşması, *ASD II*, s. 205-206.

Tam bu noktada çöküşün sebepleri nelerdi? Sorusu gündeme gelmektedir.

1. Burada Türkler'in yayıldıkları coğrafyada komşu oldukları milletlerin kültürlerinin olumsuz etkileri öne çıkmaktadır. Mustafa Kemal, Cumhuriyeti ve milletin geleceğini emanet ettiği gençlere yönelik konuşmasında Türklerin başlangıçta gelenek ve milli ahlak bakımından bozuk, yanlış şeylere sahip olmadıklarını, Türk sosyal adetlerinin pek çoğunun İslami hakikatlere yakın ve uyumlu olduğunun altını çizmişti. Lakin Türkler: bulundukları saha, yaşadıkları bölgeler itibarıyla bir taraftan İran ve diğer taraftan Arap ve Bizans milletleriyle temas halindeydiler. Türklerin temas ettiği milletlerin o zamanki medeniyetleri ise bozulmaya başlamıştı. Atatürk'e göre Türkler bu milletlerin yanlış adetlerinden, fena taraflarından etkilenmekten kendilerini kurtaramamışlardı. Bu hal kendilerinde karışık, ilmi ve insani olmayan kimi anlayışlar ortaya çıkarmıştır. İşte çöküşün belli başlı sebeplerinden birini bu nokta teşkil ediyordu[5].
2. Atatürk'ün üzerinde durduğu bir diğer önemli nokta; Müslümanlar arasında batı medeniyetine ve Hristiyanlık dinine karşı oluşan düşmanlıktı. "İslam âlemine dâhil toplumlar ile Hristiyan âlemine dâhil kitleler arasında birbirini affedilmez gören bir düşmanlık vardır. İslamlar, Hıristiyanların, Hıristiyanlar İslamların ebedi düşmanları oldular. Birbirlerini kâfir, düşman olarak gördüler. İki dünya birbirleriyle asırlardan beri bu tahammülsüzlük ve düşmanlıkla yaşadı[6]. Bu düşmanlığın neticesinde, İslam âlemi Batı'nın son dört asırda farklı şekil ve renklerde ortaya koyduğu ilerlemesinden uzak kalmıştı. Hristiyan dünyanın Papaların organize ettiği haçlı seferleri ve bu seferlerde ortaya konulan düşmanlık ve barbarlıklar sonucu Müslümanlar Batı'nın gelişmelerine kayıtsızdı, hatta düşmanlıkla bakıyordu. İşte bu düşmanlık dolayısıyla İslam âlemi silahını bir an elinden bırakmamak mecburiyetinde bulunuyordu. Dolayısıyla devamlı silahla meşgul olmak, düşmanlıkla batının yeniliklerine ilgi göstermemek Atatürk'e

---

5 Atatürk'ün 20 Mart 1923 tarihinde Konya Türk Ocağında gençlerle yaptığı konuşma *ASD II*, s.143.

6 Aynı konuşma, gösterilen yer, s. 144

göre Türk-İslam dünyasının geri kalmasında ve çoğu siyasi yapının bağımsızlığını kaybetmesinin önemli gerekçelerinden birisini oluşturuyordu.

3. Burada sayacağımız son bir sebep de Türk milletinin aydınlarının halktan kopuk oluşlarıdır. Atatürk bu konuya şöyle işaret ediyor: "şimdiye kadar ilerleyememizin, en alt kademede kalışımızın, memleketimizin baştanbaşa bir harabe oluşunun gerçek sebebini şu nokta teşkil etmektedir: İslam âlemi iki sınıftan meydana gelmiştir. Biri çoğunluğu oluşturan halk, diğeri azınlığı meydana getiren aydınlar. Bozuk zihniyetli milletlerde büyük çoğunluk başka hedefe, aydın denen sınıf başka zihniyete sahiptir. Bu iki sınıf arasında tam bir farklılık, zıtlık vardır. Aydınlar halkı kendi hedefine sevk etmek ister; Halk ise bu aydınlara tabi olmak istemez. O da başka bir yön belirlemeye çalışır. Aydın sınıf, telkinle, irşatla çoğunluğu kendi maksadına göre iknaa muvaffak olamayınca başka vasıtalara başvurur. Halka karşı baskı ve zor kullanmaya başlar. Artık burada asıl tahlili noktaya geldik. Halkı ne birinci usul ile ne de zor ve baskı ile kendi hedefimize sürüklemeyi başaramayız"[7].
4. Bu tespitten sonra mevcut durumdan çıkış yollarını sorgulayan Atatürk, "Bunda muvaffak olmak için aydın sınıfla halkın zihniyet ve hedefi arasında tabi bir uyum olmak lazımdır. Yani aydın sınıfın halka göstereceği idealler, halkın ruh ve vicdanından alınmış olmalı" demektedir. Türk toplumundaki uygulama öyle olmuş mudur; aydınların telkinleri milletimizin ruh derinliğinden gelen idealler midir? Sorusu yapılan bir temel yanlışa işaret etmektedir. Atatürk'ün cevabı son dönem ıslahat çabalarına esaslı bir tenkit içermektedir. Aydınlarımız iyi niyetli olsalar da kendi milletini tanımamakta ve değerlerini bilmemektedirler[8].

---

7 Aynı konuşma, *ASD* II, s. 144.

8 "Şüphesiz hayır, münevverlerimiz içinde çok iyi düşünenler vardır. Fakat umumiyet itibarıyla şu hatamız da vardır ki inceleme ve yayınlarımıza zemin olarak genellikle kendi memleketimizi, kendi tarihimizi, kendi geleneklerimizi, kendi hususiyetlerimizi ve ihtiyaçlarımızı almayız. Aydınlarımız belki bütün cihanı, bütün diğer milletleri tanır, lakin kendimizi bilmeyiz". *ASD II*, aynı konuşma, s. 145.

5. Atatürk'e göre ikinci temel yanlış aydınlarımızın yöntemindedir. "Aydınlarımız milletimi en mesut millet yapayım der. Başka milletler nasıl olmuşsa onu da aynen öyle yapayım der. Lakin düşünmeliyiz ki böyle bir anlayış hiçbir devirde başarılı olmuş değildir. Bir millet için saadet olan bir şey diğer millet için felaket olabilir. Aynı sebep ve şartlar birini mesut ettiği halde diğerini mutsuz edebilir. Onun için bu millete gideceği yolu gösterirken dünyanın her türlü ilminden, keşiflerinden, ilerlemelerinden yararlanalım. Lakin unutmayalım ki, asıl temeli kendi işimizden çıkarmak mecburiyetindeyiz[9].

3. Çözüm Nedir? Esaretten Kurtulmak İçin Ne Yapılmalıdır?

Çözüm işinde sorumluluk öncelikle aydın'a aittir. Mustafa Kemal Atatürk, Türk milletinin bulunduğu her coğrafyada layık olduğu yüksek seviyelerde bulunmasını sağlayacak çalışmanın ana yükünü aydınlara ait görmektedir[10]. Memleketi kurtarmak için aydın ile halk zihniyeti arasındaki ayrılığı durdurmak, yürümeye başlamadan evvel "bu iki zihniyet arasında uyumu ortaya çıkarmak lazımdır. Bunun için de biraz halk kitlesinin yürümesini hızlandırmak, biraz da aydınların çok hızlı gitmesi lazımdır. Lakin halka yaklaşmak ve halkla kaynaşmak daha çok ve daha ziyade aydınlara düşen bir vazifedir".

Geleneksel düşünce ve yaşam tarzındaki halkın çağdaşlık yolundaki yürüyüşünü hızlandırmak gerçekten de son üç asırdaki reform çabalarının en önemli problemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bir başka şekil, yaşayış veya anlayışça başka topluma benzemenin dinden çıkmakla eşdeğer görüldüğü bir toplumsal yapı söz konusudur.

Atatürk, Konya Türk Ocağındaki genç muhataplarına yaptığı değerlendirmede uygulanması gereken inkılap yöntemini şöyle izah etmektedir: "Gençlerimiz ve aydınlarımız ne için yürüdüklerini ve ne yapacaklarını evvela kendi dimağlarında iyice kararlaştırmalı, onları halk tarafından iyice anlaşılacak ve kabul edilebilecek bir hale getirmeli, onları ancak ondan

---

9 Aynı konuşma, *ASD II,* s. 145.

10 Aydınlar olarak "Milletimizin tarihini, ruhunu, geleneğini, doğru ve dürüst bir nazarla görmeliyiz. İtiraf edelim ki, hâlâ ve hâlâ aydınlarımızın gençleri arasında halk ile uyum tam değildir.

sonra ortaya atmalıdır…" Zira Türk halkı "çok temiz kalpli, çok asil ruhlu, ilerlemeye çok kabiliyetli bir halktır". Halk bir defa aydınların samimiyetle kendilerine hizmet ettiklerine inanırsa her türlü hareketi derhal kabul edecektir. Dolayısıyla "Gençlerin her şeyden evvel millete güven vermesi lazımdır." Bunun için idealimizi açıklıkla ifade etmeliyiz. Onu imanla duymalı ve onu çok sabırla takip etmeliyiz"[11]. Bunu hayata geçirirken dışardan yardım beklememek ve kendi vicdanına, gücüne dayanmak gerekmektedir.

4. Uygulama Örnekleri:

4.1. Bolşevik Rusya ile İlişkilerde Yöntem: Kendi Kimliğimizi Esas Almak, Birliği Muhafaza Etmek.

Mustafa Kemal Paşa daha TBMM'nin açılışının ikinci günü gizli celsede verdiği geniş izahatta Bolşevikler ile ilişkilerdeki esası ortaya koymuştur. Bolşeviklerin "Yakın zamanlara kadar nereye temas ederse, nereye gelirse daima kendi noktai nazarlarını kabul ettirmek azminde" olduklarına dikkat çekerek rejim ihracı tehlikesinin altını çizmiştir. Bolşeviklerin ilkelerine mukabil "bizim milletimizin de kendine mahsus bir takım noktai nazarları vardır… Milletimizin âdâtı, mukteziyatı diniyesi ve memleketimizin icabatı vardır ki, biz her ne yaparsak kendimizi, kendi âdetimizi, mukteziyâtı diniyemizi nazarı dikkatte tutmak, ona göre kendimize mahsus esaslar vazetmek mecburiyetindeyiz"[12] sözleriyle aslında ne yapılması gerekiyorsa milletin değerlerini dikkate alarak yapmak gerektiğini göstermekteydi. Hiçbir milletin hususi ahlak, adet ve milliyet esaslarına muhalif olmadıklarını, "yalnız istibdada karşı, emperyalistlere düşman" olduklarını belirten Mustafa Kemal Paşa Avrupalıların Türk- Bolşevik iş birliğinden endişe ettiklerine dikkat çekerek aslında "böyle bir şeye (iş birliğine) mecbur olmaksızın, âmali milliyemiz dâhilinde muayyen bir hudutta bizim şeraiti hayatiyemiz, şeraiti

---

[11] Atatürk, "Kişisel çıkarlardan, bayağı arzulardan sıyrılmayı ancak böyle canlı ve alevli ideal sayesinde başaracağız" diyordu. Atatürk'ün 20 Mart 1923 tarihinde Konya Türk Ocağında gençlerle yaptığı konuşma için bkz. *ASD II*, s.145-146.

[12] *T*ürkiye *B*üyük *Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları(TBMMGCZ),* cilt I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, s. 4-5; Kazım Öztürk, *Atatürk'ün TBMM Gizli ve Açık Oturumlarındaki Konuşmaları* I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 85-86.

istiklaliyetimiz temin olunursa" başka bir şey istemenin doğru olmadığı kanaatini de izhar etmiştir. Hayatı ve varlığı muhafaza için dışardan bir kuvvet kaynağı ve kuvvet aramak lazım gelirse, yine "daima kendi noktai nazarlarımız baki kalmak şartıyla her membadan istifade etmeyi caiz gördüklerini" ilan etmişti[13].

Yine Büyük Millet Meclisinde 3 Temmuz 1920 tarihli oturumda siyasi, askeri ve dâhili durum hakkında bilgi verirken; hükümetin Bolşevikliği bakışını sual eden mebuslara hitaben: "bizim için, milletimiz için Bolşevik olalım, olmayalım meselesi mevzu bahs değildir; illa Bolşevik olmak için bir mesele yoktur" diyordu. Mustafa Kemal Paşa, "biz bir milletiz, kendimize mahsus âdatımız vardır, prensibimiz vardır ve biz bunların sadıkıyız" ilkesinin altını çizdikten sonra Bolşeviklerin düşmanımızın düşmanı olduklarını, "kendi maksadımızı kurtarmak için bunlarla birleşebiliriz" sözleriyle de olaya bakışını hiçbir yanlış anlamaya meydan vermeyecek şekilde ortaya koymuştur[14].

Atatürk, milli mücadelede emperyalist dünyaya karşı dış yardım konusundaki arayışları sırasında 26 Nisan 1920 tarihinde Lenin'e gönderdiği bir mektupla Sovyetlerle politik, mali ve askeri destek konusunda görüşmeleri başlatmıştı. Bu görüşmeler için Hariciye vekili Bekir Sami ve İktisat vekili Yusuf Kemal Beyler 5 Mayıs 1920'de alınan kararla Moskova'ya gönderilmişlerdi. Rus tarafının muhtemel isteklerine mukabil Misak-ı Milli ilkelerini esas alacaklardı. Askeri yardım ve politik destek konusunda anlaşılıp 24 Ağustos 1920 tarihli bir dostluk anlaşması parafe edildikten sonra Sovyetlerin Ermeniler lehine Van ve Bitlis'ten toprak verilmesini talep etmeleri[15] ve yardımın bu talebin kabulüne bağlı olduğunu bildirmeleri Rusya tarafında Bolşevik ihtilalinden sonra da zihniyetin değişmediğini göstermiştir. Zira Ermeniler vakit geçirmeden Türk ve Müslüman ahaliye karşı katliama başlamışlardır.

---

13 *TBMMGCZ*, gösterilen yer; Öztürk, gösterilen yer.

14 *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* C. I, s. 72

15 Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, Damla Neşriyat, İstanbul 1990, s. 26; Mehmet Saray, *Dünden Bugüne Türk- Rus İlişkileri*, Kesit Yayınları, İstanbul 2024, s. 180-181. Rusların Türklere karşı Ermenilere destek olmada dağılma sürecinde bile istikrarlı olduğu görülmüştür. Petrolünün %60'ını kendilerine vermeyi reddeden Azerbaycan'a karşı 1990'da kendi orduları ile 1991'de ise Ermeniler vasıtasıyla yaptığı katliamlar ve Karabağ'ın işgal ettirmişlerdir. Bu işgalin ancak 2020 yılında sonlandırılabilmesi yine Türkiye'nin desteği ile mümkün olabilmiştir.

Heyet Başkanı Bekir Sami Bey, vaziyeti TBMM riyasetine arz etmek ve yeni talimat almak üzere Yusuf Kemal Bey'i Ankara'ya göndermiştir. O günün şartlarında 18 Günde Trabzon'a ulaşabilen Yusuf Kemal Bey de Meclise telgraf çekerek durumu izah etmiştir[16]. Hükümet, emperyalizme karşı birlikte mücadeleyi arzu ettiğini, Sovyetlerin toprak taleplerini geri çekmeleri halinde iş birliği yapılabileceğini bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise Yusuf Kemal Bey'in 18 Eylül tarihli telgrafından vaziyeti öğrenir öğrenmez 20 Eylül 1920'de Şark Cephesi kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya Ermenilere karşı harekete geçme emri vermiştir[17].

Mustafa Kemal Paşa, milleti, mukadderatını, mücadelesini ilgilendiren her hususu yakinen takip ederken yukarda izah etmeye çalıştığımız milli değerler çerçevesinde hareket etmiştir. Nitekim Bakü'de 1-7 Eylül 1920 Tarihlerinde toplanan Birinci Doğu Halkları Kurultayına TBMM olarak resmi bir davet almamış olmalarına karşın İbrahim Tâli (Öngören) Bey'i gözlemci olarak göndermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Sovyetlerin bölge halklarına doğrudan müracaatı üzerine de Türkiye'den çok sayıda temsilcinin katıldığı kongreye davet şekline tepki göstermiş ve bu vesilesiyle milli hassasiyeti yeniden gündeme getirmiştir[18]. Paşa mebuslara hitaben yapılmakta olan kongreye davetlerin yapıldığını ve bilhassa civar illerden kongreye katılım olduğunu belirtmiştir. Bu vesileyle "biz

---

16 11 Ekim günü Ankara'ya gelen Yusuf Kemal Bey, hükümete ve meclise bilgi verdiğini ve 17 Ekim Pazar günkü Meclis oturumunda yapılan müzakerede Çiçerin'in teklifinin reddedildiğini belirtmektedir. Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 164-182.

17 Kazım Paşa'nın mahirane harekâtı sonrası Erzurum, Sarıkamış ve Kars kurtarılmış, nihayet Gümrü'de 3 Aralık'ta yapılana anlaşma ile doğuda Ermeni meselesi kapatılarak Sovyetlerin bahane üretmelerine imkân verilmemiştir. Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, s. 831-846.

18 Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuşması konuyla ilgili zabıtlarda ve bütün araştırma eserlerde 14 Ağustos 1920 tarihli oturumda olarak gösterilmiştir. Paşa'nın Erzurum Milletvekili Durak Bey ve arkadaşlarının soru önergesi üzerine verdiği cevapta: "son günlerde Bakü'de beynelmilel bir kongre yapılmaktadır" ifadesinde bir yanlışlık olsa gerektir. Zira üç hafta sonra düzenlenmiş bir toplantı için süreci yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa'nın böyle bir cümle kullanması mümkün değildir. Zabıtların ilk transkriptinde bir hata yapılmış olması akla gelmektedir. Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 1997, s. 92-103, Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, s. 48-49; Yavuz Aslan, *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s. 215-218.

memleket ve milletimizin mevcudiyetini ve istiklalini kurtarmak için karar verdiğimiz zaman kendi nokta-i nazarlarımıza tâbi bulunuyorduk ve kendi kuvvetimize istinad ediyorduk. Hiçbir kimseden ders almadık, hiç kimsenin muğfil mevaidine aldanarak işe girişmedik. Bizim nokta-i nazarlarımız, bizim prensiplerimiz cümlece malumdur ki, Bolşevik prensipleri değildir"[19] dedikten sonra bu prensipleri millete kabul ettirmek için şimdiye kadar hiç düşünmediklerini, hiç teşebbüste bulunmadıklarını ifade etmiştir. Türk milletinin yaşaması ve ilerlemesi için "kendi kabiliyet-i hazmiyesiyle mütenasip olan nokta-i nazarlar" ile hareket edilmesine inandıklarını belirtmiştir. Bu bakış açısının halkçılık olduğunu; "kuvvetin, kudretin, hâkimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesi, halkın elinde bulundurulması" olduğunu izah etmiştir. Dünyanın en kuvvetli esası, prensibi olan halkçılığın ise Bolşevik prensipleriyle çelişmediğine dikkat çekmiştir. Atatürk, Bolşevikliğin millet içinde mağdur bir sınıf halkı dikkate aldığını, hâlbuki Türk milletinin bütünüyle mağdur ve mazlum olduğunu dile getirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa "açık, samimi ve kati olarak ifade ediyorum. Memleket ve milletimizi kurtarabilmek için, memleketin ahengini, intizamını muhafaza etmek lâzımdır"[20] esasını belirledikten sonra her tarafta çeşitli bakış açılarının, farklı teşebbüslerin ve değişik durumların ortaya çıkabileceğine işaret etmiştir. Türk milletinin "her taraftan, hariçten ve haricin tesiriyle dâhilden namütenahi taarruzlara, hücumlara maruz bulunduğunu" tespitle birlikte bu vaziyet içinde "bizim için esas, sâkitane vahdeti muhafaza etmektir" şeklinde çıkış yolunu göstermiştir. Birliğin tek tek teşebbüsler ile parçalanması halinde elde edilecek çok parlak da olsa milletin bütününü kurtarmak kabiliyetinden mahrum kalacaktır. Dolayısıyla davet olunup gidenlerin orada tartışılan esasları kabul edip memlekete getirmeleri, uygulamaya çalışmalarının doğru bir yol olmadığını da ihtar etmiştir. Bütün bu uyarılara ilaveten Kazım Karabekir Paşa vasıtasıyla Kurultaya gönderilenlere verilen talimatta dahi toplumun hassasiyetine ve mücadelenin dünyaya aktarılmasına verilen önem dikkat çekmektedir. "1. İdari inkılap yaptık. İçtimai inkılap ta adet ve dinimiz itibariyle müsaittir. Ancak henüz vakti değildir. Çünkü emperyalist Avrupalılarla ve İstanbul hükümeti ile harp halindeyiz. Aşağıdan

[19] *ASD* I, s. 102.

[20] *ASD* I, s. 103.

yukarıya gelebilecek bir inkılap yıkılışımıza sebep olur. Temsilcilerimiz müzakereleri dinlemeli ve bize haber vermelidir. 2. Anadolu'nun inkılapçılığını Avrupalı delegelere anlatmak; memleketimizin idarî tarzı ve siyaseti hakkında en iyi usul ve şekil ne olabileceğini onlara anlatmak"[21].

5. Türkistan Milli Birliği ve Mustafa Kemal:

Büyük Millet Meclisi Reisi M. Kemal Paşa,11 Ekim 1920 tarihinde verdiği bir takrir ile "TBMM azasından Tevfik Rüştü, İsmail Suphi, Besim Atalay ve Fuat (Carım) Beyler tetkikat-ı ilmiye olarak Moskova sefaret heyetiyle birlikte" gideceklerinden izinli sayılmalarını istemiştir. Paşa, "Rusya'ya bir sefaret heyeti gönderiyoruz. Bu heyet-i sefaret esasen malum olan ve mazbut olan kadrosu dâhilindedir. Fakat Rusya'da ve Rusya ile temasta namütenahi (çok sayıda) İslam kitleleri vardır. Bu İslam kitleleri için de bizim ifa edebileceğimiz birtakım hususi, mahrem ve fevkalade vazifelerimiz vardır"[22] sözleriyle hareketin gayesine işaret etmekteydi. "Sırf bu vazifeyi mahsusayı ifa ettirebilmek, takip ettirebilmek, icabında izhar ettirebilmek için oluşturulan" heyet Bolşevikler gibi Türkiye'ye rejim ihracını hedefleyen bir muhatap söz konusu ise elbette böyle bir vazifenin ne olduğu ilan edilerek gönderilemezdi. Heyet, Rusya'ya elçi olarak gönderilen Ali Fuat Paşa'nın başkanlığı altında faaliyet gösterecekti.

Uluslararası ilişkilerin tabiatı gereği heyetin ne yapacağı açıklanmayarak elçilik heyetinin kadrosuna ilim heyeti adıyla ilave edildiğini belirtiyordu. Ancak Mustafa Kemal Paşa, "Heyet-i ilmiye denildiği zaman manasından istidlal edildiği gibi orada yalnız tetkikat-ı ilmiye yapacak değildir. İfade ettiğim gibi vazaif-i mahsusa ifa edecektir" diyordu. Ali Fuat Paşa ile birlikte heyet-i ilmiye olarak gönderilen heyetten Burdur mebusu İsmail Suphi Bey Türkistan'a gönderilmiştir. 1921 Temmuz ayı sonlarında Buhara'ya varan İ. Suphi Bey'in vazifesi Atatürk'ün direktifleri istikametinde 'Türkistan Milli Birliği'nin kuruluşu için Türkistan liderleri arasında arabuluculuk yapmaktı" [23].

---

[21] Ali Fuad Cebesoy'dan naklen Yavuz Aslan, *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, s. 231.

[22] 11 Ekim 1920 tarihli oturum için bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* C. I, s. 153-154.

[23] Mehmet Saray *Atatürk'ün Sovyet Politikası* İstanbul 1990, s.65-66. Heyetin diğer üyeleri ve faaliyetleri hakkında bir bilgiye maalesef sahip değiliz.

Z.V.Togan onun için "O resmen, güya Komünist Partisi taraftarı bir Türk mebus olarak seyahat ediyordu. Bu cihetten Türkistan'da serbest gezmek imkânını elde etmişti. Hatta Hive'ye bile gidip geldi. Fakat kendisi Mustafa Kemal Paşa tarafından vazifelendirilmişti" demektedir. Togan, Türk heyetinin faaliyetlerini şöyle aktarmaktadır. "Bu zat Buhara'da iken benimle birkaç defa görüştükten sonra benim ricamı kabul ederek o zaman birbirlerine rakip Özbek ve Tacik zümreleriyle görüştü. Türkistan Milli Birliğinin yani müşterek komitesinin kurulmasının bir çıkmaza uğramış olmasından endişe duydu, tarafların bir akşam bir yerde toplanmalarını teklif etti. 30 Temmuz akşamı Mirza Abdülkadir'in evinde toplandık. İsmail Suphi Bey önce taraflarla konuşarak Müşterek komite riyasetine beni intihap etmelerini teklif etmiş, onun bu teklifi kabul edilmişti. Akşam toplantısında güzel bir nutuk söyledi. Aynı teklifi yaptı. İttifakla kabul ettiler. Merkez komitenin diğer azaları da orada intihap edildi. Bununla ben Ağustos 2 de Türkistan Milli Birliğinin yani Müşterek komitenin reisi sıfatıyla faaliyete geçtim. Bu kritik günlerde yani Türkiye'den Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderilen bu mebusun Kazak Alaş-Orda mümessillerinin, bilhassa Dinşe'nin ve Afgan sefiri Abdürresul Han'ın Türkistan için bir milli mücadele merkezi kurulmasında kati ve nihai tesirleri oldu" demektedir"[24].

Türkistan'ın mevcut durumunu içerden bir göz sıfatıyla değerlendiren Togan zemini ve neyin yapılıp yapılamayacağını şöyle izah etmektedir: "Burada herkes Türkistancıdır. Hazar denizinin güneyinde İranlı, kuzeyinde Rus ahalinin kesafetine dair istatistik malumatı olan adamlar Türkiye ile Türkistan'ın müşterek siyasi davası olacağını düşünmezler bile. Aradaki münasebetlerin ancak İslamiyet ve Türk kültürü esasında inkişaf ettirileceği yolunda propaganda yapılabilir. Buna vaziyet müsaittir. Her Türkmen, Özbek ve Kazak, "kuvveti varsa Türk gelsin bizi alsın" der. Panislamizm ve Pantürkizm'den kaçınır görünen münevver Rusların bu işin mümkün olmasına inanmaları yüzünden korktuğunu görünce, bu fikre inandığından, Rusların kendisine karşı münasebetinin sertleşeceğini görür. Yoksa Türklerin vahdetini istemeyen münevver ortada yoktur. 'Hayal peşinde koşup Rus'u boşuna kızdırmayalım' der. Yahut da sadece gafildir"[25].

---

[24] Zeki Velidi Togan, *Hatıralar,* (yayına hazırlayan İsenbike Togan) Ankara 1999, s. 321; Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1990, s. 66

[25] Togan, *Hatıralar*, s. 332.

1921'de Cemal ve Halil Paşalar ile görüşen Z.V.Togan, "onların fikri Türkistan işini Türkiye'ye yardım bakımından yürütmek, Batıda müttefiklere karşı kaybedilen savaşı Orta Asya'da devam ettirmekti" tespitinde bulunmuştur. Cemal Paşa için, "Afganistan'ın yardımıyla Hindistan'da isyan çıkaracağını ve Türkistan'da isyan halinde olan Türkleri de Sovyetlerin yardımıyla kendi İslam ordusuna alabileceğini zannederek ciddi hareketlerde bulunuyordu" diyen Togan muhataplarının programsız ve hayalci olduklarına işaret ediyordu: Türkistan'dan bakınca "Bunlar tamamıyla hayali fikirlerdi. Biz ise Türkistan davasına ancak Türkistan mikyasında yapılacak bir iş nazarıyla bakıyorduk. Bunun Türkiye'deki harekâtla, Hindistan'da İngiliz hâkimiyetini yıkmak fikriyle karıştırılmasına muhaliftik". Mevcut durumun Türkistan'dakilere, Shakespeare'in Kral Lear için söylediği "Ben öylesine büyük işler yapmak istiyorum ki, dünyayı sarssın, fakat bu işlerin ne olabileceğini kendim de bilmiyorum" repliğini hatırlattığı ironisini dile getiriyordu. Yine Togan, "Enver Paşa ve arkadaşları Liva-i İslam gibi mecmualar ile İslam âleminin birliği namına müttefikler aleyhine ve Sovyetler ile anlaşma lehine propagandada bulunuyordu. Türklerin müttefiklerle haklı ve hayati hesapları ile Türkistan'ın Sovyetler ile ölüm kalım mücadelesini birleştirmek mümkün olmadığından Enver Paşa'nın bu propagandasına çok canımız sıkılıyordu" sözleriyle İttihatçıların hedeflerinin Türkistan şartlarına ve anlayışına uymadığını belirtiyordu. Togan'ın 1923'te Türkistan'daki durum ve Enver Paşa'nın faaliyetleri hakkında Türkiye'ye gönderdiği raporda Rusya İslamlarının Türkiye İran ve Afganistan üçlüsünün aynı derecede ilgilenmeleri gereken meseleler olduğu hususu vardı. Bu raporu okuduğunu Atatürk 1930'daki görüşmesinde kendisi ifade etmiştir.

Togan daha 1920 Mayıs'ında Cemal Paşa ile yaptığı görüşmede izlenimlerini "Sovyetlerin durumunu anlayamayan insanların hayalleri gibi" sözleriyle aktarıyordu. Ona göre "Sovyetler Orta Asya kavimlerinin herhangi bir vesile ile bilhassa Türkiyeliler tarafından teşkilatlandırılmasından müttefiklerden korktuklarından daha fazla korkuyorlardı". "Ben Orta Asya da Sovyetlerle mücadele eden kuvvetleri teşkilatlandırmak için gitmek istediğimi söylediğimde Cemal Paşa "aman bunu yapmayın, biz hepimiz Sovyetler ile bir olalım hatta isyan halinde olan Türkistanlıları dahi Sovyetlerin yardımı ile kuracağım orduya alalım"

diyordu. Bu tasavvurlarının sonunda büyük bir hayal kırıklığından başka bir netice vermeyeceğini, isyan hareketleri ise istenilen neticeyi vermediği takdirde dahi Türkistanlıları Rusların boyunduruğuna karşı mücadeleye alıştıracağını, zaten esas düşmanımızın bünyemizin uyuşukluğu, askerlikten uzak kalmış olmamız ve Ruslara ısınmaya başlamamız olduğunu söyledim". Söz konusu görüşmelerin başlıca Mustafa Kemal Paşa tarafından Erzurum'dan gönderilen bir telgraf vasıtasıyla başladığını belirten Togan, "Orenburg Hükümeti İslamiyesi Reisi sıfatıyla kendisine Orenburg'dan İsterlitamak'a oradan da Moskova'ya gönderilen bu telgrafta kardeşlik hisleri izhar edildiğini ve münasebet tesisi tavsiye olunduğunu kaydetmiştir. Bu telgrafı yaşayan ve mücadele halinde olan yeni Türkiye'den vasıtasız gelen ilk haber olarak gören Togan kendi devletlerinin isminin duyulmasından memnun ancak yıkılmak üzere olmasından da üzgündür[26].

Zeki Velidi Togan, 17 Mart 1923'te Meşhed'te "Ankara'da Mustafa Kemal Paşa tarafından Meşhed'e açılan konsolosluk ve gönderilen heyette Sami, Tahsin (Baç, Türkiye'nin Moskova sefareti sekreteri, sonra Atatürk'ün manevi kızlarından Sabiha ile evlenerek maiyetine girmiş) ve Feridun (Kandemir) Beyler ile sekiz saat görüştüğünü bildirmektedir. Togan, Sami Bey'in tavsiyesine uyarak o gün Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet ve Köprülü Fuat Beylere Türkistan vaziyetini bildirerek ve Gazi Mustafa Kemal Paşaya da tazimatımı arz eylemeleri ricası ile kısa mektuplar yazdım" demektedir. 16 Nisan'da Şehbenderliğin bulunduğu binanın üzerine Türk bayrağını çekme merasimine katılan Togan, aynı tarz şehbenderliklerin Herat ve Belh'teki Afgan hükümetlerinin rızasıyla açılabileceklerini Sami bey bana anlatmıştı" diyordu. Togan, bölgede Türk temsilciliklerinin açılması ve bir telsiz telgraf hattı vasıtasıyla Ankara ile doğrudan haberleşmeyi teklif ettiğinin anlaşılması üzerine Sovyetlerin suikastına maruz kalmamak için Türkistan Milli Birlik Cemiyeti üyeleri tarafından uyarıldığını da kaydetmektedir.[27]

Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beyler heyetinden sonra Moskova'ya Büyükelçi olarak giden Ali Fuat(Cebesoy) Paşa'nın da heyetine yapılan

---

[26] Togan, *Hatıralar*, s. 276.

[27] Togan, *Hatıralar,* s. 406-407.

muameleden dolayı elçilik heyetiyle Türkiye'ye dönmesi üzerine Atatürk, yakın tehlikeyi "Garplılar gaflet edecek olurlarsa eskisinden daha kuvvetli emperyalist bir Rusya meydana çıkabilir. Verdiğiniz malumattan anlaşıldığına göre haklarımızdan hiç birisinin feda edilmesine razı olmamışsınız, çok doğru bir yol takip etmişsiniz. Sizi oyuna getirmek için birçok çarelere başvurmuşlar, fakat aldanmamışsınız. Sovyet Rusya ile daima iyi komşu olmaya gayret etmeliyiz. Fakat ne haklarımızdan en küçük bir şey feda etmeliyiz ve ne de oyunlarına kapılmalıyız" diyerek göstermiştir [28].

6. Atatürk'ün Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği İdeali:

1920 Nisan'ında Mustafa Kemal Paşa'nın girişimiyle başlayan ilişkiler ikinci dünya savaşı yıllarına kadar kontrollü bir şekilde devam ettirilerek ne Sovyetlerin rejim ihracına izin verilmiş, ne de ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesinden vazgeçilmiştir. Bununla birlikte Türk dünyasının kültürel alanda birliği ideali için çalışmaktan geri durulmamıştır. Atatürk'ün direktifleriyle 1930'da Türk Ocaklarının bünyesinde kurulan Türk Tarihi Tedkik Heyeti, Ocağın kapatılmasıyla 1931'de Türk Tarihi Tedkik Cemiyetine dönüştürülmüş, 1932'de ise Türk Dili Tedkik Cemiyeti kurularak birlikte milli kültür araştırmaları için faaliyete geçirilmiştir. Atatürk her iki kurumun çalışmalarında ihtiyaç duyacağı kaynağı vasiyetinde de belirttiği üzere karşılamıştır. Türk Ocaklarının yerine tesis edilen Halkevlerinin dil-edebiyat-tarih şubelerine verilen yazılı ve sözlü milli kültür değerlerinin toplanması ve ilgili kurumlarda işlenmesi görevi hem ilmî hem toplumsal bir mahiyet taşımaktadır. Bu kurumların hedefleri konusundaki en çarpıcı örnek Cumhuriyetin onuncu yıl kutlamaları sırasında yaşanmıştır. Şahidi o dönem Ankara'da emniyet müdürü, sonra vali, milletvekili, dışişleri bakanı ve nihayet Cumhurbaşkanı vekili gibi üst düzey devlet görevleri yapmış olan İhsan Sabri Çağlayangildir.

Atatürk bu ideal ve azmini Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu yıl kutlamalarında Ziraat Bankası genel müdürlük binasındaki baloya iştiraki sırasında ortaya koymuştur. Kendisine hitaben yapılan; "Paşam, ben

---

[28] Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara 1982, s. 452.

size, sizden şikâyete geldim. Evvela bürokrasiden şikâyet edeceğim. Sen reformlar yaptın, ama yapıyı değiştirmedin. Osmanlı'dan kalma köhne zihniyet değişmedi. Cumhuriyet de kalkınma da maddi işlerdir. İdeal değildir. Gençlik ideoloji ister. İdeoloji tutulmaz, yaklaştıkça uzaklaşır Gençlik nereye gidecek?" eleştiri ve sorusuna verdiği cevabı takipçilerine miras bırakmıştır. Atatürk soruyu soran gence hitaben: "Sen Türk müsün? Diye sorduktan sonra, Türklükten büyük ideal olur mu? Sözleriyle düşüncesini şöyle izah etmiştir:

Dünyadaki Türklerin sayısını soran Atatürk, "on beş milyon" cevabını almıştır. Muhatabının sadece Türkiye Türklerini kastetmesi üzerine, "Biz on beş milyonuz. Dünyadaki Türkler on beş milyondan ibaret değil. Şu haritaya bak. Dünyanın her tarafında Türkler yaşıyor. Bugün için siyasi bir vahdet düşünülemez. Çeşitli engeller var. Güneş dil teorisi üzerinde durmam bunun için. Dil-tarih inkılâbını yaymak istiyorum. Meseleye bir kültür birliğinden başlamak lazımdır. Evvela lehçemizi düzeltelim. Türkiye'de konuşulan Türkçe bütün Türk âleminde anlaşılmalıdır. Zamanla kültür vahdeti siyasi vahdete erişir. Ama yüz sene sonra, ama elli sene sonra… Bundan büyük ideal olur mu?"[29]. Bu cevap Türk Milliyetçilerinin takip edeceği hedefin tarif etmektedir.

Netice:

Bu idealin gerçekleşmesi için gereken ilmi ve kültürel altyapı çalışmalarının Türkiye'de yapılmadığı Sovyetler Birliğinin dağılması üzerine bütün açıklığıyla ortaya çıkmıştır. 1938'den bu yana hemen bütün hükümetlerin Atatürkçülük, ilke ve inkılaplarının taraftarlığı ve takipçiliği iddialarına ve imkânların müsait olmasına karşın fiili anlamda bunu gerçekleştirecek çalışmalar yapılmamıştır. Atatürk'ün ısrarla belirttiği "milletin kabiliyet-i hazmiyesiyle mütenasip nokta-i nazarlarla hareket edilmesi" ilkesi adeta unutulmuş, gelenekselleşmiş din anlayışına karşı laiklik uygulamalarının bilinçsiz kadrolar eliyle ve radikal biçimde uygulanması devlet toplum birlikteliğini zedeleyerek hükümetlerin etkisini azaltmıştır. Milli kültür eksenli eğitim politikalarının terk edilerek Latin ve Grek tarih ve kültürüne yönelmek Türk dünyasına

[29] Tanju Cılızoğlu (yayına hazırlayan) İhsan Sabri Çağlayangil'in *Anıları, Kader Bizi Una Değil, Üne İtti,* Ankara 2007, s. 78.

olan ilgiyi olumsuz yönde etkilemiştir. 1938-1980 yılları arasında uygulanan eğitim ve kültür politikaları ise genç nesilleri Atatürk'ün en büyük ideal olarak gösterdiği Türk dünyasının kültür birliği hedefinden tamamen uzaklaştırmıştı.

Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra kurulan Türk Cumhuriyetlerini ilk günlerinde siyasi olarak tanıyan ve uluslararası camiada kabul görmeleri için çalışan bir siyaset izlemiştir. Türk Dışişlerinin kıdemli diplomatlardan oluşturduğu, başkanlığını Büyükelçi Bilal Şimşir'in yaptığı üç kişilik bir heyet ile yeni bağımsızlıklarını ilan etmiş Cumhuriyetlerin başkanlarıyla yapılan istişare görüşmelerinden sonra birlik ve ortak kimlik konusunda birbiri ardına adımlar atılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın talimatıyla 24 Ocak 1992'de çıkarılan 480 sayılı Kanun hükmünde Kararname ile Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Türk İş birliği ve Kalkınma Ajansını (TİKA) kurarak çok önemli bir süreci başlatmıştır. Teşkilat, Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e devam eden Türk dünyasında birlik ideali çerçevesinde faaliyet gösterecekti. İlk çalışmalar Türk Cumhuriyetleri arasında dil ve kültür birliğinin zeminini oluşturacak ortak alfabe, ortak tarih yazımı projeleri olmuştur[30]. Aynı zamanda Millî Eğitim Bakanlığı, Yüksek Öğretim Kurulu ile iş birliği halinde her cumhuriyetten gelecek öğrencilerin oluşturacağı on bin öğrencinin her ihtiyacının karşılanarak Türkiye Üniversitelerinde okutulması projesi hayata geçirilmiştir. Ancak gerek ortaya çıkan mâli sıkıntılar gerekse düşünce ve ideal olarak idari, siyasi ve kültürel kadroların böyle bir birlik fikri için hazırlanmamış olmalarından kaynaklanan problemler beklenen neticelerin ortaya çıkmasına izin vermemiştir[31]. 1992'de Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın inisiyatifiyle başlayan "Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri sonunda 'Türk Dili Konuşan Ülkeler İş birliği Konseyi, Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi, Uluslararası Türk Kültürü

---

30 Tez danışmanım, muhterem hocam Mehmet Saray, bu kuruluşta 1992-1996 yılları arasında eğitim ve kültür koordinatörü olarak görev yapmış, karşılaştığı sıkıntılara da hatıralarında yer vermiştir. Bkz. Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Neler Oldu*? Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014, s. 56-86.

31 Saray, *Türk Dünyasında Neler Oldu*? s. 105-108.

Teşkilatı, Hoca Ahmed Yesevi Türk Kazak Üniversitesi, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi ve nihayet Türk Akademisi gibi son derece önemli gelişmeler sağlanmıştır. Bununla birlikte müşterek alfabe, ortak tarih yazımı gibi konularda henüz netice alınamamıştır. Teşkilatlanma sürecinde Özbekistan ve Türkmenistan'ın tereddütleri giderilememiştir.

Türkiye'nin; Cumhuriyetlerin uzun Sovyet idaresi yıllarının kalıcı etkilerini dikkate almadan hemen birlik oluşturma heyecanıyla giriştiği faaliyetlerin beklenen neticeleri vermemesinde şaşılacak bir şey yoktur. Zira ideal büyük, şartlar çetindir. Atatürk'ün idealize ettiği kültür birliği için "Ama yüz sene, ama elli sene sonra… Bundan büyük ideal olur mu?" anlayışıyla devlet ve millet olarak Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, fikirde, iş'te birlik" düsturunu hayata geçirmek için bıkmadan, usanmadan çalışmaya devam etmek gerekmektedir. Zira büyük milletlerin idealleri de büyüktür. Elli sene yüz sene Türk milletinin cihan hâkimiyeti mefkûresini yeniden kazanması için uzun süreler değildir. Türk dünyasının bu gününü anlamada ve geleceğini belirlemedeki en önemli düstur: gerçekleri dikkate alan, uygulanabilirliği olan politikalar üzerinde çalışmak olmalıdır. Bunu yaparken elbette objektif olarak tarihi geçmişten ibret almak, ders çıkarmak lazımdır. Aksi halde gelecek tarihe ibret olmak kaçınılmaz görünmektedir.

Kaynakça,

Aslan, Yavuz, *Birinci Doğu Halkları Kurultayı,* Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

Cebesoy, Ali Fuat, Moskova *Hatıraları*, Ankara 1982.

İhsan Sabri Çağlayangil'in *Anıları*, Kader Bizi Una Değil, Üne İtti, (yayına hazırlayan Tanju, Cılızoğlu), Ankara 2007.

Kocatürk, Utkan, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005.

Öztürk, Kazım, *Atatürk'ün TBMM Gizli ve Açık Oturumlarındaki Konuşmaları* I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990,

Saray, Mehmet, Atatürk *ve Türk Dünyası*, İstanbul 1990

Saray, Mehmet, Atatürk'ün *Sovyet Politikası,* İstanbul 1990.

Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Neler Oldu?* Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014,

Saray, Mehmet, *Celâl Bayar'la Son Mülâkat*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2024,

Togan, Zeki Velidi, Hatıralar, (yayına hazırlayan İsenbike Togan). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ), cilt I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.

Zeki Velidi Togan'ın Türkistan'daki Enver Paşa ve Basmacılarla İlgili Yayımlanmamış İki Raporu

Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğru*

Two Unpublished Reports by Zeki Velidi (Togan) on Enver Pasha and the Basmajis in Turkestan

The famous Turkish historian Zeki Velidi Togan (1890-1970), before becoming a Turkish citizen, had two secret meetings with the Turkish Consul General in Mashhad, Sami Bey, together with his friend Abdülkadir Cılkubay Süleymanoğlu in 1923. Sami Bey converted these meetings into two reports and submitted them to the Ministry of Foreign Affairs and the General Staff in Ankara through the Turkish Embassy in Tehran. The reports released by the Turkish State Archives in 2023 will be published here in full text for the first time. One of them is eight pages. The other is five pages. Sami Bey stated that the information he obtained about the Basmacı Movement and Anwar Pasha's activities in Turkestan was important for Turkey's Central Asia policy. The first report was prepared on March 19, 1923 under the title 'Report on Turkestan and Its Surroundings'. The second report was prepared on May 1, 1923 under the title of 'About the Activities of Anwar and Cemal Pashas in Turkestan'. Some of the information in the second report was also published in the March 8, 1923 issue of the Bolshevik Turkestan Newspaper published in Ashgabat before the interview. These reports prepared on Enver Pasha and the Basmaji based on the interview with Zeki Velidi in Mashhad filled a gap in the Turkish Ministry of Foreign Affairs in Ankara. Before Zeki Velidi came to Turkey, his name was learned by the Turkish Ministry of Foreign Affairs and the Turkist politicians of the period. It can be argued that these

* Ege Üniversitesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye. Orcid: 0000-0003-0647-519X

reports paved the way for him in Turkey and made him known. However, it is not enough to evaluate Anwar Pasha and the Basmaji Movement solely based on these reports.

Key Words: Turkestan, Basmaji, Anwar Pasha, Djemal Pasha, Zeki Velidi, Central Asia

Zeki Velidi Togan'ın Türkistan'daki Enver Paşa ve Basmacılarla İlgili İki Raporu

Ünlü Türk tarihçi Zeki Velidi Togan (1890-1970), Türk vatandaşlığına geçmeden önce, 1923 yılında arkadaşı Abdülkadir Cılkubay Süleymanoğlu ile birlikte Meşhed'deki Türk Başkonsolosu Sami Bey ile iki gizli görüşme yapmıştır. Sami Bey, bu görüşmeleri iki rapora dönüştürerek Tahran'daki Türk Büyükelçiliği aracılığıyla Ankara'daki Dışişleri Bakanlığı'na ve Genelkurmay Başkanlığı'na sunmuştur. 2023 yılında Türkiye Devlet Arşivleri'nde okuyucuyla buluşan bu raporlar, ilk kez tam metin olarak tarafımızca yayınlanmaktadır. Bunlardan biri sekiz sayfa, diğeri ise beş sayfadır. Sami Bey, Basmacı Hareketi ve Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetleri hakkında elde ettiği bilgilerin, Türkiye'nin Orta Asya politikası açısından önemli olduğunu belirtmiştir. İlk rapor 19 Mart 1923'te 'Türkistan ve Çevresi Hakkında Rapor' başlığıyla hazırlanmıştır. İkinci rapor ise 1 Mayıs 1923'te 'Enver ve Cemal Paşaların Türkistan'daki Faaliyetleri Hakkında' başlığıyla hazırlanmıştır. İkinci rapordaki bilgilerin bir kısmı, mülakattan önce Aşkabat'ta yayınlanan Bolşevik Türkistan Haberleri gazetesinin 8 Mart 1923 tarihli sayısında da yayınlanmıştır. Zeki Velidi ile Meşhed'de yapılan mülakata dayanarak Enver Paşa ve Basmacılar hakkında hazırlanan bu raporlar, Ankara'daki Türk Dışişleri Bakanlığı'nda bir boşluğu doldurmuştur. Zeki Velidi Türkiye'ye gelmeden önce ismi Türk Dışişleri Bakanlığı ve dönemin Türkçü politikacıları tarafından bilinir olmuştur. Bu raporlardan dolayı Türkiye'de onun önünün açıldığı ve tanındığı ileri sürülebilir. Ancak Enver Paşa ve Basmacı Hareketi'ni yalnızca bu raporlar üzerinden değerlendirmek yeterli değildir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Enver Paşa, Cemal Paşa, Basmacılar, Orta Asya, Zeki Velidi

Giriş

Türkiye'nin Meşhed Başkonsolosu Sami Bey[1], 1923 yılında, Meşhed'de, 'Orta Asya İttihad-ı Milli Cemiyeti Merkez Komitesi üyesi ve Başkurdistan Cumhuriyeti'nin sabık cumhurbaşkanı'[2] sıfatıyla Zeki Velidi[3] (1890-1970) ile onun arkadaşı Abdülkadir Cılkubay Süleymanoğlu'yla gizli bir mülakat yapmıştır. Türk Hariciyesi tutanaklarında bu mülakatın Başkurtça yapıldığı yazılıdır. Zeki Velidi ve arkadaşının verdiği bilgiler, Sami Bey tarafından Türkiye Türkçesiyle sekiz sayfalık bir rapor haline getirilmiş; Ankara'da Türk Hariciyesi ile Genelkurmay'a sunulmuştur. Bu ve diğer mülakatlar, Türkiye Dışişleri Bakanlığı Arşiv Kayıtlarına 'Enver ve Cemal Paşaların Türkistan'daki faaliyetleri, Basmacı Hareketi ve Türkistan'daki siyasi duruma dair Ahmed Zeki Velidi Togan tarafından yazılan rapor' şeklinde geçmiştir. Sami Bey, mülakattan oluşturduğu beş sayfalık 19 Mart 1923 tarihli raporunu, Makü Zabitliği yoluyla, Meşhed'den Türkiye'ye göndermek istemişse de, aynı yıl içinde zabitliğin kaldırılmasıyla gönderememiştir. Onun yerine raporu, Türkiye'nin Tahran Elçiliğine göndermiştir. Sekiz sayfalık ikinci raporun tarihi, 15 Mayıs 1923'tür. Türkiye'nin Tahran sefiri Mehmed Emin Bey, raporu önemli görerek, Türkiye Dışişleri Bakanlığına iletmiştir. İkinci raporda yer alan bilgilerin bir kısmının, mülakattan önce, Aşkabad'da çıkan *Türkistan Haberleri* isimli Bolşevik gazetesinin 8 Mart 1923 tarihli nüshasında yayınlandığı anlaşılmaktadır. Zeki Velidi, verdiği mülakatta, Buhara'da Enver Paşa ile görüştüğünü ve ona Basmacılar hakkında malumat verdiğini ifade etmektedir. Enver Paşa ile birlikte hareket eden Muhyiddin Bey'in[4], köken

---

1 Zeki Velidi, Sami Bey'in, 17 Mart 1923'te Mustafa Kemal tarafından, yeni kurulan hükümetin Meşhed konsolosu olarak atandığını; 'Sahra-yı Kebir seyyahı' olarak bilindiğini, onun eski Jön Türklerden ve Enver Paşa'nın yakınlarından biri olduğunu belirtir (*Hatıralar,* s. 406).

2 Böyle bir cemiyetin gerçekte var olup olmadığı ve faaliyetleri üzerine başkaca bir araştırma yapmak gerekir. Ayrıca Zeki Velidi'nin Başkurdistan Cumhuriyetinin eski cumhurbaşkanı olup olmadığını tartışmak veya araştırmak da bu yazının konusu değildir. Ankara'da Milli Kütüphane'de korunduğu belirtilen Zeki Velidi'nin not defterini de ne yazık ki inceleme imkanım olmamıştır.

3 Zeki Velidi üzerine en yeni araştırmalardan biri Serkan Acar tarafından yapılmıştır. Bkz. *Zeki Velidi Togan: İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıraları*, İstanbul 2021, kronik yayınları.

4 Muhyiddin Bey, Enver Paşa'nın yaveri olup Kırgız aşiret reisi ve Basmacı reislerindendi. Raporlarda isimleri geçen Türkistan'da görevli Osmanlı subayları ile yerel

olarak Kırgız kabilesi reislerinden olduğu ifade edilmektedir. İlk raporda, Enver Paşa'nın ölümünden sonra Türkistan'da kalan son Basmacı 'çetelerinden' söz edilmektedir. Türk Hükümeti, Türkistan'ın siyasi durumuyla ilgili başka raporları kabul ettiyse de, ikinci rapor, Basmacılar ve Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetleri üzerine yeni ve önemli bilgiler içerdiği için Türkiye Hariciyesi tarafından önemli olarak görülmüştür. Zeki Velidi, *Hatıralar*'ında bu raporlardan söz eder ama eserlerinde bu raporlar tam metin olarak yer almaz.[5] O, 15 Mayıs tarihli raporu, Sami Bey'in tavsiyesiyle yazdığını, birer nüshasını Yusuf Akçura (1876-1935), Rauf Orbay (1881-1964), Ağaoğlu Ahmet (1869-1939) ve İsmail Suphi Beylere (Soysallıoğlu, 1884-1967) gönderdiğini belirtir. 'Osmanlıcaya benzetilmeğe uğraşılan Orta Asya Türk şiveleri karışımı bir dilde yazılmış olan bu raporun' Mustafa Kemal (1881-1938) tarafından dikkatle okunduğunu; 1930'da kendisi Atatürk'ün ağzından öğrenmiştir. Nitekim kendi ifadesine göre, 'Türkiye Hariciye Arşivi'nde mahfuz kalan bu yazılar' hakkında, 1927 yılında Ahmet Hikmet Müftüoğlu (1870-1927), Zeki Velidi'ye şu notu göndermiştir: 'Bu derslerinizin dili artık buranın Türkçesi, kolay ve lezzetle okunuyor. Fakat ben sizin Orta Asya şivesi ile Meşhed'den yazmış olduğunuz raporları da bütün okuma müşkilatına rağmen, kemal-i dikkat ile okumuştum. Orada hadisâtı tam sadakat ve samimiyet ile önümüze sermiş ve Türkiye'nin istikbali için de kıymetli düşüncelerinizi yazmıştınız. Eğer siz hayatınızda hiçbir eser yazmayıp, bize ancak o Meşhed'den yazılmış olan raporları miras bırakmış olsaydınız, bunlar memleketimizde hatıralarınızı ebedileştirmek için kâfi gelirdi. Fakat o yazılar Türk tarihinin en son safhalarını ifade etmektedir…'. Yine, Zeki Velidi bu raporların hazırlanmasıyla ilgili olarak şu bilgileri verir: 'Sami Bey, …benim Meşhed'de bulunduğumu duyar duymaz Azerbaycanlı Hacı Kâzım Rızayev'in evine gelmemi isteyip haber gönderdi. Akşam yemeğini de orada yemek üzere saat altıdan gece yarısından sonra ikiye kadar tam sekiz saat Sami Bey ve arkadaşları (Tahsin Baç Bey ve Feridun Kandemir Bey) ile görüştüm. Sami Beyin tavsiyelerine uyarak, o gün, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet ve Köprülü Fuat

---

Basmacı liderlerin biyografileri üzerine ayrıca bir araştırma yapmak gereklidir. Ancak bu kişiler hakkında güvenilir bilgi bulmak zordur.

[5] *Hatıralar*'da, Semerkand Basmacılarıyla ilgili kısmın yayımladığımız bu rapordan özetlendiği anlaşılmaktadır (s. 352).

Beylere Türkistan'ın vaziyetini bildirerek ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya da tazimatımı arz eylemeleri ricası ile kısa mektuplar yazdım.'[6]

Türkiye Hariciyesi, bu raporlara gerçekten önem verdi. Hatta bunlardan birkaç nüsha çoğaltıldı ve ilgililere dağıtıldı. Türk Hariciyesi Ankara'da bu raporlardaki bilgilerin doğruluk derecesini kontrol edecek durumda değildi, zira yeterli istihbari bilgi gelmiyordu. Türkiye'de özellikle Enver Paşa'nın ölümünden sonra Basmacı Hareketinin ne yönde gelişeceği merak ediliyordu. Zeki Velidi'nin Basmacılarla ilgili görüşleri Türkiye açısından bir boşluğu doldurdu Nitekim Zeki Velidi, Türkiye'ye gelmeden önce, 1923 yılında, Türkiye'nin Meşhed konsolosuyla yaptığı mülakatlarda, Enver Paşa ile bizzat görüştüğünü ve ona Basmacılarla ilgili bilgiler verdiğini açıkça yazmaktadır. Bu görüşmeyi, başka kaynaklar da doğrulamaktadır. Zeki Velidi, 21 Ekim 1921'de Buhara'ya gelen Enver Paşa ile görüştüğünü hem kendisi açıkça ifade etmektedir hem de Abdullah Recep Baysun (doğumu: 1893 Buhara Gicdivan-ölümü: 1956) yazmaktadır. Ona göre, Basmacı Hareketi, 'Bolşevik tiranlığına karşı Müslüman direnişidir'.[7] Zeki Velidi, bu raporlarda, 'Enver Paşa ile Bakü ve Buhara'da görüştüğünü, Basmacılarla iş görülemeyeceğini kendisine ifade ettiğini, görüşlerini on dört madde halinde yazarak Enver Paşa'ya verdiğini ama paşanın yine de onlara katıldığını' yazar:[8]

Bu makalenin amacı, bu raporlara göre Enver Paşa'nın siyasetini ve Basmacı Hareketinin[9] tarihini yazmak değildir. İlk kez tam metin

---

6 Zeki Velidi, *Hatıralar*, s. 406.

7 Zeki Velidi Togan, *Yeni Türkistan,* İstanbul, tarihsiz. Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul 1943, s. 42.

8 Zeki Velidi, Basmacılık ve Enver Paşa ile ilgili olarak şu kitabında daha ayrıntılı bilgiler verir: *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, 2. Baskı, s. 422-425. Yine, onun Enver Paşa ile Buhara'da yaptığı görüşmeler hakkında bkz. *Hatıralar,* s. 330.

9 Çarlık döneminde Türkistan'da uygulanan kötü idarenin bir sonucu olarak Türkistanlı Müslümanlar, Bolşeviklere karşı bir milli mücadele hareketi başlattılar. Bazı tarihçilerin *Basmacı*, diğerlerinin ise *Korbaşılar Hareketi* olarak tanımladıkları bu mücadelenin amacı, Türkistan'ı Bolşevik hâkimiyetinden kurtarmak ve milli bir devlet kurmaktı. Basmacı Hareketi üzerine genel bilgiler için bkz. Abdülkadir Donuk, "Basmacı Hareketi", *DİA,* 5, İstanbul 1992, s.107-108. Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004. 1918'de Hokand Muhtar Hükümetinin ortadan kaldırılmasıyla patlak veren bu siyasi ve askeri hareket, Fergana bölgesine de sirayet etti. 1921 tarihli Sovyet

olarak yayınlandığımız bu metinlerin, dönemin Türk Hariciyecilerini derinden etkilediğini belirtmek gerekir. Zira bu olaylar üzerinden yaklaşık yüz yıl geçmesine rağmen, bu raporlar üzerindeki gizlilik kararı, Türk Hariciyesi tarafından, iki yıl önce kaldırılmıştır. Zeki Velidi, Enver Paşa ve Basmacılar ile ilgili bilgilerin bir kısmını, Enver Paşa'nın maiyetindeki Osmanlı subayları ile yerli subaylarda elde etmiştir. Bir kısmını, basından derlemiştir. Basmacı komutanlarının isimleri, faaliyette bulundukları yerler, asker ve silah sayıları gibi bilgiler Türk Hariciyesi ve özellikle Mustafa Kemal'in izleyeceği hilafet ve Türkçülük-Turancılık siyaseti için önemli görülmüştür. Ankara, Enver Paşa'nın siyasi ve askeri gücü ile halen yürüttüğü faaliyetlerini bilmek istemekteydi. Zeki Velidi'ye göre, Enver Paşa'nın ölümünden sonra, Fergana Basmacıları hariç olmak üzere, Basmacılar yavaş yavaş dağılmaya başlamışlardır. Açıkça Basmacı Hareketine karşı olmadığını, ama Basmacıların eski fikirli olduklarından dolayı Türkistan'da milli bir devlet kurulmasında kendilerinden bir fayda sağlanamayacağını belirtmektedir. Ona göre bunlar arasında 'milli fikirler' yayılmalıdır. Bu raporlardan anlaşıldığı kadarıyla, Zeki Velidi, milli bir devlet kurmak için Basmacıların ideolojisini eski bulmaktadır. Basmacılar arasında, Mürteciler ile Buhara Hanının adamları sayesinde, Osmanlı hilafetinin halâ etkili olduğunu fark etmiştir. Bütün bunlara, Basmacıların çektiği kıtlık, açlık ve mermi sıkıntısı gibi olumsuz faktörler eklenmiştir. Zeki Velidi, Basmacıların, Bolşevikler karşısında başarılı olamayacaklarını ifade etmektedir.[10] Şüphesiz, onun bu gözlem ve tespitlerini tarih doğru çıkmıştır. Basmacı komutanların bir kısmı, Ruslara sığınmak zorunda kalmışlardır. Amerikalı tarihçi Louis Fischer, 1930 yılında yayınladığı makalesinde, Enver Paşa ile Basmacıların amaçlarını şöyle değerlendirmiştir: 'Enver, Timur Devletini yeniden kurmayı hayal ediyordu. Kendisini, Çin Türkistan'ı, Rus Türkistan'ı, Kazakistan ve Afganistan'ı kucaklayan

İstihbarat Raporlarında Basmacıların teçhizat ve mühimmatının eksik olduğu; sadece yerli Müslüman halkın bu mücadele katıldığı belirtilmektedir. Enver Paşa, bu harekete sonradan katılarak, hareketi hızlandırdı. 1921-1922 yıllarında Bolşeviklerle savaşacak 20.000'den fazla asker topladı (Bkz. Okan Yeşilot- Burcu Özdemir, ' Sovyet Arşiv Belgeleri ışığında Basmacı Hareketi', *Belleten,* cilt: 85, sayı: 302, Nisan 2021, s. 279-309).

10 Baymirza Hayit, Zeki Velidi'nin 'Bolşeviklerle bir birleşmeyi hayal etmesini' eleştirmektedir (s. 435).

gerçek bir hükümdar gibi gördü. Büyük İskender gibi Hayber Geçidi'ne yürüyecek, buradan Hindistan'a girip, Britanya İmparatorluğuna ölümcül bir darbe indirecekti. Asya'nın Napolyon'u olacaktı'. Fischer, şöylece devam etmektedir: 'Enver Paşa, Basmacılara komutan oldu ve Bolşeviklere karşı savaş açtı. Pan-Turan ideolojisini Basmacılara bulaştırmaya çalıştı ve Kabil'e elçiler gönderdi. Buhara'nın Afganistan tarafından ilhak edilmesini isteyen çevrelerin sempatisini kazandı. İngilizlerden para ve silah aldığı söylenir. Basmacılar İngiliz tüfekleriyle donatılmış olsalar da, Enver'e yönelik bu suçlama şüpheli görünmektedir. Enver, Buhara'daki Afgan bakan ile binlerce Afgan gönüllüden yararlanmıştır. Buhara'da neredeyse bir yıl geçirmiş ama o bu harekete çok az bir ivme kazandırmıştır. O, Basmacılara temel sorunlarını halledeceği vaadini verdi. Ama Turancılık (Pan Türkizm) ise bunlar arasında kök salamadı.'[11]

İngiliz İstihbarat belgelerini inceleyen Salahi Sonyel, Enver Paşa'nın, 'II. Abdülhamid'in hizmetindeki bir Çerkez'in oğlu olan ve iyi bir eğitim almayan Hacı Sami'ye, Türkistan'da bir devlet kurma sözünü verdiğinin' belgelerde geçtiğini ifade eder. Sonyel, Basmacılar ile Enver Paşa'nın faaliyetlerinin İngiliz istihbaratı tarafından izlendiğini belirtmektedir. İngiliz raporlarındaki bilgileri kronolojik olarak sıralamaktadır.[12]

Sonuç olarak, Zeki Velidi ile Meşhed'de yapılan mülakatlara dayalı olarak Enver Paşa ile Basmacılar üzerine hazırlanan bu raporlar, Ankara'da Türk Hariciyesinde bir boşluğu doldurmuştur. Zeki Velidi'nin ismi henüz Türkiye'ye gelmeden önce Türk Hariciyesi ile dönemin Türkçü siyasetçileri tarafından bilinir olmuştur. Bu raporların Türkiye'de onun önünü açtığı ve tanınmasına vesile olduğu ileri sürülebilir. Bununla birlikte Enver Paşa'yı ve Basmacı Hareketini sadece bu raporlar üzerinden değerlendirmek yeterli değildir.

---

11 Louis Fischer, 'The End of Enver Pasha', *The Virginia Quarterly Review,* Vol.26, No. 2, April 1930, s. 232, 237.

12 Salahi Sonyel, 'Enver Pasha and Basmaji Movement in Central Asia', *Middle Eastern Studies*, vol.1 6, No. 1, January 1990, s. 52-64.

RAPOR 1
(Türkiye Devlet Arşivleri, Sıra No. 428. Fon: 571, 3429, 137448, 14)[13]

Türkistan ve havalisi hakkında rapor

Orta Asya İttihad-ı Millî Cemiyeti Merkez Komitesi murahhası Başkurdistan sabık cumhurreisi Ahmed Zeki Velidi Efendi'nin ifadesinden. Bu güne kadar Türkistan ve Buhara'da muhtelif yerlerde faaliyette bulunmakta iken bir ay evvel Türkistan'dan infikakla Herat yoluyla Kabil'e gitmek üzere gizli bir surette Meşhed'e gelen ve el-yevm burada bulunmakta olan Orta Asya İttihad-ı Milli Cemiyeti Merkez Komitesi murahhasları sabık Başkurdistan Cumhuriyeti reisi Ahmed Zeki Velidi ve arkadaşı aynı cumhuriyet meclis azasından Abdülkadir Cılkubay Süleyman Oğlu Efendilerle yaptığımız hafi bir mülakat neticesinde Türkistan ve Buhara ahvâli hakkında edindiğimiz malumat ber veçh-i ati maruzdur.

Türkistan ve Buhara'da atide mufassalen arz olunan muhtelif kuvvetler artık zaafa düşmüşlerdir. Esasen son zamanlarda birçok müşkülata maruz kalmış olan bu kuvvetler her türlü istinatgâhtan mahrum bir halde bulunmaktadırlar. Rus kuvvetlerine karşı kendilerini müdafaa edebilmek için en ziyade dağlık yerlerde ve çöllerde tahassun ettiklerinden iaşe buhranı ve hassaten mermi ve silah fıkdanı had bir şekil almıştır. Enver Paşa'nın vefatı üzerine ise yerli kuvvetler büsbütün dağınık bir hale gelmişlerdir. Merhum paşadan münhal kalan başkumandanlık makamını 'leşker-i İslam başkumandanı Sami Paşa'[14] mührünü kullanmakta olan Hacı Sami Bey işgal etmiştir. Hacı Sami Bey'in yanında vaktiyle Enver Paşa ile kaçmış olan Buhara Cumhuriyeti reisi Osman Hoca ile eski Buhara Harbiye Nazırı Abdülhamit Arif vardır. Bunlardan başka gerek Hacı Sami Bey ile gerek diğer kuvvetler dağılmış bulunan Türk zabitanının isimleri ber veçh-i atidir: Nafi Efendi, Faruk Efendi, Halil Efendi, Osman Efendi, Sabir Efendi, Ismayıl Efendi. Maalesef bu efendilerin rütbeleri ve saire hakkında malumat alınamamıştır. Hacı Sami Bey el-yevm Şarkî Buhara'da Belcivan'da bulunmaktadır.

---

[13] Devlet Arşivi Kataloğunda belgenin ismi 'Enver ve Cemal Paşaların Türkistan'daki faaliyetleri, Basmacı Hareketi ve Türkistan'daki siyasi duruma dair Horasan şehbenderi Sami Bey tarafından yazılan rapor' olarak kaydedilmiştir.

[14] Kuşçubaşı Hacı Selim Sami Bey (1877-1927). İttihad ve Terakki'nin gizli teşkilatı olan Teşkilat-ı Mahsusa üyesi olup Kuşçubaşı Eşref Beyin kardeşidir.

Hacı Sami Bey maiyetinde Özbek, Türkmen, Kazak, Tazik[15] ve Başkurdlardan mürekkep olmak üzere tahminen üç ila dört bin kişilik bir süvari kuvveti vardır. Bundan başka mitralyözleri de var ise de miktarı malum değildir. Şimdiki halde hayli sakin bir vaziyette bulunan bir kuvvet karşısında Enver Paşa zamanında seksen bine baliğ olduğu söylenen Rus kuvveti tenkis edilmiştir. Rus askerinin malarya yüzünden otuz binden fazla zayiat verdiği söylenilmekte ise de mübalağa olmadığı aşikârdır. Rusların Türkistan ve Buhara'da ceman yirmi beş bin kişilik bir kuvvet saklamakta oldukları zannediliyor. Rus kuvvetleri en ziyade Duşenbe ve Tirmiz'de kısmen de Şirabad, Güllab, Hezar, Şehrisebz ve Karşıderya'da bulunmaktadır. Rus kuvvetinin ekseriyeti piyadedir. Yerli kuvvetler dinamitsizlik yüzünden demiryollarını tahrip edememektedir. Hacı Sami'nin büyük bir istinatgâhı olan Fuzail Mahdum'un riyasetindeki tahminen iki bin kişilik Tazik ve Kırgızlardan mürekkep bir kuvvet de el-yevm Karatekin dağlarındadır. Bunlardan başka esaslı kuvvet olarak elde Basmacılar vardır. Fakat bunların mühim bir kısmı yavaş yavaş dağılmışlardır.

Aman Pehlivan, Bolşeviklere teslim olup onlarla beraber çalışmağa başlayınca evvela Rahman Kul üzerine saldırmış ve hayli müsademeden sonra Rahman Kul, Çatkal Dağında Bolşeviklere teslim olmağa mecbur oldu. Kendisini Taşkend'e getirdiler ve kurşuna dizdiler. Rahman Kul'un askeri Özbek, Kırgız ve Korama idi. Bu askerden bir kısmı da el-yevm Çatkal Dağlarında ve Narın nehri boyundadırlar. Kumandanları Türk zabitlerinden Sabir Efendi ile Taşkend ulemasından Sadreddin Han'dır.

Fergana Basmacılarından dağılmamış ve faaliyette bulunan kuvvetler:

1-Özbeklerden Kör Şir Muhammed, kendi telaffuzlarıyla Korşirmed'in kumandasında iki bin kişilik bir süvari kuvveti evvelce mitralyözleri varmış; şimdi var mı bilmiyorlar. Bu kuvvet Andican, Oş ve Alay Dağlarındadır. Bu asker, Özbek ve Sart'tır. Bu kuvvetler arasında iki Afgan ceneral vardır. Rivayete göre, bunlar Afgan hükümetinin emriyle buraya gelmişler ise de Afganistan bunların firar ettiklerini, imşaa (tasfiye) etmektedir.

2-Evvelce, iki sene evvel, İsrail Bey (Sart'tır) ile Canuzakof'un (Kırgız'dır) kumandasında iken bunların Celalabad'daki müsademede

[15] Tacik.

vefat etmeleri üzerine dağılan büyükçe bir kuvvet el-yevm iki bin süvariden mürekkep ve Yunus ile Kazak beylerin kumandasında Celalabad, Andican taraflarında bulunuyor ve Ruslarla sık sık müsademe ediyorlar. Bu kuvvet Özbek ve Kırgızlardan müteşekkildir.

3- Muktedir, eyi ve eski Basmacılardan olan İslam Pehlivan'ın kumandasında Hokand havalisinde Asfara ve Suh dağlarında bulunan tahminen üç bin kişilik bir süvari kuvveti vardır. Mitralyözleri varsa da mermileri yoktur. İslam Pehlivan, Sart'tır. Kuvveti, Özbek, Sart ve Kırgızlardan mürekkeptir. Bu kuvvet arasında biri zabit, biri doktor olmak üzere on kadar Rus vardır.

Semerkand Basmacıları dağılmış kuvvetleri

1-Altıyüz kadar süvarinin kumandanı olan Taziklerden Behram Bey, 1338 senesi Ağustos'unda Semerkand'da Bolşeviklere teslim oldu. Bu hıyaneti üzerine Özbekler kendisini davetle katl eylediler. Asker dağıldı ise de Özbek olanlar tekrar toplandılar. Şimdi 150 kişi kadar vardırlar. Bu kuvvet Ziyaeddin ve Usta Hamra Kul ismindeki kumandanların elindedir. Bunların yanında Karı Şah Mahmud ile Rebim Kul isminde akıllı ve tanınmış adamlar vardır.

2-Hamra Kul isminde bir reis, Çizağ[16] havalisinde üç yüz kadar süvari ile faaliyette iken Ağustos'ta hıyanet ederek Bolşeviklere teslim oldu. Affedildi. Maiyeti de Ruslara teslim oldu ise de bir kısmı Eyüb isminde birinin kumandasında çalışıyor.

3-Kara Kul Bey kumandasında altı yüz kadar süvari vardır. Bu kumandanın Kenekurgan havalisinde teslim olup Ruslar tarafından kurşuna dizilmesi üzerine bu kuvvet dağıldı. Askeri de kendisi de Özbek idi. Kara Kul Bey ile meşhur adamlardan Bay Mirza, Artık Şah, Yusuf ismindeki zevat da Ruslar tarafından idam edilmişlerdir.

4-Semerkand havalisinin kumandanı olan Özbeklerden Açıl Beyin kumandasında sekiz yüz kadar daimi bir kuvvet vardı. Bunlardan Yüzbaşı Mahzumca'nın kumandasındaki 200 ve Molla Tursun'un kumandasında 100, Gani'nin kumandasında 100, Açıl Toksaba kumandasındaki 200 adam, Ruslara teslim oldular ve itlaf edildiler. Açıl Bey teslim olmadı. Şimdi kendisi yüz elli kişilik maiyetiyle Mağyankarab, Penç Kind'de yani

[16] Çizak.

Semerkant havalisindedir. Türk zabitlerinden Yusuf Ziya Beg de buradadır. Ayrıca münevver ve faal Özbeklerden Karı Kamil denen zat da bunlarla beraber idiyse de Bolşevikler tarafından katledilmiştir.

Semerkand Basmacılarından dağılmamış ve faaliyette bulunan kuvvetler

1-Uratepe havalisi Özbeklerinden yedi yüz daimi muntazam askere malik Halbuta Bey dört senedir orada faaliyettedir. Semerkant havalisinde Zerefşan nehri mansabında Maça Dağlarında gayet muhkem bir yerdedir. Yanında mesela Molla Mustafa Kul ile Özbeklerden Türab Bey gibi muktedir ve işgüzar adamlar vardır.

Ruslarla mütemadi bir surette çarpışmakta olup bilhassa dört ay evvelki büyük bir müsademede yedi yüzden fazla Rus askeri itlaf eylemişlerdir. Bunlar karlı ve pek yüksek dağlarda dolaşmaktadırlar.

Hive Basmacıları

1-Hive'nin garp tarafından çölde Karakum, Sarıkamış, Kışlak havalisinde elan Ruslarla muharebe etmekte olan Türkmenler, beş yüz ila bin süvari arasında mütebeddildirler. Reisleri, Han Cüneyd'dir. Bunlar beş senedir faaliyettedirler.

2-Zakbes'de Maru havalisinde faaliyette bulunan Hoca Oğlu nam zatın maiyetinde yüz kadar süvari vardır. Mütemadiyen çarpışmaktadır.

Enver Paşa'ya muarız olan kuvvetler

1-Şimalî Buhara'da Nur Ata ve Ucduran taraflarında Molla Abdülkahhar isminde her an mütebeddil ve bilhassa Enver Paşa'ya muarız bir adamın kumandasında bir kuvvet vardı. Şimdi iki yüz süvari ile çölde, Kızılkum denen mevkide bulunuyorlar. Mitralyözleri de var.

2-Son Buhara Emiri'nin adamlarından İbrahim Beg kumandasında Hisar, Duşenbe Dağlarında 2000 kadar süvari vardır. Bir sıra da, Enver Paşa'nın vefatından evvel paşayı bir müddet hapsetmiş, gerek Afganistan'dan, gerek bizzat Buhara Emiri'nden gelen mektuplara rağmen 'Halife düşmanıdır' diye Enver Paşa'yı salıvermemiştir. Şimdi o da Hacı Sami'ye tabidir. 19 Mart 1339/1923

RAPOR 2
(Türkiye Devlet Arşivleri, Fon: 571. 34829 - 137448 – 3)[17]

Enver ve Cemal Paşaların Türkistan'daki say'ları hakkında

Enver Paşa[18], Buhara'ya 1921 senesi Teşrinievveli'nin ortalarında geldi. Enver Paşa'nın Buhara'ya geleceğini biz işitmiş idik. 1920 senesinin Mayıs ve Haziran aylarında Moskova'da Cemal Paşa[19] ve Bahaeddin Şakir[20] merhumlar ile birlikte idim. O zaman müşarünileyhin Afganistan ve Hindistan meseleleri ile meşgul idiler. 1920'de Enver Paşa, Berlin'den Moskova'ya gelmezden evvel Cemal Paşa Afganistan'a geçti. Birbirlerini göremediler. Lakin 1920 Ağustos ve Eylül'ünde Bakü'de inikad eden Şark Konferansı esnasında Enver Paşa, gerek bana ve gerek refiklerime, Cemal Paşa'dan mektup aldığını ve badema Orta Asya meselesi ile uğraşacaklarını bildirmiş idi. 1921 senesi ibtidalarında Enver Paşa'nın Türkistan ahalisinin giymekte oldukları elbiseleri tedarik etmekte, aynı zamanda da Türkistan'da Basmacıların Türkistan muhtariyeti için Bolşevikler ile olan müsademâtı hakkında malumat toplamakta olduğunu gördük. Bundan da müşarünileyhin Türkistan'a kaçmak ve geçmek fikrinde olduğuna zâhib olduk.

Fakat, bilahare Enver ve Cemal Paşalar ve refiklerinin Orta Asya meselesinin siyasi bir yol ile hal edileceğine ve Türkistan'ın bütün Orta Asya ve Cenubî Asya'da milli ve ictimaî inkılaplara merkez olacağına, Rusya'nın da buna müsaade edeceğine kâni olduklarını ve bütün içtihatlarını bu cihete sarf eylediklerini gördük ve anladık. Bunlara göre, Türkistan'daki gizli milli cemiyetler yalnız fikrî teşkilat ile meşgul olarak ahali ve Basmacılar arasına milli fikirlerin neşrine ve eski fikirlerin ref' ve izalesine çalışmalı, fakat harp teşkilatı ile meşgul olmamalı idi. Cemal Paşa 1921 senesi Eylül'ünde Kabil'den bize yazdığı mektupta, Rusya'ya avdetle, Türkistan'a muhtariyeti meselesini Lenin[21] ve arkadaşları ile hal edece-

---

17 Raporun Devlet Arşivleri Katalogundaki adı: 'Enver ve Cemal Paşaların Türkistan'daki faaliyetleri, Basmacı Hareketi ve Türkistan'daki siyasi duruma dair Ahmed Zeki Velidi Togan tarafından yazılan rapor'dur.

18 İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinden ve Osmanlı Savunma Bakanı (1881-1922)

19 İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinden ve Osmanlı Bahriye Bakanı (1872-1922)

20 Tabip, Türk milliyetçisi, Osmanlı siyasetçi (1874-1922)

21 Vladimir Lenin (1870-1924).

ğini ve Türkistan muhtariyetini aldıktan sonra Bolşeviklerin müsaadesi ile orada Şark İnkılâp Ordusu'nu teşkil edeceğini bildiriyordu. Ben buna cevap olarak kendisinin Afganistan'da kalmasını, çünkü Rusların Hindistan İnkılâbı gibi ağızlarda gezen sözlerden evvel kendi hâkimiyetlerini Türkistan'da tesis eylemek istediklerini ve Türkistan'da inkılâp orduları teşkilatı asla müsaade etmeyeceklerini bilakis bundan Bolşevik programı ile gayrikabil-i telif olduğunu ve eğer Cemal Paşa Rusya'ya gelecek olursa bir daha kendisinin Afganistan'a avdetine müsaade etmeyeceklerini, elimizdeki bazı vesaik ile ispat ederek katiyen Afganistan'da kalmasını te'kiden beyan eyledim. Lakin Cemal Paşa, diğer bir mektupla, bize cevaben Bolşeviklere itimadı olduğunu ve arzularının Bolşevikler tarafından is'af edileceğine kâni bulunduğunu bildirdi ve 1921 Teşrinievveli'nde Kabil'den Kuşek yoluyla Rusya'ya geçti. Fakat daha Kuşek'e varır varmaz 1920 senesindeki Bolşeviklere nazaran bugünkü resmi kabulün büsbütün başka bir şekle girdiğini anlamış ve bilhassa Buhara'ya gelinceye kadar bizi tekid edecek ahvale tesadüf eylemiştir.

Hatta Cemal Paşa, Buhara'da beş on gün kalmak istediği halde Bolşevikler müsaade etmemişler ve Buhara'da kalabildiği dört beş saat esnasında da kendini hiç yalnız bırakmamışlar, kendisinin Bolşevik rüesâsı memurîninden başkasıyla temasına meydan vermemişlerdir. Bu halden Cemal Paşa son derecede teessür olmuştur. Paşa, Taşkend'e vasıl olunca orada kalarak Moskova ile muhabere etmeğe ve bu muhabere neticesinde arzularına muvaffak olamazsa oradan tekrar Afganistan'a dönmeğe karar vermiş ise de Bolşevikler bu arzusuna da muhalefet ederek Taşkend'de üç günden fazla kalmasına müsaade etmeyerek kendisini Moskova'ya sevk eylemişlerdir. Bu malumatı Cemal Paşa ile bulunan bazı zevattan Enver Paşa huzurunda dinledim ve aldım.

Cemal Paşa, Afganistan'dan Buhara'ya geldiği vakit, Enver Paşa da Bakü'den Krasnavodoski yoluyla Türkistan'a geçmekte idi. Enver Paşa, Cemal Paşa'nın Buhara'da olduğunu bildiği için müşarünileyh ile orada görüşmek üzere telgraflar çekmiş ise de, Bolşevikler bu telgrafları Cemal Paşa'ya vermeyip, saklamışlar ve Enver Paşa ile mülakatına mani olmuşlar. Kendisini her ne suretle olursa olsun Moskova'ya aşırmağa karar vermişlerdir.

Teşrinievvel ortasında, Cemal Paşa'nın Taşkend'den hareket ettiği gün, Enver Paşa da Kraşnovodski'den Aşkabad yoluyla Buhara'ya geldi.

O vakit ben Semerkand'da idim. Enver Paşa, beni Buhara'ya davet eyledi. Teşrinievvel'in yirmisinde Buhara'ya geçtim ve on iki gün kadar Enver Paşa ile görüştüm. Cemal Paşa, görüşmelerine Bolşeviklerin mani olduklarını, Cemal Paşa'ya bu muamelenin pek ağır geldiğini, müşarünileyhin Bolşeviklere olan itimadının bir serapdan ibaret olduğunu, Cemal Paşa'nın buna tamamen kanaat hâsıl eylediğini söyledi ve Basmacılara geçeceğini, bunun için at, silah, insan toplamakta olduğunu, hazırlık yaptığını bildirdi. Ben ise bütün Türkistan milli, mahfi cemiyetleri namına ve cemiyetlerin fikri olmak üzere kendisinin Basmacılara iltihak etmeyip Afganistan'a geçmek ve Basmacılardan bir fayda ümit edilemeyeceğini söyledim. Bu fikrimi, şahsen Basmacı harekâtına karşı bulunduğum için değil (çünkü Basmacılık Bolşeviklerin müstemleke siyasetinden doğmuş ve onların şer'i balalarıdır, çocuklarıdır. Bu sebeple ondan ayrılmayacakları gayet tabii bir haldir). Belki Paşa'nın Basmacılara karışmasını 1921 senesindeki vaziyete nazaran netice vermez, belki Türkistan Müslümanlarının vaziyetini fenalaştırır. Orada kaldığım on iki gün zarfında bu hususta ısrar eyledim ve fikirlerimi on dört maddede tevsik ederek kendisine verdim. Lakin şimdi isimlerini zikretmek istemediğim bazı zevat Paşa'nın Basmacılar tarafına geçmesini muvafık gördüler. Paşa, müteredditdi. Bir gün bizim fikrimizi kabul eder, ertesi gün bu fikrinden vazgeçer, öte tarafa iltica ederdi. Her halde Paşa, Afganistan'a geçmek için Ruslardan ruhsat istedi, izin vermezlerse kaçıp Afganistan'a gideceğini de bize söyledi. Biz de Paşa'ya gizli surette yoldaşlar bulduk, hazırladık ve Yordalık Çölü ile Ümmüderya'dan geçerek Karakurum, Sakarkurdak, Andhoy vasıtasıyla Afganistan'a geçmek yollarını temin eyledik. Bu işe yardım edecek Türkmen arkadaşlarımızı kayık bulmağa gönderdik. Ben, Paşa'nın her halde Afganistan'a geçeceğine kâni bulunarak 1921 Teşrinisanisi'nin Bir'inde Buhara'dan Semerkand'a gittim.

Teşrinisani'nin ortasında Paşa bize yazdığı mektupta, nihayet kendisinin Buhara'ya geçmeğe karar verdiğini ve bunun için yola çıktığını, Şarkî Buhara'daki hükümet askerlerinin kendisine iltihak edeceğini bildiriyor; Enver Paşa, bu mektubunu şöyle bitiriyordu: (Türkistan için uğraşacağım, Türkistan için hayatımı feda edeceğim, şehit olursam ceddim babalarımın asıl vatanında kalır, gazi olursam emelimiz hâsıl olur).

Ben, 1922 senesi Eylülüne kadar Semerkand'da Şehrisebz etraflarında kaldım. Paşa'dan yalnız üç mektup aldım. Bu mektuplarda, harekâtı

hakkında malumat veriyordu. Bize aşikâr olarak malumdur ki, Bolşevikler eğer Enver ve Cemal Paşaların Taşkend'de mülakatlarına mani olmasa idiler, Enver Paşa, Basmacılar tarafına geçmeyecek idi. Enver Paşa'nın başından geçen vakaları müşarünileyhin yanında bulunmuş müteaddit zevattan bilhassa Halil ve Osman Efendi ismindeki zabitlerden tafsilatıyla öğrendim ve müşarünileyhin daimi bir ta'lisizliğe kurban olduğunu anladım. Paşa'nın muvaffakiyetsizliğine en büyük saik, Buhara'daki köhneperestler (İrticaiyun) oldu.

Enver Paşa, 1921 senesi Teşrinisanisi ortasında avcılık bahanesiyle yirmi nefer maiyetiyle (zabit ve nefer) Karşıçöl ve Kuytan Dağları ortasında Sebz-abad şehri civarına, oradan da Kurgantepe taraflarına geçip, Şehirabad'da Buhara hükümetinin askeri memuru Erzurumlu zabit Osman Efendi bir miktar asker ile ve yine o taraflarda Buhara hükümeti namına iş gören zabit Hasan Efendi de bir miktar askeri ile Enver Paşa'ya iltihak eylemişlerdir. Enver Paşa, Kurgan Tepe ve Cıldıköy taraflarında Türkmen ve Kırgızlardan yüz neferden ziyade asker toplayarak Hisar vilayetindeki Basmacı İbrahim Bey Lakay'ın[22] –sabık Buhara Emirinin memuru-bulunduğu Gögitaş Dağlarına, mumaileyhin yanına gitmiştir. Orada Derşine'de Harbiye Nazırı Ali Rıza Efendi'nin kendisine iltihakını arzu ederek mumaileyh bu fikrini yazmış Ali Rıza Efendi de maiyetindeki yedi yüz kadar muntazam asker ve on mitralyöz ile Şarkî Buhara Hükümet Reisi Osman Hoca[23] ve diğer arkadaşlarıyla birlikte Paşa'ya iltihaka karar vermişlerdir. Ali Rıza Efendi esasen Paşa'nın Buhara'ya geleceğini evvelden bildiği için icap eden tertibatı da ahz eylemiş imiş. Fakat Paşa'nın Şarkî Buhara'ya gelecek yerde Göktaş'a geçerek İbrahim Bey Lakay'ın yanına gidip kazaya kurban olmasını intaç etmiştir. Çünkü İbrahim Bey, Paşa'nın ismini evvelce işitmiş olmakla beraber bittabi kendisini tanımamış ve bu bilgisizliği yüzünden şüpheye düşerek Enver Paşa'yı Bolşeviklerin bir casusu zannetmiştir. Harbiye Nazırı Ali Rıza Efendi ise zahiren Bolşeviklerin adamı olduğundan Paşa'ya iltihak edinceye kadar Basmacılarla ve Emirin askerleriyle uruşmuş, bunun üzerine Basmacılar mumaileyhi de Bolşeviklerin adamı zannetmişler. Enver Paşa ile mülakat ettiğini gördükleri vakit, tamamen bir Bolşevik desisesine kurban olduklarına kâni olarak Bolşeviklerin aralarına adam yollayarak içlerine fesat

---

22 Basmacı hareketinin Özbek lideri (1889-1934).

23 Osman Hocaoğlu (1878-1968). Buhara Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanıdır.

sokmak, hariçten de hücum ile Basmacıları kırmak emelinde olduklarına inanarak Paşa'nın maiyetindeki askerlerin silahlarını toplamak istemişler ve Paşa'nın muvafakatiyle toplamışlardır. Bu zamanda yani 1922 senesi Kânunıevvel iptidasında Ali Rıza bütün askeri ve Osman Hoca sair hükümet ricali ile birlikte Bolşeviklere karşı isyan edip müsademeler yapmış ve Enver Paşa'ya iltihak eylemek üzere Duşenbe'den çıkmıştır. Lakin Lakaylar ve İbrahim Begin yanına vardıklarında, Basmacılar bunlara inanmamışlar. Bunları silahlarını teslime icbar etmişlerdir. Ali Rıza Efendi bunları Müslüman bildiği cihetle silahlarını telime razı etmiş ise de efradının bir kısmı bu emri dinlemeyerek kaçmışlardır. Bunun üzerine Basmacıların şüphesi büsbütün artmıştır. Lakaylar, Ali Rıza'nın ve Enver Paşa'nın maiyetindeki zabitleri her tarafa dağıtıp kaçırmışlardır. Paşa yalnız Muhiddin Beg ve bir iki nefer ile beraber Göktaş'ta İbrahim Beg Lakay'ın yanında yarı mahpus bir halde bir buçuk ay kadar kalmış ve faaliyetten mahrum edilmiştir.

Şimdi umumiyetle Basmacılar ile miktarları hakkında biraz malumat vereyim:

Basmacılar, yani İsyancı Müslüman Çeteleri, fırkaları Türkistan'da 1918 senesinde zuhur etti. Bunun zuhuruna sebep Bolşeviklerin Türkistan'daki siyasetleridir. 1917 senesi sonlarında Türkistan Müslümanları, Rusya İnkılabından istifade edip Türkistan'ın muhtariyetini ilan ettiler ve Türkistan'ın Hokand şehrini merkez ittihaz eylediler. Askeri ve idari teşkilat yaptılar, kurultaylar kurdular, yani mahalli hükümet meclisleri teşkil ettiler. Fakat 1919 senesi Şubatında Bolşevikler bu hükümeti yıkmaları üzerine, azalar kaçıp-bu hükümetin reisi Mustafa Çokayef idi, mumaileyh bugün Garbî Avrupa'dadır-dağlara çıktılar ve Bolşeviklerle uruşmaya başladılar.

Bu harekât günden güne kuvvet aldı. 1918, 1919, 1920, 1921 senelerinde bunların içlerinden henüz rehberler zuhur edip daimâ Bolşevik kuvvetleri ile çarpıştılar. 1921'de bu kuvvetler tamamen etmişti. Fergana vilayeti tamamen bunların eline geçmişti. Mahalli Müslümanların ziyalımünevver sınıfları iptida bu hareket karşısında bî-taraf kaldılar. Çünkü, bu hareket aram hareketi idi. Bu harekette en ziyade iş gören, Bolşeviklerin Türkistan'da hâkim olmaları üzerine açıkta kalan amele ile çiftçi unsurlarıdır. Çar vaktinde Türkistan'da pamuk işlerinde çalışan yüz binlerce amele muattal kaldı. Bolşeviklerin bu ameleyi cebr ü zor ile mahva

çalışmaları da bir netice vermedi. Akim kaldı. Yüzbinlerce ahali kırıldı. Fakat Basmacılık isyanları yine kuvvetli kaldı. Bu hareketlerin başında nafiz olarak İrticaiyun (Karakuvvetler) var idi. Gitgide bu aksülhareketçi şahıslar, köhne-perest, mürteci ulemânın nüfuzu altına büsbütün girdi. Bu sebepten hiçbir siyasi muavenete mazhar olamadılar. Hareketlerine bir doğru istikamet veremediler. Esasen siyasetten ve dünyadan bî-haber olan bu köhne-perestlerin nüfuzları azaldıkça akılları başlarına geldi ve yanlarında münevver, malumatlı, muhabere usullerine vâkıf adamların lazım olduğuna kâni olarak Türkistan'ın münevver sınıfına yaklaşmağa başladılar. Bu arada Türkistan'da güzide Müslümanlar kâmilen işlerden uzaklaştırılmış ve bütün memuriyetler asker ve sivil Rus memurlarına verilmiş idi. Bu sebeple münevver kısım ve bütün efkâr-ı umumiye Basmacılara teveccüh etti.

Hive Hanlığı 1919 senesi sonuna, Buhara Hanlığı 1920 senesinin Eylül'üne kadar, hep cahil hanlar, vezirler, mürteci ulemâ ellerinde kaldı. Bolşeviklerden ayrı yaşamağa ve ahaliyi bunların teşvikâtından beri kılmak hayalleri ile zulümlerini artırdılar. Ahali zulümden bî-zar idi. Bu yüzden hanların, derebeylerin, tacirlerin, ulemânın ahali üzerindeki nüfuzu günden güne azaldı ve Bolşevikler bundan istifade ettiler. 1919 senesi sonunda Hive'yi, 1920 Eylül'ünde Buhara'yı işgal ettiler. Hive Hanları, Ruslara esir oldu. Buhara Hanı, Afganistan'a kaçtı. Hiçbiri mukabele ve mukavemet edemedi. Çünkü ne Hive'nin ne de Buhara'nın muntazam askerleri yok idi. Lakin Hive ve Buhara Hanları kaçtıktan ve hanlıkları işgal edildikten sonra Fergana'nın Basmacı tarzındaki çete fırkaları iş görmeğe başladılar. Sabıkâ Hive Hanının veziri, Yomur Türkmenlerinin reisi ile Han Cüneyd ve daha başka kabile rüesası kıyam eylediler. Aynı zamanda Buhara'nın şark tarafında da bazı hareketler meydana çıktı. İlk anda Buhara ve Hive'deki bu hareketler esaslı bir muvaffakıyet gösteremedi. Fakat Bolşevikler her iki memlekette de tertibat almaya başlayınca yerli ahali hep bir isyan fırkalarına koştu. Buhara'da bu fırkalar Şarkî Buhara'nın Karatekin vilayetinde İşan Sultan ve Fuzail Mahdum, Dağ Taziklerine, İbrahim Bey Lakay, Devletmend Bey, Karlık, Durus isimlerindeki yarı Bedevi bir halde bulunan Özbek Türk kabilelerine rehberlik edip kuvvetlendiler. Şehrisebz taraflarında Ginekas Özbeklerine içlerinden Cabbar isminde biri rehberlik ederek bunları harekete getirdi. Bunun üzerine, Bolşevikler Hive ve Buhara, genç, münevver ve

milliyetperver Özbek Taziklerini hükümet işlerine çağırmağa başlayıp, buralara müstakil cumhuriyet adını ve unvanını verdi. Yalnız siyasi ve iktisadi hususâtta hüküm ve nüfuzu Rusya'ya bıraktılar. Fakat tekrar Bolşevikler karışıklıklar oldu. Bir müddet sonra Bolşevikler Hive'de Pehlivan Niyaz Hacı ve Cuma Niyaz ve rüfekâsının hükümetini yıkıp, 1921 Martı ibtidasında bütün idareyi Rusya'ya verdiler. Bu hal bilcümle Özbek ahalisinin Türkmenlere ve Han Cüneyd ve gayrı isyancılara yaklaşmalarına sebep oldu. Bunun üzerine Bolşevikler Ata Mahdum ve Timur Hoca ibn Yamin gibi adamları işbaşına geçirmeye mecbur oldularsa da bunları da 1921 Teşrinisani'sinde hapse atıp idareyi öz ellerine aldılar. Müslüman askerleri dağıtıp yerlerine Rus askerlerini ikame eylediler. Bunun üzerine ahali tamamen isyancılara iltihak etti.

Buhara'da da aynı suretle Özbek ve Taziklerin münevver ricalinden iş başında bulunanları Bolşevikler uzaklaştırdılar. İdareyi kendi ellerine aldılar. Buradan Muhyiddin Hoca, genç, dinç ve münevver refikleri ve üç yüz kadar adam ile 1921 Ağustosu'nda Basmacılar tarafına geçti. Netice olarak 1921 senesi sonlarında Hive ve Buhara Basmacıları tamamen kuvvetlendi ve bütün ahali Bolşeviklerden yüz çevirdi. Bunların miktarı Hive taraflarında üç bin ve Buhara'da on beş bin kadar oldu. Asıl çetecilik merkezi olan Ferganа'da bu sırada Kör Şirmet, Yari, İsrail, Muhyiddin Bey, İslam Pehlivan, Rahman Kul, İman Pehlivan ve diğerlerinin ellerinde takriben 25.000 kişilik bir kuvvet-çeteci-vardı. Şu halde Enver Paşa, Buhara'dan Basmacılara iltihak ettiği vakit Türkistan'da kırk, kırk beş bin kadar çete efrâdı vardı. Enver Paşa'nın firarı haberi intişar edince, bu miktar daha ziyade arttı.

Buhara ile Fergana arasında Semerkand vilayeti vardır. Buranın şarkı dağlıktır. Enver Paşa buraya gelince bu vilayetin Uratepe muzafatından Abdülkadir Hoca ve Halbuta ismindeki rehberler idaresinde Zerefşan nehrinin mansabında Maça denilen yerlerde Hamid ve Nusret Beglerle diğer rehberler arasında beş, altı yüz mevcutlu çeteler vardı. Enver Paşa'nın vürudundan sonra bunlarında sayıları pek ziyade arttı. Yeni'den Behram, Açıl, Karakol, Hemragıl, Al Muhammed ve sair rüesâ idaresinde üç bin kadar çete efradı toplandı. Yine Mart sonlarında Buhara Harbiye Nazırı Abdülhamid Arif Oğlu gibi bir nice zatlar-ez-cümle kaymakam Yusuf Ziya Bey, Talibzâde- bir miktar askerle Germine tarafında Basmacılar tarafına geçüp Şarkî Buhara'da Enver Paşa'ya gittiler.

Bunlara Karşı ve Kasare hükümet azalarından bazıları altı, yedi yüz kadar müsellah askeri ile iltihak ettiler. Diğer taraftan yine Buhara'nın Karşı ve Ayn-ı Buhara şehirleri etrafında Abdülkahhâr, Behram Beg ve gayrı rüesâ idaresinde on bin kadar adam toplandı. Türkistan'da Carcu, Kerki, Tican taraflarında birkaç reis idaresinde Türkmenler isyana başladılar. Şu halde Enver Paşa harekâtı esnasında elli veya altmış bin kadar Basmacı kuvveti vardı. Enver Paşa hareketinin bir az kuvvetlenmesine intizaren Taşkend taraflarında tekmil ahali kıyam hazırlığına başladı. Bütün bu kuvvetlerin evc ü kemâli 1923 senesi Nisan veya Mayıs aylarındadır.

Kemiyet itibarıyla bu kuvvetler çok olsa da keyfiyet itibariyle çokluğu ile azlığı arasında bir fark yok idi. Çünkü silahları azdı. Siyasi düşüncelerinde müttehit değil idiler. Bilhassa rüesaâ başka başka düşüncelerde idiler. Ancak Fergana ve Semerkand Basmacıları içinde mevcut münevver adamlar siyasi fikirleri bir noktaya toplayabilmiş idiler. Bu münevverleri bizim mahfi cemiyetlerimiz şu formül etrafında toplayabilmiş idi: 'Eğer Bolşevikler, Müslümanların dilediği muhtariyeti verseler ve Türkistan'ın kendi milli askerleri olsa Sadet usulü ile milli hükümet kurmağa ve münevver sınıfların hâkimiyetine razı oluruz'. Bu şerait ile sulha razı idiler. Lakin Enver Paşa'nın Şarkî Buhara'da iş başka türlü idi. Çünkü o tarafta münevverlerin sözlerine kulak asan yoktu. Bunların hepsi mutaassıp, eski kafalı, Emirin maiyeti idi. Bu sebeple bunlar arasında bulunan münevverlerden Buharalı Muhyiddin Hoca da bir iş göremedi. Bunların en mutaassıp ve en cahili Lakay kabilesi reisi İbrahim Beg[24] ve Buhara şehri etrafındaki Abdülkahhâr idiler. Sabık Buhara Emirinden başka cihanda Müslüman olmadığına kani bulunmayan bu adamların fikrince, bilhassa münevver Müslümanların hepsi Bolşeviklerle müşterek addolunduğundan bir inkılap vukuunda bu münevverlerin cümlesinin ifnası lazım idi. Ben, Buhara'da iken bunların hepsini Enver Paşa'ya söylemiş idim.

1914 senesinde Çar Hükümeti devrinde Rusya ilmî cemiyetleri tarafından asar-ı atika teftişâtı için Buhara'ya gönderildiğim vakit, Lakay ve Şarkî Buhara Özbek kabileleri ve Tazikler içinde bulunmuş, Lakayların daha o vakit Emiri tanımadıklarını, çünkü Emir sülalesinin hanlığı

---

[24] İbrahim Bek veya Molla İbrahim Bek (1889-1932), Basmacı Hareketinin liderlerinden.

gasben aldığını iddia ettiklerini görmüş idim. Bunların nazarında hanlık yalnız Cengiz nesline ait idi. Şarkî Buhara'da Emirin naibi ile olan münazaaları ve hükümetin hazinesini yağmalamaları esnasında da orada idim. Bunların adat ve ananeleri lisan ve edebiyatları hakkında da malumat topladım. Cengaver fakat son derecede cahil ve mutaassıp bir kabiledir. Bu kabile ile Şarkî Buhara'daki diğer kabâilin ahvaline tamamen vakıfım. Bunlar hakkındaki bilgilerimi Enver Paşa'ya tamamen söyledim. Bunlarla bir iş görülemeyeceğini de anlattım. İkna ettiğimi de zannetti isem de, yazık ki nihayet yine onların arasına gitti.

Paşa'nın Şarkî Buhara'daki ahvali hakkında yanında bulunmuş olan Halil ve Osman Efendiler ile diğer zevattan işitmiş olduklarımı ber veçh-i ati yazıyorum:

Enver Paşa 1921 senesi Kanunıevveli'nde ve 1922 senesi Kanunısanisi'nde iki kere Lakayların nezareti altında kalarak, kendisini tanıtabilmeğe çalışmış ve bu zamanını çar na-çar boş geçirmiştir. Hacı Bağdadî, Halil ve diğer yedi zevatla yedi sekiz kişi olarak Lakay- Bolşevik muharebelerine de iştirak eylemiştir. Bu harplerde fevkalade bir gayret ve cesaret göstererek Rusları Duşenbe ve Hisar taraflarından çıkarmışlardır. Paşa bu müsademelerin birinde mecruh olmuştur. Şubat iptidalarında paşayı tanıtmağa yarar bir mektup Buhara Emirinden İbrahim Beg Lakay'a gönderilmiş ise de buna rağmen Lakaylar, Paşa'ya itaat eylememişlerdir. Buna da sebep Emirden daha mutaassıp ve cahil olan bazı ulemanın şu düşünce ve propagandalarıdır: 'Sultan Abdülhamid'i hal' ederek Türkiya'da yeni icraat yapan bu Enver'dir. Enver aslen Bolşevik ve Cedid'dir. Yeniliği de bu çıkarmıştır'. İşte İbrahim Beg Lakay'ın Enver Paşa'ya karşı takip ettiği dürüst muameleyi bu sözler ve bu adamlar böylece tasvip etmişlerdir. Buhara Emiri bu fikirde değil idi. Enver Paşa'ya hürmeti vardı. Fakat mutaassıp ulemâ Emirin sözlerine kulak asmadılar. Fakat bu teşvikât bir kuvvet, bir fırka olacak surette büyüyememiştir. Hatta nefs-i Lakay kabilesinde bile Emirin nüfuzu artmamış eksilmiştir. Nihayet Şubat ortalarında Enver Paşa, Şarkî Buhara'daki Basmacı fırkalarından İşan Sultan, Fuzail Mahdum, Devletmend gibi kendisine iptidadan muti olan rüesanın askerlerini toplayarak işe başlamış, bunun üzerine İbrahim Beg de ister istemez Enver Paşa'ya tabi olmuştur.

Diğer taraftan Bolşevikler müstakbel bir mücadelede kullanılmak üzere bu mutaassıp sınıf arasında Baysun ve Karşı'da teşkilat yapmışlar.

Karşı hükümet riyasetine bütün Buhara mutaassıplarının en ileri gelenlerinden ve en ziyasızlarından Nureddin Hacı Ağalık'ı tayin eylemişlerdir. Bu adam sabık Emirin en büyük ve en zulmüyle müştehir bir adamıdır. Türkistan Milli Hareketi rehberlerinden Mahmud Hoca Behbudî'yi Karşi'da öldüren de budur. Esasen daima eline geçen hür düşünceli, temiz insanları ifnadan başka bir iş görmemiş olan bu adam, Bolşevikler tarafından böylece işbaşına getirildikten sonra bu, etrafına kafadarlarını toplamağa başladı. Paşa'ya karşı ahali arasında teşkilat yaptı. Aynı zamanda Bolşevikler Semerkant, Fergana taraflarındaki ulemâyı şeriat namına kendi hidmetlerine celb ve ahali arasında teşvikâtta bulunmağa memur ettiler. Ulema Kongresi'ne davet ettiler. Lakin bu hareketlerinde ümit ettikleri neticeye vasıl olamadılar. Bu İrticaiyun'un sözlerine en ziyade, hatta yalnız Buhara şehri etrafında bulunan Abdülkahhâr ismindeki Basmacı ile İbrahim Beg Lakay ehemmiyet verirlerdi. Bolşevik askerlerine erzak toplamak ve nakliyyâtı temin etmek için Nureddin Ağalık tarafından Karşı Gozar vilayeti halkına yapılan zulüm, cebir, halkı bu adama büsbütün düşman etti. Mayıs ve Temmuz aylarında Enver Paşa aleyhindeki İrticai'den teşvikât devam ediyordu. Fakat kimsenin bu propagandalara ehemmiyet verdiği yoktu. Enver Paşa, Türkistan'ın her tarafındaki bütün Basmacıları kendi tarafına celbe muvaffak oldu. Ne olursa olsun İbrahim Beg Lakay ve sair köhne-perest mürtecilerin Enver Paşa harekâtı üzerine tesirleri çok idi. Çünkü 1921 Kanunıevveli'nde Enver Paşa, Şarkî Buhara'da Hisar semtlerine vardığı vakit, bütün Basmacıları birleştirerek Ali Rıza'nın muntazam askerlerine ve mitralyöz kuvvetlerine istinat ederek teşkilat yapıp Rus kuvvetlerine mukabele etse idi, Şubat ve Mart'ta bütün Buhara kıtasının Rus kuvvetlerinden temizlenmesi mümkün olacaktı. Bundan başka umum Türkistan'da Bolşevik hâkimiyeti tehlikeli bir vaziyete düşecekti. Bu noktada hiç şüphe yoktur. Çünkü o esnada Buhara dâhilinde Bolşevikler zayıf idiler. Paşa ise Kânunıevvel'den Nisan'a kadar üç dört ay ömrünü, kendisini tanıtmak bozulmuş kuvvetleri, dağılmış zabitleri toplamak ile meşgul oldu. Buna rağmen Bolşevikler, Baysun şehrine kadar tarda da muvaffak oldu. Fakat Baysun'u geçemedi.

Dört beş ay zarfında bilhassa 1922 Haziran'ı ortasında Bolşevikler Şarkî Buhara'ya çok kuvvet topladılar. Enver Paşa'nın muvaffakiyetsizliğine sebep olan şeylerden birisi de bu sırada Bolşeviklerin haricen elde ettikleri asayiştir. Hariçle ve dâhili aksülamelcilerle mücadeleleri durmuş

olduğundan Türkistan cephesine istedikleri kadar kuvvet getirebildiler. Mesele Komhonit Harbiye Mektebi talebesini, Budurni diye meşhur Ukranya kuvvetlerinden bir kısmını ve diğer cephelerden tecrübe görmüş Kızıl fırkaları hep getirdiler. Başkumandan Kamanef de Buhara'ya memur edildi. Bu zat, Enver Paşa ile bazı muhaberatta bulunmuş ise de Paşa bunun teklifâtına razı olmamış, Buhara'nın tahliyesini istemiştir. Aynı zamanda Bolşevikler, Türkistan'da Rus kuvvetlerini ve Rus muhacirleri arasında milli ve dini hisleri takviye etmişlerdir. Bu suretle senelerce Bolşeviklere düşman olarak mücadele eden Orenburg Rus Kazakları ve Rus ceneralleri de Enver Paşa'ya karşı ciddiyetle çalıştılar.

Paşa'nın muvaffakiyetsizliğine diğer taraftan Basmacılığın merkezi olan Fergana ile Fergana'nın Şarkî Buhara tarafı ile hemhudut olan cenup kısmında zuhur eden kıtlık sebep olmuştur. 1922 Nisan'ında yani Enver Paşa'nın Şarkî Buhara'da tamam hazırlıklar gördüğü bir zamanda Fergana açlığı baş gösterdi. Basmacıların çoğu ba-husus en mühimleri olan Körşerit, Muhyiddin Bey, Can Bek Kadı[25], İslam Bek gibi rüesâ üç dört senede toplayabildikleri kuvvetlerini iaşe edemez oldular. Ahali açlıktan kırılmağa başladı. Bu kuvvetlerden bir kısmı bilhassa Mayıs'ta canlarını kurtarmak kaygusuyla azar azar Bolşeviklere kaçmağa başladılar. Açlık yüzünden meşhur Basmacı Muhyiddin, Bolşeviklere teslim oldu. Sonra Bolşevikler bunu idam ettiler. Haziran ve Temmuz'da açlık arttı. Fergana'nın her tarafına yayıldı. Temmuz sonlarında üç dört bin kadar mükemmelen müsellah Basmacı fırkaları açlık yüzünden Bolşeviklerle barıştılar. Hâlbuki bu sırada Enver Paşa, Baysun üstünden Garbi Buhara'daki Rus kuvvetlerine hücum etmek üzere bu barışan Fergana Basmacılarını hidmete çağırıyordu.

Bu suretle Bolşeviklerin, Cenubî Fergana ve Karatekin taraflarından Enver Paşa'ya hücum edebilmeleri mümkün oluyordu. Bu fırsattan istifade eden Bolşevikler bütün Kızılları Baysun, Şirabad, Tirmend hattına toplayıp Haziran ortalarında Enver Paşa'ya hücuma başladılar. Bir ay süren bir muharebeden sonra Enver Paşa, Yorcu, Hisar, Duşenbe ve nihayet Belcivan taraflarına çekildi. Bozulmuş Basmacı kuvvetlerini

---

[25] Kırgızistan'daki Basmacı liderlerinden, bkz. Baymirza Hayit, *"Basmacılar" Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Ankara 1997, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 67. Daha fazla bilgi için bkz. Zuhra Altımışova, "Kırgızistan'da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler (1925- 1934)", *Bilig*, 82, Ankara 2017, s. 98.

toplayabilmek kabil olmadı. Her müsademeye Enver Paşa bizzat iştirak etmiş ve fırkalarını teşvik için elinden geleni yapmıştır. Temmuz zarfında muharebâtta ise çok tehlikeli vaziyetler atlatmıştır. Bu sırada Danyal Bek ve arkadaşlarının fedakârlıkları şayan-ı takdirdir. Ağustos iptidasında Taşkend gazeteleri Paşa'nın Belcivan Havalinek taraflarındaki müsademede şehit olduğunu yazdılar. Ben o sırada Taşkent'de idim. Bolşeviklerin bu hususta istihbaratı muhtelif idi. Aralarında tehalüf vardı. Nihayet Paşa'nın şehit edildiği ve cesedinin Rusların eline geçtiği hakkında haberlerin yanlış olduğu anlaşıldı. Filhakika şehit olan ve cesedi Rusların eline geçen biri vardı. Fakat o Paşa değil, Paşa'nın yaveri Muhyiddin Bey idi. Enver Paşa bu muharebeden sonra Ağustos iptidasında diğer bir muharebede şehit olmuştur. Cesedi, ora halkı tarafından ihtiramla kaldırılarak Havalinek dağlarında bir yere defn olunmuştur.

Ben, 1923 Kânunusani iptidalarında İran-Rus hududunda Aşkabad'da iken asl-ı vaka hakkında doğru malumat edindim. Bana, Enver Paşa ile beraber çalışan sabık Buhara Hükümeti Reisi Osman Hoca ile Enver Paşa'nın en yakın arkadaşlarından Hacı Sami Beg'in kendi el yazıları ile yazılmış ve mühürleriyle mühürlenmiş mektuplarını getirdiler. Gerek bana ve gerek arkadaşlarıma yazılan bu mektuplarda Enver Paşa'nın şehit edildiği muharrerdir. Yine bu mektuplarda Enver Paşa tarafından Hacı Sami Beg'e paşalık unvanının tevcih edildiği ve isyancı Müslüman kuvvetlerine kumandan tayin edildiği yazılıdır. Hacı Sami Paşa'nın mührü şudur: (Asker-i İslam başkumandanı Hacı Sami Paşa). Bu mektuplara nazaran, Enver Paşa'dan gayrı bütün diğer arkadaşları sağ ve salimdir. Bundan sonra Bolşevik gazetelerinin yazdıklarından başka bir haber alamadım.

Hacı Sami Paşa, yine Şarkî Buhara'nın Belcivan, Dervane dağlarında askerlerini toplayıp Bolşevikler ile muharebâtında berdevamdır. Rivayete göre, Hacı Sami Paşa, Fergana, Semerkand ve diğer yerlerdeki Basmacı fırkalarını kendi idaresine almıştır.

Hacı Sami, Enver Paşa maiyetinde Buhara'ya gelmişti. O vakit kendisini gördüm. Hacı Sami, Türkistan'ı eyi bilir. 1916 senesinde Yedisu Kırgızlarının Çar Hükümetine karşı olan isyanında orada bulunmuştu. Enver Paşa ile birlikte Lakaylar içine geçmişlerdi. Ali Rıza ile birlikte Duşenbe muharebelerine iştirak etmiştir. Lakaylar, Ali Rıza'nın askerlerinin silahlarını alıp askerlerini dağıttıktan sonra Ali Rıza ve Osman Hoca ile

birlikte Karşıguzar taraflarına geçmiş ve oradan da Afganistan'a giderek yine Şarkî Buhara'ya dönmüştür.

Şu son günlerde Şarkî Buhara, Fergana, Semerkand, Hive ve Türkistan taraflarında isyancı Müslüman fırkalarının yeniden canlanmağa başladıklarını gerek oradan gelenlerden ve gerek Rus gazetelerinden öğrendik. Bolşevik gazeteleri, Rus inkılabının altıncı yıldönümü baharında Rusya'nın harp için hazırlanmakta olduğunu yazıyorlar.

Bibliyografya

Arşiv Belgeleri:

Türkiye Devlet Arşivleri:

Fon: 571, 3429, 137448, 14. 'Enver ve Cemal Paşaların Türkistan'daki faaliyetleri, Basmacı Hareketi ve Türkistan'daki siyasi duruma dair Horasan şehbenderi Sami Bey tarafından yazılan rapor'.

Fon: 571, 34829, 137461, 17. (Enver ve Cemal Paşaların Türkistan'daki faaliyetleri, Basmacı Hareketi ve Türkistan'daki siyasi duruma dair Ahmed Zeki Velidi Togan tarafından yazılan rapor).

Basılı Eserler:

Acar, Serkan, *Zeki Velidi Togan: İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıraları*, İstanbul 2021, kronik yayınları.

Altımışova, Zuhra, "Kırgızistan'da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler (1925- 1934)", *Bilig,* 82, Ankara 2017, s. 91-116.

Baysun, Abdullah Recep, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul 1943.

Donuk, Abdülkadir, "Basmacı Hareketi", *DİA*, 5, İstanbul 1992, s.107-108.

Fischer, Louis, 'The End of Enver Pasha', *The Virginia Quarterly Review,* Vol. 26, No. 2, April 1930, s. 232, 237.

Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 2004, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sonyel, Salahi R., 'Enver Pasha and Basmaji Movement in Central Asia', *Middle Eastern Studies*, vol.1 6, No. 1, January 1990, s. 52-64.

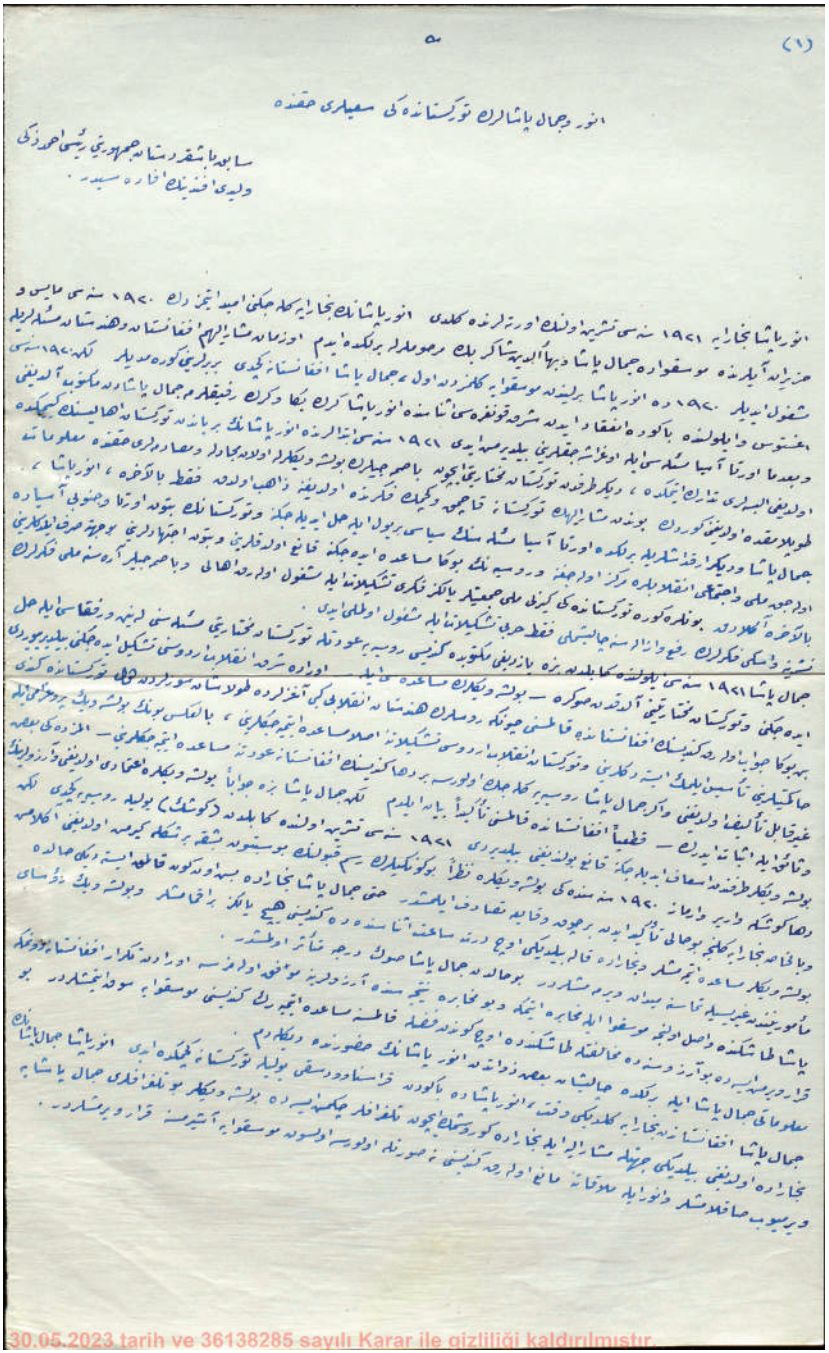
Togan, Zeki Velidi, *Yeni Türkistan,* İstanbul, tarihsiz.

Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,* İstanbul 1981, 2. Baskı, s. 422-425.

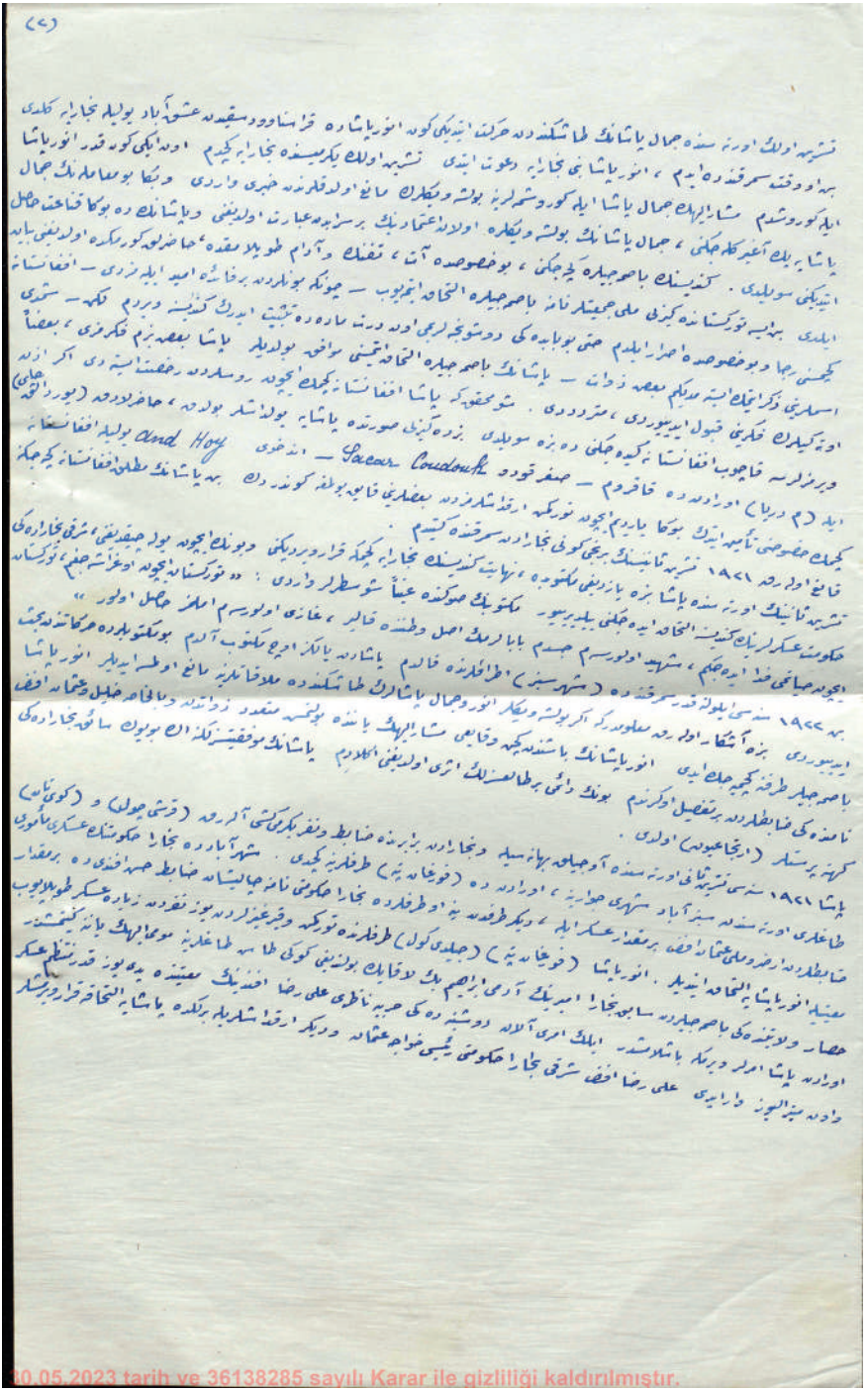
Togan, Zeki Velidi, *Hâtıralar,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2021.

Yeşilot, Okan - Burcu Özdenur, 'Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi', *Belleten*, cilt 85, sayı:302, Nisan 2021, s. 279-309.

EKLER

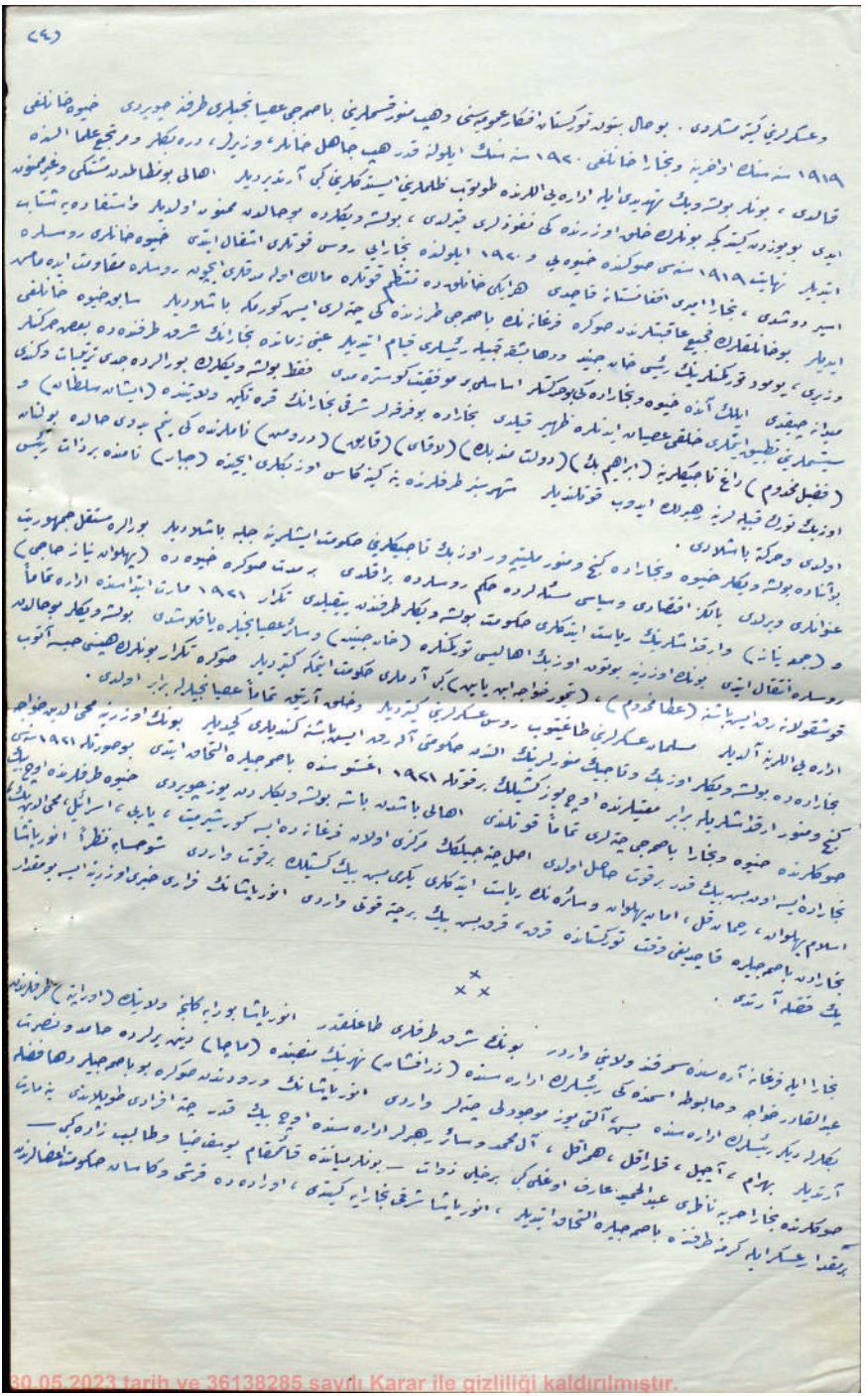
30.05.2023 tarih ve 36138285 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

30.05.2023 tarih ve 36138285 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

(٢)

30.06.2023 tarih ve 36138285 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

30.05.2023 tarih ve 36138285 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

(٥)

بعضلری آلتی، یدی یوز مسلح عسکر ایله اتحاد ایتدیلر. بر طرفدن ده قرشی و عبه بخارا شهرلری جوارنده عبدالقهار، براهیم بك و
غیر رؤسا اداره سنده اون بیك قدر آدام طوپلاندی. تورکستانده، چارجو، کرکی، قی جاله طرفلرنده برقاچ بیكلك
اداره سنده تورکمنلر عصیانه باشلادیلر. شو حالده انور پاشا حرکاتی "اللی، آلتمش بیك قدر بر قوتله یاپیله جقدی."
انور پاشا حرکتنك قونلمسنه انتظاراً طاشکند طرفلرنده تکمیل اهالی قیامه بوگون حاضرلانمغه باشلادی. بتون قوتلرك اوچ طلالی
١٩٢٢ نیسانده و حاصلی آلدیلر.

× ×

بتون بو قوتلر کمیت اعتباریله چوق کورونورسه ده کیفیت اعتباریله چوقلغی، آزلغی فرقندی. چونکه سلاحلری آز اولدیغی کبی سیاسی
دوشونجه لری ده بر دکل ایدی. بالخاصه رؤسا بشقه بشقه فکرلرده ایدیلر. فرغانه و سمرقند باصمه جیلری ایچنده منور آدملر موجود اولوب
سیاسی فکرلری بر نقطه ده طوپلایه بیلیرلر ایدیلر. بزم کزدیکی جمعیتلر مزایسه بونلری شورو شوچه اطرافنده صلحه راضی اولماغه اوزره طوپلایه بیلمشدی
واکر بولشه ویکلر مسلمانلرك دیلدیکی مختاریتی ویرسه و تورکستانك ملی و عسکری تشکیلاتنه راضی اولسه ساده تنها اصولی ایله ملی حکومت
قورمغه و منور صنفلرك حاکمیتنه راضی اولورلر." فولاده آچه چوق هیچ کیمسه یوقدی. بونلرك هیسی
لکن انور پاشانك کیتدیکی شرقی بخاراده ایسه بشقه درلو ایدی. او طرفلرده منورلرك سوزلرینه
متعصب، اسکی خفالی و امیرك آدملری ایدیلر. حتی بونلرك آراسنه کیرن منورلرده بخارالی محی الدین خواجه ده برابر کوره مدی. بونلرك
ان جاهل و متعصبی لوقای قبیله سی رئیسی ابراهیم بك و بخارا شهری اطرافنده کی عبدالقهار ایدی. بو آدملرك نظرنده سابق بخارا امیرنده
بشقه مسلمان اولمدیغی کبی منورلرچه مسلمانلرك هیسی ده بولشه ویکلره صاتیلمش آدملر ایدی که بونلرك قتلی بر انقلاب نامنه لازم صاییلیوردی.
چونکه ١٩٠٤ سنه سنده چار حکومتی زماننده روسیه علمی جمعیتلری طرفندن آثار عتیقه
تفتیشاتی ایچون بخارایه کوندرلدیکم وقت لوقای و شرقی بخارا اوزبك و تاجیکلری ایچنده بولندم، حاللرینی ایی بیلیرم. لوقایلر اوقت
بعد، بخاراده ایکن بتون بونلری انور پاشایه آکلاتمشدم. خانلغی غصباً آلدقلری ادعا ایدیورلردی
امیری طانیمایور و امارتی یالکز چنکیز نسله خاص صاییورلردی. بو امیرلرك (مانغت سلاله سی) بونلرك لسانه و عاداتنه
(بونلرك شرقی بخاراده امیرك نائبی ایله والده منازعه لری و حکومت پاره سنی یاغمالرنده ده اوزاده ایدم.) کلدیکی وقت کنده هیسنی سویلدم
عرف و ادبیاتلرینه دائر معلوماتده ده طوپلادم. بناءً علیه بو حوالی حقنده انور پاشایی تنویر ایتمك لازم. فقط داعمسفاکه بو اونلرك آراسنه کیتدی.
اورایه هیچ برابر کورولمه مه جکنی ایضاح ایتدم. حتی پاشایی اقناع ایتدیکیمده ظن ایتدم

× ×

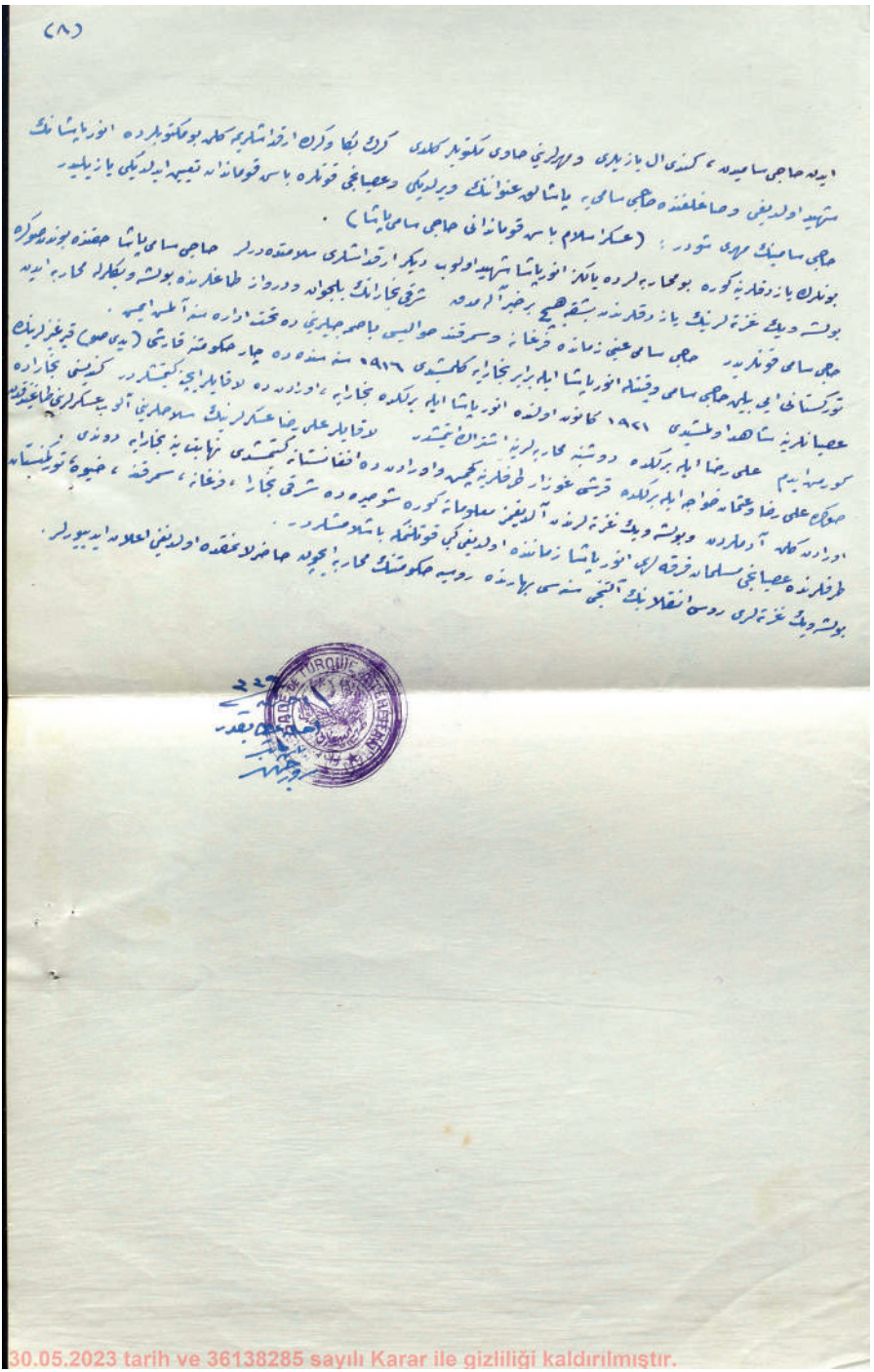
انور پاشانك شرقی بخاراده کی وضعیتی و مساعیسی حقنده او زمانه برابرنده بولنان خلیل و عثمان افندیلردن ایشیتدیکم معلومات ده شودر:
انور پاشا ١٩٢١ کانون اولنده و ١٩٢٢ کانون ثانیسنده یعنی ایکی دفعه ایکی آی قدر لوقایلرك نظارتی آلتنده قالارق صرف
کندینی طانیتمغه اوغراشمقله وقت کچیرمشدر. بونلرك فداکارلقلری
حاجی بغدادی، خلیل و سائر افندیلر جمعاً یدی سکز کشی لوقایلرله بولشه ویکلرك محاربه سنه اشتراك ایتمشلردر. بو مصادمه لرك برنده پاشا خفیف صورتده مجروح ده اولمشدی
سایه سنده دیکر روسلر دوشنبه و حصار موقعلرندن طرد ایدلمشلردر. بو ... شکلی، قیافتی تعریف ایدرك، او صاحبی آکلاتارق
شباط ابتدالرنده بخارا امیری ابراهیم بکه یازدیغی بر مکتوبده انور پاشایی ... هیچ بر خانه ده کی کورلمه مه، امیرك کندیسنده
تقدیم ایتمکده و کندیسنی لوقایلر طرفندن اطاعت ایدلمسی توجیه ایتمکده در. فقط بو مکتوبك

30.05.2023 tarih ve 36138285 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

(٦)

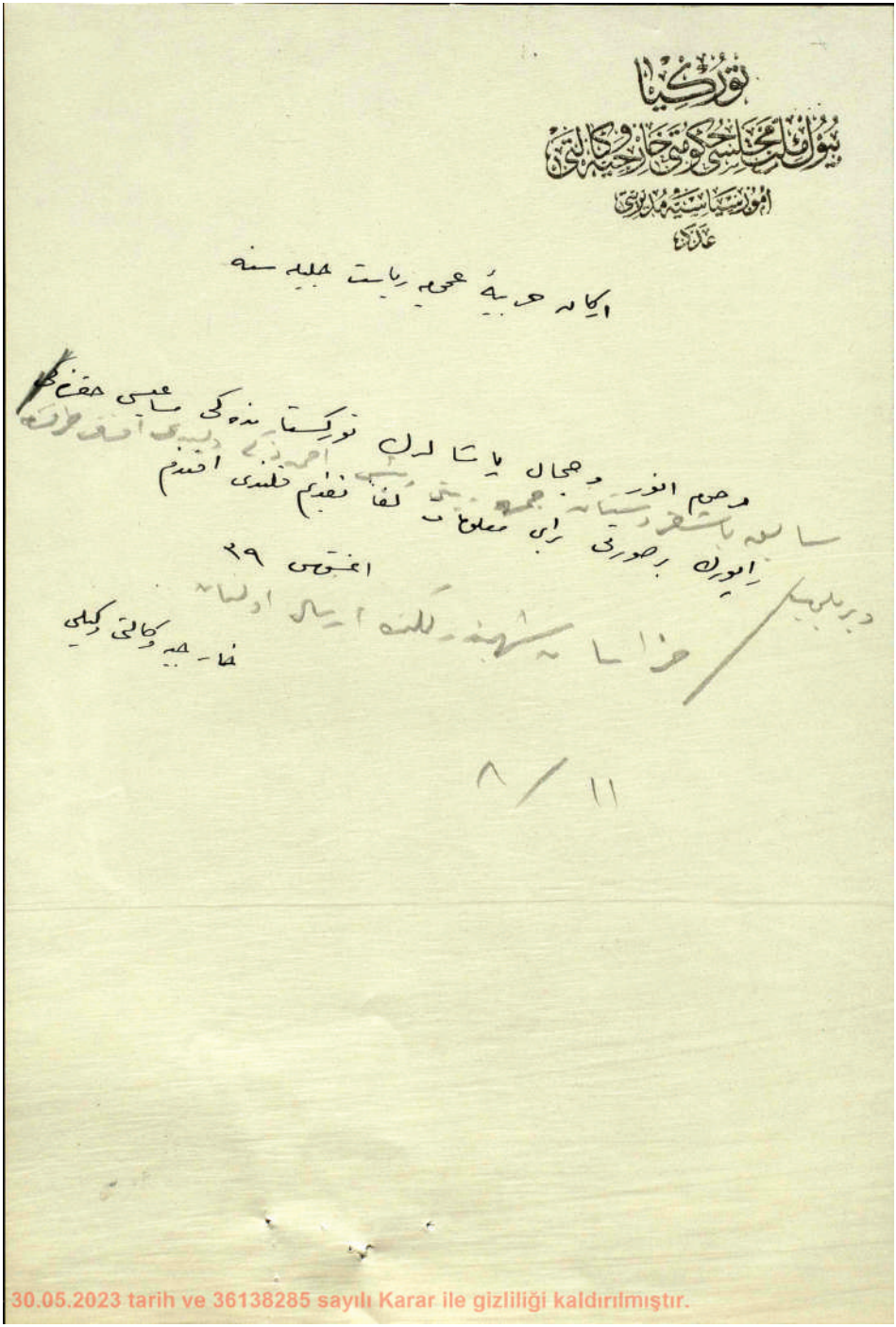
30.05.2023 tarih ve 36138285 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

30.05.2023 tarih ve 36138285 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

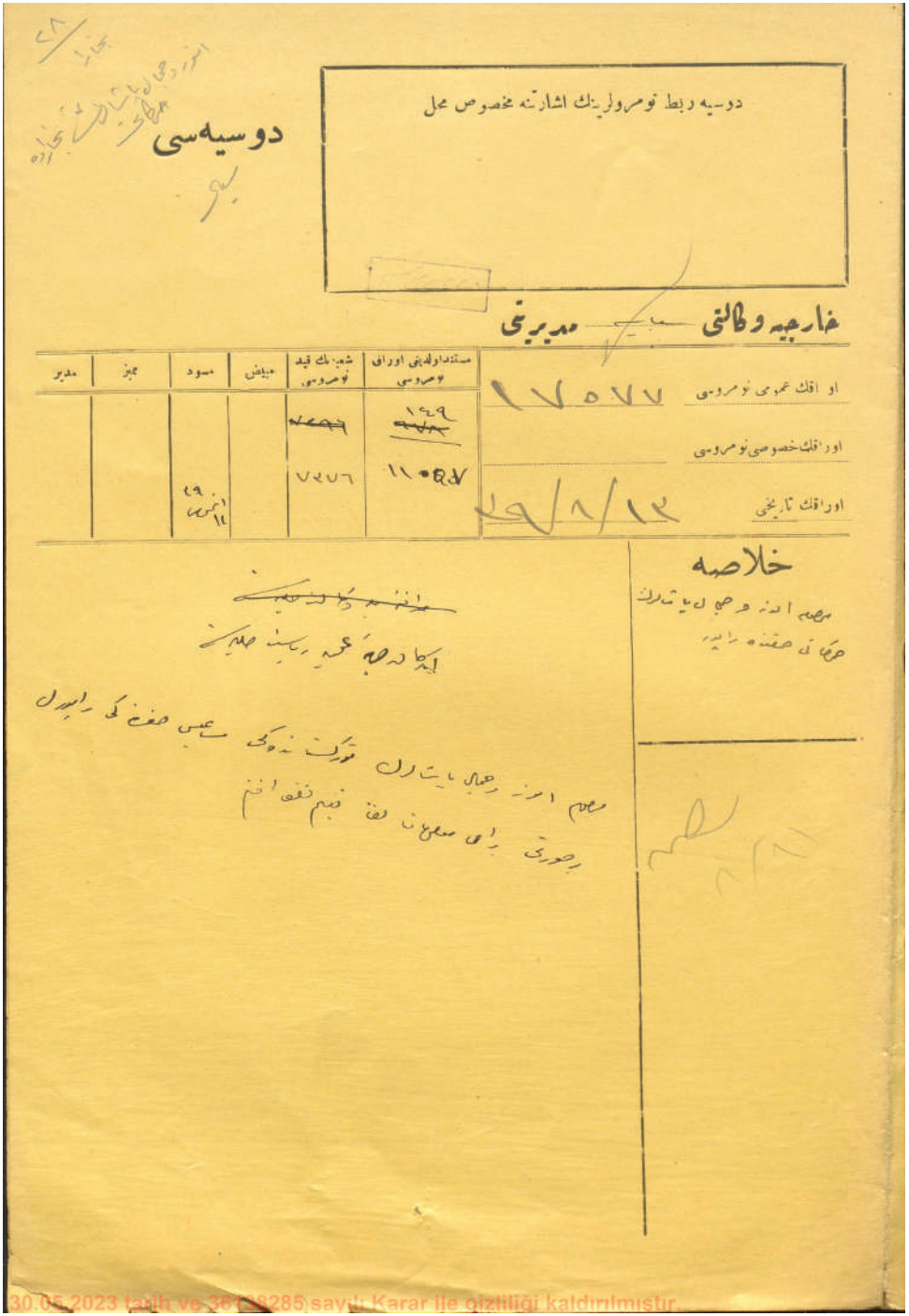
(٨)

30.05.2023 tarih ve 36138285 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

تورکیا
بیوک ملت مجلسی حکومتی خارجیه وکالتی
امور سیاسیه مدیری
عدد

30.05.2023 tarih ve 36138285 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

دوسیه‌سی

دوسیه ربط نومرولرینك اشارتنه مخصوص محل

خارجیه وكالتی — مدیریتی

مستند اولدیغی اوراق نومروسی	شعبه‌لك قید نومروسی	مبیض	مسود	مجز	مدیر
~~١٤٩~~	~~٧٤٥٦~~				
١١٠٤٧	٧٤٥٦		٢٩ نیسان ١١		

اوراق عمومی نومروسی ١١٥٧٧

اوراق خصوصی نومروسی

اوراق تاریخی ٢٩/٨/١٢

خلاصه

مصحه امنه خانم حجاب یاشارك
حرکاتی حقنده رایور

~~امنه خانم حجاب یاشارك~~
ایکا درجه عمیق یاشار صاحبه

مصحه امنه خانم حجاب یاشارك توركیه یه عبور ایچون
پاسپورت آلمق مقصدیله قنصلغمزه مراجعت ایتمشدر

30.05.2023 tarih ve 381 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

İsmail Gaspıralı ve Gazetesi Tercüman'ın Tercüman-ı Hakikat ve Ahmet Midhat'la İlişkileri Üzerine Yeni Bilgiler

Prof. Dr. Yavuz Akpınar*

İsmail Gaspıralı ve Tercüman gazetesi üzerindeki çalışmalarımı sürdürürken, onun Türkiye matbuatıyla mevcut ilişkileri dikkatimi çekti. Tercüman'da sık sık Türkiye gazetelerine ve neşriyatına atıf yapılıyor; haberler iktibas ediliyor, Türkiye'de basılmış kitaplardan yapılan serbest alıntılar dikkati çekiyordu.

İsmail Gaspıralı II. Meşrutiyetten sonra İstanbul'a geldiğinde 1 Ağustos 1909 tarihinde "Tedrisat-ı Umumiye Hakkında" bir konferans verir.[1] Salona Ahmet Midhat Efendi'yle kol kola girerler. İsmail Bey konuşmasına başlamadan önce Ahmet Midhat Efendi, İsmail Bey'i dinleyicilere tanıtmak amacıyla bir konuşma yapar. Bu konuşma nezaketen yapılan basit bir tanıtma değil; İsmail Gaspıralı'yı fikir ve faaliyetleriyle değerlendiren son derecede isabetli ve tutarlı bir yorumdur. Ahmet Midhat'ın böyle bir konuşma yapabilmesi İsmail Bey'i ve içinde yaşadığı muhiti çok iyi tanıdığını; onun fikirleri ve faaliyetleri hakkında doğru bilgilere sahip olduğunu gösterir.

Ayrıca İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinin 1886 yılının 28. sayısında yer alan Ahmet Midhat Efendi hakkında yazmış olduğu "Bahadır" adlı küçük hikâyesinden de İsmail Bey'in Ahmet Midhat Efendi hakkında birçok şey bildiğini anlarız. Bu iki şahsın yakın ilişkilerin

* Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk dili ve Edebiyatı Bölümü emekli öğretim üyesi.

1 Bu konferans 23 Temmuz 1325 (No: 48) ve 30 Temmuz 1325 (Nr- 49) tarihli Sırat-ı Müstakim dergisinde iki bölüm halinde yayımlanmıştır. Bak. İ. Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 4; Eğitim Yazıları, 2. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018, s. 505-530.

olduğunu belli eden başka ipuçları da vardır ama onlardan daha fazla söz etmeğe lüzum görmüyoruz.[2]

İsmail Gaspıralı ve ailesinin, birçok Kırımlı gibi, Türkiye'yle ve özellikle İstanbul'la yakın ilişkileri olduğu şüphesizdir. Adı Halil veya Süleyman olan, amcasının İstanbul'da Ceride-i Askeriye'de mütercim olarak çalıştığı[3] ve İsmail Bey'in 1874'te Avrupa'dan dönünce onun yanında bir yıl kadar kaldığı sürede Osmanlı hizmetine girebilmek için birçok resmî makama başvurduğu bilinmektedir.

Ahmet Midhat Efendi 1871'de sürgünden döndükten sonra Ceride-i Askeriye'nin başmuharrirliğine tayin edilir. Bu durum aynı gazetede Rusça mütercimi olarak çalışan Gaspıralı'nın amcasıyla Ahmet Midhat Efendi arasında bir ilişkinin olup olmadığını sorusunu da akla getiriyor.

İsmail Bey, matbaasını kurarken de İstanbul'dan hurufat temin etmiş ve aynı zamanda bu matbaada çalışmak üzere oradan bir mürettip de getirtmiştir. İsmail Bey'in hayatının sonuna kadar yakın ilişkiler içinde olduğu ve bu şehirde yaşayan Yusuf Akçura da eşi Zühre Hanım'ın kardeşi oğludur. 1867'de Rus askerî lisesinden kaçtığında da amacı İstanbul'a gelip Osmanlı ordusunda subay olarak hizmet etmektir. 1874 yılında Fransa'dan İstanbul'a geldiğinde Osmanlı hizmetine girebilmek için birçok resmi makama başvurmuştur. Kısacası İsmail Bey'in hayatına ve faaliyetlerine yön veren cazibe merkezlerinden biri de İstanbul'dur.

Bütün bu olgular onun İstanbul'da bir çevresi olduğunu göstermektedir ama kendisi o dönemde bir hayli sert olan Rus sansürü sebebiyle bu konuda ketum davranır; Türkiye'yle ilişkileri hakkında pek bilgi vermez.

---

[2] Daha fazla malumat için bu iki şahsın ilişkilerini geniş bir şekilde ele alan Fazıl Gökçek'in şu eserine bakınız: "Ahmet Midhat Efendi ve Türk Dünyası", Çalışmaya Vakfedilen Bir hayat: Ahmet Midhat Efendi, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2022, s. 335-364.

[3] C. S. Kırımer (Gaspıralı İsmail Bey, İstanbul, 1934, s. 21) ve M. Kaplan ("Gaspıralı İsmail'in Avrupa Medeniyeti, Sosyalizm ve İslamiyet Hakkındaki Eseri", Türk Kültürü, Ankara, 1977, XV. c., Sayı: 180, s. 716-731) gibi araştırmacılar İsmail Bey'in bu amcasının adını "Halil", Z. V. Togan ise ("Gaspralı (Gasprinski), İsma'il", The Encyclopaedia of Islam, New Edition, V.II, l965, Leiden, E. J. Brill, p. 979-981) makalesinde "Süleyman" olarak belirtir. Acaba hangisi doğru? Yoksa iki ayrı akrabası mı vardı?

Bu durumunu göz önünde tutarak İsmail Bey'in Türkçe ilk yayın organı olan *Tonguç*'u[4] neşrettiği 1881 yılından itibaren dönemin Osmanlı matbuatında sınırlı bir araştırma yaptık; devrin en meşhur gazetelerinden biri olan ve Ahmet Midhat Efendi tarafından yayımlanan *Tercüman-ı Hakikat*'i 1881'den 1885 yılı sonuna kadar taradık ve İsmail Bey'in ilk yayın faaliyetlerinin bu gazetede haber ve çeşitli yazılar olarak yer aldığını, hatta İsmail Bey'in bu gazeteye mektup yazdığını ve ziyaret ettiğini tespit ettik. Böylece *Tercüman-ı Hakikat ve* dolayısıyla bu gazetenin başyazarı olan Ahmet Midhat Efendi'yle ilişkilerinin de en azından 1881 yılından itibaren başladığı anlaşıldı.

Tespit edebildiğimiz kararıyla Tercüman-ı Hakikat'te Gaspıralı ve faaliyetlerinden söz edilen ilk yazı "Kırım Ahalisince Terakki"dir (22 C. Ahir 1298 / 21 Mayıs 1881, No: 873, s. 2). Bu yazıda şöyle deniliyor:

> Rusya devleti tevsi-i maarif ve matbuata kendi devleti politikasına ve menafi-i memleketine mugayir olmadıkça muhalefet etmiyor. Maarifçe cebr de ediyor.
>
> Kırım'da en küçük bir kasabada bile hükûmet tarafından birer mektep teşkil olunup bilâ-istisna her milel-i muhtelife evladının o mektebe devamlarını taht-ı mecburiyette tutuyor.
>
> Cebrediyor da yalnız Rusça değil kendi din ve mezheplerince olan ulumun dahi tahsilini bu cebrle mecbur eyliyor ki sabahtan öğlene kadar Rusça sonra kendi ulum-ı mezhebiyelerini okutturuyor. голова
>
> Bunun gibi asıl lisan-ı Türkî üzere her türlü umur-ı nafıadan bahsedebilmek üzere *Tonguç* namıyla bir gazete neşriyçün de Bahçesaray'da Pazar Glavası[5] (Belediye Reisi) İsmail Mirza'ya imtiyaz verildiği ve neşrine başlandığı işitilmiştir. Bu da âlem-i terakkiyata nispetle Kırım ahali-i Müslimesinin terakki adımını ilk atışları olup muvaffakiyetlerini eltâf-ı ilahiyeden intizar ve ahali-i merkumeye bu cihetle tebrik ve izhar-ı mesârrederiz.

Gazetede kaynağı belirtilmeden yayımlanan ve önemi dolayısıyla tamamını yukarıda verdiğimiz bu haber yazısı Bahçesaray'da Gaspıralı'nın eline geçince *Tercüman-ı Hakikat*'e hemen bir mektup yazar. Haberdeki

---

[4] Bu baskı okunamayacak derecede kötü olduğundan İsmail Bey, 8 May [20 Mayıs] 1881 tarihinde Tiflis'te Ünsizadeler Matbaası'nda ikinci baskısını yaptırmış ve bu baskı okuyuculara ulaştırılmıştır. Gaspıralının ikinci "mecmuası" olan Şafak da aynı yerde 9 Avgust [21 Ağustos] 1881 tarihinde basılmıştır.

[5] Голова (Rusça).

"Rus yönetimi, Müslümanları okula gitmeye mecbur bile ediyor" ifadesinin yanlış olduğunu belirterek Rus yönetiminin tavrı ve kendi faaliyetleri hakkında açıklamalarda bulunur: *Tercüman-ı Hakikat*'te "Mektub-i Mahsus" (13 Recep 1298 / 11 Haziran 1881, No: 891, s. 2) başlığıyla yayımlanan bu açıklama, muhtemelen İsmail Bey'in Türkiye matbuatında yer alan ilk yazısıdır. Gazete, mektubu yayımlarken başına *"Bahçesaray'dan fi 22 Mayıs sene 97 [3 Haziran 1881] tarihiyle alınan hususî bir mektubun imlası, imla-yı Osmanimize mümkün mertebe tatbik edilerek ber-vech-i ati derç edilmiştir"* şeklinde bir açıklama ekler.

İsmail Bey'in o dönemde neler yapmak istediğini bu mektupta açık bir şekilde görüyoruz: Matbaa kurmak, gazete çıkarmak, ana dilinde eğitimi başlatmak veya bu işi yapacak mekteplerin açılmasını sağlamak. Bütün bu faaliyetleri de *"umum Tataristan*[6] *için bir lisan-ı edebî meydana çıkararak"* sürdürmek. Böylece *"donmuş beyinleri"* açmak, onları *"düşünmeye sevk etmek"*, yani dünyadan soyutlanmış Rusya Müslümanlarının kabuğunu kırmak, ilerlemelerinin önünü açmak. Bunlar Gaspıralı'nın düşünce dünyasının ve faaliyetinin esasını oluşturur. Demek ki Gaspıralı'nın Müslüman dünyasının (sadece Türklerin değil!) geri kalma sebeplerinin neler olduğu, bu sebepleri ortadan kaldırmak için neler yapılması gerektiği yolundaki düşünceleri, Avrupa'da ve İstanbul'da bulunduğu sürede, Bahçesaray'a dönüp belediye faaliyetlerine fiilen katıldığı zaman içerisinde, bir başka deyişle 1883'te Tercüman gazetesini çıkarmadan önce olgunlaşmıştır. Hayatı boyunca bu temel düşüncelerini uygulamaya geçirmek için uğraşır ve sağlığında çok az ideal adamına nasip olan başarılar elde eder. Onun daha işin başındayken neler yapmak istediğini kendi kaleminden yansıtan bu "Mektub-i Mahsus"u aynen okuyucularımıza sunuyoruz:

"Mektub-i Mahsus"

(Tercüman-ı Hakikat, 13 Recep 1298 / 11 Haziran 1881, No: 891, s. 2)

Muteber gazetenizin 873 numerolu nüshasında "Kırım Ahalisince Terakki" unvanlı fıkrayı mütalaa ettiğimiz gibi, bazı erbab-ı mütalaadan

---

[6] İsmail Bey'in "umum Tataristan" ifadesini bugün "Rusya Türkleri-Müslümanları" olarak anlamak gerekir. Çünkü Ruslar o dönemde kendi vatandaşları olan Müslüman Türkleri ifade etmek için resmen "Tatar" terimini kullanıyorlardı. Gaspıralı da burada mecburen bu terimi kullanmıştır.

Tonguç nam Tatar gazetesinin neşri hakkında sual ve tebrik varakaları aldığımızdan işin sıhhatini ifadeye mecbur olduk.

Aldığımız tebrik-nameler "Neme lazım deryasında, nefsaniyet dalgasında" dalaşır ve uğraşır müşkül hâlimizde, bize şöyle büyük teselli oldu ki ifa-yı teşekkürden âciz kaldık ve muteber gazetenizin Kırım'ın terakkisi hakkındaki hüsn-i zann ve dikkati bizi gayet memnun eyledi.

Rusya Müslümanları malumatça çok geri kaldıkları ve edebiyat ve mekâtib-i cedideye ve gazeteye sahip olmadıkları hâlde, hareket-i lazımeye gelmez iseler sair milletler indinde zelil ve fakir olup ileride kuvvet-i milliyelerini dahi kaydecekleri aşikâr olduğundan edebiyat ve mekâtib yolunda seyürtkici olmağı [hızlı adımlar atmayı] kendimize borç ve şan addeyledik ve bundan dolayı üç seneden beri Bahçesaray'da bir gazete neşrine ve bir basmahane küşadına imtiyaz talep etmekteyiz.

Dedelerimiz "Müşküldür, yalnızlık müşküldür. Doğru sözün mat olur" dedikleri gibi bir taraftan yalnızlık diğer taraftan Rusya dâhilinde olan karışıklıklardan naşi, şu son senelerde hiç terakki olmadığından işimiz geride kalmaktadır.

Basmahane açmak hakkında vaki olan talebimiz iki defa reddolunduktan sonra lazım gelen imtiyazı akıbet aldık ise de gazete neşri için imtiyaz kazanamadık. Lakin bu hususta defaatle vâki olan talebimiz Petersburg'dan reddolunmuş ise de işin peşinden kalmayıp imtiyaz almak ümidindeyiz. Şöyle ki işitilen *Tonguç* nam eserimiz gazete olmayıp ancak gazete şeklindedir. İmtiyaz alıncaya kadar vakit kaybetmemek için ayda iki-üç defa türlü nam ile numerolar neşredeceğiz.[7] Ve bunun ile gazete neşrinden evvel bura ahalisini okumağa alıştırmak niyetindeyiz.

İşbu güç ve kazalı işe sahib-i kalem ve salâh olduğumuz için başlamadık. Ümit ederiz ki bizim saçma sapan yazımızı görüp vatanımızın erişip gelen gençleri, odunları dahi nazik kalem ederek, şirin lisan ile milletin istikbaline çalışırlar ve umum Tataristan için bir lisan-ı edebî meydana çıkararak, donmuş kafaları ısıtıp hareket-i fikriyeye meylettirirler…

Mahsus Müslümanlar için açılmış Rus mekteplerine gelince. Buralarda tedris cebri olmayıp bu mektepleri küşaddan maksat, Rus lisanının neşri ve muahharan bu sayede fünun tedrisi idi. On seneden beri bu mekteplerden hiç istifade olunmayıp içerilerinde rüzgârlar oynadığından terbiye-i etfal-i Müslimîn ve tahsil-i fünun için Rus lisanının terkiyle Tatar lisanının kullanılması hakkında müzakereye ibtidar olunmuştur.

---

7 İsmail Bey daha sonra birkaç sayfadan ibaret ve birbirini takip eden bu küçük "mecmuaları" "Neşriyat-ı İsmailiye" olarak adlandırmıştır.

Bu mektup 20 C. Ahir 1298 / 8 May [20 Mayıs] 1881 tarihinde yayımlanan Tonguç'tan sonra 3 Haziran 1881'de yazıldığına göre büyük bir ihtimalle İsmail Bey, Tonguç'u da gazete idaresine göndermiş olmalıdır. Nitekim aşağıdaki haber yazısında Tercüman-ı Hakikat'te (No: 1063) Tonguç'un yayımlandığını okuyuculara duyurdukları anlaşılmaktadır. Bu haberi gözönünde tutarak mayıs-haziran 1881 tarihleri arasında Tercüman-ı Hakikat'i taradık ama Tonguç hakkında bir yazıya rastlamadık.

Tercüman'ı Hakikat'in 13 Safer 1299 / 23 K. Evvel 1297 [4 Ocak 1882] tarihli ve 1063 numaralı nüshasında başlıksız yayımlanan bir haberden, İsmail Bey matbaasının ihtiyacını karşılamak için 1881 yılı sonlarında İstanbul'a geldiğini, Tercüman-ı Hakikat gazetesi idarehanesini ziyaret ederek ilgililerle görüştüğünü (büyük bir ihtimalle Ahmet Midhat Efendi'yle de görüşmüş olmalıdır)[8] ve onlara Rusya'da basılmış 10-15 civarında bazı Türkçe kitapları hediye ettiğini anlıyoruz. Gazetede çıkan bu haber, İsmail Bey'in biyografisi hakkında hiçbir yerde karşılaşmadığımız yeni bilgileri ihtiva etmesi bakımından da önemlidir:

> Tatar zadegânından olup Bahçesaray kasabasının şehremini bulunan İsmail Mirza, bu kere İstanbul'a vâsıl olmuştur. Bu zat, mukaddemâ ibdâ-yı intişarını yazmış olduğumuz *Tonguç* gazetesinin müessis ve muharriri olup zikrolunan gazeteden maada Tatar kavminin tecdid-i lisanıyla tevsî-yi edebiyatına hizmet etmeği kendisine ikdam-ı amal edinmiş bir hamiyet-kârdır.
>
> Bu kerre Dersaadet'e vürudu dahi memleketinde müceddeden te'sisine muvaffak olduğu matbaa için Türkçe huruf vesaire mübâya'ası maksadıyla vuku bulmuştur.
>
> Dünkü gün gazete-hane-i âcizanemizi teşrif ederek vuku bulan mülakatımızda Tataristan ahvaline dair birçok malumat-ı müfide ile bizi müstefit eylediği gibi şimdiye değin Tatar lisanıyla tab' edilmiş asardan on-onbeş parça asar-ı matbua ihda eyleyerek o cihetle daha hayli istifademizi mucip olmuştur.

---

[8] O dönemde Ahmet Midhat Efendi, Rusya Müslümanları özellikle de Tatarlar arasında çok tanınmış, fikirleri itibarıyla kendisine güvenilen ve saygı gösterilen bir yazardı. Matbaa kurumak, gazete çıkarmak için İstanbul'a gelen İsmail Bey'in hem de Tercüman-ı Hakikat gazetesi idarehanesine gittikten sonra Ahmet Midhat'la görüşmek istememesi neredeyse imkânsızdır.

> Asar-ı mezkûre hakikaten nazar-ı dikkat ve ehemmiyeti câlib şeyler olduğundan kavmiyetçe heman müşterikleri olduğumuz Tatarların maarifçe suret-i terakkilerini ka'rilerimize arz etmek için asar-ı mezkûreye dair kariben bir bend-i mahsus ile malumat vermeği va'dediyoruz.

Bu haber yazısının sonunda "Tatarların maarif konusunda nasıl ilerlediklerini gösteren hediye edilen kitaplar" hakkında yakın zamanda bir makale neşredileceği açıkça va'dedilmiş ise de yaptığımız tarama sırasında böyle bir makaleye rastlamadık.

Tercüman'ı Hakikat'te bu mektuptan sonra rastladığımız "Kırım'da Bahçesaray'da şehrinde…" diye devam eden başlıksız haberde (13 C. Evvel 1300 / 10 Mart 1299 [22 Mart 1882], No: 1434, s. 2) İsmail Gaspıralı'nın bir tarafı Tatarca ve diğeri Rusça olarak *Tercüman* isminde bir gazete için izin aldığı ve gazetenin nisan ayı başından itibaren neşredileceği duyurulmuş, İsmail Bey tebrik ve gazetenin devamı temenni edilmiştir:

> Kırım'da Bahçesaray'da Tatar mu'teberânlarından şehr-i mezkûr Belediye Reisi İsmail Gasprinski nam zat, Rusya [devlet-i] fahimesinden istihsal ettiği bir tarafı Tatarca ve diğeri Rusça olarak *Tercüman* ismiyle nisan iptidasından itibaren bir gazetenin tab' ve neşrine mübaşeret edeceği vâsıl-ı sem'-i memnuniyet olmuştur.
>
> Tiflis ve Kafkasya taraflarında Ziya-yı Kafkasiye[9] namıyla gazete neşrolunarak bu gazete vasıtasıyla oralar ahali-i İslamiyesinin ahvâli hakkında bir dereceye kadar malumat alındığı hâlde Kırım kıt'asında henüz bir gazete neşrolunmamasından dolayı kıt'a-i-mezkûrede mütevattın milletdaşlarımızın ahvalinden haberdar olamamakta idik. Bu defa mumaileyh İsmail Mirza'nın neşredeceği gazete sayesinde ora ahvaline dair malumat ele [?] alacağımız tabiî bulunduğundan neşrini tebrik eder ve devamını dahi temenni eyleriz.

Aradan çok zaman geçmeden bu sefer gazetenin Havadis-i Şe'ni sütununda "Rusya Müslümanları" (5 C. Ahir 1300 / 13 Nisan 1883, No: 1453, s. 2) adlı epeyce uzun bir yazı yayımlanmıştır. Bu yazıda İsmail Bey'in *Salname-i Türkî* adlı eseri hakkında bilgi verilmiş ve eserin Rusya Müslümanlarıyla ilgili bölümü *"Rusya'da bulunan din karındaşlarımıza dair verdiği malumat bizce pek ziyade mühimdir"* denilerek Osmanlı Türkçesiyle "bir kere kalemden geçirilerek" okuyuculara sunulmuştur:

---

[9] Önce Ziya (1879-1880) sonra Ziya-yı Kafkasiyye (1880-1884) adıyla Tiflis'te Azerbaycan Türkçesiyle yayımlanan gazeteyi Said Ünsizade ve kardeşi Celal Ünsizade çıkarmışlardır.

Rusya Müslümanları

Kırım zadegânından İsmail Mirza'nın Bahçesaray şehrinde bir matbaa küşadıyla Türkî lisan üzere bazı matbuat-i müfideye himmet buyurmakta olduğunu bundan evvel bi'l-münasebe defaatle yazmış idik.

Mirza-yı mumaileyhin işbu 1300 sene-i Hicriyyesine mahsus olarak tertip ve neşreylediği bir Salname, vâsıl-ı nazargâh-ı mütalaamız olmuştur.[10]

İşbu Salname'nin havi olduğu malumat-ı nâfi'aya göre Mirza İsmail Cenaplarını ne kadar medh ve sitayiş eylemiş olsak azdır. Hele Rusya'da bulunan din karındaşlarımıza dair verdiği malumat bizce pek ziyade mühimdir.

Salname-i mezkûr her ne kadar lisan-ı Türkî üzere telif olunmuş ise de anların Türkçesiyle bizim Osmanlıcamız arasında bir hayli fark olduğundan Rusya Müslümanlarına dair olan malumat ber-vech-i âti bir kere kalemden geçirilerek arz olunur:[11]

Rusya'da kavm-i Türkten nice milyon ahali-i İslam vardır. Kırım'da, Kafkasya'da Volga nehri boyunda vâki vilayetlerde, Sibirya'da, Ural dağlarında, Kırgız bilâdında [beldelerinde] Türkmen illerinde Semipolat[12] ve Türkistan ve Sirderya ve Zakas[p]i taraflarında sâkindirler. Kırım Müslümanları bundan mukaddem başlıca hanlık idi. Hanları Giray hanedanından olup payitahtları Bahçesaray idi ki "Han Saray" denilen saray, henüz baki olup cüz'i tebeddüle duçar olmuştur.

Kafkas ahali-i İslamiyesi beş-altı hanlık idiler ki Kumuk ve Avar[13] ve sair namlar ile be-nam olup bundan kırk-elli sene evvellerinde Rusya'ya geçtiler.

Astarhan dahi kezalik hanlık idi. Kazan taraflarındaki vilayetler dahi bir hanlık suretinde müteşekkil olup şehr-i Kazan'da "Kreml" nam mahalde hanların sarayları var idi.

Kırgız taraflarında [Kazaklar arasında] başlıca üç-dört hanlık olup bunlar kendi rızalarıyla Rusya'ya tâbi oldular. Sibirya'da Küçüm Han hükûmeti diye bir hükûmet daha bulunup Grozni İvan zamanında bu hükûmet dahi Rusya'ya iltihak eylemiştir.

---

10 İsmail El-Gasfiri [Gaspıralı], Salname-i Türkî. Salname-i İslamiye-i Hicriye 1300, Bahçesaray, Basmahane-i İslamiye, 1882, 81+3 s.

11 Salname-i Türkî'de 63-67'nci sayfalar arasında bulunan "Maatbuat ve Neşriyat-ı İslamiye", "Rusya Müslümanları", "Cedvel-i Ahali-i İslam-ı Rus", "İdare-i Ruhaniyeler", "Mekâtip ve Medrese", "Edebiyat ve Neşriyat" gibi küçük bölüm başlıkları, Tercüman-ı Hakikat'te kaldırılarak asıl metinden fazla uzaklaşılmadan Osmanlı Türkçesine aktarılmıştır. Bu sebeple orijinal metinle karşılaştırmaya lüzum görmedik.

12 Metinde سمی و اقلا şeklinde yanlış dizilmiştir.

13 Metinde "Avan".

Türkistan ahali-i İslamiyesi daha geçenlerde Rusya'ya iltihak eylediler ki bunların aglebi Hokan halkı olup bir miktarı dahi Buhara ahalisidir.

Sirderya ve Zakaspi Müslümanları Türkmen ve azrak ve Hive ve Özbek ahalisidir.

İşbu ahalinin kâffesi kavmiyetçe Tatar-Türkî denilen nev'-i azîme mensupturlar. Fakat bazı yerlerde has Türk ile bir miktar Acem ve bazı yerlerde dahi Moğol cinsi karıştığından bugünkü günde Sart ve Buhara ve Özbek ve Tatar ve Mişar veya Başkurt ve Kırgız ve Kumuk vesaire namları ile birçok fırkalara münkasım olmuşlardır.

Rusya Müslümanları ehl-i sünnet ve'l-cemaatden mezheb-i Hanefiye zâhib olup Dağıstan tarafında bir az ahali dahi Şâfi'i mezhebindedirler.

Lisanları sakin oldukları memleketlere nispetle biraz farklı ise de cümlesi esasen müttehid olan Türk ve Tatar lisanıyla mütekellim olurlar. Lisan farkı o kadar azdır ki en uzak yerlerden gelen ahali yekdiğeriyle tekellüm eyledikleri zaman meramlarını anlayabilirler.

Kırım ve Kafkas ve Kırgız memleketlerinde hanzade mirzalar, beyler çoktur. Kazan ve Sibirya taraflarında bu misüllü zadegân bulunmayıp sebebi ise bunlar Rusya'ya iltihak olundukları zaman zadegânın asaletleri Rusya tarafından kabul edilmemiş bulunmasından ibarettir.

İşbu Rusya ahali-i İslamiyesinin en çoğu yerli ve mütemekkin ahali olup Kırgız ve Türkmen gibi bazıları göçebedirler. Mütemekkin olan ahalinin kâffesi ziraat ve zanaat ve ticaret ile iştigal ederler. Göçebeler ise koyun ve davar ve deve vesair hayvanat çobanlığı ile taayyuş eylerler.

Kırım ahalisi ziraat ve bahçıvanlık ve tütüncülük ile meşgul olup şehirlerde sahtiyan işlemek ve ayakkapları yapmak sanayi'i bunlardadır.

Volga nehri boyundaki Müslümanlar ziraat ve ticarette pek ileriye varmış olduklarından içlerinde büyük sermayeli adamlar ve mahir fabrikacılar nadir değildir. Yün ve sabun ve deri işleriyle pek külli ticaret ederler. Hele Kazan'daki cesîm sabun fabrikaları hep ehl-i İslam elinde bulunarak bunların mahsulü birçok vilayetlere nakl ve füruht olunur.

Sibirya Müslümanları deri ve yağ ve tun [kürk, elbise], nesc etmek [dokumak] için yün ve kıl ticareti ile iştigal ederler.

Türkistan ve Hokan Müslümanları pek mükemmel çiftçi olup ipek ve pamuk dahi husule getürürler. Kırgız ve Türkmen ahalisinde milyonlarca hayvanat vardır; fakat ziraat ve ticarete ol kadar meyl etmezler.

Kafkas ve Dağıstan ahalisi ziraat ve bahçıvanlıktan maada ipek kurdu [ipek böceği] beslemekte dahi pek ileriye varmışlardır.

Rusya ahali-i İslamiyesi umumen ticarete ve ziraata kabil ise de ulum ve maarife meyyal adamları azdır. Lakin terakkiyat-ı sana'iye ve ticariyeleri sair memalik ahalisine faikdir. Tetkikat-ı vâkı'amıza göre ehl-i İslamın yed-i idaresinde yalnız on dört bab çuha fabrikası bulunup bunlardan maada iki bab dahi kâğıt fabrikası ve bir kozmatik yani kokulu yağlar ve sular ve sabunlar fabrikası vardır. Hele başkaca yirmi üç bab sabun fabrikaları vardır ki bunların kâffesi cesîm şeylerdir.

İslam meyanında meşahir-i sermayedarândan on bir neferinin milyon sahibi adamlar oldukları muhakkak olup bunlardan maada milyona karib sermayeli adamların miktarı da az değildir. Sibirya'da Orenburg'da dahi maden sahibi ve milyoner olarak altı nefer Müslümanın isimleri meşhurdur.

Rusya'da bulunan ahali-i Müslime miktar-ı nüfusuna gelince. Bunlar için her ne kadar dürüst bir tahrir-i nüfus icra olunmamış ise de sahib-i Salname İsmail Mirza, ahali-i merkumeyi ber-vech-i âti tahmin eyliyor:

Rusya devletinin Avrupa kıtasında vâki on yedi vilayetinde ve Batum sancağında iki milyon altı yüz yetmiş altı bin.

Umum Kafkasya'da iki milyon sekiz yüz bin.

Sirderya, Zerefşan Semireçye'de bir milyon dokuz yüz bin.

Sibirya'da yüz doksan bin

Hokan, Fergana ve Amuderya taraflarında bir milyon yüz seksen dört bin.

Semipolat ve Ural ve Torgay taraflarında bir milyon dört yüz elli bin.

Akmolinskiy vilayetinde üç yüz altı bin

Zakaspi vilayetinde iki yüz yetmiş yetmiş altı bin

Bu hesapça umum Rusya Müslümanlarının mikdar-ı nüfusu on bir milyona takarrüb eylemektedir.

Umur-i diniye ve idare-i kavmiyelelerine nakl-i kelam edince İsmail Mirza, Salnamesinde diyor ki:

Rusya'nın Avrupa kısmında ahali-i Müslimesi üç meclis-i ruhaninin himmet-i[14] idare-i şer'iyyesindedir. Her meclis birer müftüye tâbidir. Müftülerin biri Kırım'da, biri Tiflis'te ve diğeri Ufa kasabasında ikamet eder. Kırım ve Tiflis müftüleri ahali tarafından intihap olunup Ufa yani Kazan müftüsü Rusya devleti tarafından intihap ve tayin olunur.

Bunlardan maada vilayet ve sancaklarda üç dört nefer dahi kadı bulunup bunlar ve imam ve hatipler hep umur-i şer'iyeye memurdurlar.

[14] Metinde "محت".

Miras işleri ve nikâh ve talaka müteallık umur, kâmilen şer'-i şerif mucibince icra olunur. Hatta hukuk-i mâliyeye müteallık işlerin dahi ber-vech-i şer'i rü'yet olunmasını müdde'i ve müdde'ileyh arzu ederlerse mümanaat olunmaması Rusya kavanin-i mülkiyesi iktizasındandır. Türkistan ahalisinin umur-ı kavmiyeleri için daha ziyade imtiyaz olup bunlar umur-i diniye ve kavmiyelerinde âdeta müstakildirler.

Her vilayette camiler ve tekkeler mevcuttur. Bunların huddamı emlak-i vakfiye icarlarından veyahut ahalinin zekât ve öşür olarak verdikleri şeylerden idare olunurlar.

Kırım, Kafkas taraflarında emlak-ı vakfiye pek çoktur. Volga nehri boyunda ve Sibirya'da talebe-i ulum ve hocalar mahsulat-ı ziraiyenin öşür-i şer'isi ile idare olunurlar. Buralarda büyük ve kârgir camiler pek çoktur.

Her köyde sıbyan mektepleri mevcut ise de bunlarda tedris olunan şey yalnız Kuran-ı Kerim ile biraz da ilm-i hâl gibi Türkçe şeylerden ibarettir. Pek az mekteplerde yazı talim olunur. Bundan maada mekteplerde hiçbir nizam ve terakki asarı yoktur.

Ulum-i Arabiyye ve fıkıhiyye talimi için büyük medreseler mevcut olup bunlarda on beş yirmi sene tahsil ile uğraşanlar muahharan müezzin ve imam ve hatip ve ahun (Şi'a imamları) olmak derecelerine kesbederler.

İşbu memurların imtihanları ahali tarafından icra olunmak nizam iktizasından olup ancak huzur-i müftide imtihan vermeleri şarttır. Bade hükûmet tarafından dahi memuriyetleri tasdik olunarak yedlerine buyurultu verilir.

Umum Rusya'da mektep ve medreselerin miktarı meçhul ise de her hâlde çoktur. Mesela Kırım'da her mahallede, her köyde sıbyan mektepleri bulunup ulum-i Arabiye tahsiline mahsus on bir adet dahi büyük medrese vardır. Saratof vilayetinde her camide bir sıbyan mektebi vardır. Fakat sanayi ve hüner ve fünun-i dünyeviyeye mahsus ehli İslam'ın hiçbir mektebi yoktur.

Dünyanın kıtaat-ı sairesine nispetle Rusya Müslümanlarında edebiyat ve neşriyat âdeta hiç yoktur, desek caizdir. Büyük Katerina zamanına yani 1762 senesine kadar Türkçe hiçbir kitap tab' olunmayıp Katerina'nın emr-i mahsusu ile Kazan basmahanesinde Müslüman hurufu isağa olarak [kalıba dökülerek] Kuran-ı Kerim bastırılmıştır.

Bir az sonra Kazan'da diyanete müteallık sair bazı kitaplar dahi basılmıştır. Şimdilerde Türkî ve Arabî kitapların tab'ı biraz daha tekessür ve tezayüd eylemektedir. Fakat hünere, sanayi'e ve fünun-ı akliyeye dair hiç kitap neşrolunduğu yoktur.

> Rusya'da Müslüman hurufu olan yalnız altı basmahane olup bunlar Petersburg'da Akademiya basmahanesi ve Kazan'da Darülfünun basmahanesi ile Kokovin[15] basmahanesi ve Tiflis'te Ünsizade basmahanesi ve Taşkent'te Vilayet basmahanesi ve bir de Bahçesaray'da işbu malumatı Salnamesinden ahz ve iktibas eylediğimiz İsmail Mirza basmahanesidir.
>
> Bunlardan maada Kazan'da Abdullin taşbasmahanesi de vardır.
>
> Neşriyat-ı muvakkate ikiden ibaret olup birisi Taşkent'te Sart Türkçesi ile neşrolunan gazetelerden ve diğeri dahi Tiflis'te Azerbaycan Türkçesi ile çıkan Ziya-yı Kafkas nam gazeteden ibarettir.
>
> Resmî istatistiklerden anlaşıldığına göre 1879 senesinde Rusya'da Arabî ve Türkî karışık olarak dokuz ve sade Arabî olarak on dokuz ve sade Türkî olarak yirmi dokuz ki cem'an yekûn elli yedi kitap tab olunmuştur.

Salname-i Türkî'de Rusya Müslümanlarının geçmişi, o dönemdeki sosyal, iktisadî ve dinî hayatı hakkında verilen malumatın, Osmanlı Türklerinin Rusya Müslümanlarını-Türklerini tanımalarında önemli olduğu gazetenin kendi ifadesinden de anlaşılıyor. Diğer yandan *Tonguç*'tan sonra *Salname-i Türkî*'nin de Türkiyeli okuyuculara duyurulması, ondan alıntılar yapılması aynı zamanda Gaspıralı'nın Osmanlı aydınlarınca bilinmesine, tanınmasına belli ölçüde yardımcı olduğu şüphesizdir.

Tercüman-ı Hakikat'te bir sonraki haber yine "Havadis-i Şe'ni" sütununda başlıksız olarak "Kırım'da Bahçesaray'da İsmail Mirza cenablarının…" ifadesiyle başlayan haberde (3 Recep 1300 / 11 Mayıs 1883, No: 1476) bu sefer *Tercüman* gazetesinin yayımlandığı duyurulur:

> Kırım'da Bahçesaray'da İsmail Mirza cenaplarının Türkçe bir matbaa küşadlarıyla Tatar lisanı üzere bazı neşriyatta bulunduklarını yazmış ve hatta bu seneye mahsus olan Salnamesi'nden Rusya'da bulunan ahval-i Müslimîne dair birçok malumatı gazetemize derç etmiş idik.
>
> Mirza-yı mumaileyh bu kere dahi *Tercüman* namıyla bir gazete te'sis etmiştir ki birinci ve ikinci numeroları bizim dahi manzurumuz olmuş ve bundan ma'da 'Şirket-i Şimalî Telgrafnamesi' namıyla bir de muhabere-i telgrafiye kumpanyası bulunarak Bahçesaray şehri acentalığı dahi mumaileyh İsmail Mirza uhdesinde bulunmuştur.
>
> *Tercüman* gazetesi her ne kadar Tatar lisanı üzere yazılmakta ise de bizim Osmanlıcaya ne kadar yakın olduğu görülmek üzere mukaddemesi ber vech-i âti aynen naklolundu.

---

15 Metinde " قنووين " şeklinde.

denilerek *Tercüman*'da birinci sayısında "İdareden" başlığıyla yer alan yazı, okuyuculara sunulur:

İdareden

> Gazetemizin neşrine başladığımızdan okuyucularımıza ifademiz oldur ki, Rusça'sında kullandığımız lisan, Türk lisanın şivesine ve İslâmların matbuat hakkında olan itikatlarına mümkün kadar uyguncadır. Bunun ile beraber maişet-i medeniyeden faydalı ahbar ve efkâr beyanı ve levazımât-ı milliyemizden cemiyet-i Rus'u haberdar eylemek Tercüman'ın başlıca hizmeti olacağı malum edilir. Mesleğimiz zor ve güç olduğunu bilip halklar arasından bir hayli sahib-i malumât ve ahlak, bizi hüsn-i gönülden ve muavenet-i lazimeden taşlamazlar ümidiyle teselli eylemekteyiz.
>
> Akmescit ve Gori[16] şehirlerinin darü'l-muallimîn nazırları [müdürleri] Kazaz[17] ve Çernyayevski[18] hazretleri, malumatlı İslamlardan Müftizade[19] ve Yahya Ulanof[20] ve ulema-yı kiramdan bazı müderrisler muavenet-i kalemiyede bulunmaya söz berdiklerini kemal-i memnuniyet ile ihtar eyleriz.
>
> Bu hâlde "Bismillah" ile işe tutunup hakikat ve marifet için kaleme yapıştık. Tercüman'nın derece-i faydası ve matlubuna muvafık yolda olup olmadığı hususunda muhakeme ileride olup ol mahkemenin kadısı dahi biz olmayacağımız aşikârdır.

Tercüman gazetesini İstanbul'a Tercüman-ı Hakikat gazetesi idaresine gönderenin İsmail Gaspıralı olduğuna şüphe yoktur.

1883 yılı ekim ayında tarih ve sayı belirtilmeden Tercüman'dan özetlenerek alındığı bildirilen, Rusya Müslümanlarının maarifinden

---

16 Gori: Gürcistan'da bir şehir. Akmescit ve Gori'de Rus öğretmen okulu vardı.

17 İlya İliç Kazas (1832?-1912): Tercüman'ın sansürlüğü görevini de üstlenen Karaim asıllı bir Rus hükûmeti görevlisi, pedagog, şair, gazeteci. Petersburg Üniversitesi Doğu Fakültesi'ni bitirdi, doktora yaptı. 11 dil biliyordu. Akmescit Öğretmen Okulu'nun açılmasında önemli rol oynadı. Odessa'da Davul adlı Karaim dergisini, Akmescit'te Rusça Tavrida gazetesini çıkardı.

18 Aleksey Osipoviç Çernyayevski (1840-1894): Eğitimci, 1879-1893 arasında Tiflis yakınlığındaki Gori Öğretmen Okulu'nun Azerbaycan şubesi müfettişliğini yaptı. 1882'de fonetik metotla Azerbaycan Türkçesi için yazdığı alfabe kitabını "Veten Dili" adıyla bastırdı. Süleyman Velibeyov'la birlikte bu kitabın ikinci baskısını da 1888'de yayımladı. Azerbaycanlı ilk öğretmenler kuşağının hocası olmuştur.

19 Müftizadeler: Kırımda tanınmış birçok insanın mensup olduğu soylu bir ailenin ismi. Burada kimin kasdedildiğini tespit edemedik.

20 Yayha Ulanof: Kırım soylularından biri ama hakkında bilgi edinemedik. Adı geçen şahısların Tercüman gazetesinde herhangi bir yazısına da tesadüf etmedik.

söz eden iki ayrı yazı "Rusya'daki Müslümanlar" başlığı altında birleştirilerek Tercüman-ı Hakikat'te (15 Z. Hicce 1300 / 17 T. Evvel 1883, No: 1608, s. 2-3) neşredilir:[21]

Rusya'daki Müslümanlar

Bahçesaray'da Tatar lisanı üzere basılan Tercüman nam gazete Rusya'daki Müslümanların maarifine dair bazı malumat veriyor ki Tatar şive-i ifadesi Osmanlı şive-i ifadesine tatbikan bi's-sahih ber-vech-i âti hulasa olunur:

Orenburg Darülfününu hakkında yazdığı bir fıkrada Orenburg gazetesi diyor ki mektebe yeni girmiş olan çocuklar arasında Kırgız [Kazak Y. A.) çocukları dahi görülmesi şayan-ı dikkattir. Bu çocuklar çetin sahra ahalisinden oldukları hâlde Rusça okuyup yazmakta Darülfününa gelmeleri Rus maarifine hahişleri olduklarını göstermektedir.

Asya-yı Vusta'nın Başkurd vilayeti ahalisi gibi tembel bir halk çocuklarını Rusça okutmaya heves ettiği hâlde Cenubî Rusya'nın Tatar ahalisi çocuklarını okutup yazdırmaya hiç gayret etmiyorlar ki bu da ancak taassuplarından ileri gelmektedir. Hâlbuki Tatarların hâl ve vakitleri yolunda olup her umurda Ruslarla ihtilatları yerindedir.

Tercüman gazetesi Orenburg gazetesinin bu fıkrası altına kendi tarafından şu mütalaayı ilave eyliyor:

"Bu hâl-i hakikat şayan-ı dikkattir. Kırgız, Başkurt ve Tatarların tamamı İslam olup bazıları Rus maarifine heveskâr iken diğerlerinin heves etmemelerine sebep nedir? Orenburg gazetesinin buna sebep olarak itikat ve taassubu göstermesine razı olamayarak Kırgız ve Tatarların hâllerine nazarla bu sualin cevabını bulmak isteriz.

Volga boyunda sakin ahali-i İslamın ekseri çiftçi ve tacir olup fakat sabanlarıyla dükkânlarından başka fikirlerinde hiçbir şey yoktur. Umur-i hükûmete asla katılmazlar. İçlerinde muteberân ve zadegânları da yoktur. Ama Kırgızlar ve Başkurtlarda zadegân ve mirzalar çok olarak bunlar öteden beri mekâtip ve fününa aşina olduklarından ve birçok adamları dahi devlet hidemâtında bulunduklarından çocuklarını Rus mekteblerine gönderirler. Orenburg Darülfününuna giren Kırgız çocukları dahi hep

[21] Tercüman gazetesinin 23 Sentyabr [6 Ekim] 1883 tarihli 17. sayısında bulunan bu yazılar, kısmen değiştirilerek ve bazı cümleleri atlanarak alınmıştır. Tercüman'da da başlıksız olarak yer alan ve tarafımızdan ilk cümleleri "Orenburg Gimnaziya Mektebi…", "Bakû'da Neşrolunan Kaspi…" şeklinde kısaltılarak adlandırılan yazıların aslı için şu esere bakılabilir: İ. Gaspıralı Seçilmiş Eserleri-4: Eğitim Yazıları, 2. bs., Hazırlayan: Y. Akpınar, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, s. 50-53.

zadegândandırlar. Sair mekteplerde ikişer üçer İslam çocukları bulunsa bile hep mirzalardan olup esnaf ve tacir çocukları değildirler.

Bu hâl vaktiyle Rusya'da dahi görülmüştür. Yakın vakitlerde görülen tebeddülâttan kat'-ı nazar mekteplerde ve darülfünunlarda bulunun şagirdân hep Rus zadegânından idiler. Çiftçi ve esnaf çocukları bu mekteplerde görülmezler idi. Müslümanların darülfünunlara girmemeleri itikat ve taassuba mebni değildir; yalnız usul-i maişetleri iktizasınca maarifi âdet edinmemiş bulunmalarından ibarettir. Rus mektepleri İslamların kâffesine malum olduklarından ahali-i İslamiyenin mazhar-ı teveccühü olamamışlardır. Ehl-i İslam kendi mekteplerinde yalnız ulum-i nakliye tahsil ederek ulum-i akliyeden bî-haber oldukları cihetle Rus mekteplerinde dahi yalnız ulum-i nakliye ve diniye tedris edilir zannıyla girmek istemezler. Eğer bu mekteplerde tedris olunan şeyler maarif-i dünyeviyeden ibaret olduklarını bilseler ona da heves ederlerdi.

Bakû'da münteşir olan Kaspi gazetesi dahi Kafkasya'da bulunan İslam mekâtib-i ibtidaiyesi hakkında Kafkas valisi Prens Dondukof-Korsakof'un bir layihasından bahsediyormuş. Tercüman gazetesi bu bahsi dahi bervech-i âti hikâye eyliyor.

Mekâtib-i İslamiyenin çoğalması ve terakkisi tedris ve tahsilin İslamca olmasına ve devlet tarafından nakden muavenet edilmesine mütevakkıftır. Sıbyan mekteplerinde ilk tedrisât Müslümanca olur ise çocuklar tez tefehhüm ederek Rusça olduğu surette ise mektepten usanıp firar edeceklerinden hiçbir şey öğrenemezler. Rus lisanını bunlara daha sonra talim etmelidir. Etfal-i İslamiyenin Rusça beş-on lakırdı bilmelerinde fayda yoktur. Kendi lisanlarıyla kesb-i malumât ederek fikirlerini açmalıdırlar.

Tercüman gazetesi Kaspi gazetesinin bu fikrini dahi tasvip eyleyerek Rus lisana me'luf olmayan ahaliye evvel-emirde kendi lisanlarıyla tedris-i maarif edilmesi ve sonra Rus mekteplerine konulmasını ---? diyor ki:

"Kırım'da bazı [kasaba ve kariyelerde?] Rus mektepleri açılalı tamam on iki yıl olduğu ve yüzbinlerce akça sarf edildiği hâlde Rus dili öğrenen İslam çocuğu göremedik. Bu akçalar şuraya buraya sarf olmayıp da Akmescit şehrindeki darülmuallime sarf edilse bin kat daha faydalı olur idi.

Tercüman-ı Hakikat'te yukarıdaki yazı yayımlandıktan kısa bir süre sonra Tercüman gazetesinden bir başka iktibas daha yapılmıştır: "Kafkasya Müslümanları" (23 T. Evvel 1883 No: 1613, s. 2-3). Bu yazıda ipek almak için Kafkasya'ya Nuha (Şeki) şehrine giden bir Fransız tüccarının eşine yazdığı mektupta Kafkasya Müslümanlarından ne şekilde söz ettiği anlatılmaktadır. Mektup bir Fransız gazetesinde yayımlanmış

ve Tercüman da o gazeteden almış, çevirerek sayfalarında derc etmiştir. Tüccarın yazdıkları arasında en çok dikkati çeken husus şunlardır: Nuha Müslümanların tembelliği, aralarında okuma-yazma bilenlerin sayısının çok az olması (yirmi-yirmi beş bin kişilik şehir ahalisinden ancak yirmi-yirmi beş adam Rusça biliyor, Türkçe bilip Arapça Kuran okuyan ise ancak beş yüz kişidir). Müslümanların Kırımla birlikte sadece üç gazeteleri vardır (Tercüman, Ziya, Keşkül); Üniversite bitiren birkaç Müslümanın ise "menfaat-i umumiye yolunda gayret ve emelleri işitilmemektedir"; Müslümanlar Gürcü ve Ermenilerden çok geri kalmışlardır…

Tercüman'ı Hakikat'te bu mesele anlatıldıktan sonra gazete kendi görüşünü belirtir:

> Biz Rusya Müslümanlarında üç kıta vasıta-i neşriyat görmekle dahi memnunuz. Fransızın mektubunda memnun olamadıklarımız yalnız iki şey vardır ki birisi ahali-i Müslimenin tembel olması ve ikincisi daha darülfünunlardan çıkan Müslümanların da menfaat-ı umumiyeye hâdim olamaması kaziyesidir.
>
> Eğer şu fıkralar ahali-i Müslime haklarında birer iftira olsalar idi yine o kadar müteessir olmaz idik. Fakat yalnız Rusya'da değil sözün doğrusu aranır ise İran'da, Anadolu'da Arabistan'da vesair birçok yerlerde dahi ehl-i İslam Avrupa'nın calib-i intizar-ı ehemmiyeti olacak derecelerde tenbeldir. Hatta Avrupa'nın birçok insafsız muharrirleri bu tenbelliği İslamın levazım-ı diniyesinden addetmek derecelerine kadar insafsızlık göstermişlerdir.

Yazıda daha sonra Müslümanların *"Avrupa'nın calib-i intizar-ı ehemmiyeti olacak derecelerde tenbel"* oldukları gerçeği esefle kabul edilmiş, Kuran ve hadislerin Müslümanları çalışmaya teşvik ettiği hatırlatılarak, *"darülfünunlardan tahsil-i ulum eden Müslümanların menfaat-i umumiyeye hizmet etmedikleri kaziyesine gelince; bu dahi gayret-i İslamiye erbabına, dağ-i derun olmamak kabil değildir"* denilerek Rus hükûmetinin bu aydınların kendi toplumlarının yararına iş görmelerine engel olmadığı açıklanmış ve şu cümlelerle yazı tamamlanmıştır:

> Maahaza onların gayretlerinden ümitlerimizi kesmeyiz. Ziya ve Keşkül ve Tercüman gazeteleri müdür ve muharrirleri gibi erbâb-ı gayretten onlar dahi örnek alarak bunca kütüb-i Şarkiye ve Garbiyeden tayakkuzât-ı İslamiyeyi mucip olacak asarın kendi hemşehrileri meyanında neşrine himmet eyleyeceklerine ümit ederiz.

5 Recep 1301 / 1 Mayıs 1884 (No: 1775) tarihli Tercüman-ı Hakikat'te ise Alman hikâyecilerinden Friedrich Spielhagen'in Petersburg ziyareti hakkında Tercüman'da çıkan (Şpilgagen teşrifi hususta, 9 Aprel [21 Nisan] 1884, Sayı: 13) adlı haber, baş kısmına şu açıklama konularak iktibas edilmiştir: *"Kırım'da tab ve neşrolunan Tercüman gazetesi bu vak'ayı bir üslub-i Tatarane ve fakat üdeba hakkında lazım gelen hürmeti –bilmeyenler varsa onlara –- anlatacak bir suret-i kadrşinasane ile ber-vech-i âti yazıyor."*[22]

1885 yılında "Türkler" başlıklı bir yazı, *"Bu serlevha ile Kırım'da tab' olunan Tercüman gazetesinden harfiyen naklolunmuştur"* açıklamasıyla Tercüman-ı Hakikat (15 Recep 1302 /18 Nisan 1885 No: 2051) gazetesinin "Bend-i Mahsus" sütununda yayımlansa da "Türkler" başlıklı bir yazı Tercüman gazetesinde mevcut değildir. Buna rağmen yazının İsmail Gaspıralı'ya ait olduğuna da şüphe yoktur; çünkü o birçok yazısında "Türkler"de bulunan bilgileri, hatta bu yazıdaki bazı cümleleri, ayniyle kullanmıştır ama onun bu başlığı taşıyan bir yazısı mevcut değildir. Bu durumda yazının Tercüman-ı Hakikat'e nasıl ulaştığını anlamak için 1885 yılı başlarında İsmail Bey'in hayatında olup bitenlere göz atmak gerekir. Matbaasını genişletmek gerekli olan hurufat vs.yi almak için nisan 1885'de İstanbul'a gitmiştir. Tercüman'da çıkan "Bir İki Gün İstanbul'da" (10 May [22 Mayıs] 1885, Sayı: 16) başlıklı yazısında seyahati hakkında şu bilgileri verir:

> "Aprel [nisan] ayının yarısını İstanbul'a geçirdik. Her türlü sınıf Osmanîler ile görüşebildiğimiz gibi matbuat-ı Osmanîde nam ve şanları malum olan bazı hürmetliler ile dahi hayli müzakerelere nail olduğumuz sırada İstanbul'un efkâr-ı umumîsinde hayliden haylice tebeddülat ve tarik-i cedid müşahade olup taacübe sebep ve şunun ile beraber memnuniyeti mucip olmuştur."

Yazısında açıkça belirtmese de matbaa malzemesi almaya İstanbul'a giden bir gazetecinin o dönemde Rusya'da bir hayli meşhur olan, sevilip sayılan Ahmet Midhat Efendi'yi ve Arap harfleriyle hurufat geliştirmede, dizgi, baskı işlerinde önemli başarılar elde etmiş Ebüzziya Tevfik Bey'i ziyaret etmemesi düşünülemez. Yukarıdaki metinde *"matbuat-ı Osmanîde nam ve şanları malum olan bazı hürmetliler"* ifadesiyle bilhassa Ahmet Midhat Efendi ve Ebüzziya Tevfik'i kastettiği düşünüyoruz. Nitekim İsmail

---

[22] İktibas edilen bu haber konumuz açısından pek önemli olmadığı için tamamını vermeğe lüzum görmedik.

Bey yukarıda da belirtildiği gibi 1881 yılı sonlarında da matbaa malzemesi almak için İstanbul'a gittiğinde Tercüman-ı Hakikat gazetesini ziyaret etmiş ve gazetenin 4 Ocak 1882 tarihli 1063 numaralı nüshasında bu ziyaret hakkında bilgi verilmişti. 1885 yılındaki ziyareti sırasında hazırlamış olduğu "Türkler" başlıklı yazıyı Tercüman-ı Hakikat gazetesine İsmail Bey'in kendisi vermiş olmalıdır. Büyük bir ihtimalle Rus yönetiminin dikkatini çekmemek için "Tercüman'dan alındığı" belirtilmiştir.

İsmail Bey kendi gazetesinde (10 May [22 Mayıs] 1885, Sayı: 16) yayımladığı "Tercüman" başlıklı yazısında *"Avrupa'nın en meşhur fabrikasından tab' maşinası aldırdığımız, İstanbul'un en muteber ve hoş şekil hurufundan baha olduğuna bakmayıp harf aldığımız, basmahaneye biriki işçi daha koyduğumuz…"* ifadeleriyle matbaasındaki gelişmeleri ve İstanbul'dan hurufat aldığını açıklamıştır. Mayıs ayında Bahçesaray'a dönüp matbaasını genişletir, yeni harflerle gazetesini basmaya başlar ama hiç beklemediği bir felaketle karşılaşır: 10 İyul [22 Haziran] 1885 tarihinde gece çıkan bir yangın matbaasını harabe hâle getirir, baskı makinaları hariç hurufat ve diğer aletler yanar.

Bu sebeple tekrar İstanbul'a gelir. Tercüman'daki "Sebeb-i Tatil" (16 Sentyabr [28 Eylül] 1885, İkinci devre, Sayı: 1) adlı yazısında burada bir "ilan" batırıp sebep açıklamadan gazetesinin bir müddet çıkamayacağını okuyucularına duyurur: *"Dersaadet'te gayretperver ve hamiyetmendan biraderlerimizden mahabbetlü Ebüzziya Tevfik Bey hazretleri matbaalarında ilan bastırıp aluvcılara yollamış isek de…"*

Ayrıca bu seyahatinde Ebüzziya Tevfik Bey'in matbaasında "Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar-ı Muvazene" adlı eserini de bastırmıştır. Bu sırada Ahmet Midhat Efendi'yle olduğu gibi Ebüzziya Tevfik'le de görüştüğü muhakkaktır.

Gaspıralı'nın başka bir yerde bulunmayan ve yukarıda belirtildiği gibi Tercüman-ı Hakikat'te neşredilen "Türkler" başlıklı yazısı:

Türkler

Tercüman-ı Hakikat (15 Recep 1302 /18 Nisan 1885 No: 2051)

Bu serlevha ile Kırım'da tab olunan Tercüman gazetesinden harfiyen nakl olunmuştur:

Azya'da ve Avrupa'da sakin evlad-ı Türk, kırk milyona kadar nüfusa baliğ ulu bir kavimdir. Hudud-i siyasî ile bunlar üçe münkasimdir:

1- Çin devletine tâbi Türkler 2- Rusya devletine tâbi Türkler. 3'üncü Osmanlı Türkleridir. Tekellümde, şive-i lisanları dörttür: Osmanî, Azerbaycanî, Çağatayî ve Tatarî. Şive-i edebiyeleri ikidir: Osmanî ve Çağatayî.

Çine tâbi Türkler Gulca, Kaşkar, Uygur ahalisidir ki cem'i on iki milyon hesap olunur.

Rusya devletine tâbi Azerbaycan Kafkasya Türkleri iki milyon; Kırım, Hacı Tarhan, Orenburg, Ural Kazan ahalisi üç milyon; Kırgız ahalisi [Kazaklar Y. A.] iki milyon; Türkmen ahalisi iki milyon; Azya-ı Vusta Buhara ve Hiva Özbek ve Sart ahalisi dört milyon beş yüz bin, mecmû'u on üç buçuk milyon ve Osmanlı Türkleri on dört milyon ahalidir.

Bunlardan maada Sibirya'da Altay dağları sekiz yüz bin kadar ahali-iTürkî var ise de bunların ekserisi mecusî oldukları hâlde hesaba dâhil olmamıştır.

Türklerin cümlesi İmam-ı Azam mezhebindedirler. Aralarında Şafiî, Malikî bar ise de hesaba gelmez gibi azdır.

Başlıca şive-i lisan dört ise de asl-i lisanları birdir. Kavaid-i lisan bir olup ancak başlıca fark telaffuzdadır. Çağataylıların "keldi"si ile Osmanlıların "geldi"sinde çok fark mı var? Kazanlıların "tufrak" demeleri Osmanlıların "toprak" demesi olduğu anlaşılmaz bir şey mi?

Kırgızlar [Kazaklar] "ş" harfini "s" gibi telaffuz edip mesela "Baş", "Taş"" kelimelerini "bas", "tas" dediklerine akıl yetmeyecek ne var? Şöyle ki Türk dillerinin biribirinden farkı, Slav şive-i muhtelifeleri gibi müşkül olmayıp ancak şimal ve cenubî Alman şiveleri sırasında olduğu erbabına malumdur.

Kavmimiz istidad-ı akliyeden, zekâvet ve ahlak-ı haseneden bî-behre kalmış değildir. Evlad-ı Türk'ten zuhur etmiş mütefenninler, ulemalar ve üdebalar az olmadığı malumdur.

Ticaret ve sanaat meydanında dahi yerleri olduğu Azya-yı Vusta'da Kazan'da, Orenburg'da milyon ile nakid kesb etmeye muvaffak olmuş tüccarlar olduğundan anlaşılır. Türk ustalarının elinden çıkmış emti'ada bina ettikleri ebniyelerde mahsus şekil ve lezzet müşahade olunup Türklerin zekâvet-i mahsusaları zahir oluyor. Lisan-ı Türkîde mevcut binlerce darb-i mesel, rivayât, ve şiirler (ki cem ve neşrolmamıştır), efkâr ve zihn-i kavmiyemizin rehber-i âlisi olup bu hususta hiçbir kavimden geri kalmadığımızı gösterir. Siyaset ve şecaât meydanında ise Türklerin namları ile tarihler doludur. Azya'nın ekseri hükümdar silsileleri evlad-ı Türkten olduğu ile zamanında bir avuç Kırımlılar Moskova ile Varşova'yı titrettikleri, bir tabur Merveliler İran'ın nısfını uykusuz bıraktıkları ve Kaşkarlıların hiçbir muavenetsiz beş-altı asırdan beri koca Çin devleti gibi bir devlet ile hürriyet davasında olmaları hatıra alınır ise daha mühim vâkı'aları fikretmeğe hacet bile kalmaz.

> Etrafı çevirmiş akvam-ı muhtelifeye nispeten nâdanlık ve malumatsızlık bataklarına boyumuza kadar daldığımız hâlde vakit kaçırmayıp çabalamaz isek başımız dahi dalıp telef olacağımız hükmolunur ise hakikaten çok aksolmaz! Babalarımızın namını, şanını berbat etmek istemesek kendi istikbalimizi[23] hoşça etmek muradında olsak lisanımızı işletmeye, maarifin intişarına yapışalım. Okumak-yazmak hem okutmak-yazdırmaktan ayrılmayalım. Kendisini bilen Türk oğlu bu yolun haricinde olmamalı.
>
> *Tercüman-ı Hakikat*
>
> *Bu bendden [makaleden] istifade yalnız ahval-i Etrak hakkındaki malumat-ı etnografiyeden ibaret olamaz. Asıl istifademiz Kırım'da Türkçe olarak basılan bir gazetenin ne derecelere kadar serbestî-i lisana malik olduklarını görmektir ki doğrusu ya ahali-i Müslimeye bu serbestîyi verdiğinden dolayı Rusya devletini şayan-ı tahsin görürüz. Bulgaristan, Yunanistan ve hatta Şarkî Rumeli'de bile İslamın müsaadesizliğine nazaran Rusya'daki Müslümanların pek çok ziyade serbest ve rahat olduklarına bu bend bir delil olabilir.*

Tercüman-ı Hakikat'in ertesi günkü nüshasında "Türkler" makalesiyle alakalı olarak gazete idaresinin görüşünü yansıtan, başlıksız ikinci bir yazının neşredilmesi, konuya verilen önemi göstermektedir:

> Tercüman-ı Hakikat, 16 Recep 1302 / 1 Mayıs 1885, Nr. 2052, s. 1
>
> Kırım'da bir tarafı Türkçe, bir diğer tarafı Rusça olarak tab ve neşredilmekte olarak bulunan Tercüman ser-levhalı gazetenin Rusya'daki ahali-i Müslime ahvaline dair vermekte bulunduğu malumat bizce daima şayan-ı dikkat ve ehemmiyet görülmüştür. Dünkü nüshamızda bu gazeteden nakletmiş olduğumuz "Türkler" serlevhalı bend-i mahsus İstanbul'da yazılacak olsa ihsasat-ı milliyenin ancak bu kadar tecelli edebileceği derecede ahrarane bir surette yazılmış ve ez-cümle Kırım ahalisi hakkında "bir avuç Kırımlılar Moskova ile Varşova'yı titrettikleri…" tarzında hissiyat-ı tarihiyeye kadar varılmıştır ki ahali-i Müslimeye Rusya devletinin bu derecelerde emniyetle serbestî vermesi Hindistan'da bulunan ahali-i Müslimenin hükûmet-i metbuaları tarafından göregeldikleri muamelâta asla kıyas olunamaz.
>
> Tercüman gazetesinin yine bu nüshasında Rusya ahali-iMüslimesinin baş Müftülüğü için intihap olunacak zata dair birkaç fıkralar gördük. Filanca ve felanca efendiler hazeratının müftülüğe namzet edilmeleri tensip olunduğu sırada intihap olunacak müftünün ulum-i diniyedeki maharetiyle beraber umur-i ibâd-ı Müslimînin hüsn-i temşiyetine medar

[23] Metinde "istikbalimizin".

> olmak için Rus lisanında dahi behre-i mükemmelesi olmak matlup bulunduğundan bu evsafı Moskova İmamı Hayreddin Ağiyef hazretleriyle bir de Petersburg İmamı Ataullah hazretlerinin câmi oldukları dermeyan edilmektedir.
>
> Rusya devleti teb'a-i İslamiyesini taltifaten Moskova ve Petersburg'dan ibaret kadim ve cedit payitahtlarının ikisinde dahi cevâmi-i şerife bulundurarak birer de imamet mevki'i tayin eylemiş olduğu hâlde yüzlerce milyon teb'a-i İslamiyeye hâkim olan İngiltere devletinin payitahtında resmen bir müftülük makamı bulunduğunu bilmediğimiz gibi Mecusî reis-i ruhanîliği makamı bulunduğunu dahi şimdiye kadar haber almamışızdır.
>
> Şu mukayeseden maksadımız bir tarafı meth ve diğer tarafı mu'aheze değildir; bu mukayesemiz siyasî bir nokta-i nazardan dahi tertip olunmamıştır. Kendimizi medeniyet-perest olanların dostu addeylediğimizden ve küre-i arzın her tarafında bulunan her sınıf insanların ruhanî ve cismanî refah ve mesudiyetlerini görmekle bahtiyar olacağımızdan mücerret bu hiss-i tabiî ve umumî-yi insaniyetle bi'l-ihtisas inşallah bir gün olup da Londra'da dahi bu misüllü müessesât-ı diniyenin resmen vücudunu görüp müftehir ve memnun olmak ümidiyle şu mukayeseciği derc eyledik.

Az yukarıda İsmail Bey'in Ebüzziya Tevfik matbaasında bastırdığına işaret ettiğimiz Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene adlı kitabının yayımlandığı haberi de Tercüman-ı Hakikat'te (13 Şevval 1302 / 25 Temmuz 1885, Nr. 2122, s. 4) haber olarak yer alır:

> Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene[24]
>
> Kırım'da Bahçesaray'da neşrolunmakta olan Tercüman gazetesi sahib-i imtiyazı İsmail Gasprinski'nin Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene unvanı tahtında olarak telifine hâme be-dest himmet buyurmuş oldukları risale-i maarif-isâle bu kerre Ebüzziya'da suret-i nefisede tab' olunmuş ve beher nüshası yüz para fiya[t]ile] Sarafim Efendi'nin Kıraathanesinde füruht olunmakta bulunmuştur.

Matbaasında çıkan yangını da Tercüman-ı Hakikat gazetesine (23 Şevval 1302/ 23 Temmuz 1301, Nr. 2130, s. 1) İsmail Bey bizzat bildirmiş ve bu haber de yayımlanmıştır:

> Kırım'daki Tercüman gazetesi sahib-i imtiyazı İsmail Bey tarafından aldığımız hususî bir habere göre Temmuz'un 9'uncu günü biçare re-

[24] Bu ilan Tercüman-ı Hakikat'in 2123 (15 şevval 1302 / 27 Temmuz 1885), 2125 (17 Şevval 1302 / 29 Temmuz 1885), 2126 (18 Şevval 1302 / 30 Temmuz 1885), sayılarında da aynen tekrarlanmıştır.

> fikimizin gazetehanesinde yangın zuhur ederek hurufunun bir kısmı zayi olduğundan gazetesi eylül ibtidasına kadar neşrolunamayacak imiş.
>
> O zamana kadar hurufun noksanı ikmal kılınacağı gibi gazetenin haftada iki defa neşri için ruhsat aldığından eylül ibtidasında ol veçhile neşrolunacak imiş.

Tercüman-ı Hakikat gazetesinde İsmail Gaspıralı ve faaliyetleri hakkında çıkan haberler, yazılar 1885 yılından sonra da devam etmektedir. Amacımız İsmail Gaspıralı'nın Tercüman-ı Hakikat gazetesiyle (dolayısıyla Ahmet Midhat Efendi'yle) ilişkilerini ortaya koymaktı. 1885 yılı sonuna kadarki sayılarda belirlediğimiz haber ve yazılar amacımız açısından yeterli olduğundan 1886 yılı ve daha sonraki yılları taramaya lüzum görmedik.

Burada sözünü ettiğimiz haber ve yazılarda, *Tercüman-ı Hakikat* yöneticilerinin İsmail Bey'in kullandığı dili adlandırmakta ve değerlendirmekte sıkıntı çektikleri açık bir şekilde görülmektedir. Onun temelde sade bir İstanbul Türkçesi kullandığı anlaşılmamış; kullanılan dil "Tatarca" olarak algılanmıştır. Tabiî 1880'li yılların başlarında Türkiye'de, Rusya Müslümanları-Türkleri hakkındaki malumatın sınırlı olduğu ve belirli sebeplerle "Osmanlıcılık" fikrinin "uluslaşma-Türkçülük"ün önüne geçtiği göz önünde tutulursa Osmanlı aydınlarının İsmail Bey'in o dönemde kullanmaya başladığı sade İstanbul Türkçesini, ileride bütün Türk âleminin ortak yazı dili hâline getirme çabasının, anlaşılması beklenemezdi. Bu durum, İsmail Bey'in "millet" ve buna bağlı olarak "millî dil" anlayışı bakımından dönemin Osmanlı aydınlarından çok daha ileri bir seviyede olduğunu açıkça gösterir.

Kısa sürede yaptığımız sınırlı bir taramayla ulaştığımız bu bilgiler, İsmail Bey'in düşünce ve faaliyetleriyle Türkiye'de sanıldığından daha erken bir dönemde tanınmaya başladığını, söylememiz için yeterlidir.

Amir Timur and The Conquest of Izmir

Prof. Dr. Osman Karatay*

In this short paper, I do not aim at presenting a broad background of the Timurid activities in Western Anatolia. Indeed, there are detailed studies on some local places, but it seems the siege and conquest of Izmir was not dealt with in separate articles in detail,[25] though general histories about the Timurid advance define well about that event. Timur himself moved to Kütahya in the Inner Western Anatolia after the Ankara battle in July 28, 1402, and conducted the operations targeting to control the Western Anatolian settlements mainly from there. Then, towards the end of the year, he moved to the west and came near Izmir, which heralded about his wish to conquer that coastal city, as well as Foça just to its north. The chevalier organisation based on Rhodes (the Hospitalliers) that had undertaken defence of the city, or indeed the coastal castle, were making preparations against any possible Timurid attack.

There were two castles in Izmir: The one in the harbour was in the hands of a Mediterranean crusading formation from 1344 on, while the fortification just above it, in the nearby hills was in the hands of the Turks. The princeling Aydınoğlu conquered that castle in 1317 and held forever then until its annexation by the Ottomans. They conquered the coastal castle as well in 1327 but lost it in 1344. It was this latter that Timur went ahead to take. It was the principal policy of Amir Timur to restore the power and lands of the West Anatolian Turkish princelings that had been swept out by the Ottomans in the decades preceding the

* Osman Karatay, The Institute for the Turkic World Studies at the Ege Üniversity, Bornova – İzmir, Turkey, ORCID: 0000-0002-1566-3283, karatay.osman@gmail.com.

25 Except for Andican, *Emir Timur*, pp.328-332, who makes an analysis of the İzmir operation of Timur as well, besides the concerning events.

Ankara battle. Thus, the conquest of Izmir by Amir Timur was indeed in the name of Musa Bey, the fugitive Aydınoğlu prince to the Amir. Needless to say, that those in the upper castle (now called Kadifekale) welcomed the Timur army and their old rulers, though it belonged nominally to the Ottomans.

The main sources of the Izmir conquest are the contemporary chronicles of Sharaf'al-Dîn Yazdî, Nizâm'al-Dîn Shâmî, Mirhond and Hafiz Abrû on the Timurid or Central Asian side, the history of Ibn Arabshah as an Egyptian Mamlûk source and of Michael Doukas on the Byzantine side. There appeared also some books in the west in the later ages telling about that event. It seems Doukas relates the most detailed accounts about the siege and conquest of the city. Ottoman chronicles tend mostly to fudge that issue by underlining other agendas of the days when Timur was in Anatolia.

Doukas does not give particular reasons of Timur's motivations to advance towards Izmir from the north through Bergama (Pergamon) and Manisa (Magnesia). It seems he bypassed Izmir to the south firstly and then turned to the city from the south direction.[26] According to Yazdî and Shâmî, it was Muhammad son of Timur that wandered in the north Agean region coming from Bursa. Timur himself went from Kütahya to Denizli, and then to Tire.[27] Here, the copied accounts of Yazdî and Shâmî and the record of Doukas crossroad, by confirming the access of Timur to Izmir from the south.[28]

In that town he was told about Izmir. It was a very fortified city on the coast and almost impossible to take from the 'infidels' holding it, since the Ottoman sultan Murat I had tried to do it in vain, and Yıldırım Bayazıt, whom Timur had just defeated at the battle, and taken with him wherever he goes as a war captive, had not been able to conquer it in spite of seven years of siege. The 'infidels' were doing harm the Muslims around, and the Amir raged of that situation.[29] It is not out of possibility that Timur consulted about it with Bayazıt also.

---

[26] Doukas, *Tarih*, p.62-63.

[27] Yezdî, *Emîr Timur (Zafername)*, p.401-402; Şâmî, *Zafername*, p.318.

[28] Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie,* p.87-88; Salman, "Ankara Savaşından Sonra", p.185.

[29] Şâmî, *Zafername*, p.318; Yezdî, *Emîr Timur (Zafername)*, p.402.

Then he decided to move on the city but firstly commissioned his son Muhammed with that task. The latter was in Manisa then and sent an embassy to Izmir inviting them to surrender and to accept Islam, if not to pay jizyah. The city administration under the Spanish Magnus Guillaume de Munte rejected the invitation and booted the envoys by insulting. On the other hand, they accelerated their defence preparations. Muhammad informed his father about the case, and therefore the Amir decided to conduct the expedition the personally. His sons Muhammad and Miranshah and other commanders in the vicinities also moved to join him.[30]

The siege was very bloody. The army of Timur used a lot of siege machines, among whom Chalkokondyles describes a kind of great wheel led by 200 men to access the walls, and also fired the city with the "Greek fire". The Turks dig sewers under the city walls, and caused to collapse them. Thus, vis-à-vis clashes began and troops of Timur started to enter the city from the defected parts of the walls.[31] Doukas gives more details. The canal separating the castle from the land was filled with stones by the Timur army, as well as the corps of the dead soldiers filled that water barrier. On the other hand, the harbour was filled also with stones in order to prevent ships to approach the pier.[32] Thus, the city could not take help from the naval forces coming to support the city. Just, it was too late when a main body of fleet came to save the city; troops of Timur had already taken control of the city and started to throw stones or heads of the killed chevaliers to the ships.[33] Thus, the siege was over within almost two weeks on December 9, 1402.[34]

Of the city dwellers, few people of the upper layer succeeded in fleeing by the nearby ships. The remaining soldiers were killed or captivated. Doukas says everybody in the city was killed;[35] many people

---

30 Yezdî, *Emîr Timur (Zafername)*, p.403.

31 Yezdî, *Emîr Timur (Zafername)*, p.404; Şâmî, *Zafername*, p.319; Chalkokondyles, *The Histories -I-*, p.265.

32 Doukas, *Tarih*, p.63-64.

33 Yezdî, *Emîr Timur (Zafername)*, p.404.

34 Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie,* p.89.

35 Doukas, *Tarih*, p.65.

from the adjacent regions had taken refuge to the city, when the troops of Timur appeared in the region. The story that Timur ordered to build walls using the heads of the dead people narrated by Doukas is shared, as expected, by Ibn Arabshah also, however he says the women and children were taken captives, and not killed, and by Yazdî.[36] Shâmî says of nothing about killing the civilians, though he mentions how the blood of the 'infidels' poured into the sea like a water.[37] Interestingly, Ibn Arabshah never mentions an 'infidel' or 'Christian' entity regarding Izmir, and the text says it in the same context as the massacres over Muslim population of Anatolia (Rûm). Indeed, those were the regions annexed recently by the Ottomans, and the former rulers of those lands were on the side of Timur. Thus, there was no any reason for the Timurid troops to make cruelties there. In contrary, for example, Timur strengthened and reinforced the Turkish castle in Izmir above the harbour castle, by donating also some material support to its defenders.[38]

According to Shâmî and Yazdî, people gave the safety tax (eman) to the Timurid authorities coming to take control of those settlements, and some places resisting, like Keçiborlu in the south, were taken forcefully. There is no any record to claim that they discriminated between the Muslim and Christian populations of Western Anatolia. Whether Izmir represents a particular case is open to debate in terms of the severe nature of the siege, however, it is certain that a considerable Greek population continued to live in the city and region from then on. Thus, it seems the accounts of Doukas and Ibn Arabshah contain much exaggeration.

---

36 İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, p.321.

37 Şâmî, *Zafername*, p.319.

38 Şâmî, *Zafername*, p.320.

Bibliography

Andican, A. Ahat, *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras*, İstanbul: Selenge, 2019.

Dersca, Marie-Mathilde Alexandrescu-, *La campagne de Timur en Anatolie,* Bucureşti: Imprimeria Natională, 1942.

Doukas, Mikhael, *Tarih (1326-1462)*, trans. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2008.

İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, trans. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge, 2012.

Laonikos Chalkokondyles, *The Histories -I-*, trans. Anthony Kaldellis, Cambridge/Massachusetts – London: Dumbarton Oaks Medieval Library, 2014.

Salman, Hüseyin, "Ankara Savaşından Sonra Timur'un Batı Anadolu'daki Faaliyetleri", *Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu*, ed. Aldulvahap Kara – Ömer İşbilir, İstanbul 2007, p.177-187.

Şâmî, Nizamüddin, *Zafername*, trans. Necati Lugal, 2nd ed., Ankara: TTK, 1987.

Yezdî, Şerefüddin Ali, *Emîr Timur (Zafername)*, trans. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge, 2013.

Rusların Türkleri Parçalama Stratejisi

Prof. Dr. Ali Arslan*

Günümüzdeki Rusya Federasyonu siyasi sınırlarını nazara alarak tarihin her döneminde Rusların bu coğrafyada hâkim oldukları kanaatinde olmak veya oluşturulan kabulü benimsemek büyük bir hatadır. Zira Rusların bu coğrafyada güç olarak ortaya çıkışları oldukça yenidir. Şöyle ki, Slavların atalarının kurduğu kabul edilen Kiev Knezliği MS. 9. yüzyıl sonları ile 13. asır ortalarına kadar bazen bağımsız bazen vassal olarak varlığını devam ettirmişti. Özellikle Ukraynalılar ile Ruslar arasında Kiev Knezliği'nin kendi devletlerinin ilki olduğu hususunda ciddi tartışmalar yapmaktadırlar. Hatta Rusya Federasyonu Başkanı Putin, 2022 yılında Ukrayna'ya saldırı emri vermesi öncesinde, Kiev Knezliği'ni Rusların bir devleti olduğunu iddia etmiş ve Ukraynalıları yok saymıştı. Ancak Ruslardan çok önceleri Türkler ve Turani milletler Orta Avrupa'dan Büyük Okyanusa kadar uzanan alanda oldukça fazla küçük ve büyük devletler kurmuşlardı.

1- Asyavrupa'da Türk ve Turanî Milletlerin Hâkimiyet Dönemi

Asyavrupa diğer bir ifade ile Avrasya'da kurulduğu bilinen ilk büyük stratejik devleti Türk kökenli Kimmerler, MÖ. 20 yüzyılda ortaya çıkmış, 16. yüzyıldan itibaren Batı Türkistan, Kafkasya, Doğu Karadeniz, Kırım ve Balkan coğrafyasında hâkimiyet kurmuşlardı. Kimmerler, 1000 yıldan fazla bu bölgede etkin olmuş ve yerlerini MÖ. 800- 300 arasında İskitler almıştı. İskitlerin güney sınırları, doğudan batıya doğru; Kansu-Tanrı dağları, Fergana Vadisi, Hazar civarı, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara kadar uzanmaktaydı. Yani bugünkü Moğolistan'ın batısındaki Asya topraklar ve Doğu Avrupa İskitlere aitti.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Kuzey Asyavrupa'nın en büyük gücü olarak Doğu Asya'da devlet kuran Hunlar, büyük devlet olarak Çinlilerden önce ortaya çıkmışlardı. Çinli hanedanlar ancak birleşerek Büyük Asya Hun Devleti'ne karşı koymaya çalışmış ve Hunların adı bilinen ilk hükümdarı Tuman (Teoman, MÖ 220 -209) döneminde korunma amacıyla bugün de ayakta duran Çin Seddi'ni yapmışlardı. Hunlar, sadece Asya'da değil Avrupa'da da devlet kurmuşlardı. Avrupa Hun Devleti'nin başkent Etzelburg(Macaristan'da) olarak, 375 tarihinde, Balamir tarafından kurulması, Avrupa'daki bütün dengeleri değiştirmişti. Doğu Roma, Hunlara vergi ödemek zorunda kalmıştı. Atilla (Bleda ile birlikte 434/445-453) döneminde Hunlar, İtalya ve Fransa içlerine kadar ele geçirerek Avrupa'nın en kudretli devleti haline gelmişlerdi. Ancak Avrupa Hun Devleti 453 Mart'ında Atilla'nın ölümden kısa bir süre sonra 470'te dağılmıştı. Kısacası dünya tarihinin Kuzey Asyavrupa'da bilinen en kudretli ve belki ilk küresel gücü olan Hunlar, Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası'nda 800 yüzyıldan fazla üstünlüklerini devam ettirmişlerdi.

Hunlar, Avrupa Hun Devleti (374-454) ile Asyavrupa'nın batı kısmına hâkimken, Hazar Denizi-Kazan Hattının doğusuna ise diğer bir Türk devleti olan Asya Avar Devleti (216-552), Büyük Türkistan ve Doğu Asya'ya büyük bir güç olarak ortaya çıkmıştı. Avrupa Hun Devleti'nin 470'te yıkılması ve Asya Avar Devleti (216-552)'nin sona ermesi üzerine Avarların da Hunların daha önce yaptıkları gibi Avrupa'ya göçleri ile Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası'nda yine Türklerin kurdukları küresel devletlerden oluşan ikili bir yapı meydana gelmişti. Bu dönemde Asya Avar Devleti'nin yerini 552 yılında kurulan 1. Göktürk Devleti (552-659) almıştı. Bu devletin dağılmasından kısa bir süre sonra da hemen 2. Göktürk diğer adıyla Kutluk Devleti (682-745) kurulmuştu. 1. Göktürk Devleti'nin 600'deki güney sınırları; Kırım- Kafkas Sıradağları-Horasan Afganistan-Doğu Türkistan-Moğolistan- Çin Savunma Seddinin Kuzeyi, Mançurya'dan denize ulaşmaktaydı. 716'da Kapağan Kağan'ın ölümünden sonra Çinlilerle yapılan mücadeleye bir de iç iktidar kavgaları başlamıştı. Zayıflayan Göktürklere karşı Moğollar da harekete geçmiş ve 745'te 2. Göktürk Devleti yıkılmıştı.

Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası'nın doğu kısmanda Göktürklerin hâkim oldukları sırada, batı kısmında ise Avrupa Avar Devleti hâkimiyet kurulmuştu. 469'de Avrupa Hun Devleti'nin dağılması üzerine yerini diğer

bir Türk devleti olan Avrupa Avar Devleti almıştı. 565'te kurulan ve başkenti Segedin olan Avrupa Avar Devleti, Avrupa Hun Devleti topraklarına sahip olmuştu. Balkanların kuzeyini ellerinde tutan Avarlar, Ural dağları ile Baltık Denizi arasında kalan toprakların hâkimiyetlerine almışlardı. Batı Avrupa'da Franklar karşısında kayıplara uğrayan Avar Devleti 803'te dağılmıştı.

Kısacası 5. yüzyıl ile 8. asır arasında Asyavrupa'nın doğusunda Göktürkler batısında ise Avarlar hâkimiyet kurmuşlardı.

Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası'nın doğu kısmındaki Türklerin hâkimiyetini 745'te Göktürklerden iktidarı devr alan Uygur Devleti (745-840) devam ettirirken, doğu ve orta Avrupa'da ise Hazar, Peçenek ve Bulgar Devletleri (679-1081) hâkimiyet kurmuşlardı. Hazar, Peçenek ve Bulgar Devletlerinin hâkimiyetlerinden sonra, bu sahada yeni büyük bir güç olarak Kıpçak Devleti (995-1239) ortaya çıkmıştı. Kıpçakların Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası'ndaki egemenlikleri döneminde, Oğuzlar yani Selçuklular da Güney ve Önasya'da hâkimiyet kurmuşlardı.

Kadim Türkistan'ın doğu kısmından Türklerin önemli bir kısmının önce Batı Türkistan'a sonra da batı ve güneye hareket etmeleri, bu bölgede meskûn diğer milletlerin siyasal örgütlenmelerini kolaylaştırmıştı. Şöyle ki, Kadim Türkistan'da yaşayan Türkler ve Tunguzlarla sıkı ilişkileri olan Moğollar, 11. yüzyılda bugünkü Doğu Moğolistan'da küçük bir devlet kurmayı başarmış ancak bu devlet kısa sürede yıkılmıştı. 13 yüzyılın başında Cengiz Han (1162-1227) bu bahsi geçen devleti yeniden canlandırmıştı. Cengiz Han dönemindeki Moğol Devleti'nin güney sınırları Hazar Denizi'nden doğuya doğru Horasan (bugünkü Kuzey İran), Afganistan, Doğu Türkistan, Kansu Çin Savunma Seddi güneyindeki Pekin dahil Kuzey Çin ve Mançurya oluşmaktaydı. 1229 yılında kağan seçilen Öğedey, 1236'da Kore'de, 1260-1294 tarihleri arasında Büyük Han olan Kubilay da 1279 yılında bütün Çin'de Moğol hâkimiyetini kurmuştu. Hatta bugünkü Vietnam ve Malezya-Endonezya'ya doğru seferler düzenlemişti. Böylece Moğollar bütün Doğu Asya'da hâkimiyetlerin kurmuşlardı. Çin'deki hâkimiyetleri 1368'e kadar devam etmişti.

Cengiz Han, 1206-1227 tarihleri arasında Büyük Okyanus'tan Hazar Denizi'ne kadar Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası'ndaki topraklara

hâkim olmuştu. Ceniz Han ölümünden önce batı topraklarını ölen oğlu Cuci'nin çocukları Orda ve Batu'ya miras bırakmıştı. Avrupa içlerine doğru hareket geçen Batu Han, 1235-1242 tarihleri arasında Moskova, Kiev dahil bütün Doğu Avrupa'yı ele geçirmişti. Hırvatistan-Macaristan-Doğu Almanya-Baltık hattının doğusu Moğolların egemenliğine girmişti. Böylece Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası'nın yeni sahibi Moğollar olmuştu. Asyavrupa'nın güneyini de istilaya başlayan Moğollar, Baycu Noyan önderliğinde 1242'de Erzurum ile 1243'te Kayseri'ye ele geçirmişlerdi. Moğollar, 1243'te Kösedağı'nda Anadolu Selçuklularını da yenerek yıllık vergi ile kendilerine bağlayan bir anlaşma imzalamışlardı. Moğollar 1260'taki Ayn Calut Savaşı'nda Memluk Sultanı Baybars tarafından yenilerek durdurulabilmişti. Bu tarihe kadar Moğollar bugünkü İran, Irak, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ile Suriye ve Türkiye'nin büyük kısımlarını kontrolleri altına almışlardı.

Moğollar hem Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası'nda hem de güneyde hızla yayılmışlar ancak ömürleri kısa olmuştu. Moğol devletleri 50 yıl sonra önce mahallileşmiş ve akabinde de Türkleşmişlerdi.

Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahasını elinde tutan Moğolların hâkimiyeti fazla sürmemişti. Moğolların Doğu Avrupa'daki devamı olarak 1264'te hüküm sürmeye başlayan Altınorda Devleti (1264-1502), Balkanlardan Doğu Avrupa, Kuzey Kafkasya ve Kuzey Türkistan'a kadar bölgeleri yönetimine almış ve sınırlarını Moğolistan'a kadar uzatmıştı. Böylece Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası'nın en güçlü devleti haline gelmiş aynı anda hem Avrupa ve hem Asya'da etkin olmuştu. Rusların da tabi olduğu Altınorda Devleti'nin zayıflaması, günümüze kadar büyük etkileri olan Rusların büyük bir güç olarak tarih sahnesine çıkmalarına yol açmıştı. Altınorda Devleti'nin1502'de yıkılması ile Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası'nda, Kazan, Kırım, Nogay, Astrahan ve Sibir Devletleri kurulmuş olmasına rağmen hiçbir büyük bir güç haline gelememiş ve üstünlük ilk defa Ruslara geçmeye başlamıştır.

Altınorda Devleti'nin Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası'nı kontrol ettikleri dönemde Asyavrupa'nın güneyi ve batısı da İlhan (1256-1335), Timur (1370-1507), Karakoyun (1380-1469), Akkoyun (1378-1471) ve Osmanlı (1299-1922) gibi güçlü devletler tarafından kontrol edilmişti. Bu devletler bazen birbirleri ile mücadele yapsalar ve birbirleri aleyhine

sınırları değiştirseler bile Asyavrupa'nın doğu kısmı ile Batı Avrupa hariç hâkimiyet Türklerin elinde kalmıştı. Güneyde Osmanlı Devleti güçlenmeye devam ederken Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası'nda Rus nüfuz ve işgalleri başlayacaktır.

Kısacası Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası diye adlandırdığımız topraklarda, bilinen tarih çerçevesinde, MÖ. 20 yüzyıldan 16. yüzyıla kadar kurulan büyük ve küresel devletlerin kahir ekseriyeti Türklere aittir. Kadimden beri, Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası beşerî olarak da Türk ve Türklere akraba olanların ekseriyeti oluşturduğu bir coğrafya olmuştu. Rus ve Çinliler tarafından yapılan bütün asimilasyon ve temizlik faaliyetlerine rağmen, bu özellik büyük ölçüde devam etmektedir. Bundan dolayı mevzu bahis olan bu coğrafyayı Asyavrupa Kuzey/Turan Hâkimiyet Sahası olarak da adlandırmak mümkündür.

2- Avrasya'da Rus Sömürgeciliği ve Türkleri Parçalama Stratejisi

Avrasya Hâkimiyet Sahası 3000 yıl aşkın bir süre, kısa dönemlik Moğollar hariç tutulursa, Türklerin kurdukları devletlerin hâkimiyet ve nüfuzları altında kalmıştı. Ancak 1502'de Altınorda Devleti'nin yıkılmasından sonra her ne kadar Kazan, Kırım, Nogay, Astrahan ve Sibir Hanlıkları kurulmuş ise de bunların hiçbiri güçlü bir devlet haline gelememişti. Merkezi Türkistan'da kurulan Şeybanîler gibi devletler de yetersiz olmuştu. Güçlenen Batı Avrupa devletleri ve onlarla birlikte hareket eder Ruslar, bu coğrafyanın en güçlü aktörü haline geleceklerdi. Moskova'nın etrafından itibaren başlayan topraklarda gayri Ruslar yaşadığı için, Rusların genişlemesi güç ile gerçekleştirilecekti. Burada parçalanması gereken de Türkler ve onların yaşadıkları coğrafya olacaktır.

Doğu Avrupa ve Türkistan'ın önemli bir kısmını hâkimiyetinde bulunduran Altınorda Devleti'nin 1502'de yıkılması ile Moskova Knezliği de bağımsızlığını kazanmıştı. Bağımsızlığından itibaren mütemadiyen gelişen Rus Devleti, kendini Türklere göre "öteki" olarak tanımlayan Avrupa'nın Avrasya'daki ortağı haline gelmiş; Polonya'dan Mançurya'ya kadar olan coğrafyada mukîm Türklerin hâkimiyet sahasına stratejik bir oyuncu olarak girmişti.

a-Rusların İdil/Volga-Yayık/Ural Stratejik Alanına Yerleşmesi ve Türklerin Üçe Parçalanması

Altınorda Devleti'nin zayıfladığı dönemde, Avrupa'da başlayan canlanma sömürgeciliğe dönüşmüş, 1502'de Altınorda Devleti yıkılınca kurulan Kazan, Astrahan, Kırım ve Sibir Devletleri zayıf olması Moskova merkezli yeni güç olan Rusların işine yaramıştı. Avrupa'dan Asya'ya doğru istilaya başlayan Ruslar ilk olarak İdil-Yayık Alanı'na saldıracaklardı. Bundan dolayı Rusların ilk hedefi Türklerin Kazan (1502-1552) ve Astrahan(1502-1556) devletlerini ortadan kaldırması gerekmekteydi. Zira Asya ve Avrupa'nın bileştiği ve Türklerin devamlı kontrol ettikleri bu stratejik alanı işgal etmeden ne Doğu Avrupa'da ne de Sibirya, Türkistan ve Doğu Asya'da hâkimiyet kurmak mümkün değildi. Bundan dolayı Ruslar, önce İdil-Yayık Alanı'nın kuzey kilitmekânı Kazan işgal için hareket geçmiş ve 1552'de Kazan Devleti ortadan kaldırarak bunu sağlamışlardı. Daha sonra İdil-Yayık Alanı'nda kuzeyden güneye doğru hareket eden Ruslar, 1556'da Astrahan Devleti'ni işgal ederek, tarihlerinde ilk defa, Hazar Denizi'ne ulaşmışlar ve Astrahan Kilitmekânı'nı da ele geçirmişlerdi. İdil-Yayık Alanı'na sahip olan Ruslar hem Asya içlerine hem de Kafkasya'ya doğru istila hareketine başlamışlardı. Kıpçak Bozkırı'ndaki Nogaylar ve Hazar'ın doğusundaki Harezmliler Ruslara karşı koyamayınca Osmanlılardan yardım istemişlerdi. Zaten Rusların bu hamlesinden rahatsız olan Osmanlılar, kendilerine bağlı Kırım Hanı Devlet Giray vasıtasıyla, Osmanlı topçularının da katılımı ile 1565'te Ruslar üzerine bir sefer düzenlemiş ancak başarı sağlanamamıştı. 1569'de Tın/Don-İdil/Volga arasında bir kanal açarak İdil-Yayık Alanı'na müdahil olmak isteyen Osmanlılar bu kanalı açmada da başarılı olamamışlardı. Takip eden yıllarda da Osmanların Rusları Kafkaslardan uzak tutma teşebbüsü başarısız olmuştu. Rusların güçlenmesini engellemek isteyen Osmanlı Devleti, bağlı Kırım Hanı Devlet Giray vasıtası ile Moskova'ya iki sefer düzenletmiş ancak 1571'de Devlet Giray ikinci Moskova seferinde yenilmişti. Türkistan ile Kafkasya arasındaki kara bağlantısının Rusların eline geçmesi tehlikeli bulan Osmanlı Devleti, Ruslardan Kazan ve Astrahan'ın iadesini 1592'de resmen istemesine rağmen bu talebi gerçekleşmemişti. Böylece Ruslar, İdil-Yayık havzalarına hâkim olarak kuzeyden güneye yani Batı Sibirya'dan Hazar Denizi'ne kadar stratejik alanı ele geçirerek Büyük Türkistan ile Kırım Hanlığı/Osmanlı ve Kafkasya arasına girerek Türkleri ilk defa siyasi coğrafya olarak parçalamıştı.

İdil-Yayık Alanı'na iyice yerleşen Ruslar, Kuzey Türkistan içlerine doğru saldırıya geçmişler ve 1582'de Türklerin Sibir Devleti'ni işgal etmişlerdi. Rusların bundan sonraki hedefi merkezi Türkistan olacak, bu arada Şeybanilerin sona ermesiyle güçlenen Kazak Devleti başkanı Esim Han (1598-1628), Rusları engellemeye çalışacaktı. Fakat İdil-Yayık Alanı'na iyice yerleşen Ruslar, stratejik açıdan çok önemli Yayık/Ural ve Or nehirlerinin en fazla birbirine yaklaştığı ve Kazak topraklarını işgale en müsait olan yere 1734-1735'te Orenburg kalesini yapmışlardı. Bundan sonra Ruslar merkezi Türkistan'ın tamamını işgale yöneleceklerdi. Ruslar için çok önemli olan İdil-Yayık Alanı'ndaki beşerî coğrafyayı da değiştirmeye başlamış ve buraya başta Ukraynalı Kossaklar olmak üzere Hristiyanları yerleştirmişlerdi. Bu sayede Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar ile Kazakları ve dolayısıyla bugünkü Türkistan denen coğrafyasındaki Türkleri birbirinden ayırmışlardı.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Sovyet Rusya döneminde Rusların Türkleri parçalama stratejisi devam etmiş, İdil-Yayık Alanı'nda Rusların etkisini arttıracak bir şekilde idari düzenlemeler yapılmıştı. Kazakistan ile Kalmukya Özerk Cumhuriyeti arasındaki Astrahan ile yine Kazakistan ile Başkurdistan arasındaki stratejik öneme sahip Orenburg ve Çelyabinsk'in doğrudan Moskova tarafından yönetilmesi kararlaştırılmıştı. Başkurdistan, Tataristan, Çuvaşistan, Udmurt, Mari, Mordovya ile Astrahan arasındaki topraklar da Moskova'dan yönetilmek üzere beş ayrı idari birime ayrılmıştı. Ruslar yaptıkları bu düzenlemelerle bölgede Gayri Rusların etkisini kırmayı hedeflemişlerdi. Böylece konfedere cumhuriyet veya özerkliğe sahip cumhuriyetler parçalanarak aralarındaki topraklar doğrudan Moskova'daki Ruslar tarafından yönetilmesi siyasi olarak gerçekleştirilmişti. Bu parçalı yapı 1991'de Sovyet Rusya'nın dağılmasından sonra da devam ettirilmiş, hatta Rusya Federasyonu bu parçalanmış özerk yönetimleri bile sıkı kontrol altına almak için Rusya Federasyonu anayasasını ihlal eden düzenlemeler yapmıştır.

b- Merkezi Türkistan'ın Parçalanması

İdil-Yayık stratejik alanını kontrole başlayan Ruslar, Merkezi Türkistan'ı parçalamak için hareket geçmişlerdi. Ruslar, kolay bir şekilde Turanî milletlerin yaşadığı kuzey-doğu Asya'ya ilerlemek ve Büyük Okyanusa

ulaşmak için, Altınorda Devleti'nin 1502'de yıkılması üzerine kurulan Sibirya Devleti/Hanlığına saldırı başlatmışlardı. 1572–1582 arasında Batı Sibirya'ya işgal eden Ruslar, 5 Ekim 1632'de de Sibir Hanlığı'nı bugünkü Yakutistan kısmını işgal ederek Sibirya'ya hâkim olmuşlardı. Bilinen tarih çerçevesinde, daima Türklerin veya Turanî milletlerin hâkimiyetinde olan Sibirya'ya ilk defa yabancı bir güç girmiş ve Sibirya ile Türkistan'ı birbirinden ayırılmıştı. İdil-Yayık alanından sonra Sibirya'ya da yerleşen Rusların yeni hedefi merkezi Türkistan olacaktı.

17. yüzyılın sonlarında Kadim Türkistan'ın Baykal Gölü civarını eline geçiren Rusların ilk hedefi Kazakistan'ın işgal edilmesi idi. Kazak Devleti'ne ait topraklara yönelen Ruslar, Büyük Petro (1682–1725)'nun "Kazak ve Kırgız bozkırları bütün Asya topraklarına açılan en önemli kapıdır" şeklinde özetlediği strateji ile öncelikli olarak Kuzey Türkistan'ı işgalini hedeflemişlerdi. Ruslar, 1731'de Küçük Orda'yı, 1743'te Orta Orda'yı ele geçirmişti. 1846'a Sirderya nehrini Aral gölüne döküldüğü yerde kurulmuş olan Kazalinsk kalesi Ruslar tarafından işgal edilmiş ve Büyük Orda'da Ruslar tarafından zabt edilmişti. Böylece Kuzey Türkistan'a yerleşen Ruslar güney istikametinde ilerlemeye devam etmiş ve 23 Haziran 1865 tarihinde Taşkent'i işgal etmişlerdi. 24 Haziran 1865 tarihinde yapılan antlaşma ile Hokand Hanlığı Rus himayesine sokulmuştu. 1866'da Buhara Hanlığı'na da saldıran Ruslar, 1868'de yapılan anlaşma ile bu hanlığın topraklarının üçte ikisini ele zabt etmişler ve elinde kalan topraklara birlikte Buhara Hanlığı'nı da bir nevi özerk hale getirmişlerdi. Merkezi Türkistan'ın tamamını işgal etmek isteyen Ruslar, Aral gölünün güneyinde yer alan Hive Hanlığı'na 1873'de saldırarak bu ülkeyi kanlı bir şekilde işgal etmişlerdi. Ruslar en son olarak Türkmenler üzerine saldırmış ve 1881'de Göktepe'de Türkmenleri katlederek Türkmenistan'a zorla el koymuşlardı.

17. yüzyılın sonlarında Kadim Türkistan'ın Baykal Gölü civarını eline geçiren Ruslar, Doğu Asya'da da kuzeyden Mançurya'ya doğru ilerlemiş ve Japon Denizi'nin batı sahillerini ele geçirmişlerdi. Bunun üzerine İngilizler, Rusları Kırım Harbi ile Karadeniz'de durdurmuş, Güney Türkistan'a Rusların girişine engel olmaya çalışmış ve Merkezî Doğu Asya'da ise Rusların karşısına çıkan Japonları desteklemişlerdi. Ancak 19. yüzyıl ikinci yarısında Almanların bir güç olarak ortaya çıkması İngilizlerle Rusları yeniden birbirine yakınlaştırmıştı. Birinci Dünya Savaşı'na

hazırlıkların son aşamasını gelindiği bir dönemde; Batı Türkistan Rusların, Doğu Türkistan İngiliz destekli Çin'in, Güney Türkistan'ın doğusu İngiliz himayesindeki Afganistan'ın, batı kısmı ise yine İngiliz destekli Kaçar Devleti (İran)'nin elinde bulunmaktaydı. Esasında Türkistan'ın siyasi kontrolü Kuzey ve Batısı Rus, Doğu ve Güney'i İngilizlerin eline geçmişti. Artık İtilaf Devletleri ile Osmanlı hariç İttifak Devletleri arasında savaşın kesinleştiği bir dönemde, İngiltere ile Rus Çarlığı kendi aralarındaki problem oluşturacak konuları da çözüme başlamışlardı. Türkistan'ı parçalayanların elde ettikleri toprakları garantiye almaları gerekmekteydi. 31 Ağustos 1907, İngiliz ve Rus dışişleri bakanları bir araya gelerek Petersburg Antlaşması'nı imzalamışlardı. Bu anlaşma ile mevcut sınırlar üzerinde tam bir anlaşmaya varılmış, Doğu Türkistan Çin, Batı Türkistan Rus, Güney Türkistan'ın doğu kısmı Afganistan, batı kısmı ise Kaçar Devleti (İran) sınırlarında kalması kararlaştırılmıştı. Böylece merkezi Türkistan dört siyasi parçaya ayrılmıştı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında sömürge olmaktan kurtulmak için Ruslara karşı isyan eden Türkistanlılar, *30 Nisan 1918'de Türkistan Sovyet Cumhuriyetini kurmuşlardı. Bu cumhuriyet adında Sovyet kelimesi bulunmasına rağmen milli bir devlet olarak faaliyet göstermişti. Moskova'da güçlenen Komünist yönetim, Türklerin birleşik bir cumhuriyette yaşamasını kendisi için tehlikeli görmüş ve bu devleti küçük cumhuriyetlere ayırmaya karar vermişti. 16 Eylül 1924'te Türkistan devleti yıkılmış ve valilik kurulmuştu. 1926 yılında Türkistan Valiliği beş cumhuriyete ayrılarak Türkistan adı yok edilmişti.* Türkmenistan; merkezi Aşkabad olmuş, Merv ve civarı, Hive hanlığıdan Taşavuz, Buhara Hanlığı'ndan Çarcuy ve Kerki bölgeleri bu cumhuriyete bağlanmıştı. Özbekistan; Taşkent merkez olmak üzere Mâverâünnehir, Semerkant ve Fergana vilayetleri, Buhara ve Hive hanlıkları torakları üzerinde kurulmuştu. Tacikistan; Hisar (Duşanbe) başkent yapılmış, Kurgantepe, Gharm(Karategin) ve Uratepe bu devlete bağlanmıştı. Önce özerk 1936'da cumhuriyete dönüştürülen Kırgızistan'a; Yedisu Valiliğinden Çu, Talas ve Narin ırmaklarının yukarı mecraları, Isık Gölü havzası, Ferganadan Altay ve Pamir sırtları, Celalabad ve Oş bölgeleri katılmıştı. Kazakistan: Yedisu, Üstyurt, Karakalpakistan, Siriderya'nın aşağı mecrası Çimkent, Kızılorda, Taraz (Talas) şehirleri bağlanmıştı.

Türkistan Türklerinin bir devlette yaşamak arzularına Sovyetler de müsaade etmemiş, hatta Türk boylarını ve gruplarını kendi aralarında çatıştıracak şekilde iyice parçalamıştı. Bu parçalama sadece siyasi sınırlarla yapılmamış, kültürel alanda da gerçekleştirilmişti.

c- Kafkaslar Üzerinden Türklerin Parçalanması

Rusların Türkleri parçaladıkları bir bölge de Kafkaslar olmuştur. Kafkaslardaki parçalanma hem Kafkasya'daki Türklerin parçalanması hem de Anadolu Türkleri ile Türkistan Türklerinin parçalanması olarak gerçekleştirilmişti.

Rusların 1552'de Kazan Devleti'ni 1556'da da Astrahan Devleti'ni işgal ederek İdil-Yayık stratejik alanına yerleşmesi, Kafkasları nüfuzunda bulunduran Osmanlılar tarafından tehlikeli bulunmuştu. Rusların bu yayılmasından karşı olan Osmanlılar, kendilerine bağlı Kırım Devleti Hanı Devlet Giray vasıtasıyla, Osmanlı topçularının da katılımı ile 1565'te, Ruslar üzerine bir sefer düzenlemiş ancak başarı sağlanamamıştı. Kıpçak Bozkırı'ndaki Nogaylar ve Hazar'ın doğusundaki Harezmliler de Osmanlılardan yardım istemişlerdi. Osmanlılar, 1563'ten itibaren Astrahan'a bir sefer düzenlemek istemişler ancak gerçekleştirememişlerdi. 1569'de Tın/Don-İdil/Volga arasında bir kanal açarak Rusları Kafkaslardan uzak tutma teşebbüsü de başarısız olmuştu.

Kazan-Astrahan hattına iyice yerleşen Ruslar, Kafkaslara doğru da hareket geçmişlerdi. Kuzey Kafkasya'ya doğudan girmek isteyen Ruslar, Kuzey Kafkasya'nın en büyük nehir olan Terek Irmağı'nın Hazar Denizi'ne döküldüğü aşağı deltasının ağzına yani Dağıstan'daki Kızılyar şehrine müstahkem bir kale yapmışlardı. Burasını bir üs haline getirmeye çalışan Ruslar, yapılan uzun mücadelelerden sonra, 1720'de, Terek'in aşağı mecrasına 5 Hristiyan Kozak (Cossak/Rus Kazak) kasabası kurarak, bu alanda iskân politikasını da başlatmışlardı. Azak Denizi ile Hazar Denizi arasındaki Nogaylar olmak üzere buradaki Türkler çeşitli şekillerde yerlerinden sürülürken, Kafkas dağlarının kuzeyine Kuban nehri havzası dâhil boydan boya, Karaçay ve Balkar Türklerinin de dâhil olduğu Kafkaslar arasına, çiftçi-asker özellikli Hristiyan Kozakları yerleştirilmişti. Bu sayede Ruslar, Kafkaslarda kendisine karşı olan güçlerle, daha kuzeydeki Türkleri, bu Kozak hattıyla parçalamıştı.

Kuzey Kafkaslarla yetinmeyen Ruslar, 1723'te, Büyük Petro döneminde, Terek, Derbend ve Bakü'yü ele geçirdikten sonra Güney Kafkaslarda, bugünkü İran'da bulunan Güney Azerbaycan'da faaliyetler gerçekleştirerek bölgedeki Hristiyanlar özelikle Ermenilerle ilgilenmeye başlamışlardı. Bölgenin hâkimi Safevîlerin zayıflayıp Afşar hanedanı ile iç savaş yaşadıkları bir sırada, Rusların Urumiye Gölü'ne kadar uzanacak bu faaliyetinden korkan Osmanlılar, bu gelişmeye karşı çıkmışlardı. Ancak Rusları Kafkaslardan uzaklaştıramayan Osmanlılar, 1724'te, Ruslar ile İran Mukaseme Anlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde kalmışlardı. Bu anlaşma ile Gence, Karabağ, Nahçıvan, Revan Osmanlılara, Bakü, Şeki, Dağıstan ise Ruslara bırakılmıştı. Böylece Ruslar ilk defa, Kafkas dağlarını aşarak Güney Kafkasya'ya girmişler, Dağıstan-Bakü hattını da kontrole başlamışlardı.

Kazan-Astrahan-Dağıstan-Bakü-Urumiye hattını ele geçirerek Türkistan Türkleri ile Kırım-Anadolu-Kerkük Türklerini birbirinden ayırmak isteyen Ruslar, bu hedeflerini gerçekleştirememişlerdi. Bunun üzerine Güney Kafkasya'da kendilerine bir üs kurmak için dağınık olarak yaşayan Ermenileri, Türklerin Revan Devleti/Hanlığı'na göçmeleri için teşvik etmeye başlamışlardı. Hedeflerinin olgunlaşmaya başladığını gören Ruslar, 1768'de Osmanlılara karşı harekete geçmeyi kararlaştırdıkları zaman, 2. Katerina, Rusların korumasında Türkistan-Anadolu Türkleri arasında bir tampon bölge olarak bir Ararat Krallığı'nın kurulması hususunda Ermenileri teşvik etmişti. Bunun üzerine Eçmiyazin Katogigosu Hovsep Argutyan 1743–1801) "Rusya ile İslam komşuları (Osmanlı ile İran) arasında bir duvar olacak Ararat Krallığı'nın kurulması" için Ruslara müracaat etmişti. 1799'da Petersburg'da Ermenilerin istiklali için önemli müzakereler yapılmış ve Revan'ın zapt edilmesi kararlaştırılmıştı. Kafkaslara iyice yerleşmek isteyen Ruslar, 1784'te Daryal üzerinde Viladikafkas Kalesi'ni yaparak Kafkas dağlarındaki önemli bir geçidi daha kontrol altına almış, 1800'de Gürcistan'ı ilhak ile kendilerine Anadolu yolunu tamamen açmış oluyorlardı.

Kazan-Umman Güç Boylamı üzerinde bulunan ve Urumiye'ye kadar uzanan Azerbaycan coğrafyasının tamamını ele geçirmek isteyen Ruslar, Osmanlı idaresinde bulunanlar haricindeki Ermeniler ve Kafkaslardaki bütün Hristiyan halkları nüfûzlarına almışlardı. 1813'te Karabağ, Şeki, Gence, Şirvan, Derbend, Kuba ve Bakü Hanlıklarıyla Taliş Hanlığının

bir kısmı Rusya'nın hâkimiyetine geçmişti. Ruslar, 1826–1828 Rus-İran Savaşı'nda Revan ve Nahcivan Devletlerini de ele geçirmişlerdi. Güney Azerbaycan'a da giren Ruslar 14 Ekmin 1827'de Tebriz'i, 28 Ocak 1828'de Urumiye'yi, 8 Şubat'da Erdebil'i işgal etmişlerdi. Güneye doğru ilerlenmesini tasarlayan Rusların Komutanı Paskieviç, Basra Körfezi'nde İngilizlerin elinde bulunan Buşehr(Buşire)'ye ulaşmak istemişti. Ancak 26 Nisan 1828'de Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması Paskieviç'in bu hedefini engellemişti. 29 Temmuz 1828'de imzalanan Türkmençay Anlaşması ile Ruslar Güney Azerbaycan'ı boşaltmış ve Aras nehrinin kuzeyine çekilmişlerdi. Böylece İngiltere, Rusları Kafkasya-Umman hattından uzaklaştırmış olmaktaydı. Yalnız bu anlaşma ile Güney Azerbaycan'da dağınık olarak yaşayan Ermenileri, Türklerin çoğunlukta olduğu Revan bölgesine yerleştirilerek, Güney Kafkasya'da Türklere düşman beşeri bir üssün inşasına başlanmıştı. 1828–1829 döneminde Osmanlıların elindeki Çıldır Eyaleti'ni ele geçiren Ruslar, Güney Kafkasya'ya tam olarak yerleşmişlerdi. Erzurum-Van-Bitlis'i ele geçirerek Kafkasya-Umman hattında, Osmanlı topakları üzerinden güneye ilerlemek isteyen Ruslara müsaade edilmemişti.

1830–1871 tarihleri arasında Asyavrupa'da genel bir İngiliz-Rus rekabeti yaşandığı dönemde İngilizler, Güney Azerbaycan ve Anadolu'da Rus ilerlemesine müsaade etmemişlerdi. Kazan-Umman Güç Boylamı'nda da rekabet kızışmıştı. Ancak 1871'de Prusya liderliğinde Almanların bir güç olarak ortaya çıkması üzerine, bütün dengeler yeniden oluşmaya başlamış ve İngilizlerle Ruslar yeniden dostluğa başlamışlardı. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda, İngilizler, Kafkas-Umman hattında stratejik öneme sahip Kars ve Batum'u Rusların ele geçirmesine müsaade etmişler ve Osmanlı toprağı Kotur'u ise kendi kontrollerindeki İran'a katmışlardı. Karadeniz ve Balkanlarda Rusların nüfuzunun artmasına karışmayan İngilizler, Kafkas-Umman hattında Rusların yerleşmesini ise engellemişlerdi. Birinci Dünya Savaşı arifesinde, Almanlara karşı İngiltere ile Rusya her alanda iş birliğine yönelmişlerdi. 31 Ağustos 1907'de, İngiliz ve Rus dışişleri bakanlarının imzaladığı Petersburg Antlaşması ile İngilizler, Afganistan-Rus Çalığı sınırından Yezd ve oradan Isfahan ve Kirmanşah şehirlerinin kuzeyinden geçerek Osmanlı sınırına ulaşan hattın kuzeyindeki Kaçarların yönetimindeki bugünkü İran topraklarını Rus nüfuzuna bırakmışlardı. Böylece Ruslar, Kazan-Umman Güç Boylamı'nın Kafkasya-Urumiye

hattına da sahip olmuş ve Basra Körfezi'ne iyice yaklaşmışlardı. Ruslar, Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'nun büyük kısmını ele geçirerek buradan da Musul'a doğru yaklaşmışlardı. Ancak 1917'deki Bolşevik Devrimi dolayısıyla, Rus iç mücadelesinin başlaması üzerine bu boylamda rekabet yeni bir boyut kazanmıştı. Osmanlılar Batum-Kars-Nahcivan hattını Ruslardan kurtarmış hatta Azerbaycan'ın bağımsızlığını da temin etmişti. Ancak Osmanlıların bu başarısı çok kısa sürmüş, Birinci Dünya Savaşı'nda yenildiklerinden, Kars dâhil, bütün Kafkasları boşaltarak çekilmek zorunda kalmışlardı.

Kafkasya-Umman hattının tek küresel gücü haline gelen İngiltere, Musul'a kadar toprakları doğrudan işgal etmiş, Sevr Antlaşma taslağı ile Fırat'ın doğusunda kendi kontrolünde bir Kürt devleti kurulabilmesi için zemin hazırlamaya çalışmış, Bitlis-Van-Kars-Erzurum-Trabzon'u Ermeniler verilmesini tasarlamıştı. İngiltere, 1919'da Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'dan oluşan Güney Kafkasya Federasyonu'nu kurdurarak bu alanı da kontrolüne almıştı. Kafkas Dağları-Umman hattını doğrudan kontrollerine alan İngilizler, kısa süre sonra Kafkasları terk etmek zorunda kalacaklardı. Zira Sovyet Rusların 1920 sonlarında Güney Kafkaslara geri gelmesi, Millî Mücadele'de başarılı olan BMM Hükümeti'nin Doğu Anadolu'daki Sevr projelerine izin vermemeleri üzerine, büyük ölçüde, tekrar Birinci Dünya savaşı öncesine dönülmüştü. Ancak Sovyet Rusya tarafından, Azerbaycan'a ait olan ve Nahçıvan'ın doğusunda bulunan Zengezor bölgesinin Ermenistan'a bağlanması ile Azerbaycan ile hem Nahçıvan'ın bağlantısı kesilmiş hem de Türkiye'nin Azerbaycan üzerinden Türkistan açılmasına da bir engel oluşturulmuştu. Bu sayede Türkiye ile Kuzey Azerbaycan yani Azerbaycan cumhuriyeti arasına bir engel olarak Gürcistan-Ermenistan bloku yerleştirilerek Türklerin parçalanması gerçekleştirilmişti. Güney Azerbaycan ise İngiliz nüfuzundaki İran'a bırakılmış ve İran'daki Kaçar Türk hanedanına son verilerek Fars Pehlevi hanedanı kurulmuştu. Böylece İran'da Türklerin siyasi nüfuzuna da son verilmişti.

Batı ve doğu Türklerini birbirinden ayırma ve bunu kökleştirme çalışmaları Sovyet Rusya döneminde de devam etmişti. Ruslar, İkinci Dünya Savaşı bahanesiyle Kafkasya'nın tam ortasında yaşayan Müslümanları toptan sürgüne göndererek, bu boylamın orta kısmını Hristiyanlaştırarak elinde tutmak istemişti. Ruslar ilk olarak, Kuzey Kafkasya'da Çerkeslere komşu olarak yaşayan 100.000'e yakın Karaçay Türklerinin tamamı 2

Kasım 1943'te yurtlarından sürgün edilmişti. Karaçaylara bitişik yaşayan 50.000 civarındaki Malkar/Balkar Türkleri ise 8 Mart 1944'te yerlerinden sökülerek tamamı sürgüne gönderilmişti. Aynı dönemde Kafkasya'da yaşanan diğer bir zulüm de 700 000'e yakın Çeçen ve İnguş'un 23 Şubat 1944'te, sürgün edilmesiydi. Kafkas dağ silsilesinin orta kısmını Müslümanlardan temizleyen Ruslar, Güney Kafkasya'nın en stratejik yerinde bulunan 86.000 Ahıskalı'yı da 14 Kasım 1944'te sürgüne göndermişti. Buradaki Müslümanlar Türkistan ve Sibirya'ya sürülerek Kafkasya'nın orta kısmının neredeyse tamamının Hristiyanlardan oluşması sağlanmıştı. Ruslar, bu sayede beşerî coğrafyayı değiştirerek doğu-batı Türkleri arasındaki Türk kültür alanını bile yok etmeyi hedeflemişlerdi.

İkinci Dünya Savaşı sırasında, İngiltere ile Sovyet Rusya, İran'ı ortaklaşa kontrol etmişlerdi. Savaşı galip olarak bitirenlerden Sovyet Rusya, tarihi hedefine uygun olarak güneye doğru ilerlemeyi gerçekleştirmek için, kendi nüfuzlarında, Aralık 1945'te, bir Güney Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu sağlamışlardı. ABD'nin, bu cumhuriyete karşı tavır alması üzerine Sovyetler geri adım atmış bu Güney Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, İran yönetimi tarafından kanlı bir şekilde Aralık 1946'da ortadan kaldırılmıştı. Yani ABD de Türkistan Türkleri ile Anadolu Türklerini birbirine bağlayacak Güney Azerbaycan Cumhuriyeti'ni istememiş Türklerin parçalanmasına taraftar olmuştu.

Sonuç

Günümüzde Doğu Asya'dan Batı Avrupa'ya uzanan Çin Halk Cumhuriyeti'nin Bir Kuşak Projesinin güzergâhının büyük kısmı Rusya Federasyonu'nun siyasi sınırları içinde bulunmasına bakarak, bu topraklardaki Rus hâkimiyetinin tarihin her döneminde mevcut olduğu ve bundan sonra da mevcut olacağı kanaatinin ilmi ve hakiki bir temeli yoktur.

Büyük Okyanus'tan Atlas Okyanusu'na kadar uzanan Asyavrupa Kuzey Hâkimiyet Sahası'ndaki topraklarda, bilinen tarih çerçevesinde, MÖ. 20 yüzyıldan MS. 16. yüzyıla kadar büyük ve küresel devletlerin kahir ekseriyeti Türkler tarafından kurulmuştur. Siyasi olduğu kadar beşeri olarak Kuzey Hâkimiyet Sahası kadimden beri beşeri olarak da Türk ve Türklere akraba olan Turanî milletlerin ekseriyetinin oluşturduğu bir coğrafya olmuştur. Rus ve Çinliler tarafından yapılan bütün asimilasyon

ve temizlik faaliyetlerine rağmen, bu özellik büyük ölçüde günümüzde de devam etmektedir.

Avrasya Hâkimiyet Sahası 3000 yılı aşkın bir süre Türk ve Turani milletlerin hâkimiyetinde bulunmuşken, 1502'de Altınorda Devleti'nin yıkılmasından sonra, bu sırada güçlenen Batı Avrupa devletleri ile birlikte hareket eden Ruslar, bu coğrafyayı kuvvet kullanarak işgal etmiş ve hâkimiyet kurmuşlardı. Yine bu dönemde, Avrupalı sömürgecilerin desteği ile Çin de Mançurya, İç Moğolistan ve Doğu Türkistan'ı işgal etmiştir. Polonya'dan Mançurya'ya kadar olan coğrafyada mukîm Türklerin hâkimiyet sahasını ele geçirmek isteyen Ruslar, Türk ve Turanî milletleri parçalama stratejisini uygulamaya koymuştu.

Avrasya'da hâkimiyet kurmak isteyen Ruslar ilk önce İdil/Volga-Yayık/Ural Stratejik Alanına yerleşmişler ve Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar ile bugünkü Türkistan denen coğrafya arasında siyasi ve beşerî düzenlemeler yaparak Türkleri birbirinden ayırmışlardı. Kazan-Astrahan hattını ele geçiren Ruslar, Türkistan ile Kırım-Kafkas-Anadolu Türkleri ile Türkistan Türkleri arasına yerleşerek, Türklerin birleşmelerine bir darbe vurmuşlardı.

İdil-Yayık havzasındaki Türkleri parçalayan Ruslar aynı uygulamayı Büyük Türkistan'da da gerçekleştirmiş ilk önce Sibirya'nın irtibatı Merkezi Türkistan ile kesilmişti. Daha sonra Merkezi Türkistan, İngilizlerin de yardımı ile Doğu Türkistan Çin'e, Batı Türkistan Rus Çarlığına, Güney Türkistan'ın doğu kısmı Afganistan'a, batı kısmı ise İran'a bağlanmıştı. Ruslar daha ileri giderek kendi işgallerinde bulunan Türkistan'ı Türk boylarını ve gruplarını birbirine düşürecek şekilde parçalamıştı. Bu parçalama sadece siyasi sınırlarla yapılmamış, kültürel alanda da gerçekleştirilmişti.

Rusların Türkleri parçalama stratejisinin önemli bir parçasını da İdil-Yayık alanında yaptıklarının bir benzerini, Kafkaslara hâkim olarak Anadolu Türkleri ile Kafkas-Türkistan Türkleri birbirinden ayırma oluşturmaktaydı. Kazan'dan Basra Körfezine uzanan hattı kontrol etmek için harekete geçen Ruslar, Kafkasları ele geçirmiş, doğu Türkleri ile batı Türkleri arasına Gürcistan ve Ermenistan gibi devletlerin yerleşmesini sağlamıştı. Kafkaslardaki Türkleri de parçalayan Ruslar, sadece siyasi sınırları tadil etmemiş, sürgünlerle de beşeri coğrafyayı değiştirerek doğu-batı Türkleri arasındaki Türk kültür alanını bile yok etmeyi hedeflemişti.

Elhasıl Rusların, Avrasya'da hâkimiyet kurmalarının temelini Türkleri parçalama stratejisi oluşturmaktadır. Ruslar, Türkleri ve Turani milletleri parçalamada büyük başarı göstermelerine rağmen, günümüzde de Mançurya'dan Baltık denizine kadar Türkler ve Turanî milletler ekseriyetle mevcudiyetlerini korumaya devam etmektedirler. Bu da Türklerin ve Turanî milletlerin dünyanın yeniden şekillenmesinde önemli rolleri olacağının bir göstergesidir.

Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынас

(Kazakistan ile Türkiye Arasındaki İlişkiler)

Dr. Bayram Balcı

Кіріспе

1991-жылы КСРО құлағаннан кейін, Түркияның Орталық Азия республикаларына деген қызығушылығы оянды. Түрік дипломатиясының Қазақстанда қалыпқа келе бастау кезі салыстырмалы түрде осы бір жақын кезеңде орын алды. Екі мемлекет өзара туыстық қатынастары болғанына қарамастан қарым-қатынас орнатуды "темір перденің" (Iron Curtain) шектеу салдарынан бір-бірі жайында бейхабар болды. Түркия мен Орталық Азияның түркітілдес мемлекеттерімен ресми қатынастар Кеңес одағы құлағаннан кейін ғана орын алды. Кеңестік кезеңнен алдын да, Осман империясының кезінде, Анатолия мен Ресейлік Түркістан арасындағы саяси байланыстар шектеулі болды. Тек империяның құлдырауына қараған шақта Осман сұлтандары, әсіресе Абдул-Хамид сұлтан Қытай мен Ресей империяларындағы мұсылман халықтарымен жақынырақ байланысты айтарлықтай ешбір нәтижесіз орнатуға тырысты. Түркия мен Орталық Азияның түркілерін біріктірмек болған тағы бір жеміссіз талпыныс Жас Түріктер тарапынан болды. Тіпті олардың ішіндегі ең көрнекті өкілдерінің бірі Әнуар паша (Энвер-паша) қазіргі Тәжікстан тауларында большевиктерге қарсы шайқасып жүріп қаза тапты.

Түркия мен Қазақстан арасындағы екіжақты қарым-қатынас барлық дерлік салаларда: саяси, экономикалық, мәдени және әскери серпінді болуы маңызды ерекшелік. Бұлар көбіне екі елдің басшыларының жеке міндеттемелері мен өзара түсінісуінің және институционалдық байланыстардың күшейтілуіне байланысты.

Нәтижесінде Түркияның Түркі әлеміне деген сыртқы саясаты мемлекет саясатының жеке және партзандық байланыстарынан жоғары және одан тыс орталық тірегі болып табылады.

1) Саяси қарым-қатынастар: жеке байланыстардан стратегиялық келісімдерге шейін

Қазақстанның тәуелсіздігін бірінші мойындаған мемлекет ретінде Түркия және оның басшылары Түркі әлемі мен дәл осы елмен арадағы саяси қарым-қатынасқа ерекше мән береді. Түркияның басшылары, бірінші Тұрғыт Озал, кейін Сүлеймен Демирел, және қазіргі президент Реджеп Тайып Ердоған 30 жылдық қарым-қатынаста Қазақстанға бірнеше рет келген болатын. Сәйкесінше Қазақстанның басшылары, бұрынғы президент Нұрсұлтан Назарбаев, қазіргі президент Қасым-Жомарт Тоқаев Түркияға тұрақты келіп тұрады. Нәтижесінде, мықты саяси байланыстар кең тарапты серіктестік бағдарламаларының қалыптасуына алып келді.

Түркия үшін Қазақстан Сүлеймен Демирел айтқандай «Адрия теңізінен Ұлы Қытай қорғанына» шейін созылып жатқан Түркі әлемін құру үшін өте маңызды болып табылады. Әрине, бұрынғы КСРО құрамында болған барлық түркітілдес мемлекеттердің ішінен Әзербайжан мен Қазақстан Түркі мемлекеттерін бір саяси одаққа біріктіру идеясы үшін ең қолайлы болып табылады.

Сәйкесінше, Қазақ элитасы үшін Түркия көп векторлы саясаттың бір бөлігі ретінде елді Ресей орбитасынан босатуға және шетелдік серіктестерін әртараптандыруға бағытталған Нұрсұлтан Назарбаев пен оның мұрагері Қасым-Жомарт Тоқаев шешкен саяси стратегиядағы маңызды ел болып табылады. Белгілі еуразиялық элиталар, түріктер мен қазақтар, сонымен қатар Еуропа мен Азияны байланыстыратын көпір ретінде де ортақ рөл ойнайды.

Екі ел арасындағы жақсы қарым-қатынастар бірнеше саяси келісімшарттарға, соның ішінде 2009 жылғы «стратегиялық серіктестік» келісімшартқа қол қоюлуына алып келді. 2012 жылы премьер-министр Р.Т. Ердоғанның сапары кезінде «екі елдің экономикалық дамуындағы синергияны» жүзеге асыру үшін екіжақты

келісімге қол қойылды. Сол жылы Н.Ә. Назарбаевтың сапары кезінде «жоғары деңгейлі серіктестік» келісіміне де қол қойылды. Ақыры, 2022 жылы, мамыр айында президент Қ.Ж. Тоқаев Түркияға тағы бір сапары кезінде екі елдің байланысын нығайтатын бірнеше салада ынтымақтастық жайында келісімдерге қол қойды.[1] Бұл жақсы саяси қарым-қатынастарды ел тәуелсіздік алғаннан бері тұрақты ілгері басып келе жатқан экономикалық серіктестіктер толықтырып отыр.

2) Экономикалық қатынастар нығаюда

Қазақстан табиғи ресурстарға бай ел және бұл жағдай Түркияға ынтымақтастық үшін көптеген мүмкіндіктер ұсынады. Көптеген минералдар мен металлдар, көмірсутектер Түркияның Қазақстаннан импорттайтын негізгі тауарлары болып табылады. Оның орнына Түркия текстил, тамақ өнімдерін және көптеген өнеркәсіп өнімдерді Қазақстанға экспорттайды.[2] Бірақ құрылыс секторы ерекше аталуы керек. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері ауқымды құрылыс саясатына кірісті және елде жаңа қалаларды, әсіресе елордасы Астананы салуда түрік компанияларына көп сенім артты. Ақырында Түркияның экономикалық қатынасуының тағы бір ерекшелігі – түрік компаниялары Қазақстанда орныққан ең көп шетелдік компаниялардың қатарында болып табылады. Yildirim Group, Tiryaki Holding[3] және 2020 жылы Астана аэропортын сатып алған TAV сияқты түрік индустриясының алыптары мен флагмандары да бар.[4] Бірақ бұдан басқа 2022 жылға қарай Қазақстанда шағын болса да кем дегенде 4000 түрік компаниясы елді аралап жұмыс істеді.

Қазба отындары саласында Қазақстан Қытаймен, Түркиямен, Әзербайжанмен және Грузиямен Орталық Азияны Кавказбен және

---

1 https://astanatimes.com/2022/05/kazakhstan-and-turkey-determined-to-advance-strategic-partnership-through-investment-and-business-cooperation/

2 https://avim.org.tr/en/Analiz/the-current-state-of-relations-between-kazakhstan-turkey

3 https://www.aa.com.tr/en/economy/turkeys-tav-takes-over-operations-at-almaty-airport/2225673

4 https://dairynews.today/global/news/turetskaya-kompaniya-tiryaki-agro-planiruet-postroit-v-kazakhstane-zavod-po-glubokoy-pererabotke-zer.html

Батыс Еуропамен байланыстыратын құбыр жолдарын дамыту үшін жылдам серіктестік орнатты. Бұл өз алдына Қазақстан үшін Орталық Азияның мұнайы мен газын ашып Еуразия құрлығындағы бірнеше елдермен сауда көлемін ұлғайту үшін ресейлік құбыр жолдарынан құтылуға көмектеседі. Бұл саясат Астананың Ресейге тәуелділігін азайтуға мүмкіндік береді.

Десек те Түркиямен арадағы саяси және экономикалық жақсы қарым-қатынасқа қарамастан сауда-саттық деңгейі тоқырауға ұшырағанға ұқсайды, яғни соншалықты жоғары емес. 2023-жылы бұл көрсеткіш әрең дегенде бес миллион долларға жетті. Бірақ екі елдің басшылары 2023-жылы осы көрсеткіштің он миллионға жететініне үміттенеді.

3) Түркияның Қазақстандағы ең үлкен байлығы - жұмсақ күш

Түріктің жұмсақ күшінің қуаты екіжақты қатынастардың нығайту перспективасына не береді? Түркияның Қазақстандағы мәдени ықпалы терең және өсуде, бұл Түркия еліне және оның өнімдері мен қызметтеріне жақсы беделбереді.

Түрік үкіметі мен үкіметтік емес субьектілер Түркияның Орталық Азиядағы, әсіресе Қазақстандағы беделін арттыру үшін бірнеше бастамалар мен шараларды қолға алды. Түркия үкіметі Орталық Азия елдерінің жағдайында тым амбициялы, шындыққа жанаспайтын саясат жүргізгені үшін сынға алынғанымен, шын мәнінде бұл идеялар мен гуманитарлық салаларға бағытталған түрік бастамалары сәтті болған болатын.[5]

Білім саласында, Түркия түрік-қазақ байланыстарына оң әсер еткен Түркия мен Түрік әлемінің арасындағы негізгі студент алмасу саясатын жүзеге асырды. Мыңдаған қазақ студенттері Түркияда оқу гранттарына ие болды. 2022-жылы Түркияның түкпір-түкпірінде 2300 қазақ студенті болған. Сол сияқты Түркия мен Орталық Азиядағы университеттер де университеттік ынтымақтастықты дамытуға және Түркиялық студенттердің өзге елдердің

[5] https://www.allazimuth.com/2023/06/21/turkish-foreign-policy-towards-central-asia-an-unfolding-of-regionalism-and-soft-power/

студенттерімен араласуына алып келген дипломдық эквиваленттік саясатпен байланыстырылды. Түркия мен Қазақстан арасындағы осы бір ынтымақтастықтың басты нәтижесі ретінде елдің оңтүстік қаласы Түркістанда құрылған Қожа Ахмет Яссауи атындағы қазақ-түрік университетін атасақ болады.[6] Қожа Ахмет Яссауидың аты мен университеттің кесенеден жүздеген метр орналасуы сәйкестік емес. Түрік әлемінің тарихында Қожа Ахмет Яссауи бірнеше түркі халықтары арасында рухани пір ретінде және Анатолиядағы мистикалық түрік исламына үлкен әсер еткен тұлға ретінде ортақ тірек болып саналады. Бүгінде құрылғанына отыз жыл өткеннен кейін бұл университет Қазақстандағы ірі университеттердің бірі ретінде және Түркі әлемінде Түркия құруға атсалысқан екі университеттің бірі болып табылады. Екіншісі Қырғызстандағы Манас университеті.

Діни серіктестік те Түркияның Қазақстанмен идея саласындағы байланысты нығайту саясатының басты аспектісі болып табылады. Исламның шектелілуі орын алған Кеңестік кезеңнен кейін діни элитаның болмауы Қазақстанның және өзге Орталық Азия мемлекеттерінің өзге елдерден жаңа элиталарды дайындау және діни орындарды қалпына келтіру үшін мамандар шақырды. Мысыр, Сауд Арабиясы және басқа да мұсылман елдері қол ұшын созды. Бірақ ешқайсысы Түркияның көмегіндей болмады. Түрік мемлекеті билікке жаңа діни саясатты енгізуге көмектесу арқылы исламның қайта жануына белсенді атсалысты. Түркиядағы Исламды реттейін ресми орган - Диянет көптеген имамдарын Қазақстанға жіберген болатын.[7] Бәрінен бұрын бұл орган Шымкентте жүздеген, тіпті мыңдаған дін саласында жұыс істейтін мамандар дайындайтын теология факультетін ашқан болатын. Дәл сол рухта қазақ студенттері Түркияның көптеген теология факультеттерінде дайындалды. Ақырында Диянет мешіттерді жаңарту немесе салу істеріне және орыс, қазақ тілдерінде үлкен көлемде ислам әдебиетін шығару істеріне атсалысты.

---

[6] https://www.aa.com.tr/tr/egitim/turkiye-ile-kazakistanin-kurdugu-ahmet-yesevi-universitesi-daha-fazla-ogrenci-kabul-etmeye-hazirlaniyor/2967900

[7] https://www.hudson.org/national-security-defense/turkey-s-religious-outreach-and-the-turkic-world

Соңғы Қазақстандағы алғашқы реакциясы әлсіз болғанымен, түрік мемлекетінің тағы бір бастамасын атап өтуге болады. Бұл бастама Анкараның Түркі әлеміндегі қарым-қатынасты жақсарту үшін бүкіл түркі мемлекеттерін кириллицадан бас тартып, латын әліпбиіне көшіруге талпынысы еді. Бұл мақсатқа жету үшін түрік лингвисттері бүкіл түркі тілдеріне ыңғайлы латын әліпбиін жасап оны әр елдің қабылдауына ұмтылды. Түрікменстан, Өзбекстан, Әзербайжан Түркияның қолдауымен латын әліпбиіне көшкен уақытта және бұл Түркияның құптаған вариантына өте жақын болғанда, Қазақстан әлі ондай әрекетке барған жоқ еді. Бірақ Түркия бұл реформаны қабылдау үшін күшті ынталандыруды жалғастыруда.[8] Президент жарлығында қазақ тілі латын әліпбиінде 2031 жылға қарай жазылады деп көрсетілген.[9] Латын әліпбиіне көшу тек Түркияны қанағаттандыру үшін емес, орыс тілінен алшақтап, тілін анағұрлым әмбебап таңбалармен жазуды көздесе де, Қазақстандағы және басқа түрік әлеміндегі бұл тіл реформалары Түркияның посткеңестік кеңістікте ықпал ету саясатын алға тартады.

Бірақ идеялар саласындағы серіктестік жалғыз Түрік мемлекетінің құзыры емес. 1980 жылдан бері түріктің қауымдастық өмірі мен мемлекеттік емес секторының динамизмінің бейнесі ретінде болып келген түріктің үкіметтік емес ұйымдары қырғиқабақ соғыс біткелі бұрынғы социалистік аймақта Түркияның ықпал ету аумағының дамуына үлкен үлес қосты. 1980 жылдың қаңтарында Тұрғыт Өзал ұсынысымен реформалар басталғалы жеке компаниялар, фондтар және діни топтар тек екіжақты қатынаста ғана емес, сонымен қатар Түркияның сыртқы саясатында да негізгі рөлді ойнады. Қазақстан және Орталық Азияның жағдайында Түркияның ықпал саясатына жасаған жеке инвестициялары негізінен нақышбандилік бағытты ұстанатын діни топтармен жүзеге асырылды. Сүлейменшілер деп аталатын Сүлеймен Хилми Тұнаханның қауымдастығы, сондай-ақ нақышбандияға қатысы бар тағы бір діни

---

8 https://www.trtworld.com/art-culture/kazakhstan-adopts-new-alphabet-with-turkish-input-43889

9 https://astanatimes.com/2021/02/kazakhstan-presents-new-latin-alphabet-plans-gradual-transition-through-2031/

фигура Осман Нұр Топбастың ізбасарлары Қазақстанның бірнеше қалаларында сунниттік Исламның түрік көзқарасын насихаттау үшін қарапайым медреселер ашқан болатын.[10] Сол сияқты Саид Нурси құрған нұржы (nourdjou) қозғалысының бірнеше кіші топтары Түркия мен Қазақстан арасында діни байланыс орнатуда белсенді болды. Осыған байланысты, кейде нұржы қозғалысының бір бөлігі деп мәлімделетін Фетхуллаһ Гүлен қауымы Қазақстандағы түрік ықпалында маңызды рөл атқарғандықтан ерекше назар аударуға лайық.

1991 жылдан бері Фетхулаһшылар деп аталатын Фетхуллаһ Гүленнің ізбасарлары тек Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар Балкан түбегінде, Кавказда және Орталық Азия сияқты социалистік аймақта болды. Олардың көбісі бұл жерлерге Фетхуллаһ Гүлен қозғалысының идеясын ұстана отырып жұмыс істеуге келді. Түркияда саясатпен, секуляризммен және мемлекетпен байланысы өршіл бұл топ өздерін мұсылмандарға білім арқылы дамуға көмектесетін сенім қауымдастығы ретінде көрді. Бұл ханафилік сунниттік исламнан негізін алатын, бірақ түрік ұлтшылдығымен нәрленген, ұстаздары Гүленнің білімін басшылыққа алатын қауымдастықтың мыңдаған мүшелері бүкіл Түркия бойынша білім беру және діни фондтар, медиа мен бизнестердің негізін қалады. 1991 жылдан бері дәл сол қауымдастықтың басқа да мүшелері Орталық Азияны аралап, мектептер, газеттер және бизнестер бастады. Басқаша сөзбен айтқанда ықпал ету желілерінің армадасын құрды. Қазақстанда бұл қауымдастық 30 орта мектеп, Сүлеймен Демирел атындағы университет және басқа да көптеген коммерциялық кәсіпорындардың ашылуына көмектесті.

1991-2016 жылдар аралығында Түркия елшілігі мен Фетхуллаһ Гүленнің Орталық Азиядағы мекемелерінің арасы жалпы алғанда өте жақсы еді. Арасында Ататүріктің секуляристтік идеалдарын жақтаған кейбір елшілер бұл қозғалыстың Ататүріктің мұрасына зиян келтіретіндіктен оған қатысты тітіркенетіндерін жасырмайтын. Бірақ қозғалыстың әрекеттері ел мүддесіне қызмет еткендіктен сыни көзқарастар тоқтатылды. Реджеп Тайып

[10] Bayram Balci, Islamic revival in Central Asia : file:///C:/Users/80569/Downloads/RoutledgeHandbooks-9780429057977-chapter27%20(1).pdf

Ердоған билікке келуімен үкімет пен әртүрлі гүлендік институттар арасындағы қатынастар Түркияда да, шетте де нығайды. Орталық Азияда, әсіресе Қазақстанда түрік саясаткерлері мен Фетхуллаh Гүлен атымен байланысты институттар арасындағы жақсы симбиоз байқалған болатын. Бірақ Түркиядағы екі мықты Ердоған мен Гүлен арасындағы жақсы түсіністік бірнеше себептерге байланысты нашарлады. Бірақ бәрінен бұрын оның себебі ішкі және тіпті сыртқы саясаттағы билік пен бәсекелестік мәселесі үшін еді. 2016 жылғы шілдедегі мемлекет құрылымдарына – армияға, полицияға және сотқа еніп кеткен гүленшіл күштерге байланысты Түркия билігі тарапынан болған сәтсіз төңкеріс екі адам арасындағы алауыздық қатыгездікке, толық және кекшіл салдарға әкелді. Мемлекеттің гүлен қозғалысына қатысты толық жою соғысы тек Түркия жерімен шектелген жоқ. Әрине бүліктен кейінгі күні әлемнің басқа да бөліктеріндегідей Қазақстандағы түрік дипломатиясының басты мақсаты қазірде террористік ұйым деп жарияланған және Түркияда қатаң репрессияға ұшырап жатқан гүленшілер қозғалысын толықтай жою үшін мүмкін нәрсенің бәрін істеу еді.

Іс жүзінде Қазақстанда және басқа да жерлерде түрік дипломатиясы қорқыту, үркіту, бопсалау, айырбас ұсыну сияқты барлық дипломатиялық құралдарды пайдалану арқылы Гүлен институттарын жабуға және оның мүшелерін бейтараптандыруға қол жеткізбек болды. Қазақ билігі Ердоған мен Гүлен арасындағы ашық соғысқа екі кезеңде жауап қатты. Бастапқыда бұл текетірес тек Түркияға қатысты деген оймен қазақ билігі бейтарап қалуға тырысты және Түркияның елдегі Гүлен мектептерін жауып[11], олардың иелену құқығын Гүлен мекемелерін барлық жерде басып алу үшін түрік үкіметі құрған жаңа ұйым - Мариф фондына (Maarif Foundation) өткізуге байланысты талаптарын тыңдауға бас тартты. Гүлен мектептерінің елдегі құндылығынан хабардар қазақ билігі егемендік қағидатын ұстанып, Ердоғанның талаптарын орындағысы келмеді[12]. Алайда түрік билігінің табандылығына тап болған Қа-

---

[11] https://thediplomat.com/2016/08/kazakhstan-and-kyrgyzstan-reject-turkish-calls-to-close-gulen-schools/

[12] https://thediplomat.com/2016/08/kazakhstan-and-kyrgyzstan-reject-turkish-calls-to-close-gulen-schools/

зақстан ымыраға келді. Бірнеше гүленшілердің мекемелері жабылса да, Түркияға емес Қазақстан Білім министрлігінің қолына өткізілді. Гүленшілер қозғалысының мүшелері болса, біраз бөлігі батыс елдеріне қуғынға кетті, ал басқалары қалды. Бірақ олардан қазақ билігі Ердоған үкіметіне қарсы ешқандай саяси әрекетке бармауды сұрады.

Ақырында, 1991 мен 2016 аралығындағы 25 жылдан астам әртүрлі қызмет жасағаннан кейін гүленшілер қозғалысының мекемелері Түркиямен серіктес бола отырып, кейін басшылар мен лидер атанатын жүздеген оқушы мен студентті тәрбиеледі. Түркия билігі тарапынан және басқа әлем елдері тарапынан айыпталғанына қарамастан бұл қозғалыстың Қазақстандағы түрік ықпалының тарауына үлес қосқаны ақиқат. Олардың арқасында бүкіл Қазақстан бойынша Түркияның білгірлері, түрік тілінде сөйлейтіндер және түрік-қазақ қарым-қатынасының қалыптасуы мен дамуында маңызды рөл ойнаған ерлер мен әйелдер бар. Түрік үкіметі мен осы қозғалыс арасындағы байланыстың күйреуі, Түркияның гүленшілер әрекет еткен барлық елдерге ықпал ету қабілетіне кері әсер етті. Бірақ сонымен қатар, басқа да қозғалыстар және түрік үкіметінің өзі де гүленшілерді алмастыра отырып, белгілі бір мөлшерде жұмсақ күш жұмсауға қабілетті бола алды. Қазақстанда басқа елдердегідей Гүлен мен Ердоған арасындағы қақтығыстан кейін түрік ықпалы азайған жоқ. Жалпы айтқанда, Түркияның ықпалы тіпті артып, ол өз алдына әскери серіктестік ретінде жаңа өлшемге енді.

4) Түркияның Орталық Азиядағы жаңа тұлпары - әскери ынтымақтастық

Соңғы жылдарда Түркия айтарлықтай көзге түсіп жүр және өзінің интервенционизмі үшін, соның ішінде өзінің геосаяси қоршаған ортасындағы біраз қақтығыстарға әсери атсалысқаны үшін өзінің одақтастарын ренжітіп алуда. Сирияда, Араб көктемінен кейін басталған азамат соғыс жағдайында Түркия бірнеше әскери операция жүргізді және “Ислам үкіметі” пен күрд сепаратизміне қарсы күрес жүргізу үшін Сирияның бір бөліктерін басып алды.

Дәл сол түріктің интервенционизмі Ливияда да байқалды. Ол жерде оның әскери қолдауы заңды үкіметке Маршал Хафтардың бүлікші күштеріне қарсы тұруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар жақында ғана Таулы Қарабақ қақтығысында Түркияның Әзербайжанға әскери көмегі Әзербайжанның Армения мен Қарабақтың армяндарын жеңуде шешуші рөл ойнады. Түркияның Украинаға берген әскери көмегін де ұмытпауымыз керек. Оның арқасында Киев Ресейдің агрессиясына қарсы тұра алды. Барлық осы қару-жарақ ерліктерінде бұқаралық ақпарат құралдары ең керемет аспектіге, яғни түрік дрондарын пайдалануға назар аударды. Дегенмен түріктің әскери ноу-хауы технологиялық аспектінің өзінен асып түседі және елді ықпалды әрі тартымды қылады. Оның тәжірибесі анағұрлым кеңірек және ұзақ мерзімді қару-жарақ саласындағы саясатқа негізделген.

Дегенмен Түркияның Орталық Азия мен Кавказ елдерімен әскери серіктестігі тәуелсіздіктің әу басында әр елшілікте әскери атташенің орналасуымен басталғанына қарамастан, соңғы интервенционистік шаралардың арқасында Түркияның бұрынғы КСРО мемлекеттеріндегі әскери қатынасуын нығайтқанын енді ғана байқаудамыз. Нәтижесінде НАТО стандарттарына сай әскери дайындық, сондай-ақ түрік жабдықтарымен қамтамасыз етілуі осы аймақта дамыды. Қазақстанға келсек, Қырғызстан және Түркменстан сияқты түрік дрондарын алғаннан кейін, жақында Астана мен Анкара арасында Қазақстанда Bayraktar дрондарының Anka нұсқасын жасау туралы келісімге қол қойылды.[13]

Қорытынды

Қорытынды ретінде үш негізгі ойды айту керек.

Серіктес болған отыз жылда Түркия мен Қазақстан Түркияның гүленшілер қозғалысының белсенділігін тоқтату үшін Астанаға жасаған қысымын есепке алмасақ, іс жүзінде шиеленіссіз, керемет қарым-қатынасты сәтті құра алды. Бұл қарым-қатынас бүкіл саланы қамтиды: саясат, білім, мәдениет, дін, экономика және тіпті әскери сала. Дамуы екі тараптың да мүддесі болып табылатын

[13] https://eurasianet.org/kazakhstan-seals-deal-to-produce-turkish-drones-under-license

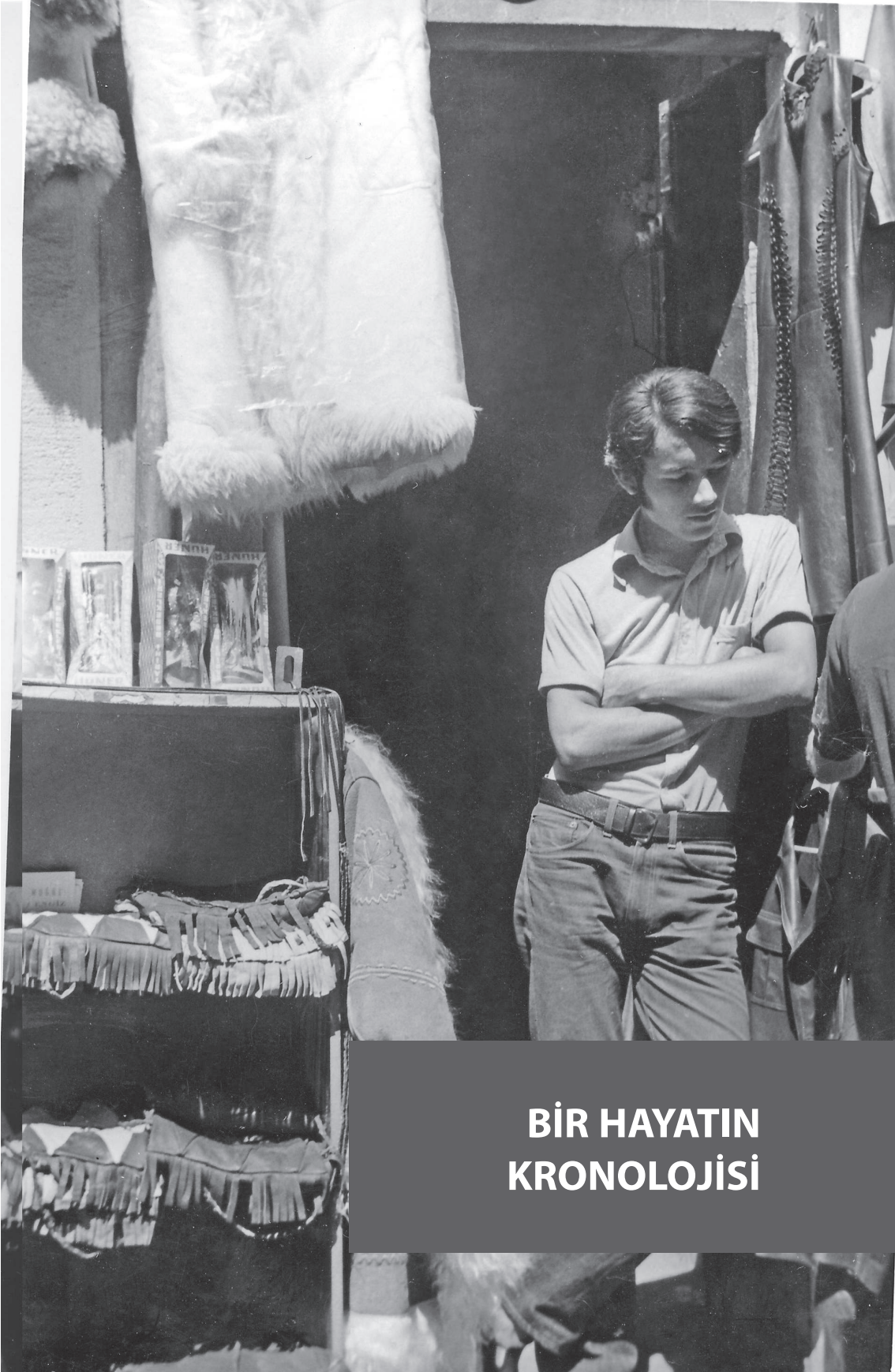
Түркі мемлекеттері ұйымының (ТМҰ) шеңберінде және өзара екіжақты ынтымақтастық орнату екі елдің де мақсаты болып табылады. Түркия үшін мығым ТМҰ халықаралық сахнада түрік блогының пайда болуының синонимі болып табылады. Қазақстан үшін мықты ТМҰ Ресеймен және ол мүше болып табылатын Еуразия экономикалық ұйымы, Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы (ҰҚШҰ) сияқты ұйымдар арасындағы қатынаста баланс орнатуға мүмкіндік береді.

Дегенмен Түркия мен Қазақстан арасындағы жақсы қарым-қатынас Ресейдің аймақтағы көшбасшылықты беріп қойғандығын білдірмейді. Түркияның Қазақстан мен Орталық Азияда билік басына көтерілуі Ресейдің есебінен жүріп жатқанымен, соңғысы үлкен дәрежеде бұлтартпас қамқорлық күші болып қала береді. Әрине, бір мысал арқылы айтатын болсақ, 2022- жылдың қаңтарында Қазақстанды хаоста қалдырған белгілі көтеріліс орын алған кезде ҰҚШҰ шеңберіндегі Ресейдің көмегінің арқасында тыныштық қалпына келтірілді.[14] Ресейдің тәртіпті қалпына келтіруі өзінің аймақтағы ықпалының шектеулігін Қазақстандағы дағдарыс кезінде көрсеткен Түркияға қарағанда Ресейдің әлі де Орталық Азиядағы тұрақтылықтың басты кепілі екенін көрсетсе керек.

Нәтижеде Түркия мен Қазақстан арасында жақсы қарым-қатынастың болуы аймақтағы көшбасшылыққа Ресейден басқа да державалардың көз тікпегенін білдірмейді. Қытай қазір Орталық Азия елдерінің көпшілігі үшін басты экономикалық серіктес болып табылады, бірақ басқа да елдер Қазақстанда Түркия сияқты ықпалды болса да дәл ол сияқты бола алмайды. Оңтүстік Корея, Еуропа Одағы және тіпті Америка Құрама Штаттары Қазақстанмен жақсы қарым-қатынас орнатты. Осылайша, ел теңдестірілген, көп бағытты сыртқы саясатты құруда табысқа қол жеткізгенін, ол кім екендігіне қарамастан қиын «үлкен ағадан» құтылғанын мақтан ете алады.

---

[14] Ezgi Yazici, https://www.understandingwar.org/sites/default/files/2022-01-21%20Turkey%20in%20Review.pdf

BİR HAYATIN KRONOLOJİSİ

Aile, Çocukluk ve Erken Öğrenim Yılları

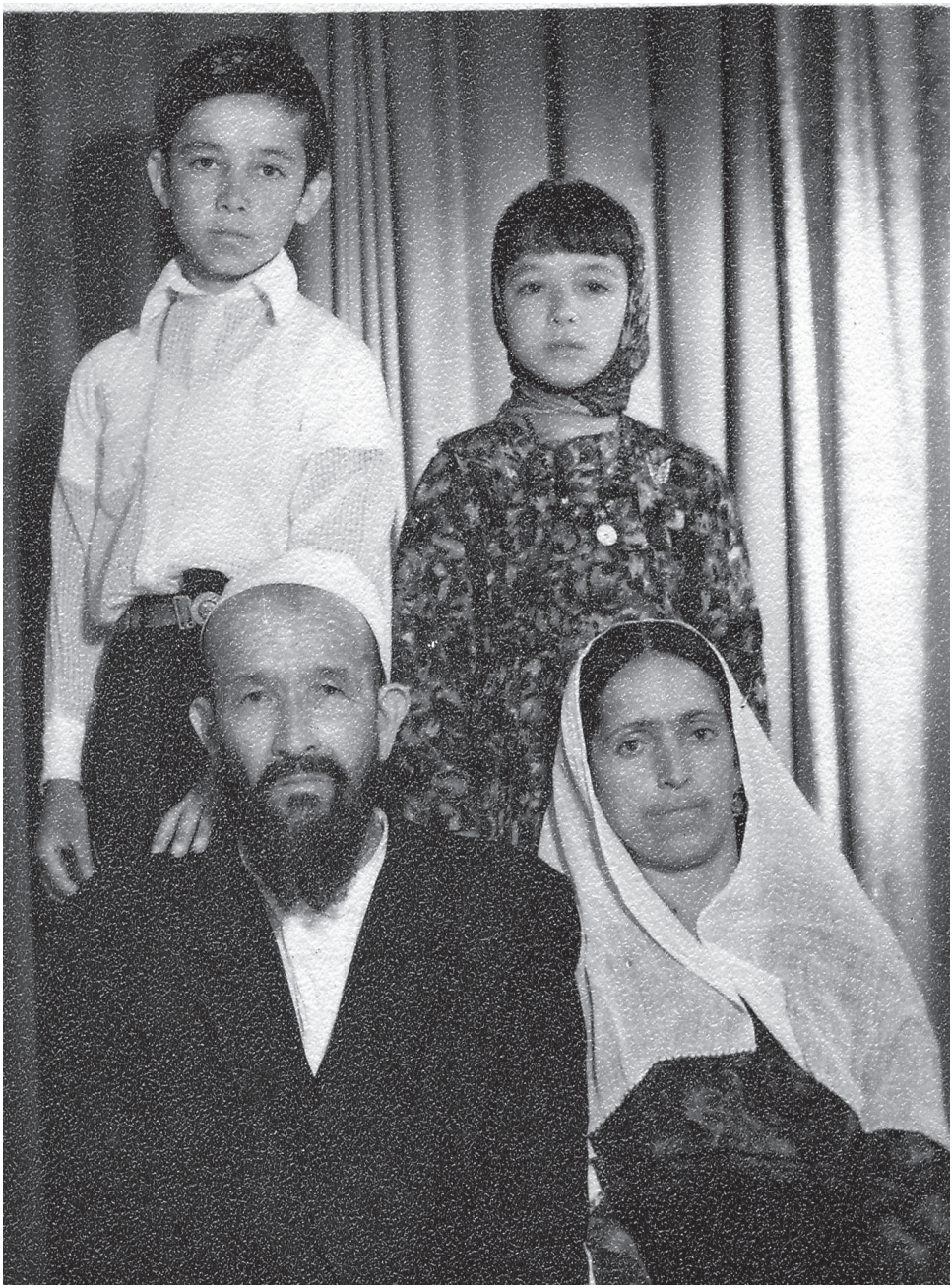
1952 yılında Türkiye'ye göç eden ve Adana'da çadırlara yerleştirilen Türkistanlılardan bir grup.
(Ahat Andican'ın Babası Hacı Yoldaş, ortada, siyah okla işaretli)

Ahat Andican 2 yaşında, Babasının kucağında. Hacı Yoldaş Bay'ın torunları Sadık ve Mubarek'le birlikte (1953)…

İlkokul Öğrencisi Ahat Andican, Babası Hacı Yoldaş ve Kız kardeşi Zübeyde'yle birlikte… (1958)

Andican ailesi 1961 yılında (Babası Hacı Yoldaş, Annesi Bibi Hacire, Kız kardeşi Zübeyde ile Ahat Andican)…

Baba Hacı Yoldaş ve büyük oğlu Abdurrahim Andican'ın eşleri ve çocukları bir arada. Ortaokul birinci sınıf öğrencisi Ahat Andican arka sırada…

Ortaokul ikinci sınıf öğrencisi Ahat Andican…

Andican Ailesi (1964)…

Ahat Andican lise yıllarında (Orta sıra sağ başta-1967)

Andican Ailesinin Akşehir Türkistanlılar Mahallesindeki evi…

Üniversite ve Askerlik Yılları

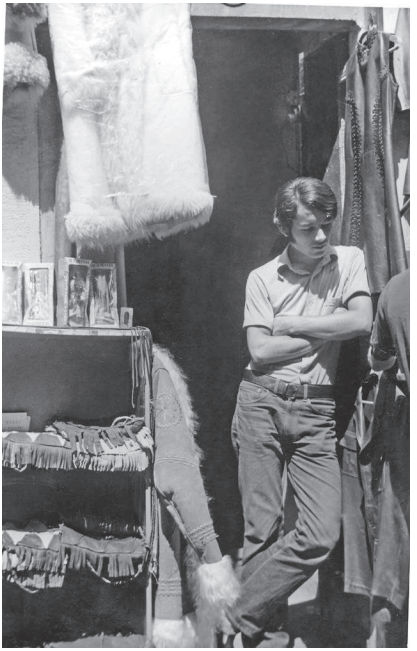
Ocak 1969… İstanbul'da ilk kış. İstanbul Üniversitesi bahçesinde çocukluk arkadaşı Ekber Yassa ile…

Fen-Edebiyat Fakültesi Cemil Bilsel Konferans Salonunda FKB dersleri…

Cerrahpaşa 1970… Anatomi kadavra dersinde diseksiyon yaparken…

Çalışarak Tıp Fakültesinde okumak çok zordur. O işlerden birisi, Kapalıçarşı'da Hanutçuluk…

Tevfik Remzi Kazancıgil Amfisinde Kadın Doğum dersi öncesi arkadaşları Emin ve Aclan'la birlikte…

Mart 1971… Sağmalcılar'da (Şimdiki Bayrampaşa) isimsiz bir düğün salonunda gitar çalarken. Solist sonraki yılların meşhur gazetecisi Savaş Ay…

Bir başka orkestra… Bir başka salonda bas gitaristlik…

Satranç olmazsa olmaz… Cerrahpaşa eski kantinde dostu ve rakibi Veysel Yılmaz'a ders verirken…

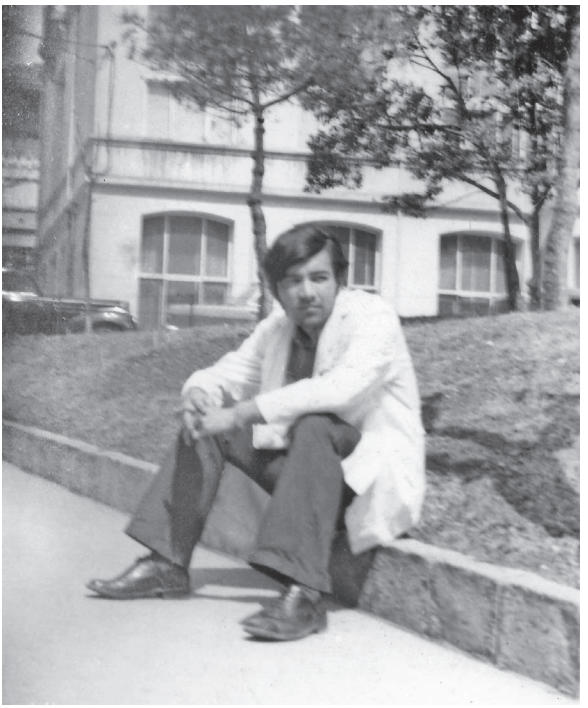
70'li yılların gençliğinde yaygın bir moda. Otostopla Avrupa'yı dolaşmak. Kopenhag'ın simgesi Deniz Kızı Heykeli'nin önünde…

Otostopla bir başka Avrupa gezisi… Venedik Grand Kanal üzerinde…

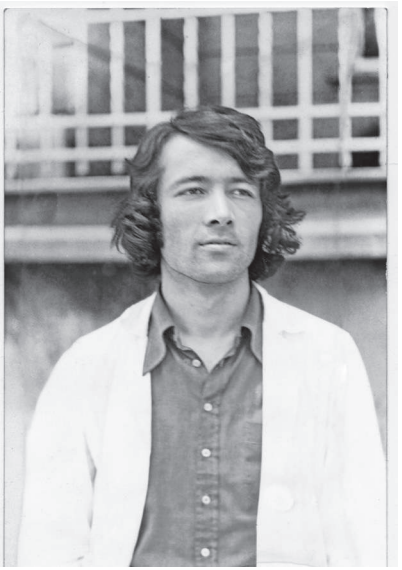
Züğürt öğrencilik günlerinde çocukluk arkadaşlarıyla bir yaş günü kutlaması…

Psikiyatri stajı sonrasında düşünceli ruh hali…

Cerrahpaşa'nın yeni kantininde sınıf arkadaşlarıyla…

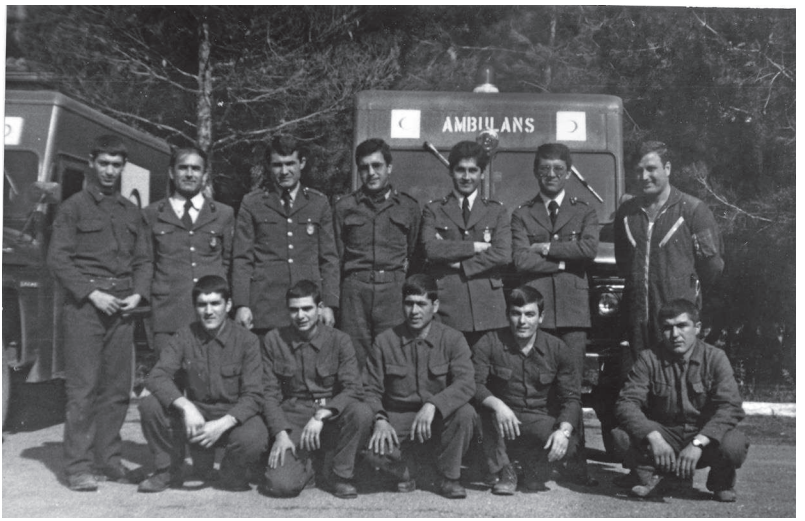
Doktorluğa 1 kala…
Stajyerliğin son günleri…

Cerrahpaşa 1974 Mezuniyet albümüne
arkadaşlarınca uygun görülen karikatür…

Samsun Sahra Sıhhiye Hizmet Okulunda 3 ay eğitimden sonra gelen
asteğmenlik…

Balıkesir 9. Ana Jet Üssü Sağlık Amirliği çalışanları bir arada…

Uçuş öncesi yapılan doktor kontrolleri sonrasında uçuşa çıkacak 9. Ana Jet Üssü 192. Filo pilotlarıyla birlikte…

Akademik Hayatı

1976… Cerrahi Asistanlığının ilk yılında …

İkinci yılda Cerrahpaşa Genel Cerrahi Asistan ve Başasistanlarıyla
(ayakta soldan üçüncü)…

Cerrahi asistan Üçlüsü. Osman, Zeki, Ahat…

Asistan temsilcisi ve Fakülte Yönetim Kurulu Üyesi olarak Dekan Bülent Berkarda, Dekan Yardımcısı Uğur Derman Hocalarla…

Organizasyon ve sunuculuk yaptığı Cerrahpaşa Atatürk Anıtı açılış töreninde İstanbul Valisi Nevzat Ayaz, Dekan Bülent Berkarda, Dekan Yardımcıları Nurettin Sözen ve Uğur Derman Hocalarla…

Asistan Temsilcisi olarak Dekan yardımcısı Uğur Derman Hoca ile Cerrahpaşa Asistan sorunları toplantısında…

Cerrahpaşa'daki bir tören sonrası Folklor Ekibi üyeleriyle…

Asistan temsilcisi Ahat Andican Cerrahpaşa Tıp Fakültesi öğrencileriyle bir gezi programında…

Cerrahinin ilk gününden emekliliğe kadar yıllarca devam eden bir süreç:
Ameliyatlar… Ameliyatlar… Ameliyatlar…

Başasistanlığın son yılı…

Hayvan laboratuvarında bilimsel deneyler…

Doçentliğinin ilk yılında Selçuk Aybar Hoca başkanlığındaki cerrahi kadrosunda
(2. sıra, ortada)

Selçuk Hoca Başkanlığında Genel Cerrahi Kadrosu…

Profesörlüğünün ilk yılında, Tarık Minkâri Hoca'nın emeklilik töreni sonrası çekilen bir toplu resim. O dönemde bıyık bırakmış Ahat Hoca ilk sıranın tam ortasında, Tarık Hoca'nın önünde…

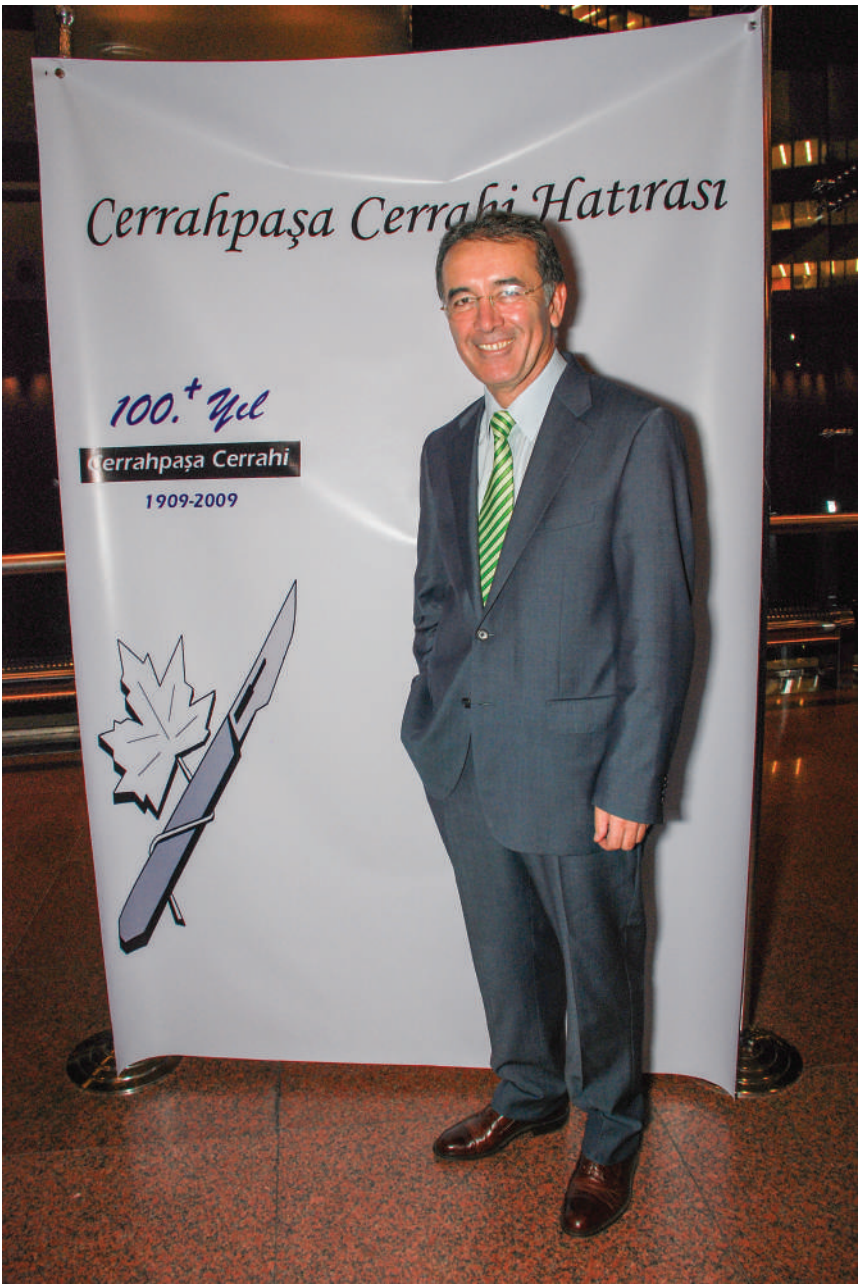
İstanbul Milletvekili Ahat Andican Cerrahpaşa ziyaretinde (Mart 1996) Dekan Hürol İnsel Hoca ve Genel Cerrahi öğretim üyeleriyle…

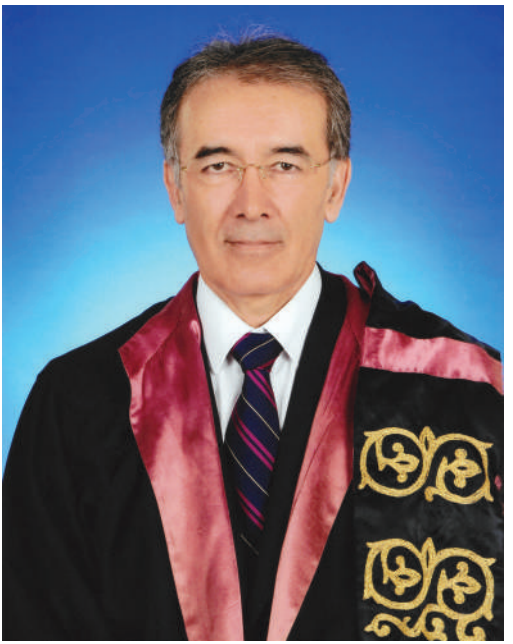
2002 seçimleri sonrası Üniversiteye dönüş…

Hilal Ünal Hoca'nın emeklilik töreni sonrasında Cerrahi kliniği mensuplarıyla…

Cerrahi Kliniği Direktörü Ertuğrul Göksoy Hoca'nın düzenlediği tören sonrasında 100'üncü yıl pankartı önünde…

Ahat Andican Hoca Öğretim Üyesi cübbesi içerisinde…

Tarık Minkari Hoca'nın ev sahipliğinde Cerrahpaşa Cerrahi grubu…

2016 yılında Cerrahpaşa'dan ayrılıp Okan Üniversitesine geçerken çekilen son toplu resim (İlk sıra, sağdan 2.)

Okan Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Bekir Okan, Rektör Mustafa Koçak, Rektör Yardımcısı Ali Nur Büyükaksoy ve eşleriyle bir yurt dışı gezide…

STK Faaliyetleri

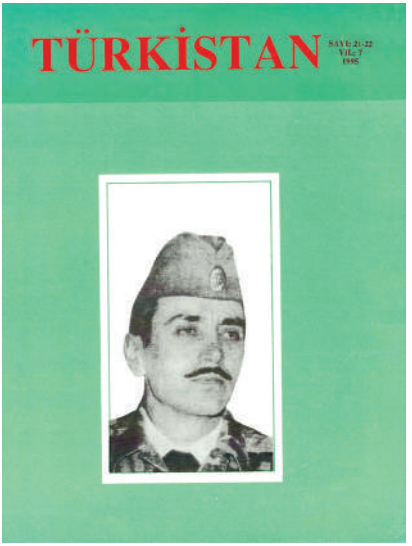

12 Eylül 1980 darbesi sonrasında kapanan Türkistan Yardımlaşma Derneği'nin yerine 1984 yılında Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği'ni (TKSYD) kuran Dr. Ahat Andican, 1986 yılında Aksaray Cerrahpaşa Caddesindeki bu üç katlı binayı satın almış ve böylece Türkiye'deki Türkistan Diasporası ilk defa kendi mülkü olan bir merkeze kavuşmuştur.

Dernek binasında bir grup Türkistanlı… (1986)

1987 Mayıs'ında yapılan bir Doğu Türkistan toplantısı. Prof. Dr. Abdulkadir Donuk'un yönettiği toplantının konuşmacıları Doğu Türkistan Davası'nın efsanevi savunucusu İsa Yusuf Alptekin ve Ahat Andican…

Ahat Andican tarafından kurulan Türkistan Yayın Merkezi'nin 1988 Ocak ayında yayınlamaya başladığı TÜRKİSTAN dergisinin 1995 Ocak sayısının kapağında Çeçen Halkının Milli Kahramanı Cevher Dudayev…

Afganistan'ın Güney Türkistan bölgesinde Sovyet işgaline karşı mücadeleyi yürüten Türk Partisinin Lideri Azad Beg ve arkadaşları Dr. Ahat Andican'ın davetiyle 15 kişilik bir heyet halinde İstanbul'dalar… Basın söyleşileri yapıp Afganistan'daki Türklerin mücadelesini anlatıyorlar…

1988 yılı Nisan ayının son haftasında Ankara'ya giden heyet sırasıyla Milli Eğitim Bakanı Hasan Celal Güzel, Devlet Bakanı Cemil Çiçek ve Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz'la görüşüyorlar ve Afganistan'da devam eden mücadeleyi anlatıyorlar…

Son görüşme 27 Nisan günü Başbakan Turgut Özal'la yapılıyor… 1 saat süren görüşmede Afganistan'daki Türklerin Sovyetlere karşı verdikleri mücadele anlatılıyor ve Başbakan Özal maddi ve manevi destek sözü veriyor…

Azad Beg ve iki yardımcısı Dr. Ahat Andican'la birlikte mayıs başında Amerika'dalar… Türkistan-Amerikan Derneği Başkanı Abdullah Hoca'nın düzenlemeleriyle ABD hükümetiyle resmi görüşmeler yapıyorlar…

Şimal Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı adlı Türk Partisinin Afganistan sınırındaki Miranşah'ta bulunan askeri karargâhında Azad Beg'le beraber. (10 Ocak 1989)

Afganistan Türklerinin yerel başlığıyla…

Türk Partisinin mensuplarına ve mücahitlere hitap…

Azad Beg Kuzey Afganistan'da Sovyetlere karşı mücadeleyi sürdüren Türk mücahitlerle ilgili bilgi veriyor…

Türk Partisi bünyesindeki mücahitlerden bir grup….

Askeri disiplin içerisinde eğitilen genç mücahitler…

Azad Beg tarafından Türkiye'ye gönderilen ve Dr. Ahat Andican tarafından Türkiye'nin çeşitli üniversitelerine yerleştirilen yedi kişilik öğrenci grubu Ankara'da…

Taşkent'te açılan Ali Şir Nevai anıtında Kültür Bakanlığı Müsteşarı Acar Okan'la birlikte…

Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği tarafından 1989 yılı eylülünde düzenlenen ve Türkiye'deki Türkistan STK'larını bir araya getirmeyi amaçlayan Ulusal Türkistan Kurultayında Prof. Dr. Turan Yazgan konuşma yapıyor…

Dr. Ahat Andican Turan Hoca'ya Türkistan milli kıyafetleri, çapan ve doppu giydiriyor…

Kenan Evren döneminde Türkiye'ye iskânlı göçmen olarak getirilen Afganistan Türklerinden Hatay'a yerleştirilen grubu ziyaret (18 Ekim 1989)

20-24 Şubat 1990 tarihlerinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti okullarında Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili konferanslar vermek üzere Yazar Ergun Göze, Akademisyenler Yavuz Akpınar ve Cihat Özönder ile Ahat Andican'dan oluşan grup konuşma yaparken…

Konferanslar dizisinin bitiminde Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş tarafından verilen teşekkür davetinde, KKTC başkanlık makamında…

15 Mayıs 1988, Manhattan-Newyork, 8. caddede yapılan Türk Günü yürüyüşünde Başkan Abdullah Hoca ve Türkistan-Amerikan Derneği üyeleriyle birlikte…

Türk Günü yürüyüşüne milli giysileri içerisinde katılan Türkistanlı genç kızlarla…

Türk Amerikan Dernekleri Federasyonunda Sovyetler Birliğindeki gelişmeler ve Türk Cumhuriyetlerinin durumu hakkında konferans…

Azerbaycan Türklerinin efsanevi lideri Elçibey ile Sovyet KGB'si tarafından arandığı dönemde gizlendiği evin bahçesinde (5 Ağustos 1990)

-1-

Çok hörmetli qardaşım Ehed bey Endicana
sevgilerimle. Sayın Ehed bey, nasılsan?
Kitabınızı aşağı-yuxarı oxudum deye bilerem,
baqqınızda iyi-iyi qonuşmaları dinledim. Içinizden
gelen sesleri yurdumuzun ödenilleri iyi duyur. Heyetimiz
sizi dinleyen her türkü memnun ediz. Orada
biz yol vaxdız, getmesek de, varmasaq da, o yol
bizim yolumuzdur. Yol duzmuş, yolçusunu gözleyir.
Bu yolun yolçusuna yğur ola, bey efendim!
Sayğılarımla: Ebülfez Elçibey.

Elçibey'in Devlet Başkanlığından ayrılıp memleketi olan Keleki'ye gittiği dönemde kendi el yazısıyla Dr. Ahat Andican'a gönderdiği kısa mektup…

19-20 Ocak 1990'da Sovyet ordusunun Bakû'yü işgal ederek gerçekleştirdiği Kanlı Ocak Katliamı ile ilgili olarak Ankara Aydınlar Ocağı tarafından düzenlenen toplantıda konuşma yaparken…

3-5 Aralık 1990 tarihlerinde TKSYD ve Türkistan Araştırmaları Vakfı tarafından düzenlenen Uluslararası Türkistan Kurultayı kararıyla oluşturulan "Dünya Türkistanlıları Kongresi" Başkanı Doç. Dr. Ahat Andican ve Fahri Başkan seçilen Dr. Baymırza Hayit bir arada…

Uluslararası Türkistan Kurultayı izleyicilerinden bir grup…

Atatürkçü Düşünce Derneği tarafından Akdeniz Üniversitesinde düzenlenen toplantıda "Türk Cumhuriyetleri ve Atatürk" başlıklı bir konuşma yaparken…

Bir kez daha ABD… Bir kez daha Türk Günü yürüyüşü… Türkistan-Amerikan Derneği Başkanı Abdullah Hoca ve üyelerle birlikte (Mayıs 1992)

Özbekistan Birlik Halk Hareketi Başkan ve üyeleri Anavatan Partisi Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a takdim ediliyor (Ağustos 1992)

Türkistanlı Bilim Adamı Dr. Baymırza Hayit için "Türkistan Kavramını Yaşatan Adam" sloganıyla 27 Kasım 1993 günü Bakırköy Yunus Emre Kültür Merkezinde Dr. Ahat Andican tarafından düzenlenen 75. Yaş günü programı…

Dr. Baymırza Hayit onur günündeki konuşmacılardan bir grup…

Ahmet Yesevi Üniversitesi Vakfında "Türkiye Türkistan Cumhuriyetleri Kültürel İlişkiler" başlıklı konuşma…

İzmir Belediye Başkanı Burhan Özfatura tarafından düzenlenen Türk Cumhuriyetleri ile ilişkili sempozyumda Turan Yazgan Hoca'yla birlikte konuşma yaparken… (Aralık 1996)

2007 yılındaki Kazakistan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde gözlemcilik…

1389 Kosova Savaşında şehit olan Sultan Murat Hüdavendigar'ın Priştine-Mazgit köyündeki türbesinde… (14 Kasım 2007)

Gostivar'daki (Kuzey Makedonya) Mustafa Kemal Atatürk okulu öğrencileriyle beraber…

Kırgızistan Manas Üniversitesinde Kasım 2013'te yapılan uluslararası bir toplantıda konuşma yaparken…

Kırgızistan kırsalında bir okulun öğrencileriyle…

16 Ağustos 2009'da yapılan Doğu Türkistan konulu bir sempozyumda konuşma yaparken…

Kocaeli Kırım Tatarları Derneğinde "Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı İlişkileri ve Günümüzde Kırım Sorunu" başlıklı konuşmayı yaparken (29 Ocak 2010)

Prof. Dr. Ahat Andican TASAM tarafından oluşturulan Türk Dünyası Akil Adamlar Heyeti Üyesi kimliğiyle 21 Ekim 2010 tarihli Dünya Türk Forumunda açış konuşması yapıyor…

Unesco tarafından ilan edilen "Hoca Ahmed Yesevi yılı" yıldönümünde yapılan bir toplantı ve müzik dinletisinde konuşma yaparken (26 Haziran 2013)

Beykent Üniversitesinde gençlerle buluşma (16.Mart 2014)

Prof. Dr. Ahat Andican kendi kurduğu derneğin 2017 mayısında düzenlediği gecede konuşma yaparken…

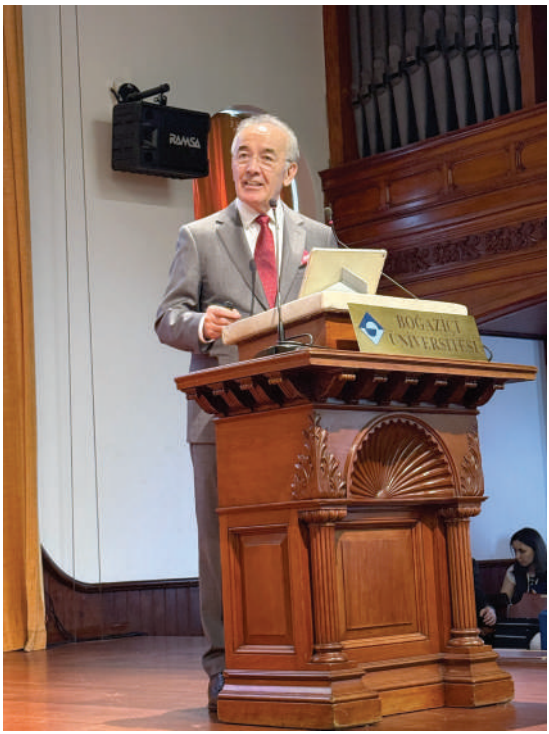

13 Nisan 2014 tarihinde Bahçeşehir Üniversitesi Politika Kulübünün düzenlediği toplantıda "Türkiye'de Siyasetçi Olmak" konulu bir söyleşi yaparken…

İstanbul Türk Ocağı'nda verdiği bir konferansın afişi…

Boğaziçi Üniversitesi Tarih Kulübü tarafından 20 Ekim 2023 tarihinde düzenlenen "Türk Dünyasındaki Gelişmeler" başlıklı konferans sonrasında öğrencilerle birlikte…

3 Mayıs 2026… Türkçüler günü dolayısıyla Boğaziçi Üniversitesinde bir başka konferans…

İstanbul Başakşehir'deki Prof. Dr. Ahat Andican Ortaokulunda 23 Nisan coşkusu…

Dr. Ahat Andican Ortaokulunda Büyük Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün ölüm yıldönümünde gerçekleştirilen 10 Kasım programı…

Siyasi Hayatı

24 Aralık 1995 günü yapılan seçimlerde Anavatan Partisinden İstanbul Milletvekili seçilen Prof. Dr. Ahat Andican meclis kürsüsünde milletvekili yeminini yapıyor…

30 Haziran 1997 tarihinde göreve başlayan Başbakan Mesut Yılmaz hükümeti üyeleri Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'le birlikte Çankaya Köşkü merdivenlerinde…

55. TC. Hükümetinde Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topluluklarından sorumlu Devlet Bakanlığı ve Hükümet Sözcülüğü görevine getirilen Prof. Dr. Ahat Andican Bakanlık makamında…

Hükümet Sözcüsü Ahat Andican bir Bakanlar Kurulu toplantısından sonra basın ve medyaya açıklama yapıyor ve sorulara cevap veriyor…

Meclisin hükümet bölümünde bir kararnameyi imzalıyor. Önde Başbakan Mesut Yılmaz ve Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit…

Bakan Ahat Andican bakanlık makam odasının duvarına astırdığı Guinness rekorlar kitabı için hazırlanmış bir futbol sahası büyüklüğündeki bayrakla birleştirilmiş kurucu önder Mustafa Kemal Atatürk posteri önünde…

Türk Cumhuriyetlerindeki fırsatlara yönelik yaptığı değerlendirmeleri aktardığı bir derginin kapağı…

1-4 Kasım 1988 tarihlerinde İstanbul'da yapılan İSEDAK (İslam Konferansı Teşkilatı) Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimî Komitesini yönetiyor…

Devlet Bakanı Ahat Andican başkanlığındaki Türk Heyeti 9-10 Mayıs 1998 tarihlerinde Alma Ata-Kazakistan'da yapılan İKÖ Bakanlar Konseyi toplantısında Türkiye'yi temsil ediyorlar…

Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev ile samimi bir sohbet halinde…

1998 haziranında Kazakistan'ın Yesi şehrinde Hoca Ahmet Yesevi Türbesinin ziyareti esnasında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ve Dışişleri Bakanı Kasım Comert Tokayev'le birlikte…

Türkmenistan'ın Latin alfabesine geçişi için Devlet Bakanı Ahat Andican tarafından basımı gerçekleştirilen 4 milyonuncu ders kitabının takdim töreni sonrası Türkmenbaşı Saparmurat Niyazov'la birlikte Türkmenistan Başkanlık Sarayında (27 Ekim 1997)

Devlet Bakanı Andican'a daima "Özbek Gardaşım!" diye hitap eden Türkmenistan Devlet Başkanı Türkmenbaşı Saparmurat Niyazov'un samimi karşılaması (Kasım 1998)

Devlet Bakanı Ahat Andican 4 Mayıs 1998 tarihinde Tataristan'a ilk resmi ziyareti yaparak Türkiye-Tataristan ilişkilerini başlattı. Bu ziyarette Tataristan Cumhurbaşkanı Mintimer Şamiyev'le birlikte…

Ukrayna ziyaretinde Ukrayna Devlet Başkanı Leonid Kuçma ile selamlaşıyor…

Türkiye'nin katkısıyla gerçekleştirilen Batum Limanı rehabilitasyon projesi için Gürcistan ziyaretinde Gürcistan Devlet Başkanı Mihail Şavardnadze ve Acara Özerk Bölgesi Başkanı Aslan Abaşidze'yle birlikte…

22 Mayıs 1988…Ukrayna ile Eğitim ve Sağlık Antlaşması imzalanıyor…

Antlaşma metinleri karşılıklı olarak veriliyor…

Kırgızistan ile ticaret ve sanayi işbirliği antlaşması imzalama seremonisi öncesi…

İmzalanan antlaşma metinleri karşılıklı değiştiriliyor…

Türkmenistan Doğal Kaynaklar ve Çevre Bakanı Pircan Kurbanov ile Devlet Bakanı Ahat Andican imzaladıkları antlaşma metinlerini birbirlerine takdim ediyorlar…

Alma Ata'da yapılan 9 Mayıs 1998 tarihli Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Dışişleri Bakanlar Konseyi toplantısı öncesinde Türkiye (Ahat Andican), Kazakistan (Kasım Comart Tokayev), Özbekistan (I.M. Mustafayev), Pakistan (Muhammed Sıddık Han), İran (Kamal Harrazi), Azerbaycan (Halaf Halafov), Tacikistan (T. Nazarov), Kırgızistan (E. Abdullayev) ve Afganistan dışişleri bakanları bir arada…

Tataristan Başbakanı Farid Muhammedşin ile resmi görüşmeler esnasında…

Gürcistan Devlet Başkanı Eduard Şevardnadze ve Acara Cumhurbaşkanı Aslan Abaşidze, Devlet Bakanı Ahat Andican'la birlikte 18 Aralık 1998 günü Batum Limanındaki Feribot yükleme tesislerinin açılışını yapıyorlar…

Aynı gün Batum Limanı genişletme ve modernizasyon inşaatların temel atma töreni yapılıyor…

THY Kırgızistan-Bişkek ofisinin açılış kurdelesi kesiliyor…

Türk Dünyası Parlamenterlerinin Şubat 1997'deki Türkmenistan-Aşkabat toplantısında Türk Büyükelçi ve diplomatlar Ahat Andican'a eşlik ediyor…

13 Kasım 1997… Kazakistan'da Korkut Ata festivalinin açılışı…

Türk Dünyasında kurulan en eski (1804) üniversite olma özelliğine sahip Kazan Devlet Üniversitesini ziyaret…

Sovyet Devriminin Lideri Vladimir İlyiç Lenin'in okuduğu sınıf sıralarında öğrencilik…

19-21 Haziran 1988 tarihlerinde Almanya'nın Düsseldorf ve Köln şehirlerinde Türk-Alman İş insanlarının Alman fonlarını kullanarak Türk Cumhuriyetlerine yatırım yapmaları konusundaki toplantıların bitiminde bir gezi…

Devlet Bakanı Ahat Andican ve Eşi Dr. Gülnur Andican Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev ve Eşi Mayram Akayeva'yı karşılıyorlar…

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Hikmet Çetin'i ziyaret…

Dr. Gülnur Andican, Maryam Akayeva'nın Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in eşi Nazmiye Demirel Hanımefendiyi ziyaretinde onlara eşlik ediyor…

Nazmiye Demirel Hanımefendi ve Dr. Gülnur Andican Çankaya Köşkündeki ziyarette…

Tacikistan Meclis Başkanı onuruna TBMM Başkanı Hikmet Çetin tarafından verilen yemek…

Devlet Bakanı Ahat Andican 20 Mart 1998 tarihinde Bursa'da başlayan 6. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İş birliği Kurultayının açılış konuşmasını yapıyor…

İslam Kalkınma Bankasından aldığı bağışla Bulgaristan göçmenlerinin yerleşimlerine 7 adet okul ve 7 adet sağlık tesisi yaptıran Devlet Bakanı Ahat Andican bu okullardan birisinin açılışında konuşuyor…

Bulgaristan Türkleri yaptırılan okullar için Bakan Ahat Andican'a şükran plaketi sunuyorlar…

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile bir yurt dışı ziyareti öncesi Esenboğa Havaalanında yapılan basın toplantısı… Başbakan Mesut Yılmaz ve Meclis Başkanı Kalemli yolcu ediyorlar…

9-11 Aralık 1997 tarihlerinde Tahran'da yapılan 8. İslam Konferansı Zirvesinden bir görüntü… Resimdekiler soldan sağa: Abdullah Ahmad Badavi (Malezya Dışişleri Bakanı); Ahat Andican (Türkiye Devlet Bakanı); Amr Muhammad Mousa (Mısır Dışişleri Bakanı); Mahathir Muhammad (Malezya Başbakanı), Sheikh Hasina (Bangladeş Başbakanı); Muhammed Hatemi (İran Cumhurbaşkanı); Süleyman Demirel (Türkiye Cumhurbaşkanı); Muhammad Navaz Şerif (Pakistan Başbakanı); Gohar Ayub Khan (Pakistan Dışişleri Bakanı)

Türkiye ve İran heyetleri resmi görüşme öncesinde…

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Devlet Bakanı Ahat Andican zirve toplantıları esnasında…

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Devlet Bakanı Ahat Andican Başbakan Navaz Şerif başkanlığındaki Pakistan heyetini karşılıyorlar…

Cumhurbaşkanımız Süleyman Demirel'in esprili konuşmalarıyla samimileşen bir resmi görüşme…

11 Mayıs 1998… Almatı'da yapılan ECO (Ekonomik İşbirliği Teşkilatı) zirvesinde Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel başkanlığındaki Türk heyeti…

Yenilenmesi Türkiye tarafından gerçekleştirilen Hoca Ahmet Yesevi Türbesinin ziyaretinden sonra alınan toplu bir resim…

Toplantılar, açılışlar ve ziyaretler sonrasında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel başkanlığındaki Türk Heyeti neşeli bir akşam yemeğinde…

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel 22 Mayıs 1988 tarihinde Ukrayna parlamentosunda tarihi bir konuşma yapıyor…

23 Mayıs günü Kırım-Bahçesaray'a geçen Türk Heyeti Türkiye tarafından restorasyonu yapılan Hansaray'ın açılışını yapıyor ve Bölgedeki Türk İnşaat şirketlerinin şantiyelerini ziyaret ediyor…

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, ona eşlik eden Devlet Bakanı Ahat Andican ve Kültür Bakanı İstemihan Talay'la birlikte Macaristan yolunda…

Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Eşi Nazmiye Demirel Hanımefendi, Macaristan Cumhurbaşkanı Arpad Gönz, Eşi Gönz Hanımefendi ve Devlet Bakanı Ahat Andican bir gösteriyi izliyorlar…

Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev Ankara'da…

Devlet Bakanı Ahat Andican'ın eşi Dr. Gülnur Andican Kırgızistan Devlet Başkanının eşi Mayram Akayeva'ya eşlik ediyor…

Türk Kültür Adamları Kurultayı açılışında Devlet Bakanı Ahat Andican Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'i sahneye davet ediyor…

Kurultaya katkıları nedeniyle Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e bir hatıra takdim ediyor…

Devlet Bakanlığı tarafından Türk Kültürüne Hizmet ödülü verilen dünyaca ünlü Kırgız Yazar Cengiz Aytmatov Çankaya Köşkünde Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından kabul ediliyor…

Devlet Bakanı Ahat Andican ve Eşi Dr. Gülnur Andican Cumhuriyet Bayramı nedeniyle verilen resepsiyon için Çankaya Köşkünde…

Başbakan Mesut Yılmaz bir yurt dışı ziyaret öncesi Esenboğa Havaalanında basın toplantısı yapıyor…

Başbakan Mesut Yılmaz ve Devlet Bakanı Ahat Andican Türkmen milli kıyafetleri içerisinde…

Türk iş insanı Ahmet Çalık'ın Türkmenistan'daki tekstil fabrikasını ziyaret…

Başbakan Mesut Yılmaz ve Devlet Bakanı Ahat Andican İslam Kalkınma Bankasından sağlanan bağışla Kartal Göçmen Konutları bölgesinde yaptırılan Okulu açıyorlar…

Devlet Bakanı Ahat Andican'ın İslam Kalkınma Bankasından sağladığı bağışla Başakşehir Göçmen Konutları bölgesinde yaptırılan Okulun açılışı…

Özbekistan Bağımsızlık Gününde Başbakan Mesut Yılmaz ve Devlet Bakanı Ahat Andican Özbekistan Büyükelçisi Abdulgafur Abdurrahmanov'la birlikte…

Devlet Bakanı Ahat Andican Türkiye'nin Kazakistan Büyükelçisi Kurtuluş Taşkent ile Astana'da…

Kırım Türklerinin efsanevi lideri Abdülcemil Kırımoğlu Ukrayna Meclis Başkan Vekili ile birlikte Devlet Bakanı Ahat Andican'ı ziyaret ediyorlar…

Devlet Bakanı Ahat Andican ve Afganistan Türklerinin Lideri General Raşid Dostum Afganistan'daki son gelişmeleri konuşuyorlar…

Azerbaycan Büyükelçisi Mehmed Aliyev ile sohbet…

Kazakistan Bağımsızlık Gününde Kazakistan Büyükelçisi Baltaş Tursunbayev ve eşiyle birlikte…

Japon Milli Gününde Japon Büyükelçisi ve eşiyle birlikte Japon Büyükelçiliğinde…

Tacikistan Büyükelçisi T. Nazarov Devlet Bakanı Ahat Andican'ı ziyaret ediyor…

Türk Cumhuriyetlerinde yatırım yapan Türk iş insanları Devlet Bakanı Ahat Andican ile istişare yapıyorlar…

Bir başka Türk İş insanı grubunun Devlet Bakanı'nı ziyareti…

Devlet Bakanı Ahat Andican Kanada'nın Toronto kentinde bir Türk Firmasının kurduğu tesisin açılışını yapıyor…

Devlet Bakanı Ahat Andican Milletlerarası Türkovizyon Müzik Yarışmasında birinci gelen sanatçıya ödülünü veriyor…

Strazburg, Avrupa Konseyi, 2001 Kasım ayı… ANAP İstanbul Milletvekili Prof. Dr. Ahat Andican Parlamenterler Meclisinde Kıbrıs konusunda konuşma yapıyor…

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Türk Heyeti üyeleri Paris Büyükelçisi Sönmez Köksal ve Eşi Filiz Hanımın konuğu oldular…

İsveç Parlamentosu ev sahipliğinde Türk-Yunan parlamenterler görüşme yaparlarken…

Mart 2019, Katar'da, PAB (Parlamentolar Arası Birlik) toplantısında…

Katar toplantısında konuşma yapıyor…

2019 yılı 14 Ekim günü Cenevre'deki Dünya Parlamenterler Birliği'nin toplantısında

Cenevre'deki PAB zirvesinin Bilim-Teknoloji ve Enerji alt komisyonunda konuşma yapıyor.

Şubat 2020… Parlamentolar Arası Birlik ile Birleşmiş Milletler ortak toplantısı için New York'ta…

New York'taki Birleşmiş Milletler girişinde üye ülkelerin bayrakları önünde…

Mart 2022…PAB toplantısı için Endonezya'da

Endonezyalı Genç Parlamenterler Birliği üyeleriyle…

Mart 2023… PAB toplantısı için Bahreyn'de…

İYİ Parti Milletvekili Ahat Andican TBMM Sağlık Komisyonu üyesi olarak bir toplantıda…

Prof. Dr. Ahat Andican 2020 Ekim'inde Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi sonrasındaki Kafkasya'daki gelişmeler konusunda TBMM'de konuşma yapıyor…

Aralık 2022… 2023 Bütçesi için İYİ Parti adına konuşma yapıyor…

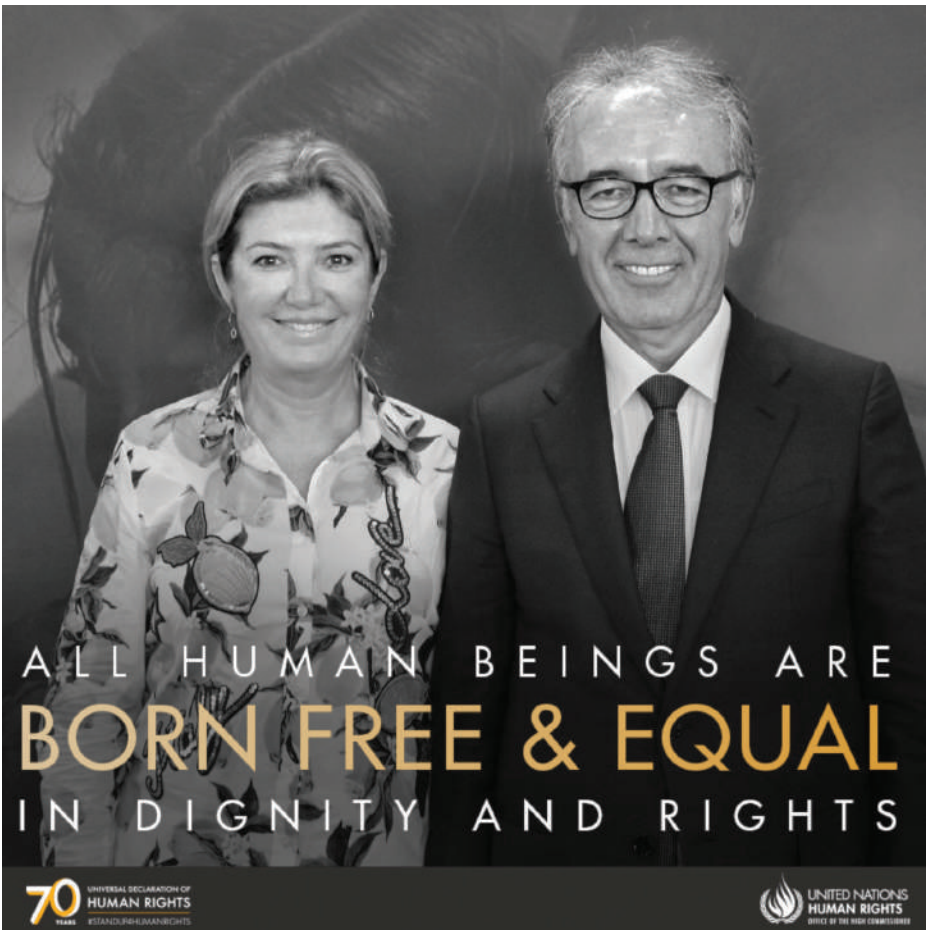
Özbekistan'ın Andican Şehrinden Türkiye'ye ziyarete gelen bir öğrenci grubuyla birlikte…

6 Şubat deprem felaketi sonrası İzmir Belediye Başkanı Tunç Soyer'le birlikte Osmaniye'de…

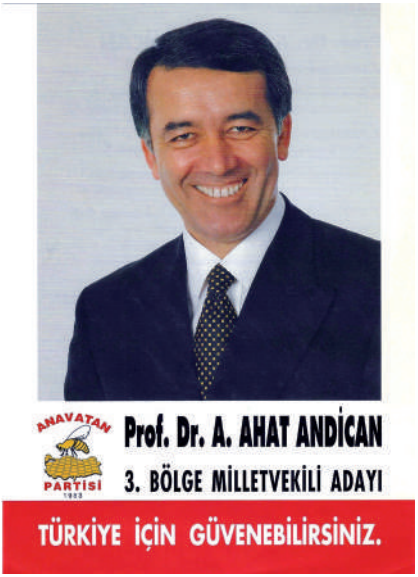

Parlamentolar Arası Birliğin "Herkes için Demokrasi" sloganıyla dünya genelinde başlattığı kampanyaya destek…

Prof. Dr. Ahat Andican ve Prof. Dr. Gülnur Andican Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Teşkilatının 70. Yılı münasebetiyle "Tüm insanlar insan hakları ve onuru açısından eşit ve özgür doğarlar" sloganıyla başlattığı kampanyaya destek veriyorlar…

Parti Çalışmaları

Aralık 1995 seçimleri, İlk milletvekili adaylığı posteri…

Seçim Otobüsü üzerinden halka sesleniş…

Anavatan Partisi Genel Başkanı Mesut Yılmaz'la birlikte seçim otobüsü üzerinden halkı selamlama…

Anavatan Partili küçüklerle sohbet toplantısı…

Esnaflarla sokakta sohbet…

Anavatan Partisinin Muratbey Belde Başkanlığının açılışı yapılıyor…

Milletvekili Adayı Ahat Andican, oğulları Aybek ve İlbek'le birlikte Umut Çocukları adı verilen dezavantajlı çocuk grubunun üretimlerinden oluşan sergiyi ziyaret ediyor…

Anavatan Partisi İstanbul İl Merkezinde İl yönetimi ve ilçe başkanlarıyla değerlendirme toplantısı…

Salon toplantısında seçim konuşması…

Anavatan Partisi Genel Başkanı Mesut Yılmaz'la birlikte yapılan bir ilçe toplantısı…

Başbakan Yardımcısı Mesut Yılmaz'ın Genel Başkan Yardımcısı Ahat Andican tarafından Genel Merkez'de karşılanışı…

Başbakan Yardımcısı Mesut Yılmaz ve Genel Başkan Yardımcısı Ahat Andican bir konuyu değerlendiriyorlar…

ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz açık havada basın toplantısı yapıyor…

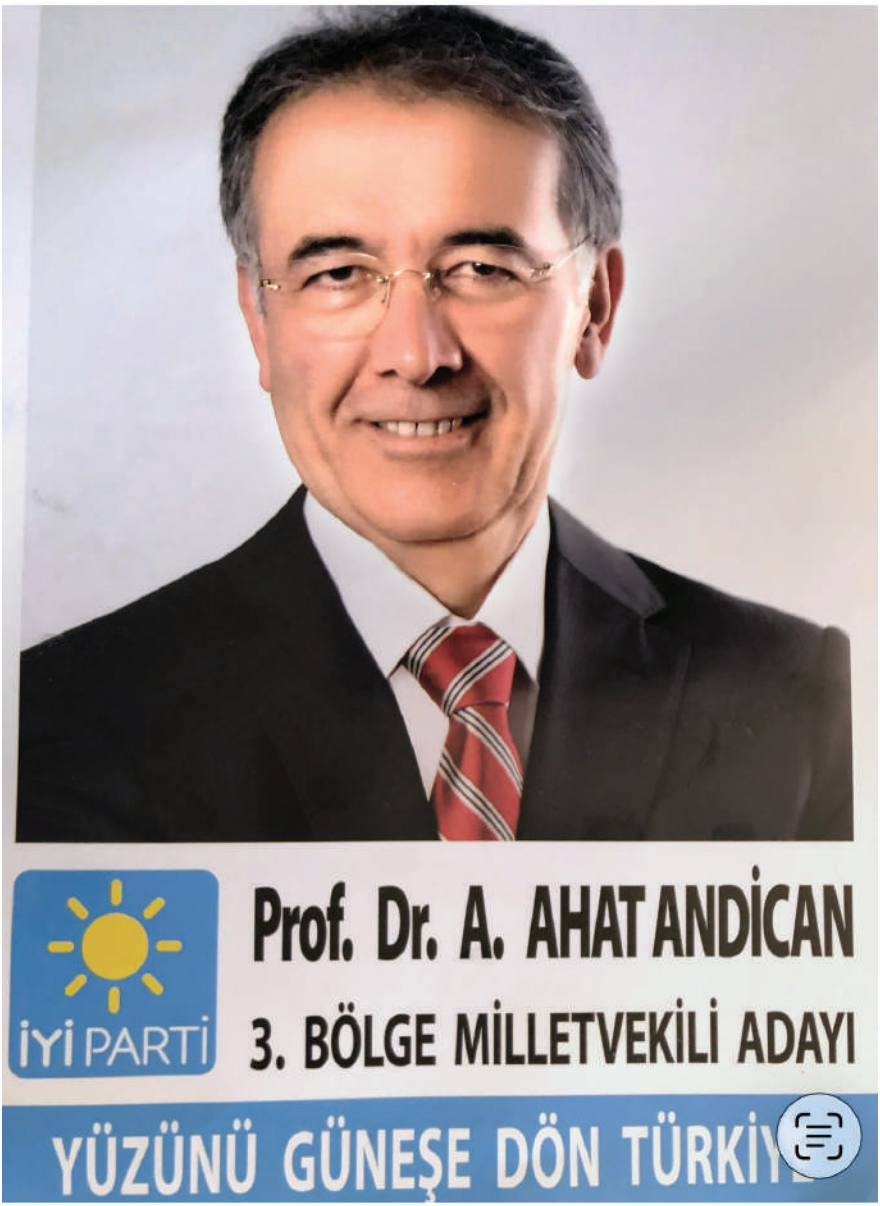
1999 Kongresinde ANAP milletvekilleri ve delegelerden bir grup…

İstanbul'da yapılan bir Merkez Karar Yürütme Kurulu Toplantısı…

2002 seçimlerinde ANAP İstanbul 3. Bölge Milletvekili Adayları toplu halde…

2018 Genel Seçimlerinde İYİ Parti İstanbul 3. Bölgeden Milletvekili adaylığı afişi…

İYİ Parti Grup Başkanı Ahat Andican Genel Başkan Meral Akşener'in konuşma yaptığı İYİ Parti Grup toplantısını yönetiyor…

İYİ Parti adına Büyük Önder Mustafa Kemal Atatürk'e saygı sunmak üzere İYİ Parti Grup Başkanı Ahat Andican Anıtkabir'in merdivenlerinde…

İYİ Parti Grup Başkanı Ahat Andican ve Grup üyeleri bir meclis oturumu sonrasında birlikteler…

Bir başka Meclis oturumu sonrası resim…

İYİ Parti Milletvekili Ahat Andican bir parti toplantısında konuşma yapıyor…

Ahat Andican ve eşi Gülnur Andican İYİ Parti kongrelerinin birisinde…

Ahat Andican tarafından düzenlenen "Kanal İstanbul" toplantısından sonra Genel Başkan Meral Akşener, İBB Başkanı Ekrem İmamoğlu ve diğer konuşmacılar…

İYİ Partinin İstanbul genelinde yaptığı halkla buluşma programında öncelik Darülacezenin…

Okmeydanı spor kulübü sahasında küçük futbol takımı üyeleriyle…

Engelli Derneği üyeleriyle…

Pazar esnafıyla…

Silivrili hayvansever vatandaşlarla…

Başakşehir'de bir vatandaşımızla…

Büyükçekmece'de bir diğer vatandaşımızla…

Bakırköy Hürriyet Meydanında kurulan İYİ Parti standında bir çay molası…

Türk Dünyası Liderleriyle Görüşmeler

Pamir Kırgızlarının Hanı Rahmankul Han'la birlikte (1 Mayıs 1987)

Afganistan Türklerinin Lideri Azad Beg ve arkadaşlarının Başbakan Turgut Özal'a takdimi (28 Nisan 1988)

Azad Beg ve heyetinin Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz'a takdimi (26 Nisan 1988)

Azad Beg ile Türk Partisinin Miranşah'taki Askeri Kampında (10 Ocak 1989)

Azerbaycan Türklerinin efsanevi lideri Elçibey ile Sovyet KGB'si tarafından arandığı dönemde saklandığı evin bahçesinde (5 Ağustos 1990)

II. Dünya Savaşı döneminde Alman Ordusunda Sovyetlere karşı savaşan Türkistan Lejyonunun kurucusu ve Milli Türkistan Birlik Komitesi lideri Veli Kayum Han ile Düsseldorf'taki evinde (20 Ocak 1991)

Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov'un Türkiye ziyaretinde onuruna verilen yemekte takdim konuşması yaparken (19 Aralık 1991)

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Elçibey ve Afganistan Türklerinin Lideri Azad Beg'le birlikte Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Sarayında (Temmuz 1992)

Özbekistan Birlik Halk Hareketi üyelerinin Anavatan Partisi Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a takdimi (8 Eylül 1992)

Doğu Türkistan Türklerinin unutulmaz lideri İsa Yusuf Alptekin'le bir toplantı öncesi sohbet ederken (Aralık 1992)

Türkistanlı Bilim Adamı Dr. Baymırza Hayit için düzenlediği 75. Yaş günü kutlaması törenleri esnasında ona plaket takdim ediyor (27 Kasım 1993)

Kırım Türklerinin efsanevi lideri Abdülcemil Kırımoğlu'yla birlikte (10 Aralık 1993)

Türkmenistan'ın Latin alfabesine geçişi için Devlet Bakanı Ahat Andican tarafından basımı gerçekleştirilen 4 milyonuncu ders kitabının takdim töreni sonrası Türkmenbaşı Saparmurat Niyazov'la birlikte Türkmenistan Başkanlık Sarayında (27 Ekim 1997)

Türkiye tarafına Devlet Bakanı Ahat Andican'ın başkanlık yaptığı Türkiye-Kırgızistan Karma Ekonomik Komisyon (KEK) görüşmeleri sonrasında Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev ile Kırgızistan Cumhurbaşkanlığı sarayında. (13 Ekim 1997)

Ünlü yazar Cengiz Aytmatov'a verilen Türk Dünyası Şeref Ödülü töreni sonrasında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile birlikte Çankaya Köşkünde (Nisan 1998)

Türkiye ile Tataristan arasındaki ilk resmi temasların başlatıldığı ziyarette Tataristan Cumhurbaşkanı Mintimer Şamiyev ile (5 Mayıs 1998)

Tataristan ziyareti sırasında Başbakan Farid Muhammedşin'le birlikte
(5 Mayıs 1998)

Devlet Bakanı Ahat Andican ve Kazakistan Dışişleri Bakanı
Kasım Cömert Tokayev…

Türkiye tarafından onarılan Hoca Ahmet Yesevi Türbesinin açılış günü Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ve Dışişleri Bakanı Kasım Cömert Tokayev'le birlikte (9 Haziran 1998)

Afganistan Türklerinin lideri General Raşid Dostum ile Devlet Bakanlığındaki görüşme esnasında (4 Kasım 1998)

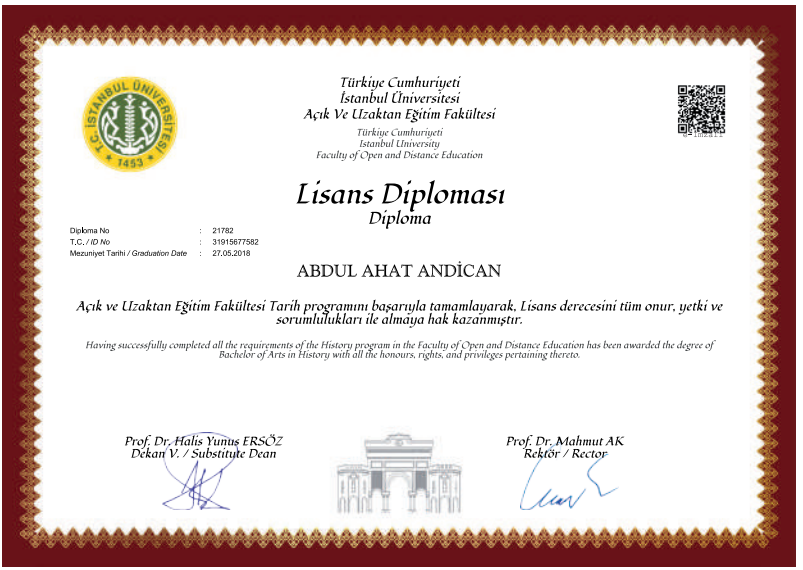
Kıbrıs Türklerinin unutulmaz lideri Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş ile Avrupa Konseyi toplantıları sırasında Strazburg'da (20 Mayıs 2001)

Doğu Türkistan liderlerinden General Rıza Bekin ve Irak Türkmenleri liderlerinden Nefi Demirci ile bir toplantı esnasında (12 Haziran 2005)

Yazarlık ve Medya Çalışmaları

Türkiye Cumhuriyeti
İstanbul Üniversitesi
Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi

Türkiye Cumhuriyeti
Istanbul University
Faculty of Open and Distance Education

Lisans Diploması
Diploma

Diploma No : 21782
T.C. / ID No : 31915677582
Mezuniyet Tarihi / Graduation Date : 27.05.2018

ABDUL AHAT ANDİCAN

Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih programını başarıyla tamamlayarak, Lisans derecesini tüm onur, yetki ve sorumlulukları ile almaya hak kazanmıştır.

Having successfully completed all the requirements of the History program in the Faculty of Open and Distance Education has been awarded the degree of Bachelor of Arts in History with all the honours, rights, and privileges pertaining thereto.

Prof. Dr. Halis Yunus ERSÖZ
Dekan V. / Substitute Dean

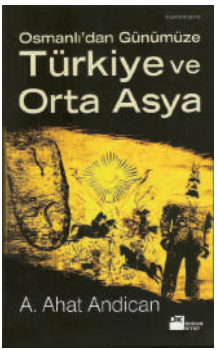
Prof. Dr. Mahmut AK
Rektör / Rector

Prof. Dr. Ahat Andican'ın İstanbul Üniversitesi AUZEF Tarih Fakültesi Diploması…

1988 yılından itibaren yayınlamaya başladığı "Türkistan" Dergisi…

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
AVRASYA ENSTİTÜSÜ
KİTAP TANITIM TOPLANTISI

Prof. Dr. A. Ahat Andican, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya"

Konuşmacılar:

Prof. Dr. A. Ahat ANDİCAN
Prof. Dr. Hayati TÜFEKÇİOĞLU
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU
Doç. Dr. Hasan Ali KARASAR

TARİH: *1 Mart 2010*
SAAT: *14.00*
YER: *Avrasya Enstitüsü Seyyid Hasan Paşa Medresesi*
Kimyager Derviş Paşa Sok. No:36 Beyazıt-İSTANBUL

"Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya" kitabının İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsünde yapılan tanıtım günü afişi…

Tanıtım günü konuşmacıları Prof. Dr. Timur Kocaoğlu, Prof. Dr. Abdülkadir Donuk, Prof. Dr. Hasan Ali Karasar'la birlikte….

Kitap Tanıtım Günü'ne katılımcılar…

Prof. Dr. Ahat Andican tanıtım gününde kitabını imzalıyor…

Tanıtım Günü anısı…

Prof. Dr. Ahat Andican bir başka imza gününde kitaplarını imzalıyor…

Özbekistan'ın meşhur yazarlarından Cemal Kemal'in evinde Özbek yazarlarla birlikte…

Bir başka Özbek yazar ve şair grubuyla birlikte Milli Türkistan Bayrağı arkasında…

Devlet Bakanı Ahat Andican, Özbek Yazar dostu ve "Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi" kitabının Özbekçe çevirmeni Tahir Kahhar'la beraber…

Türkistan Araştırmaları Vakfı Başkanı Ahat Andican "Basmacılar" kitabının tanıtımı için yapılan tören sonrasında Vakıf merkezinde Dr. Baymırza Hayit'e plaket takdim ediyor…

Dr. Baymırza Hayit'in kitap tanıtım toplantısı sonrasında yakın dostları Prof. Dr. Timur Kocaoğlu ve Prof. Dr. Mehmet Saray'la birlikte sohbet halinde…

"Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras" kitabı için Hürriyet gazetesindeki köşesinde bir değerlendirme yazısı yazan meşhur tarihçimiz Prof. Dr. İlber Ortaylı'ya teşekkür ziyareti esnasında…

2023 genel seçimlerinde milletvekili adayı olmayan Prof. Dr. Ahat Andican bu tarihten bu yana ulusal yayın organlarında siyaset yorumculuğu yapmaktadır…

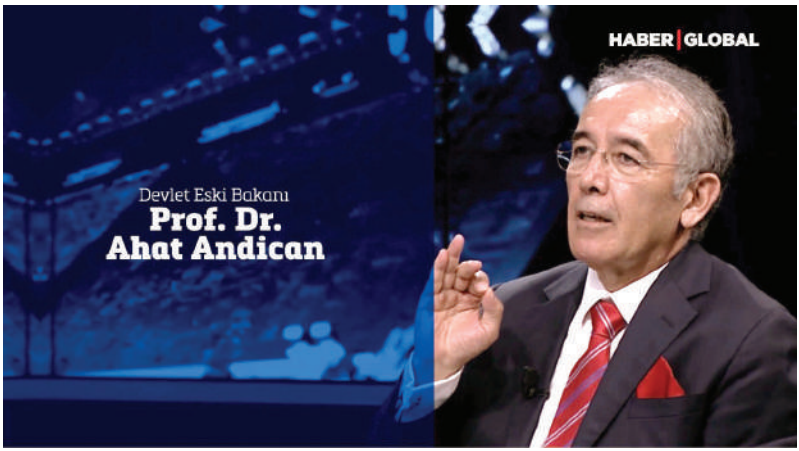

Habertürk TV'de Fatih Altaylı'nın efsanevi Teke Tek programında…

TRT Avaz'da Türkistan Gündemi Programında…

Halk TV'de bir program öncesi Moderatör Gökmen Karadağ ve diğer katılımcılarla birlikte…

Haber Global'de katılacağı programın anonsu…

Yaptığı bir değerlendirmenin Halk TV. Dijital medyasındaki haberleştirme spotu…

KRT TV. program anonsu…

Kazakistan'ın ABAY TV'sinde Mustafa Çokay hakkında konuşma…

Medyaskop TV'de Emir Timur sohbeti…

MK TV'de Veysi Dündar moderatörlüğünde "Şura" Programı…

Sözcü TV'de İsrail-Hamas çatışmasını yorumluyor…

Özbek Gazeteci Ruziboy Quldashev ile Taşkent TV'de Türkiye'deki Türkistanlılar hakkında konuşuyorlar…

TV 5'te Oğuz İlgiç moderatörlüğünde ABD-İran savaşı tartışılıyor…

Meltem TV'de ABD-İran savaşı değerlendiriliyor…

Halk TV'de bir program bitiminde katılımcılarla birlikte…

Özel Hayatı

25 Ekim 1985… Andican Ailesi kuruluyor…

Nikâh sonrası yüzlerden okunan mutluluk…

Birkaç gün önce… Milli giysiler içerisinde kına gecesi…

İlk oğulları Aybek 3 yaşında (1989)

Akdeniz sahillerinde sıcak bir haziran gecesi…

Ahat Andican ve eşi Gülnur Andican Türkistan Milli Giysileri içerisinde…

İkinci oğulları İlbek 5. Yaş gününü kutluyor. (1995)

Florya Beyti'de ailece bir akşam yemeği…

Haziran 2009… İlbek Andican Robert Kolej'den mezun oluyor…

Mayıs 2010… Aybek Andican'ın M.I.T. (Massachusetts Institute of Technology) Üniversitesindeki Finans masterini tamamlayıp diplomasını aldığı gün…

Biraz da tatil… Aruba… Mayıs 2013…

12 Mayıs 2016… Aybek Andican'ın Harvard'da MBA eğitimini tamamlayıp diplomasını aldığı gün….

İlbek Andican Columbia Üniversitesinde MBA yapıyor… Ne yazık ki mezuniyeti 2021 yılındaki Covid dönemine rastladığı için tören yapılamadı…

2018 Genel Seçimlerinden sonra İstanbul Milletvekili Ahat Andican ve küçük oğlu İlbek Andican Meclis salonunun giriş kapısı önünde…

35 yılını tamamlayan mutlu bir evlilik…

28.12.2025… Andican çiftinin 40. Evlilik yıldönümünde oğullar (Aybek, İlbek), gelinler (Lena ve Manon), torunlar (Timur, Teoman ve Lara Nur) bir arada…